CC-0. Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

दर्शनबिन्दुसङ्ग्रहः

[प्रथमो भागः]

[illegible]

समलङ्कृतः

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः

वाराणसी

Vidya Nivas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy: Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

M.M. GOPĪNĀTHAKAVIRĀJA-GRANTHAMĀLĀ

[Vol. 5]

DARŚANABINDUSAṀGRAHA

[PART ONE]

FOREWORD BY
DR. VIDYANIWAS MISRA
Vice-Chancellor
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi

VARANASI
1992

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Research Publication Supervisor—
Director, Research Institute
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi.

□

Published by—
Dr. Harish Chandra Mani Tripathi
Publication Officer,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

□

Available at—
Sales Department,
Sampurnanand Sanskrit University
Varanasi-221 002.

□

First Edition—500 Copies
Price Rs. 150-00

□

Printed by—
Ghan Shyam Upadhyaya
Manager,
Sampurnanand Sanskrit University Press
Varanasi.

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

म० म० गोपीनाथकविराज-ग्रन्थमाला

[पञ्चमं पुष्पम्]

दर्शनबिन्दुसङ्ग्रहः

[प्रथमो भागः]

कुलपति-श्रीविद्यानिवासमिश्रप्ररोचनया समलङ्कृतः

वाराणस्याम्

२०४८ तमे वैक्रमाब्दे १९१३ तमे शकाब्दे १९९२ तमे खैस्ताब्दे

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अनुसन्धानप्रकाशनपर्यवेक्षकः—
निदेशकः, अनुसन्धान-संस्थानस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी ।

☐

प्रकाशकः—
डॉ० हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
प्रकाशनाधिकारी,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी–२२१ ००२.

☐

प्राप्तिस्थानम्—
विक्रय-विभागः,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
वाराणसी–२२१ ००२.

☐

प्रथमं संस्करणम्, ५०० प्रतिरूपाणि
मूल्यम्—१५०-०० रूप्यकाणि

☐

मुद्रकः—
घनश्याम-उपाध्यायः
व्यवस्थापकः,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयीयमुद्रणालयस्य
वाराणसी ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्ररोचना

अस्मिन् विश्वविद्यालये पूर्वं प्रथितयशसः सुधियः दीक्षान्तसमारोहावसरेषु विशेषव्याख्यानार्थं सादरं प्रार्थिताः, तानि व्याख्यानानि यथाकालं ग्रन्थरूपेण प्रकाशितानि। एतेषां लघुग्रन्थरूपेण प्रकाशितानां व्याख्यानानां प्रतयः कतिचिदेवावशिष्टाः। व्याख्यानानामेतेषां गौरवं न केवलं व्याख्यातृवशात्; अपि तु विषयगाम्भीर्यवशादपि स्वतः सिद्धम्। अतो हि एतेषां व्याख्यानानां सङ्ग्रहः खण्डद्वयात्मकोऽधुना प्रकाशमानीयते। प्रथमे खण्डे—'बौद्धदर्शनबिन्दुः', 'शैवदर्शनबिन्दुः', 'शब्दाद्वैतदर्शनबिन्दुः', 'राजनीतिदर्शनबिन्दुः' इत्यादयो बिन्दवः समाविष्टाः।

एवंविधस्य प्रथमखण्डस्य प्रकाशनेन परं परितोषमावहामि, अथ च शिवसायुज्यप्राप्तेभ्यः—डॉ० सातकडिमुखोपाध्याय–डॉ० कान्तिचन्द्रपाण्डेय-पण्डित-श्रीब्रह्मदत्तद्विवेदि-स्वामिश्रीहरिहरानन्दसरस्वती-'करपात्रस्वामि'-विद्वद्भ्यः प्रणामाञ्जलिमर्पयामि।

मन्ये, यदयं ग्रन्थो विदुषां छात्राणां च कृते महदुपकाराय भविष्यतीति।

वाराणस्याम्
वसन्तपञ्चम्याम्,
२०४८ वैक्रमाब्दे
(८।२।१९९२ खैस्ताब्दे)

विद्यानिवासमिश्रः
कुलपतिः,
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

विषयानुक्रमणिका

बौद्धदर्शनबिन्दौ

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
१. शून्यवादविमर्शः	३-१८
२. विज्ञानवादविमर्शः	१९-३३
३. बौद्धन्यायविमर्शः	३४-४५

शैवदर्शनबिन्दौ

१, शैवद्वैतदर्शनम्	४७-७०
२. शैवद्वैताद्वैतदर्शनम्	७१-१०६
३. शैवाद्वैतदर्शनम्	१०७-१३८
४. स्वातन्त्र्यवादी भर्तृहरिः	१३९-१४२

शब्दाद्वैतदर्शनबिन्दौ

१. अविद्यापरामर्शः	१४३-१५८
२. स्फोटात्मकशब्दतत्त्वविमर्शः	१५९-१७०
३. व्यञ्जनाविलासः	१७१-१८१

राजनीतिदर्शनबिन्दौ

(क) पुरुषार्थमीमांसा (प्रथमं प्रवचनम्)	१८३-२८४
१. अर्थनिरूपणम्	१८३-१९४
२. राज्याङ्गम्—मार्क्समतम्	१९४-२०१
३. कामनिरूपणम्	२०१-२०७
४. धर्मनिरूपणम्	२०७-२३७
५. मुस्लिमादिमतम्	२३७-२४५
६. मोक्षनिरूपणम्	२४५-२५८
७ भक्तिनिरूपणम्	२५८-२६५
८. पुरुषार्थानां भगवत्प्राप्तौ पर्यवसानम्	२६५-२६६

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

९.राज्योत्पत्तिः	२६६-२७०
१०. महाभारते शान्तिपर्वणि राज्यव्यवस्था	२७०-२७२
११. महाभारते वैदिकशासनव्यवस्था	२७२-२८४
(ख) श्रीमद्भागवतदर्शनं पुरुषार्थश्च (द्वितीयं प्रवचनम्)	२८५-३२२
१. निगमकल्पतरुः	२८५-२९१
२. शब्दस्य स्वतन्त्रप्रामाण्यम्	२९१-३१०
३. पुराणेतिहासधर्मशास्त्राणामपि प्रामाण्यं सुनिश्चितम्	३१०-३१४
४. श्रीमद्भागवते वेदाविर्भावप्रकारः	३१४-३२२
(ग) श्रीमद्भागवते जगत्कारणमीमांसा (तृतीयं प्रवचनम्)	३२३-४०९
१· भगवतो जगत्कारणत्वम्	३२३-३३८
२. परमेश्वरसम्बन्धे नैयायिकादिरीत्याऽनुमानानि	३३९-३६६
३ श्रीमद्भागवते तत्त्वलक्षणम्	३६६-३८२
४. श्रीमद्भागवते निर्गुणनिर्विशेषब्रह्मबोधप्रकारनिरूपणम्	३८२-३८५
५. श्रुत्यादिविचारोऽपि परमद्वैतभगवदनुगुणः	३८५-३९१
६. श्रुतिसूत्राद्यविरोधः	३९१-४००
७. तत्र सत्कार्यवादिनः	४००-४०१
८. तत्रासत्कार्यवादिनः	४०१-४०२
९. पातञ्जलाः	४०२
१०. अद्वैतिनः	४०२-४०९

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

दर्शनबिन्दुसङ्ग्रहः

(प्रथमो भागः)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

बौद्धदर्शनबिन्दुः

शून्यवादविमर्शः

श्रीरामकृष्णाङ्घ्रिसरोजयुग्मे
पीयूषमत्युत्तममस्त्यदभ्रम् ।
तुच्छेन्द्रियार्थान् प्रविहाय तस्मिन्
गाढं पिबन्मज्जतु चित्तभृङ्गः ॥ १ ॥

सत्यानन्दं नमस्कृत्य ध्यात्वा तत्पादपङ्कजम् ।
प्रवर्ते दुःखसाध्येऽर्थे स मामुत्तारयिष्यति ॥ २ ॥

विद्यागुर्वोः पदद्वन्द्वे श्रीयोगेन्द्रसुरेन्द्रयोः ।
नत्वा पुनः पुनर्माध्यमिके किञ्चिद्वदाम्यहम् ॥ ३ ॥

क्वाहं मन्दमतिः क्वेदं दुर्बोधं बौद्धदर्शनम् ।
साहसं चापलं चोभे स्यातां प्रकटिते मुहुः ॥ ४ ॥

तथापि भूमिदेवानां विदुषां प्रत्ययो मम ।
अवष्टभ्नाति चेतः स्यात् साफल्यं तदनुग्रहात् ॥ ५ ॥

ये प्राज्ञाः शास्त्रवेत्तारस्ते नाऽस्या विषयः कृतेः ।
ये त्वकृतश्रमाः शास्त्रे तेषां कृते ममोद्यमः ॥ ६ ॥

अयि भो उपकुलपतिमहोदय ! गवेषणाध्यक्षचट्टोपाध्यायमहाभाग ! विद्वत्तल्लजाः शास्त्ररहस्यवेत्तारः प्रवक्तारश्च !

फल्गुप्रायेऽप्यस्मिन् प्रबन्धे कृपया भवद्भिरवधानं दीयमानमभ्यर्थये । विदितवेदितव्यानामत्रभवतां न किमपि तिरोहितमविदितचरञ्च वस्तु पुरत उपस्थापयितुं समर्थोऽयं जनः, तथापि विदितेऽपि शास्त्ररहस्ये तस्मिन्नन्यदीयः प्रयत्नः कमपि रसमनुभावयति शास्त्ररसिकान् । अतः कथमयं वक्ता शास्त्रव्याख्यामनुतिष्ठेदिति कुतूहलावेशेन कौतुकानुबुभूषया वा भवन्तोऽत्र प्रस्तूयमाने प्रबन्धे दत्तचित्ता भविष्यन्तीति सम्प्रत्ययः प्रोत्साहयति मामस्मिन् दुष्करे कर्मणि । उक्तञ्च जयन्तभट्टेन—

असंख्यैरपि नात्मीयैः स्वल्पैरपि परस्थितैः ।
गुणैः सन्तः प्रहृष्यन्ति चित्रमेषां विचेष्टितम् ॥ इति ॥

(न्यायमञ्जरी, पृ० २)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्रकृतचिन्तनं प्रस्तौमि ।

शून्यवादस्य प्ररूपणं प्रज्ञापारमितादिषु महायानिकागमेषु तत इतो विप्रकीर्णं दृश्यते, तथापि शास्त्रकारोचितशैल्या तत्प्रतिपादनाभावात् तेभ्यस्तत्त्वनिश्चयो न सुखसम्पादन इति महामतिर्नागार्जुनाचार्यः परप्रवादिनां मतानि पूर्वपक्षविधया समुपन्यस्य तेषां च युक्तिसम्पद्द्वारिद्रचं पदे पदे प्रकाशयन् शून्यवाद एव भगवता सुगतेन प्रतिपिपादयिषित इति सिद्धान्तं प्रतिष्ठापयितुकामो माध्यमिककारिकेति नाम्ना प्रामाणिकं शास्त्रं प्रणिनाय। नागार्जुनसन्दृब्धं शास्त्रं बहुभिर्व्याख्यातृभिर्व्युत्पादितम्; परन्त्वतीव खेदस्थानमेतद् यत्केवलं चन्द्रकीर्तिप्रणीता प्रसन्नपदानाम्नी वृत्तिरद्यत्वे समुपलभ्यते । ततश्चेदं प्रतीयते यदाचार्यभावविवेकेन प्राक् काचन महार्था वृत्तिर्व्यरचि। सा च स्वातन्त्रिक-माध्यमिकवादस्य आकरः समजनि। भावविवेकाचार्येण आचार्यबुद्धपालितस्य व्याख्यां क्रियासमभिहारेण दूषयता स्वमतं प्रतिष्ठापितम्। एते चान्ये च मूलग्रन्था विलोपं गताः। केवलं भोटभाषायां तेषां छाया उपलभ्यन्ते। किं बहुना, आचार्यनागार्जुनस्य स्वोपज्ञा अकुतोभया नाम वृत्तिरपि कालवैशसं प्राप्ता दुनोति तन्मतजिज्ञासूनां चित्तम्। भोटभाषायां कृताभियोगैरपि प्रतिबिम्बमात्रदर्शनेन न तृप्तिरासाद्यते। नहि निपुणतमेनापि शिल्पिना निर्मिता प्रतिकृतिबिम्बस्थानमधिकर्तुमुत्सहते। यथा तथा भवतु नाम चन्द्रकीर्तिकृता वृत्तिः प्रसन्नपदेति सार्थकं नामधेयं बिभ्रती मूलकारिकार्थानुसन्धाने सुमहदानुकूल्यं पदे पदे प्रयच्छति। भावविवेकादस्य खलु वैषम्यमनुमानशैलीमधिकृत्य। भावविवेकस्तु सांव्यावहारिकं प्रमाणमुररीकृत्य स्वमतं स्थापयामास, परमतं च निराचक्रे। चन्द्रकीर्तिः पुनः प्रसङ्गानुमानं पुरस्कृत्य परमतखण्डनेन कृतार्थम्मन्यः समभूत्। प्रसङ्गानुमानञ्च न्यायाभिमतप्रतिकूलतर्कस्यैव संज्ञान्तरमात्रम्। तच्च परमतदूषणे प्रागल्भ्यमियर्ति। स्वमतञ्च न किमपि निगमयति तत्स्वरूपाभावादेव। ईदृशमेव वादिनं न्यायशास्त्रे वैतण्डिकं प्रतियन्ति तान्त्रिकाः।

अस्य शास्त्रस्य प्राचीनेतिवृत्तवर्णनं नात्यन्ताय प्रस्तुतोपयोगीति कृत्वा इतिवृत्तविमर्शकेषु तादृशं कृत्यभारं निक्षिप्य नागार्जुनस्य तदनुगामिनाञ्च दार्शनिकविचारशैलीमधुना वर्णयितुमुपक्रमामहे। बहुभिः सुधीभिरिहत्यैः प्रतीच्यैः प्राच्यैश्च जापानदेशवास्तव्यैः पराक्रान्तं चात्र विषये। तेषाञ्च व्याख्यानेषु बहुमुखी विप्रतिपत्तिर्दृष्टचरी आयासयति विविदिषूणां चेतांसि। बहवः खलु सम्प्रतितना मनीषिण एतं शून्यवादसिद्धान्तं विधिमुखेन व्याचक्षते। प्राचीनास्तु ग्रन्थकाराः सौगतेतरे सौगतमतानुयायिनश्च एनं निषेधमुखेनैव व्यावर्णयन्ति। अतीव कौतुकस्थानमेतद्यत् किमपि नागार्जुनस्य वचनं भावभूतशून्यवादप्रमापकं नोपस्थाप्यते केनापि भावपक्षपातिनाधुनिकविदुषा। एतत्तु उपरिष्टादवदातीकरिष्यते।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ग्रन्थारम्भे प्रतीत्यसमुत्पादमुपदिष्टवते भगवते सम्बुद्धाय नमस्कृत्य प्रतीत्यसमुत्पाददर्शनमेव प्रपञ्चोपशमहेतुरित्यभिदधत् प्रतीत्यसमुत्पादं कार्यकारणभावापरपर्यायं परीक्षमाण आचार्यः—

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः।
उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क्वचन केचन ।। (मू० म० १।१)

इति कारिकामुपन्यस्यति । समासेन खलु एतस्याः कारिकाया अयं निष्कृष्टार्थः—सांख्याभिमते सत्कार्यवादे कार्यस्य कारणात्मना सत एवाभिव्यक्तिरिति भङ्ग्यन्तरेण स्वहेतुकमेव कार्यं प्रतिज्ञायते, तन्निगदव्याख्यानेनैव निराकृतम्। नहि पौर्वापर्यघटितः कार्यकारणभावस्तयोरभेदं ख्यापयति। तदेव पूर्वमपरञ्चेति विप्रतिषिद्धम्। एतदेव उपोद्बलयता चन्द्रकीर्तिना—

तस्माद्धि तस्य भवने न गुणोऽस्ति कश्चि-
ज्जातस्य जन्म पुनरेव च नैव युक्तम् ।।
(म०, वृ० पृ० १३)

इति विपक्षबाधकं प्रमाणमुपन्यस्तम् । सांख्यस्तु असत्कार्यवादे बह्वीरनुपपत्तीः प्रदर्शयन् अनायत्या सत्कार्यवादं परिशेषयति; परन्तु सोऽपि पक्षो न विप्रतिपत्तेर्निर्मुक्तः। विद्यमानस्य कार्यस्य पुनरुत्पादने कर्तृव्यापारो निरर्थको भवेत्। अथ अनभिव्यक्तस्याभिव्यक्तिसम्पादने कर्तृव्यापारसाफल्यमिति मनीषितम्, तदपि न हृदयमावर्जयति। अभिव्यक्तिः कार्याभिमतादभिन्ना चेत्, तथाविद्यमानपूर्वा चेत्, तदा कार्यमिव सती अभिव्यक्तिर्न पुरुषव्यापारमपेक्षेत। अथ परस्मादेवाविद्यमानपूर्वमेव कार्यं भवतीति पक्षस्तथापि कार्यकारणसम्बन्धानुपपत्तिः। तथा हि—परत्वाविशेषे तिलेभ्यस्तैलं न सिकताभ्य उत्पद्यत इति नियमानुपपत्तिरविहता। अथ स्वपरपक्षयोः प्रतिस्वं कार्यकारणभावानुपपत्त्या उभयोः समुदितयोरेव कारणभावः कल्प्येत, तदा प्रत्येकपक्षाभिहितदोषो वज्रलेपायेत। अथाऽहेतुतः कार्यमुत्पद्यतामिति स्वभाववादिनश्चार्वाकस्य मतमुपादीयेत तदापि न निस्तारः, कादाचित्कस्य कार्यस्य हेतुनिरपेक्षस्य विप्रतिषिद्धत्वात्। अहेतुकं कार्यं सदैव भवेद् हेत्वनपेक्षणात्, कदापि वा न भवेदसत्त्वात्। एवं समासेन सर्वप्रवादिमतसिद्धं कार्यकारणभावं प्रत्याचक्षाणाः कादाचित्कस्य कार्यस्य निःस्वभावत्वमेव प्रख्यापयन्ति माध्यमिकाः। कार्यं सत् सर्वदैवेति सांख्याः। कार्यं सदैव पूर्वमसदपीति नैयायिकाः। उभयोरपि कार्यस्य स्वभावतः सत्तायां सम्प्रतिपत्तिः। माध्यमिकस्य तु उभयत्रापि बलवती विमतिः। यदि सत्ता कार्यस्य स्वभावः, कार्यं कदापि न सत्तां जह्यात्। नहि असत्सद्भवितुमर्हति, तथात्वे सदसद्विवेकहानात्। न हि स्वभावतः सन् पदार्थः कदाप्यसन् भवेत्, स्वभावस्यानपायित्वात्। यत् सत्तत्सदेव यदसत्तदसदेव। नहि वस्तु कदाचित् सत् कदाचिन्चा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सद्भवितुं क्षमते, सत्त्वासत्त्वयोः सामानाधिकरण्यासम्भवात्। न वा कालभेदेनासत्सद्भवेत् सद्वाऽसद्भवेत्, यथा घटः कपालेष्वसन्नपि पश्चात् सत्तां लभते प्रध्वंसानन्तरमसत्तामुपयातीति नैयायिकानां पक्षमपि न समुचितं मन्यन्ते माध्यमिकाः। नहि कालेन वस्तुस्वभावोऽन्यथाकर्तुं शक्यते। न वा पराभिमतमाकाशं कालभेदेन सत्तामसत्तां वा भजमानं दृश्यते। न च आमघटः श्यामः सन् पश्चादापाके पक्वो रक्ततामुपैति, न च रूपभेदेन घटस्य तादात्म्यहानिः, प्रत्यभिज्ञानादिति वाच्यम्; यदि घटस्य श्यामत्वं स्वभावो न कदाप्यसौ रक्तो भवेत्, यदि स्वभावेन रक्तो न कदाप्यरक्तः स्यादिति तर्कस्य दुरुत्तरत्वात्।

एतामेव युक्तिमवष्टभ्य वस्तुनः क्षणिकत्वं सिद्धान्तयति क्षणभङ्गवादी। तस्य मते यत्सत्तत्क्षणिकमिति निर्व्यूढैव व्याप्तिः। सत्ता चार्थक्रियाकारिता। 'अर्थः' कार्यं तस्य 'क्रिया' सम्पादनं तत्कारित्वमेव 'सत्त्वं प्रतिज्ञातम्। वस्तु कारणं भवति, कारणञ्च कार्यायोगव्यवच्छेदि। नहि कार्यकारणशक्तावप्रतिहतायां कार्यस्यानुत्पत्तिः सम्भविनी, समर्थस्य क्षेपायोगात्। यत्समर्थं तत्करोत्येव, सामर्थ्यकरणयोः समनैयत्यात्। नहि नित्यः पदार्थ एतन्मते समस्ति, नित्यस्य क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियाविरहात्, अर्थक्रियारहितस्य च सत्त्वायोगात्। न चानित्यो भवतु क्षणिको मा भूदिति वाच्यम्, क्षणिकत्वाक्षणिकत्वाभ्यां सर्वं सत्त्वं व्याप्तम्। यदि क्षणिको न स्यादक्षणिको भवेत्, अक्षणिको न स्यात्क्षणिको भवेत्, राश्यन्तराभावात्। परस्परविरुद्धयोरेकतरनिषेधोऽन्यतरविधिनान्तरीयकः। अक्षणिकश्चासन्निति क्षणिकत्वपक्ष एव सत्तायाः पर्यवसानमिति संक्षेपेण सौत्रान्तिकसिद्धान्तः प्रतिपादितो विस्तरभीरुभिरस्माभिः।

अर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वम्। न च वस्तु किञ्चिदक्षणिकमुपपद्यत इति सौत्रान्तिकेन माध्यमिकस्यैकवाक्यता; परन्तु कारणत्वमेव सत्त्वमिति सौत्रान्तिकमतविमर्दे पर्यवस्यति। कारणञ्च निःस्वभावं दर्शितं माध्यमिकेन। अतोऽर्थक्रियासामर्थ्यमेव सत्त्वमिति प्रतिजानानाः सौत्रान्तिकादयोऽपहस्तिताः। न केवलमत्र युक्तिः; अपि तु आगमा अपि बहवः कार्यकारणभावस्य मृषात्वं स्वारसिकतया प्रतिपादयन्ति। अथ यदि स्वतः परत उभयतोऽहेतुतश्च नास्ति भावानामुत्पादस्तर्हि "अविद्याप्रत्ययाः संस्काराः" इति कथं प्रतीत्यसमुत्पादस्योपदेशो भगवता कृत इति चेत्, संवृत्येति गृहाण। संवृतिश्चाविद्या। अभिधानाभिधेयकार्यकारणादिलोकव्यवहारोऽविद्यया एव प्रवर्तते। तदपोहनार्थं भगवता विनेयजनाशयानुरोधेन तथा तथोपदेशः प्रदत्तः, अविद्यावासनानिवृत्त्यर्थम्। नहि एकपद एव लोकस्य तत्त्वावतारः सम्भवतीति लोकव्यवहारसिद्धेन प्रमाणादिना तत्त्वोपदेशः कृतो मार्गावता-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

राय। इमे च सूत्रान्ता नेयार्थाः। ये सूत्रान्ताः फलावताराय निर्दिष्टास्त उच्यन्ते-नीतार्था यत्र शून्यतायाः साक्षादुपदेशः। एवं सर्वबाह्यवस्तूनां प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वान्मृषात्वं प्रतिपादितम्।

अथ वैभाषिकादिपरिकल्पितानां पदार्थानां प्रमाणविरोधान्निःस्वभावत्वं तत्तदध्यायेषु प्रतिपादितं महता संरम्भेण। न च सर्वेषां परीक्षणमत्र सम्भवति, उपयुज्यते वा। तथाप्यकृतग्रन्थपरिचयानां कुतूहलोत्पादनार्थं विषयगुरुत्वं चापेक्ष्य केषाञ्चित्परीक्षणमत्र प्रस्तूयते। स्थालीपुलाकन्यायेन तावतैव नागार्जुनस्य विचार-परिपाटीं परिच्चिनुयाद् व्युत्पित्सुः प्रेक्षावान्। यथा हि नैयायिकानां मते न किमपि वस्तु निर्धर्मकं सम्भवति, लक्षणप्रमाणाभ्यां च वस्तुसिद्धिर्भवति, एवं वैभाषिकाणामपि सलक्षणमेवाभिमतं सर्वं वस्तु। तथा हि शास्त्रे पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशविज्ञानाख्याः षड्धातवो वैभाषिकैरङ्गीकृताः। शालिस्तम्बादिसूत्रेषु तेषां निरूपणं विस्तरेणोपलभ्यते। तत्राकाशमनावरणलक्षणमुच्यते। एवं पृथिव्यादीनां काठिन्यादिकं लक्षणमुपदिष्टं शास्त्रे। लक्षणसद्भावादाकाशादीनां स्वभावः स्वीकरणीय इति वैभाषिकस्य पक्षे स्थिते लक्ष्यलक्षणभावं परीक्षत आचार्यनागार्जुनः। अलक्षणं चेदाकाशादिकं तत् खपुष्पायितमिति वैभाषिकस्य पक्षः। लक्ष्याल्लक्षणं भिन्नमभिन्नं वा? आद्ये लक्षणं सलक्षणे वा प्रवर्तेत अलक्षणे वा? तत्र सलक्षणे लक्षणस्य प्रवृत्तेः कैमर्थक्यं स्पष्टम्, नहि लक्षणद्वयमुपलभ्यत उपयुज्यते वा। तथा चैकेन लक्षणेन यत् क्रियते द्वितीयेनापि लक्षणेन यदि तदेव क्रियेत तर्हि पिष्टपेषणवदनर्थकं स्याद् द्वितीयं लक्षणम्। अथालक्षणे लक्षणस्य प्रवृत्तिरभ्युपगम्यते, तदाऽवस्तुन्येव लक्षणस्य प्रवृत्तिरूरीकर्तव्या। अलक्षणं च वस्तु खपुष्पसममुक्तम्—

अलक्षणो न कश्चिच्च भावः संविद्यते क्वचित्।
असत्यलक्षणे भावे क्रमतां कुत्र लक्षणम्॥ इति।
(मू० म० ५।२)

तथा च सलक्षणेऽलक्षणे वा लक्षणस्य प्रवृत्त्यसम्भवान्नहि लक्षणेन वस्तुसिद्धिः। असाधारणधर्मो हि लक्षणमुच्यते। तेन च सजातीयविजातीयव्यवच्छेदेन निर्लुठितंगर्भतया वस्तुस्वरूपं परिचापितं भवति। दृष्टा च लक्ष्याल्लक्षणस्य भेदे तयोः सम्बन्धानुपपत्तिः। अथ लक्ष्यलक्षणयोरनन्यत्वमभ्युपेयते, तदा लक्षणरहितमेव वस्तु विस्पष्टं कथितम्। लक्षणाभावाच्च दृश्यमात्रस्यावस्तुत्वं निःस्वभावत्वं चावसितं भवति। किञ्च, स्वभाव एव न सम्भवति कस्यचित्। तथा हि—उपलभ्यमानं वस्तु यदि सस्वभावं भवेत्, तर्हि न तस्य हेतुप्रत्ययापेक्षा। स्वभावेन विद्यमानानां हेतुप्रत्ययैर्न कोऽप्यतिशयः सम्पादयितुं शक्यो यथा वर्तमानानां घटाङ्कुरादीनां भूयो निष्पत्तये न हेतुप्रत्ययापेक्षा विद्यमानत्वादेव हेतोः। एवं यद्यन्येऽपि भावाः स्वोत्पत्तेः

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्राग् विद्यमानाः स्युस्तदा तुल्यन्यायेन हेतुप्रत्ययनिरपेक्षा भवेयुस्ते। अथास्वभाव-स्यापि प्रागविद्यमानस्य पश्चात् कारकव्यापारात् स्वभावप्रतिलम्भस्तदा स्वभावः कृतक एव भवेत्। अथ कृतकस्यैव स्वभावस्याभ्युपगमान्न कृतकत्वप्रसङ्गोऽस्माक-मनिष्ट इति प्रत्यवस्थीयेत, तदपि न हृदयङ्गमम्, यतः—"स्वभावः कृतको नाम भविष्यति पुनः कथम्" (मू० म० १५।२)। कृतकः स्वभावश्चेति परस्परं विरुद्धम्। यस्त्वकृतको धर्मः स एव स्वभावो यथा अग्नेरौष्ण्यम्। कृतकश्चापामौष्ण्यवन्न स्व-भावो भवितुमर्हति। तर्हि भवत्वग्नेरौष्ण्यमपां शैत्यं स्वभाव इति कुतो निःस्वभावत्वं भावानां त्वदभिमतं सिध्येदित्यपि प्रत्यवस्थानमयुक्तम्। संवृतिमादाय कृत्वा चिन्तया अज्ञव्युत्पादनार्थमुदाहरणं दत्तम्। वस्तुतस्तु अग्न्यादीनामपि न सस्वभावत्वं सिद्धम्, तेषां मणीन्धनादित्यरश्मिसंयोगादुत्पत्तेः। न चाग्निव्यतिरिक्तमौष्ण्यम्। संवृति-माश्रित्यैव परमार्थोपदेशः सम्भवति। अन्यथा अविद्यातिमिरोपहतमतिनयनानाम-विद्यातो निष्क्रमणं न सम्भवेत्। यत्त्वभिधर्मे वस्तूनां स्वलक्षणं सामान्यलक्षणं चोपदिष्टं तत्सांवृतं स्वरूपमभिप्रेत्यैव, औष्ण्यमग्नेरन्यत्रानुपलब्धमसाधारणं रूपं सत् स्वमेव लक्षणमिति कृत्वा। एवं साधारणमनित्यत्वादिकं सामान्यलक्षणम्। यदा त्वविद्यातिमिरापगमे प्रज्ञाचक्षुरुन्मीलति विनेयस्य तदा—"नायं स्वभावो भावानाम्" (म० वृ०, पृ० २६१) इत्युपदिश्यते।

भवतु हेतुप्रत्ययसम्भूतस्याग्न्यादेरौष्ण्यादिकं हेतुप्रत्ययसम्भूतत्वेन कृतकत्वा-विशेषान्निःस्वभावम्, तर्हि किं पुनरिदानीं स्वभावस्य लक्षणं विवक्षितम्? "अकृत्रिमः स्वभावो हि निरपेक्षः परत्र च" (मू० म० १५।२) इति गृह्यताम्। स्वो भावः स्वभाव इत्युच्यते। स चाकृत्रिमः। यच्च यस्य स्वायत्तं तत्तस्यात्मरूपम्। यच्चाग्न्यादेः कालत्रयेऽप्यव्यभिचारि रूपं तत्स्वभाव इति व्यपदेशमर्हति। किमयं स्वभावोऽग्न्यादेरस्तीति वा नास्तीति वा न वक्तुमर्हम्। परमार्थतस्त्वनिर्वाच्यत्वेऽपि विनेयानामुत्त्रासपरिहारार्थं धर्माणां धर्मता स्वभाव इत्युच्यते। स च स्वभावः शून्य-तेति नैःस्वाभाव्यमिति तथतेति च व्यपदिश्यते। तथता च तथाभावोऽविकारित्वं सदैव स्थायिता सर्वदानुत्पादः। ईदृशश्च स्वभावो भावानां नोपलभ्यते। स च स्वभावो वाङ्मनसयोः पन्थानमतिक्रम्यैव वर्तते। परमार्थस्तु—"स चैष भावानाम-नुत्पादात्मकः स्वभावोऽकिञ्चित्त्वेनाभावमात्रत्वादस्वभाव एवेति कृत्वा नास्ति भाव-स्वभाव इति विज्ञेयम्" (म० वृ०, पृ० २६५)।

न च भावस्य प्रतिषेधेऽभावो न प्रतिषिध्यते। तस्मादभावसद्भावे सिद्धे भावोऽपि सेत्स्यति प्रतिद्वन्द्वित्वात्, भावमपेक्ष्यैवाभावस्य प्रतीतिसम्भवात्। नहि प्रतियोग्यनुयोगिभ्यामनिरूपितोऽभावः कस्यापि बुद्धिगोचरो भवेत्। अतोऽभावसिद्धौ भावसिद्धिर्नान्तरीयका। अस्मिन्नाक्षेपे माध्यमिकस्य समाधानम्—भावस्यासिद्ध्यु-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

द्भावनेन तद्विपरीतस्याभावस्याप्यप्रसिद्धिरधिकरणसिद्धान्तविधया समापतति, यावता "भावस्य ह्यन्यथाभावमभावं ब्रुवते जनाः" (मू० म० १५।५) इति भावस्यैवान्यथाभावमापन्नस्याभावव्यपदेशाद्भावाभावेऽभावोऽपि सुतरामसिद्धः। ये तु वैभाषिकादयो बुद्धवचनाविपरीतव्याख्यातृमानिनो भावमभावं परभावं चाभ्युपगच्छन्ति, ते न बुद्धवचनस्य रहस्यमधिगतवन्तः। तथा हि—वेदनाया विषयानुभवो विज्ञानस्य विषयप्रतिविज्ञप्तिः स्वभाव इत्येवं स्वभावं भावानां वर्णयन्ति। अन्यद्विज्ञानमन्यद्रूपमिति परभावं वर्णयन्ति। विज्ञानादिकञ्च अतीताध्वानं प्राप्तमभाव इति प्रतिपादयन्ति। न ते परमगम्भीरस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य तत्त्वं परिचिन्वन्ति। स्वभावपरभावादीनामस्तित्वमुपपत्तिविरुद्धं प्रख्यापितमेव। कथं वोपपत्तिविरुद्धं पदार्थस्वभावं प्रतिपादयेयुस्तथागताः। भगवद्वचनं प्रमाणमिति प्रतिज्ञाय तत्रोपपत्तिविरोधमुपेक्षमाणा गजनिमीलिकामाचरन्तो वैभाषिकादयः कथमुपादेयवचना भवेयुः। भगवता च भावाभावविभाविना भावाभावप्रतिषेधः सम्पदिष्टः। तथा च किं तत्त्वमिति प्रश्ने रत्नकूटसूत्रे—"अस्तीति काश्यप अयमेकोऽन्तो नास्तीति काश्यप अयमेकोऽन्तः। यदेनयोर्द्वयोरन्तयोर्मध्यं तदरूप्यमनिदर्शनमप्रतिष्ठमनाभासमनिकेतमविज्ञप्तिकमियमुच्यते काश्यपमध्यमा प्रतिपद्धर्माणां भूतप्रत्यवेक्षा" (म० वृ० पृ० २७०) इति। तथा च अस्तित्वनास्तित्वतदुभयानुभयविवर्जितं शून्यत्वमेव तत्त्वमिति प्रतिपादितं माध्यमिकैः। उक्तञ्च प्राग् यदग्न्यादीनां स्वभावतोऽस्तित्वं नास्ति। तदभावान्नास्तित्वमपि न सम्भवितुमर्हति यथा वैशेषिकादयः सप्तपदार्थवादिनः सङ्गिरन्ते। यद्यस्तित्वं वस्तुनः स्वभावः स्यान्न कदाचित्तस्य नास्तिता सम्भवेत्। दृश्यते च हेतुप्रत्ययसम्भूतानां कादाचित्कं नास्तित्वम्। अतस्तेषां निःस्वभावत्वं बलादापद्यते। स्वभावास्तित्ववादिनां दर्शने शाश्वतवादो दुष्परिहारः प्रसज्यते। 'नास्तीदानीमभूतपूर्वमित्युच्छेदः प्रसज्यते" (मू० म० १५।११)। उभयोरपि वादयोर्वैतथ्यं कण्ठरवेणाघोषितं भगवता।

ननु भावानां स्वभावो नास्तीत्यभ्युपगच्छतां माध्यमिकानां मा भूच्छाश्वतदर्शनम्, उच्छेददर्शनं त्ववर्जनीयं तैरिति चेत्, उच्यते—नैवाभावदर्शनं माध्यमिकानामापादयितुं शक्यम्। यः पूर्वं भावस्वभावमभ्युपगच्छन् पश्चात्तन्निवृत्तिमाचष्टे, स पूर्वोपलब्धस्वभावापवादादुच्छेददृष्टिर्भवेत्। माध्यमिकैस्तु न किञ्चिदुपलभ्यते। अतः किं निषिध्येत। केवलं विपर्यस्तानां मिथ्याग्राहनिवृत्त्यर्थं न सन्ति सर्वभावा इति निषेधमुखेन तत्त्वावतारार्थं प्रवचनं क्रियते। विज्ञानवादिनस्तु परतन्त्र-परिकल्पित-परिनिष्ठित-स्वभावाभ्युपगमेन अन्तद्वयपरिहारं प्रत्याययन्ति। तथा हि—परतन्त्रचित्तचैत्तमुपगम्य परिकल्पितस्वभावाभावादस्तित्वदर्शनं परिजिहीर्षन्ति। संक्लेशव्यवदाननिबन्धनस्य परतन्त्रस्य च सद्भावमातिष्ठन्ते। ते च

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

परिकल्पितस्यापवादान्नास्तित्वदर्शनात्परतन्त्रस्य चास्तित्वाभ्युपगमादस्तित्वदर्शनान्न निर्मुच्यन्ते। हेतुप्रत्ययजनितस्य परतन्त्रस्य सस्वभावत्वायोगात्तदस्तित्वप्रतिपादनं तेषामानुपपत्तिकं दर्शनं गमयति। यदि पुनः परतन्त्रस्यापि लोकसंवृतिसिद्धत्वं कृत्वा चिन्तयाभ्युपगतमिति मन्यते, तदापि परिनिष्ठितस्य सर्वकालं विद्यमानत्वाङ्गीकारात् शाश्वतदर्शनमपरिहरणीयमेव। माध्यमिकदर्शनमेव अस्तित्वनास्तित्वपक्षपरिहारात् शाश्वतोच्छेददर्शनाभ्यामकलङ्कितं तत्त्वं प्रतिपादयति न विज्ञानवादादिदर्शनमिति कण्ठगर्जनेन प्रतिपादयति चन्द्रकीर्तिः (म० वृ० पृ० २७५)। एतेनैव सांख्यमतमौलूक्यमतं वैशेषिकमतं निर्ग्रन्थमतं साम्मितीयपुद्गलवादश्च प्रत्याख्यातानि वेदितव्यानि। ननु तर्हि विज्ञानादिवाददेशनायाः का गतिरिति चेत्, नेयार्थत्वेन परमार्थदर्शनस्योपायभूतत्वात्ते ते वादा विनेयजनाशयानुरोधाद्भगवता तत्र तत्रावारिताः। न च तेषां परमार्थतत्त्वपरत्वमारेकणीयम्।

भवन्तु निःस्वभावा भावाः। भाववदभावोऽपि निःस्वभावो भवतु। कथं तर्हि "अभावाः सर्वधर्माः शून्याः सर्वधर्माः" इति प्रज्ञापारमितावचनम् (म० बृ० पृ० २७८) उपपद्येत। उच्यते—अध्यारोपापवादन्यायेन विवक्षितं भावं प्रतिषेधयन्नभाव इति व्यपदेशः। परमार्थतस्तु शून्यतैव तत्त्वम्। सा च नोत्पद्यते न वा निरुध्यत इति कृत्वा भावाभावादिचतुष्कोटिविनिर्मुक्ततत्त्वप्रतिपादने तद्वचनस्य तात्पर्यमवसातव्यम्।

नैरात्म्यवादः

अधुना सर्वसौगतसम्प्रदायविद्भिरङ्गीकृतो नैरात्म्यवादो विचारार्थं प्रस्तूयते। सांख्यन्यायवैशेषिकादिप्रतिपादितात्मवादे बौद्धानां बलवती विप्रतिपत्तिः। आत्मवादं सत्कार्यदृष्टिसमुद्भूतं कल्पनामात्रसिद्धमित्यातिष्ठन्ते एकवाक्यतया सर्वे सौगतमतानुसारिणः। यद्यपि तेषां परमार्थतत्त्वविषये मिथो विप्रतिपत्तयः स्थवीयस्य उपलभ्यन्ते, परस्परमतखण्डने च महता संरम्भेणोद्यच्छन्ति शाक्यपुत्रीयाः, निर्वाणस्वरूपे च तेषां विमतयः प्रसृमरा दरीदृश्यन्ते, तथापि नित्यः कूटस्थः परिणामी वा अखण्ड आत्मा नास्तीति सर्वेषामेव सिद्धान्तः। नास्माभिः सौगतानां परस्परमात्मस्वरूपभेदप्रतिपादने मतवैषम्यं विचारणीयमस्मिन् प्रस्तावे ग्रन्थविस्तरपरिजिहीर्षया। माध्यमिकमतमेवात्मनः सत्त्वासत्त्वप्रतिपादने समुत्कर्षकाष्ठां भजते। तन्मते च प्रतिपादिते मतान्तराणि निरवकाशीकृतानि भविष्यन्ति। तन्मतविचारश्चास्माभिः प्रस्तुतः। आत्मस्वरूपविचारात्प्राक् प्रश्नोऽयं समुदेति कथं भगवता बुद्धेनात्मनास्तित्वप्रतिपादन एतावान् प्रयत्नः समास्थितः। किंनिबन्धनश्चात्मप्रद्वेष इति। आत्मा चाहङ्कारममकारनिबन्धनम्, तन्मूलाश्च रागद्वेषादयः क्लेशास्तद्धेतुकश्च संसारः प्रवर्तते घटीयन्त्रवदनिशमित्यात्मस्नेहनिवारणार्थं नैरा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

त्म्योपदेशः। आत्मन्यसति न तस्मिन् रागो न वा तदनुकूलेषु प्रणयस्तत्प्रतिकूलेषु द्वेषः। आत्माभावे ते ह्युच्छिन्नमूलत्वात् समूलघातं निहता भवन्ति; परन्तु नहीच्छामात्रेण प्रयोजनापेक्षया वा वस्तुनोऽसत्त्वं प्रमाणसिद्धं भवति। तस्मादात्मनस्तत्त्वपरीक्षणं प्रारब्धं तन्मतानुसारिभिर्दार्शनिकरीत्या। रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानरूपाः पञ्च स्कन्धा एवात्मत्वेनाभिमन्यन्तेऽविद्यावशंवदैः। स्कन्धेभ्यश्चात्मा पार्थगर्थ्येन नोपलभ्यते। न चाहङ्कारविषय एवात्मेति मन्तव्यम्। तथात्वे संसारानुच्छेदप्रसङ्गः। रूपं तावद् बाह्यशरीरारम्भकं सर्वेषामेव प्रत्यक्ष-सिद्धम् वेदना सुखाद्यनुभवात्मिका, संज्ञा च घटत्वपटत्वादिनिमित्तग्रहणात्मिका, घटपटादिविषयश्च विज्ञानमध्यात्ममध्यक्षेणावसीयन्ते। समुदाचरद्वृत्तयो रागद्वेषा-दिक्लेशोपक्लेशाः संस्काराख्याः सर्वेषामनुभवसिद्धाः। ये च वासनात्मकाः संस्कारा-स्तेऽपि कार्यान्यथानुपपत्त्या नापह्नोतुं शक्यन्ते। एत एव प्रत्येकमनेकत्वात् स्कन्धा इति व्यपदिश्यन्ते। रूपव्यतिरिक्ताः स्कन्धा आत्मनो गुणा इति वैशेषिकाः, अन्तः-करणधर्माश्चेति सांख्याः। यथा तथा भवतु नाम, एतैर्गुणैर्विरहितो न कश्चिदनुगामी आत्मपदार्थः प्रत्यक्षगोचर इति बौद्धानामाशयः। आत्मनि यद्यपि विवादस्तद्धर्मा-भिमतेषु स्कन्धादिषु न कस्यचिदपि वैमत्यम्। कस्तावत्स्कन्धानामात्मना सम्बन्धः। यदि तेऽभिन्ना भवेयुः, स्कन्धवदुदयव्ययभाग् भवेदात्मा। न चैतदिष्यते केनाप्यात्म-वादिना। तर्हि न स्कन्धा आत्मा भवन्ति। आत्मा स्कन्धव्यतिरिक्तो भवतु का हानिरिति चेत्, उच्यते—यदि स्कन्धेभ्यो भिन्न आत्मा स्यान्न स्कन्धलक्षणो भवेत्। स्कन्धाश्चोत्पादस्थितिभङ्गलक्षणयुक्तास्तद्व्यतिरिक्तश्चात्मा उत्पादादिवि-रहितः सन् नित्यो भवेत्। भावश्च नित्यो न सम्भवति। अतः स्कन्धव्यतिरिक्त आत्मा खपुष्पवदलीक एव भवेत्। अथवा स्कन्धलक्षणानाक्रान्त इष्यमाण आत्मा पृथग् लक्षणवान् यद्यभविष्यत्तदा तथैवोपालप्स्यत। न चोपलभ्यते, अत आत्मा केवलमविद्यातिमिरोपहतबुद्धिभिः कल्प्यमानो न तत्त्वतो व्यवतिष्ठते। तस्मात् स्कन्धेभ्यो भेदाभेदाभ्यामनुपपद्यमानो नास्तीत्यध्यवसातव्यः। केवलं स्कन्धानुपादा-याहङ्कारः प्रवर्तमान आत्मग्राहं विवेकशून्यानां दृढीकरोति। आत्मा च स्वप्नमरी-चिसदृशोऽहङ्कारममकारौ द्रढयन् संसारमविच्छिन्नं प्रवर्तयति। योगी चात्मानमप-श्यन्निर्ममो निरहङ्कारः सम्पद्यमानो निर्वाणमधिगच्छति। परमार्थतस्तु शून्यता-दर्शिनोऽपि न सद्भावः। तथा चोक्तम्—"न विद्यते सोऽपि कश्चिद्यो भावयति शून्यताम्" (म० वृ०, पृ० ३४८) इति। एवञ्च ममेत्यहमिति विकल्पे क्षयं प्राप्ते सत्कायदृष्टिप्रहाणात् कामदृष्टिशीलव्रतात्मवादरूपमुपादानचतुष्टयमनायासं प्रही-यते। एवञ्च कर्मक्लेशक्षयात् शून्यतायां पर्यवस्यति विवेकी।

अथ यदि आत्मनास्तित्वमेव तत्त्वं सुगतस्य प्रतिपिपादयिषितं भवेत्तदा--

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

आत्मा हि आत्मनो नाथः को नु नाथः परो भवेत् ।
आत्मना हि सुदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः ॥
... .
आत्मा हि अत्मनः साक्षी कृतस्यापकृतस्य च ।
(म० वृ०, पृ० ३५४)

इति बुद्धवचनं कथं न व्याहन्येत ? इत्याक्षिप्ते आत्मानङ्गीकारेऽन्यान्यपि वचनान्यात्मप्रतिक्षेपपराण्युदाहरति वृत्तिकारः । तथा हि—"नास्तीह सत्त्व आत्मा वा धर्मास्त्वेते सहेतुकाः । रूपं नात्मा रूपवान्नापि चात्मा रूपे नात्मा नात्मनि रूपम्" (म० वृ०, पृ० ३५५) इत्यपि भगवता प्रतिपादितं किं न रोचयेः । अन्योन्य-विरोधश्च नाविपरीततत्त्वदर्शिनि सुगते शास्तरि संभाव्यत इत्यन्यथैवास्याभिप्राय उन्नेतव्यः ।

अस्य च गूढाभिप्राय इत्थं निरूपितश्चन्द्रकीर्तिना । लोकायतिकाः खलु देहातिरिक्तमात्मानमपह्नुवानाः परलोकमनभ्युपयन्तो देहावसाने नैवात्मनो निवृत्ति-माचक्षते । ते चोच्छेदवादिनः । तन्मतनिराकरणार्थमात्मास्तित्वोपदेश आगमेषु तत्र तत्रोपलभ्यते। ये पुनः सद्भूतात्मदर्शिनो नित्यमात्मानमातिष्ठन्ते तेषां शाश्वतदृष्टि-प्रहाणार्थमात्मनास्तित्वमपि प्रतिपादितम् । वस्तुतस्तु बुद्धैरात्मा वा अनात्मा वा नोपदिष्टः । एतस्यैवावष्टम्भकमागमवाक्यं विस्तरेणोपन्यस्तम् । अनन्तरम्—

अपरप्रत्ययं शान्तं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितम् ।
निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तत्त्वस्य लक्षणम् ॥ (मू० म० १८।९)

इति नागार्जुनवचनं पुरस्कृत्य सर्वं प्रतीयमानं वस्तुजातं निःस्वभावं गन्धर्व-नगरमायामरीचिस्वप्नवत्कल्पनानिर्मितं प्रतीतिमात्रसारं परमार्थतोऽलीकमिति सिद्धान्तं निगमयति । तथा बाह्यवस्तुजातं नास्ति, एवमात्मापि, एवं स्कन्धा अपि, एवं क्लेशा अपि, एवं व्यवदानमपि मृषास्वभावम् । किं बहुना, संसार-निर्वाणयोरपि न कश्चिदवस्तुत्वे भेदः । तथागतोऽपि, तदनुशिष्टं शास्त्रमपि, सर्वं तैमिरिककल्पितकेशोण्ड्रकवन्मोघस्वभावं प्रत्यपीपदत् । सर्वञ्च भ्रान्त्या तथा तथा प्रतिभासते। अविद्याप्रभावासादितप्रत्ययगोचराः सर्वे भावा निःस्वभावाः । सा चैव भ्रान्तिरसत्ख्यातिरूपा न किमप्यधिष्ठानमाश्रित्य प्रवर्तते, अधिष्ठानस्या-भावान्निःस्वभावत्वमविशिष्टमेव । आत्मनोऽसत्त्वे तत्त्वज्ञानेन निश्चिते सद्भावे च प्रतिषिद्धेऽहङ्कारममकारक्षयात् स्वत एव निर्वाणमधिगतं भविष्यतीति माध्य-मिकस्य नैरात्म्यवादोपपादनम् । निर्वाणस्वरूपपर्यालोचनेन चायमेव सिद्धान्तः सुदृढभूमिकायां प्रतिष्ठितो भविष्यति । एतावता प्रपञ्चेन विप्रतिपत्त्यनवकाशेन सिद्धमेतत्तत्त्वं यत्सर्वं मायामात्रं यत्किञ्चिद् वस्तुत्वेन प्रतीतिगोचरो भवति । नात्र

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

किञ्चिद्भावात्मकं वस्तु प्रतिष्ठां लभते। चन्द्रकीर्तिप्रतिपादितं नागार्जुनवचनोपबृंहितमागमादिभिः पौनः पुन्येन निरवकाशवचनैश्च भूयसा संरम्भेण प्रतिपादितं भावाभावकोटिद्वयासंस्पर्शि शून्यत्वमेव सर्वभावनैःस्वाभा व्यापरपर्यायं बलात्कारेणान्यथाकर्तुमशक्यं माध्यमिकस्य चरमराद्धान्तभूतं प्रतिपन्नं भवति।

निर्वाणम्

अधुना निर्वाणस्वरूपं माध्यमिकसम्मतं विचारार्थं प्रस्तूयते। यदि सर्वं शून्यं क्लेशादयोऽपि शून्याः स्युः संसारोऽपि शून्यो भवेत् तर्हि कस्य प्रहाणाद्वा निरोधाद्वा निर्वाणमधिगम्येत। निर्वाणस्याप्यसत्त्वे सर्वं बुद्धशासनं वैकल्यं जुषेत। अयं तावत्सर्वसौगतसमयप्रविष्टानां सिद्धान्तो यत्खलु निरवशेषस्याविद्यारागादिक्लेशस्य प्रहाणात् सोपधिशेषनिर्वाणमधिगम्यते तत्त्वज्ञानिभिः। उपधिश्च पञ्चोपादानस्कन्धाः उपधीयतेऽस्मिन्नात्मस्नेह इति व्युत्पत्त्या। स च शिष्यते यस्मिन्निर्वाणे तत्सोपधिशेषं जीवन्मुक्त्यपरपर्यायं निर्वाणमुच्यते। स्कन्धपञ्चकमात्रं सत्कायदृष्ट्यादिक्लेशतस्कररहितमत्रावशिष्यते। एतच्च निहताशेषचौरगणग्रामेणोपमेयं भवति। देहान्ते परिनिर्वाणे स्कन्धमात्रमपि नास्ति। अत एव निर्गत उपधिशेषः अस्मादिति व्युत्पत्त्या एतन्निरुपधिशेषं निर्वाणमुच्यते। एतच्च निहताशेषचौरगणस्य ग्रामस्यापि विनाशेनोपमीयते। पूर्वत्र स्कन्धमात्रे स्थितेऽपि सत्कायदृष्ट्यादिविरहाद् जीवन्मुक्तस्य संसारसत्यताभ्रान्तिः पुनर्नोपजायते। द्वितीये च निर्वाणे सत्कायदृष्टिः विषयतायोग्यस्य स्कन्धपञ्चकस्यापि विरहात् सर्वथा जन्ममरणप्रपञ्चस्य समूलघातं प्रतिहतिर्भवति। तथा चोक्तम्—'प्रद्योतस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतसः" (म० वृ० पृ० ५२५) इति निरुपधिशेषनिर्वाणस्य विवरणम्। एतच्च निर्वाणद्वयं यथाक्रमं क्लेशानां स्कन्धानाञ्च प्रहाणादुपपद्यते। यदि पुनर्न कश्चिद्धर्म उत्पद्यते न वा निरुध्यते, तदा कथं क्लेशानां प्रहाणम्, कथन्तरां वा स्कन्धानां निरोधः सम्भवेत्। तदभावे च निर्वाणमसम्भवदुक्तिकं भवेत्। तस्मान्निर्वाणोपपत्त्यर्थं क्लेशादीनां प्राक्सत्त्वमुररीकरणीयम्। तेषाञ्च खपुष्पवदसत्त्वे निर्वाणमपि निःस्वभावं स्यात्। इष्यते च निर्वाणमसंस्कृतम्। एवं पूर्वपक्षिणा कृताक्षेपे शून्यवादिनः प्रतिवन्दीविधया पर्यनुयुञ्जते। यदि क्लेशाः स्कन्धाश्च स्वभावतो विद्येरन् तर्हि स्वभावसतां तेषां कथं वा निरोधः सम्भवेत्। नहि स्वभावतः सन् पदार्थोऽसत्तामुपेयात्। तेषां निःस्वभावत्व एव निरोध उपपन्नो भवेत्। अभ्युपगम्यैतदुच्यते—नहि सतो वा निरोधः सम्भवति, असतश्च निरोधोऽसम्भवी अप्रयोजनश्च। नह्यसतो वन्ध्यापुत्रस्य निरोधः केनापि शक्यक्रियः। कीदृशं तर्हि निर्वाणं माध्यमिकस्य सम्मतम्? उच्यते—

अप्रहीणमसंप्राप्तमनुच्छिन्नमशाश्वतम्।
अनिरुद्धमनुत्पन्नमेतन्निर्वाणमुच्यते ॥ (मू० म० २५।३)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अयं च निष्कर्षः -- न हि निर्वाणं प्रहीयते, न वा प्राप्यते, नाप्युच्छिद्यते, नापि नित्यं सदभिव्यज्यते, नापि निरुध्यते, नाप्युपपद्यते । एवंभूतं हि निर्वाणं निष्प्रपञ्च-मूरीक्रियते । क्लेशस्कन्धादीनां निरोधस्तु कल्पनामात्रम्, केवलमविद्यान्धितप्रज्ञा-चक्षुषां प्रज्ञप्त्यर्थं तादृशी कल्पना आगमेषु प्रतीयते । आह---यद्यपि निर्वाणे न सन्ति स्कन्धाः क्लेशा वा, तथापि तदधिगमात्प्राक् तेषां सद्भावोऽवश्यमङ्गीकरणीयः, येषां परिक्षयान्निर्वाणमधिगंस्यते, इतरथा निर्वाणमिति पदमर्थशून्यं प्रसज्येत । उच्यते—यदि क्लेशाः स्वभावतो विद्यमाना अभविष्यन् न तेषामभावः शक्यसम्पादनः समजनिष्यत । अतो निर्वाणप्रेप्सुना ईदृशी कल्पना दूर एव त्यक्तव्या । उक्तञ्च पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य संसारस्य शून्यत्वं क्लेशादीनां निःस्वभावत्वञ्च । अतः परमार्थ-विचारे संसारनिर्वाणयोर्न किञ्चिदन्तरम् । सर्वथा सुस्थितमेतद्यन्निर्वाणेन न कस्य-चित्प्रहाणं न वा कस्यचिन्निरोधः, सर्वथा यावदसद्भूतकल्पनापरिक्षयलक्षणं निर्वाण-मवसितं भवति । यथा खल्वन्धकारे रज्जुसर्पस्य प्रदीपोदयादनुपलब्धिरेवं क्लेशादि-लक्षणस्य प्रज्ञोदयादनुपलम्भ एव निर्वाणम् । नहि रज्जुसर्पस्यान्धकारावस्थायां स्व-रूपतः सत्त्वमासीदिति केनापि स्वस्थमतिना कल्पयितुं शक्यम् । एवं संसारावस्थायां क्लेशकर्मादीनामपि परमार्थसद्भावो न कल्पनीयः । कथं तर्हि संसार इत्युच्यते, केवलं भ्रान्त्या आत्मात्मीयग्राहानुरोधाद् बालपृथग्जनानामसन्तोऽपि भावाः सत्त्वेन प्रतिभा-सन्ते, यथा तैमिरिकाणामसन्तः केशकलापाः । अत एव निर्वाणमस्तीति नास्तीति वा कल्पनाया अगोचरे वर्तते । अस्तीति तावत्तीर्थिकानां स्वयूथ्यानां वैभाषिकाणाञ्च, नास्तीति लोकायतिकादीनां केषाञ्चन श्रावकयानीयानां चाभिमानः । विज्ञानवादि-नामपि परिकल्पितस्वभावनास्तित्ववादिनां परतन्त्रपरिनिष्पन्नस्वभावास्तित्ववादि-नामपि निर्वाणस्वरूपमनुपपत्तिपराहतम् । वैभाषिकास्तावन्निर्वाणं भावत्वेन प्रति-पद्यन्ते । तन्मते क्लेशकर्मादीनां नियतरोधभूतो जलप्रवाहरोधभूतसेतुस्थानीयो निरोधात्मकः पदार्थो निर्वाणम् । स च भावभूतोऽसंस्कृतो नित्यमवस्थानात् । यत्तु प्रद्योतस्येव निर्वाणमिति तृष्णाक्षयरूपं निर्वाणं प्रतिपाद्यते, तदपि भ्रान्त्यैवाभावत्वेन व्याचक्षतेऽतात्पर्यज्ञाः । नहि तृष्णायाः क्षय एव निर्वाणम्; किन्तु तृष्णायाः क्षयोऽस्मिन्निति । प्रदीपश्च दृष्टान्तमात्रम् । नहि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सर्वथा साम्यं सम्भवति, सर्वथा साम्ये तत्त्वानुपपत्तेः ।

एवं भावरूपे निर्वाणे प्रतिज्ञाते प्रत्युच्यते माध्यमिकेन । भावस्तावन्न निर्वाणं तस्य जरामरणलक्षणाविनाभावित्वात् । नहि कश्चिद्भावो जरामरणविरहितः सम्भवति । नह्यसंस्कृतः कश्चिद्भाव उपपद्यते जरामरणाव्यभिचारित्वात् । उक्तञ्च— "नासंस्कृतो हि विद्यते भावः क्वचन कश्चन" (मू० म० २५।५) इति । किञ्च, यदि निर्वाणं भावः स्याद्धेतुप्रत्ययमाश्रित्यैवोत्पद्येत । तथा च जरामरणप्रसङ्गस्तदवस्थः । अभावस्तर्हि निर्वाणं भवतु, भावप्रतिषेधेऽभावस्य पारिशेष्यात् सिद्धिः । एतदपि अतत्त्वज्ञस्यैव कुचोद्यमभावस्य भावान्यथात्वप्रतिपादनात् । असति भावेऽभावस्याप्य-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सिद्धिः। यदिभावस्यैव प्रागभावप्रध्वंसाभावलक्षणोऽभावः स्यात्तर्हि शशशृङ्गादीनामभावः कथं सेत्स्यति। नहि तेषामभूत्वा भावो भूत्वा वाऽभावः कल्पयितुं शक्यः। तस्मादत्यन्ताभावलक्षणोऽप्यभावो वैशेषिकैरुररीक्रियते। अत्र माध्यमिकस्यैतत्प्रति वचनम्। यद्यपि—

आकाशं शशशृङ्गं च वन्ध्यायाः पुत्र एव च।
असन्तश्चाभिलप्यन्ते तथा भावेषु कल्पना॥
(म० वृ० पृ० ५२८)

इति माध्यमिकेनैवाभावस्य दृष्टान्तविधयोपादानं कृतम्। असत्प्रतियोगिकश्चाभावोऽसत्ख्यातौ कृतनिर्भराणां शून्यवादिनां नानुपपन्नस्तथाप्येतेषामभावत्वं नाङ्गीकरोति वृत्तिकारः। तन्मते भावकल्पनाप्रतिषेधमात्रं शशशृङ्गादिदृष्टान्तेन विधित्सितमाचार्येण। वन्ध्यापुत्र इति त्वर्थहीनं शब्दमात्रं चन्द्रकीर्तिर्मन्यते। तथा च निर्वाणं नेदृशमभावरूपं सम्भवति।

अथ यदि निर्वाणमभावात्मकं भावात्मकं वा न समस्ति, तर्हि कथं तस्य स्वरूपज्ञानम्। नह्यज्ञात्वा स्वरूपं निर्वाणमीदृशमनीदृशं वा समाख्यातुं शक्यम्। अपरस्य ज्ञानस्याभावे कल्पमानिर्मितमेतन्निर्वाणं प्रसज्येत। न वा शास्त्रप्रामाण्यात्तत्सिद्धिः, शास्त्रस्याप्यपरोक्षप्रमामूलकत्वात्प्रामाण्यस्य। न च निर्वाणे प्रतिपत्ता कश्चिदस्तीति भवानभ्युपगच्छति। कथं तर्हि केनैतदित्थम्भूतं निर्वाणमस्तीति परिच्छिद्यते। यदि योगी योगजप्रत्यक्षेण परिच्छिन्द्यात्तस्य परिच्छेदस्य सत्त्वमकामेनाऽप्यङ्गीकर्त्तव्यम्। अस्मिन्नेवंविधे प्रश्ने जाग्रति माध्यमिकः केवलं प्रतिवन्द्या समाधानमिच्छति। न खलु विज्ञानेन सविकल्पेन निर्वाणस्वरूपपरिच्छेदः सम्भवति, तस्य सप्रकारकत्वात्। निर्धर्मकञ्च निर्वाणं धर्मिग्राहकमानसिद्धम्। धर्मिग्राहकञ्च मानं यदि निर्विकल्पकं तस्य खलु शून्यतालम्बनस्य निःस्वभावत्वमास्थेयम्, अन्यथा संस्कृतत्वप्रसङ्गात् तदपि जरामरणविनिर्मुक्तं न भवेत्। तेन च जरामरणविनिर्मुक्तस्य निर्वाणस्यैवं परिच्छेदाभावे न तत्रेमा अस्तित्वनास्तित्वादिकल्पनाः सावकाशा भवेयुः। तदनुभवितापि तथागतस्तथैव अस्तित्वनास्तित्वकल्पनया न कदर्थनीयः। सर्वविकल्पातीतमेतन्निर्वाणं यत्र सर्वस्योपलम्भस्य प्रपञ्चस्योपशमः सम्पद्यते। स च ज्ञेयस्यानुपलब्ध्या प्रपञ्चोपशमो ज्ञानस्यानुपलब्ध्या च शिवः। यथा च संसारः शून्यस्वरूप एवं निर्वाणमप्यनुत्पादात्मकं शून्यस्वरूपं विज्ञातव्यम्। उक्तञ्च भगवता—

अनिर्वाणं हि निर्वाणं लोकनाथेन देशितम्।
आकाशेन कृतो ग्रन्थिराकाशेनैव मोचितः॥ इति।
(म० वृ०, पृ० ५४०)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्रज्ञाकरमतिना बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां नवमे परिच्छेदे शून्यतातत्त्वं विस्तरेण विचार्य निर्वाणं शून्यस्वभावं तद्ग्राहकञ्च विज्ञानमपि भावाभावकोटि-चतुष्कनिर्मुक्तमनुत्पादात्मकं निर्वाणमवगाह्य आलम्बनाभावान्निरिन्धनवह्निवत् स्वयमेवोपशाम्यतीति प्रतिपादितम् । शून्यतायामपि नाभिनिवेशः कर्तव्योऽन्यथाऽभिनिवेशस्याप्रहाणादनिर्मोक्षो दुष्परिहारः प्रसज्येत ।

शून्यतायाश्च भावस्वभावशून्यत्वं स्वकण्ठेनैव पुनः पुनरावेदितं सदपि कथमस्य भावात्मकत्वं साम्प्रतिकैर्व्याख्यातृभिः कल्पितमिति न बोद्धुं शक्नुमः । यदि कश्चित् संशयलेशस्तथाप्यनुवर्तेत तदा तस्य निरसनं चन्द्रकीर्तिवचोभिरेव शक्यसम्पादन-मित्याविष्कुर्महे । नास्तिकाविशिष्टा माध्यमिका ये खलु कुशलाकुशलं कर्म इहलोकं परलोकं च भावस्वभावशून्यमिति प्रतियन्ति । नास्तिका अपि लोकायतिका एतदेव मतं स्वसिद्धान्तमुद्घोषयन्ति । अतस्तन्मतान्माध्यमिकमतस्य कुतो विशेषः । एवं प्रत्यवस्थाने **चन्द्रकीर्तिर्माध्यमिकदर्शनस्य** विशेषं प्रतिपादयन्नाह—माध्यमिकाः खलु हेतुप्रत्ययसमुत्पन्नत्वात् परलोकादिकमपह्नवते । चार्वाकास्तु केवलमाहोपुरुषि-कयाऽदृष्टिमात्रेण परलोकादिकमपलपन्ति । न च तेषां काचिद्युक्तिसम्पदिति महान् विशेषः । वस्तुस्वरूपेण नास्तित्वं यद्युभयोरपि तुल्यवत्प्रतिपन्नं तथापि प्रतिपत्तृ-भेदादनयोर्भेदः स्थवीयान्नोपेक्षणीयः । तथा हि यदि वस्तुतः कृतचौर्यं पुरुषमपरिज्ञा-यैव कश्चनामित्रभावाच्चौर्यमनेन कृतमित्यभ्याचक्षीत । अपरश्च दृष्ट्वैव कृतचौर्यं चौरं राजपुरुषेभ्यो निवेदयेत्तदाऽनयोर्वस्तुसत्त्वमाश्रित्य साम्येऽप्येकस्तत्र मृषाभाषी, अपरस्तु यथाभूतार्थवादीति तयोर्भेदः, एवं नास्तिकमाध्यमिकयोर्महान् भेदः (म०वृ० पृ० ३६८-९)। निश्चप्रचमेतद्यत् शून्यवादी सर्वेषामेव भावानां प्रतीतिसिद्धानां परमार्थतो निःस्वरूपे सत्त्वाभावे पर्यवसानं सिद्धान्तयति । ज्ञातुर्ज्ञेयस्य ज्ञानस्य वा न सद्भावमुपैति ।

सर्वाभाववादी माध्यमिको न कञ्चन नित्यं भावमङ्गीकरोति, भावश्च न नित्य इत्यत्र न कामपि युक्तिं पुरस्करोति । अर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वमिति क्षणिक-वादिसिद्धान्तमवलम्ब्य तस्य नित्यतापह्नवो न माध्यमिकस्य सुलभः । कार्यकारण-भावानङ्गीकारेऽर्थक्रियाकारित्वस्यासम्भवान्न क्षणिकत्वसिद्धान्तः प्रतितिष्ठति । यदि त्वात्मनो ज्ञानेच्छादिधर्मानुपातिनः सम्बन्धानुपपत्त्या विरोधमवलम्ब्य तदस्तित्वम-पह्नुवीत तदपि न प्रेक्षावतां चेतसि चमत्कारमाविर्भावयति । तार्किकैः समवाय-सम्बन्धाङ्गीकारेण तस्य यत्समाधानं कृतं यदि तस्मै तन्न रोचेत, भेदाभेदवादिनां मीमांसकानामार्हतानाञ्च सिद्धान्तोऽनुपादेयः स्यात्, तथाप्याध्यासिकसम्बन्धमुररी-कृत्य सांख्यानां वेदान्तिनाञ्च ज्ञानज्ञेयव्यवहारः कथं प्रत्याख्येयः । नह्यर्थक्रियाकारि-त्वमेव सत्त्वमिति सिद्धान्तः प्रमाणसिद्धः । भ्रमरूपाऽर्थक्रिया न वस्तुतत्त्वं साधयितु-मलम् । भ्रान्त्यापि रज्जुसर्पे ज्ञाते तस्य बाधेऽपि भीतिकम्पादयोऽनुवर्तमाना नाप-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ह्नोतुं शक्याः । किञ्चार्थक्रियाकारित्वमपि यद्यर्थक्रियाकारित्वान्तरेण सिद्धं तदानवस्था कथं परिहर्तव्या । अथ प्रतीतिसिद्धं वस्तूनामन्यथान्यथात्वमवलम्ब्यानित्यत्वं भावानामवसीयते, तर्हि प्रतीतेः प्रामाण्यमशक्यापह्नवं भवेत्, प्रतीतिश्च यथाऽस्थिरत्वं भावानामवगाहते एवं स्थिरत्वमपि । अत उभयोरुपपत्तिः सम्पादनीया, न तु सर्वथा परित्यागो हृदयावर्जकः । अर्थक्रियाकारित्वं यदि न सत्त्वप्रमापकं किं तर्हि सत्ताया लक्षणम् । अबाधितप्रतीतिविषयत्वमेवेति गृह्यतामायुष्मता ।

किञ्च, हेतुसाध्यपक्षव्याप्त्याद्यनङ्गीकारे कथं विचारः सम्भवेत् । यदि परमतसिद्धं प्रमाणप्रमेयभावमभ्युपगम्य परविचारे स्वविरोधादिदूषणाभिधानमेव माध्यमिकेन क्रियेत तर्हि तदीयेऽपि विचारे हेत्वाभासानां प्रदर्शनेन तस्य भ्रान्तत्वं सिध्येदित्यवश्यमङ्गीकर्तव्यं माध्यमिकेन । यदि स्वपक्षाभावान्न तस्य बाधकेन किमप्यनिष्टमाचरणीयमित्यध्यवसायस्तदा तेन सार्धं विचारो निरर्थकः स्यात् । तथा चाहुः—

यदि काचन प्रतिज्ञा स्यान्मे तत एव मे भवेद्दोषः ।
नास्ति च मम प्रतिज्ञा तस्मान्नैवास्ति मे दोषः ॥ इति ।

(विग्रह० २९)

यथा यथा वा तन्मतनिराकरणं क्रियतां तथा तथा स्वपक्षाभावव्याजेन तन्निराकरणमसौ निस्फलीकुर्यात् । अत एव भगवता शङ्कराचार्येण वेदान्तभाष्ये तर्कपादे सौत्रान्तिकविज्ञानवादयोर्विचारमनुष्ठाय माध्यमिकवादे न प्रयत्न आस्थितः । उपेक्षैव कृता तेन तन्मतविचारस्य कैमर्थक्यं निश्चित्य—"शून्यवादिपक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति तन्निराकरणाय नादरः क्रियते" इति ब्रुवता ।

उदयनाचार्येण स्वकृतात्मतत्त्वविवेके शून्यवादसिद्धान्त एवं निराक्रियते—शून्यतैव परमं निर्वाणमिति यदि पक्षस्तदा सा सिद्धाऽसिद्धा वा । यद्यसिद्धा वाङ्मात्रमेव पर्यवस्येत् । यदि (साक्षिप्रत्ययरूपात्) परतः सिद्धा परोऽप्यभ्युपगन्तव्यो ग्राह्यलक्षणत्वं च शून्यताया अवर्जनीयमिति । यदि परः संवृतिरेव तर्हि शून्यतापि सांवृती स्यात् । अथासंवृतिरूपः परस्तस्यापि परतः सिद्धानवस्था । स्वयमसिद्धश्चेत् कथं शून्यत्वमपि साधयेत् । स्वतः सिद्धश्चेत्तर्हि आयातोऽसि मार्गेण (स्वप्रकाशत्वस्य) औपनिषदपक्षस्याङ्गीकारात् । स एव हि वेदान्तिनः सिद्धान्तः । स्वतः सिद्धतया तन्निर्वाणमनुभवरूपम् । तथा हि—"स्वतः सिद्धतया तदनुभवरूपम् । शून्यत्वादेव च न तस्य कालावच्छेद इति नित्यम् । अत एव च न देशावच्छेद इति व्यापकम् । अत एव तन्निर्धर्मकमिति विचारास्पृष्टम्, तस्य धर्मधर्मिभावमुपादाय प्रवृत्तेः । अत एव विशेषाभाव इत्यद्वैतम्, प्रपञ्चस्यापारमार्थिकत्वाच्च । निष्प्रतियोगिकमिति विधिरूपम्, अविचारितप्रपञ्चापेक्षया तु शून्यमिति व्यवहारः ।"

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

(आत्मतत्त्वविवेके, पृ० ५३४ ए० सो० सं०) । उदयनस्तु न्यायमतावलम्बेन बौद्धमतनिराकरणे प्रयत्नमातिष्ठते । अतः खलु यद्यपि तस्यौपनिषदे सिद्धान्ते बलवती आस्था, तथापि— 'तदास्तां तावत्, किमार्द्रकवणिजो वहित्रचिन्तया' इति ब्रुवाणोऽयं नैयायिकपक्षमालम्ब्य बौद्धमतनिराकरणे प्रायतिष्ट । पुनश्च ज्ञानमपि सांवृतं निर्वाणं गोचरयतीति सिद्धान्तं 'यथा यथा च बुद्धिनिवारणाय यत्नस्तथा तथोज्वलः प्रकाशः । तन्निवारणमपि बोद्धव्यमेवेति" (आ० त० वि० पृ० ६३३) इति शून्य-वादखण्डनमुपसंजहारोदयनाचार्यः । यथा चात्मास्तित्वाङ्गीकारेऽपि न रागद्वेषादयः प्रसरं लभेरन् तथा विज्ञानवादविचारावसरे प्रदर्शयिष्याम इति शम् ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

विज्ञानवादविमर्शः

महायानिकागमेषु विज्ञानवादस्य विप्रकीर्णतया प्रतिपादनं प्रतीतिगोचरीभवति। परन्तु लङ्कावतारादिसूत्रेषु विज्ञानवादे वा परमं तात्पर्यं शून्यवादे वा तत्र तत्र समुपन्यस्यमानानां बुद्धवचनानामिति महान् विशयस्तत्तद्ग्रन्थाध्येतॄणां चेतसि समुन्मिषति। संकीर्णतयैव प्रमाणभूतेषु महायानिकेष्वागमेषु शून्यवादविज्ञानवादयोः प्ररूपणमुपलभ्यते। यथा खलु उपनिषद्वाक्यानामद्वैतिभिरद्वैतपरतया व्याख्यानं क्रियमाणं दृश्यते. विशिष्टाद्वैतादिभिश्च तेषामेव वाक्यानामन्यथाऽन्यथा स्वसिद्धान्तानुकूलतया विवरणं क्रियमाणं दरीदृश्यते, एवं बौद्धागमवाक्यानामपर्यायमेव दशा समजनि। तत्र ये खल्वापातविरोधिनः सूत्रान्तास्ते नेयार्थाः, ये पुनः स्वसिद्धान्तानुकूलास्ते नीतार्था इति भेदव्यवस्थापनेन आगमानां व्याख्यानं न अन्यतरमतस्य स्वारसिकतया आनुकूल्यं प्रातिकूल्यं वा समाचरेत्। केवलमागमैकशरणानाम् असंकीर्णसिद्धान्तप्रतिष्ठापने सामर्थ्यं न प्रादुःष्यादिति त्वस्माकं दृढतरः सम्प्रत्ययः। समन्वयस्तु बुद्धिकौशलेन व्याख्यातॄणां न अशक्यानुष्ठानः। तथा च—"व्याख्या बुद्धिबलापेक्षा सा नोपेक्ष्या सुखोन्मुखी" (नैष० १७।५०) इति श्रीहर्षस्य वचनमाभाणकवत् प्रचरद्रूपं गरीयसो मतभेदस्य रहस्यमुन्मीलयति।

विज्ञानवादस्य प्रस्थानद्वयं स्थूलदृष्ट्यास्माकमुपलब्धिगोचरो भवति। प्राचीनं प्रस्थानं मैत्रेयासङ्गोपज्ञं वसुबन्धुना समुपबृंहितं शास्त्रोचितशैल्या प्रतिपाद्यमानं प्रमीयतेऽस्माभिः। दूयामहे यत्खलु अश्वघोषप्रणीतं श्रद्धोत्पादसूत्रमधुना विलुप्तम्। केवलं चैनिकभाषायां तस्यच्छाया दृश्यते। स च चैनिकभाषानुवाद आङ्ग्लभाषयाऽनूदितः श्रीमता सुगृहीतनामधेयेन जापानदेशीयपण्डितवरेण सुजुकिमहोदयेन। महायानसूत्रालङ्कारः सव्याख्य; विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिर्वसुबन्धुकृता व्याख्योपेता, मध्यान्तविभागस्य च टीका प्राचीनयोगाचारमतावबोधे प्रमाणीभवन्ति। ह्वेनचाङ्नामा सुप्रथितचैनिकपण्डितः स्वभाषया वसुबन्धुकृतविज्ञप्तिमात्रतासिद्धेर्भाष्यं समाकलयाञ्चक्रे। तस्य खलु फ्रेंचभाषया विवरणात्मानुवादः पुष्यनाम्ना पण्डितप्रकाण्डेन प्रणीय प्रकाश्यं नीतः। तथापि मूलभूतसंस्कृतवाङ्मयस्य विरहे तेभ्यो ग्रन्थेभ्यः संशयविपर्यासानास्कन्दिता व्युत्पत्तिर्नातिसुलभा भवति। वसुबन्धुकृत विज्ञप्तिमात्रतासिद्धिरपि पुष्कलव्याख्यारहिता न निस्संशयितां प्रतिपत्तिमादधाति। तथापि

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यावदुपलभ्यते तावतैव सन्तोष्टव्यमस्माभिः। तत्रापि ये खलु प्रमेया न संशयपदवी-मतिवर्तन्ते तेषां **महायानसूत्रालङ्कारमध्यान्तविभागटीकादिभिश्च** संवादनेन तदेकवाक्यतानुरोधेन च समुपपादनं विधेयं विद्वद्भिः। अर्वाचीनं प्रस्थानं दिङ्नागो-पज्ञं धर्म-कीर्तिना कृतोपबृंहणमाकरग्रन्थाभावान्न चेतसि चमत्कारमाविष्करोति। दिङ्नागप्रणीतः **प्रमाणसमुच्चयो** नोपलभ्यते। तदुपपादकं **प्रमाणवार्तिकं धर्म-कीर्ति** विरचितमस्मत्सौभाग्योदयेन प्राकाश्यं नीतं महापण्डितेन **राहुलसांकृत्याय-नेन**। परन्तु ग्रन्थवरोऽयं पुष्कलव्याख्यासमुपवृंहितो नोपलभ्यते। **मनोरथनन्दिकृता** टीका अतीव संक्षिप्ता न परितर्पयति चित्तम्। कर्णगोमिकृतञ्च व्याख्यानं खण्डश उपलभ्यते। यावत्पर्यन्तं **प्रमाणसमुच्चयस्य** व्याख्योपव्याख्यासहितस्य प्रादुष्करणं न भविता, तावदस्माकं तन्मतपरिज्ञानमर्धजरतीयन्यायविषयतां नातिपतिष्यति। अतः खलु पुष्कलप्रामाणिकग्रन्थापरिचयाद् बुद्धिमान्द्याच्च प्रस्तूयमाने विज्ञानवादव्याख्याने बह्व्यो न्यूनता अनुपपत्तयश्च अप्रतिपत्तयश्चोत्तानीभविष्यन्ति। अशक्तिकृतं स्खल-नं जातं क्षमाधनैर्विद्वद्भिर्मर्षणीयमिति प्रार्थयामहे।

विज्ञानवादे सर्वप्रस्थाननिर्विशेषेण बाह्यार्थस्यासंभवं सिद्धवत्कृत्य विज्ञानमेव परमार्थसत् तत्त्वं वासनावशाद्विविधबाह्यपदार्थाकारेण प्रतिभासत इति निर्विवादः सिद्धान्तः। विज्ञानमेकमनेकं वा क्षणिकमक्षणिकं वेति विषये प्राचीननवीनप्रस्थानयो र्यद्यप्यप्रतिसमाधेयो विरोधस्तथापि बाह्यार्थापह्नवे सर्वेषां विज्ञानवादिनामेकवाक्य-तैव। **वसुबन्धुना विंशतिकायां** विज्ञप्तिमात्रमेव तत्त्वं बाह्यवस्तूनाञ्च प्रतिभासमा-नानामसत्त्वं बाह्यवस्त्वभावेऽपि स्वप्नादिवद्देशकालादिनियमः सन्तानानियमश्च शक्योपपादन इति प्रदर्शितम्। यदि बाह्यं वस्तु नास्ति तत्प्रतिभासश्च विज्ञानं भ्रान्तं स्यात् तर्हि कथं सर्वेषामेव प्राणभृतां तद्दर्शनमविशेषेणोपपद्यत इत्यारेकायां देशकालनियमः स्वप्नदृष्टान्तेन व्याख्यायते। यद्यपि शुक्तिरजतादिप्रत्ययः कस्यचि-देव प्रातिस्विक उपजायते, तथापि नारकाणामिव बहूनामेकाकारभ्रमो नासम्भवी। तथा हि नरकपालादीनां दर्शनं नारकाणां तुल्यकर्मविपाकानां भ्रान्त्यैव अहमह-मिकया सञ्जायते। न च नरकपालादीनां वस्तुसतां तत्र सम्भवः, यावता तेषां नरकादिदुःखभोगाभावान्नारकाणां जीवानामिव दुष्कर्मपरिणामादेव तत्र समुत्पादो न कल्पयितुं शक्यः। तस्माद्देशकालादिनियमेन बहूनां सन्तानानामनियमेन एकाकारप्रत्ययानुरोधेन बाह्यार्थसद्भावो नानुमातुं शक्यते, सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्ति-कत्वाद्धेतूनाम्। बाह्यार्थासद्भावेऽपि सन्तानानियमादिहेतूनां सद्भावदर्शनेन अनैकान्तिकत्वं स्पष्टमेव। एवं तर्हि बाह्यार्थसद्भावो भवति सन्दिग्धः, कथं तस्य सिद्धवत्कारेण प्रतिषेधो विज्ञानवादिनां संगच्छेत। यावद् बाह्यार्थासद्भावप्रमापकं बलवत्तरं प्रमाणं नोपस्थाप्यते न तावद्विज्ञप्तिमात्रतासिद्धान्तः सुदृढभूमिकायां प्रतिष्ठितो भवेत्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ईदृशीमाशङ्कामुत्पेक्ष्य वसुबन्धुर्बाह्यार्थो नोपपद्यत इति सिद्धान्तं बाह्यार्थस्य स्वरूपपरीक्षणेनैव निश्चाययति। घटपटादयश्च बाह्यार्था भासमाना एकरूपा वाऽनेकरूपा वा भासेरन्। परमाणव एव घटपटादीनामुपादानकारणतयाभ्युपेयन्ते वैशेषिकैः। तत्र परमाणुद्वितयं संयुक्तं सद् द्व्यणुकं भवति, त्रिभिश्च द्व्यणुकैरेकस्त्रसरेणुरुत्पद्यते। द्व्यणुकपरिमाणस्याणुपरिमाणादभिन्नत्वात् संख्याबहुत्वेन स्थूलत्वसंभव इति कृत्वा द्व्यणुकत्रितयारब्धस्त्रसरेणुरेव आद्योऽवयवी समुपेयते। त्रसरेणूनाञ्च परस्परं संयोगे स्थौल्यतारतम्यमुपपन्नं भवतीत्यवयवातिरिक्तावयविकल्पनया वस्तूनां परिमाणतारतम्यमुपपादयन्ति वैशेषिकाः। वैभाषिकैस्त्ववयवेश्यः पृथग्भूतोऽवयवी नाङ्गीक्रियते। एवं सौत्रान्तिकानामप्यवयविद्रव्यं स्वावयवेभ्यः परमाण्वादिभ्यो व्यतिरिक्तं प्रमाणेनानुपपन्नं कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पप्रतिहतत्वात्। नह्येकस्मिन्नवयवेऽवयविनः कार्त्स्न्येन सम्भवः, अवयवान्तरेष्वसद्भावप्रसङ्गात्। न वा अंशेन, अवयविनोऽखण्डस्यैकरूपस्य अंशायोगात् तदभ्युपगमेऽवयवानन्त्यप्रसङ्गाच्च। न वा व्यासज्यवृत्तिरवयवी तस्यैकत्वेनानेकेषु वृत्तिरंशभेदकल्पनामन्तरेण न प्रतीतिपथमवतरति। किञ्च, परमाणुरेव यदि वस्तुसन् सम्भवेत् तदैवैतासां कल्पनानामवकाशः। न च परमाणुरेको निरंशः सिद्धिविषयतामानिह्नुते। परमाणुभ्यः स्थूलप्रचयोत्पत्तिः परस्परसंयोगादेव सम्भवेत्। स च संयोगः षड्भ्यो दिग्भेदेभ्यः समुपनतानां परमाणूनां मध्यवर्तिना परमाणुना तदैव सम्भवेत्, यदि परमाणोः षड्भागाः सम्भवेयुः। अन्यथा यदि षण्णामेकदेश एव संयोगः स्यात्तदा परमाणुपरिमाणानामनतिक्रमात् स्थूलोत्पत्तिरसम्भविनी। यदि भिन्नेष्वेवैकपरमाणुप्रदेशेषु षण्णां संयोगोऽभ्युपगम्यते तदा परमाणुः सावयवः प्रसज्येत।

भदन्तशुभगुप्तस्तु परमाणवः समुदिता उत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च, अतस्तेषामेकज्ञानप्रतीतिः स्थूलतया। अविच्छिन्नसजातीयपरमाणुसङ्घाते स्थूलविभ्रमो जायते। स च मानसः। एतच्च शान्तरक्षितकमलशीलौ युक्त्यपेतं मन्येते। नहीयं भ्रान्तिर्मानसी, स्पष्टतया प्रतिभासनात्। मानसी च प्रतीतिर्विकल्परूपा अवस्तुजन्या न स्पष्टतां बिभृयात्। न च देशवितानेन प्रतिभासमानाः परमाणवः स्वं स्वभावं जहति। तथा च अणुभ्यः स्थूलतोत्पत्तिः प्रमाणविरुद्धा कथं कल्पयितुं शक्येत। एकैकशः परमाणूनां न प्रतिभासः, अयोग्यत्वात्, नापि संहतानां सङ्घाताभावात्। तथा हि परमाणूनां संयुक्तत्वं नैरन्तर्यं सान्तरैः परिवारणं वा प्रचयोत्पत्तेर्निदानं कल्पनीयम्। न च दिग्भागभेदकल्पनामन्तरेण एकस्यापि कल्पस्य सम्भवः। अत एव प्रतिभासमानस्य स्थूलरूपस्यैकत्वमनेकत्वं चासिध्यत् तस्य मिथ्यात्वमेव परिशेषयति। अथ कथमसति प्राक्तने यथार्थे स्थूलप्रत्यये तत्संस्काराभावात्तद्विषयभ्रान्तिः सम्भवेदिति चेन्मिथ्याशास्त्रश्रवणादिजनितवासनापरिपाकाद् वातायनादिरेणुनिर्भासा बुद्धिरेव परमा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

णुकल्पनाया निबन्धनम् । स्थूलत्वभ्रान्तिश्च अनादिमिथ्यानुभवजनितवासनासमुद्भूतामयथार्थप्रतीतिं प्राक्तनीं कारणत्वेनानुभाषयितुं समर्था । भ्रान्तिकारणं संस्कारः पूर्वां प्रतीतिं कारणत्वेनापेक्षते, न प्रमितिम् । एतेनैव विचारेण सिद्धमेतद्यत्प्रतीयमानं वस्तु एकं न वा अनेकं किन्तु स्वप्नाद्यनुभूतवस्तुवन्मिथ्याभूतं प्रतीयत इति ।

वसुबन्धुनोपस्थापितप्रमाणमुररीकृत्य धर्मकीर्तिनोक्तम्–"भावा येन निरूप्यन्ते तद्रूपं नास्ति तत्त्वतः यस्मादेकमनेकञ्च रूपं तेषां न विद्यते ।।" (प्र० वा० अस० चि० २२७-३६०) इति । ननु स्थूलदृष्टिर्भ्रान्तिश्चेत्, सा च विद्यमानाविद्यमानयोः सादृश्यदर्शनोद्बुद्धसंस्कारजनिता अरजतात्मन्यपि शुक्तिकायां सादृश्यदर्शनाज्जायते । अत्र च कस्यचित्स्थूलस्य वस्तुनो याथातथ्येनादर्शनात् कथं तत्साधर्म्यावष्टम्भेन भ्रान्तिर्जायतामिति चेदुच्यते, सन्ति काश्चित्साधर्म्यदर्शनादभ्रान्तयः। या त्वविद्यासमुद्भूता सा वितथप्रतिभासिनी भ्रान्तिः साधर्म्यमनपेक्ष्यैव तैमिरादिप्रतीतिरिव प्रतिभासते । दोषोद्भूता चेयं स्थूलत्वप्रतीतिरनपेक्षितसाधर्म्यदर्शना प्रवर्तत इति किं नामानुपपन्नम् (प्र० वा० ३६१-६३) । धर्मकीर्तिना पुनर्ज्ञानस्वरूपनिरूपणेन दृग्दृश्यसम्बन्धमसम्भवपराहतं प्रदर्शयता बाह्यार्थे प्रमाणाभाव आपाद्यते । तथा हि ज्ञानमनाकारं साकारमन्याकारं वा भवद् बाह्यमर्थं प्रवेदयेत् । यदि ज्ञानं घटपटादिविषयभेदेऽप्यनाकारमेकरूपं स्यात्तर्हि इदं घटस्य ज्ञानं न पटस्येति प्रतिकर्मव्यवस्था नोपपद्येत । साकारमपि ज्ञानं विषयं गृह्णातीत्यपि कल्पना न श्रेयसी, यावता विषयस्य ज्ञाने स्वाकारसमर्पकत्वे न प्रत्यक्षं प्रमाणम्, नहि विषयाकारस्य ज्ञानाकारस्य च युगपत् संवेदनमानुभविकं, तथात्वे वा विषयस्य स्वरूपतो दर्शनसम्भवे ज्ञानाकारकल्पना निष्प्रयोजना भवेत्, ज्ञानाकारस्य विषयदर्शनाभ्युपायत्वात् । अतो निराकारमिव साकारमपि ज्ञानं न बाह्यसद्भावे प्रमाणं भवितुं क्षमते । अन्याकारञ्च ज्ञानमन्यच्च विषयं गृह्णातीति तु स्ववचनपराहतमेव । नहि रजताकारं ज्ञानं शुक्तिकायां प्रमाणमिति केनापि स्वस्थचेतसा अङ्गीक्रियते ।

विज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वम्

नन्वेवं सति विज्ञानमप्यसिद्धं भवेत् ग्राहकाभावादिति चेत् ? न, विज्ञानस्य ग्राहकानपेक्षत्वाद्विज्ञानं स्वयं प्रकाशमानं कारणान्तरमपेक्षते । तथा चोक्तम्— "विज्ञानं जडरूपेभ्यो व्यावृत्तमुपजायते । इयमेवात्मसंवित्तिरस्य याऽजडरूपता ।।" (त० सं० प० ५५९-२०००) इति । न च स्वप्रकाशत्वरूपे स्वसंवेदनेऽभ्युपगम्यमाने कर्तृकर्मविरोधः स्यात्, एकस्यैव ज्ञानस्य ग्राहकत्वे ग्राह्यत्वे च तदेव कर्तृरूपं तदेव च कर्मरूपं प्रसज्येत । न च कर्ता स्वक्रियायाः कर्म भवितुमर्हः, कर्मणः कर्तृजन्यक्रियाफलाश्रयत्वादिति वाच्यम्, "स्वरूपवेदना यान्यद् वेदकं न व्यपेक्षते । न चाविदितमस्तीदमित्यर्थोऽयं स्वसंविदः ।।" (त० सं० पं० ५६२-२०१२) इति न

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कर्तृकर्मविरोधप्रसङ्गः। ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं **चित्सुखाचार्येण** बलबतीभिर्युक्तिभिः प्रतिपादितम्। नैयायिकानां तथा माध्यमिकानां वैभाषिकाणाञ्च ज्ञानस्य स्वसंवेदनात्मकत्वेऽतिमहती विप्रतिपत्तिर्दृश्यते। ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे विषयज्ञानयोर्नियमेन युगपत्प्रतीतिरङ्गीकर्त्तव्या। तथा च—"सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः" इति धर्मकीर्तिमतमप्रतिहतं स्यात्। अत एव नैयायिकेन ज्ञानं निलीनमेव चक्षुरादिवद् विषयं प्रकाशयतीति पक्षः ससंरम्भं प्रतिपाद्यते। भट्टमीमांसकस्तु ज्ञानमप्रत्यक्षमेव केवलं ज्ञाततालिङ्गेनानुमानेन सिद्धं भवति, अतो विषयप्रकाशनकाले तस्य प्रतीतिर्दूरापेतेति प्रतिजानीते। अस्यां विप्रतिपत्तौ **जयन्तभट्टवचनं** स्मरणमुपयाति। ज्ञानेनैव विषयसिद्धिस्तत्र ज्ञानस्वरूप एव विप्रतिपत्तौ—"प्रत्यक्षविषयेऽप्येताश्चित्रं विप्रतिपत्तयः। परोक्षार्थे हि विमतिः प्रत्यक्षेणोपशाम्यति॥ इदं भाति न भातीति संविद्विप्रतिपत्तिषु। परप्रत्यायने पुंसां शरणं शपथोक्तयः॥" (न्या० मं० ८१ पृ०) इति ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वसाधिका युक्तिः स्वानुभवमनपलप्य न निराकर्तुं शक्यते। अतिविस्तरेण न्यायादिनिबन्धेषु स्वप्रकाशत्वखण्डनमुपलभ्यते। नहि तस्य बहुधा चर्चितस्य पुनश्चर्चा विदुषां चेतसि चमत्कारमुत्पादयेत्। प्रत्युतातिविदितस्य प्रज्ञापनवैरस्यायोपकल्पेत। संक्षेपेण तावदेतदुच्येत—यदि ज्ञानमप्रकाशं सद् विषयं प्रकाशयेदिति मतिस्तदा जडरूपाद् विषयात् कोऽस्य भेदः। नहि चक्षुरादिदृष्टान्ताः प्रकृते आञ्जस्येनोपयुज्यन्ते। नहीन्द्रियं साक्षाद्विषयं प्रकाशयति, किन्तु ज्ञानं जनयदेव। ज्ञानं तु न विषये कमप्यतिशयं जनयद् विषयप्रकाशने व्याप्रियते। ज्ञानमुत्पन्नमज्ञातम्, तद्विषयश्च ज्ञात इति तु स्ववचनविरुद्धं प्रतिभाति अर्थवित्तौ व्यापृतं ज्ञानं नात्मानमृच्छतीति कुमारिलोक्तिर्नैयायिकादिभिः क्रियासमभिहारेण प्रतिध्वनितापि न प्रत्याययतीव। अर्थस्य संवित्तिरेव ज्ञानं तच्च स्वात्मनि शक्त्यभावं न व्यापिपर्तीति मतं नाङ्गीकर्त्तुं न वा निराकर्तुं कस्यापि सामर्थ्यम्। धर्मकीर्तिना तु—"अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यति" इति **न्यायविनिश्चय** उक्तम्। **प्रमाणवार्त्तिके** च—"सकृत् संवेद्यमानस्य नियमेन धिया सह। विषयस्य ततोऽन्यत्वं केनाकारेण सिध्यति॥" इति ज्ञानविषययोरेकवित्तिवेद्यत्वं प्रतिपादितम्। न च ज्ञानमज्ञातमेव विषयप्रकाशकमिति मतं समीचीनं प्रतिभाति। तथात्वे विषयस्मृतिकाले ज्ञानस्य स्मृतिर्न नियमेन भवेत्। अपि च, अज्ञानं ज्ञानम् असत्कल्पं न प्रमाणसिद्धं भवेत्। नहि प्रमाणमन्तरेण वस्तुनः सिद्धिः। ज्ञानं चेदज्ञातं स्यात् तदा अप्रामाणिकं ज्ञानं जातमिति न प्रमापयितुं शक्यम्। ज्ञानमज्ञातमजातं चेति तुल्यवद् भवेत्।

किञ्च, ज्ञानमनुव्यवसायेनैव ग्राह्यम्। येनैव चात्ममनःसंयोगेन विषयो गृहीतः, स एव चेज्ज्ञानग्रहणस्य सामग्री तदा अवश्यं ज्ञानं विदितं भवेत्, अन्ततोऽनन्तरक्षणे ज्ञानयौगपद्यानङ्गीकारपक्षे। तथा च तत्क्षणे वा तदनन्तरक्षणे वा ज्ञान-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मवश्यं वेद्यमित्याख्यातं भवति। तत्र च क्षणविलम्बस्य शपथमात्रनिर्णेयत्वादनुव्यवसायेन स्वोत्पत्तिक्षण एव ज्ञातं न पूर्वमिति नासंदिग्धम्, स्वसमयानुरोधेनैव तदङ्गीकारात्। यदि पुनः प्रतिबन्धकाद् विषयान्तरसञ्चाराद् वा न तस्यानुव्यवसायो नियमेनेत्यभिमन्यते, तदाप्रामाणिके व्यवसाये कथं सत्त्वनिर्णयः। "अथ या वित्तिर्न मानान्तरवेद्या सा प्रमाणाभावादसतीति तदधीनसत्त्वस्य विषयपर्यन्तस्यासत्त्वं स्यात्। न कासाञ्चिद् बुद्धीनां स्मरणादिना लिङ्गेन विशेषतः, कासाञ्चित्तु ज्ञानत्वेन सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या ज्ञानात् प्रमेयमित्यादिवेदने च भानाच्च" (आ० वि० ६८५) इति यदुक्तं भगीरथठक्कुरेण तदपि न हृदयमावर्जयति। यदि स्मणेन कस्यचिज्ज्ञानस्य सिद्धिस्तदा अस्मृतस्य ज्ञानस्य का गतिः? सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या प्रमेयमिति ज्ञानेन ज्ञानमात्रस्य ज्ञानं सिध्यतीति यदुक्तं तदपि नात्यन्तं प्रत्यायकम्। यावता प्रमेयत्वादिना सामान्येन सर्वं वस्तु शृङ्गग्राहिकया ज्ञायत इति न सुवचम्, तथात्वे एकज्ञानवत्त्वेन सर्वज्ञत्वापत्तिः खण्डनोक्ता दुर्निवारा भवेत्। अर्थानुभवजन्यया अर्थस्मृत्या विषयीकृतस्यार्थस्य स्वविषयकस्मृतिमनुत्पाद्य प्रतीतिर्जायते तेन च स्मर्यमाणेनार्थेन तद्विषयकस्मृतेरनुमानं भवतीति व्याख्यानं न प्रत्ययमाधत्ते। अर्थः स्मर्यते न तु तस्य स्मृतिरिति विवादास्पदमेव। ईदृशं क्लिष्टव्याख्यानं मीमांसकानां श्रुत्यादिवाक्येषु दृष्टचरमप्यनुभवविषये नात्यन्तं सामञ्जस्यं बिभर्ति। फलतस्तु ज्ञानस्य विषयेन सहैव ज्ञानेऽङ्गीकृते यथा वस्तुव्यवस्था सुसमञ्जसा भवति न तथा ज्ञानज्ञानापह्नवे। किञ्च, सुखमुत्पन्नं स्वानन्तरोत्पन्नेन ज्ञानेन विषयीकर्त्तव्यम्। न चानन्तरभाविना ज्ञानेनावश्यं भवितव्यमिति नियमो नैयायिकानां सुवचः, सुखवज्ज्ञानस्याप्यवश्यवेद्यत्वापातात्। किञ्च, सुखे जाते तदनन्तरोत्पत्तिकं ज्ञानं यदि केनचित्प्रतिबन्धकेन नोत्पद्येत, तदा सुखमज्ञातमेवावतिष्ठेत। सुखं चाज्ञातमजागलस्तनायमानमुत्पन्नं सत् किं वा कुर्यात्। सुखदुःखानुभवार्थमेवादृष्टमङ्गीक्रियते। अज्ञातं सुखं दुःखं वा उत्पादयददृष्टं निष्फलमेव भवेत्, निष्फलश्चादृष्टं स्ववचनविरुद्धम्। अनया च कल्पनया अदृष्टस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धं फलाविनाभावित्वं व्याहन्यते। किञ्च, सुखमुत्पन्नं द्वितीय एव क्षणे व्यवसीयमानं तृतीये क्षणेऽनुव्यवसातव्यम्। यदि पुनः प्रतिबन्धकवशादनुव्यवसायस्यानुत्पत्तिस्तदा व्यवसितमपि सुखं ममैव सुखमिति परिज्ञानाभावात्परकीयसुखवत् न ज्ञातुरुपकुर्यात्। उत्पन्नमेव सपदि सुखं गृह्यते ज्ञानेनेति कथमनुत्पन्नांन्न विशिष्यत इति चेत्? तर्हि दीयतां ज्ञानेऽपि प्रसन्ना दृष्टिः। किञ्च, ज्ञानजन्याया इच्छायाः कृतेश्च स्वरूपसत्याः फलोपधायकत्वे जडयन्त्राच्चेतनस्येच्छादिमतो न कोऽपि विशेषः प्रतीयेत। सुखं चेच्छति तदर्थञ्च प्रयतते न तु जानाति, अहमिच्छामि प्रयते वा इति

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

त्वतीव क्लिष्टकल्पनम् । अपि च, चरममात्मज्ञानं मोक्षसाधनमज्ञातमेव विपर्यं-यादिकं विनाशयति । न च तस्यानुव्यवसायः, तत्रापि प्रसङ्गस्य तादवस्थ्यात् । ईदृशस्य सर्वथाऽज्ञातस्य तत्त्वसाक्षात्कारस्याप्रमाणसिद्धस्य कथं सत्ता साधनीया । "चरमं ज्ञानमनुद्भूतमेवोत्पद्यते" (आ० त० वि० ६८३) इति शङ्करमिश्रवचनं विस्मयमुत्पादयति । येन च ज्ञानेनोत्पद्यमानेन सर्वविपर्ययनिवृत्त्याः संसारनिवृत्तिः सञ्जाघटीति, तदेव ज्ञानमनुद्भूतमिति न श्रद्धेयं वचः ।

कथं तावदेतावान् प्रयासो ज्ञानस्य परप्रकाश्यत्वस्थापने आलम्बितो नैयायिकेन । यदि सहोपलम्भनियमं परिहर्तुकामेनैतदनुष्ठितं तदा— 'अहो बत इमे केभ्यो बिभ्यतः श्रोत्रियाः परं किमपि वैक्लब्यमुपागताः" इति जयन्तवचनमेव 'श्रोत्रियाः, इत्यस्य स्थाने 'तार्किकाः, इति पदं निक्षिप्य नैयायिकेभ्य उपहरामः । सहोपलम्भनियमश्च यदि भवेद् भवतु नाम । न तावता ज्ञानविषययोरभेदोऽवश्यन्तया निगमनीयः जातिव्यक्त्योः सहोपलम्भनियमेऽप्यभेदासिद्धेः । किञ्च, ज्ञानस्य स्वसंवेदने कर्तृकर्मविरोधो नैयायिकैर्नापादनीयः ज्ञानस्य गुणत्वेन क्रियात्वाभावात् । वैयाकरणानामेवेयं प्रक्रिया, न च सा सर्वत्र वस्तुगतिमनुरुणद्धि । नैयायिकानामपि नहि ज्ञानत्वावच्छेदेन परप्रकाश्यत्वम् ईश्वरज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारात् अन्यथेश्वरस्यासर्वज्ञत्वापत्तेः । न च उदयनाचार्यस्य मते स्वप्रकाशत्वाङ्गीकारे ज्ञानस्य स्वभावहानिरिति शङ्कनीयम् । "आत्मातु किं स्वप्रकाशसुखस्वभावोऽन्यथा वेति पृच्छामः । श्राद्धोऽसि चेदुपनिषदः पृच्छ । मध्यस्थोऽसि चेत्, अनुभवं पृच्छ नैयायिकोऽसि चेत्, न वैषयिकसुखज्ञानस्वभाव इति निश्चिनुयाः (आ० त० वि० ९३३) इति स्वयं ब्रुवन्नाचार्यो नात्यन्ताय स्वप्रकाशत्वपक्षमपहस्तयति ।

विषयताविचारः

ननु भवतु ज्ञानं स्वप्रकाशं वा परप्रकाशं वा, तस्य खलु केनचिद्विषयेण भवितव्यम् । विषयस्य ग्राह्यत्वं ज्ञानस्य ग्राहकत्वमिति विषयविषयिभावलक्षणः सम्बन्धो न शक्यापह्नवः, ज्ञानस्य सविषयकत्वनियमात् । अनयोश्च सम्बन्धो विषयताख्यः । सा च विषयता किं ज्ञानविषययोः स्वरूपसम्बन्धः ? तथात्वेऽतीतानागतयोर्विषयत्वानुपपत्तिः तयोरसत्त्वात् । अथ किन्निष्ठं तावद् विषयतानियामकम् । रूपं बाह्यं पारमार्थिकं ज्ञानं चानित्यमिति येषां पक्षस्तेषां नैयायिकानां मते ज्ञाननिष्ठमेव तदङ्गीकर्त्तव्यम् । ये च साकारज्ञानवादिनस्तेषां सांख्यवेदान्तिनां मते ग्राह्यनिष्ठमेव नियामकम् । अन्यथा ज्ञाननिष्ठत्वे सर्वदैव घटं जानामीत्यनुव्यवसायप्रसङ्गात् । स चानिष्ठः, विषयभेदानुभवस्य स्फुटमुपलब्धेः । न्यायमते तु ज्ञाननिष्ठो विषयविषयिभावः । स च—"प्रकाशस्य सतस्तदीयतामात्ररूपः स्वभावविशेषः" इत्युदयनाचार्यः । तदीयता च ज्ञानीयता ज्ञानसम्बन्धितेति यावत् । ज्ञानस्यैव स्वभाववि-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

शेषो विषयता। ज्ञानमुदयमानं विषयमुल्लिख्यैवोदयते, न कदापि विषयानुल्लेखि ज्ञानं सम्भवति। ईदृशश्च स्वाभाविकः सम्बन्धो न ज्ञानविषयोभयनिष्ठः, तदुभयस्वभावनिरूपित इत्यङ्गीकर्तुं शक्यम्, विषयस्यातीतानागतरूपस्याविद्यमानत्वेऽपि तदुपलब्धेः। अतो ज्ञानस्वभाव एव विषयविषयिभावः कक्षीकर्त्तव्यः। अथ स्वभाव इति कोऽर्थः? यदि स्वस्य भावो धर्मः स्वभावस्तदा ज्ञानस्य धर्मो घटत्वादीत्यभ्युपगम्यमाने साकारज्ञानवादे प्रवेशापत्तिः। स्व एव भाव इति निरूप्यमाणे विषयस्य ज्ञानात्मनि प्रवेशाद् ज्ञानस्वभावानतिरेकाद् विज्ञानवादाङ्गीकारप्रसङ्गो दुराबाधः। किञ्च, तदीयत्वं विषयसम्बन्धित्वं यदि ज्ञानस्यैव धर्मो भवेत्तर्हि घटो ज्ञानविषय इत्यभिलापो नोपपद्यते, विषयताया ज्ञाननिष्ठत्वादेव घटनिष्ठत्वाभावाच्च। अथ विषयस्यैव विषयतास्वभावः स्यात्तर्हि ज्ञानमनपेक्ष्यैव विषयग्रहणं प्रसज्येत। न वा ज्ञानविषयोभयनिष्ठः स्वरूपसम्बन्ध एव विषयतेति मन्तव्यम्, तथात्वेऽयं पुरुषः किञ्चिज्जानाति, अयञ्च घट इति ज्ञानस्य, घट इति ज्ञानस्य, घटस्य च ज्ञाने जाते तत्रायं घटं जानाति न वेति वस्तुतो घटज्ञानवति पुरुषे ज्ञायमाने संशयो न समुदियात्, उभयोर्ज्ञानघटयोः स्वरूपस्य ज्ञानात्। अथ तयोर्न संश्लिष्टतया ग्रहणमिति घटज्ञानस्वरूपयोर्ज्ञाने सत्यपि घटज्ञानवानयमिति धीर्नोदेतीत्युच्येत, तदा विषयताख्यः सम्बन्धो न गृहीतः, सत्यपि सम्बन्धस्वरूपग्रहणे इत्युक्तं भवेद् भङ्ग्यन्तरेण। अतो विषयताख्यं धर्मान्तरमङ्गीकर्त्तव्यम्। अयमेव च रघुनाथशिरोमणेः सिद्धान्तः। तन्मते विषयता पदार्थान्तरम्, तद्विशेषाः प्रकारताविशेष्यतादयस्तथैव व्याख्येयाः। सप्तपदार्थीवादिनां वैशेषिकाणां प्रसिद्धिमनुरुध्य तेषां ज्ञाने वा विषये वान्तर्भावः क्लिष्टकल्पनया न साधनीयः। न च सर्वसम्बन्धानामन्ततो गत्वा स्वरूपसम्बन्धे पर्यवसानाद् विषयताया अपि तथात्वाद् अतीतानागतयोः स्वरूपतोऽभावात् कथं विषयताख्यस्तयोः सम्बन्धो भवेदिति शङ्कनीयम्, विषयतादीनां वृत्त्यनियामकसम्बन्धत्वात् तस्य च समकालिकसम्बन्धिसत्तानपेक्षणात्। तादृशसम्बन्धानङ्गीकारे स्वस्वामिभावादिव्यवहारो विसंस्थुलो जायेत। यदपि सांख्यवेदान्तमते विषयताया ज्ञाननिष्ठत्वे घटं जानामीति सार्वदिकानुव्यवसायप्रसञ्जनं कृतम्, तदपि तेषां सिद्धान्तं विरुणद्धि। नहि नित्यचैतन्यवादिनां स्वरूपभूतं चैतन्यं विषयमवगाहत इति पक्षः सम्प्रतिन्नः, वृत्तिज्ञानानामेव सविषयत्वाभ्युपगमात्। वृत्तिरूपज्ञानानामन्तःकरणपरिणामानां क्षणिकत्वमेव तैरास्थीयते, यथा नैयायिकानामात्मविशेषगुणभूतानामिति कः प्रतिविशेषः? वेदान्तिमते विषयताख्यः सम्बन्धोऽनिर्वचनीयस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिरूपणार्हत्वात्। सांख्यानां च मते यद्यपि ज्ञानचैतन्ययोः सम्बन्धः प्रकाश्यप्रकाशकरूपः, तथापि कोष्ठगत्या तस्यौपचारिकत्वादाध्यासिकत्वमेव पर्यवस्यति। अलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या।

भगीरथठक्कुरस्तु ज्ञानस्वरूपमेव विषयत्वं मन्यते। न च ज्ञानस्वरूपस्य सर्वविषयसाधारण्यान्न विषयप्रतिनियमः सिद्ध्येदिति शङ्कनीयम्, भिन्नं भिन्नं ज्ञान-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

स्वरूपं भिन्नभिन्नविषयत्वं क्रोडीकृत्यैव प्रादुर्भवति, तेन न घटज्ञानस्य पटविषयत्वम्। घटसम्बन्धित्वस्य विषयत्वस्य तज्ज्ञानत्वस्य चैकस्मिन् ज्ञानस्वरूपेऽन्तर्भावः, ज्ञानत्वस्य घटविषयत्वस्य च ज्ञानरूपैकधर्मिनिष्ठत्वात्। तथा च घटज्ञानस्वरूपमेव घटविषयत्वम्। ज्ञानस्वरूपाणां भेदेऽपि विषयतायामनुगमो ज्ञानत्वनिबन्धनः, ज्ञानमात्रस्य सविषयकत्वात्। अयं च निष्कर्षः—यथा ज्ञानस्य ज्ञानत्वं स्वरूपम्, एवं विषयत्वमपि। अस्यां तु कल्पनायां बहवः खलु संशया अहमहमिकया समुद्भवन्ति। ज्ञानत्वं विषयत्वञ्च यदि ज्ञानस्वरूपमेव, तर्हि तयोः कीदृशः सम्बन्धः। किं तयोरभेदः, तथात्वे विज्ञानवादे प्रवेशो दुष्परिहरः। अथ विषयत्वं व्याप्यं ज्ञानत्वं व्यापकं तदा विषयप्रतीतिकाले ज्ञानस्य प्रतीतिवर्जनीया। यत्र विषयत्वं तत्र ज्ञानत्वमिति व्याप्तौ सिद्धायां विषयग्रहणे ज्ञानग्रहणमपरिहरणीयमेव। अथ विषयत्वमेव व्यापकं ज्ञानत्वं व्याप्यं तदा ज्ञानत्वं विहायापि विषयत्वस्य सम्भवे कथं विषयत्वं ज्ञानस्वरूपं स्यात्। नहि ज्ञानं ज्ञानत्वं विहाय सम्भवमासादयेत्। विषयत्वं ज्ञानत्वं विना ज्ञानत्वं च विषयत्वं विना न प्रतिपत्तिपथमवतरेत्। तथा च **धर्मकीर्तिमताद्विशेषः**। यथोक्तं तेन—

नार्थोऽसंवेदनः कश्चिदनर्थं वाऽपि वेदनम्।
दृष्टं संवेद्यमानं तत् तयोर्नास्ति विवेकिता ॥ इति।
(प्र० वा० २३५)

अर्थोऽनुभवमन्तरेण न कश्चिद् दृष्टः, वेदनञ्च अर्थं विना न दृष्टं संवेद्यमानम्। तस्मात्तयोरर्थतदुपलम्भयोर्विवेकिता नास्ति ज्ञानविषययोरव्यतिरेकित्वं **धर्मकीर्तेरिव** भगीरथस्यापि सम्प्रतिपन्नं भवेत्। अथोभयोः परस्पराविनाभावेन प्रतीतयोरपि नाभेदो जातिव्यक्तिवद् गुणद्रव्यवद्वा स्वरूपभेदेऽपि एकवित्तिविषयत्वं न त्वभेद इत्यास्थीयते, तदा ज्ञानमज्ञातं सदेव विषयस्य प्रकाशकमिति मतप्रतिष्ठापने कथमागृह्यते नैयायिकैः। विषयताख्यपदार्थान्तरस्वीकारेण तयोर्भेदो यद्यपि सूपपादस्तथापि तं परित्यज्य ज्ञानस्वरूपे विषयतामन्तर्भावयितुं नव्यनैयायिकानां प्रयासो विज्ञानवादं प्रत्यासन्नीकरोति। अतो बाह्यपदार्थरक्षणपरैरस्मिन् नव्यमतेऽतितरामभिनिवेशो न कार्यः। ज्ञानविषययोः स्वाभाविकः सम्बन्धः समवायरीत्या न खल्वनुपपादनीयः।

क्षणिकविज्ञानवादः

नव्यविज्ञानवादप्रस्थाने दिङ्नागधर्मकीर्तितदनुयायिभिः प्रवर्तिते क्षणिकमेव विज्ञानं सन्तन्यमानं स्थिरत्वविभ्रममुपजनयति, विषयश्च ज्ञानादव्यतिरिक्तः—"विज्ञप्तिमात्रमेवेदं त्रैधातुकम्, तच्च विज्ञानं प्रतिसत्त्वसन्तानभेदादनन्तमविशुद्ध-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

श्चानधिगततत्त्वानाम्, विशुद्धं च प्रहीणावरणानां प्रतिक्षणविशरारु च सर्वप्राणभृतामोजायते" (त० सं० ५५०) इति प्रतिपाद्यते। अत्र त्रयो विषया विचारणीयाः-- आद्यो विज्ञानं क्षणिकमिति, द्वितीयः सन्तन्यमानतया अनन्तमिति, प्रतिसत्त्वसन्तानं विज्ञानानां भेदः इति तृतीयः। विज्ञानानां क्षणिकत्वं सौत्रान्तिकप्रवर्तितं क्षणभङ्गवादमवष्टभ्यैव प्रतिपादनीयम्। अर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमिति सिद्धे क्षणभङ्गवादस्य कथमपि प्रतिष्ठा भवेदपि। अर्थक्रियाकारित्वस्य च पूर्वमेवास्माभिः सत्त्वलक्षणत्वमपहस्तितम्। अर्थक्रियाया भ्रान्तेऽपि विज्ञाने दर्शनाद् भ्रमस्य च असत्ख्यातिरूपतया अन्यत्र सती अर्थक्रिया भ्रमविषयिणी भवतीत्यन्यथाख्यातिवादिनां मतमाश्रित्य यथार्थावगाहित्वं सौत्रान्तिकैर्विज्ञानवादिभिर्वा नाङ्गीक्रियते। अतस्तन्मतानुसारेणासत्या अपि अर्थक्रियायाः सम्भवात्तदवष्टम्भेन विज्ञानस्य क्षणिकत्वं दुःसाधमेव। विज्ञानानामपि परस्परं भेदो विषयभेदमादायैव सम्भवेत्। विषयाश्च न वस्तुसन्तः सम्भवन्ति यथा सौत्रान्तिकैर्मन्यते। सौत्रान्तिकानां मते यद्यपि विषयाः साक्षाज्ज्ञानेन नाधिगम्यन्ते तथापि ज्ञाने स्वाकारं समर्पयन्ति। तत्तदाकारदर्शनञ्च तत्तद्विषयदर्शनमित्यनुभवितॄणामध्यवसायः। अस्मिंस्तु विज्ञानवादिदर्शने बाह्यविषयाणामसद्भावे प्रतिपादिते आकारद्वारेण बाह्यविषयज्ञानं भवतीत्यसम्भवदुक्तिकमेव। आकारास्तु वासनासमुद्भवा विज्ञाने प्रतिभासन्ते। वासनाश्च पूर्वप्रतीतिजन्या विज्ञानसन्ताने आधीयन्ते। तासाञ्च कालेन परिपाकवशात्तया तथा विषयाकारेण प्रादुर्भावो भवति। आकारास्तु न सन्तः, विज्ञानस्य ज्ञानज्ञेयात्मकद्वैरूप्याभावात्। यदि आकारा वस्तुसन्तो भवेयुस्तर्हि एकस्यैव ज्ञानस्य नानारूपावभासिनो नानात्वं स्यात्। तथा चोक्तम् --"अन्यथैकस्य भावस्य नानारूपावभासिनः। सत्यं कथं स्युराकारास्तदेकत्वस्य हानितः॥" इति (प्र० वा० २२६)। यदि आकारा असन्त एव तर्हि तैः कथं ज्ञानस्य परस्परं भेदः सम्पद्यते, यदि तेऽकिञ्चिद्रूपा अलीका भवेयुस्तदा ज्ञानं केन विशेष्यताम्। अथ अलीका अपि भेदका भवन्तु। यथा नैयायिकानां सत्त्वेनाविशिष्टानामप्यलीकानां नीलपीतादिरूपेण भेदः स्यादिति चेत् ? तत्किं नीलपीतादयोऽलीकाद्भिन्नाः ? तर्हि अनलीका भवेयुः। अथ अभिन्नाः, तदा कथं तेषां ज्ञानभेदकत्वम्। नह्यलीकैरापाद्यमानो भेदोऽनलीकी भवितुमर्हति। तथा चाकाशेन कृतो ग्रन्थिराकाशेनैव मोचित इत्याभाणकविषयतां नातिवर्तेत। न च विचारासहत्वात् तेषामलीकत्वमध्यवसीयत इति वाच्यम्, प्रतिज्ञैकदेशत्वाद्धेतोः। यदेव विचारासहं तदेवालीकं तुच्छमित्युच्यते। नहि किञ्चिद्रूपं नीलादि, अथ च विचारासहमित्युक्तेरपि संभवः। एवमाकाराणामसत्त्वे ज्ञानभेदाभावः सत्त्वे च ज्ञानादाकाररूपस्य ग्राह्यस्य भेद इति विज्ञानाद्वैतसिद्धान्तहानेस्तत्परिहारार्थम्— "प्रविश अनिर्वचनीयख्यातिकुक्षिम्, तिष्ठ वा मतिकर्दममपहायन्यायनयानुसारेण नीलादीनां पारमार्थिकत्वे" इत्युदयनाक्षेपो वज्रलेपायेत। तथा च ग्राह्यस्य ग्राहकाद्

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्यत्वान्न तेन ग्राहकज्ञानस्य वास्तवो भेदः शक्यसम्पादः। ग्राह्याणां नीलधवलादीनां भेदं विना न ज्ञानानां प्रतिनियततद्विषयकाणां भेदः सिद्धयेत्। तथात्वे औपनिषदसिद्धान्तस्य 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यद्वैतपरस्यैवोपादेयत्वम्, न तु विज्ञानभेदवादस्य बौद्धकल्पितस्य युक्तिविरुद्धस्य। तथा चोक्तमुदयनाचार्येण—"न ग्राह्यभेदमवधूय धियोऽस्ति वृत्तिस्तद्वाधने बलिनि वेदनये जयश्रीः। नो चेदनिन्द्यमिदमीदृशमेव विश्वं तथ्यं तथागतमतस्य तु कोऽवकाशः॥" (आ० त० वि० ५२९) इति।

भवतु नाम स्थिरविज्ञानसिद्धिस्तथा च नित्यात्मसिद्धौ आत्मदर्शिनो मोक्षाभावः। तथा हि -आत्मदर्शी तदुपकारिणि रज्यते, तदपकारिणश्च विद्वेष्टि। रागद्वेषौ च संसारस्य मूलम्, यस्तु नैरात्म्यदर्शी तस्य न कोऽप्युपकारी न वा अपकारी, अतो न तस्य रागद्वेषौ स्तः। अतो नैरात्म्यमेव भावनीयमिति चेदुच्यते, अनात्मदर्शिनो मुमुक्षुत्वाभावात्। नहि आत्मानमप्रतिसन्धाय कश्चित् सुखावाप्तये दुःखहानाय वा प्रयतते। आत्मन एव स्वर्गापवर्गकामनया प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गावलम्बनम्। इयं प्रत्युत नैरात्म्यदृष्टिर्नास्तिक्यमेव द्रढयेत्। तथा च देहात्मवादिनो लोकायतिकस्यैव सर्वत्र विजयः स्यात्। न च दुःखहेतुत्वादिन्द्रियादिवदसौ आत्मापि हीयतामिति चेत्? उच्यते—यादृशो दुःखहेतुस्तादृशो हेय एव, देहाद्युपाधिमांश्च तथा। निरुपाधिश्च आत्मा कथं हीयताम्, अशक्यत्वान्निष्प्रयोजनाच्च। नहि तस्य विनाशो नित्यत्वात्। नापि विप्रयोगो विभुत्वात्। नापि ज्ञानाभावद्वारेण, यथा यथा तदर्थं यत्नस्तथा तथा ज्ञानस्यैवानुवृत्तेः। तथा हि—न रागद्वेषौ आत्मनिबन्धनौ। अनात्मानं देहमेव आत्मानं मन्यमानोऽतत्त्वदर्शी तदनुकूलेषु रज्यते प्रतिकूलेष्वपरज्यते। न चैतत्केवलमात्मदर्शिनः सम्भवति, निरुपाधेः पुत्रवित्तैषणायाः समुत्थानात्, तैरनुपकार्यत्वाच्च। ततोऽनात्मन्यात्मग्रहो निदानं संसारस्य। तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञाने निवृत्ते सति संसारस्य तत्कारणाभावान्निवृत्तिः। अतो नैरात्म्यवादः केवलमविचारितवस्तुतत्त्वस्य वैराग्यातिशयप्रवर्तितः।

विज्ञानवादप्रक्रिया

वसुबन्धुकृतत्रिंशिकायां विज्ञानवादप्रक्रिया इत्थं व्युत्पादिता—विज्ञानमेव तत्त्वम्। तस्य त्रिविधः परिणामः—विपाकः, मननम्, विषयविज्ञप्तिश्चेति। तत्र विपाक आलयविज्ञानं सर्वबीजकं सर्ववासनानां तत्रैव आलीयमानत्वात्। तच्च आलयविज्ञानं न एकं नित्यं किन्तु विज्ञानपरिणामभूतोऽनादिकालिकः प्रवाहः। तच्च क्षणिकमेव, परिणामस्य क्षणिकत्वात्। परिणामश्च अन्यथात्वं कारणक्षणनिरोधसमकालस्तद्विलक्षणकार्यस्यात्मलाभलक्षणः। तत्रैव आत्मादिविकल्पवासनापरिपोषाद् रूपादिविकल्पवासनापरिपोषाच्चालयविज्ञानाद् आत्मादिविकल्पः, रूपवेदना-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

दिस्कन्धविकल्पश्च तत एवोत्पद्यते। आलयविज्ञानात् तदालम्बनं मनोविज्ञानम् आत्मदृष्टयात्ममोहात्ममानात्मस्नेहसंज्ञितैः क्लेशैरनुविद्धमुद्भवति। तृतीयस्तु परिणामः षड्विधस्य रूपशब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यधर्मात्मकस्य षडिन्द्रियगोचरस्य यैवोपलब्धिस्तदात्मकः। एते च विकल्पा न वस्तुसन्तः किन्तु परिकल्पिता एव। तथा चोक्तम्—"आध्यात्मिकं बाह्यं यावद् बुद्धधर्माः सर्वं तत्परिकल्पितस्वभावमेव" इति। परतन्त्रस्वभावस्तु हेतुप्रत्ययजन्यः। परिनिष्पन्नो भावस्त्वविकारी सर्वकालं ग्राह्यग्राहकादिकल्पनारहितः। स एव परमार्थः, आकाशवदविकारित्वात्, विमलत्वात्, एकरूपत्वाच्च। सर्वकालं तथाभावस्तथतेत्युच्यते। तत्र परिकल्पितो वेदान्तिनां प्रातिभासिकस्थानीयः, परतन्त्रश्च व्यावहारिकस्थानीयः, परिनिष्पन्नस्तु पारमार्थिकस्थानीयः। अस्मिन्नेव शुद्धविज्ञानमात्रत्वे सत्त्वस्यावस्थितिर्निर्वाणमुच्यते। संसारश्च आ आलयविज्ञानाद् आ च विषयविज्ञप्तेः प्रवर्तते। आलयविज्ञानं सांख्यप्रोक्तमहत्तत्त्वस्थानीयम् मनोविज्ञानमहङ्कारस्थानीयम्, प्रवृत्तिविज्ञानानि च षड्विधज्ञानेन्द्रियज्ञानस्थानीयानि। आलयविज्ञानञ्च विज्ञानपरिणामेत्युक्तम्, परिणामश्च क्षणिकः सांख्यीयप्रकृतिपरिणामवत्। यत्परिणामोपादानभूतमाद्यं विज्ञानमुक्तम्, तच्च पौर्वकालिकमालयविज्ञानरूपमेवेत्यस्माकं प्रतिभाति। नहि परिनिष्पन्नस्वभावस्य तथतालक्षणस्याऽविकारिणो ग्राह्यग्राहकरहितस्याद्वयस्य विज्ञानस्य क्षणिकपरिणामोऽन्यथाभावलक्षणः सम्भवति, तस्य सर्वकालमविकारित्वात्, सर्वविधक्लेशादिदोषास्पृष्टतया विद्यमानत्वाच्च। परिणामस्तर्हि ईदृशस्य नित्यस्य एकरूपस्य विवर्तरूप एवाध्यवसातव्यः, अतत्त्वतोऽन्यथाभावात्। विज्ञप्तिमात्रतायामवस्थानमेव सर्वकल्पनाविवर्जनान्निर्वाणम्। तस्य खलु स्वरूपमेवं निरूपितं वसुबन्धुना—

"अचित्तोऽनुपलम्भोऽसौ ज्ञानं लोकोत्तरं च तत्। आश्रयस्य परावृत्तिर्द्विधा दौष्ठुल्यहानितः॥ स एवानास्रवो धातुरचिन्त्यः कुशलो ध्रुवः। सुखो विमुक्तिकायोऽसौ धर्माख्योऽयं महामुनेः॥" इति।

अतिगम्भीरार्थमेतच्छ्लोकद्वयं व्याख्यागम्यमिति स्थिरमतेर्व्याख्यानुसारेण वर्णयामः। ग्राहकाभावादचित्तः, ग्राह्याभावादनुपलम्भः निर्विकल्पत्वाल्लोकादुत्तीर्णं ज्ञानमिति लोकोत्तरं ज्ञानम्। आश्रयस्य आलयविज्ञानस्य दौष्ठुल्यविपाकवासनाद्वयविरहेणाद्वयज्ञानभावेन परावृत्तिलक्षणश्च। शुद्धविज्ञानस्यैव सर्वविज्ञानपरिणामेष्वनुगमात् क्लेशावरणलक्षणस्य ज्ञेयावरणलक्षणस्य च दौष्ठुल्यप्रहाणादियमाश्रयपरावृत्तिर्लभ्यते। स एव चानाश्रवो धातुराश्रयपरावृत्तिरूपः। अनास्रवश्च दौष्ठुल्यहानात्, आर्यधर्महेतुत्वाच्च धातुशब्दवाच्यः, अचिन्त्यस्तर्कागोचरत्वात्, प्रत्यात्मवेद्यत्वात्, लौकिकदृष्टान्ताभावाच्च। कुशलश्च अनाश्रवत्वात्, ध्रुवो नित्यत्वाद् अक्षयतया। सुखश्च नित्यत्वादेव, यदनित्यं तद्दुःखम्, अयञ्च नित्य इति। विमुक्त-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कायः क्लेशावरणप्रहाणात् । महामुनेर्धर्मकाय आश्रयपरावृत्तिलक्षणः क्लेशज्ञेयावरणप्रहाणात् ।

अयञ्च धर्मकायः किं प्रतिसत्त्वसन्तानं भिन्नः, आहोस्विदेकमेव तत्त्वं सर्वसत्त्वसाधारणभूतमौपनिषदब्रह्मवदिति विचारमपेक्षते । महायानसूत्रालङ्कारे आचार्यासङ्गप्रणीते परमार्थतत्त्वमित्थं निरूपितम्--"न सन्न चासन्न तथा न चान्यथा न जायते व्येति न चावहीयते । न वर्धते नापि विशुध्यते पुनर्विशुध्यते तत्परमार्थलक्षणम् ॥" (म० सू० २२)। अद्वयार्थः परमार्थः, परिकल्पितपरतन्त्रलक्षणाभ्यां परिनिष्पन्नस्य एकत्वाभावात् । न चान्यथा ताभ्यामेवान्यत्वाभावात्, परिकल्पितपरतन्त्रयोस्तदधिष्ठानेनैवात्मलाभात् । यथा वेदान्तनये प्रातिभासिकव्यावहारिकयोः । न जायते न च व्येतीत्यसंस्कृतत्वाद् धर्मधातोर्वृद्धिर्व्ययाभावश्च, संक्लेशव्यवदानावस्थयोर्निरोधोत्पादयोस्तदवस्थत्वात् । नित्यशुद्धस्य हि कथं वा क्लिष्टत्वं कथं वा विशुद्धिः, प्रकृत्या असंक्लिष्टत्वात् । आगन्तुकक्लेशविगमाद् विशुद्धचतीव । न चात्र आत्मदृष्टिः, सा च पञ्चोपादानस्कन्धानुपादाय प्रवर्तते । भ्रम एवायं या आत्मदृष्टिः, तादृशभ्रमक्षय एव मोक्षः । न तु कश्चित् परमार्थतो बध्यते मुच्यते वा । 'सर्वधर्माश्च बुद्धत्वं धर्मो नैव च कश्चन", सर्वधर्माश्च बुद्धत्वम्, तथताया अभिन्नत्वात् । बुद्धत्वस्य च न कश्चिद्धर्मोऽस्ति, परिकल्पितेन धर्मस्वभावेन शुक्लधर्ममयं च बुद्धत्वमुच्यते । "यथाम्बरं सर्वगतं सदामतं तथैव तत्सर्वगतं सदामतम् । यथाम्बरं रूपगुणेषु सर्वगं तथैव तत्सत्त्वगणेषु सर्वगम् ॥ (म० सू० ३६-१५)। बुद्धत्वस्य सर्वगत्वमाकाशसाधर्म्येणात्र प्रदर्शितम्, सत्त्वगणेषु सर्वगतत्वं बुद्धत्वस्यात्मत्वेन सर्वसत्त्वोपगमेन च परिनिष्पत्तितो वेदितव्यम् । एतेनैकमेव बुद्धत्वं तथतारूपं सर्वसत्त्वगतं प्रतिपन्नं भवति । नैरात्म्यस्वरूपञ्चेत्थं विवृतम्-"शून्यतायां विशुद्धायां नैरात्म्यान्मार्गलाभतः । बुद्धाः शुद्धात्मलाभित्वाद् गता आत्ममहात्मताम् ॥" (म० सू० ३७ २३)। अनाश्रवे धातौ नैरात्म्यं विशुद्धा तथता बुद्धानामात्मा स्वभावः, अतः शुद्धात्मलाभित्वाद् बुद्धा आत्ममाहात्म्यं प्राप्ताः । अनेन सर्वजीवाधिष्ठानभूतं सर्वप्रपञ्चाश्रयभूतञ्च आत्ममाहात्म्यमुद्भावितम् । अथ यदि बुद्धो मोक्षे आत्ममाहात्म्यं लभते, तर्हि कथं भवति तथागतो मरणाद् भवति वा न भवति वेति प्रश्नेऽव्याकृतनयः समाश्रितो बुद्धेनेति । अत्र प्रतिविधीयते--बुद्धत्वं न भावः, पुद्गलधर्माभावलक्षणत्वात् बुद्धत्वस्य जीवधर्मत्वाभावात् । नापि बुद्धत्वमभावस्तथतालक्षणभावात् । अतोऽव्याकृतमेतदित्युक्तम् । नहि बुद्धत्वं प्राप्तः शाक्यमुनिर्जीवविशेषो भवति तद्घटकानां पञ्चोपादानस्कन्धानां विगमात् । नाप्यभावं प्रतिपद्यते, तथतालाभात् । तथता चैकमेव तत्त्वम् । ईदृशं च नैरात्म्यव्याख्यानमौपनिषदब्रह्मवादेन सर्वथा तादात्म्यमाविष्करोति । इयञ्च तथता सर्वजीवसाधारणीति स्वकण्ठेनैवोक्तम्

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

'सर्वेषामविशिष्टापि तथता शुद्धिमागता। तथागतत्वं तस्माच्च तद्गर्भाः सर्वदेहिनः॥" इति (म० सू० ४०–३७)।

सर्वेषां निर्विशिष्टा तथता तद्धि शुद्धिस्वभावश्च तथागतः। अतः सर्वे सत्त्वास्तथागतगर्भा उच्यन्त इति विचारेणाद्वैततत्त्वमेव विज्ञानानां निर्विचिकित्सं प्रतीतिगोचरो भवति। अपि च बुद्धबहुत्वमपि नेष्यते, बुद्धानां धर्मकायस्याभेदादनाश्रवे धाताविति। पुनश्च या परिकल्पितेन स्वभावेनाविद्यमानता सैव परमा विद्यमानता परिनिष्पन्नेन स्वभावेन। यश्च सर्वथाऽनुपलम्भः परिनिष्पन्नस्य स्वभावस्य स एव परम उपलम्भः परिनिष्पन्नस्त्रभावस्येति च स्पष्टं शून्यताया निराकरणं विज्ञानाद्वैतस्य च सुस्पष्टं प्रतिपादनं दृष्टं भवति। मध्यान्तविभागटीकायां विज्ञानं भावरूपमेव ग्राह्यग्राहकशून्यत्वाच्छून्यमुच्यते, न तु सर्वथाभावरूपम्। एवं स्थिते यत्खलु दिङ्नागधर्मकीर्तिप्रवर्तिते विज्ञानवादे विज्ञानं क्षणिकम्, क्षणिकानां परस्परं भेदः, प्रतिसत्त्वसन्तानञ्च विज्ञानभेदः सिद्धान्तीकृतः, स च सिद्धान्तः प्राचीनसिद्धान्तं विरुणद्धिः अथ चायमेव सौत्रान्तिकवासनाप्राबल्यादौपनिषदसिद्धान्तप्रद्वेषाद्वाऽर्वाचीनैर्बौद्धदार्शनिकैः शान्तरक्षितज्ञानश्रीरत्नकीर्तिपर्यन्तैरहमहमिकया व्युत्पादितः। एतस्यार्वाचीनस्यैव विज्ञानवादस्य सप्रपञ्चं खण्डनं दार्शनिकान्तरैरनुष्ठितम्, न तु प्राचीनस्य विज्ञानवादप्रस्थानस्य।

भगवान् शङ्कराचार्यः—"नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इत्यस्य गीताश्लोकस्य भाष्ये सत्त्वासत्त्वयोर्विनिगमकं प्रमाणमुपन्यस्य शून्यवादं प्रत्याचख्यौ। असतोऽविद्यमानस्य सकारणस्य कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वं सिध्यति। यत्स्वभावेन सत् तत्कदापि सत्त्वं न विजहाति। "एकरूपेण ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थः" इति ब्रह्मसूत्रतर्कपादभाष्ये सत्त्वलक्षणमाचक्षाणस्तमेव सिद्धान्तं द्रढयति। अभ्यासेन निरूप्यमाणं वस्तु तात्पर्यगोचरो भवतीति शास्त्रविदां मतम्। कार्यञ्चोत्पत्तिप्रध्वंसाभ्यां प्रागनन्तरञ्चानुपलब्धेरसदित्यवसातव्यम्। नागार्जुनोऽपि सर्वं प्रतीत्यसमुत्पन्नं वस्तु शून्यमिति प्रतिपादयाञ्चकार। कारणस्यापि कारणान्तरोत्पन्नत्वादसत्त्वे प्राप्ते सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेत्? न, सदसद्विभागो हि बुद्धितन्त्रः। तत्र यद्विषया बुद्धिर्व्यभिचरति तदसत्, यद्विषया च बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सदिति निरूपणीयम्। सर्वत्र च विषये द्वे बुद्धी सर्वैरुपलभ्येते समानाधिकरणे। न च यथा नीलोत्पलमिति सामानाधिकरण्ये नीलत्वमुत्पलं विहायान्यत्र दृष्टम्, उत्पलञ्च नीलत्वं परित्यज्य वर्णान्तरं परिगृह्णद् दृश्यते, नैवं सद्बुद्धिर्व्यावर्तते। नागार्जुनाच्छङ्कराचार्यस्यायमेव सुमहान् भेदो यन्नागार्जुनेन सर्वमसत्प्रख्यातीति निरूप्यते, न तथा शङ्कराचार्येण। सर्वत्रैव हि भ्रमे सत्यानृते मिथुनीकृत्यैव विषयस्य प्रतीतिर्भवति। न हि सत्तामविषयीकृत्य किमपि प्रतीयते नाम।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एवं सदसद्विभागव्यवस्थायां किं सत्किमसदिति निर्णयोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामीषत्करो भवति। तथा हि सन् घटः सन् पटः सन् हस्तीत्येवं सर्वत्रैव विशिष्टबुद्धि रोजायमाना उपलभ्यते। तत्र घटबुद्धिविषयोऽसन्न तु सद्बुद्धिविषयोऽव्यभिचारादिति व्यवसातव्यम्। घटे विनष्टे सद्बुद्धिर्नोपलभ्यत इति तस्यापि व्यभिचार इति चेत्? न, सद्बुद्धिर्विशेषणविषया घटादिविशेष्याभावे न समुदाचरद् वृत्तितां लभत इति न तस्य व्यभिचारः शङ्कनीयः। वस्तुतस्त्वभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात् तदनतिरेकाच्च नष्टेऽपि घटेऽनुत्पन्ने वा कपालादिविषया सद्बुद्धिस्तत्राप्यनुवर्तत एवेति न कुत्रापि सत्ताबुद्धेर्व्यभिचारः। तस्मात् सत्ता वस्तुमात्रस्य स्वभाव इत्यकामेनाप्यभ्युपेतव्यम्। अथ कथमसता विशेष्येण सत्तायाः सामानाधिकरण्यबुद्धिः संभवेदिति चेत्, सदसतोर्मिथुनीकृत्य प्रतीतेः सार्वत्रिकत्वात्। सद्रूपस्य आत्मनस्तु सर्वत्राव्यभिचारान्न कदाप्यसत्ता शक्यशङ्का। एवं ज्ञानस्यापि कुत्रापि न असत्त्वम्, ज्ञानं नास्तीत्युक्तिः स्वज्ञान विरुद्धा, इदं न जानामीत्युक्तिवत्, यथा यथा ज्ञानस्याभावे प्रयत्नस्तथा तथा ज्ञानस्यैव प्रतीतेः। मयि ज्ञानाभाव इत्युक्तिरपि ज्ञानेनैव संभाव्यते, अभावज्ञानस्य सद्भावात्। उक्तञ्च पञ्चदश्याम्—"सर्वबाधे न किञ्चिच्चेद् यन्न किञ्चित्तदेव तत्" इति, "शून्यस्यापि ससाक्षित्वादन्यथा नोक्तिरस्य ते" इति च। एवं ज्ञानस्य परमार्थसत्ता नापह्नोतुं शक्या। अथ सत्ता च ज्ञानञ्चेति किं वस्तुद्वयमुताहो एकमेव? नाद्यः, तथात्वे सत्तायाः सिद्धिर्ज्ञानाधीनैव वक्तव्या, ज्ञानविषयत्वे तस्या अनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गात्, विषयस्य ज्ञानाद् भेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्यत्वेन मिथ्यात्वात्। न च सत्ता मिथ्येति वक्तुं शक्यम्, बाधाभावादव्यभिचाराच्चेति प्रदर्शितं प्राक्। तर्हि सत्तैव केवला तत्त्वमस्तु किं ज्ञानेन तत्त्वान्तरेणेति चेन्न, ज्ञानाभावे सत्ताया एवासिद्धेः। ज्ञानमेव तर्ह्येकं तत्त्वमास्ताम्, न, तस्य सत्ताविरहेऽसत्त्वप्रसङ्गात्। अतः सत्ता ज्ञानञ्चेत्यद्वैतम्। तस्य नित्यत्वेनापरिच्छिन्नत्वेनात्मनो निरुपाधिकप्रेमविषयत्वेन च श्रुतिप्रामाण्येन चानन्दरूपत्वमङ्गीकर्तव्यमेव। अतः प्रामाणिकैः शून्यवादसिद्धान्तोऽपहस्तित औपनिषदसिद्धान्तश्च स्वहस्तितः। दृष्टश्चास्माभिर्नैयायिकस्यापि सत उदयनाचार्यस्याद्वैतमते पक्षपातः। न च तद्व्याख्यातॄणां मतमनुरुध्योदयनाचार्यस्य औपनिषदसिद्धान्ते समादरो व्याजमात्रमिति तात्पर्यवर्णनेनोदयनाचार्यस्य कापटिकत्वमुद्घोषणीयमिति शम्॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

बौद्धन्यायविमर्शः

डॉ॰ सातकडिमुखर्जी, नालन्दास्थपालिशोधसंस्थानसंचालकः।

दिङ्नागाचार्येण प्रमाणसमुच्चयादिकान् बहून् ग्रन्थान् विरचय्य **अक्षपाद**-प्रणीत**न्यायसूत्र**स्य **वात्स्यायन**प्रणीतभाष्यस्य च बहुशो दूषणाभिधानेन बौद्धन्याय-शास्त्रस्य सम्प्रदायः प्रवर्तितः तदनन्तरकालिकेन **उद्योतकरेण वसुबन्धुदिङ्नागा**-चार्यकृतदूषणानां **नागार्जुना**दिशून्यवादिभिः प्रमाणप्रमेयादिकमधिकृत्य ये खलु आक्षेपाः कृतास्तेषां च खण्डनार्थं **वात्स्यायनभाष्यस्य वार्त्तिकं** प्राणायि। उक्तञ्च तेन **ग्रन्थारम्भे — यदक्षपादः** प्रवरो मुनीनां शमाय शास्त्रं जगतो जगाद। कुतार्किकाज्ञाननिवृत्तिहेतुः करिष्यते तस्य मया निबन्धः॥'' इति। प्रतिवादिनामग्राहं कुत्रापि तेषां दूषणानां खण्डनं न विहित**मुद्द्योतकराचार्येण। वाचस्पतिमिश्रेण तात्पर्यटीका**यामेतदैतिहासिकं रहस्यं समुद्भिन्नम् -- "यद्यपि भाष्यकृता कृतव्युत्पादनमेतत्तथापि **दिङ्नागप्रभृतिभिरर्वाचीनैः** कुहेतुसन्तमससमुत्थापनेनाच्छादितं शास्त्रं न तत्त्वनिर्णयाय पर्याप्तमित्युद्द्योतकरेण स्वनिबन्धोद्द्योतेन तदपनीयते'' इति। स्वयञ्च -- 'ग्रन्थव्याख्याच्छलेनैव निरस्ताखिलदूषणा। **न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकाऽस्माभिर्विधास्यते॥''** इति ब्रुवतार्वाचीनै**र्धर्मकीर्तिशान्तरक्षितप्रभृतिभिः** प्रतिसमाहितानामुद्योतकरदूषणानां प्रतिविधानार्थं **तात्पर्यटीकाया** विरचनं कृतमित्यभिव्यञ्जितम्। प्राचीनभारतवर्षस्य शास्त्ररचनाशैलीमपरिचिन्वन् एतेषां व्याख्यातॄणां व्याख्यापरम्परारहस्यं नावबोद्धुं क्षमेत कश्चिद् आधुनिकरीतिमात्रमवगच्छन्। नहि इमा व्याख्यापरम्पराः केवलं मूलग्रन्थार्थानुसन्धाने एव व्याप्रियन्ते अपि तु यैः खलु विरोधिदार्शनिकप्रस्थानमनुरुन्धानैर्न्यायसिद्धान्ते समाक्षेपा गुरुशिष्यसम्प्रदायक्रमेण समुद्भावितास्तेषां प्रतिविधानार्थमेव एतासां संरम्भः। **उद्योतकर**प्रोक्तानां **कुमारिलभट्टोद्भावित**दूषणानाञ्च **धर्मकीर्ति**प्रभृतिभिर्निरसनं कृतम्, अतस्तत्प्रतिसमाधानार्थं **वाचस्पतिमिश्रेण तात्पर्यटीका** रचिता। सा पुनर्ज्ञानश्रीरत्नकीर्तिप्रभृतिभिः परीक्ष्य खण्डिता। तेषाञ्च खण्डनानां निराकरणार्थ-**मुदयनाचार्येण परिशुद्धिनाम्नी** टीका रचिता, अन्ये च **न्यायकुसुमाञ्जलिबौद्धधिक्कारा**परपर्यायात्मतत्त्वविवेकादयः स्वसिद्धान्तरक्षणतात्पर्येण व्यरचिषत। बहवः खलु न्यायशास्त्रे ग्रन्थकर्त्तारः प्रादुरभवन्। परन्तु तेषां ग्रन्थाः कालमाहात्म्याद् अस्मद् दौर्भाग्याच्च कालकवलीभूताः। केवलं तत इतो बौद्धदार्शनिकैरनूदितानि वाक्यानि समुपलभ्य तेषां सत्ता अनुमानमात्रविषयतां भजते। न केवलं बौद्धदार्शनिकग्रन्थानां विलोपः समजनि, अपि तु वैदिकमार्गानुयायिनां परःसंहस्रा ग्रन्थाः

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कालधर्ममुपागताः। क्वचिच्च नामशेषत्वं विभ्राणाः क्लिश्नन्ति विविदिषूणां चित्तानि। नैतच्चित्रं यदतिविपुलव्यवसायशालिनामपि प्राचीनशास्त्रपरिज्ञानं साधनाभावाद् एकदेशदर्शितादोषं नातिक्रामति।

एतत्तु सर्वथा असंशयितमेव यत् खलु यावत्पर्यन्तं बौद्धा विद्वांसो न्याय-मीमांसादिदर्शनानामपाकरणार्थं ग्रन्थं व्यरचयन्, तावत्पर्यन्तमास्तिकदार्शनिकाना-मपि क्रियासमभिहारेण ग्रन्थादीनां रचनमविच्छिन्नप्रवाहेण प्रावर्तिष्ठ। खृष्टद्वादश-शतकानन्तरं तुरुष्कदेशीयानां साम्राज्ये प्रतिष्ठिते भारतवर्षाद् बौद्धधर्मावलम्बिनां विद्रावणे कृते तेषाञ्च शास्त्राणां विप्रलोपे सम्पादिते वैदिकदार्शनिकचिन्तापि निरिन्धनानलवद् निःसपत्नताबोधजनितमालस्यमौदासीन्यञ्च प्राप्ता नवतत्त्वा-विष्करणेऽनीशा संवृत्ता। नव्यन्यायप्रस्थाने गङ्गेशोपाध्यायोपक्रमे केवलं गुरुमतस्यैव ससंरम्भं परीक्षणं कृतम्। बौद्धादीनां मतखण्डने मृतमारणन्यायेन प्रयासमप्रयोजन-मध्यवसाय स्वयूथ्यैर्विवाद एव तेषां पुरुषकारः पर्यवसन्नोऽभूत्। कथं वा प्रतिरोधि-नामभावे आत्मसंरक्षणार्थं प्रयत्नः संभवेत्। अधुनातनानां विदुषां तु तत्तन्मतपरि-ज्ञानार्थं प्रयतमानानामपि चिन्ताशक्तिर्जीवद्रूपप्रतिद्वन्द्विनामभावे परिपोषकाष्ठामन-धिगच्छन्ती केवलं स्वपरचित्तरञ्जनार्थतामेव संपिपादयिषति। न केवलमस्माकं भारतीयानामेवैतादृशी दशा समुदपादि, किन्तु चीनभोटजापानादिदेशवास्तव्यानां बौद्धपण्डितानां भारतीयबौद्धपण्डितानां साहायकमलभमानानां दार्शनिकी चिन्ता केवलं प्राचीनसिद्धान्तगवेषणायां पर्यवसिता नवीनं तत्त्वमनाविष्कुर्वती कथमपि ध्रियमाणा न सम्प्रतितनानां दार्शनिकानां चमत्काराय सामर्थ्यमुद्भाव्यति। आशास्थानमेतद् यत् पुनरपि भारते वर्षे विश्वविद्यालयेषु तदर्थं प्रतिष्ठितासु नाना-संस्थासु च बौद्धशास्त्राणां परिशीलनं पुनः प्रवर्त्यमानं दृश्यते। बौद्धसमयानुसारि-देशेभ्यो पण्डिता विद्यार्थिनश्च समागच्छन्ति, भारतीयाश्च तैः सार्धं सामरस्य-मनुभवन्तो भारतवर्षस्य प्राचीनमैश्वर्यमुपलभन्ते। यदि भोटचैनिकभाषादिषु रक्षितानां बौद्धशास्त्राणां पुनर्भारतीयभाषायां प्रत्यापत्तिः संघटेत, तदा बौद्धशास्त्र-चिन्ता वैकल्यं परिहृत्य साकल्यं समासादयिष्यति।

अधुना प्रमेयाणां बाहुल्यात् तेषां च परीक्षणस्य ग्रन्थबाहुल्येनैव शक्यसम्पा-दनत्वान्न तेषां विचारोऽत्र चिकीर्ष्यते। केवलं कतीनाञ्चिदत्रोपन्यासः क्रियते विवि-दिषूणां जिज्ञासोत्तम्भनार्थम्। दिङ्नागकृतः प्रमाणसमुच्चयोऽद्यत्वे नोपलभ्यते। भोटभाषातः संस्कृतभाषायां तच्छाया संपिपादयिषितापि प्रामाणिकव्याख्यादि-विरहेण सम्प्रदायविच्छेदाच्च न निःसंशयितां व्युत्पत्तिमाधातुमीष्टे। अतो धर्मकीर्ति-कृताश्चतुःपञ्चा ग्रन्था एवास्माकमुपजीव्या भवन्ति तदर्थप्रतिपत्तौ। इन्द्रियादेः प्रामाण्यमवधूय ज्ञानस्यैव प्रमाणतामभ्युपयन्ति बौद्धप्रमाणशास्त्रप्रणेतारः। प्रमाणस्य च सामान्यलक्षणमविसंवादकत्वमेव प्रतिपादितम्। तच्च वात्स्यायनेनैव न्यायभाष्ये

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

समुट्टङ्कितमादिवाक्येन--"प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत् प्रमाणम्" इत्याचक्षाणेन। "प्रमाणमविसंवादि ज्ञानमर्थक्रियास्थितिः। अविसंवादनम्।' इति प्रमाणवार्त्तिके धर्मकीर्तिना प्रमाणसामान्यलक्षणं निरटङ्कि। विसंवादो वञ्चनं तद्योगाद् विसंवादि तद्भिन्नमविसंवादि ज्ञानं प्रमाणमित्युक्तं भवति। भ्रान्तं हि ज्ञानं यथावस्थितं वस्तु अन्यथा प्रदर्शयद् विसंवादयति प्रतिपत्तारम्। तथा च प्रवृत्तेरसामर्थ्यादिदं ज्ञानमयथार्थमिति व्यवसीयते। किं तावदविसंवादनमित्याकाङ्क्षायामाह - अर्थक्रियास्थितिरविसंवादनम्। अर्थक्रियास्थितिश्च न केवलं प्रवृत्तिसामर्थ्येन निवेद्यते, अपि तु प्रवृत्त्यभावेऽपि तद्योग्यार्थप्रदर्शनेनैव प्रामाण्यं निर्व्यूढं भवति। व्याख्यातं चैतद् धर्मोत्तरेण 'प्रदर्शितमर्थं प्रापयत् संवादकमुच्यते ज्ञानम्। पुरुषं प्रवर्तयज्ज्ञानं प्रमाणीभवति। प्रवर्तकत्वमपि प्रवृत्तिविषयप्रदर्शकत्वमेव। तथा च यदि ज्ञानादर्थं परिच्छिद्यापि न प्रवर्तते पुरुषः, प्रवृत्तो वा कुतश्चित् प्रतिबन्धादर्थक्रियां नाधिगच्छति तदपि प्रमाणम्, प्रमाणयोग्यतालक्षणस्य अविसंवादस्यापरिहाणात्। तथा च प्रवृत्तिसामर्थ्यं वात्स्यायनप्रोक्तं सुस्थितं भवति। प्रवृत्तिसामर्थ्येन च तद्योग्यता विवक्षिता। अथ प्रवृत्त्यभावे अर्थक्रियाप्राप्तावसत्यां कथं प्रमाणयोग्यतावसाय इति चेदुच्यते, अभ्यस्तविषयेऽसत्यामपि प्रवृत्तौ विषयज्ञानं निरस्तविभ्रमाशङ्कमुपजायमानं स्वतः प्रमाणतया अध्यवसीयते। एवमनुमानस्य साध्यव्याप्तहेतुदर्शनजन्यस्य स्वत एव प्रामाण्यं निश्चीयते। अर्थक्रियासंवादज्ञानञ्च स्वभावतः संशयविपर्ययशङ्कां व्युदस्यत् स्वत एव प्रमाणमिति निश्चीयते। अनभ्यासदशायां प्रवृत्तिसामर्थ्यज्ञानाधीनमेव प्रामाण्यज्ञानम्। प्रमाणस्य खलु व्यापारोऽर्थ परिच्छेदादेव समाप्यते। प्रवृत्तिस्तु अर्थित्वसामर्थ्यादिहेत्वन्तरापेक्षा बहिरङ्गैव तस्य प्रामाण्यपरिच्छित्तावानुकूल्यं सम्पादयति। "अत एव चानधिगतविषयं प्रमाणम्।" येनैव हि ज्ञानेन प्रथममधिगतोऽर्थः, तेनैव प्रवर्तितः पुरुषः, प्रापितश्चार्थः। तत्रैव चार्थे किमन्येन ज्ञानेनाधिकं कार्यम्? "अतोऽधिगतविषयमप्रमाणम्" इति धर्मोत्तरेणोक्तम्। एतच्च न तस्य स्वकपोलकल्पितं किन्तु प्रमाणवार्त्तिकवचनमनुरुध्यैव। "अज्ञातार्थप्रकाशो वा" इति प्रमाणलक्षणं **वार्त्तिककारोक्तमनुरुन्धानेन** प्रमाणलक्षणमनधिगतार्थविषयकमविसंवादकं ज्ञानं पर्यवसायितं **धर्मोत्तरेण**। यदि केवलमविसंवादनमेव प्रमाणलक्षणं भवेत्तदा निर्विकल्पकपृष्ठभाविनो विकल्पस्य शाब्दज्ञानस्य च प्रामाण्यमङ्गीकर्त्तव्यं स्यात्, तच्च नाङ्गीक्रियते। उक्तञ्च **हेतुबिन्दौ**—"यदाद्यमसाधारणविषयं दर्शनं तदेव प्रमाणम्" इति तत्पृष्ठभाविना विकल्पेन पूर्वप्रदर्शितस्यार्थस्यैव प्रकाशकेन न क्वाप्यर्थक्रिया सम्पाद्यते, अतः सविकल्पस्य सत्यपि प्रवृत्तिसामर्थ्ये ज्ञातस्यैव ज्ञापकत्वान्न प्रामाण्यम्।

अनुमानं तर्हि न प्रमाणं भवितुमर्हति, सविकल्पकरूपत्वात्। सत्यम्, सर्वमेव सामान्यं न काञ्चिदर्थक्रियां सम्पादयति, सामान्यस्यावस्तुत्वाद् विकल्पमात्रगोचर-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

त्वादेव । यद्यपि सामान्यमनुमानविकल्पग्राह्यम्, तथापि — ‘तत् कारणव्यापकसम्बद्धलिङ्गनिश्चयद्वारायातं सम्बद्धसम्बन्धादनधिगतार्थक्रियासाधनविषयामर्थक्रियामुपकल्पयतीति तद्विषयो विकल्पः प्रमाणम्’’ (हे० बि० टी० सा० वि० २९) । अत एव यद्यपि साध्यं सामान्यमनर्थभूतं तथापि तस्मिन्नर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तस्य पुरुषस्य स्वलक्षणप्राप्तिर्भवति, स्वलक्षणस्य हेतोः स्वलक्षणभूतकारणव्यापकाभ्यां सम्बद्धत्वादित्यनुमानमपि प्रमाणमाख्यायते । प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यमर्थाव्यभिचारनिबन्धनमनुमानस्यापि प्रतिबद्धहेतुजन्यत्वादर्थाविनाभावित्वात् प्रत्यक्षवत्प्रामाण्यमप्रतिहतमेव । अत एव प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति ग्रन्थकारोक्तः— ‘चकारो प्रत्यक्षानुमानयोस्तुल्यबलत्वं समुच्चिनोति । यथाऽर्थाविनाभावित्वादर्थं प्रापयत् प्रत्यक्षं प्रमाणम्, तद्वदर्थाविनाभावित्वादनुमानमपि परिच्छिन्नमर्थं प्रापयत् प्रमाणमिति’’ (न्या० बि० टी० ४०) । शाब्दं ज्ञानं तर्हि प्रमाणं भवतु, न, शब्दस्य स्ववाच्येनार्थेनाविनाभावाभावात् । विवक्षायामेव तस्य प्रामाण्यान्न शब्दस्यार्थतत्त्वनिबन्धन प्रामाण्यं संभवति । किञ्च, गृहीतग्रहणादपि न शब्दस्य प्रामाण्यम् । एवं प्रत्यक्षानुमानोभयानुगतमविसंवादकमनधिगतार्थविषयकं ज्ञानं प्रमाणमिति सामान्यलक्षणं निर्व्यूढं भवति । एतेन या च आधुनिकव्याख्यातृभिः प्रत्यक्षानुमानोभयानुगतलक्षणानुपपत्तिरुद्भाविता सा प्रतिव्यूढा वेदितव्या । अथ कथं सविकल्पकं ज्ञानं न प्रमाणीभवेदिति प्रश्ने एतद् वक्तव्यम्—अभ्युपगतप्रमेयस्वभावमनुरुध्य प्रमाणलक्षणं दार्शनिकैरुद्भावितम् । बौद्धानां मते क्षणिकं निर्धर्मकं स्वलक्षणं व्यक्तिरूपं वस्तुसत् तत्त्वम्, सामान्यं विकल्पसिद्धमवस्तुसत् । अतस्तदवगाहि ज्ञानं न प्रमाणम् । अद्वैतवेदान्तिनां निर्धर्मकं ब्रह्मैव परमार्थसद्वस्तु । अत एव तद्ग्राहकं प्रत्यक्षं न सप्रकारकं भवितुमर्हति । नैयायिकानां तु गुणकर्मसामान्यविशेषादीनां वस्तुसतां द्रव्याविनाभूतानां प्रत्यक्षेण ग्रहणं भवत्येव; परन्तु विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानं कारणमिति न्यायानुरोधेन प्रथमं विशेषणविशेष्ययोर्ज्ञाने सत्यपि तदनन्तरभाविविशिष्टज्ञानं सविकल्पकात्मकं विशेषणविशेष्यसम्बन्धावगाहिरूपं जायते । उभयमप्यविशेषेण प्रमाणम् विशेषणस्य विशेष्यस्य तत्सम्बन्धस्य च वस्तुतो विद्यमानस्य सविकल्पकेन व्यवसायात्मकेन गृहीतत्वात् । मीमांसकस्यार्हतस्य च सामान्यविशेषात्मकं वस्तु । अस्माद्धेतोः प्रत्यक्षमुपजायमानमुभयग्राहकमुपजायते । यद्यपि प्रथमं बालमूकादिज्ञानसदृशमालोचनात्मकं ज्ञानमुत्पद्यत इति भट्टस्य मतम्, तथापि न तेन ज्ञानेन व्यवहारः सिद्ध्यति, किन्तु जात्यादिविशिष्टतया व्याक्रियमाणेन । प्राभाकरा रामानुजीया माध्वाश्च प्रथमत एव सप्रकारकं ज्ञानमुत्पद्यमानमभ्युपगच्छन्ति । सामान्यादीनां विशेष्येण सहैव एकेन्द्रियग्राह्याणां सतामपि कथं न प्राथमिकेनैव प्रत्यक्षज्ञानेन ग्रहणं स्यात्, योग्यताया अविशेषात् । यस्तु विशेषणज्ञानं विशिष्टज्ञानं प्रति कारणमिति नैयायिकानामभ्युपगमः, स तु भिन्नेन्द्रियग्राह्ये विशेषण एव संगच्छते । तस्मात् सविकल्प-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कमेव प्रत्यक्षं प्रथमत एवोत्पद्यत इति प्राभाकराणां सिद्धान्तः। वस्तुतस्तु यस्य खलु यादृशं प्रमेयस्वरूपं तदनुरुध्यैव प्रमाणस्य लक्षणं तत्तत्सम्प्रदायविद्भिः प्रवर्तितम्। सौत्रान्तिकानां मते सर्वं वस्तु स्वलक्षणम् न वस्तु स्वलक्षणम्, न तु तत्र किमपि सामान्यं संभवतीति तन्मते निर्विकल्पकमेव प्रत्यक्षं वस्तुग्राहि न त्वन्यत्।

कार्यं स्वभावोऽनुपलम्भश्चेति हेतुत्रयमङ्गीकृतं दिङ्नागाचार्येण तदनुवर्तिना धर्मकीर्तिना च। तत्राद्यौ द्वौ वस्तुसाधनौ, तृतीयस्तु प्रतिषेधहेतुः। कार्यस्य कारणाव्यभिचारित्वात् स्वभावस्य च साध्यायत्तत्वात् तयोरविनाभावः सिद्धः। "कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्। अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न न दर्शनात्॥" (प्र० वा० ३५, २९८) इत्यविनाभावनिबन्धनद्वयं तदुत्पत्तितादात्म्यरूपं प्रोक्तम्।

अतः कार्यकारणभावस्तादात्म्यं चेति द्वयमेवाविनाभावनिबन्धनमन्यद्वेति विचारो नात्र प्रस्तूयते, बहु बक्तव्यत्वात्। एतद्द्वयमेवाविनाभावाङ्गं भवतु, साध्याविनाभावी च हेतुः साध्यसिद्धौ समर्थो नान्यः। एवं सति कार्यं स्वभावश्चेति हेतुद्वयमेव साध्याविनाभाव सिध्यति। अनुपलब्धि कथं साध्यसिद्धेरङ्गं भवेत्, अविनाभावस्य तन्निबन्धनस्यादर्शनात्। तथा सति कार्यं स्वभावोऽनुपलम्भश्चेति हेतुत्रितयोक्तिरपि कथं संगच्छताम्, इति चेत्, उच्यते—अनुपलब्धेः स्वभावहेतावन्तर्भावाद् द्वयस्यैवाविनाभावनिबन्धनस्योक्तौ नानुपलब्धेरगमकत्वमाशङ्कनीयम्। हेतुत्रितयोक्तिस्तु साध्यस्वरूपभेदमादाय प्रवृत्ता। कार्यस्वभावौ विधिसाधनौ, कार्यस्य गमकत्वे बीजं कारणाविनाभावित्वम्। स्वभावस्य च साध्यस्वभावत्वमेव। अनुपलब्धिस्तु प्रतिषेधहेतुरेव। तथा च विधिप्रतिषेधात्मकं साध्यभेदद्वयमादायानुमानस्य द्वैविध्यं प्राप्तं सत् पुनर्विधिसाधनस्य कार्यकारणभावस्वभावरूपनियामकभेदादवान्तरभेदद्वयेन सम्भूय त्रयो हेतवः प्राप्ताः, द्वौ विधिसाधनौ कार्यस्वभावरूपौ प्रतिषेधहेतुश्चानुपलब्धिरिति हेतुत्रितयोक्तेः साध्यस्वरूपभेदमूलकत्वात्; अविनाभावमूलकत्वाभावात्। अविनाभावनिबन्धनञ्च द्वयमेवेति न काचिदनुपपत्तिः। अत्र द्वावेव वस्तुसाधनावित्यवधारणं न तु वस्तुसाधनावेवेति, सामर्थ्याद् व्यवच्छेदस्यापि सिद्धेः। वस्तुतस्तु उपलब्धिलक्षणप्राप्तिरुपलभ्यवस्तुस्वभाव इति तद्भावोऽपि सामर्थ्यात् स्वभावभूत एव। एवं कार्यकारणभावेऽपि कारणाभावात् कार्याभावानुमाने कार्याभावाद्वा अप्रतिबद्धसामर्थ्यकारणाभावानुमाने कार्यकारणभाव एव व्याप्तिनिबन्धनम्। एवमभावे साध्ये न तदतिरिक्तव्याप्तिनियामकापेक्षा। अस्मिन् प्रसङ्गे स्वभावहेतावाक्षेपः कृतो नैयायिकादिभिः। तत्र किञ्चिद् वक्तव्यमवशिष्यते। स्वभावहेतौ साध्यसाधनयोरभेदात् कथं शिंशपात्वेन वृक्षानुमानम्, नह्यभिन्नेषु प्रतिबन्धः संभवति। न च शिंशपा वृक्षात्मिका, खदिरादिभ्यो व्यावर्तमानत्वात्। तदात्मत्वे प्रत्युत लिङ्गग्रहणेनैव साध्यस्य ज्ञानमव्यतिरेकात् सिध्येत्। अतो न स्वभावो हेतुः। अत्रोच्यते—शिंशपा हि वृक्षविशेषस्वभावः, वृक्षविशेषोऽपि शिंशपा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

स्वभावः। अतस्तदुभयगतं तादात्म्यं वर्तत एव। सत्यपि तादात्म्ये यदि मोहात् कश्चित् शिंशपात्वमवगच्छन्नपि वृक्षात्मकत्वमस्य नाध्यवस्यति तं प्रति तदनुमानं प्रयुज्यते मोहव्यावर्तनार्थमेव। न वृक्षत्वस्य शिंशपां प्रति गमकत्वं यतः शिंशपा न वृक्षमात्रस्वभावा। सर्वश्च गणितशास्त्रे रेखागणितशास्त्रे चानुमानं स्वभावहेतुतामाश्रित्यैव प्रवर्तमानं दृश्यते। किञ्च, गुणत्वेन द्रव्यत्वे साध्ये स्वभावहेतुकमेवानुमानं पुरस्करणीयम्।

अधुनाऽनुपलब्धिलिङ्गेनाभावसाधने कुमारिलभट्टेन बहूनां दोषाणां प्रसञ्जने कृते प्रत्युच्यते—यदभावो नानुमीयते, किन्तु दृश्यानुपलम्भेनाभावव्यवहार एव साध्यते। अनुपलब्धिलिङ्गेनाभावे साध्येऽनुपलब्धेरप्युपलब्ध्यभावत्वाद् उपलब्ध्यन्तराभावरूपेणानुपलम्भान्तरेण तस्याः सिद्धिः संभाव्यते। तथा च तस्य तस्यानुपलम्भस्योपलब्ध्यभावेन साध्यत्वेऽनवस्था दुष्परिहरा स्यात्। अथोपलम्भाभावो नान्येन सिध्यति केवलं यदि स्वसन्ताने ज्ञानं स्यादुपलभ्येत, अनुपलम्भादसदेव तदिति स्वत एवोपलम्भाभावः सिद्ध इष्यते, तदा स इवाऽभावोऽपि सिद्धः स्यादिति नानुपलब्ध्याऽभावसिद्धिः सम्पाद्या। यद्यन्यस्य घटविविक्तभूतलस्योपलब्ध्या घटानुपलब्धिसिद्धिरिति मतं तदा प्रत्यक्षसिद्धैव घटानुपलब्धिः। तथा च घटभूतलयोरेकज्ञानवेद्ययोर्यदा भूतलमात्रग्राहकं ज्ञानं भवति, तदा स्वस्य घटग्राहकत्वाभावं निश्चाययद् घटानुलब्धिरूपमेवानुभूयते। घटानुपलब्धिश्च घटाभावोपलब्धिः। एवं सति घटाभावसिद्ध्यर्थं नानुपलब्ध्याख्यं प्रमाणान्तरं न वानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानमपेक्षणीयम्, तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। प्रत्यक्षेण दृश्यस्य भावानिश्चय एवाभावनिश्चयः। तथा च यथोपलब्ध्यभावः प्रत्यक्षसिद्धः, एवमर्थाभावोऽपि प्रत्यक्षसिद्ध एव। अनुपलब्धिलिङ्गेन किं तावत्साध्यमिति चेदुच्यते, अभावव्यवहार एव तत्साध्यः, अतो नानर्थक्यम्। यद्यप्युपलम्भयोग्यानां पदार्थानामनुपलब्धिरेव तेषामसत्ता नान्या, एवं सिद्धेऽपि प्रत्यक्षेणाभावव्यवहारस्य विषये मोहाद् तदभावमप्रतिपद्यमानः पुरुषो दृश्यानुपलब्धिलिङ्गेनाभावप्रदर्शनेन तद्व्यवहारे प्रवर्त्यते। व्यवहारश्च ज्ञानमभिधानं हानोपादानरूपा च निःशङ्का प्रवृत्तिः। अथ यदि दृश्योऽपि घटादिरत्र स्यादवश्यमुपलभ्येत, तत्संसर्गिभूतलोपलम्भेन तत्प्रत्यक्षकारणसाकल्येऽवसिते तदुपलम्भस्य तत्सत्त्वेऽनिवार्यत्वात्। उपलम्भाभावे च तदभावः सिध्यन् कथं संशयविपर्यययोर्विषयः स्यात्? उच्यते यथा कश्चन मूढमतिः शाबलेये गोव्यवहारं पश्यन् बाहुलेये गवि शाबलेयरूपाभावाद् गोव्यवहारे संशयानः सास्नादिमत्त्वमेव गोव्यवहारनिमित्तमिति विज्ञापितस्तद्व्यवहारे प्रवर्त्यते. एवमिहाप्यभावव्यवहारे दृश्यानुपलम्भस्य प्रयोजकत्वमङ्गीकर्तव्यम्। यदि दृश्यः स्यादुपलभ्येतेति तर्कानुगृहीतं प्रत्यक्षं दृश्याभावसाधकं मन्यन्ते नैयायिकाः। धर्मकीर्तिव्याख्यातमनुपलब्धिलिङ्गं तन्मतान्नातीव विशिष्यते।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ हेतुस्वरूपमधिकृत्य किञ्चिदुच्यते—"तत्र स्वार्थं त्रिरूपाल्लिङ्गाद् यदनुमेये ज्ञानं तदनुमानम्" (न्या० बि० २।२)। "त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थमनुमानम्" (न्या० बि० ३।१)। त्रैरूप्यञ्च लिङ्गस्य साध्यधर्मिणि सत्त्वमेव, सपक्ष एव सत्त्वम्, असपक्षे चासत्त्वमेव निश्चितम्। अयमत्र निष्कर्षः—यः खलु हेतुः साध्यप्रतिबद्धः साध्याभाववदवृत्तिश्च स एव साध्यधर्मिणि साध्यमनुमापयेत्। अयमेव पक्षः—'पक्षधर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुस्त्रिधैव सः। अविनाभावनियमात्" इति दिङ्नागाचार्येण प्रतिपादितो धर्मकीर्तिना च प्रमाणवार्त्तिके विरोधिभिरापादितदूषणानां निराकरणेन व्युत्पादितः। पक्षधर्मवचनेन हेतोः साध्यधर्मिणि सत्त्वम्, तदंशस्तद्धर्मः साध्यस्तेन व्याप्त इति कथनेन सपक्षसत्त्वं विपक्षव्यावृत्तत्वञ्च प्रवेदितम्।

नैयायिकैरङ्गीकृतमसत्प्रतिपक्षितत्वमबाधितत्वं चेत्यधिकं रूपद्वयं प्रत्याख्यातम्, प्रथमस्यासंभवाद् द्वितीयस्य हेतुधर्मत्वानङ्गीकारात्। पक्षे साध्याभाव एव बाधः, स च न हेतुदोषः। सत्प्रतिपक्षरूपविरुद्धाव्यभिचारो नाम हेत्वाभासो न संभवीति धर्मकीर्तेर्मतम्। स च—'विरुद्धश्चासौ साधनान्तरसिद्धस्य धर्मस्य निरुद्धसाधनात्। अव्यभिचारी च स्वसाध्याव्यभिचाराद्विरुद्धाव्यभिचारी" (न्या० बि० टी० ३।११०) इति धर्मोत्तरेणेत्थं व्याख्यातः—प्रमाणसिद्धे हि त्रैरूप्ये स एव हेत्वाभासः संभवति यस्य प्रमाणसिद्धं रूपम्। न च विरुद्धाव्यभिचारिणः संभवोऽस्ति। नहि कार्यकारणमवधीर्य स्वभावो वा साध्यव्याप्तत्वं विहाय संभवति। अनुपलम्भस्यापि यथोक्तलक्षणस्य वस्त्वभावाव्यभिचारित्वान्न विरुद्धत्वसंभवः। न चान्योऽव्यभिचारी, केवलं भ्रान्त्या "अवस्तुदर्शनबलप्रवृत्तमागमाश्रयमनुमानमाश्रित्य तदर्थंविचारेषु विरुद्धाव्यभिचारी साधनदोष उक्तः" (न्या० बि० ३. २२४)। तत्र पक्षे हेतोरसत्त्वेऽसिद्धिः, सपक्षे चासत्त्वे विरुद्धत्वम्, विपक्षे सत्त्वे च अनैकान्तिकत्वमिति त्रयो हेतुदोषाः प्रसज्यन्ते। यः खलु हेतुत्वेनाभिमतः पक्षेऽसन् सोऽसिद्धः, सपक्षविपक्षोभयवृत्तिः साधारणानैकान्तिकः, विपक्षमात्रवृत्तिहेतुश्च विरुद्ध इति पर्यवसन्नम्। एतत्त्रयहेतुदोषव्युदासार्थं लिङ्गत्रैरूप्यकथनम्। उक्तञ्च—'हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु निश्चयस्तेन वर्णितः। असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतः॥ (प्र० वा० ३.१४)। अत्र पक्षसत्त्वमित्यत्र पक्षशब्दः साध्यधर्मिपरः, यत्र साध्यो धर्मो न सिद्धः किन्तु सिषाधयिषितः। निश्चितसाध्यधर्मवान् सपक्षः, निश्चितसाध्याभाववान् विपक्ष इति निष्कर्षः, एतल्लक्षणस्यैव हेतोः साध्यव्याप्तिसंभवात्। साध्यव्याप्तिश्च यत्र हेतुस्तत्र साध्यं यत्र न साध्यं तत्र न हेतुरित्यन्वयतिरेकाभ्यामेवावसीयते। अत्र च हेतुसाध्यशब्दौ सामान्यपरौ हेतुत्वावच्छिन्नसाध्यत्वावच्छिन्नरूपौ। अस्याश्च व्याप्तेः सूक्ष्मेक्षिकया नव्यन्याये सप्रपञ्चः परिष्कारः कृतः। स च

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तत्र कृतपरिचयानामतिविदितः। **उदयनाचार्येणात्मतत्त्वविवेके** (पृ० ८६३) व्याप्त्यपरपर्यायः प्रतिबन्धः स्वाभाविकः सम्बन्ध इत्युक्तम्। **धर्मकीर्तिनाऽपि** स्वभावप्रतिबद्धत्वे ह्यर्थोऽर्थान्तरं गमयेदिति ब्रुवता प्रतिबन्धस्य स्वाभाविकसम्बन्धत्वमङ्गीकृतमेव। स्वाभाविकः सम्बन्ध इत्यत्र स्वाभाविको निरुपाधिक इत्यर्थः। उपाधिश्च साध्यप्रयोजकं निमित्तान्तरम्। तस्योपाधेश्च लक्षणम्—"साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकत्वम्", विपक्षे बाधकाभावादुपाधेर्ज्ञानम्, विपक्षे बाधकाच्चानुपाधिकत्वज्ञानं संभवति। विपक्षबाधकश्च तर्कः सहचारदर्शनेन व्याप्तिज्ञाने सति तत्र व्यभिचारशङ्काव्युदासेन प्रमाणमनुगृह्णाति। व्यभिचारव्युदासश्च यत्र स्वतः सिद्धस्तत्र न तर्कापेक्षा। अतस्तर्कस्यापि व्याप्तिमूलकत्वेन तदर्थं तर्कान्तरानुसरणेनानवस्थाप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वमापादितं खण्डनकृता। **उदयनाचार्येण न्यायकुसुमाञ्जलौ**— "व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः" इति ब्रुवता शङ्काशमनार्थं तर्कानुसरणं सति स्वक्रियाव्याघाते निवर्तत इति प्रख्यापितम्। व्याघातोऽपि-तर्क इति श्रीहर्षस्य प्रत्यवस्थानां विदितवेद्यानां सुप्रतीतमेवेति कृतं प्रसक्तानुप्रसक्त्या।

अथेदानीं पात्रस्वामिनाम्ना केनापि जैनतार्किकेण हेतोस्त्रैरूप्यमधिकृत्य महानाक्षेपः कृतः। तन्मतमेवान्तर्व्याप्तिवादस्य निबन्धनमभूत्। उक्तञ्च तेन—"अन्यथानुपपन्नत्वं यस्य तस्यैव हेतुता। दृष्टान्तौ द्वावपि स्तां वा मा वा तौ हि न कारणम्॥ अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम्। नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम्॥ (त० सं० पृ० ४०६) इति। अस्य खल्वाशय एवं निरूप्यते—यदि हेतोः साध्यव्याप्तिर्दृष्टान्त एव गृह्येत तदा साध्यधर्मिणि हेतोः साध्यव्याप्त्यग्रहणादनुमानमेव न संभवेत्। सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहणेऽपि नानुमानस्य प्रामाण्यम्, व्याप्तिग्राहकप्रमाणाधिगतविषयत्वेन ज्ञातज्ञापकत्वात् स्मृतिवत्। यच्च पक्षे सत्त्वमेवेति हेतुरूपमुक्तम्, तदपि न सम्यक्, साध्यव्याप्तस्यैव हेतोः पक्षधर्मत्वे गमकत्वं न तु सत्तामात्रेण। सपक्षसत्त्वमपि न हेतुरूपम्, तन्मात्रस्य व्याप्तिनिबन्धनत्वाभावात्। एवं विपक्षासत्त्वमपि तथैव। नहि विपक्षेऽदर्शनमात्रेण हेतुः सर्वसाध्याभावाधिकरणावृत्तिनिश्चेतुं शक्यः। यावत्पर्यन्तं हेतोः साध्याभाववदवृत्तित्वं तर्काख्येन प्रमाणेन बाधितं न भवेत्, तावत् सहस्रकृत्वोऽप्यन्वयसहचारदर्शनेन व्यतिरेकसहचारदर्शनेन च न हेतुसाध्ययोः प्रतिबन्धः शक्यनिश्चयो भवेत्। तस्मादन्यथानुपपन्नत्वमेवैकं हेतुलक्षणं युक्तम्। उक्तञ्च पुनस्तेन "विना साध्याददृष्टस्य दृष्टान्ते हेतुतेष्यते। परैर्मया पुनर्धर्मिण्यसंभूष्णोर्विनाऽमुना॥ अर्थापत्तेश्च शाबर्या भैक्षवाच्चानुमानतः। अन्यदेवानुमानं नो नरसिंहवदिष्यते॥" (त० सं० पृ० ४०९) इति। अपि च यद्यनुपलम्भस्य साध्यप्रतिबन्धो नास्ति तदाऽप्रतिबद्धोऽपि हेतुर्गमकत्वेनाभिमत इति त्रिधैव स इति यदुक्तं दिङ्नागेन तदसङ्गतं स्यात्। अथ प्रतिबन्धोऽस्ति, तदा कार्यस्वभा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

वयोरेवान्तर्भावात् त्रिधैव स हेतुरिति नियमो न युज्यते, अनुपलम्भस्य कार्यस्वभावयोरेकतरस्मिन्नन्तर्भावे हेतोर्द्विप्रकारत्वादिति।

अत्र प्रतिविधीयते—इदमन्यथानुपपत्तिलक्षणं किं सामान्येन गम्यतेऽथवा पक्षेऽथवा दृष्टान्त इति विचारणीयम्। यदि सामान्येनैव साध्येन हेतोरविनाभावित्वं निश्चितम न तेन साध्यधर्मिणि विवक्षितस्य साध्यस्य सिद्धिः स्यात्। तथा हि—चाक्षुषत्वस्य हेतोरनित्यत्वेन साध्येनाविनाभावित्वं सामान्येनावसितमपि न तेन शब्दरूपे धर्मिण्यनित्यत्वस्य सिद्धिः संभवति, चाक्षुषत्वस्य शब्दरूपे साध्यधर्मिणि असत्त्वात्। अथ चाक्षुषत्वस्य न शब्दगतानित्यत्वेनाविनाभाव इति न तत्र चाक्षुषत्वहेतुना साध्यानुमानमित्युच्येत, तदपि न साधु, चाक्षुषत्वस्यानित्यत्वस्य च धर्मिविशेषमनपेक्ष्यैव व्याप्तिनिश्चयात्। शब्दोऽनित्यश्चाक्षुषत्वादित्यनुमाने नहि चाक्षुषत्वं व्याप्यत्वासिद्धम्, किन्तु स्वरूपासिद्धमेव। तयोर्व्याप्तौ स्थितायामपि यदि न तस्य साध्यगमकत्वं शब्दरूपे धर्मिणि तदा हेतोः पक्षधर्मत्वमवश्यमनुमितेरङ्गं वक्तव्यम्। किञ्च साध्यसाधनयोर्व्याप्तिः सर्वोपसंहारेण गृहीताऽपीह साध्यधर्मिणि इदानीं साध्यधर्म इति देशकालविशेषावच्छेदेन निश्चयमाधातुं न प्रभवति। नहि व्याप्तिग्रहणवेलायां सर्वेषामेव धर्मिणां शृङ्गग्राहिकया ज्ञानं समस्तीति कस्यापि सम्मतम्। तथात्वे व्याप्तिग्राहकमानेनैव साध्यसिद्धावनुमानमप्रयोजनं स्यात्। अथ पक्षधर्मताऽपि हेतोरनुमानाङ्गमास्थीयते तदा त्रैरूप्यमेव फलत आयातं भवन्मतेऽपि, पक्षधर्मत्वस्याङ्गीकारात्। अन्यथानुपपत्त्या साध्याभावाधिकरणवृत्तिहेत्वभावरूपया व्यतिरेको विपक्षासत्त्वलक्षणोऽङ्गीकृत एव। व्यतिरेकस्य चान्वयसापेक्षत्वादनिच्छतापि हेतोः सपक्षसत्त्वमप्यङ्गीकर्त्तव्यमेव। तथा च— 'अन्यथाऽनुपपत्त्या हि व्यतिरेकान्वयौ गतौ। तस्य धर्मिणि सद्भावात् पक्षधर्मत्वसंश्रयः॥'' (त० सं० पृ० ४०८) इति त्रैरूप्यमेवान्यथानुपपत्त्या ख्यापितं भवति। केवलं शब्दलाघवमेव सम्पादितं न त्वर्थलाघवमपि।

यच्चोक्तं दृष्टान्ताद्यनपेक्षितया साध्यधर्मिण्येवाविनाभावो गृह्यते। तस्मान्मीमांसकाभिमतार्थापत्तितो बौद्धसम्मतादनुमानाच्च नरसिंहवदाहर्तानामनुमानमिति तदप्यपहस्तितमेव। साध्यधर्मिणि व्याप्तिग्राहकमानेन साध्यसिद्धौ हेतोर्नैरर्थक्याद् गतमनुमानेन। अथ दृष्टान्तधर्मिण्यविनाभावप्रतिपत्तिरिष्येत तदा साध्यधर्मिणि न साध्यस्य निश्चयो हेतुना शक्यक्रियः। अथ सर्वोपसंहारेण व्याप्तिर्निश्चीयत इत्यभिप्रायस्तदा शृङ्गग्राहिकया धर्मिविशेषाननुल्लिख्यैव व्याप्तिज्ञानं जायत इति सर्वसम्प्रतिपन्नः पक्षोऽभ्युपगतो भवति। तत्र च केवलस्य व्याप्तिज्ञानस्य साध्यसिद्धयनङ्गत्वमनुपदमेव प्रदर्शितम्। तस्मादन्यथानुपपत्तिरूपैकलक्षणो हेतुरित्युक्तिः केवलमुत्तानदृष्टीनां चेतसि चमत्काराय कल्पते। अन्यथानुपपत्तिश्च व्याप्तेरेव नामान्तरम्। केवलञ्च व्याप्तिज्ञानं पक्षधर्मत्वमन्तरेण न साध्यस्य

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

गमकमिति च चाक्षुषत्वहेतोरनित्यतान्यथानुपपन्नस्यापि शब्दरूपे धर्मिणि साध्यागमकत्वं दृष्टमेव। एवं सति—"तेनैकलक्षणो हेतुः प्राधान्याद् गमकोऽस्तु नः। पक्षधर्मादिभिस्त्वन्यैः किं व्यर्थैः परिकल्पितैः॥" (त० सं० ४०७) इति यदुक्तं तत्केवलं शब्दाडम्बरमात्रमिति स्वरूपाविष्करणमेव तन्निराकरणमिति न तत्र प्रयत्नान्तरमपेक्ष्यते। यदपि च शब्दलाघवं कृतं तदपि व्यतिरेकव्याप्तौ न दृष्टान्तापेक्षेति—"तद्भावहेतुभावौ हि दृष्टान्ते तदवेदिनः। ख्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः॥' (प्र० वा० ३-२६) इति धर्मकीर्तिनैवोक्तम्। मनोरथेन च—ये तु प्रतिबन्धं बिदन्ति तेषां विदुषां हेतुरेव केवलो वाच्यो न दृष्टान्तः, तत्र दर्शनीयस्य प्रतिबन्धस्य सिद्धत्वादिति धर्मकीर्तिमतमेव भाषान्तरेण स्वोपज्ञताया ख्यापितम्। अन्यथानुपपत्तिश्च प्रतिबन्धः स्वाभाविकः सम्बन्ध इति धर्मकीर्तेरेवानुवादः कृतो न किञ्चनात्रापूर्वं वस्तु।

यदपि च तेनोक्तम्—"अन्यथानुपपत्त्यैव शब्ददीपादिवस्तुषु। अपक्षधर्म भावेऽपि दृष्टा ज्ञापकताऽपि च॥" (त० सं० ४०७) इति, तदपि न क्षोदक्षमम्। शब्दस्य न बाह्यार्थापेक्षयाऽन्यथानुपपन्नत्वं सिद्धमित्यलिङ्गत्वमेव। उक्तञ्च धर्मकीर्तिना—"वक्तृव्यापारविषयो योऽर्थो बुद्धौ प्रकाशते। प्रामाण्यं तत्र शब्दस्य नार्थतत्त्वनिबन्धनम्॥" (प्र० वा० वृ० ४) इति। विवक्षायामेव शब्दस्य गमकत्वं लिङ्गविधया, तत्र च त्रैरूप्यमस्त्येव। यच्च दीपनिदर्शनमन्यथानुपपत्तावुपन्यस्तं तदप्यसमीक्षिताभिधानमेव। प्रदीपो न लिङ्गत्वेन साध्यगमकः, किन्तु समुत्पन्ने घटे विज्ञानजनकत्वेनेति तस्यालिङ्गभूतस्य पक्षधर्मत्वादिचिन्ताऽप्रसक्तैव।

नन्वेवमनुमानस्य प्रामाण्ये स्थितेऽपि न पक्षधर्मत्वं सर्वत्रानुमानाङ्गमित्यभ्युपगमनीयम्, अपक्षधर्मस्यापि गमकत्वदर्शनात्। तथा हि—अधो देशे दृष्टो नदीपूर उपरिष्टाद् वृत्तां वृष्टिं गमयति। किञ्च, मातापित्रोर्ब्राह्मणत्वेन पुत्रस्य ब्राह्मणत्वमनुमीयमानं न पक्षधर्ममपेक्षते। यदि क्लेशेनात्र पक्षधर्मत्वं प्रकल्प्येत तन्नाञ्जस्यमृच्छेत्। मातापित्रोश्च ब्राह्मणत्वं व्यधिकरणमेव पुत्रस्य ब्राह्मणत्व गमयति।

अत्रोच्यते, यदि पक्षधर्मतामनपेक्ष्यैव नदीपूरो वृष्टिं गमयेत् तर्हि कथमुपरिष्टादेव तद् गमयति नान्यत्र, पूरस्य तत्सम्बन्धित्वादिति चेत्तर्हि यतोऽयं नदीपूर आयातस्तत्रैव वृष्टेरनुमानं न त्वन्यत्र मरुदेशादौ, नदीपूरस्यातत्सम्बन्धित्वात्। तथा च नदीपूरस्योपरिदेशसम्बन्धित्वेनैव गमकत्वात् पक्षधर्मत्वं स्पष्टमेव, न तु क्लेशकल्पनीयम्। शिशोर्ब्राह्मणत्वानुमाने शिशुसम्बन्धिनोरेव मातापित्रोर्ब्राह्मणत्वं गमकं न त्वतत्सम्बन्धिमातापित्रोर्ब्राह्मण्यम्। अतोऽत्रापि पक्षधर्मस्यैव हेतोर्गमकत्वम्। वस्तुतस्तु हेतोर्व्यधिकरणत्वे साध्यसाधनयोरव्यभिचारो दुरवधारणो भवेत् साध्यधर्मिणि, यथा चाक्षुषत्वस्य शब्दानित्यत्वे साध्ये। अतश्च ब्राह्मणभूतमातापितृ-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

जन्यत्वं शिशोर्ब्राह्मण्यानुमाने हेतुरिति कथमपक्षधर्मस्य गमकत्वं शक्योत्प्रेक्षम्। यदपि चोक्तम्—चन्द्रोदयात् कुमुदविकाशस्य जलधिवृद्धेश्चानुमानम्, हेतुसाध्ययोर्वैयधिकरण्येऽप्यातपस्य दृष्टचा पर्वतस्यापरभागे छायानुमितिः, कृत्तिकोदयाद् रोहिण्युदयस्यासन्नत्वमनुमीयते। अतो न सर्वस्य हेतोः कार्यानुभावानुपलब्धिरूपत्वमेव, तद्व्यतिरिक्तस्यापि गमकत्वदर्शनादिति।

तत्र प्रतिसमाधीयते। न चैतेष्वनुमानेषु हेतोरपक्षधर्मत्वम्। तथा हि—चन्द्रोदयात् कुमुदविकाशस्य जलधिवृद्धेश्चानुमितौ चन्द्रोदयो हेतुः स च नापक्षधर्म एव गमकः, यस्मिन्नेव काले चन्द्रोदयस्तस्मिन्नेव काले कुमुदविकाशादेः सम्भवात्। तथा च काल एवात्र धर्मी तस्मिन्नेव साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यम्। न च कालरूपः पदार्थो वस्तुभूतो बौद्धानामसम्प्रतिपन्नः, तथा च वन्ध्यापुत्रः शूरः समरविजयित्वादित्यनुमानवदाश्रयासिद्धता हेतोरिति कथमनुमानमिति वाच्यम्, यद्यपि कालो नाम स्वतन्त्रः पदार्थो बौद्धानामसम्प्रतिपन्नस्तथापि पूर्वाह्णादिप्रत्ययविषयस्य महाभूतविकारस्य काल इत्यभिधेयस्याभ्युपगमान्नाश्रयासिद्धता हेतोरापादनीया।

अथ भवतु पक्षधर्मत्वं हेतूनाम्, कार्यस्वभावादिष्वनन्तर्भावात् तदतिरिक्तहेत्वङ्गीकारस्तु बौद्धस्य दुर्निवार इति चेदुच्यते—कुमुदविकाशादिषु कार्यकारणभावस्यैव प्रतिबन्धरूपत्वं बोद्धव्यम्। तथा हि—यदेव कारणं चन्द्रोदयादीनां तदेव तत्समानकालोत्पन्नेषु कुमुदबोधादिषु सहकारिकारणतां प्रतिपद्यत इति चन्द्रोदयादयः स्वकारणमनुमापयन्तस्तद्धेतुकममानकालभाविन्यपि कुमुदबोधादीन्यनुमापयन्तीति निश्चेतव्यम्। अन्यथा प्रतिबन्धाभावादेव न गम्यगमकभावो भवेत्। प्रतिबन्धनिबन्धनं च कार्यकारणभावः स्वभावश्चेति पूर्वमेव परीक्षितम्। यत्तु कृत्तिकोदयादनन्तरभाविरोहिण्युदयानुमानं तत्रापि कृत्तिकोदयकारणस्य सन्तत्यारोहिण्युदयहेतुत्वमवसातव्यम्। एतच्च—"एकसामग्रचधीनस्य रूपादेरसतो गतिः। हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवत्॥" (प्र० वा० पृ० २८८) इति धर्मकीर्तिनैव कार्यस्य कारणानुमानद्वारेण तत्समानकालिकतत्समनियतस्य सहकारिकारणादेरप्यनुमानेन तत्कार्यस्य तस्यानुमानं कार्यकारणभावमूलकमेव। यथा धूमादग्न्यनुमानेन तत्कार्यस्येन्धनविकारस्याप्यनुमानं भवतीति दर्शितम्। यैव रसस्य सामग्री सैव रूपादीनामपीत्येकसामग्रचधीनस्य रूपादे रसादनुमानं कारणानुमानप्रणालिकया जायमानं कार्यकारणभावमूलकमेव।

अयमत्र निष्कर्षः—कार्यस्वभावानुपलब्धिरूपं हेतुत्रितयमेव बौद्धैः साध्यगमकमिष्यते, त्रयाणामेव हेतूनामविनाभावसंभवात्। अविनाभावश्च कार्यस्वभावाभ्यां व्याप्तः। तत्र विधौ साध्ये कार्यं स्वभावश्च हेतू, प्रतिषेधे साध्येऽनुपलब्धिरेव। अतस्त्रिविध एव हेतुर्भवति। कार्यादिरज्ञाताविनाभावस्याहेतुत्वम्। कारणव्यापकानुपलब्ध्योरप्यविनाभावेनैव गमकत्वम्। यस्मादेवाविनाभावात् कार्यं कारणं

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

व्याप्यं च व्यापकं गमयति, तस्मादेव कारणानुपलब्धिर्व्यापकानुपलब्धिश्च कार्याभावं व्याप्याभावञ्च गमयतः, अभावानुमाने तत्प्रतियोगिभूतभावानुमाननिबन्धनस्याविनाभावस्य प्रयोजकत्वात् । यदा घटादेरुपलम्भजननयोग्यः स्वभाव उपलब्धिरुच्यते हेतुसाकल्ये सत्युपलम्भाव्यभिचारात् । उपलब्धिश्च सत्ता, तदा अनयोस्तादात्म्यम् । तेन स्वभावानुपलब्ध्या दृश्यघटादेरभावव्यवहारे साध्ये एष एव तादात्म्यरूपाविनाभावनियमः प्रयोजको भवति । न चानुपलब्धेः कार्यहेतावन्तर्भावः, तादात्म्यातिरिक्तप्रतिबन्धानपेक्षणात् । हेतोश्च साध्यप्रतीतिः साध्यायत्ततायां सत्यामुपपद्यते । न च तदायत्तस्वभावत्वं कार्यादित्रितयातिरिक्ते संभवतीति बौद्धानां सिद्धान्तः । अत्र च नैयायिकादीनां विप्रतिपत्तिरतिमहती दृश्यते । विस्तरभिया मतिमान्द्याच्च तत्परीक्षातो विरम्यते । यच्चात्र किञ्चिदुक्तं तन्मूलग्रन्थेभ्यः समाहृत्य प्रायशस्तत्रत्यानामेव वचनानामनुवादेन । न किञ्चिदत्रापूर्वमुद्भावितम्, शक्त्यभावात् ।

कुतो वा नूतनं वस्तु वयमुत्प्रेक्षितुं क्षमाः ।
वचोविन्यासवैचित्र्यमपि नात्रोपपद्यते ॥

संग्रहाद् विप्रकीर्णानामुक्तस्यैवोपपादनात् ।
अनुक्तस्यानुपन्यासात् सन्तोषो विदुषां कथम् ॥

यद्वा निर्गुणमप्यर्थमभिनन्दन्ति साधवः ।
प्रणयिप्रार्थनाभङ्गसंविधानेष्वदीक्षिताः ॥

इत्याशासाना अत्रैव विरतिमभ्यर्थयामहे । इति शिवं भूयात् ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

शैवदर्शनबिन्दुः

शैवद्वैतदर्शनम्

महनीया उपकुलपतिमहाभागा उपस्थिताश्च विद्वद्वरेण्याः !

महानयमनुग्रहस्तत्रभवतां वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयाधिकारिणां विशेषतो विद्वन्मूर्धन्यानामुपकुलपतिमहोदयानां यदहमेतद्विश्वविद्यालयीय डा० गङ्गानाथझा व्याख्यानमालायां ग्रथ्यमानायामैषमस्त्ये ग्रथनकाले प्रसूनत्रयं ग्रथितुमादिष्टः। माननीयधुरन्धरविद्वद्भिः श्रीगिरिधरशर्मसातकडिमुखोपाध्यायप्रभृतिभिः सुगृहीतनामधेयैः प्रोम्भितसुन्दरपुष्पसदृशानि कथमपि मदीयकुसुमानि न शक्नुवन्ति भवितुमिति सम्यग् जानन्नपि "एकोऽपि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः" इति नीत्या न लक्षिष्यते दुर्दुरूटत्वं मद्व्याख्यानानाम्, यद्वा "प्रमदालोचनन्यस्तं मलीमसमिवाञ्जनम्" इति कथनानुसारं मलीमसत्वमेवैषां सुन्दरव्याख्यानमालासौन्दर्यमधिकयिष्यतीति मन्वानो भवदादेशानुसारं शैवागमाश्रितानि द्वैत-द्वैताद्वैत-अद्वैतदर्शनानि क्रमशो यथात्रसरं व्याख्यातुं बद्धपरिकरः शैवद्वैतं व्याख्यातुं समुपस्थितोऽस्म्यद्य भवतां पुरस्तात्।

एतद्व्याख्यानवक्तव्यं विचारयतो मम एतद्विश्वविद्यालयीयागमविभागाध्यक्षेण सह महता सौभाग्येन संपर्कः सञ्जातः। छात्रोपकारनिरतैस्तैरिमानि छात्रोपकारकाणि दार्शनिकतत्त्वप्रदर्शनप्रधानानि स्युरितीयमिच्छा प्रकटिता। अतस्तदनुसारं शैवदार्शनिकसाहित्यस्याधुनिकदृष्टयात्यावश्यकस्येतिहासांशस्य च सिंहावलोकनमात्रं विधाय दार्शनिकांशो यथासमयं-यावच्छक्यं व्याकरिष्यते।

द्वैतशैवदर्शनेतिहासः

सर्वाण्यपि शैवदर्शनान्यागमप्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति, शैवागमपरम्परासत्ताकालविषये चैतद्विश्वविद्यालयीयागमदर्शनपरिषदध्यक्षीयभाषणं ददता मया निवेदितमेव—"आगमपरम्परासत्तासमयनिर्णये चिकीर्षिते भूखननोपलब्धस्य प्रागैतिहासिकसंस्कृतिसूचकस्य वस्तुजातस्योपरि दृष्टिप्रक्षेपे कृते एवं निश्चयो जायते यच्छैवागमपरम्परायाः सत्ता अस्मात् कालाद् पञ्चसहस्रवर्षपूर्वं 'हरप्पा मोहेञ्जोदारो' संस्कृतीनां समय आसीत्" इत्यादि।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ईशवीयसंवत्सरारम्भात् पूर्वं शैवद्वैतप्रचारः

अतोऽधुनेदमेव वक्तव्यं यत् सोमानन्दाभिनवगुप्तादिकाश्मीरदार्शनिकानुसारं वेदवच्छैवागमा अप्यैश्वर्यो वाचः, एवं चानादयः। एषां सत्ता सत्य-त्रेता-द्वापराख्येषु पूर्वयुगेष्वप्यासीत्। स्वच्छन्द-लाकुल—बलि-राम-लक्ष्मण-रावणादिभिरन्यैर्ऋषिभिश्चेमे सम्यगधीताः। परं कालगत्यैषां ह्रासः सञ्जातः, कलिप्रारम्भे च ऋषिषु दुर्गमगोचर'कलापि'ग्रामप्रमुखं प्रयातेषु समुच्छिन्ना आगमपरम्परा।

ततश्चैकदा भगवाञ्छिवः श्रीकण्ठरूपेण कैलाशाद्रौ भ्रमन् मर्त्यानुग्रहायोर्ध्वरेतसं मुनिं दुर्वाससं जगतीतले शैवागमं प्रकाशयितुमादिशत्। भगवदादेशानुसारं स त्र्यम्बकादित्यनामकमेकं मानसं पुत्रं ससर्ज. तस्मिंश्च शैवागमरहस्यानि संक्रमयामास। सोऽपि त्र्यम्बकाख्यं मानसं पुत्रं सृष्ट्वा शैवागमांश्चाध्याप्य सिद्धो भूत्वा खमुत्पपात। एवमेव परम्परया मनःसृष्टैश्चतुर्दशभिः पुत्रैः समनुष्ठितम् यतस्ते सर्वेऽप्यन्तर्मुखाः समभूवन्। परं पञ्चदशः पुत्रः सङ्गमादित्यनामकः कथञ्चन बहिर्मुखः सञ्जातः। स एकां रूपयौवनसौभाग्यलक्षणयुक्तां ब्राह्मणीं ब्राह्मणेन विवाहेन परिणिनाय, भ्रमंश्च काश्मीरमागतः। तस्य सुतो वर्षादित्यनामकः तस्य च अरुणादित्यः, तस्यापि च आनन्दः यस्य पुत्रः सोमानन्दाख्यः शिवदृष्टिनामकप्रकरणकर्ता समभूत्।

इदं सर्वं सोमानन्दपादैः शिवदृष्टचन्तभागे स्वयमेवोल्लिखितम्। अत इदं स्पष्टं यत्कलावद्वैतशैवागमगुरुपरम्परायां सोमानन्द एकोनविंश आसीत्। स चाभिनवगुप्तपादानां परमेष्ठिगुरुरासीत्। अभिनवगुप्तश्च ईशवीयदशमशतकोत्तरार्धे एकादशशतकपूर्वार्धे चाभूदित्यत्र न विवादावसरः। यतस्तेन ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिनी-भैरवस्तव-क्रमस्तोत्राणां प्रसिद्धानां स्वग्रन्थानां समापनतिथयः स्वयमेव लिखिताः। अत इदं निश्चीयते यत् सोमानन्द ईशवीयनवमशतकमध्ये समभूत्।

यद्यप्याधुनिकैतिहासिकमतानुसारं प्रत्येकं परम्परागतस्य गुरोः पञ्चविंशतिवर्षपरिमिते समये स्वीकृते शैवागमप्रादुर्भाव ईशवीयचतुर्थशताब्द्यां जात इत्यायाति तथापि शैवागमाश्रितद्वैताद्वैतलकुलीशपाशुपतदर्शनप्रवर्तको लकुलीश ईशवीयद्वितीयशतकप्रारम्भेऽभूदिति मथुरास्तम्भलेखसोमनाथशिलालेखाभ्यां तैरेव निश्चितम्। अतो गुर्वादिपरम्परागणनायां प्रत्येकं पञ्चविंशतिवर्षपरिमितः कालो गणनीय इत्याधुनिकैतिहासिकमतं शैवगुरुपरम्परासमयनिर्धारणे चिकीर्षिते नाश्रयणीयमिति प्रतिभाति।

अपरं च बादरायणेन स्वीयवेदान्तसूत्रे पाशुपतदर्शनं निराकृतम्। बादरायणस्य च समय ईशापूर्वचतुर्थशतके पञ्चमशतके वा स्वीक्रियते। सत्यपि मतभेदे

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कश्चनापि बादरायणमीशवीयद्वितीयशतकादपरभाविनं न स्वीकरोति। अतः पाशुपताख्यद्वैतशैवदर्शनसत्ता ततः पूर्वं स्वीकर्तव्या।

अभिनवगुप्तश्च श्रीसिद्धातन्त्रमनुसरन् अद्वैत-द्वैत-द्वैताद्वैतदर्शनानि यथासंख्यं त्र्यम्बक-अमर्दक-श्रीनाथैः कलौ समकालमेव प्रकाशितानीति मतं तन्त्रालोकस्य षट्त्रिंशाह्निके एषु श्लोकेषु समुपन्यस्तवान्—

तेषां क्रमेण तन्मध्ये भ्रष्टं कालान्तराद्यदा।
तदा श्रीकण्ठनाथाज्ञावशात् सिद्धा अवातरन्॥ ११॥
त्र्यम्बकामर्दकाभिख्यश्रीनाथा अद्वये द्वये।
द्वयाद्वये च निपुणाः क्रमेण शिवशासने॥ १२॥ इति।

अत इदं निश्चीयते यदुपलब्धद्वैतशैवदर्शनप्रचारो भूय ईशवीयशतकप्रारम्भात् पूर्वं सञ्जात इति।

द्वैतशैवागमाः

अद्यावधि शैवद्वैतप्रतिपादकं दर्शनद्वयमुपलब्धम्—पाशुपतदर्शनम्, सिद्धान्तशैवदर्शनञ्च। अनयोः पारस्परिको मुख्यो भेदोऽयमेव यत् प्रथमं दशागमाश्रितं द्वितीयपञ्चाष्टाविंशत्यागमाश्रितम्। अष्टादशागमाः, सर्वसम्मतदशद्वैतागमभिन्ना ये सिद्धान्तशैवदार्शनिकैर्द्वैतं प्रतिपादयद्भिः प्रमाणत्वेन स्वीक्रियन्ते, तेऽभिनवगुप्तकृततन्त्रालोकानुसारं तद्व्याख्यातृजयरथानुसारञ्च न द्वैतप्रतिपादकाः, अपि तु द्वैताद्वैतप्रतिपादकाः। तन्मतञ्च श्रीश्रीकण्ठीमुपजीवति। दशद्वैततन्त्राणां नामानीत्थम्—

[1]कामज-[2]योगज-[3]चिन्त्य-[4]मौकुट-[5]अंशुमत्-[6]दीप्त-[7]कारण-[8]अजित-[9]सूक्ष्म [10]सहस्रा इति।

परन्तु मुद्रितमृगेन्द्रागमभूमिकायां द्वैतप्रतिपादकशैवागमानां शैवसंज्ञया, व्यपदेशः, तन्नामानि चैवं परिगणितानि—

कामिकं योगजं वाथ तथा चिन्त्यश्च कारणम्।
अजितं दीप्तसूक्ष्मौ च सहस्रश्च तथांशुमान्॥
सुप्रभेदस्तथा ह्येते शैवाः सम्परिकीर्तिताः। इति।

इदं प्रमाणवाक्यं जयरथोल्लिखितप्रमाणवाक्याद्भिन्नमिव प्रतिभाति। इह श्रीश्रीकण्ठचुल्लिखित 'कामज' स्थाने 'कामिक' इत्युपलभ्यते। इदं तु कामजस्य नामान्तरमेव, परन्तु मौकुटस्थाने भिन्नस्यागमस्य सुप्रभेदाख्यस्य सन्निवेश उपलभ्यते। तांस्तानागमानधीयानेन मया नाद्यावधि मृगेन्द्रागमभूमिकोपन्यस्तभिन्नागमसन्निवेशकारणमुपलब्धम्। कामिकापरनामकस्य कामजस्य त्रय उपभेदा—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नारसिंहं च वक्त्रारं भैरवोत्तरमेव च।
नारसिंहाख्यमेवैतन्मृगेन्द्रमिति कथ्यते ।। इति। (मृ० भू २)

एवञ्च मृगेन्द्रतन्त्रं नारसिंहापरनामकं कामिकस्योपभेदरूपत्वात् द्वैतप्रतिपादकमिति यद्यपि सुस्पष्टं भाति, तथापि श्रीश्रीकण्ठ्याम्, यामवलम्ब्य जयरथो द्वैताद्वैतशैवागमनामान्युल्लिखति स्म, नारसिंहागमस्याष्टादशद्वैताद्वैतागमेषु सन्निवेशः समुपलभ्यते । इदं द्वैतशैवसिद्धान्तदर्शनसाहित्यप्रदर्शनावसरे तन्नामनिर्देशे क्रियमाणे स्पष्टीभविष्यति ।

एवमेव मुद्रितस्य मतङ्गपारमेश्वरागमस्य, यस्य श्रीकण्ठ्यां पारमेश्वर इति नाम्ना द्वैतद्वैतागमेषूपन्यासः, तस्योपरि काश्मीरिकरामकण्ठकृता द्वैतानुसारिणी व्याख्या दृष्टा श्रुता वा 'काश्मीर शैविज्म' इत्याख्यग्रन्थकर्तृभिः श्रीजगदीशचन्द्रचटर्जीमहोदयैरिति प्रतिभाति, मतङ्गटीकायाः सप्रश्नचिह्नं रामकण्ठकृतिषु तेन परिगणनात् । अत इदं प्रतिभाति यद् यथा वेदवाक्यान्युपनिषद्वाक्यानि च भिन्नैर्वैदिकदार्शनिकैर्द्वैत-द्वैताद्वैत-विशिष्टाद्वैत-अद्वैतमतानि प्रतिपादयद्भिः स्वस्वमतानुसारं व्याख्यातानि, तथा शैवागमा अपि तैस्तैः शैवदार्शनिकैः स्वस्वमतपरिपोषकतया व्याख्याताः । एतच्चाद्वैतदृष्टया स्वच्छन्दतन्त्रटीकाकृतः क्षेमराजस्य वाक्यात् सुस्पष्टम् । यतः स स्पष्टं कथयति यत् स्वच्छन्दतन्त्रस्य द्वैतदृष्टया व्याख्यानं यत्पूर्वैः कृतं तन्नामविरुद्धमित्यसङ्गतम् । यथाह—

नाम्नैव भेददृष्टिर्विधुता येनास्वतन्त्रता तत्त्वा ।
श्रीमत्स्वतन्त्रतन्त्रं भेदव्याख्यां न तत्सहते ।। इति ।
(स्व० तं०, भा० ६, प० १२, पृ० १४६)

पूर्वोक्तविवेचनादिदं स्पष्टीभवति यद् यद्यपि अभिनवगुप्तपादैर्निर्दिष्टानां दशागमानां द्वैतप्रतिपादकत्वं प्रायः श्रीश्रीकण्ठ्यनुसारं स्वीकृतम्, तथाप्येतद्विषये मतभेदो वर्तते, द्वैताद्वैतप्रतिपादकत्वेनाभिनवगुप्तस्वीकृतानामागमानां सिद्धान्तशैवैः द्वैतप्रतिपादकत्वेन स्वीकरणात्, नारसिंहापरनामकस्य मृगेन्द्रागमस्य च श्रीश्रीकण्ठ्यां द्वैताद्वैतप्रतिपादकाष्टादशागमेषूल्लिखितस्यापि काश्मीरिकनारायणकण्ठेन द्वैतपरतया व्याख्यानाच्च ।

द्वैतपाशुपतदर्शनविवरणस्य दुष्करत्वम्

पाशुपताख्यद्वैतशैवदर्शनप्रतिपादक आगमाश्रितः कोऽपि ग्रन्थो नाद्यावध्युपलब्धः । आगमा अपि सम्पूर्णा मुद्रिता हस्तलिखिता वा नोपलभ्यन्ते, विशेषतस्तेषां विद्यापादाः, यत्रागमेषु दार्शनिकप्रक्रियाः प्रदीयन्ते । अतः पाशुपताख्यद्वैतशैवदर्शनस्य दार्शनिकतत्त्वविवरणमतीव दुष्करमपि बादराणीयब्रह्मसूत्रे तट्टीकासु च खण्डनार्थ-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मुपन्यस्तं तथा हरिभद्रसूरिराजशेखरकृत्योः षड्दर्शनसमुच्चयनाम्न्योः संक्षेपेण प्रतिपादितं तन्मतमाश्रित्य यावच्छक्यं करोमि ।

पाशुपतमतखण्डनपरं ब्रह्मसूत्रपत्यधिकरणम्

बादरायणीयब्रह्मसूत्रद्वितीयाध्यायद्वितीयपादस्थं सप्तममधिकरणं पत्यधिकरणमिति शाङ्करवेदान्तिषु प्रसिद्धम् । परन्तु विशिष्टाद्वैतदृष्ट्या श्रीकण्ठेन कृते ब्रह्मसूत्रभाष्ये तत् पाशुपताधिकरणमिति निर्दिष्टम् । केचन शाङ्करवेदान्तिनो मन्यन्ते यत्, पत्यधिकरणे निराकृतं दर्शनं लकुलीशपाशुपतदर्शनमिति । यतः शङ्कराचार्येण "पत्युरसामञ्जस्यात्" इति सूत्रटीकायां लकुलीशपाशुपतदर्शनस्वीकृताः कारणकार्ययोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः समुपन्यस्ताः, परन्त्वयं तेषां भ्रम एव । यतः शङ्कराचार्यस्तदनन्तरं स्वयमेव कथयति यन्निराक्रियमाणं दर्शनं द्वैतदर्शनम्, यस्मिन् 'अप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वरः' । माहेश्वरदर्शनविषये च स्पष्टमुल्लिखति-"माहेश्वरास्तु मन्यन्ते कारणकार्ययोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षणायोपदिष्टाः । पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति वर्णयन्ति" इति । अस्य शाङ्करभाष्यांशस्य व्याख्यां कुर्वता वाचस्पतिमिश्रेण भामत्यां निराक्रियमाणदर्शनस्य द्वैतत्वमेवं साधितम्—

"चत्वारो माहेश्वराः—शैवाः, पशुपताः, कारुणिकसिद्धान्तिनः, कापालिकाश्च । चत्वारोऽप्यमी महेश्वरप्रणीतसिद्धान्तानुयायित्वान्माहेश्वराः······ - एष तेषामभिसन्धिः— चेतनस्य खल्वधिष्ठातुः कुम्भकारादेः कुम्भादिकार्ये निमित्तकारणत्वमात्रं न तूपादानत्वमपि । तस्मादिहापीश्वरो जगत्कारणं निमित्तमेव न तूपादानमपि, एकस्याधिष्ठातृत्वाधिष्ठेयत्वविरोधात्" इति ।

अतो निमित्तोपादानकारणयोः पारस्परिकभेदस्वीकारादिदं दर्शनं न्यायवैशेषिकवद् द्वैतदर्शनमेवेत्यत्र सन्देहलेशोऽपि नास्ति । इदमस्मन्मतं श्रीकण्ठभाष्येणापि समर्थ्यते, यत्रास्याधिकरणस्य नाम 'पाशुपताधिकरणम्', न तु 'लकुलीशपाशुपताधिकरणम्' इत्युपन्यस्तम् ।

शङ्कराचार्यव्याख्यानुसारं बादरायणनिराक्रियमाणं दर्शनं न लकुलीशपाशुपतदर्शनमिति लकुलीशकृतपाशुपतसूत्रोपरि दृष्टिपाते क्रियमाणे सुस्पष्टीभवति । यतो लकुलीशपाशुपतदर्शनं न द्वैतदर्शनमपि तु द्वैताद्वैतदर्शनम् । द्वैताद्वैतत्वं चास्य 'भवोद्भवः", "कलितासनम्" इति सूत्रयोः कौण्डिन्यकृतव्याख्यायामेवं साधितम्—

विद्याकलापशुरूपं कार्यमिह भवशब्दनिर्दिष्टं कारणरूपात् पत्युरेवोद्भवतीति स भवोद्भवः । एवञ्च न निमित्तकारणाद्भिन्नं समवायिकारणं कुम्भकारान्मृदिव स्वीक्रियतेऽनेन दर्शनेन । प्रत्युत कारणरूपः पतिः कार्यजातस्यासनरूपत्वेनाभ्युप-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

गम्यते। कार्यत्रयस्य सत्ता पतिशक्तौ स्वीक्रियते, शक्तिश्चैतन्मते सामर्थ्यमैश्वर्यं स्वगुणः सद्भावः सतत्त्वं तत्त्वधर्मः अव्ययोऽमृतो भगवान् कामतः स्वशक्तिस्थं कार्यं स्वशक्त्याऽध्यास्ते सर्वमपि कार्यजातं पत्यौ नभसि नक्षत्रजातमिव तिष्ठति।

अपरञ्च पाशुपत–लकुलीशपाशुपतयोर्मोक्षस्वरूपे भेदः। पूर्वमते सर्वेषां दुःखानामन्त एव मोक्षः, अपरमते न केवलं दुःखान्तः, अपि तु पारमैश्वर्यावाप्ति-र्मोक्षः। इदं सर्वं द्वैताद्वैतशैवविषयकद्वितीयव्याख्याने स्पष्टतरं करिष्यते।

षड्दर्शनसमुच्चयकर्ता हरिभद्रसूरिः परस्परतो भिन्नानां परःशतं दर्शनानां सत्तां स्वीकुर्वन्नपि दर्शनानि धर्मोद्भवानीति मन्यमानो धर्म-मोक्षोपाय मोक्षस्वरूप-दार्शनिकतत्त्वाद्याश्रयेण दर्शनविभागं कुर्वाणः षडेव भारतीयदर्शनानि बौद्ध-नैयायिक सांख्य-जैन-वैशेषिक-जैमिनीयाख्यानि प्रधानानीति मनुते, कथयति च यन्न्यायवैशे-षिकदर्शनप्रवर्तयितारौ शैवावास्ताम् मोक्षश्च तयोर्मते दुःखान्तस्वरूपः। तट्टीका-कारो मणिभद्रसूरिश्चाभिदधाति यत्तयोर्मते सृष्टिकारणमीश्वरः शिवो वा केवलं निमित्तकारणम्।

राजशेखरश्च स्वीयषड्दर्शनसमुच्चये तान्येव दर्शनानि प्रतिपादयन् न्याय-दर्शनञ्च यौगनाम्ना समुल्लिखन्, शैवधर्मानुयायिनां शैवदार्शनिकानां वेषाचारगुरु-परम्परादिकमेवं वर्णयति—

अथ यौगमतं ब्रूमः शैवमित्यपराभिधम्।
ते दण्डधारिणः प्रौढकौपीनपरिधायिनः॥
कम्बलिकाप्रावरणा जटापटलशालिनः।
अक्षपादो गुरुस्तेषां तेन ते ह्याक्षपादिका॥ इत्यादि।

एषां शैवानां चत्वारो भेदा हरिभद्रसूरिणैवं समुल्लिखिताः—

शैवाः पाशुपताश्चैव महाव्रतधरास्तथा।
तुर्याः कालमुखा मुख्या भेदा एते तपस्विनाम्॥ इति।

गोविन्दानन्दश्च रत्नप्रभाख्यशाङ्करभाष्यव्याख्यायां पत्यधिकरणे निराक्रिय-माणदर्शनपरिचयमित्थं ददाति—"लुञ्चितकेशमतनिरसनानन्तरं जटाधारिशैवमतं निराक्रियत इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह—इदानीमिति" इति।

अतः शाङ्करभाष्ये जटाधारिशैवमतनिराकरणस्य रत्नप्रभायां स्वीकृतत्वात्, हरिभद्रसूरिणा जटाधारिणां पाशुपतत्वेनाभ्युपगम्यमानत्वात्, उल्लिखितबहुग्रन्थ-कर्तृमतानुसारं पाशुपतैः शिवस्य निमित्तकारणत्वमात्रप्रतिपादनात्, मोक्षस्य दुःखान्तस्वरूपत्वावधारणाच्च न भ्रमितव्यं यत्पत्यधिकरणे लकुलीशपाशुपतदर्शन-निराकरणमिति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

द्वैतपाशुपतदर्शनप्रतिपादकः कोऽपि स्वतन्त्रो ग्रन्थो नास्माभिरद्यावध्युपलब्धः। अतः केवलमेतावदेव शक्यतेऽस्य विषये वक्तुं यदस्मिन् दर्शने कारण-कार्य-योग-विधि-दुःखान्तरूपाः पञ्चपदार्थाः, ये पाशुपतदर्शनोत्थानानन्तरभाविना लकुलीश-पाशुपतनामकद्वैताद्वैतशैवदर्शनप्रवर्तकेन लकुलीशेनापि स्वीकृताः ईश्वरः पतिर्वा निमित्तकारणम्, दुःखान्त एव च मोक्ष इत्यभ्युपगतम्। पदार्थानां स्वरूपविषये न किमपि सप्रमाणं शक्यते वक्तुम्।

द्वैतशैवसिद्धान्तदर्शनम्

द्वैतशैवसिद्धान्तविषयकं विपुलं साहित्यमुपलभ्यत इति तस्य सविस्तरं व्याख्यानं सुशकम्। अस्य दर्शनस्य आधारभूता अष्टाविंशत्यागमाः। तेषु दश कामिकादयः पूर्वोपन्यस्ता द्वैतशैवसाधारणाः। अपरेऽष्टादश, येऽभिनवगुप्तपादैर्द्वैताद्वैतप्रतिपाद-कत्वेनोपन्यस्तास्ते शैवसिद्धान्तदार्शनिकैर्द्वैतपरत्वेन स्वीकृता व्याख्याताश्च, तेषां नामानीत्थम्—[१]विजय-[२]निश्वास-[३]मद्गीत-[४]पारमेश्वर-[५]मुखबिम्ब-[६]सिद्ध-[७]सन्तान-[८]नरसिंह-[९]चन्द्रांशु-[१०]वीरभद्र-[११]आग्नेय-[१२]स्वायम्भुव-[१३]विसर-[१४]रौरव-[१५]विमल-[१६]किरण-[१७]ललित-[१८]सौरभेया इति।

अस्य प्रचारो दक्षिणभारते तेषु तेषु द्वैतशैवमठेषु केषुचन गृहेषु चाद्यापि वर्तत इत्यस्माभिर्दक्षिणभारते शैवागमसंग्रहं कर्तुं भ्रममाणैः प्रत्यक्षीकृतम्। ईशवीयनवमशतकादारभ्य द्वादशशतकपर्यन्तं चास्य प्रसारः काश्मीरे, चोले, लाटे, मध्यप्रदेशे कान्यकुब्जे चासीदिति नातिदूरे तत्तद्देशजातद्वैतसिद्धान्तशैवव्याख्या-तृनामोपन्यासपुरःसरं तत्कृतिवर्णनावसरे स्पष्टीकरिष्यामः। अस्य परम्परा च रौरवागमद्रष्टू रुरोः समयादारभ्य आत्रेयादिद्वारा मोक्षकारिकाकर्तृसद्योज्योति-पर्यन्तमविच्छिन्ना आसीदिति मोक्षकारिकातट्टीकाकारवचनाभ्यामवगम्यते। यथाहतुः—

शिवात् परम्परायातौ भोगमोक्षौससाधनौ।
आत्रेयाय मुनीन्द्रेण रुरुणा संप्रकाशितौ॥

मन्दबुद्धिप्रबोधाय करुणाविष्टधीः स्फुटम्।
सद्योज्योतिस्तु संक्षेपात्तावेतौ परिबद्धवान्॥

यं चानुशासयामास भगवानीशसम्मतः।
उग्रज्योतिर्गुरुः श्रीमान् सर्वविद्यासरित्पतिः॥ इति,

"गुर्वाम्नायतोऽविच्छिन्नस्मरणसन्ततेरेव पारमेश्वरत्वेनैतत्प्रतीयते" इति च।
(मो० का० ६२-३)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

शैवसिद्धान्तप्रतिपादकाष्टाविंशत्यागमटीकाकाराः सैद्धान्तिकनिबन्ध-लेखकाश्च

१. सद्योज्योतिः

सद्योज्योतिः खेटपाल-खेटकनन्दनेत्यपरनामद्वयेन प्रसिद्धो द्वैतशैवसिद्धान्त-प्रतिपादकत्वेनाभिनवगुप्तपादैस्तन्त्रालोके मलस्य द्रव्यत्वनिराकरणे प्रत्यभिज्ञा-सम्मतषट्त्रिंशत्तत्त्वप्रतिपादने चोद्धृतः । अतः स ईशनवमशतके समभूदिति प्रतीयते । एतल्लिखिता इमे ग्रन्थाः—

१. रौरवागमटीका, २. स्वायम्भुवागमटीका, ३. तत्त्वत्रयनिर्णयः, ४. भोगकारिका, ५. मोक्षकारिका, ६. तत्त्वसंग्रहः, ७. परमोक्षनिरास-कारिका च ।

अनेन सर्वतः प्रथमं रौरवागमप्रतिपादितशैवदर्शनार्थं 'सिद्धान्त'शब्दः प्रयुक्तः। यथाह—

रुरुसिद्धान्तसंसिद्धौ भोगमोक्षौ ससाधनौ ।
वच्मि साधकबोधाय लेशतो युक्तिसंस्कृतौ ।। इति ।

(मो० का० ७९)

तदनन्तरं श्रीकण्ठकृतरत्नत्रयटीकाकारश्रीमदघोरशिवाचार्यवचनानुसारं 'सिद्धान्त' शब्दः पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढ्या शिवप्रणीतेषु दशाष्टादशसु तन्त्रेषु प्रसिद्धिं गतः । (र० त्र० ५)

२. बृहस्पतिः

बृहस्पतिः सद्योज्योतिसमकालिक आसीदिति प्रतीयते, तन्त्रालोके प्रथमाष्ट-मनवमाह्निकेषु तन्मतप्रतिक्षेपात्, अघोरशिवाचार्येण मोक्षकारिकाटीकायां द्वयोरपि सममुपन्यासाच्च । यथाह—

याभ्यां प्रकाशितं वर्त्म सिद्धान्ते सिद्धभावतः ।
गुरूणामपि तौ वन्द्यौ सद्योज्योतिबृहस्पती ।। इति ।

(मो० का० १)

एकैवास्य कृतिः शिवतनुशास्त्राभिधाऽद्यावधि तन्त्रालोकवाक्यमात्राज्ज्ञायते ।

३-४. शङ्करनन्दनदेवबलौ

शङ्करनन्दनदेवबलयोर्मते प्रत्याख्येयत्वेन निर्दिष्टे जयरथेन स्वीयतन्त्रालोक-टीकायाम्, अतो ज्ञायते यदिमावपि द्वैतशैवावास्ताम् । यथाह—

सद्योज्योति-देवबल-शङ्करनन्दन-कणभुगादिमतम् ।
प्रत्याख्यास्यन्नवममाह्निकं व्याचख्यौ जयरथः ।। इति ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

देवबलस्य काऽपि कृतिः केनाप्यन्येनोल्लिखितत्वेनापि न ज्ञायते। परन्त्वाचार्याभिनवगुप्त ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां शङ्करनन्दनकृतिं प्रज्ञालङ्कारनाम्नीं संकेतयति परमाणुवादनिरसनावसरे (भा०, भा० १,२२५), कथयति च यत्परमाणुवादनिरासः शङ्करनन्देन सविस्तरं प्रज्ञालङ्कारे कृतः। जानीमो वयं यत् शैवाद्वैतवादिनः शैवद्वैतवादिनश्च परमाणुवादं खण्डयित्वा मायावादं स्थापयन्ति स्म। अत इदं प्रतिभाति यत्प्रज्ञालङ्कारे शङ्करनन्दनः परमाणुवाद्रं निरस्य मायावादं स्थापितवानिति। अयमप्यभिनवगुप्तेनास्य मतस्योल्लिख्यमानत्वात् तत्पूर्वभावी ईशवीयनवमशतकभवः प्रतिभाति।

काश्मीरे द्वैतशैवसिद्धान्तः

सद्योज्योतिमहाभागस्य महान्तोऽनुयायिनः काश्मीरे समभूवन्निति स्पष्टीभवति तन्निर्मितमोक्षकारिकाया उपरि काश्मीरिकद्वितीयरामकण्ठकृतायाष्टीकाया दर्शनेन। तत्र चेदं पद्यमस्ति टीकान्ते—

इति मोक्षकारिकायां नारायणकण्ठसूनुना रचिता।
संक्षेपाद् वृत्तिरियं शिष्यहिता भट्टरामकण्ठेन॥ इति।

द्वितीयो रामकण्ठः काश्मीरिक आसीदिति नादकारिकान्ते तद्वचनादेवावगम्यते, यथाह—

इति नादसिद्धिमेनामकरोच्छ्रीरामकण्ठोऽत्र ।
नारायणकण्ठसुतः काश्मीरे वृत्तपञ्चविंशत्या॥ इति।

अद्वैतशैवदर्शनव्याख्यातारः सोमानन्दकल्लटोत्पलदेवलक्ष्मणगुप्ताभिनवगुप्त क्षेमराजादयः सुप्रसिद्धाः। द्वैतशैवसिद्धान्तप्रतिपादकौ काश्मीरिकावेकवंशजातौ द्वौ रामकण्ठावास्तामिति नातिदूरे साधयिष्यते।

प्रथमो रामकण्ठो न केवलमद्वैतप्रतिपादिकायाः स्पन्दकारिकायाष्टीकां व्यदधादपि तु सद्वृत्तिनामकमपरमपि द्वैतपरं ग्रन्थं व्यलिखत्, यस्यानुकरणं श्रीकण्ठः स्वीयरत्नत्रयेऽकरोदिति तद्ग्रन्थसमाप्त्युपलभ्यमानाद्वाक्यद्वयात् स्पष्टीभवति। यथाह—

"कृतिः श्रीमदुत्पलदेवपादपद्मोपजीविनः। श्रीमद्राजानकरामकण्ठस्य" इति।

श्रीरामकण्ठसद्वृत्तिं मयैवमनुकुर्वता।
रत्नत्रयपरोक्षेयं कृता श्रीकण्ठसूरिणा॥ इति च।

अयं प्रथमो रामकण्ठो मृगेन्द्रतन्त्रवृत्तिकर्त्रा नारायणकण्ठेन स्वद्वैतगुरुपरम्परामुल्लिखता इत्थं वर्णितः—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

साक्षाच्छ्रीकण्ठनाथादिव सुकृतिजनानुग्रहायावतीर्णा-
च्छ्रुत्वा श्रीरामकण्ठाच्छिवमतकमलोन्मीलनप्रौढभास्वान् । (मृ० वृ० ४)

अत इदं स्पष्टं यत् काश्मीरे द्वैतशैवसिद्धान्तप्रतिपादकाः क्रमेणैवमभूवन्--
रामकण्ठः प्रथमः ।
श्रीकण्ठः रत्नत्रयकर्ता ।
नारायणकण्ठो विद्याकण्ठद्वारा प्रथमरामकण्ठप्रशिष्यो मृगेन्द्रवृत्तिकारः ।
रामकण्ठो द्वितीयो नारायणकण्ठसुतः ।

अनेन बहूनां सिद्धान्तागमानामुपरि टीका लिखिताः । तासु मतङ्गागमटीका हस्तलिखिता कलिकातास्थराजकीयसंस्कृतविद्यालयेऽद्यापि समुपलभ्यते ।

तत्पूर्वभाविभिराचार्यैरर्थतत्त्वसमीक्षाऽद्वैतदृष्टया द्वैतदृष्टया च कृता आसीत् । हेलाराजः, यो वाक्यपदीयतृतीयकाण्डटीकावसाने आत्मानं काश्मीरराजमुक्तापीड (७३३ ई०) मन्त्रिलक्ष्मणवंशजत्वेन भूतिराजतनयत्वेन चोल्लिखति, भूतिराजश्चा-भिनवगुप्तपादगुरुरासीदिति ईशवीयदशमशताब्द्यां समभूत्—सोऽर्थतत्त्वमद्वैतदृष्टया प्रत्यपादयत् । श्रीकण्ठश्च रत्नत्रये द्वैतदृष्टया तद्विवेचनमकरोत् । द्वैतदृष्टिमनुसरता द्वितीयेन रामकण्ठेन स्वीयनादकारिकायां सिद्धान्तशैवमतानुसारं स्फोटवादः समा-लोचितः । पुरा सद्योज्योतिः मोक्षकारिका परमोक्षनिरासकारिकेतिप्रसिद्धकृतिद्वये परदर्शनसम्मतमोक्षस्वरूपखण्डनमकरोत् । द्वितीयो रामकण्ठः स्वकृततट्टीकयोः (१) उत्पत्तिसमतापक्षम्, यदनुसारं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं च जीवे न नैसर्गिके, अपि तु मोक्षे उत्पद्येते; (२) लकुलीशपाशुपतीयं समतासंक्रान्तिपक्षम्, यदनुसारं कस्तूरीगन्धो वस्त्रमिव सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वे शिवान्मुक्ते संक्रामतः; (३) आवेश-पक्षम्, यदनुसारं स्वस्थानस्थो ग्रहः पुरुषविशेषमिव शिवस्थे सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वे मुक्तमाविशत इति मतत्रयं निरस्य चतुर्थमभिव्यक्तिपक्षमस्थापयत्, यदनुसारं जीवे स्वाभाविके सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वे मलतिरोहिते व्यपगतमले मुक्तेऽभिव्यक्तीभवतः । अस्यान्यत् कृतिद्वयं (१) मन्त्रविवेकटीका, (२) आगमविवेक इतिनामकं मोक्ष-कारिका (पृ० ४) परमोक्षनिरासकारिका (पृ० ४९) समुद्धरणाभ्यामेव ज्ञायते ।

मध्यप्रदेशे गुर्जरप्रदेशे च शैवसिद्धान्तप्रचारः

धारानगरीभवो राजा भोजः (१०१८-६० ई०) योऽलङ्कारशास्त्रवास्तु-शास्त्रयोः प्रतिपादकत्वेन सर्वसम्मतः, सः स्वलेखनीं द्वैतसिद्धान्तशैवमतप्रतिपादना-याप्युपयुनक्ति स्मेति तदीयात् तत्त्वप्रकाशिकेति नाम्नो ग्रन्थादवगम्यते । तत्त्वप्रका-शिकाटीकाकर्तुरघोरशिवस्य वचनादस्या उपरि कैश्चन सिद्धान्तशैवरहस्यमजानानै-रद्वैतदृष्टया टीकाः कृता आसन्निति बुध्यते । यथाह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अद्वैतवासनाविष्टैः सिद्धान्तज्ञानवर्जितैः ।
व्याख्यातोऽत्रान्यथान्यैर्यत् स ततोऽस्माकमुद्यमः ।।
(त० प्र० १)

इयं विद्यारण्ययतीन्द्रेण स्वसूतसंहिताटीकायां प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता । अस्यां षट्त्रिंशत्तत्त्वानि स्वीक्रियन्ते, शक्तेः शिवे समवायसम्बन्धेन विद्यमानताभ्युपगम्यते । शिवश्च तत्त्वातीतो गीयते ।

अघोरशिवकृतपद्धतिवाक्यादिदमवगम्यते यद् भोजराजस्य गुरुर्गुर्जरदेश-दक्षिणभागलाटस्थकल्याणनगरीवासिन उत्तुङ्गशिवस्य कनीयान् भ्राता आसीदिति, यथाह—

ततोऽभूल्लाट उत्तुङ्गशिवो विन्ध्ये यतीश्वरः ।
कल्याणनगरीवासी गुरुः पद्धतिकृत् सुधीः ।।
सर्वविद्याधिपो यस्य कनीयानार्यदेशजः ।
सर्वागमार्थनिर्णेतुः श्रीभोजनृपतेर्गुरुः ।। इति ।

द्वैतसिद्धान्तशैवदर्शनप्रचारो दक्षिणभारते

अघोरशिवाचार्यो द्वैतसिद्धान्तशैवदर्शनप्रतिपादकानां बहूनां ग्रन्थानामुपरि टीका लिखितवान् । स च चोलदेशीयकुण्डिनकुलवास्तव्यः स्वीया 'पद्धतिम्' अष्ट-पञ्चाशदधिकैकादशशततमे ईशवीयसंवत्सरे समापितवानिति बुध्यते पद्धतिसमाप्ता-वुल्लिखितात्तद्वचनात्, यथाह—

"नादज्ञेये शकस्याब्दे वर्तमाने कलौ युगे" इत्यादि ।

तत्त्वत्रयनिर्णयटीकान्ते समुपलब्धश्लोकाच्च तत्स्थाननिर्णयः । यथाह—

श्रीमदघोरशिवाह्वयेन गुरुणा श्रीजन्यया व्याख्यया
लोकेऽपि प्रथितेन कुण्डिनकुलं चोलेष्वलङ्कुर्वता ।। इति ।
(त० त्र० नि० टी० २)

स च लक्षद्वयशिष्याध्यापक आसीदिति स्वयं तत्त्वप्रकाशिकादिटीकासमाप्ति-षूद्घोषयति ।

अयं न केवलं महान् टीकाकारः स्वकाले च द्वैतसिद्धान्तशैवदर्शनप्रतिपादका-नामग्रेसरः, अपि तु महान् कविर्नाटकलेखकश्चासीत् । इमास्तत्कृतयः—

काव्यानि—[१]आश्चर्यसारः, [२]पाखण्डापजयः, [३]भक्तप्रकाशः । नाटकम्—अभ्युदयः । द्वैतशैवग्रन्थटीकाः—[१]भोजकृततत्त्वप्रकाशिकायाष्टीका, सद्योज्योतिकृत-तत्त्वसंग्रह[२]-तत्त्वत्रयनिर्णय[३]-भोगकारिकाणां[४] टीकाः, द्वितीयरामकण्ठकृतनाद-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कारिकायाष्टीका[५], श्रीकण्ठकृतरत्नत्रयस्य[६] टीका, नारायणकण्ठकृतमृगेन्द्रागमवृत्तेष्टीका[७] च।

कान्यकुब्जे द्वैतसिद्धान्तशैवदर्शनप्रचारः

काश्मीरिकरामकण्ठद्वयविषये पूर्वं किञ्चिदुक्तम्। अयमपरो रामकण्ठो भगवद्गीतायाः सर्वतोभद्राभिधटीकाया रचयिता स्वात्मानं कान्यकुब्जदेशजातनारायणवंशजमुक्ताकणस्य कनीयांसं भ्रातरं वक्ति। मुक्ताकणश्च काश्मीरराजावन्तिवर्मणो राजसभायामेकः कविरासीदिति सुप्रसिद्धम्। एवञ्च यदि रामकण्ठेन स्वभ्रातृतयोल्लिखितमुक्ताकणस्य अवन्तिवर्मराजसभाकविना सहैक्यं स्वीक्रियेत, तर्हि एवं प्रतिभाति यत्कश्चन एतस्य रामकण्ठस्य पूर्वजः अभिनवगुप्तपूर्वजवत् कान्यकुब्जात् काश्मीरं ललितादित्यनेनानीतः। अतः शक्यत इदं वक्तुं यत् कान्यकुब्जेऽपि सिद्धान्तशैवदर्शनप्रचार आसीदिति, यद्यपि सन्देहलेश एतद्विषयेऽस्तीति स्वीकार्यमेव।

अतो नवमाद् ईशवीयशतकादारभ्य ईशवीयद्वादशशतकपर्य्यन्तं द्वैतसिद्धान्तशैवमतस्य प्रचारो गुर्जरे, चोले, मध्यप्रदेशे, कान्यकुब्जे, काश्मीरे चासीदिति सिध्यति।

द्वैतशैवसिद्धान्तदर्शनस्य दार्शनिकविवरणम्

द्वैतशैवसिद्धान्तदर्शनस्य मौलिकसिद्धान्तानां वैशेषिक-न्याय-सांख्य-वेदान्त-पाशुपताद्यपरदार्शनिकसिद्धान्तेभ्यो महान् भेदः। स चास्य दर्शनस्य स्वतन्त्रां सत्तां स्वीकुर्वद्भिः सम्यगवधेय इति यथायथं निरूप्यते।

द्वैतशैवसिद्धान्तवैशेषिकदर्शनयोः सैद्धान्तिका भेदाः

१. द्वैतशैवसिद्धान्तस्वीकृतो जगदुत्पत्तिसिद्धान्तस्तद्विषयकवैशेषिकसिद्धान्ताद्भिन्नः। सिद्धान्तशैवदर्शनं सांख्यसिद्धान्तेन सह वहुष्वंशेषु साम्यं भजमानं परिणामवादं स्वीकरोति। एतन्मते माया विपरिणमते, पूर्वावस्थां परित्यज्य पयो दधिवदवस्थान्तरं परिगृह्णाति। इदं सत्कार्यवादमप्यनुसरति, मनुते च यत् पयसि विद्यमानमेव दधि अभिव्यक्तीभवति। एवञ्च एतस्मिन्मते मायैव कलाविद्यारागनियतिकालादिरूपव्याख्यास्यमानतत्त्वरूपैः परिणमते। परं माया न सर्वथा, अपि त्वंशेनैव घृतकीटन्यायेन रूपान्तरं गृह्णाति। यथा घृतं तत्पतितकीटकारणात् कस्मिंश्चिदंश एव रूपान्तरं परिधत्ते तथैव मायाऽपि। अतः सत्कार्यवादिद्वैतसिद्धान्तशैवदर्शनमसत्कार्यवादिवैशेषिकदर्शनाद्भिन्नम्।

२. कर्म चैतद्दर्शने बुद्धिधर्मो न तु वैशेषिकवदात्मधर्मः, यतोऽस्यात्मधर्मत्वे स्वीक्रियमाणे धर्मभूतस्य कर्मण उपचयापचयाभ्यां धर्मिण आत्मनो विकारित्वापातः।

३. यत्किञ्चिदप्यचेतनं सदनेकं तत्सर्वमनित्यमिति मन्यते सिद्धान्तशैवाः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अत एतन्नये भूतभविष्यद्वर्तमानादिभेदभिन्नोऽचेतनः कालोऽनित्यः, न तु वैशेषिकवन्नित्यः।

४. पूर्वोक्तनयानुसारं न्यायवैशेषिकस्वीकृतं चेतनानामसंख्याकानां च परमाणूनां नित्यत्वं सर्वथाऽसंगतमिति मन्यन्ते सिद्धान्तशैवाः।

५. आत्मा च एतन्नये ज्ञानस्वरूपः, न तु ज्ञानमात्मगुणो यथा वैशेषिकदृशि।

सिद्धान्तशैवसांख्ययोर्भेदः

वक्ष्यमाणांशेषु सिद्धान्तशैवसांख्ययोः पारस्परिको महान् भेदः—

१. पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेप इति सांख्यमतविरोधि पुरुषस्यानादिमलोपेतत्वं सिद्धान्तशैवैरभ्युपगम्यते, पुरुषस्यात्मनो वा नैर्मल्ये स्वीकृते भोगाभावप्रसङ्गात्; भोगस्य स्वाभाविकत्वाभ्युपगमे मुक्तस्यापि तत्प्रसङ्गात्। भोगासक्ती रागजन्या रागश्च बुद्धिधर्मः, अतः पुरुषस्य नैर्मल्ये स्वीकृतेऽपि भोगासक्तिः सम्भवतीति न शक्यते वक्तुं सांख्यैः, यतो रागव्यापारः समलपुरुषसम्बन्धे सत्येव सम्भवति।

२. भोगोऽस्मिन्मते सांख्यसम्मतभोगाद्विलक्षणः। सांख्याभ्युपगतो भोग इत्थं व्याख्यातः—भोगश्चतुष्टयमपेक्षते—

१. बुद्धिपतितस्वप्रतिबिम्बतादात्म्यापन्नं पुरुषम्,

२. आन्तरपुरुष-बाह्यवस्तुजातप्रतिबिम्बग्राहिणीं बुद्धिम्,

३. बुद्धिप्रतिबिम्बितविषयम्,

४. अहङ्कारं च, यः (क) पुरुषप्रतिबिम्बं विषयप्रतिबिम्बेन संयोजयति, (ख) पुरुषप्रतिबिम्बं पुरुषेणैकीकरोति, (ग) पुरुषतत्प्रतिबिम्बतादात्म्यं व्यवहारार्थमुपयुनक्ति, (घ) 'अहमिदं जानामि' इति धियञ्च जनयति।

सांख्यसम्मतभोगस्वरुपञ्चाभिनवगुप्तपादेनैवमुल्लिखितमीश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृत्तिविमर्शिन्याम्—"बुद्धिरूपं यत् सत्त्वं तस्य यतो नैर्मल्यं रजोऽपसारणसहिष्णुता तदीयतमोभागस्य, न तु नीलादाविवानपसारणीयत्वम्, ततो हेतोरुभयीमप्यात्मनो विषयस्य च संबन्धिनीं रूपच्छायां संवेदननीलमयतामनुकरोति, तदाकारधारितया भासते, नीलरक्तपटमध्यस्थितसितवस्त्रवत्, ततो हेतोस्तत्प्रतिबिम्बे यतो युज्यते ततो विषयबोधस्वभावो भोगः सिध्यति। स हि ग्राह्यस्य ग्राहकस्य च यो मेलनात्मा सम्बन्धस्तद्रूपतयैव लक्षितः, नान्यदस्य रूपमित्याशयः।" (ई० प्र० वि०वि०, भा० १ पृ० १५३) इति, 'बुद्धिबोधं हि यदात्मन्यविशिष्टतया अहङ्कारो व्यवहरति स स एवायं भोगः" (ई० प्र० वि० वि०, घा० १, पृ० १५५) इति च। परन्तु सिद्धान्तशैवमतानुसारं भोगो बाह्यविषयप्रतिबिम्बापतनात्तद्रूपेण परिणताया दर्पणसदृश्या बुद्धेः पुरुषेणानुभवमात्रस्वरूपः। भोगे सत्यतो न पुरुषो बुद्धिपरिणामेन संसृष्टि

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भजते, अपि तु तस्य विषयप्रतिबिम्बपरिणतबुद्धया तथैव संसर्गो यथा जलराशिप्रतिबिम्बितस्य चन्द्रमसो जलेन। अत एतन्मते चेतनः पुरुष एव भोक्ता कर्ता च, न त्वचेतनं बुद्ध्यादि, तेषां विषयस्वरूपत्वादचेतनत्वाच्च।

सिद्धान्तशैवदर्शनस्याद्वैतवेदान्ताद् भेदः

सिद्धान्तशैवदर्शनमद्वैतवेदान्तदर्शनाद्वक्ष्यमाणेष्वंशेषु भिन्नम्—

१. इदं जीवब्रह्मणोरैक्यं न मनुते। असंख्यानां जीवानां ब्रह्मणः पृथक् सत्तां स्वीकरोति, अभ्युपगच्छति च यत्ते भोगमोक्षार्थं परमात्मपरतन्त्राः।

२. जगदुपादानकारणमेतन्नये निमित्तकारणाद्भिन्नम्, न त्वद्वैतवेदान्तमत इवैकमेव। सिद्धान्तशैव उद्भावयति दोषमेकत्वाभ्युपगमे यत् कार्ये कारणधर्मानुगमस्य सर्वैरभ्युपगम्यमानत्वात् कार्यभूतस्य जगतश्चेतनाचेतनरूपत्वाद् ब्रह्म न केवलं चित्स्वरूपमपि त्वचित्स्वरूपमपि वेदान्तिभिरभ्युपेयं स्यात्।

३. समालोचयत्यद्वैतं वेदान्तिनां कथयन् यद् वेदान्तिभिर्ज्ञानं मोक्षोपाय इति स्वीक्रियते, परं क्वास्ति संभव उपायोपेयभेदस्य परमाद्वैत इति।

द्वैतपाशुपतात् सिद्धान्तद्वैतस्य भेदः

यद्यपि सिद्धान्तशैवद्वैतं पाशुपतद्वैताद्भिन्नम् तथापि बह्व्यः पाशुपतदर्शनविचारधाराः सिद्धान्तशैवदर्शनेन स्वीकृता इति स्पष्टं प्रतिभाति। पाशुपतदर्शने कारणकार्य-योग विधि दुःखान्तरूपाः पञ्च पदार्थाः समभ्युपगताः, परन्तु सिद्धान्तशैवदर्शने पतिपशुपाशास्त्रय एव प्रतिपाद्यन्ते। परन्तु सूक्ष्मे विचारे क्रियमाणे स्पष्टीभवतीदं यत् सिद्धान्तशैवाभ्युपगतः पतिपदार्थः पशुपतदर्शनादेव परिगृहीतः, यतः पाशुपतैः कारणशब्देन व्यपदिष्टात् प्रथमपदार्थात् सिद्धान्तशैवप्रतिपादितस्य पतिपदार्थस्य न कोऽपि भेदः प्रतीयते। तथ्यं त्विदं यल्लकुलीशो यः स्वीयपाशुपतसूत्रे पूर्वभाविद्वैतपाशुपतदर्शनात् पञ्च पदार्थान् परिगृह्णाति स्म, स कारणार्थं पतिशब्दं प्रयुङ्क्ते. यथा व्याख्यातं तट्टीकाकृता कौण्डिन्येन—"पशुपतेरिति कार्यकारणयोः प्रसादस्य चोद्देशः" इति। पशोः पाशस्य चापि विचारो द्वैतपाशुपतदर्शने कृत आसीदिति तन्मतं प्रतिपादयतः शङ्कराचार्यस्य वचनादवगम्यते। यथाह— 'पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षणायोपदिष्टाः" इति। अतः पशुपाशविषयिणीं विचारधारामनुसरन्तः सिद्धान्तशैवाः पशुपाशनामकपदार्थाभ्युगमेऽपि द्वैतपाशुपतदर्शनप्रभाविता इति भाति।

सिद्धान्तशैवैर्धर्मदर्शनयोः पार्थक्यं भारतीयापरदार्शनिकवत्कृतमिति धर्माश्रितं द्वैतपाशुपतस्वीकृतं योगविधिदुःखान्तस्वरूपपदार्थत्रयं पदार्थेषु न गणितम्। एवं पाशुपतदर्शनप्रभाविताः सिद्धान्तशैवाः पदार्थत्रयं स्वीकुर्वन्ति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सिद्धान्तशैवानां जगदुत्पत्तिकारणसिद्धान्तोऽपि पाशुपतदर्शनादेवोपात्तः, यतस्तैरपि उपादाननिमित्तकारणयोः पार्थक्यं प्रतिपाद्यते। परं मुक्तिस्वरूपविषये तयोर्भेदः सुस्पष्टः। द्वैतपाशुपतमते दुःखान्त एव मोक्षः, परन्तु सिद्धान्तशैवमते शिवसाम्यं मोक्षः।

सिद्धान्तशैवदर्शनस्य वैयाकरणदर्शनाद् भेदः

वैयाकरणदर्शनेतिहासः संक्षिप्तरूपेणागमपरिषद्युपस्थापितः, विस्तारश्चास्याग्रे करिष्यते। भर्तृहरिः स्वीयवाक्यपदीये, तत्समालोचकः सोमानन्दश्च शिवदृष्टौ वैयाकरणदर्शनस्याऽद्वैतपरम्परामनुसृतवन्तौ। सिद्धान्तशैवदार्शनिकैः रत्नत्रयकृच्छ्रीकण्ठ-नादकारिकाकृद्द्वितीयरामकण्ठादिभिस्तु तस्य द्वैतपरम्परागताः सिद्धान्ता निबध्यन्ते स्म।

सिद्धान्तशैवमते शुद्धसृष्ट्युपादानस्वरूपो विन्दुः 'परा' इत्यप्युच्यते। स च प्रथमोऽवान्तरपदार्थः। वाचः सूक्ष्मा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीतिरूपचतुष्टयं विन्दुसम्बद्धमित्यादि तन्मतं सत्यवसरेऽग्रे व्याख्यास्यते।

सिद्धान्तशैवाभ्युपगतानि तत्त्वानि

तत्त्वलक्षणम्—सिद्धान्तशैवानां तत्त्वलक्षणं महार्थसंहारेणातीव संबद्धम्। एतन्मते तत्तत्त्वं यन्महार्थसंहारे महाप्रलयेऽपि या तिष्ठति, सर्वेषां सांसारिकाणां विश्वोत्तीर्णानां चानुभवानां साक्षात्परम्परया वा पृष्ठभूमिः। महाप्रलये सर्वमपि मायाया महामायायाश्च कार्यजातं स्वोपादानकारणे निमज्याऽभेदरूपेणास्ते। इयञ्च कार्याणां स्वोपादानाऽभेदावस्था सृष्टिभाविबहुत्वस्य कारणशक्तिरूपा। सृष्टिश्च द्विविधा—शुद्धा, अशुद्धा च। एवं मायापि द्विविधा—एका सा यस्याः कार्यजातं सांसारिकानुभवस्य कारणम्, अपरा च सा यस्याः कार्याणि विश्वोत्तीर्णानुभवानां मन्त्र-मन्त्रेश-मन्त्रमहेशैरनुभूयमानां कारणत्वेन स्वीक्रियन्ते। सा च महामायेत्युच्यते। महाप्रलये सर्वाण्यप्यनुभवकारणानि वक्ष्यमाणरूपायां शक्तौ प्रलीयन्ते, सा च महामायायाम्।

त्रीणि तत्त्वानि

अतो जगत्सृष्टिकारणसिद्धान्तं प्रतिपादयद्भिः सिद्धान्तशैवैस्त्रीणि प्रधानतत्त्वान्यभ्युपगम्यन्ते—१ महामाया, २ पुरुषः ३ शिवश्चेति।

इदमिहावश्यं वक्तव्यं यद्यदा जगत्सृष्टिकारणसिद्धान्तस्तेषां मनसि न प्रधानीभवति तदेदं तत्त्वत्रयं पतिः, पशुः, पाश इति नामत्रयेण ते कथयन्ति। यद्यपि पतिपशुशब्दौ शिवपुरुषपर्यायौ, तथापि महामायापाशयोरत्यन्तं पारस्परिको भेदः। यतो मुख्यतत्त्वत्रये स्वीकृतः पाशो महामायापेक्षयाऽतीव व्यापकः पाशान्तर्गतेषु मल-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

माया-रोधशक्ति-कर्म-बिन्दुरूपाऽमुख्यपदार्थेषु बिन्दोर्महामायापर्य्यायत्वेन स्वीकरणात् ।

सिद्धान्तशैवद्वैते षट्त्रिंशत्तत्त्वस्वीकारः

यद्यपि मुख्यं तत्त्वत्रयमेव स्वीकुर्वन्ति सिद्धान्तशैवाः, तथापि तदन्तर्गतं पदार्थषट्त्रिंशकमपि मन्यन्ते । षट्त्रिंशत्तत्त्वविषये शिद्धान्तशैवदर्शनव्याख्यातॄणां पारस्परिको मतभेदस्तत्र तत्रोपलभ्यते । पत्यन्तर्गतानि शिव-शक्ति-मन्त्रमहेश-मन्त्रेश-मन्त्ररूपाणि पञ्च, पशुं विज्ञानाकल-प्रलयाकल-सकलेत्यवान्तरभेदानुपेक्ष्य एकम्, पाशान्तर्गतं मल-निरोधशक्ति-मायाबिन्दु कर्मरूपश्चाप्रधानतत्त्वस्वीकारेऽपि चत्वार्यप्रधानतत्त्वस्वीकारेऽपि चत्वार्यप्रधानतत्त्वानि न गणयित्वा मायामेकाम्, मायापरिणामभूतं कला-नियति-राग-विद्या-कालसहितं सांख्यस्वीकृतप्रकृत्यादिपृथिव्यन्तचतुर्विंशतिं चैकीकृत्य षट्त्रिंशत्तत्त्वानि परिगण्यन्ते कैश्चन । एवं भाति यदियं षट्त्रिंशत्तत्त्वपरिगणनाऽद्वैतागमानां द्वैतव्याख्यां समर्थयितुं कृता । अपरैश्चावान्तरषट्त्रिंशत्पदार्थाः काश्मीराद्वैतस्वीकृतनामभिरेव निर्दिष्टाः ।

सिद्धान्तशैवाभ्युपगतमुख्यपदार्थत्रयस्वरूपम्

१. पतिः—विश्वोत्तीर्णः शिवः

पतिनामकं विश्वोत्तीर्णशिवापराभिधं सिद्धान्तशैवस्वीकृतं प्रथमं तत्त्वं वेदोपलब्धस्य देवस्य पशुपतेः परिवर्धितं रूपमिवाभाति । वेदे पशुपतिश्चतुष्पदानामेव पतिः, इह तु स सर्वेषां पतिः । वेदे स चतुष्पदपालनशक्तः, इह तु सर्वशक्तिमान् ।

पतिरेकः, सर्वव्यापी, नित्यः, अनाद्यन्तः अनादिमुक्तः, निर्मलः, चिद्धनः, प्रभुः, शान्तः, अकारणकारणम्, सर्गादिकार्याणां कर्ताऽप्यविकारः, कमलोन्मीलनकर्ता उष्णगभस्तिरिव, स निमित्तकारणं जगतः, उपादानकरणं तच्छक्तयः माया च समवायिकारणम् । यथोक्तम्—

निमित्तकारणं त्वीशो ह्युपादानं च शक्तयः ।
समवायि तथा माया कार्यमेतजगत्त्रयम् ।। इति ।
(म० पा० ३७)

शक्तिस्तस्योपादनभूता यया स विश्वं सृजति, यत्र जीवाः स्वस्वकर्मानुसारं सुखानि वाऽनुभवन्ति, अन्ते च पतिस्तान् पाशमुक्तान् करोति । इयमेका, यद्यपि सा भिन्नसर्जनीयसंबन्धाद्भिन्नेव भाति । इयमपि परमार्थतश्चित्स्वरूपैव, अतश्च मायेव न विपरिणमते । पत्या सहैतस्याः समवायः सम्बन्धः । यथाह—

शक्तो यया स शम्भुर्मुक्तौ मुक्तो च पशुगणस्यास्य ।
तामेकां चिद्रूपामाद्यां सर्वात्मनाऽस्मि नतः ।। इति ।
(त० प्र० ५)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

आद्यां प्रधानभूतां समवेताम् (त० प्र० टी० ५)। परन्तु श्रीकण्ठकृते रत्नत्रये शिवस्य शक्त्या संबन्धः सूर्यस्य स्वरश्मिभिरिवाभ्युपगतः (र० त्र० २)। इयममोघा अपरिच्छिन्ना अत एवाविकल्परूपा अकारणा, स्वप्रकाशा, सर्वोत्तीर्णा, अतिसूक्ष्मा, शिवादनन्यभूतापि शिवे धर्मिणि धर्मरूपेण तिष्ठतीत्यभ्युपगम्यमाना सिद्धान्तशैवानां द्वैताद्वैतप्रभावितत्वं गमयति। इदञ्च रत्नत्रयोल्लिखिताया अपरस्या विचारधारायाः प्रेक्षणेन समर्थ्यते। तत्रेदमभ्युपगम्यते यच्छिवशक्त्योरैकात्म्यम्, उभयोश्चित्स्वरूपत्वात्। परन्तु तयोः सम्बन्धकृतः कार्यकृतो न्यायाश्रितश्च भेदः। यतः स्वनिष्ठा चिच्छिवः, ज्ञानार्थं विषयाश्रिता च चिच्छक्तिः। तयोश्च धर्मधर्मिरूपः सम्बन्धः। शिवः परानपेक्षः, परं शक्तिः परापेक्षिणी। यथा अग्नेर्दाहकशक्तिर्दाह्येन्धनादिसंबद्धैवाभिव्यक्तीभवति, तथैव शिवस्य शक्तिर्बाह्यजगत्संबद्धैव स्वात्मानमभिव्यनक्ति।

सिद्धान्तशैवाः खण्डयन्ति शक्त्यद्वयवादम्, यदनुसारं शक्तिरेव जगत्कारणं शिवश्च व्यर्थोऽभ्युपगमं समर्थयन्ति च धर्मरूपायाः शक्तेर्धर्मिणं शिवं विना सद्भावस्यान्याय्यत्वं वदन्तः।

एवञ्च केषुचित् स्थलेषु प्रकरणानुसारं शिवस्य शक्तिद्वयं वर्णितम्, यत्र चिच्छब्दो ज्ञानक्रियाशक्तिपरत्वेन मतः। अतो यत्र विश्वोत्तीर्णः शिवश्चिद्घन इत्युच्यते, तत्रायमभिप्रायो यज्ज्ञानक्रियाशक्त्योः शिवेन सम्बन्धः शरीरस्य शरीरिणा आत्मनेव। साम्येन चेदं द्योत्यते यद्यथा शरीरी स्वसमीहितं शरीरद्वारा संपादयति, एवं पतिरपि शक्तिद्वारा। क्वचन इच्छाज्ञानक्रियारूपं शक्तित्रयं प्रतिपादितमपरत्र सृष्टि-स्थिति-प्रध्वंस-पिधान-अनुग्रहरूपं शक्तिपञ्चकञ्च। शक्तिसंख्याविषये भेदः प्रकरणकृत इति स्पष्टं प्रतिपादितं तत्र तत्र।

द्विविधा सृष्टिः

शुद्धाशुद्धरूपा द्विविधा सृष्टिः। पूर्वस्याः पत्यपरपर्यायः शिवः साक्षात् कर्ता, समवायि कारणं चास्या बिन्दुः। तस्माच्च शुद्धतत्त्वभुवनाद्युत्पाद्य मुक्तान् विद्येश्वरादीन् बैन्दवशरीरैर्योजयति (त० प्र० टी० ९)।

शुद्धसृष्टौ बिन्दोर्नादः—तस्माच्च परिणामक्रमेण शुद्धविद्याविर्भवति। नित्यशुद्धाऽपरिमितसर्वाधिकज्ञानक्रियाशक्तिमान् अशरीरोऽपि पतिः शुद्धां सृष्टिमुत्पादयति, यथा परिमितात्मा शरीरे स्पन्दम्। इदन्तु सर्वस्वीकृतं यन्निमित्तकारणं शरीरं तदैवापेक्ष्यते यदा तस्य सर्जनव्यापारः सविकल्पज्ञानग्राह्यवस्तुविषयो भवति। एवञ्च यतः शुद्धा सृष्टिः सविकल्पज्ञानग्राह्या न भवत्यतः तत्कर्ता शिवस्तदुत्पादनार्थं नापेक्षते शरीरम्। शुद्धा सृष्टिर्निर्विकल्पज्ञानभूमिः, न तस्यां विकल्पः प्रोद्भवति, यतः सा विकल्पज्ञानापेक्षितशब्दोत्पत्तिभूमेरूर्ध्ववर्तिनी।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अशुद्धा सृष्टिः प्रतिप्रेरितबैन्दवशरीरविद्येशानन्तादिकर्तृका। इयमशुद्धेत्युच्यते, यतोऽस्याः समवायिकारणं माया. यतश्चास्यां पाशबद्धाः पशवः कर्मानुसारं विविध-सुखदुःखान्यनुभवन्तश्च सन्ति। इयं सविकल्पा सृष्टिः, यत इयं शब्दोत्पत्त्यनन्तरम-मस्तित्वं भजते।

२. पाशः

पाश एवं पशोः पत्युर्भेदकारणम्। स चास्मिन्नये द्वितीयः पदार्थः। तदन्तर्गत-मल-माया-कर्म-निरोधशक्ति-बिन्दुसंज्ञकाः पञ्चावान्तरपदार्थाः। अवान्तरपदार्थानां मोक्षविषयकविचारधारया घनिष्ठः सम्बन्धः। कर्म-मायास्वरूपं बन्धनद्वयं वेदान्ति-नोऽपि स्वीकुर्वन्ति, ये मन्यन्ते यदुपरिनिर्दिष्टबन्धद्वयापगम एव मोक्षः। परन्तु सिद्धान्तशैवानुसारं वेदान्तिसम्मतो मोक्ष आंशिक एव। यतस्तदुपात्तमलद्वयापगमा-नन्तरमपि पाशावान्तरतत्त्वेषु मलसंज्ञया निर्दिष्ट आणवो मलो बन्धकत्वेन विद्यत एव। एतन्मते मायाकर्माख्यमलद्वयमुक्ताः परं ध्वंसोन्मुखाणवमलयुक्ताः पशवो विज्ञानाकला इत्युच्यन्ते। इमे च यदा शुद्धायां सृष्टौ बैन्दवशरीराणि दत्त्वा आणव-मलस्य ध्वस्यमानध्वस्ताद्यवस्थानुसारं विद्या-ईश्वर-सदाशिवाभिधासूच्चोच्चभूमि-कासु नीयन्ते, तदा ते क्रमशो मन्त्र-मन्त्रेश-मन्त्रमहेशशब्दैरभिधीयन्ते। परापरद्विवि-धमोक्षप्रकरणानुसारं पाशसंख्यायां भेदस्तेषु तेषु ग्रन्थेषु लक्ष्यत इति न विस्मर-णीयम्।

(अ) मलः—आणवमलः

मलशब्दो यद्यपि साधारणतया मलत्रयार्थमुपयुज्यते, तथापि पाशान्तर्गत-पदार्थगणनायामयं शब्द आणवमलार्थमेव प्रयुज्यते। अनादिरयं पशुज्ञानक्रियाशक्ति-तिरोधायकः। एकस्याप्यस्यानन्ताः शक्तयः। तास्वेकयैकस्य पशोर्ज्ञानक्रियाशक्ती तिरोधत्ते. अत एवैकस्य परिमितात्मन आणवमलाऽपगमे न सर्वमुक्तिसंभवः। मलश्चायं चक्षुःपटलवद् द्रव्यस्वरूपः। निवृत्तिश्चास्य पत्याख्यवैद्यव्यापारसाध्या। परन्तु वैद्यव्यापारश्चक्षुःपटलपरिपाकवद् ईश्वरव्यापारो मलपरिपाकमपेक्षते। अयञ्च परिपाकःशैवागमोपदिष्टक्रियाचर्यायोगानुष्ठानसाध्यः।

अयं स्थलविशेषेषु पशुत्वमलसंज्ञयापि निर्दिष्टः। अथ चायमधिकारिमल-शब्देनोच्यते यदास्य चर्चा व्यपगतमायाकर्ममलानां परिपक्वाणवमलानामात्मनां विषये क्रियते। यतः परिपक्वाणवमलेभ्य एवानन्तादिभ्यः पतिरशुद्धसृष्टिकर्तृत्व-त्वशक्तिं प्रयच्छति।

(आ) माया

माया वस्तुरूपा सद्रूपा च, न तु वेदान्तिमत इवासत्यरूपा। इयमशुद्धसृ-ष्टिगतस्य सर्वस्यकला भुवन-सूक्ष्म-स्थूल-शरीरतदुपभोग्यविषयजातादेरुपादान-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कारणम्। परं मायाशब्दो बन्धनत्रयान्तर्गतैकबन्धनार्थे प्रयुक्तो मायाकार्याणि द्योतयति। बन्धनस्वरूपमायार्थं मायीयमलशब्दो बहुश उपलभ्यते। मायीयो मल आत्मानो बुद्ध्यादिभिस्तादात्म्यं जनयति। अनिदश्च इदन्तया भासयति। सांख्यसंमतोऽनाद्य आत्मानात्माविवेको न स्वीकार्य आत्मनो बुद्ध्यादिभिस्तादात्म्यस्य कारणत्वेन। यतो यदकारणकं भवति न तद् ध्वंसमेति। अतोऽकारणकस्याविवेकस्य ध्वंसासंभवान्मुक्तेष्वपि स संभवेत्। अत आत्मनो बुद्ध्यादिभिस्तादात्म्यादिकारणभूता मायाऽवश्यमभ्युपेया।

(इ) कर्म

अनुष्ठितकर्मणां फलराशिस्वरूपं कर्म प्रवाहानादितयाऽनादिः स्वीक्रियते। इदञ्च भोगस्य सुखदुःखादेर्भोगसाधनानाञ्च शरीरेन्द्रियाणां प्रत्यात्मनियतत्वेन विचित्रत्वात्तद्वैचित्र्यकारणत्वेनावश्यमभ्युपेयम्। अनन्तादिकृताऽशुद्धा सृष्टिः कर्माधीना, यतस्ते प्राणिकर्मभोगार्थं सृज्यमानायां सृष्टौ सर्वान् भोग्य-भोजक-भोगसाधनादींस्तथा सृजन्ति यथा सर्वे स्वस्वकर्मानुसारं भोगं-भोक्तुं शक्नुयुः।

भारतीयः कर्मसिद्धान्तः प्रत्यभिजानीते यत्प्राणिनः क्रियमाणकर्मणः फलं याथार्थ्येन ज्ञातुं न शक्नुवन्ति। "अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्" इत्येष सिद्धान्तः सम्यगनुसृतः कुपथान्निवार्य सुपथं नयति।

(ई) निरोधशक्तिः (तिरोभावः)

निरोधशक्तिर्वा न केवलं पाशेषु परिगणिता, अपि तु पारमेश्वरशक्तिष्वपि। इदं चाभ्युपगम्यते यन्मुख्यतयेयं पारमेश्वरशक्तिरेव, पाशत्वं तु तस्याः पाशधर्मानुवर्तनेनोपचारात् (त० प्र० १०) यतः सा परमेश्वरस्य उपकरणम्। मलान्तरसहकृतेनानेनोपकरणेन निगडेनेव नियम्य प्राणिनः स्वस्वभोग्यभोगान् प्रति नयति परमेश्वरः।

(उ) बिन्दुः

बिन्दुर्न केवलं मलस्वरूपः, अपि तु शुद्धसृष्ट्युपादानभूतोऽपि, यथा प्राक् प्रतिपादितम्। मलस्वरूपस्य बिन्दोर्मोक्षविचारधारयातीव घनिष्टः संबन्धः। मोक्षो द्विविधः–परोऽपरश्च। मायाकर्मरूपपाशद्वयविमुक्तः पशुर्न सर्वथा मुक्तः, आणवापरपर्यायपशुत्वमलस्य सद्भावात्, अतः सोऽपरमोक्षभाक्।

सिद्धान्तशैवानामिमेऽभ्युपगमाः—(क) अस्माल्लोकादूर्ध्वं बहवो लोकाः सन्ति यत्र कर्मादिपाशबद्धा जीवाः कर्मभोगान् भुञ्जन्ति। (ख) मायोर्ध्वभाविनः पञ्च पदार्थाः, येषु सदाशिव-ईश्वरविद्याख्यं त्रयं गण्यते। (ग) मायाकर्मोभयपाशविमुक्ता ध्वस्यमानाद्यवस्थावशिष्टाणवमलाः क्रमशोऽनुभूतविद्या-ईश्वर-सदाशिवतत्त्वाः पशवः

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मायीयलोकोर्ध्वोर्ध्ववर्तिषु त्रिषु लोकेषु क्रमशो निवसन्ति, ते च क्रमशो मन्त्र-मन्त्रेश-मन्त्रमहेशब्दैरभिधीयन्ते। एषां शरीराद्युपादानकारणं बिन्दुः। एवं चैतादृशप्रकरणेषु बिन्दुरुपादानस्वरूपत्वेन सृष्टिकारणत्वेन व्याख्यायते, परन्तु यतो यावद्बिन्दुकारणकाच्छरीरान्मुक्तिर्न भवति, न तावत् परमोक्षः, अतो बिन्दुर्मलत्वेनाप्युच्यते।

बिन्दुरवान्तरपदार्थेषु प्रथमः

सिद्धान्तशैवाभ्युपगतेषु षट्त्रिंशदवान्तरपदार्थेषु बिन्दुः प्रथमः। स च शिवशब्देनाप्यभिधीयते। परन्तु शिवशब्दो बहुशः प्रथमप्रधानपदार्थार्थमपि प्रयुज्यते। अतः पाठकेन प्रकरणानुसारं शिवपदार्थो निर्णेयः। परन्तु केचन सिद्धान्तशैवदर्शनप्रतिपादयितारः पत्यर्थं परशिवशब्दं प्रयुञ्जते। यथा—"तत्त्वातीतः परः शिवः" इति।

बिन्दुः शिवापरपर्यायो महामायाशब्देनाप्यभिधीयते। अयमेको नित्यः, शक्ति-सदाशिव-ईश्वर-विद्याख्याश्चावान्तरपदार्था अस्यैव परिणामभूताः शरीरांशे। अयं तत्तद्भुवनेश्वराराधनाद् दीक्षया वा स्वकार्यंभूतशुद्धाध्वभुवनप्राप्तानां ज्ञानक्रिये प्रकटयति। अयं कुण्डलिनीशब्देनाप्यभिधीयते। अयं परशिवस्य परिग्रहशक्तिरूपः। नायं स्वतन्त्रः, जाड्यात्, अपि तु परशिवेच्छापरवशः (त० प्र० २७)।

बिन्दुपरिणामो नादः

बिन्दुर्न केवलं शुद्धसृष्ट्युपादानकारणत्वेनाभ्युपगतः, अपि तु परिमितप्रमात्रुपाधिभूतनादकारणत्वेनापि। नादरूपोपाधेरावश्यकता चेत्थं स्थाप्यते—

'कः खलु परिमितप्रमातुर्लौकिकज्ञानेन संबन्धः' इति प्रश्ने समुपस्थिते स सम्बन्धो न समवाय इति शक्यते वक्तुम, यथा वैशेषिकाः कथयन्ति। यतः प्रत्येकमात्मनो ज्ञानमुपचयापचयौ भजते। अत आत्मना सह ज्ञानस्य समवायसम्बन्धाभ्युपगमे आत्मनः परिवर्तनशीलत्वमतश्चानित्यत्वमापतति। अतः सिद्धान्तशैवनये ज्ञानं नात्मनि समवेतमपि तु तदुपाधिरूपे नादे, यो बिन्दोः परिणामः। असंख्या नादाः प्रत्यात्मभिन्नाः परिमितात्मन उपाधिभूतो नादोऽभिधेयबुद्धिजीवरूपः (र० त्र० २३-४)। आत्मनो ज्ञानशक्तिर्विभिन्नसूक्ष्मशब्दरूपनादवृत्तिसंपृक्ता सती मायीयसविकल्पार्थावलोकने प्रवर्तते, नादरूपोपाधिकारणाद्विचित्रेव भासते च। भिन्नानि ज्ञानानि नादवृत्तिरूपाण्येव न तु बुद्धिवृत्तिरूपाणि, यथा सांख्याः कथयन्ति। यतो बुद्धिवृत्तिरूपत्वेऽभ्युपगते शुद्धभुवनेषु वर्तमानानामनन्तादीनां सविकल्पकज्ञानाभावप्रसङ्गः। यतस्ते मायोर्ध्ववर्तिनोऽतस्तेषु न संभवति बुद्धिः। सविकल्पज्ञानं च तेष्वावश्यकम्, ऐहलौकिकविचित्रसृष्टिकर्तृत्वात्। अतो नादः स्वीक्रियते सिद्धान्तशैवदार्शनिकैः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

वैयाकरणदर्शनाभ्युपगतस्फोटनिरसनपूर्वकं नादसमर्थनम्

वैयाकरणदर्शने एको मुख्यः प्रश्नोऽयम्--कथं शब्दाः वाक्यानि चार्थज्ञानं जनयन्ति। स चैवमुत्थाप्यते। शब्दघटकान्यक्षराणि क्रमशः श्रुतिपथमागच्छन्ति, क्रमेणैव ज्ञायन्ते, नश्यन्ति चोच्चारणक्षणसमनन्तरमेव। एवं चार्थस्य शब्देन सह संबन्धात् शब्दघटकाक्षराणामुच्चारणक्षणसमनन्तरविनाशित्वादक्षरराशिस्वरूपाणां शब्दानां तद्घटितवाक्यानां च प्रत्यक्षीकरणासंभवाद् न संभवत्यर्थज्ञानम्। न चेदं शक्यते वक्तुं यदर्थज्ञानं शब्दान्तिमवर्णाच्छ्रूयमाणात् सम्भवति; उदाहरणतः 'गौः' इति शब्दान्तभाविनो विसर्जनीयात्। यतोऽस्मिन् मते स्वीकृते न शक्यत उत्तरयितुमयं प्रश्नो यद् नरशब्दान्तभाविनः श्रूयमाणाद्विसर्गात् कुतो न भवति सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनो ज्ञानम्, अन्त्यविसर्गस्योभयत्राप्युपलभ्यमानत्वात्। न चेदमपि शक्यते वक्तुं यद्विसर्जनीयात् पूर्वाक्षरजातसंस्कृतिसहायकात् संभवति वाच्यबुद्धिः। यतः संस्कारा अपि यैरेव पूर्वानुभूतैर्विषयैर्बुद्धावारोपितास्तेष्वेव घटादिषु स्मृतिहेतवो भवन्ति नाननुभूतेषु पटादिषु, अतः संस्कारा अपि यैर्वर्णैर्बुद्धावारोपितास्तेष्वेवं ज्ञानहेतवो युक्ता नार्थे। एवञ्च पदस्य वाक्यस्य वा नार्थबुद्धिजनकत्वं सम्भवति।

उत्तरं चेत्थं प्रदीयतेऽस्य—पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसहितान्त्यवर्णाभिव्यङ्ग्योऽन्य एवाविनिर्भक्तो मायूराण्डरसवदनेकवर्णावभासकः पदात्मा पदव्यतिरिक्तश्च वाक्यस्वभावः समस्तस्य जगतो युगपत् क्रमेण वार्थप्रतीतिहेतुत्वाद् व्यापको नित्यश्च स्फोटोऽभ्युपगन्तव्यः। यतः स एव व्यवहर्तॄणमर्थं स्फुटयति। इत्थञ्च स्फुटत्यर्थो यस्मात् स स्फोट इति वैयाकरणैः स्फोटसिद्धान्तः स्थाप्यते। स चेत्थं निरस्यते सिद्धान्तशैवैः।

न शक्यते स्फोटः स्वीकर्तुं वर्णव्यतिरिक्तस्य तस्याननुभवात्, तस्य वर्णेभ्यो भिन्नाभिन्नत्वप्रतिपादनस्याशक्यत्वात्। न तावद्भिन्नः, वर्णव्यतिरेकेण शशविषाणादेरिव तस्यानुपलब्धेः। न चानुमानात् स्थितिरुपपद्यते, तस्य प्रत्यक्षनिराकृतत्वात्। अभिन्नत्वे स्वीकृते 'हस्तः करः' इतिवदेकार्थाभिधानाद् वर्ण एव स्फोटः, न तु ततो भेदेनावस्थित इत्यापातात्। विभुत्वे चास्यैकपुरुषोच्चरितैर्वर्णैरभिव्यक्तिमत्वे सति विशेषाभावाद्देशान्तरेऽपि नित्यत्वाच्च कालान्तरेऽपि प्रमातॄणामर्थप्रतिपत्तिसंभवापातात्।

अत एके विज्ञानमेवार्थोद्भावकं स्वीकृतवन्तः। तन्मतं चेत्थम्—

व्यक्तं सास्नालाङ्गूलककुदादिलक्षणमर्थं बुद्ध्याध्यवस्य तदनुगुणं गौरित्यादिपदं चिन्तयेवानुसन्धाय स्थूलं शब्दं प्रयुङ्क्ते साधारणो जनः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एवं प्रयुज्यमानः शब्दः श्रोतृकर्णशष्कुलीं गतो न केवलं स्मृतिकृतात् संयोजनात् प्रागनुभूतं शब्दमेव स्मारयति, अपि तु नियमेन तत्सहचरमर्थमपि। एवञ्च शब्दार्थयोर्वाचकवाच्यसंबन्धः शब्दार्थप्रतीतिश्च।

इयमान्तरस्य परामर्शज्ञानस्य वाचकता स्वीक्रियते सिद्धान्तशैवैः। अभ्युपगम्यते च बुद्ध्याकारस्य वाचकस्य बाह्याकाराद् वाच्याद् विशेषः "बाह्याकारपरामर्शरूपत्वाद्वाचकत्वम्, ततश्च वाचकैः परामर्शज्ञानभेदैर्गवादि लक्षणा बाह्याकारभेदा विमृश्यमाना वाच्या भवन्ति" इति मन्यमानैः। परन्तु नादसत्तां स्थापयद्भिरेभिरुच्यते यद् वाच्याद्भिन्नस्यार्थान्तरस्य विमर्शात्मकविज्ञानस्य नाऽकारणमुत्पत्तिः, कादाचित्कत्वात्। तच्च कारणं नादशब्देनाभिधीयते।

नादपदव्याख्यानम्

बुद्ध्याध्यवस्यमानो विषयो न बुद्धिबाह्यो ह्ययमिन्द्रियैः प्रत्यक्षीक्रियते। बुद्धिगतविषयप्रतिबिम्बं यद् बुद्धिरध्यवस्यति तत् केनापीन्द्रियेण निर्विकल्पकपरिगृहीतमेवेति स्वीकार्यम्. कस्यचनैव विषयस्य एकस्मिन् कालेऽध्यवसायसंभवात्। एवमेवान्तरविषयाध्यवसाये बुद्ध्या अन्तःसंजल्पेन परिगृहीत एव विषयोऽध्यवसितो भवति। अक्षरबिन्दुरूपस्यान्तःसंजल्पस्य कारणं नादः।

सिद्धान्तशैवदृष्ट्याऽर्थग्रहणप्रकारः

नादोऽन्तःसञ्जल्पस्याऽक्षरबिन्दुपराभिधस्य कारणम्। एवञ्च नाद एव शब्दार्थज्ञानस्य कारणम्, यतो नादोऽसंजल्पं जनयति, येन बुद्धिर्बाह्य-विषय प्रतिबिम्बमध्यवस्यति। बाह्यो व्यक्तः शब्द आन्तरसंजल्पस्य बाह्याकार एव, अतो न परमार्थतोऽर्थबुद्धिजनकः।

असंख्येया नादाः। एष्वेकः प्रत्येकेन परिमितात्मना संबद्धः। स च व्यक्तिविशेषेऽन्तः-संजल्पोद्भावको बाह्यविषयस्य सविकल्पग्रहणकाले। संजल्पश्च शब्दार्थयोरैक्यरूपात्मकः।

बाह्यविषयस्य प्रतिबिम्बे कस्मिंश्चिदिन्द्रिये समापतिते वक्तृनिष्ठो नादः शब्दार्थैक्यात्मकान्तः सञ्जल्परूपेण विषयं बुद्धेः पुर उपस्थापयत्यध्यवसायार्थम् बुद्धिरध्यवस्यति। बुद्धिकृतोऽ-ध्यवसायो व्यक्तवर्णैः प्रकटीक्रियते। श्रूयमाणा वर्णाः श्रोतृनिष्ठनादमभिव्यक्तीकुर्वन्ति। अभिव्यक्तो नादः श्रोतृबुद्धेः पुरः शब्दार्थैक्यात्मकान्तः संजल्पमुपस्थापयति। श्रोतृबुद्धिः शब्दार्थयोः पृथक्करणरूपमध्यवसायं कृत्वाऽस्यायमर्थं इत्यध्यवस्यति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एवं प्रत्येकं नादो निखिलशब्दतदर्थाव्यक्तरूपः, यत्र सर्वे मयूराण्डरसे तत्पक्षवर्णा इव परस्पराऽविभक्ततया ऐक्येन सन्तिष्ठन्ते। एष एव बाह्यविषयस्य प्रत्यक्षीकरणसमये द्रष्टरि, एवं चाध्यवसितविषयबोधनाय प्रयुक्तानां वर्णानां श्रवणकाले श्रोतरि, शब्दार्थैक्यरूपमन्तःसञ्जल्पमुद्भावयति। यस्य शब्दार्थयोः पृथक्करणरूपेऽध्यवसाये क्रियमाणेऽस्यायमर्थ इति शब्दार्थप्रतीतिर्भवतीति सिद्धान्तशैवानां नादराद्धान्तः।

अयं बिन्दुः पराशब्देनाप्युच्यते।

अस्मादेव सूक्ष्मा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरीरूपाश्चतस्रो वाचः समुद्भवन्ति। एतद्विषये भर्तृहरिश्रीकण्ठयोर्मतभेदः। भर्तृहरिरद्वैतदृष्टचा वैयाकरणदर्शनं प्रतिपादयन् सूक्ष्मा-पश्यन्त्योरैक्यमभ्युपगच्छति। वाक्यपदीये हि 'सूक्ष्मा वागनपायिनी' इत्यत्र समुपात्तः सूक्ष्माशब्दः पश्यन्त्या विशेषणम्। परन्तु श्रीकण्ठः सूक्ष्मां भिन्नां पश्यन्त्युपरिभाविनीं वाचं मनुते, नादसूक्ष्मयोश्चैक्यं स्वीकरोति। अतो नादापरपर्याया सूक्ष्मा एतन्मते बिन्दोः प्रथमः परिणामः, एवं चाघोरशिवकृतटीकानुसारं पश्यन्त्यक्षरबिन्द्वोरैक्यमतः पश्यन्तीविषयेऽप्यनयोर्मतभेदः।

भर्तृहरिमते पश्यन्तीसाक्षात्कार एव ब्रह्मसाक्षात्कारः, पश्यन्त्या ब्रह्मरूपत्वात्। परं द्वैतवादी श्रीकण्ठः कथयति यत् पुरुषसूक्ष्मयोः पारस्परिकभेदज्ञानं ज्ञातारं भोगाधिकारादेव मोचयति। सूक्ष्मा यस्या भर्तृहरिपादैः पश्यन्त्या सह तादात्म्यं कृतम्,सा श्रीकण्ठमते न ब्रह्म, अपि त्वचेतनस्य बिन्दोरचेतनः परिणामः।

बिन्दुनादौ शिवशक्तिशब्दाभ्यामुच्यमानौ सिद्धान्तशैवाभ्युपगतषट्त्रिंशदवान्तरपदार्थेषु प्रथमद्वितीयौ।

बिन्दुनादात्मको विषयोऽतीव गहनः क्लिष्टश्चेति नाधिकमिह शक्यते व्याख्यातुं निर्धारितसमये। अत इममिहैव परित्यज्यावशिष्टं तृतीयं पदार्थं मोक्षस्वरूपञ्च संक्षेपेण प्रतिपाद्य समाप्नोमीदं व्याख्यानम्।

(३) पशुस्तृतीयो मुख्यपदार्थः

क्षेत्रजादिपर्यायः पशुर्न देहात्मा यथा देहात्मवादिचार्वाकमते। न ज्ञेयो यथा नैयायिकमते। न देहपरिमाणो यथा जैनमते। न क्षणिको यथा बौद्धमते। नापि परमार्थतो ब्रह्मस्वरूपः, यथा वेदान्तिमते। नापि ज्ञानक्रियाशक्तिरहितः, यथा सांख्यमते। परन्तु ज्ञानक्रियाशक्तिमान् नित्यः, यस्यापरिमितज्ञानक्रियाशक्ती ईशप्रसादान्मुक्तावभिव्यक्ते भवतः, एवञ्च यः शिवसाम्यमवाप्नोति।

पशुस्त्रिविधः, विज्ञानाकल-प्रलयाकल सकल भेदात्। विज्ञानाकला एव आणवमलस्य विभिन्नध्वस्यमानध्वस्तादिदशानुकूलं मन्त्र-मन्त्रेश-मन्त्रमहेशशब्द

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

रुच्यन्ते। विज्ञानाकलाश्च कलादितत्त्वविमुक्ता मायीयकार्ममलद्वयरहिता विध्वंसिष्वाणवमलमात्रयुताः स्वीक्रियन्ते।

प्रलयाकल आणवकार्माख्यमलद्वययुक्तः पशुः प्रलयकालभाविपरिमितप्रमातृरूपः। सकलो मलत्रययुक्तः पशुः। अयं खलु कलादिपृथिव्यन्तत्रिंशत्तत्त्वसंबद्धः, यथा वयम्।

मोक्षः

मोक्षस्य परापरभेदाद् द्वैविध्यं, परमोक्षस्य शिवसाम्यरूपत्वञ्च प्रागेवोक्तम्। परमोक्षेऽपरिमितज्ञानक्रियाशक्ती पशौ वर्तमाने परं मलाच्छादिते क्रिया-चर्या-योगानुष्ठानाद् व्यपगतमायाकर्ममले ईशानुग्रहादपेताणवमले च पशावभिव्यक्तीभवतः, ततश्च पशुः शिवसाम्यमवाप्नोति, परन्तु शिवात् पृथगेव सन्तिष्ठते। अतो मोक्षेऽपि पशोः शिवात् पृथक्सत्तास्वीकाराद् द्वैतमिदं दर्शनम्।

उपसंहारः

द्वैतदर्शनं सांसारिकसाधारणजनदृष्टिकोणमाश्रित्य प्रवर्तते। साधारणो जनो दुःखाक्रान्त ईश्वराराधनेन दुःखविमुक्तो भवति। परमद्वैतदर्शने ईश्वराराधनमनर्थकम्। यत आराध्यो मिथ्या, अत आराधकस्येश्वरमुद्दिश्याक्रन्दनं निर्जनवन इवाक्रन्दनम्। अद्वैतं मानुषेभ्य ईश्वरकृतदुःखापहरणाशां छिनत्ति। इदं धर्ममूले कुठाराघातमिव करोति, यतो धर्माचरणं द्वैतमाश्रित्यैव संभवति। अतः साधारणजनैर्द्वैतमेवाश्रयणीयमित्युपसंहरन्नवसरान्तरे लब्धेऽस्य सिद्धान्तस्यावशिष्टांशविवरणं प्रतिजानानो विरमाम्यद्य॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

शैवद्वैताद्वैतदर्शनम्

महनीयपरिषत्पते, माननीयाश्च पारिषद्याः !

प्रथमे व्याख्याने शैवद्वैतदर्शनद्वयं व्याख्यातम् । तयोरेकस्य बादरायणकृते ब्रह्मसूत्रे शङ्कराचार्यकृते शारीरकभाष्ये, आनन्दगिरिवाचस्पतिमिश्रगोविन्दानन्दकृतासु तट्टीकासु च पत्यधिकरणे निरस्यमानेन शैवदर्शनेन सह तादात्म्यं संस्थापितम्. हरिभद्रसूरिराजशेखरकृती षड्दर्शनसमुच्चयनाम्न्यौ श्रीकण्ठकृतं श्रीकण्ठभाष्यं चाश्रित्य तस्य 'पाशुपतम्' इति नाम निर्धारितम् । तस्य च द्वैतपरतया द्वैताद्वैतलकुलीशपाशुपताद् भेदोऽप्यंशेन प्रदर्शितः ।

अस्मिन् व्याख्याने सेतिहासं प्राधान्येन यथासमयं द्वैताद्वैतपरं लकुलीशपाशुपतदर्शनं सविस्तरम्, अन्यानि द्वैताद्वैतदर्शनानि ससंक्षेपम्, लाकुलीशदर्शनस्य श्रीकण्ठीयविशिष्टाद्वैतोपरि प्रभावम्, श्रीकण्ठरामानुजयोर्विशिष्टाद्वैतप्रतिपादने शब्दश्रेणिमात्रकृतं भेदं च व्याचिख्यासुः समुपस्थितोऽहं भवतां पुरः ।

लकुलीशदर्शने धर्मदर्शनयोः पार्थक्यं न क्रियते । अत इदं न केवलं दार्शनिकतत्त्वनिरूपणपरमपि तु परमोपेयपरतत्त्वप्राप्त्यर्थमनुष्ठेयकर्मरूपधर्मप्रतिपादनपरमपि, दार्शनिकपदार्थेषु विधेरपि स्वीकरणात् ।

"अथातः पशुपतेः पाशुपतं योगविधिं व्याख्यास्यामः" इति प्रथमसूत्रानुसारं विधिप्रतिपादनस्योद्देश्यत्वादाधुनिकपाश्चात्यदर्शनप्रभावितदार्शनिकदृष्टया विधेरदार्शनिकत्वेऽपि तस्यापि सुसंक्षिप्तं विवरणं करिष्यतेऽस्य दर्शनस्य सर्वाङ्गीणताप्रतिपादनाय ।

लकुलीशपाशुपतदर्शनोद्भवकालः

लकुलीशपाशुपतदर्शनोद्भवकालविषये नास्ति कश्चनापि सन्देहः । यतो मथुरास्तम्भलेखम्, सोमनाथशिलालेखम्, वायुपुराण-लिङ्गपुराण-सूतसंहिता राजशेखरकृतषड्दर्शनसमुच्चयेषूपलब्धलकुलीशशिष्यपरम्परां चोपजीव्य ऐतिहासिकदृष्टया लकुलीश ईशवीयद्वितीयशतकभव इति मतं सुसमर्थ्यम् ।

(अ) मथुरास्तम्भलेखः किञ्चिन्नष्टोऽपि प्रमाणान्तरसहकृतैर्नष्टावशिष्टांशैः प्रमाणयति यल्लकुलीश ईशवीयद्वितीयशतके समभूदिति । 'अयं कदोत्कीर्णः ?' अस्य प्रश्नस्योत्तरं तत्रैवेत्थमुपलभ्यते—

"एकषष्टे ६११ (प्र) थमे शुक्लदिवसे पञ्चम्याम्" इति ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यद्यप्युत्कीर्णलेखस्य सोंऽशो भग्नः, यस्मिन् संवत्सरनाम प्रदत्तमासीत्तथाऽपि प्रमाणान्तरैरिदं निश्चीयते यत् तत्रोत्कीर्णः 'एकषष्टि'शब्दः समुद्रगुप्तपुत्रविक्रमादित्योपाह्व-चन्द्रगुप्तसञ्चालितगुप्तशतकपरः, यस्य प्रारम्भः फ्लीट्-सिल्वन्लेव्यादि-पाश्चात्त्यविदुषां मते एकोनविंशत्यधिकद्विशततमे ईशवीयवर्षे सञ्जातः । इदं मतमेवं शक्यसमर्थनम् ।

(आ) के० वी० पाठकमहोदयेन जैनग्रन्थप्रामाण्यमाश्रित्येदं साधितं यद् एकचत्वारिंशदधिकद्विशतसंख्यया संयोज्य गुप्ताब्दसंख्या शकाब्दसंख्यायां परिणमयितुं शक्या । एवं कृते मथुरास्तम्भलेखोत्कीर्णा एकषष्टिसंख्या उपर्युक्तसंख्यया संयोजिता द्व्यधिकत्रिशततमशकाब्दपरा । तदनुसारञ्च अशीत्यधिकत्रिशततमाम् ईशवीयशतकसंख्यां गमयति ।

(इ) अपरञ्च स्तम्भलेखे 'प्रथमे' इति शब्दो विद्यते । स च द्योतयति यद् यस्मिन्नब्देऽयं लेख उत्कीर्णस्तस्मिन्नधिमास आसीत् । स्वामी कुन्नूपिल्लाइलिखितस्य—'इण्डियन क्रानोलोजी' इति नाम्नः पुस्तकस्य दशमसूचिकायां द्विचत्वारिंशे पृष्ठे प्रदर्शितमिदं यदशीत्यधिकत्रिशततमे ईशवीये वर्षे आषाढद्वयमासीत् । उक्तप्रमाणद्वयमवलम्ब्यैतिहासिकदृष्ट्याऽसन्दिग्धमिदं यन्मथुरास्तम्भलेखः पूर्वोक्त ईशवीये वर्षे समुत्कीर्णः ।

तत्र च माहेश्वरगुरुपरम्परा एवमुत्कीर्णा—

उदिताचार्यस्य गुरु-परमेष्ठिगुरवः क्रमेणोपजिताचार्य-कपिल-पाराशराः समभूवन् । स चायमुदिताचार्यो गुरुपरम्परायां कौशिकाद्दशमो गुर्वायतने कपिलेश्वर उपमितेश्वरमूर्ती प्रत्यष्ठापयत् ।

अत इदं प्रतिभाति यद् गुर्वायतनं तथाविधं स्थानमासीद्यत्र पूर्वगुरूणां समुत्कीर्णपूर्वगुरुमूर्तीनि स्मारकलिङ्गानि प्रतिष्ठाप्यन्ते स्म । इदञ्च गुरुनाम्न ईश्वरशब्देन सह समसनादनुमीयते । इदमनुमानमुत्कीर्णलकुलीशमूर्त्योर्लिङ्गयोः कारवनस्थयोर्नकुलेश्वर-राजराजेश्वरनाम्नोर्मन्दिरयोः समुपलम्भेन दृढीक्रियते । इदं स्थानं तेन स्थानेन सदृशं सम्भवत आसीद्यस्य चर्चा भासकृतप्रतिमानाटकतृतीयाङ्के समुपलभ्यते, यत्र च रघुवंशीयानां गतराजानां मूर्तयो रक्ष्यन्ते स्म ।

परन्तु स्तम्भलेख एकं महान्तं प्रश्नमुत्थापयति । यद्यप्यत्र पाराशरोदिताचार्ययोर्मध्यवर्तिनी गुरुद्वयनामनी समुत्कीर्णे, तथापि पराशरकौशिकयोर्मध्ये जातानां पञ्चगुरूणां नामानि न सन्ति । अतः 'कोऽयं कौशिकः' इति प्रश्नो जागर्ति ।

अस्य प्रश्नस्योत्तरं वायुपुराणलिङ्गपुराणाभ्यामुपलभ्यते, यत्रेदमुल्लिखितम्—(क) लकुली महेश्वरस्यान्तिमोऽवतारः । (ख) स च कायारोहणे कायावतारा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

परपर्य्याये समभूत् (इदं स्थानमद्यत्वे बड़ोदाराज्यान्तर्गतं 'कार्वन' इति नाम्ना ख्यातम् ।) (ग) तस्य चत्वारस्त्यागिनः शिष्या कौशिक-गर्ग-मित्र-कौरुष्याभिधा आसन् इति ।

इदं पौराणिकं वचनं प्रथमं सोमनाथमन्दिरे समुपलब्धेन परमधुना पोर्चुगाले विद्यमानेन शिलालेखेन समर्थ्यते । अयं शिलालेखः डा० ब्यूलरमहोदयेन एपिग्राफिका इण्डिया-प्रथमभागे एकसप्तत्यधिकद्विशतपृष्ठादारभ्य तत्समनन्तरवर्तिपृष्ठेषु प्रकाशितः । चत्वार्यपि पूर्वोपात्तानि लकुलीशशिष्यनामानि सन्ति तत्रोत्कीर्णानि । यद्यप्यन्यानि नामानि कथञ्चिद्भिन्नानि, तथापि कौशिकनाम तथैवोपलभ्यते यथा पूर्वोक्तपुराणयोः । अयं शिलालेखः चालुक्यवंशजस्य राज्ञः शार्ङ्गदेवस्य काले समुत्कीर्णः ।

'कौशिक' इति नाम लकुलीशप्रथमशिष्यनामतया न केवलं पूर्वोक्तपुराणयोरुपलभ्यते, अपि तु सूतसंहितायां लकुलीशक्षेत्रप्रसङ्गे, राजशेखरकृते षड्दर्शनसमुच्चये, हरिभद्रसूरिकृतषड्दर्शनसमुच्चयस्योपरि गुणरत्नसूरिकृतायां टीकायामपि । इदञ्च नाम कौण्डिन्यकृतायां पाशुपतसूत्रटीकायां प्रथमसूत्रव्याख्यानावसरे 'कुशिक' इति किञ्चित्परिवर्तितरूपेणोपलभ्यते ।

एभिः प्रमाणैरिदं निश्चीयते—कौशिको लकुलीशस्य प्रथमः शिष्य आसीत् । उदिताचार्यः, यस्य नाम मथुरास्तम्भलेखे उत्कीर्णम्, कौशिकाद्दशमोऽभूत् । अपञ्च शिलालेखोऽशीत्यधिकत्रिशततमे ईशवीयवर्षे समुत्कीर्णः । एवञ्च यदि प्रत्येकं गुरोः काल आधुनिकेतिहासज्ञमतानुसारं पञ्चविंशतिवर्षपरिमितः स्वीक्रियेत, तर्हि उदिताचार्यस्य पूर्वगुरुपरम्परायामेकादशो लकुलीश ईशवीयचतुर्थशतकान्त्यचतुर्थभागभवादुदिताचार्यात् पञ्चाशदधिकद्विशतवर्षात् प्राक्, तथा च ईशवीयद्वितीयशतकप्रथमार्धेऽभूदिति नूनमभ्युपेयम् ।

अतो लकुलीशोत्थापितस्य शैवद्वैताद्वैतप्रतिपादकस्य लकुलीशपाशुपतदर्शनस्योद्गम ईशवीयद्वितीयशतके सञ्जात इत्यत्र न विवादावसरः ।

लकुलीशपाशुपतदर्शनग्रन्थाः

लकुलीशपाशुपतदर्शनस्य संक्षिप्तं व्याख्यानं माधवकृते सर्वदर्शनसंग्रहे समुपलभ्यते, यत्र व्याख्यायमानदर्शनस्य 'लकुलीशपाशुपतम्' इति नाम उपन्यस्यतो व्याख्याकर्तुर्मनसि पाशुपतलकुलीशपाशुपतयोर्भेदः सुस्पष्टं आसीदिति स्फुटं प्रतिभाति । एतद्दर्शनप्रतिपादका मुख्याः पूर्वोक्ता अष्टादश द्वैताद्वैतागमाः । अन्ये मुद्रिताः अमुद्रिताः प्रमाणतयोपन्यासमात्रेण वा ज्ञाता इमे ग्रन्थाः—

१०

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

१. **पाशुपतसूत्रं लकुलीशकृतम्** । लकुलीश ईशवीयद्वितीयशतके समभूदिति सविस्तरं निर्णीतमेव ।

२. **पञ्चार्थ भाष्यनाम्नी तट्टीका कौण्डिन्यविरचिता** । अस्य टीकाकर्तुर्नाम राशीकर इत्यप्यासीदिति सर्वदर्शनसंग्रहकर्तुर्वचनादेव गम्यते । यथाह —

"पञ्चानां पदार्थानां प्रमाणतः पञ्चाभिधानं विस्तरः । स खलु राशीकर-भाष्ये द्रष्टव्यः" (स० द० सं० पृ० १७१) इति ।

अयं राशीकरो वायुलिङ्गादिपुराणेषु राजशेखरकृतषड्दर्शनसमुच्चये च लकु-लीशपाशुपतगुरुपरम्परागणनायां लकुलीशात् सप्तदश आसीदित्युल्लिखितम् । यथा—

तस्यावताराः सारा ये तेऽष्टादश तदर्चिता ।
राशीकरः सप्तदशो विद्यागुरुरथापरः ।। इति । (ग०का०पृ० ३५)

लकुलीशो ईशवीयद्वितीयशतके जीवति स्मेति निर्धारिते तस्य षोडशः शिष्यस्तस्माच्चतु -शतवर्षानन्तरं सञ्जात इत्याधुनिकैतिहासिकदृष्टिकोणान्निश्चिते स ईशवीयषष्ठशतके समभूदिति शक्यते वक्तुम् । अनेनान्येऽपि केचन ग्रन्था लिखिता इति गणकारिकाकर्तृवचनादेवावगम्यते । यथाह—

"श्रीमद्भाष्यकृतापि ज्ञापकमुक्तं तपोभिः" (ग० का० पृ० १८) इत्यादि ।

इदं वाक्यं पाशुपतसूत्रभाष्ये नोपलभ्यते। अत इदं निश्चीयते यद् गणकारिका-टीकाकर्त्रा कश्चनान्यो ग्रन्थो दृष्टो यत्रेदं वाक्यमासीत् ।

यद्यप्ययं बहूनि प्रमाणवाक्यान्युपन्यस्यति, तथापि प्रायस्तेषां ग्रन्थानां नामानि नोल्लिखति, येभ्यस्तानि संगृहीतानि । परम्—

"इत्येवर्हिसा तन्त्रे प्रसिद्धा" (पा० सू० पृ० १९),
'-इत्येवमसंव्यवहारस्तन्त्रे सिद्धः (पा० सू० पृ० २३),
"वेदप्रामाण्यादुक्तम्" (पा० सू० पृ० ११५)

इत्यादिवाक्येभ्यः स्पष्टीभवति यत् स शैवागमानां वेदानाञ्च प्रामाण्यं स्वीचकार ।

३-४ **विशुद्धमुनिकृते यमप्रकरण-आत्मसमर्पणे** । अयं विशुद्धमुनिः पाशुपत-सूत्रटीकाकर्तुः कौण्डिन्यादपरभावीति निश्चीयते —

"भाष्यकृतोक्तं तद्वक्ष्ये यमप्रकरणं तथा" (ग० का० पृ० २४)

इति तदीयवाक्यादेव । यतो मुद्रितपाशुपतसूत्रटीकायां भस्मप्रकरणानन्तरं पञ्चदशात् पृष्ठादारभ्य चतुस्त्रिंशत्पृष्ठान्तस्य टीकाग्रन्थभागस्य यमप्रकरण इति

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

संज्ञा कौण्डिन्येन स्वयमेव कृतोपलभ्यते। कौण्डिन्यस्य समय ईशवीयषष्ठशतके निर्धारितः। अतः शक्यते इदं वक्तुं यद् विशुद्धमुनिरीशवीयसप्तमशतके तदनन्तरं वाऽभूत्।

५. हरदत्ताचार्यलिखिता गणकारिका

६. तदुपरि भासर्वज्ञकृता टीका च। अत्र विद्यते मतभेदः। सी०डी०दलाल-महोदयः सटीकगणकारिकाभूमिकायाम्—"गणकारिका भासर्वज्ञेन कृता परं टीका-कारस्य नाम नोपलभ्यते" इति लिखितवान्। परं यदि सर्वदर्शनसंग्रहस्थलकुलीश-पाशुपतदर्शनविवरणं सावधानमवलोक्यते तर्हीदं स्पष्टं सञ्जायते यद् गणकारिका-कारस्य नाम हरदत्ताचार्य इत्यासीत्। यतः षष्ठकारिकाया द्वितीयभागम्---

"ज्ञानं तपोऽथ नित्यत्वं स्थितिः सिद्धिश्च पञ्चमी"

इत्युद्धरता माधवेन कारिकाकारस्य नाम "तदाह हरदत्ताचार्यः" इत्युल्लि-खितम्। परन्तु गणकारिकाटीकायाः समाप्तावेवं मुद्रिता पङ्क्तिः समुपलभ्यते—

"आचार्यभासर्वज्ञविरचितायां गणकारिकायां रत्नटीका समाप्ता" इति। अतो गणकारिकाकर्तृविषये सन्देहो जायते हरदत्ताचार्येण भासर्वज्ञेन वेयं विरचितेति। नोपलब्धमद्यावधि किमपि प्रमाणं दूरीकर्तुमिमं संशयम्।

भासर्वज्ञकृतौ द्वौ ग्रन्थौ यौ गणकारिकाटीकायां स्वीयत्वेनोल्लिखितौ तयो-र्नामनी सप्रमाणमिमे—

७. सत्कार्यविचारः।

सत्कार्यविचारे चायं विस्तारितो मया, तेनेह न प्रतन्यते (ग०का०पृ० १०)।

८. टीकान्तरम्।

अनयोर्भेदष्टीकान्तरे मया दर्शित इति नेह प्रदर्श्यते (ग०का०पृ० १०)।

इमौ ग्रन्थौ भासर्वज्ञकृतत्वेन शक्यस्वीकारौ, यदि गणकारिकाटीका भासर्वज्ञ-कृतेति स्वीक्रियते।

गणकारिकाटीकायां प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानां ग्रन्थानां नामानि सप्रमाण-मिमानि—

९. संस्कारकारिका।

"तत्क्रमश्च संस्कारकारिकायां द्रष्टव्यः" (ग०का०पृ० ९)।

१०. टीकाकाराः।

"टीकाकारास्तु सर्वमापरितोषात् कर्तव्यमित्येवं प्रतिपन्नाः" (ग०का०पृ०१९)।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अस्मादिदं स्पष्टीभवति यदुपलभ्यमानटीकायाः पूर्वं बह्व्योऽन्याष्टीका गणकारिकाया आसन् ।

भासर्वज्ञस्य समयः

डा०सर्वपल्लीराधाकृष्णन्महोदयास्तथा श्रीसी०डी०दलालमहोदया भासर्वज्ञ इति नाम न्यायभूषणेतिनाम्न्या न्यायसारटीकाया लेखकस्य भावसर्वज्ञस्यैवापरं संक्षिप्तं नाम इति स्वीकृतवन्तः, वेरावलप्रशस्तौ अचलगन्धशिलालेखे च भाव-बृहस्पति-भावज्ञ-भावशङ्कर इति पाशुपताचार्यनाम्नामुपलभ्यमानत्वात्, गणकारि-कायास्तट्टीकाया वा कर्तुः पाशुपताचार्यत्वाच्च । न्यायभूषणे च प्रमाणवार्त्तिका-लङ्कारकर्तुरीशवीयदशमशतकपूर्वार्धभवस्य प्रज्ञाकरगुप्तस्य मतं निरस्तम् । अथ च रत्नकीर्तिः, दशमशतकापरार्धभवस्य रत्नाकरशान्तेर्गुरुः, स्वीयायामपोहसिद्धौ न्यायभूषणकारममित्थं समालोचितवान्—

"यच्चात्र न्यायभूषणे सूर्यादिग्रहणे तदुपकार्यशेषवस्तुराशिग्रहणप्रसञ्जनमुक्तं तदभिप्रायानवगाहनफलम्, तथाहि तन्मते धर्मधर्मिणोरभेद उपकारलक्षणैव च प्रत्यासत्तिः" (अ० सि० ११) ।

अतो भासर्वज्ञो दशमशतकपूर्वार्धे समभूदिति तेषामभ्युपगमः ।

परन्तु न्यायसारस्यैकस्यां बङ्गाल-एशियाटिक-सोसाइटीभवनस्थायां हस्त-लिखितप्रतिलिप्याम्—"भासर्वज्ञविरचिते न्यायसारे" इत्युपलभ्यते । अस्य प्रामा-णिकत्वं स्वीकृत्य न्यायसारो भासर्वज्ञकृत इति शक्यते वक्तुमुपेक्ष्यापि भासर्वज्ञ इति भावसर्वज्ञस्यापरं संक्षिप्तं नाम इति मतम् । एवञ्च भासर्वज्ञो भावसर्वज्ञाद् भिन्न इत्यस्मिन्नपि मते स्वीकृते स ईशवीयदशमशतकात् पूर्वभावीत्यायाति, यतो न्याय-भूषणकर्ता दशमशतकपूर्वार्धभव इत्यत्र नास्ति विवादः । न्यायसारकर्ता भासर्वज्ञो गणकारिकाटीकाकर्तुर्भासर्वज्ञादभिन्न इति तु लकुलीशपाशुपतप्रतिपादितप्रमाणत्रय-स्वीकारात्, प्रमाणान्तराणामुपमानादीनां निरासात्, इन्द्रियप्रत्यक्ष आत्मप्रत्यक्ष इति प्रत्यक्षद्वैविध्यस्य अयोगिप्रत्यक्ष-योगिप्रत्यक्ष-नामान्तराभ्यामुपादानात्, अनुमान-विषये दृष्टसामान्यतोदृष्टरूपद्विप्रकारकत्वानुगमनात् स्पष्टमिव प्रतिभाति ।

११. कारणपदार्थः

अयमज्ञातग्रन्थकर्तृनामा ग्रन्थः सायुज्याभिधमोक्षचर्चां करोति एतद्ग्रन्थकर्ता कुशिकादीन् नमस्करोति, शिवस्य भवादिनामविवरणे पाशुपतसूत्रमनुसरतीत्यतो लकुलीशपाशुपतदर्शनांशप्रदर्शनपरत्वमस्य निश्चीयते ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

१२. पञ्चार्थ भाष्यदीपिका ।

इयं कौण्डिन्यकृतस्य पाशुपतसूत्रभाष्यस्य पञ्चार्थभाष्यनामकस्योपरि टीका केनाप्यज्ञातनाम्ना कृता आसीत् । इयञ्च माधवेनैवं प्रमाणत्वेनोपन्यस्ता—"तत्प्रपञ्चस्तु पञ्चार्थभाष्यदीपिकादौ द्रष्टव्यः" इति ।

१३. आकरः ।

१४. आदर्शः ।

इमावपि ग्रन्थौ माधववचनाभ्यामेव ज्ञायेते । यथाह—

"शेषमाकर एवावगन्तव्यम्" इति,

"इत्यादर्शकारादिभिस्तीर्थकरैर्निरूपितम्" इति च ।

बहुभ्योऽन्येभ्योऽपि ग्रन्थेभ्यः पञ्चार्थभाष्ये, गणकारिकाटीकायाम्, सर्वदर्शनसंग्रहे च प्रमाणवाक्यानि ग्रन्थकर्तृनामान्यनुल्लिख्यैव दत्तानि, अतोऽनुमीयते यदन्येऽपि बहवो ग्रन्था एतद्दर्शनप्रतिपादका आसन् ।

एवञ्च ईशवीयद्वितीयशतकादारभ्य, यदा लकुलीशः समभूत्, चतुर्दशशतकपर्यन्तं यदाऽचलगन्धशिलालेखः समुत्कीर्णः, अस्य दर्शनस्य प्रचारो गुर्जरे मथुरायां दक्षिणभारते चाविच्छिन्न आसीदित्यत्र नास्ति सन्देहः । परं तदनन्तरमस्य दर्शनस्य बुद्धिमात्रवैभवानामुपेक्षिताध्यात्मविद्यांशानां हस्तेषु निपतनादेतद्दर्शनाश्रिता न्यायपरम्परैवावशिष्टा, याऽद्यापि प्रचलति, नष्टा चाध्यात्मविद्यानुसारिणी प्रतिपादनपरम्परा यद्यपि सोमनाथमन्दिरमहत्त्वमधुनापि यथापूर्वमेवावतिष्ठते, भस्मस्नानादिचर्या च 'नागा' इति ख्यातैः साधुभिरद्याप्यनुष्ठीयते ।

लकुलीशपाशुपतदर्शनस्य वेदसंबन्धित्वम्

लकुलीशपाशुपतदर्शनस्य साधारणतः सर्वैर्वेदैर्विशेषतः कृष्णयजुर्वेदेन घनिष्ठः सम्बन्धः । तथ्यं त्विदं यत्सद्योजात-वामदेव-अघोर-तत्पुरुष-ईशाना ये शिवसायुज्यप्राप्तये पाशुपतसूत्रे क्रमशो ध्येयत्वेनोपदिष्टास्ते शिवस्यैव तैत्तिरीयारण्यकान्तभागोल्लिखिताः पञ्चांशा रूपाणि वा, यथाग्रे प्रतिपादयिष्यन्ते ।

तैत्तिरीयारण्यकान्त्यप्रपाठकचतुष्टये एकोपनिषन्निबद्धा, यस्याः सांहिती वारुणी याज्ञिकीति त्रयो भागाः सन्ति । दशमप्रपाठकगतो याज्ञिकीति निर्दिष्टो भागो नारायणीयोपनिषन्नाम्ना सुप्रसिद्धः खिलकाण्डरूपश्च ।

अत्र प्रतिपादितानां दार्शनिकसिद्धान्तानां लकुलीशकृतपाशुपतसूत्रप्रतिपादितैः सिद्धान्तैस्तावत्साम्यम्, यस्मादिदं स्पष्टीभवति यल्लकुलीशो नारायणीयोपनिषन्निबद्धां दार्शनिकसिद्धान्तपरम्परामनुसरति स्म । यथा—उभयत्र ब्रह्मणः शक्तिस्ततोऽ-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पृथग्भूता स्वीक्रियते। उभावपि ब्रह्म सगुणं कथयतः, एवञ्च द्वैताद्वैतं प्रतिपादयतः। तैत्तिरीयारण्यकस्य दशमः प्रपाठको नारायणीयोपनिषन्नाम्ना सुप्रसिद्धो द्वैताद्वैतं समर्थयतीति मतं विशिष्टाद्वैतसाधकैः शैवैः प्रमाणत्वेनोपगृहीतत्वाद्वैष्णवैश्चास्य विशिष्टाद्वैतपरतया व्याख्यातत्वाच्छ्वयसमर्थनम्।

लकुलीशपाशुपतदार्शनिकसिद्धान्तपरम्परा न केवलं तैत्तिरीयारण्यकखिल-भागे समुपलभ्यते, अपि तु मूलपुस्तकेऽपि त्रिचत्वारिंशदनुवाकादारभ्य सप्तचत्वा-रिंशानुवाकपर्यन्तभागे। पञ्चमन्त्राः—

"सद्योजातं प्रपद्यामि"

"वामदेवाय नमः"

"अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यः"

"तत्पुरुषाय विद्महे"

"ईशानः सर्वविद्यानाम्"

इति प्रतीका ये लकुलीशेन किञ्चित्परिवर्त्य शिवसायुज्याभीप्सुभिः क्रमेण ध्येयत्वेनोपदिश्यमानानां शिवापरपर्य्यायस्य ब्रह्मणः पञ्चरूपाणां प्रतिपादनायोपा-त्तास्त उभयत्रोपलभ्यन्ते। इमे पञ्च मन्त्राः पाशुपतसूत्रस्य पञ्चस्वध्यायेषु विभजन-नस्याधारभूताः।

गणकारिकाप्रतिपादिताष्टपञ्चकविचारधाराप्येतन्मन्त्रपञ्चकप्रभावितेति। प्रतिभाति।

सायणीयतैत्तिरीयारण्यकटीकाप्रतिपादितस्य ब्रह्मणो लकुलीशपाशुपतदर्शन-प्रथमतत्त्वेन पत्या सह साम्यम्।

लकुलीशपाशुपतदर्शनोत्थानसमये ब्रह्मशब्दः केवलमद्वैतवेदान्ताभ्युपगतपरत-त्वस्यैव वाचको नासीदिति पाशुपतसूत्रे तत्र तत्र तासु तासु भूमिकासु ध्येयतत्त्वा-र्थेऽस्य शब्दस्य प्रयुज्यमानत्वादवगम्यते।

"अत्रेदं ब्रह्मा जपेत्"

इति सूत्रं पञ्चस्वप्यध्यायेषूपलभ्यते।

इदं स्मरन्तो वयं यदि नारायणीयोपनिषदः सायणकृतं भाष्यमवलोकया-मस्तर्हीदं सुस्पष्टं भवति यत्सायणो ब्रह्माविषये वक्ति तत्तेन सहातीव साम्यं भजते यल्लकुलीशदर्शनप्रतिपादयितारः पतिनाम्नः प्रथमतत्त्वस्य विषये कथ-यन्ति। यथा—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

(क) ब्रह्म जगत्कारणम्। इदमुपादानकारणम्, यतो मायाऽस्य शक्तिर्नास्मात् स्वातन्त्र्येण सत्तां भजत्यपि तु तस्यैव विशेषणरूपेण। अत इदं मायि मायाविशिष्टं चोच्यते—

"मायां तु प्रकृतिं विद्याद् मायिनन्तु महेश्वरम्"
(तै० आ० ५६४)

'योऽयमाकाशो मायाविशिष्ट ब्रह्मण उपादानकारणादुत्पन्नः"
(तै० आ० ५६६)

(ख) यथा ब्रह्मतत्त्वस्य सच्चिदानन्दैकरसत्वं स्वभावस्तथा मायाविशिष्टस्य सृष्टि-स्थितिसंहाराः। (तै० आ० ५७१)

(ग) न प्रभवन्ति कर्माणि स्वातन्त्र्येण कृतकर्मफलं दातुम्। ईश्वर एव कर्मफलदाता।

(घ) न कारणाद्बहिः कार्यसत्ता संभवतीत्यतो ब्रह्म सर्वव्यापकमनन्तञ्च।

(ङ) ब्रह्म सत्। इदं जगत्सृष्ट्वा तदनुप्रविशति। तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्च, निरुक्तञ्चानिरुक्तञ्च, निलयञ्चानिलयञ्च, विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च सत्यञ्चानृतञ्च भवति।

(च) ब्रह्म सुकृतम्, सुशब्दोऽत्र स्वयंशब्दपर्यायः कृतशब्दश्च कर्तृशब्दपर्यायः। अतः स्वयं कर्तृ स्वतन्त्रं ब्रह्म।

(छ) मुक्तिर्जीवस्य ब्रह्मणि प्रतिष्ठा स्वात्मबुद्धिदार्ढ्यम्, स्वात्मब्रह्मणोऽभेदानुभवः।

(ज) जीवगतानन्दस्य ब्रह्मानन्देनाभेदं विद्वान् ब्रह्म उपसंक्रामति। संक्रमणं नाम दृढसंयोगरूपप्राप्तिः।

"जलूका तृणे संक्रामति" (तै० आ० ६५२) इत्यादौ तथा दृष्टत्वात्।

जलूकादृष्टान्तेनेदं ध्वन्यते— यथा जलूका स्वस्थानमपरित्यजन्त्येव तृणं संक्रामति, तथा पशुरपि पशुत्वं सर्वथाऽपरित्यजन्नेव ब्रह्मसायुज्यमेति। मुक्तिश्च जीवे ब्रह्मशक्तिप्रवेशः, यस्माद् ब्रह्मशक्तयस्तथैव पशुमनुप्रविशन्ति यथा संलग्नजलौकाद्व्यक्तिविशेषकायाज्जलौकाकाये रुधिरम्।

(झ) मुक्तिः सालोक्यसामीप्यादिक्रमेण सत्यज्ञानानन्तादिलक्षणब्रह्ममहत्त्वावाप्तिः।

(ञ) द्वैताद्वैतदर्शनं भेदाऽभेदापरपर्यायं परस्परविरुद्धभेदाभेदप्रतिपादकत्वादन्याय्यमिति न शक्यते वक्तुम्, ब्रह्माकारेणाद्वैतं भोक्तृ-भोग्याकारेण द्वैतमित्याकारभेदाद् व्यवस्थासिद्धिस्वीकृत्या बाधाभावस्य शक्यसमर्थनत्वात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

(ट) सायणः 'सद्योजातम्' इत्यादिपञ्चतैत्तिरीयारण्यमन्त्रान्न केवलं शैवदर्शनपरतया अपि तु शैवधर्मपरतयापि व्याचष्टे। स मनुते यत् ते मन्त्राः, पञ्चवक्त्रशिवमूर्तिवर्णनपराः। सद्योजातनामकं पश्चिमवक्त्रम्, उत्तरवक्त्ररूपो, वामदेवः, तस्यैव विग्रहविशेषा ज्येष्ठादिनामकाः, अघोरनामको दक्षिणवक्त्ररूपः, प्राग्वक्त्रदेवस्तत्पुरुषनामकः, योऽयमूर्ध्ववक्त्रो देवः सोऽयं सर्वविद्यानां वेदशास्त्रादीनां चतुःषष्टिकलाविद्यानामीशानो नियामकः। (तै० आ० ७३३-५५)

(ठ) पत्युः शक्तिस्ततोऽपृथग्भूता, पतिर्जगत्कारणं स्वतन्त्रश्च। योगश्च निष्ठा—सामीप्यसायुज्य-भेदभिन्नः। सायुज्ये पतिशक्तयः पशौ संक्रामन्तीत्यादयो लकुलीशसिद्धान्ता अग्रे व्याख्यास्यन्ते। एवं द्वैताद्वैतपाशुपतदर्शनस्य वैदिकपरम्परागतत्वं सिध्यति।

लकुलीशपाशुपतदर्शनस्य दर्शनान्तरेभ्यो वैशिष्ट्यम्

पाशुपत-लकुलीशपाशुपतयोर्भेदः, पाशुपतदर्शनस्य च दर्शनान्तरेभ्यो भेदः, केषुचिदंशेषु प्राङ्निरूपितोऽपि श्रोतृस्मारणाय तदंशसंग्रहपूर्वकं लकुलीशपाशुपतदर्शनस्य दर्शनान्तरेभ्यो भेद इह यथासंभवं सविस्तरं निरूप्यते।

(१) मोक्ष एतन्नये न्यायमते इव न दुःखान्तमात्ररूपः, अपि तु सदुःखान्ता सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वाधिगमरूपपारमैश्वर्यावाप्तिः।

(२) कार्यमेतन्नये कारणे सदेवोत्पद्यते, नाऽसद्यथा वैशेषिकनये। इदं वैशेषिकाभ्युपगताऽसत्कार्यवादाद्भिन्नं सत्कार्यवादमवलम्बते। एवञ्च विद्याकलापशुरूपं कार्यजातमस्मिन् दर्शने नित्यम्।

(३) ईश्वर एतन्नये सर्जने स्वतन्त्रो न तु न्यायवैशेषिकनय इव परमाणुकर्मपरतन्त्रः।

(४) अन्यत्र विधीयमानो विधिरनुष्ठातॄन् स्वर्गं नयति, यस्माद्विध्यनुष्ठानजन्ये पुण्ये क्षयं गते सति भूयो मृत्युलोकं परावर्तते जीवः। परं लकुलीशपाशुपतविधिः शिवसामीप्यं नयति, यस्मान्न भूयः परिवर्तिसंसारागमनम्।

(५) इदं रामानुजानन्दतीर्थादिभिस्तत्पूर्वभाविभिराचार्यैश्च स्वीकृतं मोक्षस्य दासत्वरूपत्वं निराकरोति। यतः कस्यापि सर्वशक्तिसतोऽपि दास्यं न दुःखान्तरूपमपि तु दुःखरूपमेव। अत एवेदं पारमैश्वर्यावाप्तिरूपत्वमभ्युपगच्छति मोक्षस्य।

(६) द्वैतपाशुपतदर्शनादिदं भिन्नम्, यतः पूर्वं सर्जने कर्मपरतन्त्रत्वं पत्युरुररीकरोति, इदं तु ततोऽपि स्वातन्त्र्यम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

(७) एतन्नये सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वशक्ती पत्युः पशुं संक्रामतः । ते न स्वाभाविक्यौ पशौ, परन्तु द्वैतपाशुपतदर्शनानुसारमिमे पशौ स्वाभाविक्यौ । एवञ्च मलतिरोहिते ते मलापगमेऽभिव्यक्ते भवतः ।

(८) पाशुपतदर्शने कर्मसापेक्षः पतिर्जगत्कारणम्, इह तु—

कर्मादिनिरपेक्षस्तु स्वेच्छाचारी यतो ह्ययम् ।
ततः कारणतः शास्त्रे सर्वकारणकारणम् ।।

इति मतमवलम्ब्यते ।

लकुलीशपाशुपतदर्शनस्य युक्तिवादसहकृतः स्वातन्त्र्यवादः

लकुलीशपाशुपतदर्शने पतिः स्वतन्त्रः । स जगत्सर्जने न कमपि परमाश्रित्य प्रवर्तते । उपादानकारणं न तस्मात् स्वातन्त्र्येण बहिरास्ते । तदपि तस्मिन्नेव शक्तिरूपेण वर्तते । नापि सृष्टिक्रियायां स कर्मपरतन्त्रः । यतः कर्मफलं तदधीनमेव । तत्प्रदत्तान्येव कर्मफलानि जीवा भुञ्जन्ति । यथोक्तम्—

स्वतन्त्रस्यायोज्यत्वं करणादिप्रयोक्तृता ।
कर्तुः स्वातन्त्र्यमेतद्धि न कर्माद्यनपेक्षणम् ।। इति ।

इयं विचारधारा—

"ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात्"

इति नैयायिकविचारधारासमैव । परन्तु पत्युः सर्जनव्यापारः सदा कार्यकारणभावानुसार्येव स कस्यापि वस्तुनः स्वरूपलक्षणं नापि कार्यकारणभावक्रममन्यथा करोति ।

"मुक्तानां पुनर्दुःखैरसंयोजनम्"

इत्येतां कारणमर्यादां नातिवर्तते । लकुलीशपाशुपताभ्युपगतस्य स्वातन्त्र्यवादस्य युक्तिसहकृतत्वं पत्युः कारणापरपर्यायत्वस्वीकरणेनैव द्योत्यते ।

अयं स्वातन्त्र्यवादोऽद्वैतकाश्मीरशैवाभ्युपगतस्वातन्त्र्यवादाद् भिन्नः । अयं कार्यकारणभावमनुल्लङ्घ्यमव्यभिचारिणञ्च मनुते । अत एवायं विद्याकलापशुरूपाणां कार्याणामङ्कुरस्येव बीजे पत्यौ सद्भावमङ्गीकरोति ।

लकुलीशपाशुपतदर्शनं नाध्यात्मवादः (Idealism) । इदं जगदुपादानकारणस्यात्मरूपत्वं चेतनाऽचेतनयोर्वा पारमार्थिकमैक्यं ब्रह्मरूपत्वं चिद्रूपत्वं वा न स्वीकरोति । एतन्मते आत्मानात्मनोः, कार्यकारणयोः जडचेतनयोर्भेदस्तात्त्विकः । तथाप्यनात्मनः पत्यौ, कार्यस्य कारणे, अचेतनस्य परिमितप्रमातुः पशोश्च

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

'कार्यस्य' पत्यभिन्नायां शक्तौ सद्भावाभ्युपगमान्नेदमभेदवादि, अपि तु भेदाभेदवादि., यत इदं कार्यकारणादीनां पारस्परिकं तात्त्विकं भेदं स्वीकुर्वदपि कार्यस्य पत्युर्बहिः स्वातन्त्र्येणावस्थानं नाभ्युपगच्छति, अपि तु तदन्तर्गतत्वं हार्यधार्यकार्यत्वेन पत्यपेक्षया गौणताञ्च प्रतिपादयति। इदं सगुणब्रह्मवादि।

लकुलीशदर्शनं निर्गुणब्रह्माभ्युपगमोन्मुखमिव प्रतीयते। "वाग्विशुद्धः" (पा० सू १२७) इति सूत्रस्य व्याख्यां कुर्वाणः कौण्डिन्यो यद्यपि "हित्वा वाणीं मनसा सह रूपरसगन्धविद्यापुरुषादिपरो निष्कलो ध्येयः" इति कथयन् 'वाग्विशुद्धः' इत्यस्य विद्याकलापशुरूपावान्तरतत्त्वोत्तीर्णः शिवो ध्येय इत्येवार्थं प्रतिपादयति, तथापि गणकारिकायाम्—

"यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह"

इत्यौपनिषदवाक्यप्रभावित इव टीकाकारः 'वाग्विशुद्धः' इत्येवं व्याचख्यौ—

"गुणधर्मद्वारेण वाचः प्रवर्तन्ते यस्मादतस्तद्व्यतिरिक्तस्तदविशेषितश्च भगवान् विशुद्ध इत्युच्यते। यथाह—

नित्यानागन्तुकैश्वर्यंयुक्ते परमकारणे।
यत्र वाचो निवर्तन्ते वाग्विशुद्धः स कीर्तितः।
क्षणैकमपि यस्तत्र प्राप्नोत्येकाग्रतां यतिः।
स दग्ध्वा सर्वकर्माणि शिवसायुज्यमाप्नुयात्॥ इति।
(ग० का० ११)

तथा—

तद्वद्रागाद्यसंसृष्टं शिवं ध्यायेदनालसः॥
विवक्षोर्वाग्विशुद्धः प्राग् यद्वच्चेतसि भासते।
तद्वत्तं प्रणिधानेन दिवा रात्रौ च चिन्तयेत्।
(ग० का० २१)

एवं गुणधर्मव्यतिरिक्ते तदविशेषिते च पत्यौ प्रणिधानोपदेशाज्जगत्कारणत्वेन सगुणत्वे स्वीकृतेऽपि प्रणिधेयत्वेन ब्रह्मापराभिधस्य पत्युर्निर्गुणत्वमपि स्वीकृतमिति स्पष्टीभवति। अतीव गहनोऽयं विषयः समधिकमन्वेषणं विवेचनं चापेक्षते।

लकुलीशपाशुपतदर्शनस्वीकृताः पञ्च पदार्थाः

यद्यपि द्वैताद्वैतलकुलीशपाशुपतदर्शनस्वीकृताः पञ्च पदार्था द्वैतपाशुपतोपात्तैरेव नामभिः परिगणिताः, तथापि तद्वाच्येषु महान् भेदः।

(१) पतिः कारणं वा।

पतिः कारणापरपर्यायः, असद्भिन्नसत्स्वरूपः, आद्यः, अनन्तः, नित्यश्च।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

परमस्य नित्यत्वं मोक्षसंबन्धिनित्यत्वाद् भिन्नम्; यतोऽस्मिन्नये नित्यत्वं द्विविधम्—(क) अनाद्यनन्तम्, (ख) साद्यनन्तञ्च। पत्युर्नित्यत्वं प्रथमप्रकारकम्। मोक्षस्य नित्यत्वं द्वितीयप्रकारकम्। अयमकारणकं कारणम्, असंसारी, तैत्तिरीयारण्यकोपलब्धसद्योजातादिशब्दवाच्यः, त्रिविधस्यापि कार्यस्य व्याख्यास्यमानविद्याकलापशुरूपस्य कारणम्, समस्तस्यापि भुवनजातस्य समवायिकारणं निमित्तकारणं च। सर्वोऽपि भवस्तस्माद्बीजादङ्कुर इवोद्भवतीति भवोद्भवः। स्थितिध्वंसानुग्रहरूपक्रीडाकर्तृत्वात् क्रीडाशीलो देवः सिद्ध-साधक-पशुभ्यः परत्वाज्ज्येष्ठः। अकृतकैश्वर्यवत्त्वाच्छ्रेष्ठः यथोक्तम्—

दृक्क्रियालक्षणा शक्तिस्तत्त्वधर्मोऽस्य नित्यता।
श्रेष्ठोऽतः सर्वभूतेषु तस्मादेष परः स्मृतः॥ इति॥

पशुष्वधर्मभयोत्पादकत्वात् कृतकर्मफलदातृत्वाद् रुद्रः। यथोक्तम्—

नानाविधैः कृतैर्यस्माद् भयैश्च विविधैस्तथा।
संयोजयति भूतानि तस्माद् रुद्र इति स्मृताः॥ इति॥

सर्वस्यापि चराचरस्य जगतः कलनात् कालः। यथोक्तम्—

ब्रह्मादिभूर्जपर्यन्तं जगदेतच्चराचरम्।
यतः कलयते रुद्रः कालरूपी ततः स्मृतः॥ इति॥

उदधिमन्थने साधारण्यास्तरङ्गाकाराया वृत्तेर्निरोधवद् धर्मज्ञानैश्वर्यादिबलवृत्तिनिरोधकत्वाद् बलप्रमथनः। सिद्धेश्वरवर्जं सर्वभूतानां स्थानशरीरेन्द्रियविषयादिषु रत्याधिक्यजनकत्वात् सर्वभूतदमनः। कलाकार्येभ्योऽन्तःकरणबहिष्करणेभ्यः सूक्ष्म-स्थूल-भूतेभ्यश्च मनःशब्दगृहीतेभ्यो रहितत्वान्निष्कलोऽमन इत्यादिशब्दैः सद्योजातादिमन्त्रेषु तदनुसारिषु पाशुपतसूत्रेषु निरूपितरूपः प्रथमः पदार्थः पतिशब्दवाच्यः।

पतिरेकोऽप्यनेकगुणत्वाद् विविधकृत्यकारित्वाद् घोर-अघोर-घोरतरादिपरस्परविरुद्धरूपत्वाच्च अनेकोऽपि एवञ्च एकानेकाश्रयायाः क्रियायाः, बहुद्रव्यसंयोगिनः पानकरसस्य वैकत्ववदेकत्वमस्याभ्युपगम्यते।

(२) कार्यपशुर्वा

द्वितीयो मुख्यपदार्थः कार्यं पशुर्वा कथ्यते। कार्यशब्दार्थो लकुलीशपाशुपतदर्शने दर्शनान्तरस्वीकृतेभ्य एतच्छन्दार्थेभ्योऽतीव भिन्नः। कार्यं न प्रकृतिविरुद्धविकृतिस्वरूपं सांख्यनय इव। यत एतन्नये न केवलं तत्सर्वं यत्सांख्यैर्विकृतिरूपमभ्युपगम्यते, अपि तु प्रकृतिविकृत्युभयविलक्षणः सांख्यसम्मतः पुरुषोऽपि कार्यान्तर्गत

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एव। इदं प्रकृतेर्महान् महतोऽहंकार इत्यादिस्वरूपसांख्यपरिणामवादाद्भिन्नं स्थूलीभवनवादं प्रतिपादयति, यदनुसारं सूक्ष्मतया पतिशक्तौ विद्यमानानि महदादीनि स्थूलीभवन्ति, संयोज्यन्ते च तैस्तैर्वस्तुरूपैरीश्वरेच्छया।

नापीदं बाह्यपदार्थानां परमात्मनः प्रत्ययमात्ररूपत्वं (Mereidea) प्रत्ययवादिकाश्मीरिक स्वातन्त्र्यवादवत् (Idealistic Voluntarism) समभ्युपगच्छति। लकुलीशपाशुपतदर्शनं जडचेतनयोः पतिशक्तौ सूक्ष्मरूपेण सतोरपि पारस्परिकं भेदं मनुते। नापि कार्यजातं सर्वं भ्रान्तिस्वरूपं यथाऽद्वैतवेदान्तिनये, यतो लाकुलीशं दर्शनं नाद्वयवादोऽपि तु द्वैताद्वैतवादः। इदं परतत्त्वं नैकरूपम्, अपि त्वेकानेकरूपं प्रतिपादयति। एवं चैतन्नये बहुत्वमेकस्मिन् परत्त्वेऽन्तर्गतं नभसीव ताराः। नापि कार्यमुत्पत्तेः प्रागसद्रूपमेवं चानित्यं यथा न्यायवैशेषिकसिद्धान्ते। एतन्नये पदार्थरूपं कार्यं नित्यं सद्रूपञ्च।

लकुलीशदर्शनं पशुस्वरूपाभ्युपगमे पतिस्वरूपप्रभावितमिव, पत्युः कारणापरपर्यायत्वस्वीकारे चोत्थानानन्तरभावि-दार्शनिकविचारधारापरिवर्धनप्रभावितमिव च भाति। अस्य मतस्य परिपोषः पाशुपतसूत्रप्रथमसूत्रे पति-पशुशब्दमात्रप्रयोगेण, कारणकार्यशब्दाऽप्रयोगेण च समर्थ्यते। प्रथमं पशुशब्दार्थः पाशनात् पशुरित्येवोपलभ्यते। अतश्च कार्यशब्दस्य द्वितीयमुख्यतत्त्ववाचकस्य वाच्योऽर्थो नायम्—

"यज्जन्यते, उत्पाद्यते, यस्य चोत्पत्तेः प्राग् अभावः" इति,

अपि तु—

"यदीश्वरेच्छापरतन्त्रं अस्वतन्त्रमेवञ्च स्वतन्त्रात् पत्युस्तच्छक्तिस्थितत्वान्न सर्वथा भिन्नम्" इति।

पशुः पतिं सार्थकयति। पतिः पालकः। न चासति पाल्ये पतिशब्दस्य पालकापरपर्यायस्य संभवति सार्थक्यम्। कार्यशब्दवाच्यद्वितीयमुख्यपदार्थान्तर्गतास्त्रयोऽवान्तरपदार्थाः—(क) पशुगुणस्वरूपा विद्या, (ख) जडतत्त्व (Matter) रूपा कला, (ग) परिमितप्रमातृस्वरूपः पशुरिति।

कारणकार्ययोः सम्बन्धः

लकुलीशमते कार्यं विद्याकलापशुत्रिकं नित्यं पत्यावतिष्ठते, तत एव चोद्भवतीति पतिर्भवोद्भवः। सृष्टिरपि भवे विद्यमानानामेव वस्तूनां वृत्तिलाभमात्ररूपा। कार्यत्रयं पत्युः कारणस्य प्रधानगुणरूपायां धर्मरूपायां वा शक्तौ निलीनमास्ते। न चेत्थं कार्यकारणयोर्वृत्तिसंकरदोषो गोजाविमहिषीक्षीरवद् दीपादित्यप्रकाशनयनरश्मिवच्चाऽसाङ्कर्यस्य समर्थनात्। पतिः सर्वव्यापकः, परं कार्याणि परिच्छिन्नव्याप-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कत्वानि। एवञ्च पशुः पुरुषो वा चतुर्विंशतितत्त्वानि कलादिपृथिव्यन्तानि व्याप्नोति। कला, येह सांख्यसम्मतप्रधानापरपर्यात्वेनेव स्वीकृता प्रतिभाति, महदारभ्य तत्त्वत्रयोविंशतिकम्, एवमेव चाहङ्कारादि तदनन्तरपरिगणितं तत्त्वजातं व्याप्नोति। अतोऽस्मिन्दर्शने भिन्नानि कार्याणि माक्षिककोटद्रव्यवन्न पृथक्सत्ताकानि अपि तूक्तप्रकारेणोत्तरोत्तरं तत्त्वं क्रमशोऽधराधरं व्याप्नोति। व्याप्यव्यापकौ पारस्परिकवैविक्त्येन प्रतीयेते, हरिद्रोदकवत्। यथा हरिद्रारञ्जिते जले शीतस्पर्शसांसिद्धिकद्रवत्वप्रतीतिरूपतया जलस्य प्रतीतिस्तथा गन्धवर्णघनक्षारत्वादिभिर्हरिद्रायाः।

अतः कार्यकारणे सहैव वर्तेते, परं परस्परतः पृथक्सत्तां भजेते, स्वरूपभेदात्; यद्यप्युभे अप्युक्तप्रकारेण व्यापके। यतः कार्याभावे कारणमिति वक्तुं न युक्तिवादसंगतम्, नापि पाल्याभावे पतिः पतिरिति। कारणे कार्यं भूमाविव बीजं पृथक्स्थिति। कारणं स्वतन्त्रं कार्यं चास्वतन्त्रम्। पूर्वः पतिरपरः पशुः। पूर्वश्चिद्रूपोऽपरश्चिदचिदुभयरूपः।

(क) विद्या

त्रिषु कार्यावान्तरतत्त्वेषु विद्या प्रथमा। इयं पशुगुणरूपा। लाकुलीशानां ज्ञानमीमांसा प्रमाणमीसांसा कर्तव्यमीमांसा चैनामेवाश्रित्य प्रवर्तन्ते। इयं चेतना, स्वप्रकाशा, बाह्यविषयप्रकाशयित्री, पुरुषगुणतया पुरुषं जडरूपायाः कलाया विभेदयति।

इयं विध्यनुष्ठानजन्यः प्रथमो लाभ इत्यप्युभ्युपगता।

प्रथमलाभरूपा चेयं ज्ञानमित्युच्यते।

आगमरहस्यार्थद्योतिका मलानां तदपनयनोपायानाञ्च तात्त्विकस्वरूपाणि वेदयति, नयति च लाभान्तरं प्रति सति मलापगमे।

पत्यादिपञ्चपदार्थविषयकं समासविस्तरविभागविशेषोपसंहारनिगमनतस्तत्त्वज्ञानमस्याः स्वरूपम्, अतश्चेयं प्रमाणाभासजमिथ्याज्ञानविरोधिनी। (ग० का० पृ० ९)

एष विद्याशब्दः प्रकरणानुसारम्—(१) पशुगुणार्थे (२) तद्द्वारेणोपात्तज्ञानार्थे, (३) गुरूपदेशजनितोपादेयतत्त्वज्ञानार्थे, (४) प्रथमलाभार्थे च प्रयुज्यते।

इयं विद्या पशोरुपाधित्वेन गुणत्वेन विशेषणत्वेन च वर्ण्यते। इयं प्राधान्येन (१) बोधस्वभावा, (२) अबोधस्वभावा चेति द्विविधा। बोधस्वभावा (१) विवेकप्रवृत्ति (२) सामान्यप्रवृत्त्यपरपर्यायाऽविवेकप्रवृत्तिरूपाभ्यां द्विधा। अबोधस्वभावा तु (१) धर्मं (२) अधर्म (३) संस्काररूपैस्त्रिधा। इमे विद्याविभागा

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

विभिन्नासु परिस्थितिषु प्रतिक्षिप्तस्य पशोर्विभिन्नानि विद्यारूपगुणकर्माणि द्योतयन्ति। धार्मिकपरिस्थितौ गुरूपदेशं भक्तिश्रद्धाध्यानपूर्वकं शृण्वतो गुरूपदिष्टपरतत्त्वज्ञानरूपेण परिस्फुरन्ती बोधस्वभावविद्यान्तर्गता विवेकप्रवृत्तिरित्युच्यते।

चित्स्वरूपा विद्या सर्वदा स्वप्रकाशा। परप्रकाशकत्वं चास्याः कादाचित्कम्। यदेयं विषयं प्रकाशयति तदा बोधस्वभावेत्युच्यते। विषयमप्रकाशयन्ती स्वप्रकाशमात्रा चेयमबोधस्वभावा। कृतकर्मफलरूपौ धर्माधर्मौ स्वान्तर्भावयन्त्यबोधस्वभावा विद्या लाकुलीशकर्तव्यमीमांसाया आधारभूता। धर्माधर्मयोरबोधस्वभावविद्यान्तर्भावनं द्योतयति यद्धर्माधर्मौ स्वप्रकाशौ, पुरुषस्तौ प्रकाशान्तरनिरपेक्षं स्वात्मानमिव वेत्ति, न च शक्नोत्यात्मानं चिन्तयितुं स्वगुणभूताभ्यां ताभ्यां विना।

अबोधस्वभावविद्यायास्तृतीयो विभागः संस्कारशब्दवाच्यः। अयं न कृतकर्मणां फलस्वरूपोऽपि तु ज्ञातानां विषयाणाम्। लाकुलीशज्ञानमीमांसेममेवाश्रित्य प्रवर्तते। अयं स्मरणकारत्वात् सविकल्पज्ञानकारणेष्वेकः, यतः स्मर्यमाणाऽभिधानसम्वन्ध एवाऽविकल्पं सविकल्पीकरोति।

बोधस्वभावविद्याया विवेकप्रवृत्तिरूपो विभागः प्राग् विवेचितः। सामान्यप्रवृत्त्यपरपर्यायाविवेकप्रवृत्तिरूपो द्वितीयो विभागो लाकुलीशदर्शने प्रत्यक्षज्ञानस्य साधनं चित्तमित्युच्यते। (ग० का० पृ० १०)

परन्तु चित्तं नान्तःकरणेष्वेकं यथा वेदान्तनये। इदं पुरुषगुणभूताया बोधस्वरूपविद्याया व्यापाररूपम्।

व्यापारश्च स्वप्रकाशायाः परप्रकाशिकायाश्च विद्यायाः परप्रकाशनाय प्रकाशप्रसररूपः। अयं विषयं प्रदीपवत् प्रकाशयति। एवं विषये प्रकाशितेऽन्तःकरणबहिष्करणेषु यथायथं व्यापृतेषु प्रत्यक्षज्ञानं जायते।

प्रत्यक्षं निर्विकल्पसविकल्पभेदाद् द्विविधम्।

त्रीणि प्रमाणानि

इह प्रत्यक्षानुमानागमाख्यानि त्रीण्येव प्रमाणानि। अर्थापत्ति-सम्भव ऐतिह्याभावादीनि दर्शनान्तरस्वीकृतानि त्रिष्वेवान्तर्भवन्ति।

१. प्रत्यक्षं द्विविधम्—(क) इन्द्रियप्रत्यक्षम्, (ख) आत्मप्रत्यक्षम्। पूर्वंमिन्द्रियार्थसम्बन्धव्यञ्जकसामग्र्यं धर्माधर्मप्रकाशदेशकालचोदनाद्यनुगृहीतं सत् प्रमाणम्। अपरन्तु चित्तान्तःकरणसम्बन्धसामाग्र्यम्। (पा० सू० पृ० ७)

२. प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं द्विविधम्—(क) दृष्टम्, (ख) सामान्यतो दृष्टम्। पूर्वं द्विविधम्—(अ) पूर्ववत्, (आ) शेषवत्। पूर्वदृष्टोऽयं षडङ्गुलीयकः स एव,

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

विषाणमात्रदर्शनाद् गौरिति च क्रमशस्तयोरुदाहरणे। अपरं त्वेकप्रकारकमेव, येन गतिपूर्विकां मनुष्यपश्वादीनां देशान्तरप्राप्तिं प्रत्यक्षतोऽनुभूयाऽप्रत्यक्षाप्यादित्य-गतिरनुमीयते।

आगमश्चाऽऽमहेश्वराद् गुरुपारम्पर्यागतं शास्त्रम्।

(ख) कला

कला कार्याख्यप्रधानतत्त्वान्तर्गतं द्वितीयं तत्त्वम्। इयं जडा। अस्याः सांख्या-भ्युपगतप्रधानापरपर्यायेण प्रकृतितत्त्वेन महत्साम्यम्। एतदन्तर्गतानि महदादिपृथि-व्यन्तानि त्रयोविंशतितत्त्वानि सांख्यसाधारणानि। द्वैतपाशुपतदर्शने चेयं कला प्रधा-नापरपर्यायत्वेन सम्मताऽऽसीदिति।

"कार्यं प्राधानिकं महदादि"

इत्यादिवाक्यानां शाङ्करशारीरकभाष्ये तट्टीकासु चोपलभ्यमानत्वात् प्रति-भाति। इयं परिमितप्रमातुर्मानसशरीरोपाधिः (Psychophysical limitation) स्वयमचेतनापि चेतनाश्रिता। अस्याश्चेतनपारतन्त्र्यं सन्नद्धाश्वस्य रथस्य वाहक-पारतन्त्र्यमिव।

इयं (क) कार्यं (ख) करणरूपाभ्यां द्विविधा। कार्यरूपायां कलायां पृथि-व्यादिपञ्चभूतानि, गन्धादयश्च पञ्च भूतगुणा अन्तर्भवन्ति। करणे च पञ्च ज्ञानेन्द्रि-याणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि त्रीण्यन्तःकरणानि चान्तर्भवन्ति।

(ग) पशुः

चेतनः प्रमाता पशुः कार्यान्तर्गतस्तृतीयोऽवान्तरपदार्थः। अयं कार्यान्तः परि-गण्यते, यतोऽस्य विशिष्टा सत्तेश्वरकृता। परमिदं न विस्मरणीयं यद्यत्र तत्र मुख्य-तत्त्वपञ्चकान्तर्गतकार्यरूपद्वितीयतत्त्वार्थमपि पशुशब्दः प्रयुज्यते। तत्रार्थभेदः प्रागेव निर्दिष्टः। सिद्धेश्वरवर्जं सर्वोऽपि चेतनः प्रमाता पशुः पाशितत्वादस्वातन्त्र्यात् कारणशक्तिनिरोधात् (पा० सू०, पृ० ५) बाह्यविषयाश्रितत्वात्, व्यापकत्वेऽपि पाञ्चभौतिकशरीरेण स्वतादात्म्यीकरणात्, प्रलये शरीरसम्बन्धे विगते नवसृष्टौ शरीरग्रहणस्वातन्त्र्याभावात्, प्रवृत्तिनिवृत्तिस्थितीष्टानिष्टस्थानशरीरेन्द्रियविषया-दिप्राप्तावीश्वरच्छन्दःपरत्वाच्च। अनादिपाशबद्धोऽयं कला-तदन्तर्गतत्रयोविंशति-तत्त्वावच्छिन्नत्वात् परिमितः।

परिमितः प्रमाताऽचेतनकलासम्बन्धजनितावच्छेदव्यपगमेऽपि पारिमित्यं न जहाति, प्रलये स्थूलशरीरसंबन्धाऽभावे जातेऽपि नवसृष्टौ तस्य भूयोऽभिजननात्। अयं शरीरेन्द्रियादिसंघातरूपस्य क्षेत्रस्य ज्ञातेति क्षेत्रज्ञः। इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःख-ज्ञानैरनुमीयमानत्वादनुमेयः बाह्यविषयान् स्वप्रकाशेन प्रकाश्यं गृह्णाति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पशुः पतिवत् सर्वव्यापकत्वेऽपि किञ्चिज्ज्ञत्वात् किञ्चित्कर्तृत्वाच्च सर्वज्ञात् सर्वशक्तिमतः पत्युर्भिन्नः। परमयं भेदः पशोः सांसारिकावस्थायामेव, सायुज्यरूप-मोक्षस्य माहैश्वर्यावाप्तिरूपत्वान्मुक्तः सदाशिव एवेति किञ्चिज्ज्ञत्वकिञ्चित्कर्तृत्व-निष्ठो भेदो मोक्षे व्यपगच्छत्येव।

पशुः प्राधान्येन द्विविधः—(१) साञ्जनः शरीरेन्द्रियादिसम्बन्धी। स च चतुर्दशविधः।

दैवमष्टविधं प्रोक्तं तैर्यग्योनं च पञ्चधा।
पर्वमेकं तु मानुष्यमेतत्संसारमण्डलम्॥ इति।

. निरञ्जनः शरीरेन्द्रियादिसम्बन्धरहितः। स च त्रिविधः—(क) संहृतः प्रलयकालभावी पशुः, (ख) कैवल्यगतः पुरुषप्रकृत्योः पारस्परिकविविक्तत्वानु-भवात् प्रकृतिवियुक्तः पशुः, (ग) निष्ठायोगयुक्तः शिवसायुज्यप्राप्त्या संक्रान्तसर्वज्ञ-त्वसर्वकर्तृत्वशक्तिः।

पञ्च मलाः

मिथ्याज्ञानमधर्मश्च सक्तिहेतुश्च्युतिस्तथा।
पशुत्वमूलं पञ्चैते तन्त्रे हेयाधिकारतः॥ (ग० का० २२)

इति वचनानुसारं पञ्च मलाः।

१. संशयविपर्ययादिभेदभिन्नं प्रमाणाभासजं ज्ञानं स्वबीजेन सह मिथ्याज्ञान-मित्युच्यते। व्याख्यास्यमानपञ्चावस्थान्तर्गताऽव्यक्तावस्थाऽऽगमे प्रत्यनीकरूपत्वा-न्मनःकालुष्यरूपाणां कामक्रोधलोभमदमात्सर्यादीनां तुच्छभावानामज्ञानरूपत्वा-न्मिथ्याज्ञानान्तर्गतत्वमेव।

२. वर्ज्यकर्मानुष्ठानं स्वविकारेण तत्फलसञ्चयरूपेण सहितमधर्मः।

३. शास्त्रान्तरविहितकर्मानुष्ठानजन्येन सङ्करेण धर्मेण सहिता विषया-शक्तिः सक्तिहेतुः।

अयं परिमितप्रमातारं शरीरप्राणबुद्ध्यादिभिः स्वतादात्म्यं कर्तुं प्रवर्तयति।

४. ध्यातृचित्तस्य ध्यानविषयाद् रुद्रतत्त्वादीषच्च्यवनस्य विषयं प्रति किञ्चि-दौन्मुख्यमात्रस्य न तु विषयप्राप्तेः कारणं च्युतिः।

इदमिहावधार्यम्—यथा मिथ्याज्ञानस्य प्रमाणाभासेन स्वबीजेन सह मलत्वम् अधर्मसङ्करयोः स्वस्वविकाराभ्यां क्रमशः पापसञ्चय-सङ्काभ्यां सह मलत्वम्, तथा च्युतेरप्यधर्माख्येन स्वबीजेनैव सह मलत्वम्, इमे मिथ्याज्ञानादयो न पुरुषस्य चित्तविद्ययोर्वा भावाः, अपि त्वधर्मविकारा एव। परं ज्ञानेच्छाभ्यां संमिश्रणात् क्षीरसंमिश्रितोदकवत्तदभिन्ना इव गृह्यन्ते।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

५. येन मलेन युक्तः पशुः पत्युर्विभिन्नः, यः कैवल्यगतानामन्यमलाभावेऽपि पुनः संसारापत्तिकारणम्, संसारस्य चानादिकारणम्, सर्वेषु च मलेषु मुख्यतमः स पशुत्वमूलमित्युच्यते । व्याख्यास्यमानचतुर्दशलक्षणोपेतश्चायम् । तानि च लक्षणानि अनात्मन्यात्मभावपरित्यागपूर्वकं महेश्वरैकात्म्यं भावयत्सु ये गुणा उदयन्ति, ये च पाशुपतसूत्रप्रथमाध्याये "सर्वज्ञता" इति द्वाविंशतिसूत्रादारभ्य "सर्वत्र चाप्रतिहतगतिर्भवति" इति सप्तत्रिंशसूत्रपर्यन्तं परिगणिताः, तद्विपरीता असर्वज्ञत्वादयः ।

(१-२) असर्वज्ञत्वम् असर्वकर्तृत्वं च

इमौ गुणौ लाकुलीशाभ्युपगतं परिमितप्रमातारं सांख्यीयाद् विभेदयतः । सांख्यनये मुक्तिः कैवल्यस्वरूपा चेतनपुरुषस्य प्रकृतेः पृथक्स्थितिरेव । लाकुलीशदर्शने कैवल्यं न तात्त्विको मोक्षः । कैवल्येऽप्यसर्वज्ञत्वासर्वकर्तृत्वलक्षणस्य पशुत्वमलस्य संसृतिमूलकारणस्य सत्त्वात्, कैवल्यगतानामन्यमलाभावेऽपि पशुत्वादेव पुनः संसारापत्तेश्च । परमो मोक्षस्तावन्न भवति यावन्न जायते शिवसायुज्यम्, यस्मिन् सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वे शिवात् पशुं संक्रामतः ।

(३-१४) कृतसंहरणासामर्थ्यम्, करणकार्याभ्यां विना ज्ञानकर्माक्षमत्वरूपं सकरणत्वम्, अपतित्वम्, सर्वाविशाऽसामर्थ्यम्, सर्वावेश्यत्वम्, सर्वघ्नत्वाभावः, वध्यत्वम्, भीतत्वम्, क्षयित्वम्, जरित्वम्, मरणधर्मित्वम्, प्रतिहतगतित्वं चेति चतुर्दशपशुत्वगुणाः ।

पञ्चमलक्षपणोपाया लाभोपायाश्च

वासश्चर्या जपध्यानं सदारुद्रस्मृतिस्तथा ।
प्रसादश्चैव लाभानामुपायाः पञ्च निश्चिताः ॥ (ग०का०पृ० ७)

इति गणकारिकानुसारं यद्यपि [१]वास'-[२]चर्या-[३]जपध्यान-[४]सदारुद्रस्मृति-[५]प्रसादरूपाः वक्ष्यमाणस्वरूपपञ्चलाभोपाया एव, तथापि टीकाकारस्तान् उक्तपञ्चप्रकारमलक्षपणोपायत्वेनापि मनुते । (ग० का० पृ० २२)

१. वासः

वासशब्दोऽस्मिन् दर्शनेऽतीव पारिभाषिकः । अयं गुरुणा सकृदुच्चारितस्य वाक्यस्य सम्पूर्णार्थग्रहणसामर्थ्यम्, गृहीतस्यार्थस्य चिरकालव्यवधानेऽपि स्मरणसामर्थ्यम्, प्रतिपाद्यविषयैकभागश्रवणात् सम्पूर्णविषयप्रतिपत्तिसामर्थ्यम्, आचार्यदेशीयैरुक्तानामर्थानां युक्तायुक्तप्रविभागेन यथायथं स्वीकारत्यागसामर्थ्यम्, श्रुतस्यार्थस्य प्रतिपादने तदनुकूलाचरणे च सामर्थ्यम्, मिथ्याज्ञाननिवृत्तिपूर्वकविद्याभिव्यक्तिकरेण पूर्वापरव्याघातपौनरुक्त्यादिदोषरहितप्रवचनेन गुरुसन्तोषणसामर्थ्यम्, गुरुपरिचर्यायां गुरुवचनानुपालनेऽतियत्नश्च अभिधत्ते ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

२. चर्या

"धर्मस्योपायश्चर्या" इति ।

जीवन-देवार्चनप्रकारावस्यां संगृहीतौ । इयं पाशुपतसूत्रे प्रथमाध्यायद्वितीय-सूत्रादारभ्य द्वितीयाध्यायाष्टमसूत्रपर्यन्तं व्याख्याता, यद्यपि मध्ये विषयान्तरप्रवेशोऽपि विद्यत एव । इदमिह सम्यगवधेयम् । चर्याशब्दो गणकारिकाटीकायामतीव विस्तृतार्थे प्रयुक्तः । भस्मस्नानादारभ्य समाधिपर्यन्तः सर्वोऽपि कायिकमानसिकाध्यात्मिकक्रियाकलापश्चर्यायामन्तर्भावितः ।

चर्याया दान-याग-तापरूपाणि त्रीण्यङ्गानि । (क) दशभिर्नमस्कारैः परमेश्वरायात्मसमर्पणं दानम्, (ख) यथाशासनं भस्मस्नानादिक्रियाणां करणं यागः । (ग) विध्यनुष्ठानपरस्य अप्रतीकारपुरःसरमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविक त्रिविधदुःखसहिष्णुत्वं तापः । इमान्यपुनरावृत्तिफलकत्वादतिदानातियागातितापशब्दैरुच्यन्ते, पुनरावृत्तिफलकदर्शनान्तराभ्युपगतदानादिभ्यो विशेषयितुम् । त्र्यङ्गापि चर्या द्विविधा - वृत्तम्, द्वाराणि चेति । (अ) दैनन्दिनचर्यारूपं वृत्तं पञ्चप्रकारकम्—[१]भस्मस्नानम्, [२]भस्मशयनम् [३]मन्दिरेऽभिनयद्वारा शिवतादात्म्यापत्तिरूप उपहारः, [४]चित्तैकाग्रचरूपो जपः, [५]देवस्थानस्थितमूर्तिप्रदक्षिणा इति पञ्चभेदभिन्नत्वात् । (आ) द्वाराणि तु क्राथन-स्पन्दन-मण्टन-शृङ्गारण-अपितत्करण-अपितद्भाषणरूपाण्यनेकविधानि ।

३. जपध्यानम्

चर्याया जपध्यानाभ्यामतीव घनिष्ठः सम्बन्धः, चर्यायाः शारीरिकक्रियात्वाद् जपध्यानयोश्च मानसिकक्रियारूपत्वात् । मन्त्रावर्तनं जपः । स द्विविधः – (अ) प्रत्याहारफलः, (आ) समाधिफलश्च । प्रत्याहारोऽपि द्विविधः—(क) अपरः, (ख) परश्च । तत्रेच्छयाऽन्तःकरणस्य बाह्यविषयेभ्यः प्रत्याहरणपूर्वकं ध्येये क्षणं निश्चलीकारोऽपरः प्रत्याहारः । यदा तु बाह्यविषयेभ्यो मनः प्रत्याहृत्य ध्येयेऽवस्थापयितुं सततोद्युक्तस्य साधकस्य सप्रत्याहारजपवशान्निर्मलं चेतः प्रयत्ननिरपेक्षमेव ब्रह्मण्यलातचक्रवदवतिष्ठते तदा परः प्रत्याहारः । अयमनेकजन्मोपार्जितं कर्म क्षणेनैव दहति । ध्येयतत्त्वे च चित्तं स्तम्भनिक्षिप्तायःकीलकवन्निश्चलीकरोति । (ग० का० टी० पृ० २०)

रुद्रतत्त्वे सदृशचिन्ताप्रवाहो ध्यानम् । तद् द्विविधम्—(क) जपपूर्वकम्, (ख) धारणापूर्वकञ्च । जपपूर्वकं ध्यानं परप्रत्याहारकारणम्, "परः प्रत्याहारो जपपूर्वक एवाग्रमित्युक्तः" इति वचनात् । सप्रत्याहारजपस्वरूपञ्च निर्दिष्टमेव किञ्चिद् अपरप्रत्याहारवर्णनावसर इति न पुनरुच्यते । जपपूर्वकं ध्यानं सविषयं भवति, अतो धारणापूर्वकादस्य भेदः । संहारावस्थायां मूर्च्छावस्थायां वाऽपतितस्य

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्रमातुश्चित्तस्य निरालम्बना विषयसंसर्गशून्याऽवस्था धारणेत्युच्यते, "निरालम्बनं चितममूढस्य धारणम्" इति वचनात्। धारणायां स विषयो यस्मिश्चित्तं संयोज्यते विषयतया बाह्यतया च न भाति, अपि तु चित्तैक्येन तद्वृत्तिरूपत्वेन।

पूर्वं जपः प्रत्याहारफलसमाधिफलरूपाभ्यां द्विविधः कथितः। प्रत्याहारफलश्च व्याख्यातः। समाधिफलश्चान्तिमस्थितिरूपः।

४. सदारुद्रस्मृतिः

अविच्छेदेन रुद्रस्मरणं देवनित्यत्वाऽपराभिधं सदा रुद्रे चेतःसमाधानस्य मुख्योपायभूतम्। इदं चेतो विषयान्तरगमनाद्रुणद्धि।

५. प्रसादः

प्रसादः पत्युः साधकाय सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादीन् स्वगुणान् दातुमिच्छा। अयं पशुत्वान्मोक्षस्य सिद्धिप्राप्तेश्च मुख्य उपायः।

पञ्च देशाः

यत्र मुमुक्षुणा क्रमभाविनीषु भिन्नासु पञ्चसु स्थितिषु क्रमशो वस्तव्यं ते देशा अपि पञ्च—१. शिवमन्दिरम्, २. शिवभक्ताकीर्णं स्थानम्, ३. गुहा, ४. श्मशानम्, ५. रुद्रश्च।

पञ्चावस्थाः

यासु पूर्वोक्तदेशेषु मुमुक्षणा क्रमेण भाव्यं ता अवस्था अपि पञ्च—

१. व्यक्ता—अस्यां मुमुक्षुणा भस्मनिर्माल्यादिपाशुपतचिह्नधारिणा भवितव्यम्, येन पाशुपतोऽयमिति लोका जानीयुः।

२. अव्यक्ता—अस्यां बाह्यपाशुपतलिङ्गानि परित्याज्यानि।

३. जयः—साऽवस्था यस्यां मुमुक्षुरिन्द्रियजयार्थं सततमुद्युज्यते।

४. छेदः—पूर्णा संसारविरक्तताऽवस्था। इयं दानशब्देनाप्युच्यते, यतोऽस्यां मुमुक्षुणा सर्वस्वं त्यज्यते।

५. निष्ठा—सर्वस्य साधकव्यापारस्यात्यन्तोपरमः।

एवमन्येऽपि पञ्चका लाभ-विशुद्धि दीक्षाकारि बलाख्या गणकारिकादौ वर्णितास्तत्रैवालोकनीयाः।

३. योगः—तृतीयं मुख्यं तत्त्वम्

लाकुलीशदर्शने योगशब्दः पातञ्जलदर्शन इव न चित्तवृत्तिनिरोधार्थ एव प्रयुज्यते, अपि तु प्राधान्येन आत्मेश्वरसंयोगार्थे;

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"आत्मेश्वरसंयोगो योगः" (पा० सू० टी० २४),

"चित्तद्वारेणेश्वरसम्बन्धः पुरुषस्य योगः" (ग० का० टी० १४)

इति वचनप्रामाण्यात्। तृतीयमुख्यतत्त्वार्थे प्रयुज्यमानस्य योगशब्दस्यायमेवार्थः। एवञ्च पातञ्जलदर्शने योग उपायमात्रम्, इह तु योग उपेयः। परन्तु स्मरणीयमिदं यदयं शब्दः क्वचनोपायार्थेऽपि प्रयुज्यतेऽस्मिन् दर्शनेऽपि।

आत्मेश्वरसंयोगरूपो योगः परिच्छिन्नप्रमातृक्रियामात्रेण न जायते, यथा श्येनस्य स्थाणुना। अयं तु उभयकर्मजः, यथा युद्धप्रवृत्तयोर्मेषयोः। अतो योग ईश्वरानुग्रहं विना न शक्यते लब्धुमिति लाकुलीशसिद्धान्तः।

जीवात्मा विभुः, एवञ्च सर्वदैवास्येश्वरसंयोगः स्वतः सिद्धः. तथाप्यनादिपशुत्वमलजनिताज्ज्ञानक्रियाशक्त्योः परिच्छेदादस्य वियोग ईश्वरात्। अतो योगो मलध्वंसमपेक्षते। स च पाशुपतशास्त्रोक्तविध्यनुष्ठानजन्यः स च विधिः पाशुपतसूत्रे सविस्तरं वर्णितः प्रथमसूत्रकृतप्रतिज्ञानुसारम्—

'अथातः पशुपतेः पाशुपतं योगविधिं व्याख्यास्यामः"। इति।

द्विविधो योगः

क्रियालक्षणः क्रियोपरमलक्षणश्चेति द्विविधो योगः। प्रथमो योगः शारीरिकक्रियाप्रधानया मानसक्रियया प्राप्योऽत एव क्रियालक्षण इत्युच्यते। लकुलीशपाशुपतदर्शनम् आङ्गिकवाचिक-आहार्य—सात्त्विकरूपांश्चतुरोऽभिनयान् नृत्यं गीतञ्च शिवसायुज्योपायत्वेन स्वीकरोति, एवञ्च नाटकीयकार्यस्य आरम्भ-यत्न-प्राप्त्याशा नियताप्ति-फलागमरूपपञ्चावस्थावद्योगस्यापि पञ्चावस्था मनुते।

प्रारम्भिकी प्रथमावस्था शिवे आत्मभावप्रवृत्तिरूपा (पा० सू० टी० ४१)। सा च प्रथमाध्यायद्वितीयसूत्रादारभ्यैकोनविंशतिसूत्रपर्य्यन्तं व्याख्यातस्य विधेरनुष्ठानाल्लभ्यते। इदं सर्वं चर्याविवेचनावसरे पूर्वमेवोक्तमिति पिष्टपेषणमनावश्यकम्।

यदा प्रथमावस्थानुष्ठितविधिप्रभावात् कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येर्ष्यारूपकालुष्यविमुक्ते साधके तत्त्वज्ञानमुदेति, तदा स्वीयकालुष्यविमुक्तत्वं परीक्ष्य "अनेन विधिना रुद्रसमीपं गत्वा" (पा० सू० १०६) इति सूत्रोक्तामवस्थां प्राप्तुं दरिद्रपुरुषस्नातमलदिग्धाङ्गो रूढनखश्मश्रुरोमधारी सर्वसंस्कारवर्जितो व्युच्छिन्नवर्णाश्रमचिह्नो नगरं प्रविश्य यत्र लौकिकानां समूहस्तत्र हस्त्यश्वरथपदातीनां स्थानं वर्जयित्वा तस्मिन् स्थाने उपविश्य, यस्मिञ्जनदृष्टिनिपातो भवेत्, सौषुप्ताभिनयरूपं क्राथनम्, वायुसंसृष्टत्वाभिनयनरूपं स्पन्दनम्, उपहतपादेन्द्रियत्वाभिनयरूपं मण्टनम्, रूपयौवनसंपन्नां स्त्रियं वीक्ष्य कामित्वाभिनयरूपं शृङ्गारणम्, शुच्यशुच्योः

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कार्याकार्ययोश्च विभागानभिज्ञत्वाभिनयनरूपमपितत्करणम्, पुनरुक्तव्याहतादि-भाषणेन असम्यग्वाद्यभिनयनरूपमपितद्भाषणं तथा कुर्याद्येनायं परिभवं गच्छेत्। अयं विधिर्न केवलं सत्यपि परिभवे मनःकालुष्याभावपरीक्षणार्थम्, अपि तु परिभवितॄणामिष्टापूर्तजन्यं सकलमपि सुकृतफलमादातुम्। एतत् समर्थयितुं लकुलीशः पाशुपतसूत्रे परम्परागतां गाथां समुल्लिखति स्म यदिन्द्रोऽसुराणां पुण्यफलमादातुं स्वदुष्कृतफलञ्च तेभ्यो दातुं क्राथनस्पन्दनादिरूपं पूर्वोक्तं पाशु-पतमाचरत्। यथाह—

इन्द्रो वा अग्रे असुरेषु, पाशुपतमचरत्।

स तेषामिष्टापूर्तमादत्त।

मायया सुकृतया समविन्दत्। (पा० सू० १०१-१०३) इति।

एवं शास्त्रोक्तपञ्चपदार्थस्वरूपवेत्ता लाभमलोपायाभिज्ञः साधकः क्राथना-द्यभिनयेनात्मानं परिभवपात्रीकृत्य परिभावकानां पुण्यमादाय कृत्स्नतपा भवति, आत्मसाक्षात्कारं विन्दते च यथाह—

"परिभूयमानो हि विद्वान् कृत्स्नतपा भवति" (पा० सू० ८८)।

अस्यां द्वितीयावस्थायां साधकेन "वामदेवाय नमः" इति मन्त्रो जपनीयः। अस्यामवस्थायां साधकः पत्या सह समीपाभिधं योगं प्राप्नोति। केषाञ्चन दार्श-निकानां सामीप्यमोक्षाभ्युपगम एतन्मूलक एव भाति।

"अनेन विधिना रुद्रसमीपं गत्वा" (पा० सू० १०६)।

एवं पूर्वोक्तशारीरिकक्रियासहकृतमानसक्रियाप्राप्यः प्रथमो योगः क्रिया-लक्षण इति परिभाष्यते।

क्रियोपरमलक्षणो योगः

क्रियोपरमलक्षणो द्वितीयो योगो नापेक्षते कामपि शारीरिकीं क्रियाम्। अयं केवलमनो-नियोगसाध्यः। अन्यास्तिस्रोऽवस्था एतदन्तर्गताः स्वीक्रियन्ते।

तृतीयावस्था सांसारिक-सर्वपदार्थविरक्तस्य साधकस्य गुहां गत्वा 'अघो-रेभ्यः' इति मन्त्रोक्तशिवरूपध्यानादारभते। लाकुलीशदर्शने जपध्यानयोरतीव घनिष्ठः सम्बन्धः। अत एव गणकारिकायां पञ्चसु पाशापरपर्यायमलक्षपणोपायेषु जपध्याने समस्य जपध्यान-रूप एक एवोपायो निर्दिष्टः।

"तृतीयचतुर्थकस्य मन्त्रस्यावर्तनं जपः" (ग० का० टी० १९)

"रुद्रे सदृशचिन्ताप्रवाहो ध्यानम्" (ग० का० टी० २०)

इति चोक्तम्। अस्यामवस्थायां ध्यानदौर्बल्याद् ध्येयं गतमपि साधकचेतस्ततः प्रत्यावर्तते, परन्तु विषयान्तरमगत्वा ध्येयमेव प्रत्यागच्छति। अतो विषयान्तर-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सम्पर्करहित-ध्येयमात्रविषयक-गमनप्रत्यागमनकारिसाधकचेतोऽविच्छेदेन ब्रह्मावस्थितं भाति, यथा—अलाते अतित्वरया भ्रामितेऽविच्छिन्नमग्निचक्रं भाति। यथाह—

"ब्रह्मण्येवालातचक्रवदवतिष्ठते" (ग० का० पृ० २०)

इयमिच्छाशक्तिप्रेरितध्यानजन्या।

चतुर्थ्यवस्था श्मशाने वसतः साधकस्य धारणापूर्वकं 'तत्पुरुष'मन्त्रोपलक्षित-ब्रह्मध्यानाज्जायते। अस्यां ध्यानविषयो ध्यातृबाह्यतया न भाति, अपि तु ध्यात्रैक्येन। यतः संहारावस्थायां मूर्च्छावस्थायां वाऽपतितस्य प्रमातुश्चित्तस्य निरालम्बना विषयसंसर्गशून्या दशा धारणेत्युच्यते। यथाह—

"निरालम्बनं चित्तममूढस्य धारणम्" (ग० का० पृ० २०) इति।

अयं 'निष्ठायोगः' देवनित्यता' इति च परिभाष्यते (पा० सू० ११६-११७)। अस्यामवस्थायां यती पात्रागतं महिषवराहादीनां मांसमपि भुङ्क्ते, "मांसमदुष्यम्" (पा० सू० पृ० ११९) इति वचनात्। पञ्चम्यन्त्या चावस्था "ईशानः सर्वविद्यानाम्" इति मन्त्रोपलक्षिते ब्रह्मणि समाधिना जन्यते। अयं योगः सायुज्याभिधः,

"लभते रुद्रसायुज्यम्" (पा० सू० १३९)

इति वचनाद्। सायुज्ययोगे सर्वज्ञत्वादिपतिशक्तयः पशुं संक्रामन्ति। एवञ्च पशुः सदा नित्यं सततमव्युच्छिन्नं शिवो भवति,

"सदाशिवः" (पा० सू० १४६)

इति वचनात्। इयमवस्था शरीरत्यागानन्तरं जायते।

परन्तु योगशब्दः सायुज्यप्राप्त्युपायार्थेऽपि प्रयुज्यत इति प्रागुक्तम्। अत उपयापरपर्यायो योगो यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपाष्टाङ्गः। यमाश्च पञ्चार्थभाष्ये (पृ० १६, ३४), तथा तदनुसारं विशुद्धमुनिकृतयम-प्रकरणे दशसंख्याकाः प्रोक्ताः। तदुक्तम्—

अहिंसा ब्रह्मचर्यं च सत्यासंव्यवहारकौ।
अस्तेयं गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम्॥
अक्रोधोऽप्रमाद उक्ताः पाल्यन्त इति शम्भुना।
दशैवादेहपतनात् पञ्चार्थे योगिनां यमाः॥ इति।

(य० प्र० का० ३-४)

नियमादयश्च चर्याव्याख्यानावसरेंऽशेन व्याख्याताः। विधिव्याख्याने च नातिदूरेऽवशिष्टांशा व्याख्यास्यन्त इति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

४. विधिः

विधिश्चतुर्थो मुख्यः पदार्थः। स च धर्मार्थः साधकव्यापारः। विधिर्द्विविधः–प्रधानभूतो गुणभूतश्च। अव्यवधानेन धर्महेतुर्यो विधिः स प्रधानभूतश्चर्येत्युच्यते।

स च मलक्षपणोपायप्रदर्शनावसरे पूर्वं व्याख्यात इति नेह प्रतन्यते। चर्यानुग्राहको विधिर्गुणभूतो भस्मस्नाननिर्माल्यधारणादिः। आयतनवासित्वं तथा कलुषक्षपणार्थमनुष्ठितम् उपस्पर्शन-प्राणायाम-जपरूपं त्रिकं चर्यानुग्राहकत्वाद् गुणभूतविध्यन्तर्गतमेव। दशाऽहिंसादयो यमा यदा चर्यानुग्राहकास्तदा विध्यन्तर्भूताः, यदा तु योगक्रियानुग्राहकास्तदा योगान्तर्भूताः (पा० सू० ८-४१, ग० का० टी० १२-४)।

आगमाऽविरोधिन्योऽन्नार्जनोपायरूपा भैक्ष-उत्सृष्ट-यथालब्धसंज्ञकास्तिस्रो वृत्तयोऽप्यत्रैवान्तर्भवन्ति। तत्र प्रथमावस्थस्य भैक्षमेव वृत्तिः। देवाद्युद्देशेन परित्यक्तं कारुण्यकौतूहलाभ्यां केनाप्यदुष्ठजातिनाऽशुचित्वादिदोषरहितं दत्तं वान्नपानाद्युत्सृष्टमित्युच्यते। द्वितीयावस्थस्य तदेव वृत्तिः। तृतीयावस्थस्यापि भैक्षमेव वृत्तिः। परमेतावानत्र विशेषः। तृतीयावस्थः परमयोगित्वाद् भैक्षं भुञ्जन् प्रायश्चित्तनिवेदनपञ्चब्रह्मजपानुस्नानादिकं न करोति। चतुर्थावस्थस्य यथालब्धं वृत्तिः। पञ्चमावस्थस्य शरीराभावाद् वृत्त्यनुपपत्तिः। इमास्तिस्रो वृत्तयः।

५. दुःखान्तः

सर्वेषामाधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकानां दुःखानामात्यन्तिकः प्रध्वंसः पञ्चमोऽन्तिमः पदार्थः।

नायं ज्ञानवैराग्यलभ्यः, अपि त्वीश्वरानुग्रहेणैव। स च द्विविधः—अनात्मकः सात्मकश्च। अनात्मकः केवलं दुःखान्तस्वरूपः। अयमेव न्यायवैशेषिकाभ्युपगतो मोक्षः, "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" इति सूत्रनिर्दिष्टान्मोक्षान्निरात्मकस्वरूपदुःखान्तस्यांशेनापि भेदाभावात्।

सात्मको दुःखान्तो न केवलमाधिभौतिकादिदुःखानामात्यन्तिको विनाशः, अपि तु सर्वज्ञत्व-सर्वकर्तृत्वप्राप्तिरपि। सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वे सिद्धं पशोर्विशेषयतः। ते च सायुज्यरूपयोगे संजाते शिवात् पशुं संक्रामतः।

सिद्धः

सिद्धः सर्वज्ञः सर्वकर्त्ता च। ज्ञातृत्वशक्तिः परमार्थत एकाऽपि विभिन्नविषयसम्बन्धाद् भिन्नैर्दूरदर्शनादिनामभिरुच्यते। कर्तृत्वशक्तिश्च सर्जने मनोजवित्वरूपा। अस्य सर्जनविचारोदय-सर्जनक्रिययोर्मध्ये न भवति किमप्यन्तरालं प्रजापतेरिव।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्रजापतिना हि सर्जनविचारोद्गमानन्तरं तपस्तप्तव्यं भवति सर्जनक्रियाप्रारम्भात् प्राक्। सिद्धः स्वतन्त्रयेच्छयैव सर्वं सृजतीति कामरूपी। सर्वेषां सृष्टानां संहरणे शक्तो न तु विश्वामित्रवदशक्त इति विकरणः।

लाकुलीशदर्शने न केवलं बन्धमोक्ष एव मोक्षः, अपि तु पतिसायुज्यमपि। सायुज्यस्यास्मिन् दर्शनेऽतीव महत्त्वम्, यत इदं सांख्य-योग-बौद्ध-वेदान्तादिदर्शनाभ्युपगतमोक्षस्वरूपेभ्यो लाकुलीशं मोक्षस्वरूपं विभेदयति। प्राप्तसायुज्य आत्मा युक्त इत्युच्यते। पतिवद्विभुरप्यात्मा मनसा सह स्वतादात्म्यीकरणात् परिच्छिन्नो भवति, विषयं प्रति धावति, तं चावाप्य तत्र वृक्षे शकुनिवदवतिष्ठते। अततीत्यात्मा, आपूर्य कार्यकरणं विषयांश्चेतयतीत्यात्मा। यथोक्तम्—

यदाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयान् पुमान्।
यच्चास्य सततं भावस्तस्मादात्मेति संज्ञितः ॥ इति।

(पा० सू० टी० पृ० १११)

एवंविधः परिच्छिन्न आत्मा संसारीत्युच्यते। परन्तु विषयविमुखः, व्यपगतपरिच्छेदः, निर्गतदोषः, विषयवासनारहितः, असङ्गः, इच्छाद्वेषनिवृत्तः, अप्रवृत्तिमान्

"शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्विविधैर्गीतवादितैः"

ईश्वरयोगादच्याव्य आत्मा शरीरेन्द्रियसम्बन्धेऽपि युक्त इत्युच्यते।

लकुलीशपाशुपतभेदाभेदवादस्यापरभेदाभेदवादेभ्यो वैलक्षण्यम्

भेदाभेदवादो न केवलं शैवागमपरम्परायामपि तु वैदिकपरम्परायामप्युपलभ्यते। वैदिकभेदाभेदवादिनोः 'आश्मरथ्य'-'औडुलोमि'-मतयोर्बादरायणेन स्वीयब्रह्मसूत्रे कृत एवोपन्यासः। इमौ भेदाभेदवादौ ब्रह्मसूत्रटीकाकारोल्लेखैरेव ज्ञायेते। अतस्तयोर्विस्तृतं विवरणमशक्यम्। एतावन्मात्रं तु स्पष्टं यदुभावपि जीवस्य ब्रह्मणः पृथक्सत्तामेकस्यामवस्थायामपरस्याश्च तयोरैक्यं स्वीकृतवन्तौ। आश्मरथ्यमते कारणरूपेण तयोरैक्यं कार्यरूपेण च भेदः। यथोक्तं शाङ्करभाष्ये—'आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतम्, तथापि प्रतिज्ञासिद्धेः" इति सापेक्षत्वाभिधानात् कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते" (ब्र० सू० शा० भा० पृ० ३३३)।

यथा चोक्तं वाचस्पतिमिश्रेण "प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः" इति सूत्रटीकायाम्—"यथा हि वह्नेर्विकारा व्युच्चरन्तो विस्फुलिङ्गा न वह्नेरत्यन्तं भिद्यन्ते, तद्रूपनिरूपणात्; नापि ततोऽत्यन्तमभिन्नाः, वह्नेरिव परस्परव्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात्; तथा जीवात्मानोऽपि ब्रह्मविकारा न ब्रह्मणोऽत्यन्तं भिद्यन्ते, चिद्रूपत्वाभावप्रसङ्गात्; नापि ततोऽत्यन्तमभिन्नाः, वह्नेरिव परस्परव्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात्; सर्वज्ञं प्रत्युपदेशवैयर्थ्याच्च। तस्मात् कथञ्चिद् भेदो जीवात्मनामभेदश्च" इति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सुदर्शनसूरिकृतश्रीभाष्यटीका-श्रुतप्रकाशिकावचनाच्चेदं प्रतीयते यदाश्मरथ्यस्य भेदाभेदवादो रामानुजगुरुणा यादवप्रकाशेन स्वीकृतः पोषितश्च।

औडुलोमिस्तु संसारदशायामनेके जीवाः एकात्मकाद् ब्रह्मणो नितान्तं भिन्नाः, परं मुक्तिदशायां जीवब्रह्मणोरभेद इति प्रतिपादितवान्। यथोक्तं शाङ्करभाष्ये—"औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते" (ब्र० सू० शां० भा० पृ० ३३३)। एवमौडुलोमिर्नदीनां समुद्रादिव, संसारदशायां जीवानां ब्रह्मणः पृथक् सत्तां स्वीकृत्य भेदम्, तथा समुद्रपतितानां तासां समुद्रैक्यमिव मुक्तौ जीवब्रह्मैक्यमभ्युपगत्य भेदाभेदमतं समर्थितवान्।

काशकृत्स्नो भेदाभेदवाद्यभेदवादी वाऽऽसीदित्यत्र मतभेदः। शङ्कराचार्यानुसारं सोऽभेदवादी। परन्तु निम्बार्कशिष्यः श्रीनिवासाचार्यः स्वीयवेदान्तकौस्तुभे "अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः' इति सूत्रव्याख्यायां काशकृत्स्नमपि भेदाभेदवादिनं मनुते। यथाह—

"तदेवं मुनित्रयमतद्वारा प्रसङ्गाद् भेदाभेदप्रकारो भगवता दर्शितः" इति।

शङ्कराचार्यात् पूर्वभाविना भर्तृप्रपञ्चेनापि भेदाभेदवादः कार्यकारणरूपावस्थाभेदमाश्रित्य समुद्रतरङ्गन्यायेन समर्थितः। इदञ्च बृहदारण्यकोपनिषट्टीकायां शङ्करकृताद् भर्तृप्रपञ्चमतखण्डनादवगम्यते।

भर्तृप्रपञ्चमते कार्यकारणरूपतया भेदाभेदरूपं ब्रह्म। कारणब्रह्म कार्यब्रह्मणो भिन्नं समुद्रादिव वीचयः, (यद्यपि परस्य पूर्वभावापत्तौ तयोरैक्यम्) समुद्रस्य हि समुद्ररूपतयैकता, परं तरङ्गबुद्बुदादिरूपतयाऽनेकता नानात्वं वा। एवं ब्रह्मपरिणामवादी भर्तृप्रपञ्चो जीवजगतोः सत्ता न काल्पनिकी, अपि तु वास्तविकी, तथा जीवब्रह्मणोरंशांशिभाव इति मन्यमानो भेदाभेदवादमवलम्बते।

शङ्कराचार्यात् परभाविना (९००ईशवीये) भास्करेणापि स्वीयायां भास्करभाष्यनाम्न्यां ब्रह्मसूत्रटीकायां भेदाभेदवाद एवाश्रितः। अयमपि कार्यकारणरूपावस्थाभेदमवलम्ब्य ब्रह्मणो भेदाभेदरूपत्वं समर्थयति, समुद्रतरङ्गन्यायेन सुवर्णकुण्डलादिन्यायेन च। यथाह—

कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना।
हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा॥ इति।

ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं च साधारणतया स्वीकुर्वन्नपि चेतनाचेतनतया द्विधा विभक्तस्य जगतः कारणरूपस्य तस्य भोग्यभोक्तृरूपं शक्तिद्वयं प्रतिपादयति। ब्रह्म सगुणं सत्यं ज्ञानमनन्तञ्च स्वभावतः परिणमते, सूर्यो रश्मीनिव प्रसारयति, विक्षिपति, स्वशक्तीः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

'ब्रह्म स्वत एव परिणमते तत्स्वाभाव्यात्" (भा० भा० पृ० २४),
'अप्रच्युतस्वरूपस्य शक्तिविक्षेपलक्षणः परिणामः" (भा० भा० पृ० १९)

इति हि तत्सिद्धान्तः । एवञ्च भोगशक्तिराकाशाद्यचेतनरूपतया परिणमते, भोक्तृशक्तिश्च चेतनजीवरूपेण । जीवो ह्यग्नेर्विस्फुलिङ्गवद् ब्रह्मणोंऽशभूतो भिन्नोऽभिन्नश्च । भेद उपाधिजन्यः, अभेदस्तु स्वाभाविकः । उपाधिषु निवृत्तेषु भेदो व्यपगच्छंति, परमात्माऽभेदरूपो मोक्षश्च भवति ।

रामानुजगुरुर्यादवोऽपि ब्रह्मसूत्रटीकायां भवगद्गीताटीकायाञ्च भेदाभेदमेव साधितवान् । रामानुजेन वेदार्थसंग्रहे, वेदान्तदेशिकेन परमतभङ्गे, व्यासतीर्थेन च तात्पर्यचन्द्रिकायां समुल्लिखितमेतन्मतम् । अयं निर्गुणब्रह्मवादं मायावादं च निरस्य सगुणब्रह्मवादं भेदाभेदवादञ्च द्रढयति । यादवप्रकाशो भास्कराचार्यवद् ब्रह्मपरिणामवादं प्रतिपादयति । स मनुते यद् ब्रह्म चिदचिदीश्वररूपेण परिणमते । ईश्वरश्चेच्चिदन्तर्गतः स्वीक्रियेत तर्हि चिदचितौ उभे अप्येकस्यावस्थाभेदमात्रे, न स्वरूपेण स्वतन्त्रद्रव्यस्वरूपे । अयं भेदाभेदवादी । एतन्नये भेदाभेदावुभावपि सत्यावेककालविनौ च । ब्रह्म परिवर्तमानमपि न जहाति स्वस्वरूपभूतं शुद्धत्वं रश्मीन् विक्षिपन्निव सूर्यः । नास्ति विरोध एकस्यैव वस्तुनः समकालिकभेदाभ्युपगमे । सर्वमपि वस्तु एकानेकरूपं भेदाभेदरूप वा, कारणांशे जात्यंशे चाभिन्नत्वात्; कार्यांशे व्यक्त्यंशे च भिन्नत्वात् (सर्वार्थसिद्धिः ३,२७) ।

जीवन्ति भेदाभेदमतानि

यद्यप्युपरिलिखितानि सर्वाण्यपि भेदाभेदमतानि लुप्तप्रायाण्युल्लेखमात्रोपलभ्यानि च, तथाप्यद्यापि केषुचन शैववैष्णवदर्शनेषु जीवति भेदाभेदवादः ।

१. भेदाभेदवादिवीरशैवमतम्

ईशवीयद्वादशशतकसमुद्भूतं वीरशैवमतं "द्वैताद्वैतम्, सेश्वराद्वैतम्, शिवाद्वैतम्, सर्वश्रुतिसामरस्यमतम्" इत्यादिभिर्भिन्नैर्नामभिः सुप्रसिद्धम् । इमानि नामानि मुख्यं दार्शनिकसिद्धान्तं भिन्नदृष्टिकोणेभ्योऽवलोकयद्भिर्दत्तानि । इदं द्वैताद्वैतमित्युच्यते । यतोऽस्मिन् सिद्धान्ते भक्तिर्मुख्यो मुक्त्युपायः, सा च भक्तभज्यमानयोर्द्वैतमपेक्षते । परन्तु मुक्तौ जीवो ब्रह्म सञ्जायते भ्रमरकीटन्यायेन । अतो जीवेश्वरयोरनादिभेदस्वीकारेऽपि मुक्तौ तदैक्यस्वीकाराद् बद्धावस्थायां भेदो मुक्तावस्थायामभेद इत्यवस्थाभेदेन भेदाभेदयोरुभयोरप्यभ्युपगमाद् द्वैताद्वैतमिदं मतम् । अस्यास्मिन्नंश औडुलोमिप्रतिपादितदैताद्वैतसिद्धान्तेनैक्यं सुस्पष्टम् ।

२. निम्बार्कमते भेदाभेदवादः

भेदाभेदवाद ईशवीयैकादशशतकभवेन निम्बार्केण प्रचालिते कृष्णोपासकसम्प्रदायेऽपि सजीवः, सादरमनुस्त्रियते चाद्यापि ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

निम्बार्को रामानुजीयं चिदचिदीश्वररूपं पदार्थत्रयं स्वीकरोति। चिद्रूपो जीवो ज्ञानस्वरूपः ज्ञानमयः, प्रज्ञानघनः, स्वयंज्योतिः। ज्ञानमयोऽपि ज्ञानाश्रयो ज्ञाता, यथा प्रकाशस्वरूपोऽपि सूर्यः प्रकाशाश्रयः। जीवस्य स्वरूपभूतगुणभूतज्ञाने ज्ञानरूपेण परस्पराभिन्नेऽपि धर्मधर्मिभावेन परस्परतो भिन्ने। भोगस्य मोक्षस्य च प्राप्तौ जीव ईश्वरपरतन्त्रो न तु स्वतन्त्रः। एवञ्च ज्ञानमयत्वेन जीवस्येश्वराभेदेऽपि नियम्यतया ईश्वराद् भेद इति निम्बार्को जीवस्वरूपप्रतिपादने भेदाभेदमवलम्बते। बद्धावस्थायां सर्वव्यापकादप्रच्युतस्वभावात् सर्वज्ञाद्-ब्रह्मणोऽणुरल्पज्ञो जीवो भिन्नोऽपि वृक्षात् पत्रमिव दीपात् प्रभेव, प्राणादिन्द्रियशक्तिरिव न पृथक्स्थितिरित्यभिन्नः। एवं मोक्षेऽपि भगवत्प्रसादान्मायाकृतधर्मभूतज्ञानसङ्कोचापगमात् स्वस्वरूपलाभेऽपि व्यक्तित्वानपगमादीश्वराद्भिन्नोऽभिन्नश्च जीव इति भोगमोक्षावुभावपि भेदाभेदवादाश्रितौ।

३. चैतन्यमतेऽचिन्त्यभेदाभेदवादः

अपरो भेदाभेदवादो योऽधुनापि जागर्ति, स चैतन्यस्थापितोऽचिन्त्यभेदाभेदवाद इति प्रसिद्धः। चैतन्यदेव ईशवीयपञ्चादशशतके समभूत्। एतन्नये विज्ञानानन्दविग्रहो भगवान् सत्यकामत्व-सत्यसंकल्पत्व-सर्वज्ञत्वाद्यनन्तापरिमितगुणवान्। गुणगुणिनोर्न वास्तवो भेदोऽत एव सत्यकामत्वादिगुणा न भगवतो भिन्नाः। विग्रहोऽपि भगवतोऽभिन्नो नित्योऽप्राकृतश्च। एवञ्च विग्रहो गुणाश्च भगवदभिन्नाः अयं भगवानेव ब्रह्मेत्युच्यते। रामानुजमत इवास्मिन् मते ब्रह्मणि स्वगतभेदो नाभ्युपगम्यते, अपि तु शाङ्करवेदान्त इव स्वगतस्यापि भेदस्याभावः स्थाप्यते, तथाप्यचिन्त्यापरिमेयशक्त्या या 'विशेष' इति परिभाष्यते, नानात्मकतया भासमानोऽप्येकात्मक एवावतिष्ठते।

अचिन्त्याकारानन्तशक्तिमतोऽपि भगवतस्तिस्रः शक्तयो मुख्याः। स्वरूपशक्तिर्याऽन्तरङ्गेत्यप्युच्यते, तटस्था या जीवशक्त्यपरपर्याया, मायाशक्तिश्च। तटस्था शक्तिः परिच्छिन्नस्वभावाणुत्वविशिष्टजीवाविर्भावकारणम्। मायाशक्तिश्च प्राकृतजगतः। स्वरूपशक्त्या भगवान् जगतो निमित्तकारणम्। मायाजीवशक्तिभ्यां चोपादानकारणम्। अतो भगवानभिन्ननिमित्तोपादानकारणम्! केषुचित्स्थलेषु भगवतो मुख्या एकैव शक्तिः स्वीक्रियते, सा च स्वरूपशक्तिरित्यभिधीयते। सा च भगवता विभिन्नरूपत्रयेणोपयुज्यमाना चिच्छक्तिर्जीवशक्तिर्मायाशक्तिरिति नामत्रयेणोच्यते।

सत्यसङ्कल्पस्य भगवतो बहिरङ्गमायाजीवशक्तिविलासस्वरूपत्वाज्जगत् सत्यम्। प्रलयेऽपि जगत सूक्ष्मरूपेण भगवत्यवतिष्ठते। अचिन्त्यशक्त्या जगन्नैकान्ततो भगवतोऽभिन्नं नापि भिन्नं प्रतीयते। अतश्चैतन्यमतमचिन्त्यभेदाभेदवादः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

लकुलीशापरभाविनां भेदाभेदवादानामुपरि लाकुलीशभेदाभेदप्रभावः

यद्यप्याश्मरथ्य औडुलोमिस्वीकृतयोर्भेदाभेदवादयोरुल्लेखो बादरायणीय-ब्रह्मसूत्रे समुपलभ्यते, तयाप्येकः कारणरूपेणाभेदं कार्यरूपेण भेदमपरश्च मुक्ता-वस्थायामभेदं संसारावस्थायां च भेदं स्वीकृत्य भेदाभेदमतं प्रतिपादितवानित्येता-वन्मात्रमेव तद्विषये ज्ञायते। एते मते बादरायणात् पूर्वभावित्वादतीव प्राचीने। परन्तु तयोः स्पष्टं विस्तृतं रूपं नोपलभ्यते। अतो नेदं शक्यते वक्तुं यत्कियांस्तयोः प्रभावो भर्तृप्रपञ्चादिप्रतिपादितभेदाभेदवादेष्वापतितः।

ईशवीयद्वितीयशतकभाविनो लकुलीशस्य भेदाभेदवादः सविस्तरमुपलभ्यते। ततश्चेदं स्पष्टीभवति यत्तदपरभाविनो भेदाभेदवादा विशिष्टाद्वैतवादाश्च तत्प्रभा-विताः। एतच्च पूर्वोपपादितानां लकुलीशपाशुपतसिद्धान्तांशानां स्मारणेन विशदीक्रियते।

(क) लकुलीशपाशुपतदर्शनं सत्कार्यवादमवलम्बते। एतन्नये कार्यं विद्या-कला पशुरूपं नित्यम्।

(ख) सर्जनक्रियायामीश्वरः स्वतन्त्रः स्वबाह्यपरमाणुकर्मादिनिरपेक्षः।

(ग) आत्मानात्मनोः, कार्यकारणयोः, जडचेतनयोर्भेदस्तात्त्विकः।

(घ) पत्युस्तत्त्वतो भिन्नस्यापि कार्यजातस्य विद्याकलारूपस्य न स्वतन्त्रा पत्युर्बहिः सत्ता, नापि तस्य पत्या सह समप्राधान्यम्; अपि तु हार्य-धार्य-कार्यत्वेन पत्यधीनत्वमस्वातन्त्र्यञ्च। अत इदं भेदाभेदवादि, यतः कार्यकारणयोस्तात्त्विकं भेदं स्वीकुर्वदपि कार्यं कारणान्तर्गतमेव व्यक्ताऽव्यक्तावस्थाद्वयेऽपि मनुते।

(ङ) पतिरभिन्ननिमित्तोपादनकारणं जगतः, स हि भवोद्भवः।

(च) परतत्त्वं नैकरूपम्, अपि त्वेकानेकरूपम्। बहुत्वमेकस्मिन् परतत्त्वेऽ-न्तर्गतं नभसीव ताराः।

(छ) अस्वतन्त्रं सर्वं कार्यम्। न तु यज्जन्यत उत्पाद्यते यस्य चोत्पत्तेः प्रागभावः।

(ज) सृष्टिरपि भवे विद्यमानानां वस्तूनां वृत्तिलाभमात्ररूपा।

(झ) जीवात्मा विभुः। तथाप्यनाद्याणवापरपर्यायपशुत्वमलजनिताज्ञान-क्रियाशक्त्योः परिच्छेदात् परिच्छिन्नः, तद्व्यपगमे तु सदाशिवः।

(ञ) परतत्त्वं सगुणम्, पत्युः शक्तिर्गुणो धर्म इति वोच्यते।

(ट) विद्या-कला-पशुसंज्ञकार्यत्रयविषयकोत्पादनतिरोभावनानुग्रहाः पत्यु-र्देवस्य क्रीडामात्रम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इमान् लाकुलीशसिद्धान्तांशान् स्मरन्तो वयं यदि भिन्नानां पूर्वप्रतिपादितानां भेदाभेदवादानामुपरि दृष्टिं क्षिपामस्तर्हीदं स्पष्टीभवति यद् ब्रह्मणः सगुणत्वस्वीकारे, ब्रह्मपरिणामवादाभ्युपगमे तस्याभिन्ननिमित्तोपादनत्व सर्जनस्वतन्त्रत्व-क्रीडाशीलदेवत्वप्रतिपादने, चिदचितोस्तात्त्विकं भेदमभ्युपगत्यापि तयोः परमकारणेश्वराऽपृथग्भूतत्वाद्भेदस्वीकारपुरःसरं भेदाभेदस्थापने अन्येषु चांशेषु भिन्ना भेदाभेदप्रतिपादका लाकुलीशभेदाभेदप्रभाविताः ।

शैवविशिष्टाद्वैतसाधकस्य श्रीकण्ठस्योपरि लाकुलीशभेदाभेदप्रभावः

श्रीकण्ठो (ईशवीयैकादशशताब्द्यां) भेदाभेदवादं सम्यग् जानाति स्मेत्यत्र न विवादावसरः । यतः स स्वकण्ठेन भेदाभेदखण्डनं कृतवान् । यथाह—

'भेदाभेदकल्पनं विशिष्टाद्वैतं साधयामः'' इति

''न च भेदाभेदवादिनः वस्तुविरोधात् । किन्तु शरीरशरीरिणोरिव गुणगुणिनोरिव च विशिष्टाद्वैतवादिनः'' (श्रीकण्ठ० २-२-२१) इति च ।

भेदाभेदवादिनये ब्रह्माकारेणाद्वैतं भोक्तृभोग्याकारेण द्वैतमित्याकारभेदेन विरोधाभाव इति प्रागेवावेदितम् । इदमेव मतम् आश्मरथ्येन, भर्तृप्रपञ्चेन, भास्करेण च कारणरूपतयाऽभेदः कार्यरूपतया भेद इति भिन्नशब्दश्रेण्या स्वीकृतम् ।

श्रीकण्ठस्य लकुलीशपाशुपतभेदाभेदसाधारणा अभ्युपगमाः

(क) पत्यपरपर्यायं ब्रह्म सगुणम् । शक्तिस्तस्य गुणो धर्मो वा । यदाह राशीकरः—

''यदेतत्पत्युः पतित्वं शक्तिः सामर्थ्यमैश्वर्यं स्वगुणः सद्भावः सतत्त्वं तत्त्वधर्मः तत् आसनम्'' ......अतोऽव्ययोऽमृतो भगवान् कामतः स्वशक्तिस्थं कार्यं स्वशक्त्याध्यास्ते'' (पा० सू० पृ० ५८) इति ।

(ख) सत्कार्यवादः । श्रीकण्ठोऽष्टाविंशत्यागमप्रामाण्यं पति-पशु-पाशरूपतत्त्वत्रयञ्च सिद्धान्तशैववत् स्वीकरोति । परन्तु चेतनाचेतनरूपस्य चिदचिदपरपर्यायस्य लकुलीशमते कार्यान्तर्गणितस्य जीवजगद्द्वयस्य पत्युर्बहिः स्वतन्त्रां सत्तां न स्वीकरोति, अपि तु लाकुलीशभेदाभेदवत् पतिशक्तिस्थत्वम् । एवञ्च हार्य-धार्यकार्यतया पत्या सह समप्राधान्यं निरस्य चिदचितोः पशुपाशयोः पतिं प्रति गौण्यं स्वीकरोति । शरीरस्येव शरीरिणं प्रति । यदाह राशीकरः—

''कार्यस्य रुद्रे-हार्य-धार्य-कार्यख्यापनार्थम्'' (पा० सू० पृ० ६४) इति ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

(ग) कार्यकारणयोरपृथक्सिद्धत्वम् । श्रीकण्ठमते कार्यकारणयोर्न पृथक्सिद्धिः ।

एवञ्च ब्रह्मणोऽपृथक्सिद्धजन्मस्थितिप्रवृत्तिकत्वादस्य जगतस्तद्व्यतिरिक्तता नास्ति । इदं लकुलीशमतानुसार्येव । यथाह राशीकरः—

पालको नित्यः पालकनित्यत्वाच्च पाल्यमपि नित्यम् । कस्मात् ? नह्यसति पाल्ये पालक इत्येव । सति नित्यत्वे तान्येव पश्वादीनि संयोजयति मृल्लोहमयप्राकारादिवत् दृष्टान्तात् । वृत्तिलाभश्चोत्पत्तिरित्युच्यते । (पा० सू० पृ० ६०)

(घ) अन्तर्गणिकभेदः । गणः—समूहः, अन्तर्विद्यमानो गणः अन्तर्गणः, अन्तर्गणे विद्यते त्यन्तर्गणिकः । अन्तर्गणिकश्चासौ भेदोऽन्तर्गणिकभेदः । अन्तःपूर्वकाद् गणशब्दाद् "अत इनिठनौ" इति सूत्रानुसारं ठन्प्रत्यये अन्तर्गणिक इति निष्पद्यते । एवं चान्तर्गणिको भेदः शिवान्तर्गतपशुपाशरूपगणनिष्ठः । स च श्रीकण्ठेन स्वीक्रियत इत्यप्पय्यदीक्षितकृतश्रीकण्ठभाष्यटीकाद्वयानुसारं प्रतिभाति । यतस्तथाविधो भेदोऽपृथग्भावेनाऽनन्यत्वरूपविशिष्टाद्वैतमतस्य न विरोधी । यथाह—

"भेदाभेदपक्षस्य पृथग्भावरूपात्यन्तभेदपक्षस्य मुख्याभेदरूपात्यन्ताभेदपक्षस्याऽन्यतराऽनिर्धार्यत्वपक्षस्य च प्रमाणविरुद्धत्वाल्लौकिकवैदिकसकलप्रमाणसिद्धान्तर्गणिकभेदाऽप्रतिक्षेपकमपृथग्भावेनानन्यरूपं विशिष्टाद्वैतमभेदश्रुतीनामर्थ इत्येव सूत्रकारस्याभिप्रायः" (श्रीकण्ठभा० टी० ३१) इति ।

इममन्तर्गणिकं भेदं रामानुजाचार्यः स्वगतभेदनाम्ना स्वीकरोति ।

द्वैतशैवसिद्धान्तप्रभावः

व्याख्यातांशेषु लाकुलीशदर्शनप्रभावितोऽपि श्रीकण्ठो न सर्वथा द्वैतशैवसिद्धान्तप्रभावशून्यः । न केवलं ततः पति-पशु-पाशसंज्ञकं पदार्थत्रयमादत्तेऽपि तु जीवस्याणुत्वं मोक्षस्य शिवसाम्यरूपत्वं मोक्षे सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वयोरभिव्यक्तिवादञ्च ।

अत इदं स्पष्टीभवति यत्सृष्टौ स्थूलरूपतया प्रलये च सूक्ष्मरूपतया पत्यन्तर्गतयोर्हार्यधार्य-कार्यतयाऽस्वतन्त्रयोरत एव गौणयोः पत्यविनाभूतयोः पत्यपृथक्सिद्धयोः परस्परभिन्नयोर्जडचेतनयोः पत्यविनाभूतायाः शक्तेश्च विशेषणत्वमात्रकथनं लकुलीशभेदाभेदवादात् श्रीकण्ठविशिष्टाद्वैतं विशेषयति । रामानुजीयविशिष्टाद्वैतमप्येवमेव ।

रामानुजीयविशिष्टाद्वैतमुख्यांशाः

रामानुजः स्वगुरुयादवप्रकाशाभ्युपगतं चिदचिदीश्वरकारणं ब्रह्म न मनुते, यद्यपि चिदचिदीश्वररूपं त्रिकं स्वीकरोति । एतत्सिद्धान्ते ब्रह्म नेश्वरात् पृथक् ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ईश्वर एव परमकारणं परमद्रव्यं च। सत्कार्यवादानुसारं सर्वं कार्यं कारणे सूक्ष्मरूपेण सत् परिणामश्चावस्थान्तरापत्तिरेव, अवस्थान्तरापत्तिरेव च कार्यता। स्वगतभेदः, अपृथक्सिद्धिसम्बन्धः, विशेषणलक्षणमिति शिलात्रयाश्रितो रामानुजविशिष्टाद्वैतवादः।

(१) ईश्वरः

सर्वोऽप्यनुभवः सगुणसविशेषवस्तुविषयकः, सर्वाण्यपि प्रमाणानि सविशेषविषयकाणि। निर्विशेषवस्तुनि न किमपि प्रमाणं समस्ति। निर्विकल्पकप्रत्यक्षे सविशेषमेव वस्तु प्रतीयते। यथोक्तमुत्पलदेवपादैः—

साक्षात्कारक्षणेऽप्यस्ति विमर्शः कथमन्यथा।
धावनाद्युपपद्येत अनुसन्धानवर्जितम्॥ इति।

अतो निर्गुणब्रह्मकल्पनामनुभवविरुद्धां च मन्यमानो रामानुजो ब्रह्म सगुणमीश्वरापरपर्यायञ्च मनुते।

एवञ्चेश्वरः प्राकृतगुणरहितः, निखिलहेयप्रत्यनीकः, कल्याणगुणाकरः, अनन्तज्ञानानन्दस्वरूपः, कल्याणगुणविभूषितः, स्वेच्छया सकलजगत्सृष्टिसंहारकर्ता, सकल-सजातीय-विजातीयभेदशून्योऽपि स्वगतभेदवान्; अपृथक्सिद्धिसम्बन्धसम्बद्धयोरत एव स्वशरीरभूतयोश्चिदचितोः परस्परतः सर्वथा भिन्नत्वात्।

(२) अपृथक्सिद्धिसम्बन्धः

रामानुजीया अपृथक्सिद्धिसम्बन्धकल्पनैव तदीयविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्याधारभूता। अतो विवरणमपेक्षते। रामानुजसिद्धान्ते शरीरिरूपा चित् कदाचिदपि शरीरात् पृथङ् न भवति, संसारावस्थायां स्थूलशरीरेणेव प्रलये सूक्ष्मशरीरेण तथा मोक्षेऽपि शुद्धसत्त्वशरीरेण चितः सम्बन्धस्य स्वीकारात्। शरीरं शरीरिणा धार्यते, नियम्यते, स्वोपभोगार्थं कार्ये प्रवर्त्यते च। अतः शरीरस्य शरीरिणेव चिदचितोरीश्वरेण सहाभ्युपगम्यते सम्बन्धः। यत ईश्वरः शरीरीव शरीरं चिदचितौ धारयति नियमयति प्रेरयति च। अयं च सम्बन्धः अपृथक्सिद्धिरित्युच्यते। नास्ति पृथक्सिद्धिर्ययोर्येषां वा तयोस्तेषां वा सम्बधोऽपृथक्सिद्धिसम्बन्धः। ईश्वरः कदाचिदपि चिदचिद्भ्यां पृथग् न भवति, नापि चिदचितावीश्वरात्। अयं सम्बन्धो न्यायवैशेषिकाभ्युगतात् समवायसम्बन्धाद् भिन्नः। समवायो नित्यसम्बन्धोऽयुतसिद्धवृत्तिः,

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यथा गुणगुणिनोः। यतो गुणः सर्वदा गुणिसम्बद्ध एव भवति। गुणी च गुणसम्बन्ध विना गुणी एव न वक्तुं शक्यते। परन्तु न्यायवैशेषिकसिद्धान्त उत्पद्यमानं द्रव्यं प्रथमक्षणे निर्गुणं निष्क्रियञ्च भवतीत्यतः कथञ्चित् कदाचिदीश्वरस्यापि निर्गुणत्वं संभाव्येत। अत ईश्वरस्य चिदचिद्भ्यां सह न समवायसम्बन्धः स्वीक्रियते। तथा चैकस्यापि गुणस्य भिन्नैर्गुणिभिः सम्बन्धो भवति, नीलाख्यो गुणो न केवलमुत्पल एव भवति, अपि तु वस्त्वन्तरे घटादावपि। अतो गुणिन ईश्वरस्य चिदचिद्भ्यां न भवति कदाचिदपि विच्छेदः, नापि चिदचितावीश्वराद्बहिस्थेन केनाप्यपरेण कदाचिदपि सम्बद्धे भवतः, बाह्यस्य कस्याप्यभावादिति साधयितुमपृथक्सिद्धिसम्बन्धः स्वीक्रियते।

३. विशेषणस्वरूपम्

अपृथक्सिद्धिसम्बन्धसम्बद्धेषु यन्नियमेनाधेयं नियम्यं नियोज्यं च भवति, तद्गौणं भवतीति विशेषणमित्युच्यते। आधारो नियामको नियोजकश्च मुख्यो भवतीति विशेष्यमित्युच्यते। चिदचिदीश्वरेष्वीश्वरस्य नियामकत्वात् प्राधान्यं विशेष्यत्वञ्च, चिदचितोस्तु नियम्यत्वाद् गौणत्वं विशेषणत्वञ्च। एवं विशेष्यभूतस्येश्वरस्य चिदचितौ विशेषणभूते।

(४) अद्वैतम्

'एकत्वं चापृथक्सिद्धिः" इति रामानुजाभ्युपगमः। अतश्चिदचिदीश्वराणामपृथक्सिद्धिसम्बन्धसम्बद्धत्वाद् विशिष्टस्येश्वरस्याद्वैततामेकत्वमभेदं वा रामानुजस्तथैव मनुते, यथा विज्ञानवादिनः सहोपलम्भनियमान्नीलनीलधियोरभेदं मन्वते, "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः" इति हि तेषां सिद्धान्तः। अतः शरीरस्य शरीरिणेव, विशेषणस्य विशेष्येणेव, अंशानामंशिनेव चिदचितोरीश्वरेण सह अपृथक्सिद्धिसम्बन्धस्वीकाराद् अपृथक्सिद्धयोश्चैकत्वस्वीकाराद्रामानुजसिद्धान्तो विशिष्टाद्वैतमित्युच्यते।

(५) स्वगतभेदः

चिदचितो जगज्जीवौ नित्यौ परस्परतो भिन्नौ च। परन्तु तयोर्भेदस्तयोः साधारणाधारभूतेश्वरान्तर्गत एव। तयोर्न स्वतन्त्रेश्वराद् बहिः सत्ता। ईश्वर एव ते परस्परतो भिन्नतयाऽवतिष्ठेते। अतो भेदोऽपीश्वरान्तर्गत एव। अयमेव भेदः स्वगतभेदः इत्युच्यते। एवमीश्वरः सजातीयविजातीयभेदरहितोऽपि न स्वगतभेदरहितः।

इमौ जगज्जीवावीश्वरेऽवस्थाद्वयेनावतिष्ठेते, स्थूलावस्थया सूक्ष्मावस्थया च। सृष्टौ तयोः स्थूलावस्थया स्थितिः, अतः स्थूलचिदचिच्छरीरस्तद्विशिष्टो वेश्वरः

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कार्यावस्थं ब्रह्म, प्रलये तयोः सूक्ष्मतया स्थितिः, अतः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्ट ईश्वरः कारणावस्थं ब्रह्मेत्यभिधीयते। एवं चेश्वरः कदाचिदपि न विशेषशून्यः। अतः परमतत्त्वस्य सर्वदा सविशेषत्वस्वीकाराद् रामानुजीयदर्शनं विशिष्टाद्वैत-मित्युच्यते।

स्वगतभेदस्वीकारस्य महत्त्वम्

न्यायवैशेषिकनये पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनोरूपाणां सप्तद्रव्याणां परस्परतः सर्वथा पृथक्स्थितिर्भेदश्च स्वीक्रियते, न च तेषां कश्चन एक आधारःस्वीक्रियते। अतस्तन्नये सर्वस्यापि संयोगस्य संयुज्यमानयोरेकाधारत्वे सत्येव संभवात्। न च पृथक्परिक्षीणस्रोतोद्वयोह्यमानानां तृणोपलादीनां संभवति कश्चन संयोगः, अतो जडचेतनयोरेकाधारस्यास्वीकरणाद् न संभवति जडचेतनयोः संयोगसम्बन्धाश्रितं प्रत्यक्षज्ञानमपि। परन्तु रामानुजमत एकाश्रयस्वीकारादस्य सम्भव इति स्वगतभेदस्वीकारो विशिष्टाद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनेभ्य उत्कर्षयति।

प्रमाणप्रमेये

प्रत्यक्षानुमानशब्दरूपं त्रिविधं प्रमाणम्। प्रमेयञ्च द्विविधं द्रव्याद्रव्यभेदात्। द्रव्यम् उपादानम्। अवस्थाश्रयं चोपादानम्। तच्च षड्विधम्, प्रकृतिकालशुद्धसत्त्वधर्मभूतज्ञानजीवेश्वरभेदात्। अद्रव्याणि दश।

श्रीकण्ठरामानुजविशिष्टाद्वैतयोः साम्यम्

लकुलीशपाशुपतसूत्रतट्टीकाभ्यां ग्रन्थांशान् समुद्धृत्य प्रदर्शितमिदं यच्छ्रीकण्ठो लाकुलीशद्वैताद्वैतवादानुसारं ब्रह्मणः सगुणत्वम्, सत्कार्यवादम्, कार्यकारणयोरपृथक्सिद्धत्वम्, अन्तर्गणिकभेदम्, पशुपत्योः कार्यकारणयोर्वा गुणप्रधानभावं स्वीकृत्य गौणयोः पत्यविनाभूतयोः पत्यपृथक्सिद्धयोः परस्परभिन्नयोर्जडचेतनयोः पशुपाशनाम्नोः पत्यविनाभूतायाश्च शक्तेर्गुणरूपत्वमनुक्त्वा गुणं विशेषणं भवतीति मत्वा विशेषणरूपत्वमभ्युपगत्य शैवविशिष्टाद्वैतं स्थापितवान्। अतो लाकुलीशद्वैताद्वैताच्चिदचितोः पशुपाशयोरीश्वरापरपर्यायेण पत्या सह सम्बन्धविषये नास्ति कश्चन भेदः।

रामानुजविशिष्टाद्वैतविषय इदमेव तथ्यम्। यतो रामानुजोऽपि श्रीकण्ठवत् सत्कार्यवादम्, कार्यरूपयोश्चिदचितोरीश्वरेणापृथक्सिद्धिसम्बन्धस्वीकृत्याऽपृथक्सिद्धत्वम्, ईश्वरे 'स्वगतभेद' इति नामान्तरेणान्तर्गणिकभेदम्, चिदचितोरीश्वरापेक्षया गौण्यात्तयोरीश्वरविशेषणत्वं च स्वीकरोति।

१४

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

उपसंहारः

द्वैतमते परस्परतः स्वरूपेण भिन्नयोरनेकाश्रययोश्चिदचितोः सम्बन्धस्यासंभाव्यमानत्वात् सम्ब्रन्धनिर्भरस्य सर्वव्यवहाराधारभूतस्य प्रत्यक्षस्य नास्ति संभवः। तयोरेकाश्रयस्वीकृत्या सम्ब्रन्धोपपादने प्रत्यक्षं सम्भावयति भेदाभेदवादो विशिष्टाद्वैतवादश्चेति भेदवादादुत्कृष्टौ भेदाभेदवादविशिष्टाद्वैतवादौ। परन्तु चिदचितोस्तात्त्विकं भेदं स्वीकृत्याऽचितश्चिदन्तःस्थितत्वाभ्युपगमोऽनुभवविरुद्धः। नहि चित्स्वरूप आत्मन्यचित्स्वरूपस्य स्थाणोः स्थितिरनुभूयते। यतोऽनुभूयमानश्चित्स्वरूप एव, विज्ञान (Idea) रूपत्वात्। अतश्चिदचितोस्तात्त्विकं भेदं निराकुर्वाणोऽद्वैतवादः साधीयान्।

अयं चाग्रिमे व्याख्याने प्रतिपादयिष्यते।

।। ओऽम् शान्तिः शान्तिः शान्ति ।।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

शैवाद्वैतदर्शनम्

माान्याः सभापतिमहोदयाः ! समुपस्थिताश्च विद्वद्वरेण्याः !

शैवद्वैताद्वैतविषयकद्वितीयव्याख्यानोपसंहारे द्वैताद्वैतवादस्य द्वैतवादादुत्कर्षः साधितः, द्वैतवादे परस्परतः सर्वथा भिन्नयोः पृथक्सत्ताकयोरेकाश्रयरहितयोर्जडचेतनयोः समानान्तर-रेखयोरिव प्रत्यक्षज्ञानापेक्षितस्य संयोगस्याऽसम्भवात्; भेदाभेदवादे च चिदचितोरेकाश्रयस्वीकृतया तत्सम्भवात् । परन्तु पत्यपरपर्याये ईश्वरे चित्स्वरूपे सगुणे ब्रह्मण्यचित्सत्ताभ्युपगमोऽनुभवविरुद्धः, नहि कश्चमापि चिद्रूपे स्वात्मनि जडघटपटाद्यनुभवकालेऽपि जडविषयमात्मप्रविष्टतयाऽनुभवति, अपि तु प्रकाशरूपज्ञानाकारतया । इदञ्च नातिदूरे स्पष्टीकरिष्यते । अपरञ्च चित्स्वरूपे पत्यामचितो जडस्य स्थितिर्जीवति शरीरे शूलस्येवारुन्तुदत्वान्नावर्जयति सद्दार्शनिकमनांसि । ज्ञानमीमांसायां क्रियमाणायां चेतनस्य परिमितात्मनो दीपप्रभाया घटेनेव कथञ्चन संभवत्यपि द्वैतनयेऽचेतनेन, द्वैताद्वैतनये चाप्रकाशरूपेण विषयेण सम्बन्धे, कथमप्रकाशरूपो विषयः स्वीयमप्रकाशस्वभावं परित्यज्य प्रकाशरूपज्ञानाकारीभवतीति न शक्यते समाधातुम्, स्वभावभूतस्याप्रकाशत्वस्य त्यक्तुमशक्यत्वात् । नहि स्वभावः शक्यते परित्यक्तुम् । नह्यग्निर्जहात्युष्णत्वम् । अतो न युक्तियुक्तश्चिदचितोस्तात्त्विकभेदस्वीकार इति चिदद्वैतमाश्रित्यैव प्रत्यक्षज्ञानस्यापि सम्भवादद्वैतदर्शनमेव सर्वदर्शनमूर्धन्यमित्यागमिकानामद्वैतवादिनां मतम् ।

एकमद्वितीयं परं तत्त्वं शून्यवादिभिर्विज्ञानवादिभिश्च बौद्धैः, गौडपाद-शङ्करप्रभृतिभिर्वेदानुयायिभिः, भर्तृहरि-पुण्यराज-हेलाराज-नागेशभट्टादिभिर्वैयाकरणैः, वल्लभाचार्येण वैष्णवेन माहेश्वरसूत्रदार्शनिकव्याख्याकर्त्रा नन्दिकेश्वरेण, शक्त्यद्वयवादिभिः काश्मीरशाक्तैः, शैवागमानुयायिस्वातन्त्र्यवादिभिः काश्मीरशैवैश्च स्वीकृतं समर्थितं च विभिन्नाभिर्युक्तिभिर्विभिन्नेभ्यो दृष्टिकोणेभ्यः । अस्मिस्तु व्याख्याने शैवाद्वैतमेव प्रतिपादनीयम् ।

चत्वारि शैवाद्वैतदर्शनानि

शैवागमाश्रितानि चत्वारि दर्शनान्युपलभ्यन्ते—(१) नन्दिकेश्वरदर्शनम्, (२) प्रत्यभिज्ञादर्शनम्, (३) क्रमदर्शनम्, (४) कुलदर्शनं च । इमानि सर्वाण्यप्यद्वैतं प्रतिपादयन्ति । प्रत्येकमितिहासो भिन्नः, अवतारकः प्रचारको वापि भिन्नः, तथा च दार्शनिकं साहित्यमपि पृथक् । अतः पारस्परिकभेदप्रदर्शनाय प्रत्येकं दर्शनं सेतिहासं दार्शनिकसाहित्योपन्यासपुरःसरं व्याख्यानमपेक्षते ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नन्दिकेश्वरदर्शनम्

अद्वैतशैवदर्शनेतिहासे नन्दिकेश्वरकृतं माहेश्वरसूत्रदार्शनिकव्याख्यारूपं नन्दिकेश्वरदर्शनं प्रथमं स्थानमलङ्करोति। नन्दिकेश्वरविषये परम्परागतमिदं वृत्तमुपमन्युकृतायां नन्दिकेश्वरकाशिकाटीकायां समुपलभ्यते।

नन्दिकेश्वरव्याघ्रपादादीनुद्धर्तुंकामः शिवो डमरुनिनादव्याजेन पाणिन्यष्टाध्यायिप्रारम्भोपलभ्यमानं चतुर्दशसूत्रात्मकं तत्त्वमुपदिदेश। सूत्रजातस्य तत्त्वार्थं बोद्धुमसमर्था व्याघ्रपादादयो नन्दिकेश्वरं तत्त्वार्थं विवरीतुं प्रार्थयामासुः। स च सूत्रनिक्षिप्तं रहस्यार्थं षड्विंशतिकारिकाभिरुपदिदेश।

नन्दिकेश्वरेण माहेश्वराणां चतुर्दशसूत्राणां व्याख्यानं शैवाद्वैतस्थापनार्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थं चेति प्रकारद्वयेन कृतम्। तत्र चैकैव कारिका पाणिन्यादिवैयाकरणानां कृते। यथाह—

अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्त्यवर्णचतुर्दशम्।
धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये॥ इति।

शेषास्तु शैवाद्वैतप्रतिपादनपराः।

नन्दिकेश्वरकारिकायाः प्रामाण्यं समयश्च

नागेशभट्टः स्वीयोद्योते 'ऋ ऌ क्' सूत्रभाष्यव्याख्यानावसरे—

"चतुर्दशसूत्री अनेकर्षीणां नानाविधार्थजिज्ञासानिवृत्तये शिवेन प्रकाशिता, तस्याश्च पाणिन्याद्युद्देश्यकमपि फलम्, अन्त्यवर्णचतुर्दशं पाणिन्याद्युद्देशेनैवोपदिष्टम्, इदञ्च तत्रैव स्पष्टम्।"

इत्यादि वदन् नन्दीश्वरापरनामनन्दिकेश्वरकृतकाशिकाप्रामाण्यं स्वीकरोति, मनुते च नन्दिकेश्वरं पाणिन्युपदेष्टारम्। पतञ्जलिरपि स्वीयमहाभाष्ये चतुर्दशसूत्र्या अद्वैतशैवदर्शनानुसारिणीं नन्दिकेश्वरकृतां व्याख्यां प्रामाणिकीं मन्वानः— "सोऽयमक्षरसमाम्नायो ब्रह्मराशिः" इत्युक्तवान्। समर्थ्यते चेदं मतम् 'ब्रह्मराशिः' इत्यस्य—

"ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीति"

इति कैयटकृतेन व्याख्यानेन। स्पष्टीक्रियते चैतन्नागेशभट्टेनैतदंशव्याख्याने

"अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमेश्वरः"

इति नन्दिकेश्वरकारिकामुद्धरता। एवञ्च नन्दिकेश्वरः पाणिनिगुरुरासीदिति सिध्यति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नन्दिकेश्वरशैवाद्वैते मुख्या दार्शनिकविचारधाराः

(क) स्वातन्त्र्यवादः

प्रत्येकं दर्शनम्—किमस्य जगतस्तात्त्विकं स्वरुपम् ? कुत इदम् ? किन्निमित्तमिदम् ? इति प्रश्नान् समाधातुं यतते तांश्चाद्वैतिनः—

"तत्त्वतः परतत्त्वैकस्वरूपं सर्वमिदम्, परतत्त्वादेवोद्भवति, परस्य क्रीडाशीलत्वात्"

इति प्रायः साधारणतया समादधते। परन्तु परतत्त्वस्वरूपे एवञ्च प्रतीयमानस्य वस्तुजातस्य सत्यत्वविषये तेषां महान् विवादः।

नन्दिकेश्वरनये 'अ इ उ ण्' इति सूत्रे प्रथमो वर्णः 'अ' इति निर्गुणब्रह्मवाचकः, इकारः स्वातन्त्र्यापरपर्यायचित्कलावाचकः, उकार ईश्वरवाचकः णकारश्च 'आसीत्' इति क्रियावाचकः। एवञ्च परमयोगिनाम् अव्यतिरेकतुरीयातीतसमाधौ निर्गुणतया प्रकाशमानो ब्रह्मापरपर्यायः शिवः प्रकाशविमर्शरूपोऽपि विश्वोत्तीर्णस्वरूपे न्यग्भावितविमर्शतया प्रकाशैकघनः 'अ' इति निर्दिष्टः। स एव न्यग्भावितप्रकाशतया चिति सत्ता-विमर्श-स्वातन्त्र्यादिपर्यायस्वशक्तिप्राधान्येन पश्यन्त्याद्या वाचः सकलजडाजडात्मकं वाच्यं चाभासयन् विश्वरूप ईश्वर इत्युच्यते। एवं जगत्सृष्टिप्रसङ्गे स्वातन्त्र्यशक्तिप्रधानस्य शिवस्य स्रष्टृत्वाभ्युपगमात् स्वातन्त्र्यवादी नन्दिकेश्वर इति सुस्पष्टम्।

काश्मीरिकाद्वैतशैवैर्नन्दिकेश्वरस्वातन्त्र्यवादानुसरणम्

नन्दिकेश्वरप्रतिपादितः स्वातन्त्र्यवादः काश्मीरिकाद्वैतशैवैः स्वीकृत इति स्पष्टीभवति—'स्वेच्छया स्वस्य चिद्भित्तौ विश्वमुन्मीलयत्यसौ" इति नन्दिकेश्वरवाक्यस्य 'स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयति" इति प्रत्यभिज्ञाहृदयस्थक्षेमराजवाक्येन सह तुलनायां क्रियमाणायाम् यत इह न केवलं विचारसाम्यमपि तु शब्दसाम्यमपि।

(ख) अद्वैतवादः

अकारो ब्रह्मरूपः स्यान्निर्गुणः सर्ववस्तुषु।
चित्कलामिं समाश्रित्य जगद्रूप उदीरितः॥

इति कारिकायां ब्रह्मणश्चित्कलाश्रयणप्रतिपादनात् ब्रह्मचित्कलयोराश्रयाश्रयिभावसंबन्धस्वीकारात्, संबन्धस्य च द्विष्ठत्वात्, नन्दिकेश्वरनयेऽद्वैतवादो दुःसमर्थ्यं इत्याक्षेपस्य समाधानम् 'ॠ ॡ क्' इति सूत्रव्याख्यायामित्थमुपलभ्यते—

ॠ ॡ क् सर्वेश्वरो मायां मनोवृत्तिमदर्शयत्।
तामेव वृत्तिमाश्रित्य जगद्रूपमजीजनत्॥ इति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अत्र माया'-मनोवृत्ति'-शब्दयोरर्थौ निर्णेतव्यः। यतो नन्दिकेश्वरेण माया तत्त्वेषु न गणिता। नापि वेदान्तिसम्मतः—

"मिथ्याज्ञानकारणं सदसद्भ्यामनिर्वचनीया माया"

इत्यर्थस्तत्र संघटते, एवंविधस्यार्थस्य स्वातन्त्र्यवादविरुद्धतयाऽस्वीकार्यत्वात्। न च मनःशब्दस्यान्तरिन्द्रियापरपर्यायत्वं शक्यते स्वीकर्तुम्, मनसस्तद्वृत्तेश्च परिमितप्रमातर्येव सम्भवात् ऋवाच्यः परमेश्वरः परमशिवो वा—

"मनोवृत्तिमदर्शयत्"

इति कथनस्यायुक्तत्वापत्तेः।

इह मनोमायाशब्दौ चित्कलापर्यायावित्युपमन्युक्तनन्दिकेश्वरकाशिका-टीकाया उपरि दृष्टिपाते क्रियमाणे स्पष्टीभवति। उपमन्युर्हि 'अ इ उ ण्' सूत्रे इवर्णनिर्दिष्टां चित्कलां 'मायाम्' इति व्याचख्यौ। यथाह—

"इं मायामाश्रित्य" इति।

मनश्चित्योश्चैकार्थवाचकत्वं महाभारतीयवचनात् स्पष्टीभवति—

मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः।
प्रज्ञा संविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते॥ इति।

नन्दिकेश्वरवचांस्यपि मायाशब्दश्चित्कलापरपर्याय इति मतं समर्थयन्ति। तन्नये ह्यकारो ब्रह्मवाचकः, ब्रह्म च प्रकाशरूपमिकारवाच्यायाश्चित्कलायाः स्थूल-दृष्ट्या भिन्नमपि तयाऽभेदसम्बन्धसंबद्धम्।

चित्कला हि शक्तिरूपा, वाच्यवाचकात्मनो जगतः कारणं परं ब्रह्म सन्निधी-कृत्यैव इच्छास्वातन्त्र्यविमर्शादिभिः शब्दैरप्यभिधीयते। एवञ्च इच्छाया एष्टुरिव, स्वातन्त्र्यस्य कर्तुरिव, विमर्शस्य विम्रष्टुरिव, चन्द्रिकायाश्चन्द्रमस इव, वाचोऽर्था-दिव न चित्कलायाः प्रकाशरूपाद् ब्रह्मणः पार्थक्यं भेदो वा वास्तविकः। यथाह—

वृत्तिवृत्तिमतोरत्र भेदलेशो न विद्यते।
चन्द्रचन्द्रिकयोर्यद्वद्यथा वागर्थयोरिव॥ इति।

(ग) प्रत्ययवादः

नन्दिकेश्वरो जगतः प्रत्ययमात्रत्वं प्रतिपादयति, स्वीकरोति च परां ब्रह्म-स्वरूपां पश्यन्त्यादिवाक्त्रयोर्ध्ववर्तिनीं पश्यन्त्यादिक्रमेण च सकलवाच्यवाचकात्मक-जगत्स्वरूपेण विशेषेण वर्तमानाम्। यथाह—

सर्वं परात्मकं पूर्वं ज्ञप्तिमात्रमिदं जगत्। इति,
ऐ औ च् ब्रह्मस्वरूपः सन् जगत् स्वान्तर्गतं ततः।
इच्छया विस्तरं कर्तुमाविरासीन्महामुनिः॥ इति च।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अतः स्वाप्नपदार्थानां संस्कारोद्बोधजनितत्वाद् विषयतयाऽवभासमानानामपि विषय्येकरूपत्वमिव, कवेः स्वतन्त्रोल्लेखानां प्रतिभोद्भूतत्वाद् वैविध्येन भासमानानां कविशक्त्येकरूपत्वमिव, योगिसृष्टेर्योगिशक्त्युद्भावितत्वात् सर्वैः साधारण्येनानुभूयमानाया अत एव च स्वाप्नपदार्थवदसत्येति वक्तुमशक्याया योगिशक्त्यैकत्वमिव ज्ञप्तिरूपया परयाऽवभासमानं सर्वमिदं जगद् ज्ञप्तिमात्रं प्रत्ययमात्रं वेति स्पष्टम्। एवञ्च भिन्नतयाऽवभासमानानां घटपटाद्यर्थानां ज्ञप्तिमात्ररूपत्वात् परमार्थत ऐक्यमेवेत्यद्वैतवादिनो नन्दिकेश्वरस्य सिद्धान्तः।

(घ) निर्गुणसगुणयोर्ब्रह्मेश्वरयोरैक्यम्

ब्रह्मचित्कलयोरभेदः प्राक् साधितः। ईश्वरस्वरूपप्रतिपादने चोक्तम्—अकाररूपं शिवापरपर्यायं निर्गुणं ब्रह्मेकाररूपां चित्कलां समाश्रित्य ईश्वरो बभूव। ईश्वरश्च सर्वैर्वादिभिः सगुणः स्वीक्रियते। इहापि च चित्कलारूपगुणसमाश्रयणात् सगुण एव प्रतिपाद्यते।

सगुणनिर्गुणयोः परस्परविरुद्धत्वादैक्यासम्भवाद् नन्दिकेश्वरमते द्वैतापत्तिः स्पष्टा। अस्या निवारणं ब्रह्मचित्कलयोश्चाभेदसाधकमभ्युच्चययुक्तिप्रदर्शनम् 'ए ओ ङ्' इति सूत्रव्याख्यायामुपलभ्यते।

यथा वैयाकरणनयेऽकारेकारसंयोगजस्य एकारस्य कण्ठतालुरूपस्थानद्वयजन्यत्वाद् विश्लेषणदृष्टया सत्यपि द्व्यक्षरत्वेऽनुभवदृष्टयैकाक्षरत्वम्, तथैव ब्रह्मचित्कलयोर्दार्शनिकविश्लेषणदृष्ट्याऽभ्युपगम्यमानेऽपि भेदे तत्त्वतोऽनुभवदृष्ट्यैकत्वमेव। यथा वाऽकारोकारसंयोगजस्य ओकारस्यैकाक्षरत्वं न केवलं वैयाकरणैरपि तु—

"ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्"

इति गीतावाक्यम्।

"तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्"

इति कठोपनिषद्वाक्यं चानुसरद्भिर्वेदान्तिभिरपि मन्यते, तथैव शैवैरप्यकारोकारवाच्ययोर्निर्गुणसगुणब्रह्मणोरेकत्वं प्रतिपाद्यते।

(ङ) षट्त्रिंशत्तत्त्वानि

षट्त्रिंशत्तत्त्वानि द्वैत-द्वैताद्वैत-अद्वैतप्रतिपादकैर्बहुभिः शैवदर्शनैः स्वीक्रियन्ते, तथापि तानि विभिन्नैर्नामभिर्विभिन्नपदार्थाख्यायिभिर्निर्दिष्टानि। नन्दिकेश्वरनये तानीमानि—

(१) शिवः, (२) शक्तिः, चित्कला माया वा, (३) ईश्वरः, (४-८) पञ्चतन्मात्राः, (९-१३) पञ्चभूतानि, (१४-१८) पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, (१९-२३) पञ्च-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कर्मेन्द्रियाणि, (२४-२८), पञ्चप्राणाः (२९-३०), प्रकृतिपुरुषौ (३१-३३), त्रयो गुणाः (३४-३६), अन्तःकरणत्रयं चेति ।

(च) तत्त्वोत्तीर्णः परः शिवः

परं तत्त्वं परमशिवपरब्रह्मापरपर्यायं षट्त्रिंशत्तत्त्वोत्तीर्णमिति 'हल्' इति चतुर्दशसूत्रव्याख्यायामुक्तम् । इदमेवाभिनवगुप्तपादानां मते प्रत्यभिज्ञादर्शने सप्तत्रिंशं तत्त्वं यथाग्रे व्याख्यास्यते ।

स्वातन्त्र्यवादी पाणिनिः

पाणिनिः स्वातन्त्र्यवादं मनुते स्म इति स्पष्टीभवति 'कारके' इति, 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति च सूत्रयोः पतञ्जलिकृतभाष्यस्योपरि दृष्टिदानेन । तत्रत्या च विचारधारा संक्षिप्तरूपेणैवम्—

उभावपि कर्तृकारकशब्दावेकस्मादेव करणार्थाद् लुप्तड्वादिञान्तात् 'कृ'-धातोः 'ण्वुल्तृचौ' इति सूत्रेण क्रमशः कृततृज्ण्वुलप्रत्ययान्तान्निष्पन्नावेकार्थाविव । अतः—

"अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः"

इत्युद्घोषयन्तो व्याकरणशास्त्रविदः, 'कर्तृकारकम्' इति वदन्तः कथं न व्यर्थपुनरुक्तिदोषभाजः । इमं प्रश्नं समाधातुं कर्तृकारकशब्दयोर्वैयाकरणस्वीकृतः पारस्परिकोऽर्थभेदः सर्वतः प्रथमं निर्णयमपेक्षते ।

कारकशब्दार्थः

उपर्युक्तः प्रश्नः 'कारके' इत्यस्य 'स्वतन्त्रः कर्त्ता' इत्यस्य च सूत्रस्य व्याख्याने एवमुत्थापितः, समाहितश्च महाभाष्ये, तस्य च कैयटकृते प्रदीपे—

करोतीति कारकमित्यन्वर्थसंज्ञा चेत् तदा स्वतन्त्रस्यैव कर्तृसंज्ञावत् कारकसंज्ञापि प्राप्नोति, न तु करणाधिकरणादीनामस्वतन्त्राणाम् । मैवम् । यद्यपि समूहरूपा क्रिया प्रतिकारकं न भिन्ना, तथापि स्वव्यापारे सर्वेषां कारकाणां स्वातन्त्र्यात्, तदनुष्ठानेन प्रधानक्रियायामुपयोगित्वात्, कर्तृसन्निधावपि स्वव्यापारस्याऽनिवर्तनात्, पारतन्त्र्यावस्थायामप्यनिवृत्तं कारकत्वं करणाऽधिकरणादीनाम् । एवञ्च स्वव्यापारे स्वातन्त्र्यात् कारकत्वम्, पच्यादिवाच्यसमूहं प्रति पारतन्त्र्यात् करणत्वञ्च । यद्यपि—

"देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचति"

इत्यादौ करणाधिकरणाद्यनुष्ठेयानां क्रियाणां पचिधात्वर्थत्वं नास्ति, तथापि कृधात्वर्थत्वाक्षतेः करणादीनामपि कारकत्वं सूपपादमेव ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अयं हि भगवतो पतञ्जलेरभ्युपगमः—सर्वेषां कर्तृभिन्नानां कारकाणां स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च पर्यायेण। उद्भूतस्वातन्त्र्यविवक्षायां कर्तृसंज्ञा, यथा 'स्थाली-पचति' इति। उद्भूतपारतन्त्र्यविवक्षायां तु न्यग्भावात् सदपि स्वातन्त्र्यं स्वकार्यं न प्रयुङ्क्ते यथा—

'स्थाल्यां पचति' इत्यत्र।

प्रधानेन समवाये स्थाली परतन्त्रा, व्यवाये तु स्वतन्त्रा। यथा अमात्यानां राज्ञा सह समवाये पारतन्त्र्यम्, व्यवाये तु स्वातन्त्र्यम्। समवाये च कर्ता प्रधानम्, सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कर्तुरेव प्रवर्तयितृत्वात्। यथाह—"कथं पुनर्ज्ञायते कर्ता प्रधानम्? इति यत्सर्वेषु साधनेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति" (म० भा० भाग २ पृ० २४५ नि० स०)।

एवञ्च पतञ्जलिव्याख्यानुसारं पाणिनिनये कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कर्तुः स्वातन्त्र्यमित्यायाति।

इदञ्च महाभाष्यकारमतं कर्तृविषये भर्तृहरिमतपोषणार्थं समुद्धृतं वाक्यपदीयटीकायाम् "प्रागन्यतः शक्तिलाभात्" इत्यादि कारिकाद्वयव्याख्याने हेलाराजेन। एतच्चाग्रे विवरीष्यते।

पतञ्जलिनये एकस्यैव कारकत्वमधिकरणत्वादि च

पतञ्जलिरेकस्यैव कारकत्वमधिकरणत्वादि च प्रकारद्वयेन साधयति—

(१) प्रधानव्यवायकालिकं स्वातन्त्र्यमादाय कारकत्वव्यवहारः प्रधानसमवायकालिकं च पारतन्त्र्यमादायाधिकरणत्वादिव्यवहारः।

(२) वाक्योपात्तसर्वकारकसाधारण्येका क्रिया। यथा—

"देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचति"

इत्यत्र सर्वसाध्या पचिरूपा क्रिया, पचनस्य सर्वव्यापारजन्यत्वात्। ततश्च सर्वेषां तस्यां कर्तृत्वम्, अतश्च कारकत्वम्। अवान्तरव्यापारविवक्षायान्तु करणादिरूपत्वम्। यथा मातापित्रोरपत्योत्पादने कर्तृत्वम्। भेदविवक्षायान्तु 'अयमस्यां जनयति', 'इयमस्माज्जनयति' इत्यादौ मातुरधिकरणत्वं पितुश्चोपादानत्वं व्यवतिष्ठते। कर्तृसंज्ञा तु करणत्वाद्यवस्थायां न भवति।

'स्वतन्त्रः कर्ता"

इत्यत्र हि कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनः स्वातन्त्र्यश्रुतिर्नियमार्था। तस्माद् यस्य स्वातन्त्र्यमेव तस्यैव कर्तृसंज्ञा, न तु पारतन्त्र्यसहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य।

कारकसंज्ञा तु वस्तुस्थित्या विद्यमानमुद्भूतत्वेनाविवक्षितमपि स्वातन्त्र्यमाश्रित्य करणादीनां विधानसामर्थ्यात् प्रवर्तते। यत्र च शक्तीनां निमित्तनिमित्ति-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भावेन युगपद् विवक्षा, तत्र संज्ञानां विप्रतिषेधो भवति । यथा—

"धनुषा विध्यति"

इत्यत्र विनापायविवक्षया धनुषः साधकतमत्वाभावात् संज्ञाद्वयप्रसङ्गे परत्वात् करणसंज्ञैव ।

स्वतन्त्रशब्दार्थः

"स्वतन्त्रः कर्ता" इति सूत्रं व्याचक्षाणेन पतञ्जलिना "तन्त्रशब्दः प्राधान्ये वर्तते" इत्युक्तम् । स्वशब्द आत्मवाची । एवञ्च स्वः आत्मा तन्त्रं प्रधानं यस्येति विग्रहानुसारं स्वप्रधानापरपर्यायः स्वतन्त्रशब्दः ।

कर्तृकारकशब्दयोरर्थभेदः

कारकशब्दार्थात् कर्तृशब्दार्थस्यायं भेदः । उक्तमेव प्राक् प्रत्येकं क्रिया क्रिया-समूहरूपा । यथा पचतिक्रिया इन्धननिष्ठज्वलिति-स्थालीनिष्ठधृति-दर्वीनिष्ठघट्टिति-तण्डुलनिष्ठविक्लित्ति-देवदत्तनिष्ठप्रयुक्त्यादिक्रियासमूहरूपा । समूहरूपा क्रिया प्रतिकारकं न भिन्ना, परन्तु काष्ठादेः स्वव्यापारे ज्वलित्यादिरूपे स्वातन्त्र्यम्, अतश्च कारकत्वम् । परं पच्यादिसमूहं प्रति कर्तृदेवदत्तपारतन्त्र्यम् अतश्च करणत्वम् । एवञ्च कर्तृभिन्नं सर्वमपि कारकं प्रधानसमवाये परतन्त्रं तद्व्यवाये च स्वतन्त्रम् । अतः कर्तृसंज्ञा करणाद्यवस्थायां न भवति ।

परन्तु "स्वतन्त्रः कर्ता" इति सूत्रे कारकत्वादेवोपर्युक्तप्रकारेण स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनः स्वतन्त्रश्रुतिर्नियमार्था । अतो यस्य स्वतः स्वातन्त्र्यमेव, न तु पारतन्त्र्य-सहितं स्वातन्त्र्यम्, तस्यैव कर्तृसंज्ञा ।

कर्तृप्राधान्यविवरणम्

कर्तुर्वाक्योपात्तसर्वकारकेषु प्राधान्यं स्वीक्रियते, सन्निहितेषु सर्वेष्वपि साध-नेषु तस्य प्रवर्तयितृत्वात्, कारकान्तरं विनापि सर्वक्रियासु प्रधानानामसिवृत्त्यादि-क्रियाणां कर्तृत्वाच्च । एवञ्च पतञ्जलि-कैयटकृतव्याख्यानुसारं पाणिनिरनवच्छिन्न-स्वातन्त्र्यः कर्तेत्यभ्युपगच्छति स्म । अतः स्वातन्त्र्यवादी पाणिनिः । यतोऽद्वैत-वादिभिः काश्मीरिकशैवैः स्वातन्त्र्यशक्तिः स्फुरत्ता-महासत्ताद्यपरपर्याया स्वीक्रियते । सत्ता च भवनकर्तृता भवने स्वातन्त्र्यमिति व्याख्यायते । तथा च शिव एव तथा तथा भवतीति स्वातन्त्र्यवादः स्थाप्यते । यथाह—

चितिः प्रत्यवमर्शात्मा परा वाक् स्वरसोदिता ।
स्वातन्त्र्यमेतन्मुख्यं तदैश्वर्यं परमात्मनः ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सा स्फुरत्ता महासत्ता देशकालाविशेषिणी ।
सैषा सारतया प्रोक्ता हृदयं परमेष्ठिनः ।। इति ।
(भा० भाग १ पृ० २५०-५५)

कैयटोपरि भर्तृहरिप्रभावः

इदन्तु सुप्रसिद्धं यद् भर्तृहरिः पातञ्जलमहाभाष्यस्य त्रिपदीत्याख्यां व्याख्यामलिखत्, यद्यपि तस्याः प्रारम्भिकः सप्तपञ्चाशत्सूत्रपर्यन्त एव भागोऽद्यावधि समुपलब्धः । जैयटात्मजः कैयटो भर्तृहरिकृतां महाभाष्यटीकां वाक्यपदीयं तद्वृत्तिञ्च परिशील्य महाभाष्यप्रदीपं लिखितवान् । यथाह—

तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना ।
क्रममाणः शनैः पारं तस्य प्राप्तास्मि पङ्गुवत् ।। इति ।

प्रकृतस्य "स्वतन्त्रः कर्ता" इति सूत्रस्य व्याख्याया उपरि क्रियते चेद् दृष्टिपातस्तदा नावशिष्यते सन्देहकणिकापि कैयटोपरि भर्तृहरिप्रभावविषये । यतस्तत्र तत्र कैयटो भर्तृहरिपदसरणिमेवानुसरति । अवलोक्यतां साम्यं भर्तृहरिकारिकाद्वयस्य कैयटवाक्यैः सह । यथा भर्तृहरिराह—

प्रागन्यतः शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि ।
तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्तनात् ।।

अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् ।
आरादप्युपकारित्वे स्वातन्त्र्यं कर्तुरुच्यते ।।
(वा० प० का० ३ पृ० २४३)

तथैवाह कैयटोऽपि—

"तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात् करणादीनाम्, तस्य च प्रागन्यतः शक्तिलाभात् प्रतिनिध्यदर्शनात् करणाद्यभावेऽपि 'आस्ते शेते' इत्यादौ केवलस्य कर्तुर्दर्शनात् कर्तृरहितानां करणानामदर्शनात् प्राधान्यं कर्तुः" (म० भा० प्र० भा० २; नि० पृ० २४५) इति ।

एवञ्च कर्ता स्वतन्त्रः । स ह्यन्यतः शक्तिलाभात् प्रागेवार्थितादिवशेन साधनाद्युपार्जने प्रवर्तते । करणानि कुठारादीनि तु तदैव क्रियासु प्रवर्तन्ते यदा तेषु कर्ता शक्तिमादधाति, तथा च तानि स्वाधीनीकरोति । अतः कर्त्रायत्तव्यापारत्वात् करणादीन्यस्वतन्त्राणि ।

देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचन् काष्ठान्यधिकं प्रज्वलन्ति पश्यन् तानि निवर्तयति । स च काष्ठैः पत्रैस्तृणैर्विद्युता वा पचतीति करणादीनां वर्तते प्रतिनिधिः । न तु वर्तत एवंभूतः प्रतिनिधिः कर्तुः । यद्यपि साधारणासु पच्यादिक्रिया-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

स्वपेक्षते कर्ता साधनानि, तथापि भवनवर्तनादिक्रियासु साधननिरपेक्ष एव। अतो भवनक्रियायां वर्तनक्रियायाञ्च सर्वथा स्वतन्त्रः कर्तेति पाणिनि-पतञ्जलि-भर्तृहरीणां सामान्योऽभ्युपगमः। स्पष्टीकृतं चैतत् तत्रभवता हेलाराजेनोपर्युक्तकारिका-व्याख्यायाम्—

"यत्सर्वेषु साधनेषु कर्ता प्रवर्तयिता भवति"

(म० भा० भाग २ नि०; पृ० २४५)

इति महाभाष्यवाक्यमुद्धृत्य,

"एतच्च भाष्यं गर्भीकृतनान्तरीयकार्थसहं संक्षिप्योक्तम्"

इति वदता। उपर्युक्तकारकादिविवरणैरिदं सुस्पष्टं यत् 'कर्तृकारकम्' इति कथयन्तो वैयाकरणा न व्यर्थपुनरुक्तिदोषभाजः, कर्तुः पारतन्त्र्यरहितस्वातन्त्र्याभ्यु-पगमात्, कारकान्तराणाञ्च पारतन्त्र्यमिश्रितस्वातन्त्र्यस्वीकरणात्।

कर्ता च शक्तिमान् स्वतन्त्रः। शक्तिशक्तिमतोश्चैक्यम्। सांसारिकस्य कर्तु-रापेक्षिकमवच्छिन्नञ्च स्वातन्त्र्यम्, परिमितत्वात्। अपरिच्छिन्नस्य शिवादिशब्दनि-र्दिष्टस्य तु कर्तुरवच्छेदशून्यं स्वातन्त्र्यं यत्कालशक्तीति नाम्नोपात्तं भर्तृहरिणा स्वीये वाक्यपदीये, यथा प्रतिपादितं मयैवैतद्विश्वविद्यालयीयैषमस्त्यदर्शनपरिषदधिवेशने "स्वातन्त्र्यवादी भर्तृहरिः" इतिशीर्षकं स्वलेखं पठता। अतः पिष्टपेषणं परिहरता मया नोपपाद्यते भर्तृहरेः स्वातन्त्र्यवादित्वम्, विदुषस्तत एवावगमिष्यन्तीति मन्यमानेन।

अतो भगवता शिवेन चतुर्दशसूत्रैरुपदिष्टः, नन्दिकेश्वरेण तद्व्याख्यारूपायां स्वकाशिकायां विवृतः, पाणिनिना स्वाष्टाध्याय्यां स्वप्रयोजनानुसारं 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति सूत्रे परिगृहीतः पतञ्जलिना स्वभाष्ये ससंक्षेपं प्रतिपादितः, भर्तृहरिणा स्वीये वाक्यपदीये विशदीकृतः, तट्टीकाकारेणाभिनवगुप्तगुरुणा हेला-राजेन सविस्तरं व्याख्यातः स्वातन्त्र्यवादः सोमानन्दादिभिः काश्मीरिकाद्वैतशैवैः स्वतन्त्रसिद्धान्ततया प्रतिष्ठापित इति मामकीनं मतम्।

एवञ्च भर्तृहरेर्वाक्यपदीयं न वेदान्तप्रक्रियानुसारं व्याख्यां सहते, तस्य स्वातन्त्र्यवादित्वात्। विवर्तशब्दस्य भर्तृहरिव्याख्यात्रनुसारं न वेदन्तिस्वीकृतो रूढोऽर्थः, अपि तु यौगिक एव 'विशेषेण विलक्षणतया वा वर्तनम्' इत्यादि यथा-पूर्वोक्तभर्तृहरिस्वातन्त्र्यवादविषयकपत्रे स्पष्टीकृतम्।

यत्तु भर्तृहरेः स्वीयायां वाक्यपदीयटीकायाम्—

"एकस्य तत्वादप्रच्युतस्य भेदानुकारेणासत्यविभक्तान्यरूपोपग्राहितो विवर्तः, स्वप्नविषयप्रतिभासवत्।"

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इति विवर्तलक्षणम् । तत्र 'असत्य' पदोपादानादेव स्वातन्त्र्यवादिस्वीकृतं मिथ्याज्ञानस्वरूपमजानानां वेदान्तिनां यो 'भर्तृहरिर्वेदान्तानुयायी' इति भ्रमः, स स्वातन्त्र्यवादिनां नयेऽसत्यस्य भ्रमस्य च स्वरूपे निरूप्य नातिदूरे दूरीकरिष्यते ।

प्रत्यभिज्ञादर्शनेतिहासः साहित्यञ्च

सर्वाण्यप्यद्वैतशैवदर्शनानि चतुःषष्ट्यागमाश्रितानि । धार्मिकशैवदृष्ट्या शैवागमाः शिवात् परम्परायाता एवं चानाद्या ईश्वरोक्तवेदवत् । तथापि कालेन सा परम्परा विच्छिद्यतेऽनुग्रहकारिणा शिवेन भूयः प्रचाल्यते च । अतो भाषामूलमागमानां वेदेभ्योऽर्वाक्त्वप्रतिपादनं निर्मूलम् । शैवागमाध्येतृपरम्परायां सत्ययुगादारभ्य कलियुगप्रारम्भिकांशपर्यन्तं स्वच्छन्दलाकुल-अणुराज्-अब्जज-बलि-वामन-विभीषण-रावण-राम-लक्ष्मण-सिद्ध-ऋषि-योगिप्रभृतयो निर्दिष्टाः । कलिप्रभावे विस्तृते शैवागमविद ऋषयो दुर्गमस्थानं गताः । एवञ्च शिवशासनपरम्परा व्युच्छिन्ना । इयं शैवागमाध्येतृपरम्परा अभिनवगुप्तपादैः स्वीयतन्त्रालोके षट्त्रिंशाह्निके सिद्धागमाश्रयेण वर्णिता ।

सोमानन्दोऽभिनवगुप्तपादस्य परमेष्ठिगुरुरासीत् । अभिनगुप्तश्च—

इति नवतितमेऽस्मिन् वत्सरेऽन्त्ये युगांशे
तिथिशशिजलधिस्थे मार्गशीर्षावसाने ।
जगति विहितबोधामीश्वरप्रत्यभिज्ञां
व्यवृणुत परिपूर्णां प्रेरितः शम्भुपादैः ॥

इति स्वकथनानुसारं पञ्चदशाधिकदशशततमे ईशवीयवर्षे ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिनीं समापितवान् । एवं चेशवीयदशमशतकमध्यजन्मनामभिनवगुप्तपादानां परमेष्ठिगुरुः सोमानन्द ईशवीयनवमशताब्द्यां समभूदिति निश्चीयते । अयं सोमानन्दः कलावद्वैतचतुःषष्टिशैवागमपरम्पराप्रथमप्रचालकात् त्र्यम्बकादेकोनविंश इत्यैतिहासिकदृष्ट्याऽद्वैतशैवागमप्रचार ईशवीयचतुर्थशतकान्त्यभागे समभूदिति सिध्यति स्थूलदृष्ट्या, तथापि शैवागमप्रचार ईशवीयशतकप्रारम्भात् पूर्वमासीदिति युक्तिभिः संस्थापितमेव प्रथमव्याख्याने । इमांश्चतुःषष्ट्यागमान् शङ्कराचार्यो जानातिस्मानुसरतिस्म चेति—

"चतुःषष्ट्या तन्त्रैः सकलमभिसन्धाय भुवनम्"

इति तदीयसौन्दर्यलहरीश्लोकादवगम्यते । सोमानन्दोऽस्याः शैवागमिकविचारधाराया आणव-शाक्त-शाम्भव-प्रत्यभिज्ञाख्येषु चतुर्षूपायेषूर्ध्वतममन्तिममनुपायापरपर्यायं प्रत्यभिज्ञेतिविश्रुतं स्वसमकालभाव्यद्वैतशैवप्रतिपादकवसुगुप्ताचार्याऽविदितं मोक्षोपायं प्रत्यभिज्ञेयमहेश्वरस्वरूपं च युक्तिभिः संसाध्य शिवदृष्ट्या

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्रकटीचकार ईशवीयनवमशतके। अत एव शिवदृष्टौ प्रतिपादितं दर्शनं प्रत्यभिज्ञादर्शनमित्युच्यते।

शिवदृष्टिप्रतिबिम्बभूतामीश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिकां तस्याश्चोपरि वृत्तिनाम्नीं टीकां तस्या अप्युपरि विवृत्याख्यां टीकां सोमानन्दशिष्य उत्पलाचार्यो व्यलिखत्। अभिनवगुप्ताचार्यश्चोत्पलाचार्यकृत्योरीश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिकातद्विवृत्योरुपरि क्रमशो विमर्शिनी-विवृतिविमर्शिनीति प्रसिद्धे द्वे टीके कृतवान्। इदमेव ग्रन्थपञ्चकं शिवदृष्टयाख्यप्रकरणसहितं मुख्यतया प्रत्यभिज्ञादर्शनोपपादकमिति सर्वदर्शनसंग्रहे मधुराजयोगिकृतशास्त्रपरामर्शश्लोकमुद्धरता माधवेन स्वीकृतम्। यथाह—

सूत्रं वृत्तिर्विवृतिर्लघ्वी बृहतीत्युभे विमर्शिन्यौ।
प्रकरणविवरणपञ्चकमिति शास्त्रं प्रत्यभिज्ञायाः॥ इति।

अभिनवगुप्तानन्तरं न कश्चन मौलिको ग्रन्थः प्रत्यभिज्ञाप्रतिपादकः समुपलभ्यते। अभिनवगुप्तकृतस्तन्त्रालोकस्तु त्रयाणामप्यद्वैतशैवदर्शनानां क्रम-कुल प्रत्यभिज्ञेतिविख्यातानां प्रतिपादनपरः।

तच्छिष्य-प्रशिष्यादिभिर्विरचिताः प्रत्यभिज्ञाविषयका ग्रन्था इमे—

तच्छिष्यक्षेमराजकृतः प्रत्यभिज्ञाहृदयेतिप्रसिद्धः प्रत्यभिज्ञादर्शनस्य संक्षिप्तो ग्रन्थः, योगराजकृता (१०६० ई०) परमार्थसारटीका, जयरथलिखिता (११८०ई०) तन्त्रालोकटीका, भास्करकण्ठकृता (१७८० ई०) ईश्वरप्रत्यभिज्ञाटीका भास्करीतिप्रसिद्धा, अन्या चाज्ञातनाम्ना केनापि कृता, यस्या मुद्रापणमस्माभिर्भास्कर्या द्वितीये संस्करणे चिकीर्ष्यते।

इदमत्रावधेयम्—

महादेवगिरौ शिलोत्कीर्णानि सोमानन्दपूर्वभाविना वसुगुप्तेन (८२५ ई०) लब्धानि प्रकाशितानि च शिवसूत्राणि न प्रत्यभिज्ञादर्शनप्रतिपादकानि। तेषु प्रत्यभिज्ञाख्योपायस्य नाममात्रेणाप्यनुपलम्भात्, शाम्भव-शाक्त-आणवाख्यानां त्रयाणामेव मार्गाणामेकैकेनाध्यायेनाध्यायत्रयविभक्ते शिवसूत्रे व्याख्यानाच्च। एतदूरीकृत्यैवेश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिकायाम्—

इति प्रकटितो मया सुघट एष मार्गो नवो।
गुरुभिरुच्यते स्म शिवदृष्टिशास्त्रे यथा॥

इतीयमुत्पलाचार्योक्तिः संगमयितुं शक्यते नान्यथा। अभिनवत्वं च प्रत्यभिज्ञामार्गस्य वसुगुप्तेनाऽप्रतिपादनात्; न तु शैवागमानाश्रितत्वात्, यतः सोमानन्दः स्वयमेव वक्ति शिवदृष्टयन्ते—

प्रतिपादितमेतावत् सर्वमेव शिवात्मकम्।
न स्वबुद्धया शिवो दाता शिवो भोक्तेति शास्त्रतः॥इति॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एवं स्पन्दकारिका तटाश्रिताश्च ग्रन्था न प्रत्यभिज्ञादर्शनप्रतिपादनपराः, यतः स्पन्दकारिका शिवसूत्रसंग्रहपरा, यथा स्पष्टीभवति शिवसूत्रविमर्शिनीकर्तुः क्षेमराजस्य वचनात्। यथाह—

"एतानि च सम्यगधिगत्य भट्टश्रीकल्लटाद्येषु प्रकाशितवान् स्पन्दकारिकाभिश्च संगृहीतवान्" (शि० सू० वि० ३) इति।

स्पन्दशास्त्रं च प्रत्यभिज्ञाशास्त्राद् भिन्नम्, पूर्वस्य प्राधान्येन शाक्तोपायप्रतिपादकत्वादित्यपि ध्वन्यते क्षेमराजवाक्यात्। यथाह—

"श्रीपूर्वशास्त्रे ध्यानाद्येवाणवत्वेनोक्तम्। एतच्च स्थूलत्वात् शाक्तोपायप्रकाशनात्मनि स्पन्दशास्त्रे न संगृहीतम्" (शि०सू० वि० ७९) इति।

इदमप्यवश्यं स्मरणीयम्। शिवसूत्रप्रदर्शितास्त्रयो मार्गा आगमाश्रिताः, शिवसूत्रस्यापि रहस्यागमसारसंग्रहरूपत्वात्। यथाह स एव—

"रहस्यागमसारसंग्रहरूपत्वात् शिवसूत्राणाम्" (शि० सू० वि० ५५) इति।

प्रत्यभिज्ञादर्शनप्रास्ताविकम्

काश्मीरः शारदापीठ इति सुप्रसिद्धम्। प्रत्यभिज्ञादर्शनोत्थानसमये काश्मीरो बहूनां दार्शनिकविचारधाराणां संगमस्थानमासीत्। अशोकसमयादारभ्य (२७३-२३२ई० पू०) कश्मीरो बौद्धानां महत्केन्द्रमभूत्। इह कनिष्को बौद्धधर्मपुस्तकेषु परस्परविरुद्धांशान् संगमयितुं बौद्धपण्डितानामेकां महतीं सभामायोजितवान्। बौद्धमतसत्ता कनिष्कसमये (७८-१०१ई०) काश्मीरिकशैवानामरुन्तुदा सञ्जाता, यदा कनिष्कः सम्पूर्णां काश्मीरभूमिं बौद्धभिक्षुसंघाय प्रादात् तन्नेता नागार्जुनश्चार्थिकवैभवसहकृतं स्वीयं विचित्रबुद्धिवैभवं बौद्धधर्मप्रचाराय शैवधर्मोन्मूलनाय च प्रायौक्षीत्। नागार्जुनस्य तदनुयायिनां च शैवधर्मद्वेष्टृत्वं कल्हणकृतायां राजतरङ्गिण्यां वरदराजकृतशिवसूत्रवार्त्तिके चेत्थं सूचितम्—

नागार्जुनेन सुधिया बोधिसत्त्वेन पालिताः।
क्रियां नीलपुराणोक्तामाच्छिन्दन्नागमाद्विषः॥ (रा० त०) इति।

नागबोध्यादिभिः सिद्धैर्नास्तिकानां पुरःसरैः।
आक्रान्ते जीवलोकेऽस्मिन्नात्मेश्वरनिरासकैः॥ (शि० सू० वा०) इति।

पाणिनीयव्याकरणस्य दर्शनस्य चाध्ययनाध्यापनपरम्परां कल्हणानुसारं काश्मीरराजोऽभिमन्युः संभवत ईशवीयपूर्वचतुर्थशतकभवः समचालयत् पुण्यराजो वाक्यपदीयद्वितीयाध्यायटीकान्ते राजानकेशूरवर्मशशाङ्कनामानौ स्वगुरुपरमगुरू कीर्तयति स्म। हेलाराजो भूतिराजतनयोऽपरोवाक्यपदीयटीकाकृद् भूति-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

राजश्चाभिनवगुप्तपादानां गुरू आस्ताम्। अभिनवगुप्तपादं वैयाकरणसिद्धान्तसंवेतृतया नवं शेषं स्वीकुर्वन्तस्तद्गुरवोऽभिनवगुप्तपाद इति नाम तस्मै प्रादुः।

न्यायदर्शनस्य तथाऽद्वैतवेदान्तदर्शनस्य काश्मीरे समीचीनः प्रचार आसीत्, न्यायसिद्धान्तमवलम्ब्य श्रीशङ्कुककृतस्य, वेदान्तसिद्धान्तानुसारं भट्टनायककृतस्य च रससूत्रव्याख्यानस्योपलम्भात्। अभिनवगुप्तः स्वीयकथामुखतिलके न्यायाभ्युपगतषोडशपदार्थान् प्रतिपादयति स्म, मालिनीविजयवार्त्तिके च वैशेषिकाभ्युपगतसमवायविशेषाभावान् दृढं समालोचयति स्म, ध्वन्यालोकलोचने चाभिहितान्वयवादान्विताभिधानवादमीमांसकसिद्धान्तौ च। प्रथमव्याख्याने संकीर्तितारामकण्ठादयो द्वैतशैवसिद्धान्तदर्शनं व्याचख्युः। नैषधचरितकर्ता श्रीहर्षो जयन्तचन्द्राज्ञानुसारं स्वनिबन्धं काश्मीरविदुषः प्रदर्शयितुं शारदाहस्ते च स्वीकृत्यर्थं समर्पयितुं काश्मीरं जगाम। अत ईशवीयपूर्वचतुर्थशतकादारभ्य द्वादशशतकपर्यन्तं काश्मीरस्य शारदापीठत्वं विविधदर्शनविचारधारासंगमभूमित्वं चाक्षतमासीत्। शङ्कराचार्योऽपि मण्डनमिश्रप्रारब्धोन्मूलनं बौद्धमतं भारतीयप्रदेशान्तरेभ्यः समुन्मूल्य ईशवीयनवमशतकस्य द्वितीयदशके काश्मीरमगमत् संवर्धयितुं तत्रत्यदार्शनिकेष्वद्वैतवेदान्ताद्वैतशैवागमज्ञानम्, प्रचारयितुं शैवाद्वैतविचारधारां दक्षिणामूर्तिस्तोत्रादिद्वारा, प्रोत्साहयितुं काश्मीरविदुषोऽद्वैतशैवविषये बौद्धकृतानाक्षेपानपाकर्तुम्। सुरेश्वराचार्यश्चैतच्छिष्यो व्याख्याद् दक्षिणामूर्तिस्तोत्रमद्वैतशैवागमानुसारं प्रयुञ्जन् शैवागमपारिभाषिकशब्दान्, आकर्षयन् तत्रत्यशैवानां ध्यानं मौलिकशैवाद्वैतसिद्धान्तान् प्रति, दर्शयंश्चागमाश्रितशाङ्कराद्वैतस्य शैवाद्वैतसाम्यम्, प्रवर्धयंश्च शैवविदुषामुत्साहं दार्शनिक-दृष्ट्या शैवागमानध्येतुम्।

शङ्करः शैव आसीदित्यत्र नास्ति विवादः। स च चतुःषष्ट्यागमाननुसरति स्म, श्रीचक्रं शैवागमानुसारं जगन्नाथपुरीस्थस्वमठे स्थापयति स्मेत्यपि सुप्रसिद्धम्, तच्चक्रमद्यापि तत्र तिष्ठत्येव, केनापि तत्र गत्वा शक्यतेऽवलोकयितुम्। अतस्तदीयः सिद्धान्तोऽद्वैतशैवागमानुसारमध्ययनमपेक्षते। अद्यत्वे त्वागमान् सर्वथोपेक्ष्य वेदान्तसूत्रोपरि तत्कृतभाष्यमात्रं तदुपरि च न्यायसिद्धान्तप्रभावितैः परभाविभिः कृतानन्यान् ग्रन्थांश्चाश्रित्याऽद्वैतवेदान्तसिद्धान्तः प्रचलति। परन्तु-शैवेन शङ्करेणाद्वैतशैवागमविरुद्धं कथमुक्तमिति न चिन्त्यते।

सोमनन्दाभिनवगुप्तादयस्तु विविधान्यद्वैतवेदान्तमतानि समालोचयन्तः, तत्र तत्र जडब्रह्मवाद-अभावब्रह्मवाद-शून्यब्रह्मवादादिशब्दान् प्रयुञ्जन्तोऽपि न क्वचन शङ्करनाम गृह्णन्ति। तत्रेदं कारणं प्रतिभाति—

अभिनवगुप्तः स्वीयेश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतिविमर्शिन्यन्तेऽद्वैतशैवादद्वैतवेदान्तस्य मौलिकं भेदं मायास्वरूपमात्र एव मनुते। पूर्वो मायां शक्तिं स्वीकरोति, अपरस्तु

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सदसद्भ्यामनिर्वचनीयाम्। शङ्करस्तु तत्र तत्र स्वभाष्ये मायाविषये शक्तिशब्दं प्रयुनक्ति। यथा—

"शक्तिरहितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ... .अविद्यात्मिका बीजशक्तिः" (शां० भा० २९७), "सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः" (शा० भा० ३८२) इत्यादि।

गहनोऽयं विषयः समधिकं विचारमपेक्षत इति नेह प्रतन्यते।

प्रत्यभिज्ञादर्शनम्

प्रत्यभिज्ञादर्शनं स्वातन्त्र्यवादः, आभासवादः, संविदद्वयवादः, यथार्थप्रत्ययवादः, काश्मीरशैवाद्वैतमित्यादिनामभिस्तत्र तत्र समुल्लिखितम्।

स्वातन्त्र्यवादः

कस्मिंश्चिदन्यस्मिन् वादे स्वीकृते न केवलमात्यन्तिको मोक्षो न संभवत्यपि तु साधारणो लौकिको व्यवहारोऽपि। यतो विवर्तोऽसत्यरूपप्रतिभासात्मेत्युच्यते। निर्भासते चासत्यञ्चेति कथमिति तु न चिन्तितम्। परिणामे तु रूपान्तरं तिरोभवति रूपान्तरञ्चाविर्भवतीत्युक्तम्। प्रकाशस्य रूपान्तराभावात् तत्तिरोधाने स्यादान्ध्यम्। अप्रकाशश्च प्रादुर्भवन् नैव प्रकाशेतेत्युभयथापि सुप्तं जगत् स्यादिति न विचारितम्। वेदान्त्यभ्युपगतप्रबिम्बवादे स्वच्छतामात्रं संवेदनस्य न स्वातन्त्र्यमिति प्रतिबिम्बसमर्पकवस्त्वन्तरपर्येषणा कर्तव्या। अविद्या चानिर्वचनीया वैचित्र्यं चाधत्ते इति व्याहतम्। वेदान्तिस्वीकृतः प्रतिबिम्बवादो वेदान्तपरिभाषादिग्रन्थेषूपलभ्यमानो यथा न युक्तियुक्तस्तथा तन्मतोपन्यासपूर्वकमभिनवगुप्तपादैः स्वीयतन्त्रालोके तृतीयाह्निकेऽखण्डयुक्तिभिः प्रदर्शितम्। यथाह—

यस्त्वाह नेत्रतेजांसि स्वच्छात् प्रतिफलन्त्यलम्।
विपर्यस्य स्वकं रूपं गृह्णन्तीति स पृच्छ्यते॥

(तं० आ० ३, श्लो० १२)

विपर्यस्तैस्तु तेजोभिर्ग्राहकात्मत्वमागतैः।
रूपं दृश्येत वदने निजे न मुकुरान्तरे॥

(तं० आ० ३, श्लो० १४)

इत्यादिकारिकाभिः। प्रतिफलनबलात् प्रत्यावृत्ता यदि नायना रश्मयः स्वकमेव वक्त्रं गृह्णन्ति, तर्हि निज एव देशे वक्त्रग्रहणं न्याय्यम्, नान्यत्र दर्पणादेरन्त इति भावः।

तस्मादनपह्नवनीयः प्रकाशविमर्शात्मा संवित्स्वभावः परमशिवः, स्वातन्त्र्यादेव मन्त्रमन्त्रेश मन्त्रमहेश-अकल-सकलादीन् विविधप्रमातृरूपतया, नीलसुखादीन-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

गण्यान् प्रमेयतया स्वरूपानतिरिक्तेनापि सांसारिकविवेचकदृष्ट्याऽतिरिक्ततयेव भासमानेन, स्वरूपानाच्छादकेन; संविद्रूपनान्तरीयकस्वातन्त्र्यमहिम्ना प्रकाशयन् प्रकाशत इति स्वातन्त्र्यवादः स्थापितः।

स्वतन्त्रः परमशिवो महेश्वर एव स्वात्मनः सकाशात् स्वात्मन्येव स्वयैवेच्छया परदशायां स्वाभेदेनाऽहन्तारूपतया स्वस्मिन् वर्तमानं पदार्थजातम्. अपरदशाया-मन्योन्यावहानेन भेदात्मना निर्भासयन्, भेदेनावभासितानां पदार्थानां कार्यकारण-भाव-क्रियाकारकभावादीन् पारस्परिकसम्बन्धांश्चावभासयन् सर्वेषां पारमार्थिकः स्वभाव इति स्वातन्त्र्यवाद्यद्वैतशैवानां सिद्धान्तः।

तत्र विवदिषूणामिमे प्रश्नाः—

(१) समस्तमिदं भावजातं चिद्रूपे भगवति शिवे विश्रान्तमित्येव कथं प्रत्येयम् ?

(२) तदीययैवेच्छया आत्मसंस्थं चेद् भावजातं बहिरवभास्यते, तर्हि स्वात्मन्येवावभास्यत इति कथं संगच्छते ? स्वात्मन्यविभेदेन यद् भासनं तद्विरुद्धं हि बहिरवभासनम्। नहि यद् भासमानं तत्रैव भवति तत्तदन्तर्वर्तित्वदशयामेव तद्बहिर्भूतमिति युक्तं वक्तुम्, घट इव गृहान्तर्भूतस्तद्बहिर्भूतश्चेति ?

(३) बहिर्भूतानामपि पदार्थानां स एव शिव आत्मेति नितरामप्रातीतिकम्, यतो बहिर्भासनं भेदावभासेन व्याप्तम्, शिवात्मत्वं चैषामेकात्मत्वेन तद्विरुद्धेन व्याप्तम्। ततश्च नानात्मानश्चैकात्मानश्चेमे भावा इत्युक्तं कः प्रतीयात् ?

(४) स्वात्मस्थं वेद्यवेदकराशिं बहिरवभासयितुं किमर्थमस्येच्छोत्पद्यते ? निष्कारणमेव वा सोत्पद्यते ? द्वितीयविकल्पाभ्युपगमे सततमेव शिवः सेच्छः स्यान्न कदाचिद्वेति स्वातन्त्र्यवादः सर्वथाऽसमञ्जस इति पूर्वपक्षिमतम्।

पूर्वपक्षिप्रश्नसमाधानम्—

(१) शिवात्मन्येव विश्वं विश्रान्तमित्येवं साध्यते। भावानां सत्त्वमसत्वं वा निश्चीयमानं संविद्विश्रान्तिमन्तरेण न शक्यते निश्चेतुम्। अतः संविद्विश्रान्ता एव पदार्थाः प्रकाशमाना भवन्तीति सिद्धयति। प्रकाशमानता चैषां संविदभेद एव, यतः प्रकाश एव संवित्। एवञ्च प्रकाशादतिरिच्यन्ते च प्रकाशन्ते चेत्युक्ते नीलं स्वरूपाद् व्यतिरिक्तम्, अथ च नीलमित्युक्तिरिव स्यात्। अतः सिद्धयतीदं यत् संविद्विश्रान्ता भावाः संविदनधिकवृत्तयः।

(२) तदीययैवेच्छया आत्मसंस्थं चेद् भावजातं बहिरवभास्यते तर्हि स्वात्मन्यवभास्यत इति किम् ? अयं प्रश्न एवं समाधीयते—नहि प्रसेवकादि-वाक्षोटादि चिदात्मसंस्थं भावजातं चिदात्मनो निर्गतं बहिर्भासते, अपि तु स एव भगवान् स्वस्वातन्त्र्यादनतिरिक्तामप्यतिरिक्तामिव जगद्रूपतां दर्पणनगरवत् प्रका-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

शयन् स्थितः। भाववर्गो बाह्यतयाऽवभासमानोऽपि संविन्मये प्रकाश एव विश्राम्यति, अन्यथा प्रकाशेदेव न। अतः सुष्ठूक्तं प्रकाशविमर्शरूपाच्छिवान्निर्गतमपि भावजातं तद्विश्रान्तमेव तस्मिन्नेव भाति। अन्यथा तन्नैव भासेत, प्रकाशविश्रान्तस्यैव भानमिति सिद्धान्तात्।

(३) तृतीयप्रश्नस्योत्तरमिदम्—

स्वातन्त्र्यवादानुसारं प्रकाशविमर्शरूपः शिवो विमर्शरूपयेच्छयैव नीलपीतादिमेयजातं रुद्रक्षेत्रज्ञादि च प्रमातृवर्गमवभासयति। तथा बाह्यतयाऽवभासमानमपि मातृमेयजातं प्रकाशमात्रतां नोज्झति, प्रकाशादतिरिक्तस्य तृणमात्रस्याप्यप्रकाशनप्रसङ्गात्।

तदेवंभूतं निर्भासमानं कथमपह्नूयतामिति विरोधोऽपि नात्र कश्चित्। यदि हि नीलमनुज्झितनीलप्रकाशभावमेवानीलप्रकाशतया निर्भायात् को नीलानीलयोर्विरोधवैधुर्यमुद्घोषयेत्। न चेदमप्रातीतिकम्। स्वप्ने योगिसृष्टौ च प्रमात्रैकात्मान एव भावाः प्रमातृबाह्यतया वैचित्र्येणावभासन्ते, अथ च प्रमातृविश्रान्ता एव भान्ति। तदिदमेव भगवतः स्वाच्छन्द्यं यत्संविदात्मकविचित्रप्रमातृप्रमेयात्मना संविद्रूपानधिकेनापि संविद्रूपाधिकतया निर्भासमानवपुषा प्रकाशते, तथा विमृशति च।

(४) निष्कारणमेव स्वात्मसंस्थभावजातबहिश्चिकीर्षोद्गमस्वीकारे सदैव शिवः सेच्छः स्यान्न कदाचिद्वेत्याक्षेपप्रतिक्षेप एवम्—

नास्मिन् सिद्धान्ते कालः कश्चन नित्यद्रव्यरूपस्तन्निर्माणानपेक्षः स्वतन्त्रः, यदवलम्बनेनायमाक्षेपः शक्यः कर्तुम्। कालो ह्यस्मिन् सिद्धान्ते त्रिविधः—शक्तिरूपः, परिमितप्रमातृकञ्चुकरूपः, सूर्यादिपरिस्पन्दरूपश्च। अन्त्यश्चास्मिन् सिद्धान्ते क्रियावैचित्र्याभासरूप एव। यथाह—

मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रममाभासयत्यसौ।
क्रियावैचित्र्यनिर्भासात् कालक्रममपीश्वरः॥ इति।

सर्वश्च क्रमश्चित्राभासकृतः प्रभोः कालाख्यया शक्त्या आभास्यते। यथाह—

क्रमो भेदाश्रयो भेदोऽप्याभाससदसत्त्वतः।
आभाससदसत्त्वे च चित्राभासकृतः प्रभोः॥ इति।

एवञ्च कालशक्त्यवभास्यः कला-नियति-राग-विद्या-कालाख्यपरिमितप्रमातृकञ्चुकमध्यपतितकालाख्यपारिमित्यकारणग्राह्यत्वात् परिमितप्रमातृलग्नतयैव भवन् तद्विषयीकरणीयभावनिष्ठः क्रम एव कालः। तथा च सूर्यादिनिष्ठो नियतो यः क्रियावैचित्र्यरूपो क्रमः, स एव कालः। सुप्रसिद्धमिदं यन्नियतपरिमाणेन परिवर्तकादिना हेम मीयते। तथैव प्रसिद्धपरिमाणया अर्कोदयाऽस्तमय्या क्रियया चैत्रगमनम्। यथोच्यते 'दिवसं चैत्रो गच्छति इति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

योऽपि वैशेषिकाणां द्रव्यरूपः, कापिलानां रजःस्वभावः प्रवर्तनात्मकत्वात्, वैयाकरणानां नित्यानाश्रितप्रवृत्तिस्वभावः, सौगतानां सन्तन्यमानभावैकपरमार्थः, सोऽपि वस्तुतः क्रमरूपतां नातिक्रामतीति क्रम एव नाम बहिः काल इति व्यवह्रियते। यत्रापि कारणे कालाख्येत्युच्यते तत्रापि दिवसे जातो मध्याह्ने जात इत्यर्कसञ्चारक्रमस्यैव कारणताप्रतीतिः सिद्धा. न तु नित्यद्रव्यात्मनः परिनिष्ठितरूपस्य कस्यचित्। द्रव्यमपि तत् प्रवहणधर्मकमेव नवपुराणतारूपपरत्वापरत्वतद्वैचित्र्योत्थापकमिति चेत्, तर्हि पुनरपि क्रयरूपतैवास्य व्यवतिष्ठते, न रूपान्तरतेति क्रम एव कालः। अतो वेद्य एव कालावस्थितिर्न संविदि। ज्ञानेऽपि वेद्यांश एव कालो न स्वसंवेदनांशे, न च विमर्शरूपशब्दनांशे। तदुक्तम्—

सक्रमत्वं च लौकिक्याः क्रियायाः कालशक्तितः।
घटते न तु शाश्वत्याः प्राभव्याः स्यात् प्रभोरिव ॥ इति।

एवं कालो देशो वा वेद्यराशिपतितो वेद्यत्वादेव संवित्तादात्म्यमभिधावन् न संविदं भेदयितुं शक्तः। अतः सर्वदा सेच्छः स्यात् कदाचिदपि वा नेति न शक्यते वक्तुम्। स्वातन्त्र्येणैव कारणानपेक्षत्वस्य व्यज्यमानत्वादनुत्थानोपहतश्चायं प्रश्नः।

आभासवादः

आभासशब्दोऽद्वैतवेदान्तसाहित्येऽपि बहुशः प्रयुज्यते, परन्त्वेष शब्दः काश्मीराद्वैतशैवसाहित्ये वेदान्तस्वीकृतार्थाद्भिन्नेऽर्थे प्रयुज्यते। वेदान्तिनये आभासः सदसद्भ्यामनिर्वचनीयया मायया कल्पितो जडया मायया कल्पितत्वाज्जडस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयश्च। नहीश्वरत्वेन स निर्वक्तुं शक्यते, जडाजडयोरभेदायोगात्। नापि तदन्यत्वेन शक्यनिर्वचनः, स्वातन्त्र्येण तस्य सत्तास्फूर्त्यसम्भवात्। नहि जडमजडानपेक्षं सत्तास्फूर्तिमदभ्युपगन्तुं शक्यते, जडत्वभङ्गप्रसङ्गात्।

मिथ्याज्ञानार्थेऽप्याभासशब्दः प्रयुज्यमान उपलभ्यते, यतः शुक्तौ रजतभ्रमे 'अविद्या' रजतरूपार्थाकारेण रजतज्ञानाभासाकारेण च परिणमत इति वेदान्त्यभ्युपगमः। तथा च प्रतिबिम्बार्थेऽप्ययं शब्दः प्रयुज्यते। यथा--

बुद्धितत्स्थचिदाभासौ द्वावपि व्याप्नुतो घटम्।
तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासेन घटः स्फुरेत् ॥ इति।

एवञ्च वेदान्तिनये प्रतिबिम्बादिवदवास्तवरूपमविद्याकार्यं मृषाबुद्धिश्चाभासः। अयं शब्दो वैभाषिक-पारमर्ष-सौत्रान्तिक-योगाचारविज्ञाननयेषु साधारणो यथायोगं तदौन्मुख्य-तत्प्रकाश-तत्प्रतिबिम्ब-तदुल्लेखेषु प्रयुक्तः।

परन्त्वद्वैतशैवनये सङ्कोचरूपेषदर्थकादाङुपसर्गपूर्वकात् प्रकाशापरपर्यायदीप्त्यर्थाद् भासृधातोर्घञन्तान्निष्पन्न आभासशब्दः परिच्छिन्नप्रकाशरूपे यौगिक

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एवार्थे प्रयुज्यते आभासवादविचारे। एतदर्थं केषुचित् स्थलेषु 'अवभास'शब्दोप्यवरतया निकर्षेणापूर्णतया भासमाने नीलादिविषये प्रयुज्यते। एवञ्च यत्किञ्चिदपि बाह्येन्द्रियग्राह्यमन्तःकरणग्राह्यं वा, यच्चान्तःकरणबहिष्करणव्यापारविरतौ सुषुप्तमूर्च्छादौ भाति, यच्च परिच्छिन्नप्रमात्रा न शक्यते ग्रहीतुमतश्च समाधिमात्रगम्यम्, यत्किञ्चिदप्यस्ति, यस्य केनापि प्रकारेण सत्ताऽनुभूयते, यद्विषये च कथमपि शब्दव्यापारः सम्भवति, तद्विषयरूपं विषयिरूपं ज्ञानकरणरूपं ज्ञानरूपं वा सर्वमाभासः। एवं स्थिते शिवादिधरण्यन्तस्य षट्त्रिंशत्तत्त्वव्रातस्येश्वरप्रत्यभिज्ञायां प्रतिपादितस्याभासरूपता। यथाह—

निराभासात् पूर्णादहमिति पुराभासयति यद्
द्विशाखामाशास्ते तदनु च विभङ्क्तुं निजकलाम्।
स्वरूपादुन्मेषप्रसरणनिमेषस्थितिजुषस्
तदद्वैतं वन्दे परमशिवशक्त्यात्म निखिलम् ॥ इति।

इदमत्रावधेयम्——यद्यप्युत्पलाचार्यं ईश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिकायां तद्वृत्तिटीकयोश्च, एवं तदनुसार्यभिनवगुप्तपादो विमर्शिनी-विवृत्तिविमर्शिन्योस्तथा च षट्त्रिंशत्तत्त्वसन्दोहादिष्वपरेषु ग्रन्थेषु षट्त्रिंशत्तत्त्वान्येव प्रतिपादितवन्तौ, तथापि सोमानन्दः शिवदृष्टौ, तथैव चाभिनवगुप्तपादस्तन्त्रालोक-परात्रिंशिकाविवृत्यादिग्रन्थेषु सप्तत्रिंशं परशिवाऽनुत्तरादिशब्दद्योत्यं स्वीकृतवन्तौ। न च सप्तत्रिंशं तत्त्वमुत्पलाचार्यस्याऽनभिमतमासीत्, यतः स स्वयमेवेश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिकां शिवदृष्ट्यनुसारिणीं प्राह—

इति प्रकटितो मया सुघट एष मार्गो नवो
गुरुभिरुच्यते स्म शिवदृष्टिशास्त्रे यथा ॥ इति।

परन्तु शैवाद्वैते प्रविभागदृष्ट्या परतत्त्वस्य रूपद्वयं स्वीक्रियते, विश्वोत्तीर्णं विश्वमयञ्च। न च तयोः पार्थक्यं कथञ्चन। विश्वोत्तीर्णतायामपि विश्वरूपता विश्वरूपतायां चापि विश्वोत्तीर्णताऽविच्छिन्नतयैवास्ते। एतच्चाग्रे वितनिष्यते। विश्वमयस्वरूपप्रतिपादनमात्रपरेणोत्पलाचार्येण सप्तत्रिंशं तत्त्वं न संकीर्तितम्। यथाह—

'सर्वभूतस्थम्' इत्यन्तोऽयमद्वयोपदेशो मन्तव्यः। एवं सर्वभागे प्रकाशभागे च स्थिते गुणप्रधानताकृतं संसारासंसाररूपत्वं प्रतिपादितम्। गलिते तु समस्ते भेदलेशे परमशिवता दशा इह न वितानिता, तावत् सर्वात्मरूपतामुखेन तत्प्रत्यभिज्ञानोपक्रमात्।

(ई० प्र० वि० वि० भा० १ पृ० ४७)

विश्वोत्तीर्णोऽनुत्तर इति परः शिव इति चोच्यते। अद्वैतशैवनये जगदुत्पत्तिसिद्धान्तः परमार्थानुभवसिद्धान्तात् प्रमाणसिद्धान्ताच्च कथमपि न भिन्नः। यस्मादेव

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तत्त्वाज्जगदुद्भवस्तदेव तत्त्वं मोक्षे भाति तन्निर्भरमेव च ज्ञानस्मृत्यादि। जगदुद्भावकतत्त्वस्य न किमपि क्षीयते जगदुद्भावने, नापि तस्माद् बाह्यं किमप्यनिर्वचनीयं वेदान्तिनयेऽन्ततो विनाशिनी मायेव भासमानजगत्कारणम्। यतो मोक्षो न मायानाशादपि तु मायोत्तीर्णत्वात्। परं तत्त्वं च न मोक्ष एव भाति, अपि तु साधारणस्यैन्द्रियकानुभवस्य सम्यग् विश्लेषणे क्रियमाणे समग्रज्ञानाग्रज्ञातृस्पर्शदशासु तथा तत्फले स्फुटं लक्ष्यते। यदाह—

न परं तदवस्थायां व्यवस्थैषा व्यवस्थिता।
यावत् समग्रज्ञानाग्रज्ञातृस्पर्शदशास्वपि॥
स्थितैव लक्ष्यते सा च तद्विश्रान्त्या तथा फले। (शि० दृ० ७) इति।

तच्चैवम्—
शैवाद्वैते शक्तिशक्तिमतोरभेदः। यथाह—

न शिवः शक्तिरहितो न शक्तिः शिववर्जिता।
तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्निदाहकयोरिव॥ इति।

यथा वैयाकरणनये। यथाह—

"तत्स्वरूपत्वेनाऽव्याहता नित्या अपि यस्य कलाः शक्तयः" (वा० प० टी० १–३) इति।

तच्चैक्यं सर्वशक्तिसामरस्यरूपम्। यथैव विभावानुभावव्यभिचारिस्थायिनां पानकरसन्यायेन सामरस्यरूपः सहृदयप्रेक्षकानुभूयमानो रस एकः, तथैव सर्वशक्तिसामरस्यात्मकः परः शिव एक एव परं तत्त्वम्। स च प्रकाशविमर्शात्मा, स्वप्रकाशः, स्वप्रकाशविश्रान्तः, परानपेक्षः, सर्वशक्तिसामरस्यतया पूर्णः, पूर्णत्वात् स्वप्रकाशस्वरूपविश्रान्तत्वाच्चानन्दरूपो विश्वोत्तीर्णः परः शिवः, स्वस्वरूपभूतायाश्चितः स्वस्वरूपविश्रान्तिलक्षणस्य चानन्दस्यैक्यं द्योतयितुमानन्दापरपर्यायान्निर्वृतिशब्दान्नित्ययोगद्योतकमत्वर्थीयाऽच्प्रत्ययान्तान्निष्पन्नेन 'निर्वृत' शब्देन स्वप्रकाशापरपर्यायचिच्छब्दसमस्तेन वृत्तौ पदार्थानामेकीभावाच्चिन्निर्वृत्योः प्रकाशानन्दयोरत्यन्तावियोगमेकार्थीभावं च द्योतयता 'निर्वृतचित्'शब्देनाभिधीयते। स च शक्तिरूपेणात्मसात्कृतसमस्तवेद्यार्थतया विभुः, ततः पृथक्सत्ताकस्य कस्याप्यभावात् पूर्णः, कालस्य विश्वरूपतायां तदवभासितनियतक्रमसूर्यादिसञ्चाररूपतया परिमितप्रमातारं प्रत्येव भासमानतया कालानवच्छिन्नो नित्यः, अहमिति सहजप्रत्यवमर्शात्मप्रकाशस्वरूपः, चिदानन्दमात्रानुभवस्तल्लयश्च।

परशिव-परब्रह्मणोः पारस्परिको भेदः

अद्वैतवेदान्तिभिरपि सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमुच्यते। "मूर्तिक्रियाविवर्तविद्याशक्तिविलसितमात्रम्" (ई० प्र० वि० वि० भाग ३ पृ०

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

१४) इत्यादि च वदद्भिर्नियतक्रमक्रियावैचित्र्यरूपस्य कालस्य मायाशक्तिविलसितरूपत्वं स्वीकुर्वद्भिर्मर्यायोत्तीर्णं ब्रह्म न कालः कलयितुं शक्नोतीति कालानवच्छिन्नतया नित्यं मन्यते ।

साधारणतो वेदान्तिनां विशेषतः शाङ्करवेदान्तिनामुपरि बौद्धदर्शनस्य महान् प्रभावः । ते शून्यवादिभिर्बौद्धैरभ्युपगतं परमार्थसत्यं संवृतिसत्यमसत्यमिति प्रविभागमनुसरन्तस्त्रिविधं सत्त्वम्—परमार्थसत्त्वम्, व्यावहारिकापरपर्यायमर्थक्रियासामर्थ्यं सत्त्वम्, प्रातिभासिकं च सत्त्वं स्वीकुर्वन्ति । एवञ्च नागार्जुनेतिप्रसिद्धस्य बौद्धविदुषः—

सर्वालम्बनधर्मैश्च सर्वतत्त्वैरशेषतः ।
सर्वक्लेशाशयैः शून्यं न शून्यं परमार्थतः ॥

इति मतेन प्रभाविताः स्वाभ्युपगतमोक्षेतरावस्थानुभूतसर्वपदार्थाऽभावरूपमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म प्रतिपादयन्तस्तदनुकूलमेवौपनिषदवाक्यानि सङ्गमयन्तो ब्रह्मणः संसारस्य च सत्यतायां स्वीकृतायामेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानापनोदस्यायुक्तत्वात् शुक्तौ ज्ञातायां तत्र प्रतिभातस्य रजतस्येव ब्रह्मज्ञाने संसारदशानुभूतसर्वपदार्थानां समूलमात्यन्तिकं ध्वंसं मन्वाना ब्रह्मेतरस्य सर्वस्यापि मिथ्यात्वं स्थापयन्तः शून्यं लक्षयद्भिर्बौद्धैः प्रयुक्ताम्—

"तत्त्वं सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यमेव"

इति भाषां विचारसर्णि चोपाददानाः संसारकारणं सदसद्भ्यामनिर्वचनीया मायेति वदन्तः—

"ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या"

इति सिद्धान्तमुद्घोषयन्ति । अत एवाभिनवगुप्तपादः—

"वेदान्तिनः शून्यवादाविदूरवर्तिनः" इत्युल्लिखितवान्, तदनुसारिणा च रामानुजाचार्येण "शङ्करः प्रच्छन्नबौद्धः" इत्युक्तम् ।

वेदान्तनये एकं ब्रह्म एव सत्, ब्रह्मण एव सत्तालक्षणः स्वभावः नान्यत्किञ्चित् परमार्थतोऽस्ति, कस्याप्यन्यस्य परमार्थनुभवेऽस्तित्वाभावात् । व्यावहारिकाणां सर्वेषा वस्तूनामस्तित्वं ब्रह्मपरिणामवादिनः पुरुषाणां पार्थिवत्वस्वभावस्य केशनखादिष्विव ब्रह्मणः सत्तालक्षणस्य स्वभावस्याकाशादिष्वनुवर्तनादिति मन्यन्ते । परन्तूत्कृष्टा वेदान्तिनः—

कृपणधीः परिणाममुदीक्षते ।
क्षपितकल्मषधीस्तु विवर्तताम् ॥

इत्युद्घोषयन्तो घटः सन्, घटो भवति, घट इष्ट इत्यादिलौकिकव्यवहारः सच्चिदानन्दब्रह्मैक्याध्यासादिति घटादीनामस्तित्वमध्यासमात्रादिति मन्वानाः—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।
आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् ।।

इति स्वीकुर्वन्ति । एवं चानुभूयमानानां सर्वेषां पदार्थानां शुक्तौ भासमानस्य रजतस्येव काल्पनिकतया कल्पितस्य च—

"शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः"

इति योगनयानुसारमवस्तुत्वात् सति ब्रह्मण्यध्यस्यमानत्वात्तस्य चाधिष्ठान-परमार्थत्वादवस्तुसत्त्वमभ्युपगम्यते वेदान्तिभिः । तथा हि—ये दृष्टनष्टस्वरूपा न ते परमार्थसन्तः, यथा मृगतृष्णिकोदकादयः, तथा च सर्वं विकारजातम्, तस्माद-वस्तुसत् । इदञ्च पूर्वोक्ताभिः सर्वशून्यत्वसाधनाय प्रयुक्ताभिः शून्यवादियुक्तिभिः साध्यते । तथा हि—सत्स्वभावं चेद्विकारजातं कथं कदाचिदसत्, अथाऽसत्स्वभावं कथं कदाचित् सत्, सदसतोरेकत्वविरोधात् । सदसत्स्वभावत्वं तु सदसतोः पारस्परिक-विरोधान्न शक्यतेऽभ्युपगन्तुम् । अतश्च विकारजातं न वस्तुसत्, ततश्चानिर्वचनीय-मनृतञ्च, अनिर्वचनीययाऽज्ञानरूपया मायया कल्पितत्वात् । अतः सत्त्वमबाधित-त्वममृषात्वं सत्यत्वं वा, अत एव ब्रह्मविषये सत्यशब्दोऽपि प्रयुज्यते—

"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादौ ।

अस्मादेतत् स्फुटीभवति यद् ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणे प्रयुक्तश्चिच्छब्दो ज्ञाना-परपर्यायः । यद्यपि प्रत्यक्षस्थले वृत्तिविशिष्टं चैतन्यं ज्ञानमिति स्वीक्रियते, एवञ्च—

'ज्ञानं ज्ञानान्तरवेद्यं न भवति''

इति न्यायात् स्वप्रकाशत्वं तस्योरीक्रियते, तथापि वृत्तीनामागमापा-यित्वेनावस्तुत्वात् सर्ववृत्तिविरहितं स्वप्रकाशतत्त्वमेव 'चित्'शब्देनोच्यते । अतः—

"चित्त्वं स्वप्रकाशत्वम्"

इति वेदान्तसिद्धान्तः । घटादेरिव प्रदीपेन, ब्रह्मणः केनचित् प्रकाश्यत्वा-भावात्, सूर्यादिवच्च स्वयंप्रकाशत्वात् । 'चित् शब्दस्थाने क्वचन 'चैतन्य' शब्दोऽपि प्रयुज्यते, वेदान्तनये ज्ञानं चैतन्यं ब्रह्मेत्याद्यनर्थान्तरमित्याद्युक्तेः ।

तृतीयः 'आनन्द' शब्दो ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणे प्रयुक्तो भारावतरणन्यायेन दुःखाभावद्योतकः । दुःखाभावश्च द्विविधः—यत्किञ्चिद्दुःखाभावः यावद्दुःखाभा-वश्च । आद्यः संसारदशायाम्, द्वितीयस्तु मोक्षावस्थायामिति साधारणतया वेदान्तिमते यावद् दुःखाभाव एवानन्दः । निरतिशयसुखापरपर्यायत्वेनाऽप्येष शब्दः प्रयुज्यते । सुखं हि द्विविधम्—सातिशयं निरतिशयं च । आद्यं विषयानुषङ्गजनितान्तःकरण-वृत्तितारतम्यकृतानन्दलेशाविर्भावरूपम् । एतदर्थमपि क्वचनानन्दशब्दः प्रयुक्त उपलभ्यते । यथा—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"शुभकर्मजन्यवृत्तिव्यक्तं चैतन्यमानन्दः" (वे० सू० २०८) इति। अपरं तु ब्रह्मैव।

"रसो वै सः, रसमेवाऽयं लब्ध्वा आनन्दीभवति। को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष एव ह्यानन्दयाति" (तै० २-७) इत्युपनिषद्वाक्यानुसारं 'रस' शब्दोऽप्यानन्दापरपर्यायित्वेन गृह्यते। परन्तु वेदान्तनयमाश्रित्येमां श्रुतिं व्याचक्षाणैः पण्डितराजजगन्नाथै रसस्वरूपमेवं प्रतिपादितम्—

"वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणश्रुतिस्वारस्येन रत्याद्यवच्छिन्ना भग्नावरणा चिदेव रसः" इति।

अस्मिन् व्याख्याने स्वीक्रियमाणे न भवति रसस्यानन्दापरपर्यायत्वम्, अपि तु ततः किमपि वैलक्षण्यम्, रत्याद्यवच्छिन्नत्वस्याभ्युपगमात्। रसव्याख्याने चाभिनवगुप्तपादमतमेवमुपन्यस्तं पण्डितराजैः—

'इत्थं चाभिनवगुप्तमम्मटभट्टादिग्रन्थस्वारस्येन भग्नावरणचिद्विशिष्टो रत्यादिः स्थायीभावो रसः" इति।

एतच्चाभिनवगुप्तपादमतमबुद्ध्वैव लिखितमिति स्पष्टीकृतं मया स्वीय 'कम्पेरेटिव् ईस्थेटिक्स्'-इत्याख्यपुस्तकस्य प्रथमभागे। न संभवतीदं मतमभिनवगुप्तपादस्य, यतः स निर्विशेषाद्वैतापरनामस्वातन्त्र्यवादी। निर्विशेषाद्वैतिनश्चायमभ्युपगमः—

"बाह्यत्वग्राह्यत्वाऽयोगान्न तेन (आत्मतत्त्वेन) तुल्यकक्ष्यतया परं किञ्चन चकास्ति। तुल्यकक्ष्यताप्रतिभासकृतश्च गुणभावप्रधानभावाभ्यां धर्मधर्मिभाव-विशेषणविशेष्यभावोपधानोपधेयभावादिव्यवहारः। एवञ्च विशेषणविशेष्यभावमुखेन यो व्यवहारः स आत्मनि नोपपद्यत इति नासौ कस्यचिद् धर्मः, नापि तस्य कश्चिद् धर्मः।" (ई० प्र० वि० भाग १—१४७) इति।

रसस्यानन्दरूपता त्वभिनवगुप्तनये न साधारणीकृतस्य स्थायिनः साधारणीभूतेन सहृदयेनानुभूयमानतादशायाम्, अपि तु तदुत्तीर्णत्वे। तथा हि—अभिनवगुप्तपादो रसशब्दमर्थद्वये प्रयुङ्क्ते। (१) रस्यते आस्वाद्यत इति रसः, तथा च साधारणीभूतेन सहृदयेन आस्वाद्यमानः साधारणीभूतः पानकरसन्यायेन स्थाय्यादीनां परस्परसंमिश्रणोत्थो रसो रस्यमानत्वाद्रस इत्युच्यते। अस्मिन्नर्थे रसस्य विषयरूपता।

(२) रसनं रसः, अस्मिन् विग्रहे तु क्रियमाणे रसो न विषयरूपः, अपि तु क्रियारूपः। एवं च रसना, चर्वणा, निर्वृतिः, प्रमातृविश्रान्तिः, चमत्कृतिरित्याद्यपरपर्यायैरुच्यते। प्रमातृविश्रान्तिः, स्वात्मविश्रान्तिरेवानन्दः। एवं चानन्दरूपता

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

रसस्य न विभावादीनां सामरस्यतया रस्यमानतादशायाम्, अपि तु तदुत्तीर्णत्वे स्वात्ममात्रपरामर्शदशायाम् । यथाह—

"लोके सकलविघ्नविनिर्मुक्ता संवित्तिरेव चमत्कार-निर्वेश-रसना-आस्वादन-भोगसमापत्तिलय-विश्रान्तिशब्दैरभिधीयते" (अ० भा० भाग १ पृ० २८१) इति ।

आनन्दशब्दस्य सुखापरपर्यायत्वेन साधारणतः प्रयुक्तस्य परमानन्दाद् भेद इत्थं प्रदर्शितः—

"देहादिसंकोचकलुषाऽपरिपूर्णप्रत्यगात्माऽहंभावनिष्ठत्वेन शरीरस्य रिक्ततया क्षुधातुरस्य व्यतिरिक्तान्नाभिलाषविवशीकृतमतेरात्मपरामर्शोऽयमेकघनवृत्त्या यतो न संभवति, ततोऽयमनानन्द इवास्ते । ...

यदा त्वन्नपरिपूर्णजठरताऽस्य, तदा तद्रिक्ततोद्रेकरूपा तावदपूर्णता नष्टा । संस्काररूपतया तु तदानीं यदभिलषणीयं कान्तालिङ्गनादि परामर्शनीयं स्थितम् - तद्योगादपूर्णोऽयमानन्द इति परमानन्दो न भवति । सांसारिकश्च सर्वोऽस्यानन्दः— "लाभे भाविवियोगभीरुः" इति, "विषयो विषयान्तरार्थितां जनयन् वा जनयेत् कथं सुखम्" इति च न्यायेन व्यतिरिक्ताकाङ्क्षा —विच्छेदमयतां सर्वात्मना न स्वीकुरुत इति ततोऽप्यपूर्ण एव । यस्तु तत्राप्यानन्दांशः, तत्र स्वात्मपरामर्शरूपितैव प्रयोजिका । तत एवोक्तम् —

त्रैलोक्येऽप्यत्र यो यावानानन्दः कश्चिदीक्ष्यते ।
स बिन्दुर्यस्य तं वन्दे देवमानन्दसागरम् ।। इति ।

..........मधुरादिरसास्वादे तु विषयस्पर्शव्यवधानम्, ततोऽपि काव्यनाटकादौ तद्व्यवधानशून्यता, तद्व्यवधानसंस्कारानुवेधस्तु (वर्तत एव), तत्रापि तु तथोदितव्यवधानांशतिरस्क्रियासावधानहृदया लभन्त एव परमानन्दम् ।" (ई० प्र० वि० वि० भा० २-१७८-९) इति ।

अतो रसास्वादस्य परकोटौ संवेदनस्यैकघनस्यास्वाद्यमानत्वादानन्दरूपता सर्वरसानामिति शैवाचार्याऽभिनवगुप्तपादसिद्धान्तः । यथाह—

"अस्मन्मते तु संवेदनमेवैकघनमास्वाद्यते । तत्र का दुःखाशङ्का ।" (अ० भा० भाग १-२१६) इति ।

अस्मिन् व्याख्याने स्वीक्रियमाणे "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वा" इति सूत्रानुसारं प्रयुक्तः पूर्वोक्तोपनिषद्वाक्ये 'लब्ध्वा' इति शब्दे क्त्वाप्रत्ययः संगच्छते ।

इदञ्च वेदान्तनये न संगच्छते, वेदान्तिभिर्ब्रह्मणो निर्विमर्शस्वप्रकाशमात्रत्वस्य स्वीकरणेन स्वप्रकाशमण्यादिवत् स्वात्मपरामर्शशून्यत्वमभ्युपगच्छद्भिर्जडब्रह्मवादस्य स्थापितत्वात् ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न चाद्वैतशैवनये 'अहम्' इति स्वात्मपरामर्शरूपविमर्शस्वीकारे परतत्त्वस्य विकल्पतापत्तिः, "साऽभिलापं विकल्पाख्यम्" इति नयेन विकल्पस्याभिलापयोजनारूपत्वात्, प्रकृते च 'अहम्' इत्यभिलापयोगस्य स्वीकृतत्वात्। मैवं भ्रमितव्यम्। यतो न विकल्पलक्षणं तत्र संगच्छते। विकल्पो हि "द्वयाक्षेपी विनिश्चयः"। विविधा कल्पना, एकस्यापि विविधत्वेन च शङ्कितस्य कल्पोऽन्यव्यवच्छेदनं विकल्पः। अतश्च विकल्पेऽवश्यं तदतद्रूपद्वयेन भवितव्यम्। अन्यथा किं योज्येत, किं विभज्येत, किञ्च शङ्क्येत। एवंविधश्च विकल्पो मायापद एव सम्भवति, यतस्तत्र घटाघटौ भिन्नौ प्रकाशेते। एवञ्च तदतत्प्रतिभाभाजा संकुचितप्रमात्रा घटप्रत्यक्षावसरेऽतदोऽघटरूपस्यान्यस्य घटदेशे संभाव्यमानतया समारोपितस्य निषेधलक्षणोऽपोहः क्रियते। तदनुप्राणिता च विकल्परूपता 'घट एवायं न पटः' इत्येतस्य निश्चयस्य, एवार्थस्य संभाव्यमानाऽपरवस्तुनिषेधरूपत्वात्। एष एव परितश्छेदनात् तक्षणकल्पात् परिच्छेद उच्यते।

एवं विकल्पस्य स्वरूपे निर्धारिते 'अहम्' इति यः शुद्धो विमर्शस्तस्य विकल्परूपता न कथमपि शक्यते समर्थयितुम्। यतो योऽयं विमर्शात्मप्रकाशरूपः परतत्त्वपरशिव-अनुत्तरादिशब्दव्यपदेश्यः, तस्य स्थाने यः संभाव्यते स तावदप्रकाशरूपो न शक्यतेऽभ्युपगन्तुम्. तुल्यकक्ष्यस्यैव हि संभाव्यमानत्वं भवति। न चाप्रकाशस्य प्रकाशेन सह तुल्यकक्ष्यताऽभ्युपगमो युक्तियुक्तः, प्रकाशाप्रकाशयोरत्यन्तविरुद्धत्वात्। पटादिरूपस्याघटस्य तु न घटेन सह प्रकाशाप्रकाशयोरिवात्यन्तिको विरोधः, उभयोरप्येकेन्द्रियग्राह्यत्वेन सत्त्वेन च तुल्यकक्ष्यत्वात्। अभ्युपगम्यमानेऽपि प्रकाशाप्रकाशयोस्तुल्यकक्ष्यत्वे संभावनाबलादारोपणबलाच्चाप्रकाशस्याप्रकाशरूपत्वं विघटेत। नहि संभावयिता आरोपयिता वा प्रमाताऽप्रकाशमानस्य संभावनामारोपणं वा कर्तुं शक्नोति। अतः प्रकाशतुल्यकक्ष्यस्यान्यस्याप्रकाशस्यापोहनात्मकव्यापारसहिष्णोरवभासमानत्वाभावादहंपरामर्शस्यापोहनव्यापारनिर्भरं न शक्यते विकल्परूपत्वं वक्तुम्। शुद्धाहंपरामर्शातिरिक्तस्य संभाव्यमानतायामभ्युपगतायामपि—

प्रागिवार्थोऽप्रकाशः स्यात् प्रकाशात्मतया विना।
न च प्रकाशो भिन्नः स्यादात्माऽर्थस्य प्रकाशता॥

इति नयेन तस्यापि प्रकाशमानतास्वीकारस्यानिवार्यत्वेन परप्रकाशस्य स्वरूपे देशकालभेदाभावाद् भिन्नतया संभाव्यमानस्यापि तदेकरूपत्वादपोह्यस्य द्वितीयस्याभावान्न संभवति विकल्परूपता शुद्धाऽहंपरामर्शस्य।

अहंपरामर्शद्वैविध्यम्

अहंपरामर्शो द्विविधः, शुद्धोऽशुद्धश्च। पूर्वः परतत्त्वरूपः. एवं च पूर्वोक्तयुक्त्या निर्विकल्परूपः। अपरस्तु परिमितप्रमातृनिष्ठः, एवं च तदपेक्षया द्वितीयस्य परिच्छिन्नस्यापोह्यस्य सत्त्वाद् विकल्परूपः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इदमत्रावधेयम्—यथा वैयाकरणनये 'अल्' इति प्रत्याहारान्तर्गताः सर्वे स्वरा व्यञ्जनाश्च, न च ततो बाह्यस्तदवच्छेदकश्च कोऽपि वर्णः; तथैव 'अहम्' इति शब्दे 'अह्' इत्यंशोऽकारादारभ्य हकारपर्यन्तवर्णमालाद्योतितं सर्वमपि भावजातमभिधत्ते। 'अम्' इत्यंशश्च सर्वेषां बिन्दुवदभेदेनावस्थानम्। यदाहाभिनवगुप्तपादाचार्यः—

"अनुत्तराद् आदिवर्णादानन्दादिपरामर्शान्तराविर्भावकारित्वाच्छक्तिस्वरूपिणी या हान्ता प्रसृतिः, हकारपर्यन्तेन स्थूलेन रूपेण स्फुरत्ता, सैव पुनः—

"आदिरन्त्येन सहेता" (पा० २।२।७२)

इति नीत्याऽकारहकारात्मना रूपेण प्रत्याहृतं गर्भीकृतमशेषमानन्दाद्यमृतबीजपर्यन्तं विश्वं यया तथाभूता सती, अनुत्तरे निर्विभागप्रकाशात्मनि परस्मिन् रूपे, निलीयते विश्राम्यति येन 'अहम्' परामर्शो जायते" इत्यादि तन्त्रालोके तृतीयाह्निके द्विशततमश्लोकादारभ्य पञ्चाधिकद्विशततमश्लोकपर्य्यन्तम्।

एवंरूपः शुद्धाहंपरामर्शो विमर्शशब्देनाप्यभिधीयते। विमर्शश्च परावाग्रूपः शैवनये। यथाह—

चितिः प्रत्यवमर्शात्मा परावाक् स्वरसोदिता।
स्वातन्त्र्यमेतन्मुख्यं तदैश्वर्यं परमात्मनः॥ इति,

"एवञ्च विमर्शनं परावाक्शक्तिमयम्" (भा० भा० १, २६४) इति च। विमर्शाऽपरपर्याया च परा वाक् शैवागमानुसारिभिर्नागेशभट्टादिभिर्वैयाकरणैः स्वीकृतैव, यस्यां नास्ति विकल्पत्वलेशः केषाञ्चनापि मत इति शुद्धाऽहंप्रत्यवमर्शस्याऽविकल्परूपत्वं निर्विवादम्।

भर्तृहरिनये परतत्त्वस्यान्तःकृतानन्तविश्वरूपता प्रकाशविमर्शमयता च

भर्तृहरिर्न केवलं काश्मीरशैवाद्वैतसाधारणं स्वातन्त्र्यवादमपि त्वद्वैतशैवागमप्रतिपादितान् अन्यानपि बहून् सिद्धान्तान् अनुसरति। तेषु द्वावेव प्रकरणसंबद्धाविह प्रदर्शनीयौ।

(१) भर्तृहरिनये ब्रह्मणोऽन्तः सकलोऽपि विकारग्रामस्तदेकीभावेन पारस्परिकभेदविरहेण सृष्टेः प्रागवतिष्ठते। इयं खलु ब्रह्मणः संवर्तावस्था। विवर्तावस्थायां तु तत एव सकलमेव चराचरं प्रथमत उत्पद्यते। प्रथममनाकृतं रूपम्, द्वितीयं तु व्याकृतं रूपम्। द्वयमपि क्रमशो विद्याऽविद्यारूपतच्छक्तिप्रभावात्। यथा स्वप्नावस्थायामेक एव ज्ञानक्षणो भिन्नजातीयाऽनेकपदार्थावभासी जायते, तथैव संवृतं ब्रह्म विवर्तेऽनेकपदार्थावभासि जायते। अतो भर्तृहरिनये संवृते ब्रह्मणि तदेकात्मतया विद्यमानं भावजातं सृष्टिकाले परस्परविविक्तं भासते स्वीयाऽविद्याशक्तिबलात्। यथाह स्ववृत्तौ—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"तत एव हि शब्दाख्यादुपसंहृतक्रमाद् ब्रह्मणः सर्वविकारप्रत्ययस्तसमये संवर्तादनाकृतात् पूर्वं विकारग्रन्थिरूपत्वेनाऽव्यपदेश्याज्जगदाख्या विकाराः प्रक्रियन्ते" (वा० प० चा० सं०–६) इति।

अत इदं सुस्पष्टं यद् भर्तृहरिणा विवर्तशब्दो न वेदान्तिस्वीकृतेऽर्थे प्रयुज्यते। अस्यां व्याख्यायां स्वीकृतायां 'विवर्तते' इति क्रियायाः कर्तृब्रह्माश्रितत्वम्, कर्तुश्च ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्तस्य कस्याप्यनपेक्षणात्तस्य विवर्तनक्रियायां स्वातन्त्र्यं च संगच्छेते।

(२) प्रकाशविमर्शमयत्वं परतत्त्वस्यैवं सिध्यति—भर्तृहरिमते त्रयः प्रकाशाः, ये न केवलं स्वयं प्रकाशन्ते, अपि तु परानपि प्रकाशयन्ति। एकोऽग्निः, यस्तमोऽपनयनादात्मानं परञ्च घटादिं प्रकाशयति। अपर आन्तरो बुद्धिरूपः, यो बाह्येन्द्रियग्राह्यान् घटपटादीन् आन्तरांश्च सुखादीन् प्रकाशयति, स्वयं विदितत्वाच्चात्मानम्। तृतीयस्तु शब्दाख्यः प्रकाशः, यः प्रकाशरूपं जातवेदसं बुद्धिं तथाऽप्रकाशरूपान् घटादीन् ये नाग्निवद् बुद्धिवद्वा स्वयंप्रकाशाः, तान् सर्वान् प्रकाशयति, स्वयञ्च प्रकाशते। यत सर्वं स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वमुपनिबद्धम्, यस्मात् पृथक्सत्ताकं स्वतन्त्रं किमपि नास्ति, यः सर्वेषामाश्रयभूतः। यथाह—

"इह त्रीणि ज्योतींषि त्रयः प्रकाशाः स्वरूपपररूपयोरवद्योतकाः। तद्यथा योऽयं जातवेदा यश्च पुरुषेष्वान्तरः प्रकाशो यश्च प्रकाशाप्रकाशयोः प्रकाशयिता शब्दाख्यः प्रकाशः, तत्रैतत् सर्वमुपनिबद्धं यावत्स्थास्नु चरिष्णु चेति।" (वा०-प० चा० सं० २४)

एवञ्च शब्दतत्त्वस्य प्रकाशरूपत्वं स्वयंप्रकाशत्वं परप्रकाशयितृत्वं सर्वाश्रयत्वञ्च सुस्पष्टम्। यत्खलु शब्दस्य स्वप्रकाशरूपज्ञानप्रकाशयितृत्वं तदेव तस्य विम्रष्टृत्वं प्रत्यवमर्शित्वं वा। किमपि ज्ञानं तथाविधं न भवति यद् वाग्व्याप्तम्, वागनुषक्तम्, वागनुगतं न भवति।

अत्र वैयाकरणनैयायिकयोर्मतभेदः। नैयायिका निर्विकल्पकज्ञानस्याशाब्दत्वमभ्युपगच्छन्ति—

"अशाब्दमर्थज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नम्" (न्या० द० २१)

इति हि तन्मतम्। स्पष्टीकृतं चेदं वाचस्पतिमिश्रेण न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायाम्। यथाह—

"तत्र नामरहितमविकल्पं नास्तीति ये विप्रतिपद्यन्ते तन्मतमपाचिकीर्षुरुपन्यस्यति भाष्यकारः "यावदर्थं नामधेयशब्दाः" (न्या० वा० ता० टी० ८२)इति।

एवञ्च निरस्यमानं वैयाकरणमतं संक्षेपतो निर्दिशन् स एवाह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"तथा च नाविकल्पं शब्दरहितमस्तीति तात्पर्यार्थः" (न्या० वा० ता० टी०-८३) इति ।

उदाहरति चैतन्मतसमर्थकं वाक्यपदीयवाक्यम्—

"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके" इत्यादि ।

अतो वैयाकरणनये किमपि ज्ञानं सविकल्पकं वा शब्दरहितं न भवतीत्यत्र नास्ति विवादावसरः । ज्ञानस्य च वाग्रूपता शाश्वती, नित्या, सा प्रत्यवमर्शिनी, प्रकाशरूपज्ञानस्यापि प्रकाशिका, यथा व्यवसायस्य प्रकाशकोऽनुव्यवसायः । प्रत्यवमर्शरूपवाग्व्यापारं विना प्रकाशरूपस्यापि ज्ञानस्य न प्रकाशः । एवञ्च ज्ञानस्य शाश्वतीं प्रत्यवमर्शरूपाम्, विमर्शरूपां वा वाग्रूपतां मन्वाना वैयाकरणाः परतत्त्वस्य प्रकाशविमर्शरूपतामद्वैतशैवानुमतां स्वीकुर्वन्ति ।

यथाह—

वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती ।
न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ।। इति ।

"यथा प्रकाशकत्वमग्नेः स्वरूपं चैतन्यं वाऽन्तर्यामिणः तथा ज्ञानमपि सर्वं वाग्रूपमात्रानुगतम् । याऽप्यसञ्चेतितावस्था तस्यामपि सूक्ष्मो वाग्धर्मानुगमोऽभ्यावर्तते" (वा० प० चा० सं० ११२) ।

अतः परतत्त्वस्य जाड्यमस्वीकुर्वाणा अद्वैतशैवाः प्रकाशविमर्शरूपमेव परं तत्त्वं स्वीकुर्वन्तीति स्वप्रकाशमात्रपरतत्ववादिभ्यो वेदान्तिभ्यस्तेषां भेदः । यथाह—

स्वभावमवभासस्य विमर्शं विदुरन्यथा ।
प्रकाशोऽर्थोपरक्तोऽपि स्फटिकादिजडोपमः ।।

(भा० भा० १-२४१)

वेदान्तिसंमतस्य भेदस्याविद्योपप्लवरूपतापर्यालोचनम्

स्वप्रकाशमात्रचिद्रूपस्यैकत्वं वास्तवम्, भासमानभावरूपभेदस्त्वविद्योपप्लवादिति मतेऽयं दुःसमाधेयः प्रश्नो जागर्ति—

कस्यायमविद्योपप्लवः ? ब्रह्मणो हि विद्यैकरूपस्य न संभवत्यविद्यारूपता, न चान्यः कश्चिदस्ति जीवादिर्यस्याविद्या भवेत् । अनिर्वाच्येयमविद्येति चेत्, कस्यानिर्वाच्या ? इति दुरुत्तरम् । स्वरूपेण भाति, ब्रह्मावृणुते, जगतश्च कारणमित्यभ्युपगमे कथमनिर्वाच्येति शक्यते वक्तुम् ? युक्त्या नोपपद्यत इति चेत्, अनुभवापह्नवकारिणी का खलु युक्तिर्नाम ? सद्रूपमेव ब्रह्म चकास्त्यविकल्पके, विकल्पबलात्तु भेदोऽयमिति चेत्, कस्यायं विकल्पनव्यापारः ? ब्रह्मणश्चेत्, अविद्यायोगोऽस्यापतति । न चान्योऽस्ति यस्यायमुच्येत । अविकल्पकं सत्यं विकल्पकमसत्यमित्ययं विभागः

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कथं शक्यसमर्थनः, उभयोरपि भासमानत्वाविशेषात् । भासमानोऽपि भेदो बाधित इति चेत्, यथा मोक्षदशायां भेदो बाध्यते, तथा संसारदशायामभेदोऽपि बाध्यत एव । विपरीतसंवेदनोदय एव हि बाधो नान्यः कश्चित् , तस्मात् स्वतन्त्रप्रकाश एव शरणम् ।

सत्त्व-समीक्षा

न भावानां नैयायिकाभ्युपगतसत्ताख्यपरजातिसम्बन्धः सत्त्वम् । यत इदं लक्षणमव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिदोषदूषितम् । तत्र सत्तायाः सामान्यादिभ्यो व्यावृत्तेरव्यापकत्वम् । तत्राप्यनुवृत्तावनवस्था । सत्तायां हि सत्तायामङ्गीकृतायां तत्राप्यन्या तत्राप्यन्येत्यनवस्थाया दुर्निवारत्वात्, अभावेऽपि सत्ताभ्युपगमे तत्स्वरूपव्याघातापातात् ।

नापि बौद्धाभ्युपगतमर्थक्रियाकारित्वं सत्त्वम् । सत्त्वं हि भावेषु ध्वंसात् प्राक् सर्वदा भवति । न चार्थोऽर्थक्रियाविष्टः सर्वदा भवति । अतोऽर्थक्रियाकारित्वाभाववदशायां सतोऽर्थस्यासत्त्वापत्तेर्नार्थक्रियाकारित्वं सत्त्वमभ्युपेयम् । अत एवोक्तम्—

अर्थक्रियाऽपि सहजा नार्थानामीश्वरेच्छया ।
नियता सा हि तेनास्य नाक्रियातोऽन्यथा भवेत् ।। इति ।
(भा० भा० १--१२०)

नाप्यर्थक्रियाकरणयोग्यत्वं सत्त्वम् । भावस्य सत्त्वमसत्त्वं वेति झटिति निश्चयनसमयेऽर्थक्रियाकरणयोग्यत्वनिर्णयस्याऽशक्यत्वात् । अतः प्रकाशमानत्वमेव भावानां सत्त्वमित्यद्वैतशैवनिश्चयः । एवं च शैवनये न मोक्षावस्थायामेवाद्वैतम्, अपि तु संसारावस्थायामपि । भावजातस्य प्रकाशमानतया प्रकाशरूपपरतत्त्वाभेदात् । तच्चेत्थं साध्यते—

वर्तमानत्वेन स्फुटतया इदमित्याकारेण कल्पितशून्यादिशरीरान्तमायीयप्रमातृपृथग्भावेन भासमानानां पदार्थानां भासनं शुद्धचिन्मयपरमार्थप्रमात्रा सहैक्यमनुज्झितवतामेवोपपद्यते नान्यथा, अर्थस्याप्रकाशतायां स्वीकृतायां नीलादिज्ञानस्यासंभवात् । यदि ह्यर्थेभ्यो भिन्न एव ज्ञानात्मा प्रकाशस्तर्हि प्रकाशमात्ररूपत्वात्तस्य स्वात्मन्यभेद एव । यतो नीलस्य प्रकाशः ज्ञानं वेत्यत्र यो नीलांशः स ज्ञानस्य स्वरूपमिति न शक्यते वक्तुम्, भेदवादत्यागापत्तेः । अतश्च नीलज्ञानपीतज्ञानयोः पारस्परिको भेदो दुःसमर्थ्यः, तयोर्नीलपीतयोरप्रकाशात्मत्वात् । न च नीलेन जनितः पीतेन जनितः, तेन वैकसामग्रीक इत्यादि शक्यते वक्तुम्, सिद्धे हि नीलपीतयोर्भेदे एवं वक्तुं शक्यत्वात्, स एव तु विचारास्पदीभूतः । न च नीलाकारं ज्ञानं पीताकारं वा ज्ञानं प्रतिबिम्बबलादिति वाच्यम्, ज्ञानाद्भिन्नस्य बिम्बस्यानवभासात् । अतोऽर्थस्य प्रकाशात्मत्वमवश्यमभ्युपेयम् ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न चार्थस्य प्रकाशरूपतायामभ्युपगतायां स सर्वान् प्रति सर्वदा भायादिति वाच्यम्, परिमितप्रमातारं प्रत्यर्थभानस्य माहेश्वरज्ञानशक्तिनिर्भरत्वात्। निपुणमिदं विवेचितमभिनवगुप्तपादै रीश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्यां विवृतिविमर्शिन्याञ्च ज्ञानाधिकार इति तत एवावधार्यम्, इह तु विस्तरभिया नोच्यते।

भ्रान्तिविचारः

ननु प्रकाशमानत्वं सत्त्वमित्युपगमे पुरोवर्तमानायां शुक्तौ यो रजतावभासस्तस्यापि सत्त्वात् सत्यत्वं स्यादिति विगतः सत्यासत्यप्रविभाग इति चेच्छ्रूयताम्। भ्रान्तेः परिनिष्ठितं स्वरूपमद्वैतशैवनये। नासत्ख्यातिः, असाधारणख्यातिः, अनर्थक्रियाकारिताख्यातिः, विपरीतख्यातिः, अनिर्वचनीयख्यातिर्वा भ्रान्तिरद्वैतशैवनये, अपि तु पूर्णप्रथाभावादपूर्णख्यातिरूपाऽख्यातिरेव भ्रान्तिः। तथा हि—शुक्तौ पुरोवर्तमानायां यद् "इदं रजतं स्थिरं सर्वप्रमातृसाधारणमर्थक्रियायोग्यम्" इति ज्ञानं तत्रेदमंशे रजताद्यंशेषु तेषाञ्च सामानाधिकारण्येन योजनारूपे चांशे न तावत् काचन भ्रान्तिः, प्रकाशविमर्शयोरेव वस्तुस्वरूपव्यवस्थापकत्वात्। परन्त्विदमिह मनसि निधेयम्। भ्रमो द्विविधः, मानस ऐन्द्रियकश्च। पूर्वस्य शुक्तौ रजतमिति ज्ञानम्, अपरस्यैकस्मिंश्चन्द्रे चन्द्रद्वयप्रतीतिरुदाहरणम्। उभयत्र विषयतया गृहीतं यद् रजतं चन्द्रद्वयं वा तद् यावता पूर्णेन रूपेण उत्तरकालभाविसत्यविमर्शपर्यन्तम् 'इदं रजतम्' इति रूपेण ख्यातव्यम् तावता रूपेण न ख्यातिरित्यपूर्णख्यातिरेव भ्रान्तित्वम्।

अत्र 'इदं रजतम्' इति पूर्वविकल्पस्योत्तरकालभाविविमर्शेन 'नेदं रजतंवस्तु स्थिरं प्रमात्रन्तरगम्यमर्थक्रियाकारि' इति रूपेण विकल्पेन विमृश्यमानत्वाभावात् पूर्वस्योत्तरेण बाधः। परन्तु बाधात् पूर्वं रजतस्य भासमानत्वाद् रजतज्ञानस्य सत्यत्वम्, अन्यथा रजतादानार्थं प्रवृत्तेरसंभवात्। न चात्र पृथक् पृथग् रजतांशे इदमंशे वा भ्रान्तिः, रजतं भातमिति ज्ञानस्याबाधितत्वात्। नहि बाधाकालेऽपि 'रजतं न भातम्' इति कस्यापि प्रतिपत्तिः मानसे ज्ञाने रजतस्य भातत्वात्। इदमंशेऽपि न भ्रान्तिः, बाधसमयेऽपीदंशपरामर्शस्य तदवस्थत्वात्। अत उत्तरकाले बाधात् प्रकाशमानत्वं सत्त्वमिति सिद्धान्तस्य न काचनापि क्षतिः। यतो भ्रान्तिर्न पृथक् पृथग्भासमानेष्विदन्ताद्यंशेषु, अपि तु 'इदम्' इति सर्वसाधारणस्य प्रमात्रन्तरगम्यस्याभासस्य 'रजतम्' इति मानसज्ञानरूपेण संस्कारोद्बोधरूपेणात एव प्रमात्रन्तरासाधारणेनाभासेन सह मेलनांशे। मेलनांशे यदेव 'इदम्' तदेव स्थिरत्वादिगुणयुक्तं 'रजतम्' इति समानाधिकरणतया स्थानरूपे विमर्शानुवृत्तिनिर्मूलनं विमर्शोदयकालादारभ्यैव बाधकेन क्रियत इति तत्रैव भ्रान्तिभावः। एवं चाद्वैतशैवनये सम्बन्धनिष्ठो बाधः न तु विषयनिष्ठः। अतोऽद्वैतशैवनये वेदान्तिनय इव भ्रान्तावभासमानस्य विषयस्य न स्वकारणेन सह सर्वथोच्छेदः, अपि तु मानसज्ञानरूपस्य

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

संस्कारोद्बोधरूपस्य मनोबाह्येन तादात्म्यसम्बन्धमात्रस्य। एवं द्विचन्द्रज्ञाने ऐन्द्रिय-विकारभासितस्य 'द्वौ चन्द्रौ' इत्याभासस्य देशकालाभ्यामस्ति मेलनं यद् बाधकेन बाध्यते। प्रमात्रन्तरसाधारणत्वाभावस्य यदख्यानं तन्महिम्नैवासत्ता-वैपरीत्यव्यपदेशौ युक्तावन्वयव्यतिरेकाभ्याम्। तदेव 'अन्यथा' इति 'व्यतिरेक' इति शब्दयोर्भ्रमविषये प्रयोगस्य मूलं कारणम्।

एवञ्च यः केशादेर्द्रष्टा तैमिरिकमात्मानं मन्यते तं प्रति केशादेर्नासत्त्वेन नापि विपरीतत्वेन व्यपदेशः। तेन हि प्रमात्रन्तरं प्रति न विषयः केशादिरिति निश्चितम्। यथा—ऐन्द्रजालिकं प्रत्यलीकरूपाणां मणिप्रभृतीनां नासत्वं नापि विपर्ययः कश्चित्, यतः स तेषां तात्त्विकं रूपं जानाति, अतोऽसत्त्वविपर्ययव्यवहारस्य व्यापिका प्रमात्रन्तरसाधारणत्वाभावस्याख्यातिरेव, तद्व्यापकाभावे तद्व्यवहाराभाव इति निर्णयः।

एवमेव "मायापदं सर्वं भ्रान्तिः" इत्यभ्युपगच्छतामद्वैतशैवानां नेदं मतं यन्मोक्षे संसारस्य समूलकारणस्योच्छेदः, अपि तु परिमितप्रमातारं प्रतीदन्तया भासमानस्य भावजातस्य यो ज्ञातृज्ञेयभावरूपः सम्बन्धस्तस्यैव व्युच्छेदः, परिमित-प्रमातुर्माया-विद्या-काल-कला-नियति-रागरूपे कञ्चुके धान्यात्त्विषीव पतिते परप्रमातृतादात्म्यादिदंभावरूपभेदबुद्ध्यसंभवात् सर्वस्याप्यहन्तातादात्म्यापत्तेः। यथाह—

इदं नीलमितीहाऽपि नामरूपे प्रथात्मके।
न हेयेऽनयोर्हेया त्वहंभावाऽप्रथैव सा ॥ इति,
सर्वो ममायं विभव इत्येवं परिजानतः।
विश्वात्मनो विकल्पानां प्रभवेऽपि महेशता ॥ इति च।

अद्वैतशैववेदान्तमतयोर्मौलिको भेदः

ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणे उपात्तानां सच्चिदानन्दशब्दनामुभयमतानुसारमर्थ-विवेचनया तथा भ्रान्तिस्वरूपोपपादनेन वेदान्त्यद्वैतशैवयोः पारस्परिको भेदः संक्षेपेण प्रदर्शितः अद्वैतशैवनये नास्तित्वमात्रं सत्त्वम्, अपि तु प्रकाशमानत्वम्। चित्त्वं न स्वप्रकाशमात्रत्वम्, अति तु प्रत्यवमर्शात्मत्वम्। आनन्दश्च न दुःखाभावस्वरूपः, अपि तु स्वात्मविश्रान्तिरूप इति। इमे सर्वेऽपि भेदा मौलिकभेदादुद्भवन्ति।

स चायम् :—

वेदान्तिनये माया सदसद्भ्यामनिर्वचनीया, न च भजते ब्रह्मतादात्म्यम्। अद्वैतशैवनये तु माया परशिवाभिन्नतत्तादात्म्यावस्थितशक्तिपरमार्था, शक्तिशक्तिमतोस्तादात्म्याभ्युपगमात्। यथाह—

न शिवः शक्तिरहितो न शक्तिः शिववर्जिता।
तादात्म्यमनयोर्नित्यं वह्निदाहकयोरिव ॥ इति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मायाऽपरपर्यायाया अविद्याया ब्रह्मशक्तिरूपत्वं तु वैयाकरणसिद्धान्तेऽपि स्वीक्रियत इति प्रागुपपादितम्। अतो वैयाकरणाद्वैतशैवयोरस्मिन् विषये सर्वथैकमत्यम्।

मायायाः परतत्त्वशक्तित्वस्वीकारांश एवाद्वैतशैववेदान्तिनोर्मौलिको मतभेद इति स्पष्टमेवोक्तमभिनवगुप्तपादैः स्वीयेश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृत्युपसंहारे। यथाह--

"ब्रह्मवादेऽविद्यां मायाशक्तीकृत्य विज्ञानाद्वयमात्मेश्वराभिप्रायेण निरूप्य सिध्यत्येव जनः" इति।

उपसंहारः

विस्तारभिया ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमन्महेश्वरानभ्युपगमे न सिध्यति कश्चन ज्ञानस्मरणादिनिर्भरो लौकिकोऽपि व्यवहार इत्यादि महत्त्वपूर्णानप्येतद्विषयान्तर्गतान् विषयानस्पृशन्, लब्धेऽन्यस्मिन्नवसरे तत्प्रतिपादनं चिकीर्षन्, समयाभावात् प्रतिपिपादयिषिते अपि क्रमकुलदर्शने अप्रतिपादयन्, अस्य व्याख्यानत्रयस्य शैवदर्शनसंग्रहरूपतां परिरिरक्षिषुः परिशिष्टरूपेण तद्दर्शनद्वयविवरणं दित्सन्, सावधानमिमानि भाषणानि शृण्वद्भ्यो विद्वच्छ्रोतृभ्यः शतशो धन्यवादान् ददत्, विरमाम्युच्चारयन्नेतत्सिद्धान्तसंक्षेपरूपं पद्यद्वयम्--

स्वेच्छावभासिताशेषलोकयात्रात्मने नमः।
शिवाय शश्वदच्छन्नस्वच्छस्वातन्त्र्यमूर्तये॥

यस्मिन् सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः।
यश्च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः॥

॥ इति शम् ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

स्वातन्त्र्यवादी भर्तृहरिः

स्वातन्त्र्यवादी यद्यप्यद्वैतशैवागमाननुसरद्भिः सोमानन्द उत्पलाचार्य अभिनवगुप्तपादक्षेमराजादिभिः प्राधान्येन सविस्तरं प्रतिपादितः, एवं चायं काश्मीरशैवाद्वैतापरपर्य्यायत्वेन गृह्यते; तथापि नायं तद्बुद्धिप्रभवः। यथोक्तं सोमानन्दपादैः स्वीयशिवदृष्टयवसाने—

प्रतिपादितमेतावत् सर्वमेव शिवात्मकम्।
न स्वबुद्धया शिवो दाता शिवो भोक्तेति शास्त्रतः।। इति।

वैदिकैर्वेदानामिव शैवैः शैवागमानामनादित्वं स्वीक्रियते। पाणिनिसमकालिकः पाणिनेश्चोपदेष्टा नन्दिकेश्वरः "अइउण्" इति सूत्रस्य दार्शनिकव्याख्यायामिमं स्वातन्त्र्यवादं स्वीकृतवान्। नन्दिकेश्वरनये हि प्रथमो वर्णः अ' इति निर्गुणब्रह्मवाचकः, इकारश्चित्कलावाचकः, उकार ईश्वरवाचकः, णकारश्च 'आसीत्' इति क्रियावाचकः। एवञ्च परयोगिनामव्यतिरेकतुरीयातीतसमाधौ निर्गुणतया प्रकाशमानो ब्रह्मापरपर्यायः शिवः प्रकाशविमर्शरूपोऽपि विश्वोत्तीर्णरूपे न्यग्भावितविमर्शतया प्रकाशैकघनः 'अ' इति निर्दिष्टः। स एव न्यग्भावितप्रकाशतया चितिसत्ताविमर्श-स्वातन्त्र्यादिपर्यायस्वशक्तिप्रधानतया पश्यन्त्याद्या वाचः सकलजडाऽजडात्मकं वाच्यं चाभासयन् विश्वरूप ईश्वर इत्युच्यते। अयं नन्दिकेश्वरसिद्धान्तः।

ब्रह्मणः सद्रूपत्वमभ्युपगच्छद्भिर्वेदान्तिभिरप्ययं स्वातन्त्र्यवादोऽवश्यं स्वीकार्यः, यदि तैर्व्याकरणं नोपेक्ष्यते सर्वथा। अविरतप्रवर्तमानत्वद्योतकशतृप्रत्ययान्ताद् भवनार्थाद् 'अस्'–धातोर्निष्पन्नः सच्छब्दोऽसिक्रियाकर्तुर्ब्रह्मणो भवने स्वातन्त्र्यमभिधत्ते। अतो यदि ब्रह्मविषये तेषां सच्छब्दप्रयोगः सार्थकस्तर्हि स्वातन्त्र्यवादाभ्युपगमात् पलायनमार्गो नास्ति कश्चन।

परमवैयाकरणेन भर्तृहरिणा स्वीकृत एवायं स्वातन्त्र्यवादः। यथाह—

अध्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिताः।
जन्मादयो विकाराः षड् भावभेदस्य योनयः।। (वा० प० १।२)
जलयन्त्रभ्रमावेशसदृशीभिः प्रवृत्तिभिः।
स कलाः कलयन् सर्वाः कालाख्यां लभते विभुः।। (वा०प०३।९।१४)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यथा च स्पष्टीकृतं भूतिराजतनयहेलाराजेन—"विश्वात्मैक एव परं ब्रह्माभिधानं सत्यो भावः स एव नानाविधकार्यकारितयाऽनन्तशक्तित्वेन व्यवह्रियते, तथा च क्रमिकांश्चक्रभ्रमिवत् परावर्तमानान् भावान् प्रकाशयन् कालयति भूतानीति काल इत्युच्यते। स विभुः स्वतन्त्रः। अत एव स्वातन्त्र्यशक्तिः काल इति वाक्यपदीये सिद्धान्तितम्—

अध्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिता इत्यत्र" इति।

अतो वाक्यपदीये प्रथमकारिकोपलब्धं 'विवर्तते' इति शब्दमाश्रित्य विवर्तवादिवेदान्तानुसारं वैयाकरणदर्शनप्रतिपादनं न युक्तियुक्तं प्रतिभाति, भर्तृहरेः स्वातन्त्र्यवादित्वात्। वाक्यपदीयोपलब्धस्य विवर्तशब्दस्य न सर्वथाऽद्वैतवेदान्तप्रक्रियास्वीकृतोऽर्थः जगद्विषये विवर्तशब्दवत् परिणामशब्दस्यापि भर्तृहरिणा प्रयुक्तत्वात्। यथाह—

शब्दस्य परिणामोऽयमित्याम्नायविदो विदुः।
छन्दोभ्य एव प्रथममेतद्विश्वं व्यवर्तत॥ (वा०प० १।१२१)

एवं प्रतिभाति यद् भर्तृहरिसमये वि-उपसर्गपूर्वकाद् वर्तमानार्थाद् वृतुधातोर्घञन्तान्निष्पन्नस्य विवर्तशब्दस्य विलक्षणतया अद्भुततया विशेषेण विपरीततया वा वर्तनमिति विग्रहानुसारं यौगिक एवार्थः परिगृहीत आसीत्। अयमर्थो वाक्यपदीयटीकायाम् (३।२।१२)—"अनेकभावग्रामरूपतया चाद्भुतया वृत्त्या विवर्तनाद्" इति वदता हेलाराजेन स्वीकृत इवाभाति। इदञ्च समर्थ्यते—

न तत्त्वातत्त्वयोर्भेद इति वृद्धेभ्य आगमः।
अतत्त्वमिति मन्यन्ते तत्त्वमेवाविचारितम्॥ (वा० पा० ३।२।७)

विकल्परूपं भजते तत्त्वमेवाविकल्पितम्।
न चात्र कालभेदोऽस्ति कालभेदश्च गृह्यते॥ (वा० प० ३।२।८)

इति कारिकाभ्याम्, तथा च तट्टीकोपलब्धहेलाराजवचनाभ्याम्। यथाह—

'नेहाद्वयनये सत्यासत्ये द्वे रूपे स्तः, अद्वैतहानिप्रसङ्गात्; किन्तु पारमार्थिकमेकमेवाद्वयम्।···तत्र योऽयं प्रकाशः स विद्या, अप्रकाशस्तु तमोऽविद्या। न च प्रकाशाभावोऽप्रकाशो नाम कश्चित् प्रमाणसिद्धो निरूप्यः। ततश्च योऽयं भेदप्रकाशः सैवैकघनप्रकाशाभावः प्रकाशविच्छेदोऽविद्या" इति। अथ च—"परमार्थतोऽविकल्पितं विकल्पानामविषयो यत्तत्त्वं तदेव व्यवहारकालेऽन्यस्याभावाद्विकल्पमानं विकल्परूपं नानाविधभेदावभासमनादिसिद्धाऽविद्यावशात् समवलम्बते' 'मूर्तिविवर्ताश्रयं दिक्शक्तिविभक्तदेशनानात्वं निमित्तपौर्वापर्यावलम्बनसहम्, एवमकाल-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कलितमपि तत्त्वमनादिनिधनकालाख्यस्वतन्त्रशक्तित्रिनिवेशितप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञावशाज्जन्मादिविकाराऽभिधीयमानपौर्वापर्यं चकास्ति" इति ।

अत्रेदमवधार्यम्– भर्तृहरिरविद्यामप्रकाशरूपां सर्वथा प्रकाशविरुद्धां प्रकाशभिन्नां न स्वीकरोति, अपि तु तस्या अपि प्रकाशरूपतामेव मनुते । एवञ्चाऽविद्याब्रह्मणोर्न पारमार्थिको भेदः । मूर्तिवैचित्र्यरूपो देशक्रमो मूर्तिशक्त्या, क्रियावैचित्र्यरूपश्च कालक्रमः कालशक्त्याऽवभास्यते । उभे ब्रह्माऽभिन्ने । शक्तिशक्तिमतोर्हि वैयाकरणनये तादात्म्याभ्युपगमः, "तत्स्वरूपत्वेनाव्याहता नित्या अपि यस्य कलाः शक्तयः" (१।३) इति वाक्यपदीयटीकाकारवचनात् । अतः स्पष्टमिदं यद् भर्तृहरिनये ब्रह्मैव स्वशक्त्या स्वस्मिन् भेदमवभासयति । स च परिमितप्रमातृगताऽविद्याकारणात् परिमितप्रमातारं प्रत्येव भाति । एतत्सर्वमद्वैतशैवैरनुमन्यते । यथोक्तम्—

मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रममाभासयत्यसौ ।
क्रियावैचित्र्यनिर्भासात् कालक्रममपीश्वरः ॥

सर्वत्राभासभेदोऽपि भवेत् कालक्रमाकरः ।
विच्छिन्नभासः शून्यादेर्मातुर्भातस्य नो सकृत् ॥

देशक्रमोऽपि भावेषु भाति मातुर्मितात्मनः ।
स्वात्मेव स्वात्मना पूर्णा भावा भान्त्यमितस्य तु ॥

(भा० भा० २, पृ० १६-२०)

अयमेव विवर्तशब्दस्यार्थः स्वातन्त्र्यवादप्रतिपादकैरभिनवगुप्तपादैः स्वीयक्रमकेलिनामकग्रन्थे परिगृहीतः । यथोक्तं महेश्वरानन्देन महार्थमञ्जर्याम्—"यथा च क्रमकेलौ 'तद्विवर्तः स्मृतो रश्मिपुञ्जश्चक्रेशिपूर्वकः' इत्यत्र व्याख्यातम्—विवर्तो विचित्रेण रूपेण वर्तनं न त्वविद्यावशात्, अपि तु स्वातन्त्र्यः" इति । परन्तु नात्र सन्देहो यद्विवर्तस्य "एकस्य तत्त्वादप्रच्युतस्य भेदानुकारेणाऽसत्याऽविभक्तान्यरूपोपग्राहिता विवर्तः" इति लक्षणं वाक्यपदीयप्रथमश्लोकटीकायामुपलभ्यते । तथा कैश्चन सोमानन्दात् पूर्वभाविभिर्वाक्यपदीयटीकाकारैरिदमेवोरीकृतमासीत्, यतः सोमानन्दः स्वीयशिवदृष्टिद्वितीयाध्याये 'अनादिधनं ब्रह्म' इति कारिकामुद्धरन् 'विवर्तते' इति शब्दस्याद्वैतवेदान्त्यभ्युपगतमेवार्थं मनुते स्मेति प्रतीयते शिवदृष्टिटीकाकर्तुस्तच्छिष्यस्योत्पलाचार्यस्य वचनात् । यथाह—"पश्यन्तीरूपं शब्दतत्त्वमक्षरमनाद्यन्तं ब्रह्म विश्वार्थभावेन विवर्तते, तदसत्यरूपमात्मन्युपगच्छति । असत्यविभक्तान्यरूपोपग्राहिता विवर्तस्तस्यास्तद्विवर्तते" (शि० दृ०, पृ० ४४) इति ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

विवर्तवादस्वीकृतं जगदसत्यत्वम्, अविद्याभ्युपगमम्, पश्यन्त्याः परतत्त्वत्व-प्रतिपादनम्, अन्यांश्च स्वातन्त्र्यवादविरुद्धान् वैयाकरणसिद्धान्तांशान् दृढं समालोच्य सोमानन्दः स्वातन्त्र्यवादं मनोहारिणीभिर्युक्तिभिर्दृढीचकार। वेदान्त्यभ्युपगतविवर्त-वादस्वातन्त्र्यवादयोः परस्परविरुद्धयोरेकस्मिन् दर्शने समावेशः सर्वथाऽसमञ्जस इति सुविदितमेव विदुषाम्। परमतीव गहनोऽयं विषयः समधिकं विवेचनमपेक्ष्यते। चिकीर्ष्यते चेदं समयान्तरे। आशास्यते च मत्तोऽधिकं व्याकरणदर्शने कृतपरिश्रमै-रत्रत्यैर्धुरन्धरैर्वैयाकरणैः करिष्यते विचारोऽस्मिन् विषय इति॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

शब्दाद्वैतदर्शनबिन्दुः

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः।
श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद् वृणीते ॥

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता।
विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥

[कठोपनिषद्—२।२-५]

अविद्यापरामर्शः

आनम्रेन्द्रादिमूर्धस्थितकुसुमरजःसन्नमत्पीठनाला
दिव्यालङ्कारलेखाविमलमणिमहो विस्फुरत्कान्तिजाला।
आमोदामोदमाद्यन्मधुकरमुखरस्मेरमन्दारमाला
लोकालोकैकवल्ली मनसि बहुमुखं भातु नः कापि बाला ॥

श्रीमन्तो विद्वन्मूर्धन्याः संस्कृतसाहित्यसंरक्षणसंवर्धनसञ्चालनधुरीणस्कन्धाः समुचितविविधविधेयावधानाव्यग्रजाग्रत्सहृदयहृदयाः कुलपतिमहोदयाः, विविधानवद्यविद्यापरिशीलनाहितप्रौढपाण्डित्यप्रकर्षा विमत्सरा विद्वांसः, प्रेयांसश्छात्राः, तथाऽन्ये महानुभावाः।

पण्डितमण्डलमण्डितायां सभायां दीक्षान्तसमारोहावसरे विशिष्टव्याख्यानप्रस्तुतये मया भवतामनुग्रहेणायमवसरो लब्धः, एतदर्थं हार्दिकी कृतज्ञता ज्ञाप्यते।

एतत्पूर्वं गुरुतरप्रतिष्ठितैतत्कार्यस्य सम्पिपादयिषया त एव लब्धवैदुष्यप्रकर्षा विद्वांसो बहुमानमाकारिताः येषां प्रखरतरपाण्डित्येन न केवलं देशविशेषः, किन्तु समग्रं भारतं भारतं जातम्। ईदृस्यां परिस्थितौ मादृशेऽल्पमेधसि जरति प्रस्तुतगुरुतरकार्यभारनिक्षेपस्य भवतां परम्परागतं स्नेहसौजन्यमेव निमित्तं भवितुमर्हतीति सम्भावये।

नात्मनः पाण्डित्यस्य चिख्यापयिषया स्वोपज्ञविषयस्य पुस्फोरयिषया वा मे प्रवृत्तिः प्रस्तुते कार्ये, अपि तु भवन्निर्देशपालनमात्रप्रयोजनेत्यावेदये।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भावि मे भाषणं नूतनोत्कटकोटिकुतूहलशून्यं शब्दाडम्बररहितमपि भवादृशै-रुपेक्षणीयतामश्रवणीयतां वाऽऽत्मीयतया निर्मत्सरतया च न भजेत्। अभिमतो विषयो यादृशेन तादृशेन रूपेणोपस्थाप्यमानो विद्यावताममन्दमानन्दमनुभाव-यिष्यत्येव।

सिसृक्षोः पिपालयिषोः सञ्जिहीर्षोः परमेश्वरस्येच्छामात्रेण नामरूपात्मके व्यावहारिककालसत्ताके विविधविचित्रस्वरूपपरम्पराप्रवाहपरिप्लुताव्यवस्थित-व्यवस्थेऽनेकविधेष्टानिष्टसाधनतदाभासात्मके सत्यानृतोभयशृङ्खलानिगडिते सत्या-पितानिर्वचनीयभेदे प्रपञ्चे यस्या अघटितघटनापटीयस्याः प्रभावेण निरन्तरं विपच्यमानाः सुखसाधनविभ्रमेण दुःखसाधनमेवोपाददाना इष्टसाधनपदात् प्रच्यव-माना निखिलक्लेशापगमौपयिकं मार्गं मार्गयमाणाः क्वचिदपि विश्रमसुखमात्मनो-ऽननुभवन्तो ग्रहगृहीता इव करुणाक्रन्दिनो वञ्चिता इव विश्वसन्तोऽशरणा इव शरणार्थिनो ज्ञानस्वरूपा अपि तज्ज्ञानविरहिणोऽनुपासितपरमार्थसत्याः प्राणिनो दरीदृश्यन्ते। कारणीभूतायास्तस्या जिज्ञासाया यत् सहसा मुखपथमायाति सा अविद्या मायेति पदेन गीयमाना विचारपदवीमधिरोहति।

सा चेयमविद्या, माया, अज्ञानम्, शक्तिः, तमः, अजा, अव्यक्तम्, प्रकृति-रित्याद्याख्याभिर्विविधाभिर्व्यवह्रियमाणा वेदे शास्त्रे लोके च परिलक्ष्यते। तथाहि—'दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या',[१] 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः',[२] 'मायामेतां तरन्ति ते',[३] 'मम माया दुरत्यया',[४] 'भूयश्चान्ते विश्वमाया निवृत्तिः', 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्', 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैः निरूढाम्', 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते', 'तमसो मा ज्योतिर्गमय',[५] 'अजामेकां लोहित-शुक्लकृष्णाम्',[६] 'महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः'.[७] इत्यादीनि वचनान्युदा-हर्तुं शक्यन्ते।

अनादिरनिर्वचनीया भावरूपा ज्ञाननिवर्त्या अविद्येति। इयं हि सर्वानर्थ-मूलतया गण्यते। संसारस्यानादित्वेन तत्कारणीभूतायास्तस्या अनादित्वं प्रमाणसिद्धं न केनापि कथमपि निवारयितुं शक्यते।

जीव ईशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा।
अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः॥

इति श्रुत्यापि अनादिभावः सिध्यति।

---

१. कठोपनिषद्–२।४। २. मुण्डकोपनिषद्–२।८। ३. गीता–७।१४।
४. तदेव–७।१४। ५. बृ० उ० १।३।२८। ६. सां० त० कौ० १।१।
७. कठोप० ३।११।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

संसारस्यानादिताप्रसिद्धेस्तत्कारणतया सम्मताया अविद्याया अप्यनादित्वेन तत्कारणत्वजिज्ञासा शान्तिमधिगच्छति । सादौ कारणत्वप्रश्नः, नानादाविति ।

किञ्चित् सद्भवति, किञ्चिदसद्भवति । अविद्या तु सत्त्वासत्त्वाभ्यां निर्वक्तुमशक्यतया अनिर्वचनीया, न तु सामान्यतो निर्वचनानर्हतया तथा लक्षणप्रमाणाभ्यां निर्वचनस्य सम्भवात् ।

नैयायिकाभिमता परा जातिः सत्ता समवायसम्बन्धेन द्रव्यगुणकर्मस्वेकार्थसमवायेन च सामान्यविशेषसमवायेषु व्यवतिष्ठमाना द्रव्यं सत्, गुणः सन् इत्यादि सद्व्यवहारं जनयति ।

एवं बौद्धमतेयो योऽर्थक्रियाकारी स स सत् । यत्र यत्र अर्थक्रियाकारित्वं वर्तते, तत्र तत्र सद्व्यवहारः । तेन द्रव्यादौ सद्व्यवहारः, शशशृङ्गादावसद्व्यवहारः सिद्धयति । तथा च प्रकृता अज्ञानरूपा अविद्याऽपि सत्ताऽर्थक्रियाकारित्वाभ्यां सत्त्वेन निर्वक्तुं शक्यतया तदभावे च असत्त्वेन निर्वाच्यतया कथमनिर्वचनीयत्वोक्तिः प्रामाणिकीति तु नाशङ्कनीयम् ।

सत्तैव चेत् सद्व्यवहारप्रवर्तिका, तदा सा सत्ता स्वयं सती असती उभयरूपा वा । नाद्यः, सत्ता सत्तामन्तर्भाव्यैव स्वयं सती भवितुमर्हति, नान्यथा, सद्व्यवहारस्य सत्तासमवायित्वेन एकार्थसमवायित्वेन वा त्वयाऽभ्युपगमात् ।

तस्याः सत्वसिद्धये सत्तान्तराभ्युपगमे स्फुटा अनवस्था । न द्वितीयः, सत्तान्तरानभ्युपगमे सत्ता स्वयमेवासती कथं सद्व्यवहारं कर्तुं शक्नुयात् ? असत्यापि सत्तया यदि सद्व्यपदेशस्तदा तादृशव्यवहारोपपादनाय किमिति तस्याः स्वीकार आवश्यकः ।

नापि तृतीयः, सदसदुभयरूपताया विरोधादेवासम्भवात् । एकत्रोभयरूपत्वे परस्परं विरोधितैवास्तं गच्छेत् ।

एवं सद्व्यवहारप्रयोजके बौद्धाभिमतेऽर्थक्रियाकारित्वेऽर्थक्रियाकारित्वान्तरं तत्राप्यर्थक्रियाकारित्वम्, एवं तत्रापीति कल्पनायामनवस्थादौस्थ्यम् । अकल्पनायामसत्त्वं कल्पितमापद्येत । तस्मादेतद्भिन्नमेवोक्तव्यवहारनियामकं कल्पनीयम् । तच्च त्रिकालाबाध्यत्वादिरूपं सिद्धयति । त्रिषु कालेषु यन्न बाध्यत इति । अनाद्यनन्तस्य ब्रह्मणः कस्मिन्नपि काले बाधाभावात् सत्त्वं खपुष्पादेः कालत्रये बाधादसत्त्वम् । शुक्तिरजतादेः कालान्तरे नेदं रजतमित्यादिज्ञानेन बाधितत्वान्न सत्वम् । कियन्तं कालमभिव्याप्य भासमानत्वाद् नासत्त्वमितित्यनिर्वचनीयमेव रजतं तत्रोत्पद्यते । एवमेव 'अहमज्ञः' इत्यादिप्रत्यक्षानुभवेनाविद्याया भासमानत्वाद् नासत्त्वम्, ब्रह्मज्ञानेन बाध्यत्वाद् न सत्त्वमित्यनिर्वचनीयत्वमेव ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भावाभावाभ्यामपि अविद्याया अनिर्वचनीयतैव प्रामाण्यमश्नुते। अविद्या अनादिभूता भावरूपा न सम्भवति। नश्वरस्य भावस्य कस्यापि अनादिभूतस्यादर्शनाद्। ब्रह्मज्ञानबाध्यायाः तस्यानादित्वे भावरूपत्वासम्भवात्। अनादेरपि प्रागभावस्य विनाशाभ्युपगमाद् अभावरूपतायां तादृशनियमाभावाद् न दूषणावकाशः।

नाप्यभावरूपता, अहमज्ञ इत्यादिप्रतीतिविरोधात् तथा सम्भावयितुमप्यशक्यत्वात्।

नापि भावाभावोभयरूपत्वं तस्याः, परस्परविरोधात्। तथा च भावाभावाभ्यामपि सा निर्वचनानर्हा। अभाववैलक्षण्यं निमीत्तीकृत्य तस्या भावरूपताभिधानमिति युक्तः पन्थाः। तथा चोक्तं बृहन्नारदीये—

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका।
अनिर्वाच्या ततो ज्ञेया मिथ्याभूता सनातनी॥ इति।

केचित्तु "न चानुत्पत्तिधर्मकं किञ्चिद् व्ययधर्मकम्" इति न्यायभाष्यमनुसरन्तोऽनुत्पत्तिकयोर्भावाभावयोरुभयोर्नित्यत्वाभ्युपगमेन प्रागभावस्याप्यविनाशित्वमभ्युपगच्छन्ति, न च प्रागभावस्य नित्यत्वे घटोत्पत्त्यनन्तरमपि तत्प्रागभावव्यवहारः स्यादिति वाच्यम्, उत्पत्त्यनन्तरं तद्वस्तुनः प्रागभावस्य सत्त्वेऽपि प्राक्कालाभावेन प्रागभावव्यवहाराभावस्योपपत्तेः।

वस्तुतस्त्वनुत्पत्तिधर्मकं भावरूपमित्यत्र न्यायभाष्यकृतस्तात्पर्यमवधार्य प्रागभावस्य विनाशित्वं मन्तव्यमिति।

नन्वेवं यथा प्रपञ्चस्य सत्त्वेन, असत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्यस्य न सत्यत्वसिद्धिः, तथा अनिर्वचनीयत्वस्यापि तथात्वेऽसिद्ध्यापत्तिरित्यत आह—'परस्यैव' इति खण्डनटीकायां खण्डनभूषामणिकारा रघुनाथशिरोमणयः। परस्यैव व्यवस्थयैवं पर्यवस्यति। वयं सर्वप्रपञ्चसत्त्वासत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतः सिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवले भरमवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे इति खण्डनकृतैव समाहितत्वात्।

लक्षणम्

अनादित्वे सति भावरूपा ज्ञाननिवर्त्या अविद्या। एनामेवाज्ञानपदेनापि व्यवहरन्ति लोकाः। उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य निवर्तनात् तत्रातिव्याप्तिनिरासायानादित्वविशेषणम्। तथा च तस्य सादित्वेन नातिव्याप्तिशङ्का। ज्ञानरूपकार्योत्पत्त्या तज्ज्ञानप्रागभावस्यापि नाशादतिव्याप्तिः, तद्वारणाय भावत्वे सतीति निवेशितं लक्षणे। अनादिभावरूपे आत्मनि दोषवारणाय ज्ञाननिवर्त्यत्वेन विशेषितं लक्षणमिति न कोऽपि दोषः। तदाहुः—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अनादिभावरूपं यद् विज्ञानेन विलीयते।
तदज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं सम्प्रचक्षते ॥

ननु शुक्त्याद्यवच्छिन्नस्य चैतन्यस्यावरकेऽज्ञाने सादौ लक्षणमिदमव्याप्तम्, तस्य सादित्वेनानादित्वाभावात्। अनवच्छिन्नं हि मूलाज्ञानं चैतन्यमावृण्वद् अनादितां लभत इति हि सिद्धान्तः।

शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यावरके रजताद्युपादानेऽज्ञाने चैतन्याश्रिततया अनादिता अस्त्येव, उत्तरकालभावि शुक्त्यादिकं त्वज्ञानविषयताया अवच्छेदकमात्रमिति नानादिताभङ्गप्रयुक्ता लक्षणाव्याप्तिः।

ननु मिश्रमते 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुत्या शुद्धब्रह्मणो वृत्तिव्याप्यत्वानङ्गीकाराद् मूलाविद्यायाश्च शुद्धब्रह्मविषयकत्वेनाभ्युपगमाद् न सा ज्ञाननिवर्त्या स्यात्, समानविषयकयोरेव निवर्त्यनिवर्तकभावस्वीकारात्। तथा च लक्षणाव्याप्तिरिति न वक्तव्यम्, शुद्धब्रह्मणो वृत्तिव्याप्यत्वाभावस्योक्तश्रुत्यनुरोधेनाभ्युपगमेऽपि वृत्त्युपहिते एव तस्मिन् वृत्तिव्याप्यत्वस्वीकारे बाधाभावात्। अविद्याया विषयोऽविद्योपहितं ब्रह्मेति न विभिन्नविषयकत्वप्रयुक्तनिवर्त्यनिवर्तकभावानुपपत्तिरिति नाव्याप्तिः।

अविद्या-चैतन्ययोः सम्बन्धस्यानादितया तत्राविद्यालक्षणातिव्याप्तिवारणाय साक्षाद् ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य विवक्षणेन मूलाविद्यानिवृत्तिद्वारेणैव सम्बन्धस्यापि निवर्तयितुं शक्यतया साक्षाद् ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावान्न लक्षणभङ्गप्रसङ्गः।

ज्ञानत्वेन साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानस्य लक्षणान्तरमपि वक्तुं शक्यते। चिदचितोः सम्बन्धस्य सज्ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावस्यानुपदमेवोक्ततयाऽतिव्याप्तिसम्भावना दूरोत्सारिता। पूर्वज्ञानादिकं यद्यप्युत्तरज्ञानेन निवर्त्यम्, तथापि विशेषगुणत्वेन ज्ञानस्य निवर्त्यता न तु ज्ञानत्वेन स्वीक्रियते। प्रकृते तु ज्ञानत्वेन रूपेण निवर्त्यताया लक्षणे निवेशेन दोषानवकाशात्। अत एव योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यत्वाबित्युक्तं प्रामाणिकैः।

नन्वनादिभूतस्य प्रागभावस्याभावरूपतया विनाशित्वेऽपि भावरूपाया अविद्यायास्तथाभूताया विनाशोऽनुपपन्नः, अन्यथाऽनादेर्ब्रह्मणोऽपि यथाकालं विलोपप्रसङ्ग इति त्वविचारिताभिधानम्।

अविद्याया भावात्मकत्वं नाभ्युपगम्यते, किन्त्वभाववैलक्षण्यमात्रेण भावपदेनाभिधीयमाना न वस्तुतो भावरूपतामासादयति।

न च नश्वरभावतयाऽविद्यायाः सादित्वमेव किन्न स्वीक्रियत इति वाच्यम्, "अनादिमायया सुप्तः, अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' इत्यादिश्रुत्यनुरोधेन तस्या अनादित्वस्यैव प्रामाणिकत्वात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यदि चाभावरूपता तस्याः स्यात्, तदाऽभावस्य परिणामासम्भवाद् जगत-स्तदुपादानत्वप्रतिपादनमसम्भवदुक्तिकं स्यात्। तथा च भावाभावोभयरूपत्वस्य बाधेन तदुभयविलक्षणैव सा सिध्यतीति न दूषणलेश इति युक्तमिदं लक्षणम्।

प्रमाणम्— ज्ञानाभावातिरिक्तस्याज्ञानस्य भावरूपस्य सत्त्वे 'अहमज्ञः' इत्याकारकोऽनुभवः प्रत्यक्षात्मकः प्रमाणम्।

ननु 'अहमज्ञः' मयि ज्ञानं नास्तीत्यनयोर्ज्ञानयोर्विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासमन्तरा न कश्चन विशेषो लक्ष्यते। विपर्यये तु 'भूतले घटो नास्ति, भूतलं निर्घटम्' इत्यनयोरपि विषयभेदः प्रतीयेत, तस्माद् ज्ञानाभावमवगाहमाना 'अहमज्ञः' इति प्रतीतिर्नातिरिक्तां भावरूपामविद्यां साधयितुमीष्टे, इति न युक्तम्, अभावप्रतियोगिनो ज्ञानस्य सत्त्वे ज्ञानसामान्याभावकथनं विरोधादेव न सम्भवति। यदि नास्ति प्रतियोगिज्ञानम्, तदाऽभावज्ञानग्राहकसामग्र्यन्तर्गतं प्रतियोगिज्ञानमपि स्वीक्रियते, तथा च तदभवात् कथं ज्ञानाभावस्य ग्रहणमित्युक्तप्रतीत्या भावरूपमेवाज्ञानं पर्यवस्यति।

यदि कश्चिदेवं ब्रूयात्—तत्तज्ज्ञानव्यक्तेरभावो ज्ञानसामान्यसत्त्वेऽपि सम्भवति प्रकृते ज्ञानव्यक्तिविरोधाभावरूपमेवाज्ञानमस्तु को विरोधः? यथा घटवति भूतले घटसामान्याभावस्य वक्तुमशक्यत्वेऽपि तद्विशेषाभावस्य वक्तुं शक्यतया तथेहापि बोध्यमिति तु बालभाषितम्।

अज्ञोऽहमिति प्रतीतिस्त्वन्मतानुसारेण विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताका इति न युक्तम्, किन्तु सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकैव प्रतियोगिनि भासमानो धर्मः प्रतियोगितावच्छेदको भवति। तथा च ज्ञानसामान्याभावावगाहिनी प्रतीतिः कथमपि विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावं नावगाहते, द्वयोर्भेदात्। अत एव वायौ रूपं नास्तीति प्रतीतिर्यावद्रूपविशेषाभावव्यतिरिक्तं वायौ रूपसामान्याभावं साधयति। एवञ्च पूर्वोक्तदिशा ज्ञानाभावप्रतीतेर्व्याहतत्वेन भावरूपतैव पर्यवस्यति।

यद्यपि 'अहमज्ञः' इत्याकारिका प्रीतितिरहमर्थस्याज्ञानाश्रयत्वं बोधयन्ती न भावरूपमज्ञानं साधयितुं क्षमते। अविद्याया अहमर्थानाश्रितत्वेनाज्ञानस्य चाहमर्थाश्रितत्वेन प्रतीत्या नैषा प्रतीतिः' तथाविधार्थं (भावरूपार्थः) साधने प्रामाण्यमश्नुते, तथापि 'अहमज्ञः' इत्याकारा प्रतीतिः सामानाधिकरण्येन 'अहम्' अज्ञानविशिष्ट इत्येवमर्थमवगाहमाना नाभावरूपामविद्यां बोधयति। यस्मिन् चैतन्येऽविद्या अस्मिता तत्रैवाहमर्थोऽपीति सामानाधिकरण्येन 'अहमज्ञः' इति प्रतीतिर्भावरूपाज्ञानपक्षेऽपि साधीयसी।

नैवंविधा प्रतीतिरिहैव, अपित्वन्यत्रापि। यथैकं रूपमिति प्रतीतिर्गुणे गुणानङ्गीकाराद् गुणे एकत्वसंख्यारूपगुणाभावादेकत्वसंख्यावद् रूपमितिप्रतीत्य-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नुपपत्त्याऽगत्या सामानाधिकरण्येनैकत्वविशिष्टं रूपमित्याकारा मन्तव्या। एवमिहापि वोध्यमिति न शङ्काकलङ्कलेशोऽपि।

एवं 'सुखमहमस्वाप्सम्, न किञ्चिदवेदिषम्' इति स्मरणं सौषुप्त्यनुभवं प्रमापयति। अनुभवं विना स्मरणासम्भवात्। अत एव—

न चेदनुभवव्याप्तिः सुषुप्तस्याभ्युपेयते।
नावेदिषं सुषुप्तोऽहमिति धीः किं बलाद् भवेत्॥

इत्युक्तं बृहदारण्यकवार्त्तिकसारे।

एवमेवानुमानादिकमपि भावरूपतायां प्रमाणमित्यद्वैतसिद्ध्यादौ विस्तरेण प्रतिपादितमिति नेह वितन्यते।

महावैयाकरणः शास्त्रान्तरेऽपि प्रौढपाण्डित्यप्रकर्षो नागेशभट्टो नैवंविधामविद्यामङ्गीचकार; किन्तु भ्रमसंस्कारावेव तत्र तत्राविद्याशब्देन व्यवहृताविति सिषाधयिषया प्रौढं व्याजहार। स्वाभिमताविद्यास्वरूपसाधनभारक्षमं कल्पतरुकारश्लोकमिममुद्धार—

भ्रमात् संस्कारतोऽप्यन्या मण्डूकमृदुदाहृतेः।
अविद्यानादिभावात्मा मता वाचस्पतेरिह॥

पद्येऽस्मिन् वाचस्पति पदोपादानेन तदुपज्ञं तादृगविद्यास्वरूपम्, न तु सूत्रभाष्यकृतोरभिमतमिति प्रतिपन्नं भवति। भ्रमतत्संस्कारयोरेवाविद्याभिनिवेशस्तयोः, इह—देवताधिकरणे अनादिभावात्मा अविद्या, अन्यत्र तु सूत्रभाष्यसम्मतायामविद्यायां स्वस्यापि सम्मतिः सूचिता।

मण्डूकानां निस्सरणं मृदस्तदैव सङ्गच्छते, यदा भ्रमतत्संस्काररूपाऽविद्याऽभिमता स्यात्। मण्डूका यथा मृद उत्प्लुत्योत्प्लुत्य बहिर्गच्छन्ति, तथैव वासनासमूहादविद्यारूपाद् नानाविधःप्रपञ्च उद्भवति; वासनानामनेकत्वाद् दृष्टान्तसङ्गतिः।

भगवत्पादा अपि शाङ्करभाष्ये अमुमेवार्थं समर्थयन्ते। तमेतमेवं लक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते। स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासोऽध्यासो भ्रम एव। तस्यैव चाविद्याभिधानेन भ्रमत्संस्काररूपत्वं तस्याः स्फुटं प्रतीयते। भावरूपायास्तस्या अभिमतत्वे तत्र अपिशब्दघटितः पाठो युक्ततरः स्यात्।

एवम्—कोऽयमध्यास इति पृष्ट्वा यथा अध्यासपदार्थो विवेचितः, नैवमविद्या अनवद्यरूपेण क्वचिन्निरूपितेत्यध्यासाविद्ययोरेकत्वं परिलक्ष्यते इत्यादिभिर्बहुविधाभिरुक्तिप्रत्युक्तिभिरविद्याया अनादिभावरूपतां निराकरोत्।

अत्र प्रतिसमाधीयते—अनाद्यनिर्वचनीयभावरूपा अविद्या वाचस्पतेः पूर्ववर्तिभिराचार्यैर्नादृतेत्येतत्खण्डनभारो मय्यापतितो न मामुद्वेजयति। तथाहि—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

'मिथ्याज्ञाननिमित्त:' इति शाङ्करभाष्यं व्याचिख्यासुर्भगवत्पादानामन्यतम: शिष्यो भाष्यार्णवपारदृश्वा पद्मपादाचार्य एवमाह—मिथ्या च तदज्ञानञ्च मिथ्याऽज्ञानम्। मिथ्येति अनिर्वचनीयतोच्यते। अज्ञानमिति जडात्मिकाऽविद्याशक्तिर्ज्ञानपर्युदासेनोच्यते। 'तन्निमित्त:' तदुपादान इत्यर्थः कथं पुनर्नैमित्तिकव्यवहारस्य नैसर्गिकत्वम्? अत्रोच्यते—अवश्यमेषा अविद्याशक्तिर्बाह्याध्यात्मिकेषु तत्स्वरूपसत्तामात्रानुबन्धिनीत्यभ्युपगन्तव्या। अन्यथा मिथ्यार्थावभासानुपपत्तेः। निमित्तपदञ्च कारणसामान्यमभिदधदुपादानत्तामेव बोधयतीति। एभिरक्षरैर्भ्रमतत्संस्कारव्यतिरिक्ता अविद्या किन्नाभ्यधायि? तेन साक्षात् पादसेवनाप्तविद्योत्कर्षेण शिष्यप्रधानेन वर्णितमाचार्यशङ्कराभिप्रायमुपेक्ष्य स्वकल्पनया विपरीतार्थनिरूपणोपक्रम: प्रमाणकोटिमाटीकते किम्?

एवं पञ्चपादिकाविवरणेऽप्यक्तैवाविद्या साधिता। अध्यासप्रवाहजनकोपादानत्वरूपेणानादित्वम्, कार्यव्यक्तिरूपेण सादित्वमित्यविरोध:। अध्यासस्येयमविद्यैव भावात्मिका कारणं भवितुमर्हतीत्यादिना विस्तरेणानादिभावरूपतापदे सिद्धिसोपानपरम्पराभिस्तां प्रातिष्ठिपत्।

तथैवात्मनि भावरूपाज्ञानं साधयति, 'अवश्यमिति' इति प्रबोधपरिशोधिनी। ननु कल्पतरुकारश्लोके वाचस्पतेरिति नामनिर्देशस्य का गतिरिति चेदुच्यते—अध्यासोपादनत्वेन तत्र तत्र स्फुटा अनादिभावरूपा अविद्या न कस्यचित् कल्पनामात्रम्, अपि तु शङ्करवचोमर्मज्ञस्योत्तरभारतं जन्मनाऽलङ्कुर्वतो वाचांपतेर्वाचस्पतेरपीदं सम्भवमिति भाव:।

भामतीक्रन्मङ्गलपद्यव्याख्यानप्रसङ्गे कल्पतरुकारा एवमाहु: – अनिर्वाच्याऽविद्याद्वितय' इत्यत्र मूलाविद्यां तूलाऽविद्याम् अविद्याद्वितयसङ्ग्राह्यां स्मरन्तो मूलाविद्यां देवताधिकरणे निरूपयिष्यतीति ते व्याचख्यु:। इहापि देवताधिकरणोक्तभावरूपाऽविद्या वाचस्पतेरभिमता चेत्, तदा देवताधिकरणादन्यत्र नैवंरूपा सा इष्टेति सूचकमिहपदं किं स्वार्थप्रतिपादने विहितं न भवति? अतो देवताधिकरणादन्यत्र न भावरूपा अविद्येति वाद: पूर्वापरविरुद्ध:।

किञ्च 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया'[१] इति गीताश्लोकव्याख्याने भगवत्पादैरुक्तम्—दैवी = देवस्य ममेश्वरस्य, विष्णोः स्वभूता हि यस्मादेषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्ययेति। एतेन मायाया ईश्वरसम्बन्धित्वमुक्तं भवति। न चेश्वरस्य भ्रम:, तत्संस्कारो वा सम्भवति। न वाऽऽरोपेण तौ तत्र सम्भवत:, आरोपकारणाभावात्। केन कारणेन कस्तत्र समारोपयेत्?

---

१. श्रीमद्भगवद्गीता–७।१४।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अध्यासस्याविद्याप्रयुक्ततयाऽध्यासस्याविद्याभिधानं भाष्यकृतः कथं संगच्छताम् ? 'आयुर्घृतम्' इति घृतस्य आयुषा सह सामानाधिकरण्येन प्रतिपादनं बाधितं सद् लक्षणयाऽऽयुर्जनकं घृतमिति बोधयति, तथैवेहापि बाधा; अध्यासजनिकामविद्यां बोधयतीति न तद्विरोधशङ्कापीति।

यदि च मिथ्या च तदज्ञानञ्चेत्येवं व्यवच्छिद्य मिथ्याज्ञानशब्दस्य व्याख्यानं पञ्चपादिकाकारस्य न प्रामाण्यमञ्चति, अर्धाकाररहितपाठस्यैवोपलम्भात्, अत एव भामत्यां मिथ्याज्ञानम्, अध्यासः, तन्निमित्तः, तद्भावाभावानुविधाबाद् व्यवहारभावाभावयोरित्यर्थ इति व्याख्यातम्। तस्माद् मिथ्याज्ञानशब्दो भ्रमपरः संस्कारपरश्चेति वक्तुं शक्यते। 'एवं लक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते' इति भाष्यवचनमपि भ्रमसंस्कारपक्षे आञ्जस्येनोपपद्यते।

'बाधे दृढेऽन्यसाम्यात् किं दृढेऽन्यदपि बाध्यताम्' इति खण्डनोक्तदिशा युक्तिबलाद् वस्तुसिद्धौ कस्यचिद् वैपरीत्येन लेखो न बाधको भवतीत्येवं पर्यालोच्यते, तदा तु सर्वतन्त्रापरतन्त्रस्य नागेशभट्टस्याविद्यास्वरूपनिरूपणं नातीव दुर्बलमिति केचिद् वदन्ति।

मङ्गलश्लोके अविद्याद्वितयपदेन मूलाविद्यां तूलाविद्यां च गृह्णन्तः कल्पतरुकारा भ्रान्ता इत्यन्यत्र निरूपितम्।

अज्ञानापरपर्याया अविद्या मायाप्रकृत्यादिपदैः शास्त्रान्तरेष्वपि व्यवह्रियमाणा प्रायः सकलं शास्त्रमनुबध्नाति। न केवलं शास्त्र एव, किन्तु लोकेऽपि। तत्रापि न केवलं पण्डिता एव, अपि त्वपण्डिता अपि व्यवहरन्ति। तद्यथा—'विस्मयकारिणीं क्रियां विलोक्य सहसा कथयन्ति मायिकमेतत् सर्वम्। कर्ता च मायावी व्याख्यायते' इति।

सांख्ये चैषा प्रकृतिपदवाच्यतामलङ्कुर्वती तत्र तत्र शास्त्रकारमुखे लुठन्ती परिलक्ष्यते। प्रकृतिरेव सर्वानर्थबीजं संसारं 'प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारः[1]' इत्यादिक्रमेण सृजति। विवेकख्यात्या च संसारो निवर्तते।

'असूर्यं पश्या हि कुलबधूः' अतिमन्दाक्षमन्थरा प्रमादाद् विगलितशिरोऽञ्चला चेदालोक्यते परपुरुषेण, तदाऽसौ तथा प्रयतते, अप्रमता यथैतां परपुरुषान्तराणि न पुनः पश्यन्ति। एवं प्रकृतिरपि कुलवधूतोऽप्यधिका दृष्टा विवेकेन न पुनर्द्रक्ष्यत इति वाचस्पतिः।

प्रकृतिपुरुषयोरेकदर्शनमविवेकः ख्यातिभावरूप एव प्रतीयते। तयोरन्यताख्यातिरेव विवेकः। विवेकिनाविवेको निवर्तते।

---

१. सां० त० कौ०–३।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशा इति सूत्रेऽविद्यापदेन व्यवहृतः। न्याये— दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः[1]' इति सूत्रेण संसारस्य क्रमेण मिथ्याज्ञानापायाद् निवृत्तिर्दर्शिता। सर्वानर्थमूलतया सैव तत्र सूत्रे गणिता। 'अयं मम नायं मम' इत्यादि बुद्धिविलये प्रवर्तनालक्षणा रागद्वेषादिदोषा निवर्तन्ते। दोषाणामपगमे प्रवृत्तिरपि निवर्तते। प्रवृत्तेर्निवृत्तावदृष्टाभावाद् जन्माप्यपगच्छति। तन्निवृत्तौ दुःखमपि निर्मूलतां प्राप्नोतीति तदाशयः।

सूत्रमिदं भगवत्पादाः शाङ्करभाष्ये स्वाभिमतसाधकतया स्मरन्ति। तथाहि— 'आचार्योपबृंहितं न्यायसूत्रम्' इत्यादि।

वैशेषिकेऽपि अदृष्टाख्या सहकारिशक्तिरेवाविद्या मायापदप्रतिपाद्या विजृम्भते। एतन्मतेऽदृष्टं जगतः कारणमस्ति। वैषम्यनैर्घृण्यदोषनिवारणायादृष्टमावश्यकम्। प्रत्यभिज्ञादर्शनेऽपि—

किन्तु मोहवशादस्मिन् दृष्टेऽप्यनुपलक्षिते।
शक्त्याविष्करणेनेयं प्रत्यभिज्ञोपदर्श्यते॥[2]

मोहयति इति मोहः, ईश्वरस्तस्य वशः सामर्थ्यं मायाशक्तिरिति तट्टीका। 'भगवतो माया विमोहिनी नाम शक्तिः' इति तत्रैव माहेश्वराचार्योऽभिनवगुप्तः।

मायावशात् प्रकाशात्मतया सततमवभासमानेऽप्यात्मनि भागेनाप्रकाशनवशाद् अनुपलक्षिते सर्वथा हृदयङ्गमीभावमप्राप्ते, अत एव पूर्णतावभासनसाध्यामर्थक्रियामकुर्वति प्रत्यभिज्ञाप्रदर्श्यते इति भावः।

कालादीनां तत्त्वानामविवेको माया इति शिवसूत्रानुसारेण बोधिता।

व्याकरणेऽपि—महावैयाकरणेन नागेशभट्टेन बौद्धार्थसाधनप्रसङ्गे लघुमञ्जूषायां भ्रमतत्संस्काररूपाया अविद्यायाः साधनाय बहु प्रयतितमिति तत एव द्रष्टव्यम्।

इत्येवं विविधदर्शनेषु लोके च लब्धपादप्रसरा सर्वमनर्थजातं विविधरचनाप्रपञ्चमुखेन सम्पादयन्ती लोकान् मोहजाले पातयतीति जानन्तोऽपि निपतन्तीति चित्रम्।

मायायाः शास्त्रान्तरेऽप्यनुस्यूतता न्यायाचार्यपदाङ्कितोदयनस्य वचसाऽप्यवधार्यताम्—

इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो।
मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता॥

---

१. न्यायदर्शनम् १।१।२। २. ईश्वरप्रत्यभिज्ञायाम्—कारिका—३।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

देवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकल्लोलकोलाहलः
साक्षात् साक्षितया मनस्यभिरतिं बध्नातु शान्तो मम[१] ॥

इत्येवंरूपेण विभिन्नपदव्यवहार्या माया शास्त्रान्तरेष्वपि प्रसिद्धेति परम्पराप्रवाहपतितः प्रवाद उपपद्यते ।

इदमत्रावधातव्यम्—अनाद्यनिर्वचनीया माया सांख्याभिमतप्रकृतितो भिन्नस्वरूपा । इयं जगत्प्रकृतिरीश्वरपदलक्ष्यं शुद्धचैतन्यमाश्रयति । अस्यां विम्बभूतस्येश्वरस्य प्रतिविम्बनोपाधिः, आवरणविक्षेपात्मकशक्तिमत्त्वेन कल्पितानन्तप्रदेशवती प्रतिविम्बनोपाधिमधिरूढा जीवोपाधिः परिच्छिन्नाऽऽख्यायते । नैवं सांख्याभिमता प्रकृतिः, नित्यत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् । विवेकेनाविवेको निवर्तते, न प्रकृतिः । प्रतिविम्बोपाधिना जीवेश्वरविभागकरणासामर्थ्याच्च ।

त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेर्भेदद्वयम्—शुद्धसत्त्वप्रधाना माया, मलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्येति । एवञ्चैकस्याः प्रकृतेरेव शुद्धमलिनसत्त्वप्राधान्याभ्यां काल्पनिकभेदेन मायाऽविद्ययोर्भेदः । तत्र शुद्धसत्त्वप्रधाना माया ईश्वरोपाधिः । मलिनसत्त्वप्रधाना अविद्या जीवोपाधिरिति कस्यचिन्मतम् ।

विक्षेपशक्तिप्रधाना माया ईश्वरोपाधिः । अत एव सर्वकर्तृत्वमावरणशक्तेरप्राधान्यात् सर्वज्ञत्वञ्चेश्वरस्योपपन्नम् । आवरणशक्तिप्रधाना अविद्या जीवोपाधिः । अत एव अज्ञतया स व्यवह्रियत इत्यपि मतान्तरमुपलभ्यते ।

उपरितनेषु पक्षेषु शुद्धमलिनसत्त्वप्राधान्याभ्यां विक्षेपावरणशक्तेः प्राधान्याभ्यां प्रकृतेरेकस्या एव काल्पनिकेन भेदेन भेदव्यवहारः ।

'माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इति श्रुतिस्तयोरभेदं प्रतिपादयति । अभेदावबोधने सत्येव स्वयंपदस्य स्वारस्यं घटते । एकत्वे च तयोरुपाधिभेदाभावेन तथा च जीवेश्वरविभागोऽनुपपन्नः स्यादिति नाशङ्कनीयम् ।

'कार्योपाधिरयं जीवः करणोपाधिरीश्वरः' इत्यनेन समाहितत्वात् । एकैवाविद्या मायापरपर्याया ईश्वरोपाधिः, कार्याण्यन्तःकरणानि जीवोपाधिरिति विभागसम्भवात् ।

माया प्रतिबिम्बितोपाधिः, अविद्याजीवप्रतिबिम्बितोपाधिरिति मते मायाऽविद्ययोर्भेदः ।

अविद्यायां चित्प्रतिबिम्बो जीवः, ईश्वरस्तु बिम्बरूपः । बिम्बत्वरूपेण काल्पनिकेनोपधानाद् आविद्यिकत्वमेव न शुद्धत्वं तस्य । दर्पणादिगतं मालिन्यादि-

१. न्यायकुसुमाञ्जलिः—१।२० ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्रतिबिम्बगतमेव भवति, न बिम्बगतम्, तथैवाज्ञानादिकमुपाधेरेव नेश्वरस्येति सर्वमवदातम् ।

मतान्तराणि बहूनि सन्ति विस्तरभयान्नेह निरूप्यन्ते ।

'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते'[१] इत्यनया श्रुत्याऽविद्याया नानात्वं प्रतिपाद्यते । **'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्, मायिनं तु महेश्वरम्'** इत्यत्र जात्याभिप्रायेणैकवचनप्रयोग इति न परस्परविरोधसम्भावना । भिन्नासु भिन्नास्वविद्यासु प्रतिबिम्बभेदाद् जीवनानात्वस्य सिद्धतया नैकस्य मुक्तौ सर्वस्य मोक्षप्रसङ्गसम्भावनापीति । बिम्बस्यैकत्वाद् नेश्वरस्य नानात्वापत्तिरिति सर्वं समञ्जसम् ।

अविद्याया आश्रयो विषयश्च क इत्यपि विचारकोटिमाढौकते । तथाहि—ताश्च अविद्या ब्रह्माश्रिता ब्रह्मविषयिण्यो जगत उपादानभूता मिलित्वैव प्रपञ्चाकारेण परिणमन्ते । एकस्या अविद्याया ब्रह्मज्ञानेन बाधेऽपि यथा महापटनाशेऽपि शिष्टतन्तुभ्यः खण्डपट उत्पद्यते, तथैवावस्थितानामविद्यानां प्रपञ्चाकारेण परिणाम इत्यभ्युपगच्छन्ति ।

केचित्तु, तत्तज्जीवोपाधिभूताऽविद्या प्रत्येयं जगदाकारेण परिणमन्ते । यथैकस्यैव रज्जुखण्डस्यानेकपुरुषीयसर्पविभ्रमोपादानत्वं युगपद् भवति, तथैवैकस्य ब्रह्मणस्तत्तद्विद्यावशेन युगपदुपादानत्वम्, किमत्र चित्रमिति वदन्ति ।

अन्तःकरणोपाधिषु प्रतिबिम्बभूतास्तैस्तैरुपाधिभिरवच्छिन्ना वा जीवाः । तदाश्रिता ब्रह्मविषयिण्योऽविद्या जगद्रूपेण विवर्तमानब्रह्मसहकारिमात्ररूपा अनाद्यनिर्वचनीयाः ।

जीवस्यैव **'अहमज्ञः'** इत्यादिनाऽज्ञत्वप्रतीत्याऽज्ञानाश्रयत्वम्, न तु ब्रह्मणः । नन्वस्मिन् मते जीवस्याज्ञानोपाधिना कल्पितत्वेन सति जीवे तदाश्रितमज्ञानम्, अज्ञाने आश्रिते जीवत्वकल्पना इत्यन्योन्याश्रयौ न शङ्कनीयः । जीवाविद्ययोर्द्वयोरनादित्वेन कल्पिततयोत्पत्तेः कारणत्वानुसन्धानस्य असम्भवाद् नोत्पत्तावन्योन्याश्रयोद्भावनसम्भावना । अन्योन्याश्रय उत्पत्तौ ज्ञप्तौ च दोषः । स्थितौ च नान्योन्याश्रयो दोषः क्षतिकरः । तथा चाज्ञानस्यानादित्वेनोत्पत्तेरेवानिर्णयान्न क्षतिः । शिष्यते च ज्ञप्तौ दोषः, सोऽपि नात्र सम्भवति । जीवब्रह्मणोरभेदेन तयोः स्वप्रकाशतया प्रकाशाय प्रकाशान्तरानपेक्षणात् । अज्ञानस्य च साक्षिभाष्यत्वात् । अतो ज्ञप्तावपि नान्योन्याश्रय इति मिश्रमतं साधूपपद्यते ।

संक्षेपशारीरके तु—अविद्या शुद्धं ब्रह्म आश्रयते तदेव च विषयीकरोति । न च मायिनं तु महेश्वरमिति वचनविरोधो महेश्वरस्याविद्याकल्पितत्वेन तस्याविद्या-

१. बृ० उ०---२।५।१९ ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

रूपमप्यस्या आश्रयासम्भवादिति वाच्यम्, मायिपदेन न तत्र मायाश्रयत्वं बोध्यते, किन्तुमायोपाधिकबिम्बत्वरूपसम्बन्धस्यैव प्रतिपादनात्। 'धनी चैत्रः' इत्यादौ यथा न धनाश्रयता चैत्रे प्रतिपिपिसिता, किन्तु स्वामित्वादिसम्बन्धविशेषेण धनस्वामिनि तत्प्रयोगः, तथैवात्रापि बोध्यम्।

न चास्मिन् पक्षे 'अहमज्ञः' इत्यादिप्रतीतिविरोधः शङ्कनीयः अविद्याजीवयोरुभयोर्ब्रह्मण्यध्यस्ततया तत्तादात्म्येन 'अयो दहति' इतिवत् तादृशप्रतीतिव्यवहारोपपत्तेः। तथा चोक्तम्—

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः॥

अविद्यानिवृत्तिप्रकारः

अघटितघटनापटीयस्या अनाद्यनिर्वचनीयभावमापन्नाया अज्ञानापरपर्यायाया ज्ञाननिवृत्तिप्रकारो निरूप्यते।

साक्षात्कारात्मकं ब्रह्मज्ञानं समस्तं प्रपञ्चं निवर्तयदात्मानं कतकरजोवद् निवर्तयतीति प्रपञ्चनिवर्तकज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तावद्वैतवेदान्तिनां दृष्टान्तः। रेणुकलुषितेऽम्भसि नैर्मल्याय निक्षिप्तं कतक-(निर्मली) रजः पार्थिवकणान् अधः पातयन् स्वयमपि पततीत्यभिप्रायस्तेषाम्।

अत्र रजोविश्लेषो नाम रजोऽवधिको विभागो वा, अन्यत्र रजोऽवधिको रजसोऽधःपातो वेत्येवं द्विधा विकल्पस्तु न सम्भवति, अधःपातोऽधोविभागोऽधोनयनमित्यादीनां फलतोऽव्यतिरेकात्। विभिन्नोद्देश्यस्यैव विकल्पार्हत्वात्। ऊर्ध्वावधिकाधोदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूलव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वेनाभिप्रेततया विलक्षणार्थत्वाभावात्। समानार्थस्यापि विकल्पार्हत्वे रजोऽवधिको विभागो वा, रजोऽवधिकोऽधःपातो वा, रजोऽवधिकमधोनयनं वेत्यादिरीत्या नैकविधविकल्पसम्भवेन तेषां संख्याविशेषेण नियमनासङ्गत्यापत्तेः। एकस्य समाधानस्यान्यस्मिन्नपि विकल्पे सम्भवेन समाधानान्तरानुधावनप्रयासस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च।

न च विभिन्नप्रकारकप्रतीतिविषयस्यैव विकल्पार्हत्वे तद्व्यक्तित्वेन भेदस्य सर्वत्र सत्त्वेन प्रकृतेऽपि सत्त्वात्।

अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया सर्वथा भेदोऽपेक्षितः, तथापि प्रमेयत्वादिनाऽभेदस्य वस्तुमात्रे सत्त्वेन विकल्प एवोच्छिन्नः स्यादिति वाच्यम्, विकल्पोद्देश्यतावच्छेदने पारस्परिकभेदस्य विवक्षितत्वात्। प्रकृते रजोऽवधिकरजोविभागस्य रजोऽवधिकरजोऽधःपातेन समानार्थत्वावधारणात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अत्रापरः शङ्कते—ब्रह्मज्ञानस्यैकस्याविद्यातत्कार्यनाशकत्वं न सम्भवति, एकस्य कस्यापि कारणत्वादर्शनात् ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—न ह्येकं किञ्चित् स्वकार्ये पर्याप्तमिति नियमो न शास्त्रे, अपि तु लोके । अन्यथा महर्षीणां प्रसादेन सद्यो विविधपदार्थोपस्थितिवर्णनमप्रामाणिकं स्यात् । इतिहासपुराणादौ भरद्वाजाश्रममागतवति श्रीभरते मुनिमननमात्रेणैव संख्यातिगा अदृष्टश्रुतपूर्वाः परस्परव्यतिभेदिनो विचित्रानन्दवर्धनास्तदुपभोगयोग्या उदपीपदन् इति न परोक्षं प्रेक्षावताम् ।

किञ्च न ह्येकं स्वकार्ये जननीये पर्याप्तमिति नियमः कारणत्वावच्छेदेन कारणत्वसामानाधिकरण्येन वा स्वीक्रियते । नाद्यः, नव पुरुषान् इतरान् गणयतो भ्रान्तस्यैकः क्व गत इति बहु प्रलपतो दशमस्त्वमसीत्येवं बोधितस्य भ्रमनिवृत्तिर्दशमस्त्वमसीति वाक्यजन्यप्रमाप्रयोज्यैव । तत्र ज्ञाने आकाङ्क्षादिसहकृतस्य वाक्यस्य कारणत्वेऽपि पूर्वोक्तभ्रमनिवृत्तौ ज्ञानमात्रस्यैव कारणत्वात् ।

आत्मनः कारणत्वं तु वक्तुमशक्यम्, वक्ष्यमाणविकल्पग्रासात् । तथाहि—विकृतस्यात्मनः कारणत्वम्, अविकृतस्य वा ? नाद्यः, आत्मनो विकारित्वमनित्यत्वञ्चापद्येत । निरवयवत्वानुपत्तिश्च । नान्त्यः, तथा सति कार्योत्पत्तेः प्रागपि कारणस्वरूपस्याप्रच्युतत्वेन सर्वदैव कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । किञ्चिदकुर्वतोऽपि कारणत्वे आत्मन इव आकाशादीनामपि यत्र कुत्रापि कारणत्वं सम्भावयितुं शक्येत ।

न च कार्यविशेषं प्रत्याकाशस्यान्यथासिद्धत्वेऽपि शब्दं प्रति कारणत्वमिष्यत एव । अत एव शब्दसमवायिकारणतयाऽऽकाशमनुमिन्वन्ति नैयायिका इति वाच्यम्, वस्तुतो नाकाशस्य शब्दं प्रति कारणत्वम्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्लृप्तस्य भेरीदण्डसंयोगादेरेव कारणत्वावधारणात् । एवञ्च द्वितीयशब्दोत्पत्तौ प्रथमशब्दस्यैवैकस्य कारणत्वमित्येककारणताभङ्गो नेति स्फुट एव ।

नान्त्यः, (कारणत्वसामानाधिकरण्येन) अन्यत्रैकस्याकारणत्वेऽपि ब्रह्मज्ञानस्यैकस्याज्ञाननाशकत्वे बाधकाभावात् । स्वप्नदशायां यादृशस्वप्नव्यक्त्यव्यवहितोत्तरं सुषुप्तिः, तत्र तदव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिस्वप्नज्ञानं स्वविषयं नाशयत् स्वयमपि नश्यति । न हि तत्र विभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यत्वमिति कथावतारः, तदुत्तरक्षणे ज्ञानान्यवतारात् । उत्तरज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं तदनुवृत्तौ सुषुप्त्यनुत्पादापत्तेः । ज्ञानस्य क्षणिकत्वव्यवहारानुपपत्तेश्च ।

अपि च, महाप्रलयकालाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिचरमक्रियाजन्यमात्रं नाशयन्ती स्वरूपमपि नाशयति । न च तत्र कालादृष्टादीनां कारणत्वमिति श्रद्धेयम्, जन्याभावानधिकरणस्यैव महाप्रलयपदार्थत्वेन तदानीं खण्डकालस्यापि जन्यतयाऽसत्त्वात् ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

खण्डकालेनैव कालिकव्यवहारोपपत्तौ महाकालस्यातिरिक्तस्य प्रामाणिकैरनङ्गीकारात् । ईश्वरेच्छायाः कारणत्वं त्वीश्वरानङ्गीकर्तॄणां मीमांसकानां मते सम्भावयितुमपि न शक्यते ।

यत्तु रजसोऽधःपाते गुरुत्वमाकर्षणशक्तिर्वा हेतुः, तदपि न युक्तम्, गुणगुणिनोः शक्तिशक्तिमतोश्च स्वमते भेदाभावात् । पृथक्शक्तेरनुपलम्भेनैकस्यैव कारणता प्रकारान्तरेण स्वीकृतैव ।

अत्र मीमांसकरीत्या भेदमाश्रित्य प्रकृतार्थोपपादनं क्रियते । तथा च कातकशक्तिः परागान् पातयति । पार्थिवरेणून् तु कातकं रजः । अस्तु वा कातकपरागपातोपयिकी शक्तिः पार्थिवरेणुषु तयैव कातकरजसामधःपात इति परस्परयोः परस्परपातहेतुत्वं नैकस्येति तु न युक्तम्, मीमांसकमतेऽपि शक्तिमात्रस्यैव कारणत्वकल्पनया निर्वाहे कातकमन्यथासिद्धमित्यस्यापि वक्तुं शक्यतया उक्तदृष्टान्तप्रदर्शने बाधकाभावात् । परत्र दण्डत्वादिधर्मोऽन्यथासिद्धः, इह तु धर्मीति वैषम्यस्याकिञ्चित्करत्वात्, अविनाभावस्योभयत्र साम्यात् ।

यदपि कातकरजोनिवृत्तौ तन्मात्रस्य हेतुत्वे निवृत्तमपि कातकं रजः प्रतिनिवर्तेत, निवर्तकस्य स्वरूपस्य तदानीं सत्त्वात् । निवर्तकान्तरस्यास्वीकारात् । तदपि न मनोरमम् शक्तेः, कारणतापक्षेऽप्यधःस्थितरजसः पातः कथं न पुनर्भवति ? फलोत्पत्त्यनन्तरं शक्तेर्जनिकायाः क्रियाया नाशान्न पुनरधःपातादीनां सम्भव इति तु बालवञ्चनामात्रम्, अधःपातस्यैवेदानीं पर्यनुयोगात् । यदवधिरधःपातस्ततः परमपि पातः किन्न भवति ? शक्तिरूपकारणस्य तदानीमपि सत्त्वात् । यत् किञ्चित् क्रियानाशाभ्युपगमे तु किञ्चिदधःपततो मध्ये क्रियानाशात् त्रिशङ्कोरिवान्तरावस्थानं स्यात् ।

न च पुनः क्रियोत्पादान्नानुपपत्तिरधःपातादेरिति वाच्यम्, अत्रापि पुनर्विभागार्थं क्रियानुसरणं न दण्डवारितम् ।

स्वपरसाधारणनिवर्तकत्वप्रदर्शनाय दग्धलोहपीताम्बुन्यायोदाहरणमपि शक्यते वक्तुम् । प्रदीप्तायः पिण्डस्योपरि प्रक्षिप्तं नीरमाशुशुक्षणिं क्षपयन् स्वात्मानमपि क्षपयतीति मर्त्यमात्रस्यानुभवः । अथ चरमाम्बुव्यक्तिर्वह्निनाशोत्तरकालवर्तिनी तत्समकालवर्तिनी वेति विकल्पो न सम्भावयितुं शक्यः. सिद्धान्ते चरमाम्बुव्यक्तेर्वह्निनाशकत्वेऽपि सहैव नाशाभ्युपगमेन कालान्तरीयशङ्काया अनवतारात् ।

सुन्दोपसुन्दन्यायेन नाशाभ्युपगमेऽपि सहैव नाशकाभ्युपगमेऽपि सममेव द्वयोर्विनाशेन शङ्काकोटयन्तरनिर्णयेन प्रकारान्तरस्यासम्भवेनायुक्तत्वात् ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यद्यपि समानकालिको द्वयोर्नाशो नानुभवपथमारोहति, तथापि स्वानुभवविषयावधारणनिर्णयानुसारेण सर्वानुभवविषयत्वभावकल्पनाया अश्रद्धेयत्वात्। सुसूक्ष्मावधारणशक्तेः सर्वज्ञे एव सम्भवात्। अत एव प्रथमक्षणे निर्गुणं निष्क्रियञ्चोत्पद्यते द्रव्यमिति नैयायिकमतस्योपपत्तिः, अन्यथा घटोत्पत्त्यनन्तरक्षणे घटे निर्गुणत्वादेरनुपलम्भेन तादृशशङ्काया अत्रापि पादप्रसारः केन वारितः स्यात्, तथा चाद्यक्षणे घटादीनां निर्गुणत्वं न सिद्ध्येत्।

अथ कार्यकारणभावानुरोधेन तत्र तथा कल्पनमिति चेत्, अत्रापि नाश्यनाशकभावानुरोधेन तथा कल्पनमिति न युक्तो भवतां मत्सरः। तस्मात् चरमाम्बुव्यक्तिर्वह्निं क्षपयन्ती स्वात्मानमपि विलापयतीति युक्तः पन्था इति शम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

स्फोटात्मकशब्दतत्त्वविमर्शः

[२]

नमः शिवाय शान्ताय नित्याय हतपाप्मने ।
गुणत्रयविभागाय चैतन्यज्योतिषे नमः ॥

अथासंदिग्धे विषये विचारः प्रवर्तितुं नार्हति, संदिग्धे न्यायः प्रवर्तत इति न्यायात् । न जातु कश्चित् सचेता भगवति सहस्ररश्मिमालिनि अम्बरतलावलम्बिनि पुरतः प्रकाशमानं घटपटादिकं विषयजातं स्फुटमाकलयन् जिज्ञासते किमिदमिति । एवमेव प्रयोजनरहितेऽपि विषये न कश्चिदनुयुङ्क्ते किमिदमिति यथा करटस्य दन्ता भवन्ति न वा ? तस्मात् संदिग्धे सप्रयोजने च वस्तुनि विचारारम्भ इति सर्ववादिसिद्धः सिद्धान्तः ।

अभिमतस्यार्थस्य बुबोधयिषया शब्दान् लोकः प्रयुङ्क्ते । ते च श्रोत्रेणेन्द्रियेण गृहीता गृहीतशक्तिकाः शाब्दबोधसामग्रीसहिता अर्थान् बोधयन्ति । तथा च श्रोत्रेन्द्रियेणैव तत्स्वरूपग्रहणाद् न संशीतिर्लेशतोऽपि ।

एवञ्च स्फोटाख्यशब्दतत्त्वविमर्शस्य न किञ्चित् फलमुत्पश्यामि । शब्दप्रयोगस्यार्थावबोधमात्रफलकतया तस्य श्रोत्रेन्द्रियेण ग्रहणानन्तरमुपपन्नतया तद्विचारः काकदन्तपरीक्षा इव निष्फल एव । तथा चोक्तं भामतीकृता—'**यदसंदिग्धमप्रयोजनञ्च न तत् प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरः**' इति । तथा चात्र संशयप्रयोजनयोरभावाद् विचारो भवितुं नार्हति । सत्यम्, यद्यपि असंदिग्धं निष्प्रयोजनञ्च वस्तु न जिज्ञासास्पदम्, तथापि सामान्यतो ज्ञातेऽपि विषये विशेषरूपेण अज्ञाततया विशेषविषयिणी जिज्ञासां को नाम निवारयितुमीष्टे ? मन्दान्धकारे उच्चैस्त्वेन रूपेण सामान्यतो ज्ञातेऽपि पदार्थे स्थाणुर्वा पुरुषो वेति विशेषरूपेण ज्ञातुं प्रयतते । तद्धर्मावच्छिन्नविषयकं ज्ञानं तद्धर्मावच्छिन्नविषयिणीं जिज्ञासामुपशमयति, न त्वन्यविधां जिज्ञासाम्, अन्यथा प्रमेयत्वेन ज्ञाते सर्वस्मिन् पदार्थे विशेषजिज्ञासानुदयात् सर्वेषां शास्त्राणामनारम्भः समेषां च सार्वज्ञ्यं प्रसज्येत ।

किञ्च, विरुद्धा प्रतिपत्तिरूपा विप्रतिपत्तिरपि संशयस्य कारणं भवति । तथा च न्यायसूत्रम्—'**समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः**'[1] इति । अस्ति चात्र संशयबीजं विप्रतिपत्तिः । तथाहि—'**प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्दः**'[2] इत्युच्यते । तद्यथा—'**शब्दं कुरु,**

---

१. न्यायदर्शनम्–१।१।२३ । २. महाभाष्यम्–पस्प०, पृ० १९ ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

शब्दं मा कार्षीः, शब्दकारी अयं माणवकः'[1] इति ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यत इति महाभाष्य उक्तम्। 'तपरस्तत्कालस्य'[2] इति सूत्रे तु स्फोटः शब्दो ध्वनि शब्दगुण इत्युक्तम्।

ध्वनिः शब्दगुण इत्यस्यायमभिप्रायः—ध्वनिः शब्दोपकारको व्यञ्जकतया न स्वयं शब्द इति। एवंरुपेण विरुद्धार्थप्रतिपादनेन विप्रतिपत्तिमूलकः संशयो निराबाधः।

'एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति'[3] इत्यादिना महाभाष्यकृता, तथा—

यदेकं प्रक्रियाभेदैर्बहुधा प्रविभज्यते।
तद्व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगच्छति॥[4]

इति भर्तृहरिणा 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे'[5] इति वार्त्तिके सर्वशब्दानां घटत्वादिरुपासत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मैव तत्त्वमिति कैयटाच्च प्रयोजनमप्यधिगम्यते।

साधुशब्दज्ञानपूर्वकप्रयोगजन्यपुण्यवशाद् ज्ञानक्रमेण महान्तं शब्दात्मानं सर्वेषामन्तरवस्थितं साक्षात्कारेण स्वात्मतया अनुभवन् मोक्षं लभते। अथवाऽन्तरवस्थितस्य शब्दस्वरुपस्य स्वात्मना सहाभेदतत्त्वज्ञो वर्णानुपूर्व्यादिक्रमविशिष्टज्ञानपूर्वकं तत्क्रमपरिहारेण योगं निर्विकल्पकं लब्ध्वा मोक्षं प्राप्नोतीति तदाशयो वाक्यपदीये स्फुटः। तदेतेन प्रयोजनवत्ता सूचिता। तथा च सन्देहप्रयोजनयोर्विचारारम्भप्रयोजनकयोः सत्त्वेन सति कारणे कार्यावश्यंभावाद् युक्त एवैतद्विचारारम्भः।

यद्यपि स्फोटाख्यशब्दस्य समीक्षा बहुभिः प्रकारैरनेकैर्विद्वद्भिश्चर्चितोपबृंहिता च न मादृशेन जनेनोपबृंहणमपेक्षते, तथापि यथा विविधलतासु प्रसृतं विततं प्रसूनचयमनचित्य रुचिरसन्निवेशं सूत्रेण मालाकारो ग्रन्थाति। ग्रथ्नाति च माला विलोकयितुश्चेतसि चमत्कारमादधाति। तेन च मालाकारोऽपि परं प्रसादमनुभवति। तथैवान्यत्र बहुधाविप्रकीर्णमिदं मनसोच्चित्य बुद्धिगुणेन यथाक्रमं सन्निवेश्य ग्रथितं भवतामामोदमाधास्यति। अहमपि च भवादृशैः सहृदयैरनुगृहीतः श्रमसाफल्यमनुभविष्यामि। तथा चोक्तम्—

तदा जायन्ते गुणा यदा सहृदयैर्गृह्यन्ते।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि॥

रविकिरणानुग्रहेणैव कमलानां शोभाधायकत्वम्, नान्यथेति स्पष्टं काव्यविदाम्।

---

१. तदेव–पृ० १९। २. अष्टा०–१।१।७०।
३. महाभाष्यम्–पस्पशाह्निकम्–पृ० ३६। ४. वाक्यपदीयम्–१।२२।
५. वैयाकरणसिद्धान्तकारिका—६६।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथ स्फोटाभ्युपगम उपपत्तिः प्रतिपाद्यते

पदकदम्बश्रवणानन्तरं विदितपदतदर्थसङ्गतिकस्य तदर्थविषया बुद्धिरुदेतीति सर्वसम्मतम् । परं तद्बुद्धेरुदये किन्निमित्तमित्यत्र विवदन्ते वादिनः ।

तत्र वैयाकरणा अखण्डवाक्यस्फोटं सिद्धान्तरुपेण तद्बोधकारणं निर्धारयन्ति तदुक्तं—

पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ।
वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ।।
वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिः ।[1]

ननु वर्णानां तत्समूहभूतपदानाश्चानुभवात् तदतिरिक्तस्य चाननुभवात् कथं तद्व्यतिरिक्तं वाक्यमिति न शङ्कनीयम्, पदं वाक्यमित्येकत्वावगाहिनी प्रतीतिरेकस्य वस्तुन उपारोहादेव जायमाना पदस्य वाक्यस्य चाखण्डतां प्रमापयति । न चैषा बुद्धिर्वर्णान् पदानि च विषयीकरोति, तेषां बहुत्वेनैकत्वप्रतीतिव्याकोपप्रसङ्गात्, एकत्वबहुत्वयोरेकत्र पर्याप्तत्वस्यादृष्टत्वात् । तस्मात् सिद्धान्तेऽखण्डवाक्यस्फोटोऽङ्गीक्रियते ।

न चैकार्थबोधजनकत्वेन पदैकत्वमिति युक्तम्, अज्ञातार्थपदश्रवणेऽप्येकं पदमिति दर्शनात् । वर्णसमूहस्य पदस्य पदसमूहस्य वाक्यस्य चार्थवाचकत्वं सम्भावयितुमपि न शक्यते । तथाहि—समस्ता वर्णा वाचकाः प्रत्येकं वा ? यदि प्रत्येकं वर्णा वाचकाः, तदा पूर्वोच्चारितवर्णेनाभिमतार्थप्रतीतिसम्भवे उत्तरोत्तरवर्णोच्चारणवैयर्थ्यापातप्रसङ्गात् ।

अथ समस्ता वर्णा वाचका इति मन्यसे, तदा वर्णानां क्रमेणोत्पत्तिविनाशशालिनां युगपदवस्थानासम्भवेन तेषां समूहस्यैवानिष्पत्तेः, समस्तस्य वाचकत्वकथा वृथैव ।

न च पूर्वपूर्ववर्णानुगृहीतश्चरमो वर्णो बोधमुत्पादयिष्यति । न च पूर्वोच्चारितानां वर्णानां वैयर्थ्यमपि चरमवर्णानुग्रहाय, तेषामावश्यकत्वात् ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—पूर्वपूर्ववर्णानामुत्तरोत्तरवर्णे कीदृशोऽनुग्रहः ? किं पूर्वपूर्ववर्णानां चरमवर्णं प्रति जनकत्वम्, किं वा अर्थावबोधे सहकारित्वम् ? न प्रथमः, वर्णस्य वर्णान्तरोत्पत्तिं प्रति जनकत्वासम्भवात् । न द्वितीयः, अविद्यमानानां वर्णानामर्थावबोधोत्पत्तिं प्रति सहकारित्वासम्भवात् । विद्यमान एव पदार्थः कस्यचिदुत्पत्तौ सहकारी भवितुमर्हति, नाविद्यमानः । तस्मात् समस्तस्य प्रत्येकस्य वा वाचकत्वं खपुष्पायितम् । अतो बोधानुपपत्या तदर्थबोधजनको वर्णपदातिरिक्तो वाक्यस्फोटः स्वीकरणीय इति ।

---

१. वैयाकरणसिद्धान्तकारिका—६६ ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथात्र कश्चित् शङ्कते—अभिव्यक्तः स्फटोऽर्थप्रतीतिं जनयति उतानभिव्यक्तः ? यदि अनभिव्यक्त एव स प्रतीतिजनकः, तदा स्फोटस्य नित्यत्वात् सर्वकालावस्थायित्वेन सर्वदा बोधजनकत्वप्रसङ्गात् । कारणे सति कार्यावश्यंभावात् ।

यदि चाभिव्यक्तोऽर्थावबोधक इति मतम्, तदा किं प्रत्येकस्माद् वर्णात् स्फोटस्याभिव्यक्तिः, अथवा तत्समूहात् ? नाद्यः आद्येन वर्णेनैव स्फोटाभिव्यक्त्या वर्णान्तरोच्चारणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अथ द्वितीयो विकल्पः, तदा वर्णानां क्षणप्रध्वंसितया विनाशात् कथमप्येकदाऽवस्थानासम्भवेन तत्समूहस्य स्फोटाभिव्यञ्जकत्वकल्पनाया दूरोत्सारितत्वात् । तथा चातिदरिद्रदम्पत्योर्वैसनमिवैकेनापकृष्यमाणमपरं परिहरतीति न्यायोऽत्र सुतरामवकाशमासादयति । तथा चोक्तं श्लोकवार्त्तिके—

यस्यानवयवः स्फोटो व्यज्यते वर्णबुद्धिभिः ।
सोऽपि पर्यनुयोगेन नैकेनापि विमुच्यते ॥[1] इति ।

अत्राभिधीयते—प्रथमवर्णोच्चारणेन व्यक्तस्याऽपि स्फोटस्य स्फुटतरस्फुटतमप्रतीत्युपपत्तये द्वितीयादिवर्णोच्चारणस्य सार्थक्यात । तद्यथा रत्नपरीक्षणे परीक्षकाणां प्रथमदर्शने सर्वथा रत्नावभासो न भवति, अतः पौनःपुन्येन दृष्टिपातः । तदनन्तरमेव रत्नं विशुद्धमविशुद्धं वेति ते निर्णयन्ति । तथैवाद्याक्षरश्रवणेन स्फोटस्य व्यक्तावपि तस्य स्फुटतरस्फुटतमप्रतीतये इतरवर्णानामुच्चारणस्यावश्यकत्वान्न तेषां वैयर्थ्याशङ्का । तदुक्तम्—

नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह ।
आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते[2] ॥

अयमाशयः—अन्तिमेन ध्वनिना स्फोटात्मकशब्दस्य स्फुटपरिच्छेदानुकूला स्फोटाभिव्यक्तिर्भवति । ततश्चान्तिमो ध्वनिः स्फुटस्फुटतरावधारणहेतूनां सहकारेण स्फोटात्मकशब्दपरिच्छेदानुकूलां योग्यतामादधानः स्वधर्मरूषितं स्फोटमर्थबोधकं व्यञ्जयति । विषया एवंविधा बहवः सन्ति, येषां सकृदध्ययनेन नार्थः स्फुटं स्फुरति, पौनःपुन्येन तदध्ययनेन तदर्थावगतिर्भवन्ती दृष्टा, तथैवात्रापि प्रत्येकं ध्वनयो व्यञ्जयन्तोऽपि न झटिति स्फोटात्मानं शब्दतत्त्वं प्रकाशयितुमीशते । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितस्फुटस्फुटतराभिव्यक्तिसचिवोऽन्तिमो ध्वनिस्तद्रूपो वर्णो वा स्फुटतमं स्फोटं द्योतयतीति कोऽत्र विस्मयः । पूर्वपूर्ववर्णानामनुच्चारणे तज्जन्यस्फुटस्फुटतराभिव्यक्त्यभावात् तत्सद्भावं विनाऽन्त्यस्य वर्णस्य द्योतकत्वानुपपत्तेरिति तात्पर्यम् । एवं गौरित्यत्र गत्वेन, औत्वेन, विसर्गत्वेनाभिव्यक्तये तेषां वर्णानां सार्थक्याद् न कस्यापि वैयर्थ्यम् ।

१. श्लोकवार्तिकम्--स्फोटवादे--९१ ।
२. वाक्यपदीयम् १।८४ ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च पूर्वंपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहितोऽन्तिमो वर्णोऽर्थं बोधयिष्यतीति नापूर्वस्फोटकल्पना ज्यायसीति वाच्यम् ।

कोऽयं संस्कारः ? किं स्मृतिकारणीभूतः अथान्यः प्रोक्षणादिजन्यो ब्रीह्यादिनिष्ठ इव इष्यते । नाद्यः, वासनारूपः स्मृतिहेतुः संस्कारः स्मरणेन फलेन कल्प्यमानशरीरो वर्णान्तरेणार्थबोधजनने सहकारीति कल्पना न शोभते स्वभावभेदस्यायुक्तत्वात् । यो हि संस्कारी यद्विषयकानुभवेन जन्यते संस्कारः स्वजनकस्यानुभवस्य विषये धियमादधातीति तस्य स्वभावः । विपरीतकल्पनेऽन्यविषयकानुभवेन जातः संस्कारो विषयान्तरेऽपि धियमुत्पादयेत् । तथा च पूर्वानुभूतवर्णाहितसंस्कारः पूर्वान् वर्णान् स्मारयिष्यति न वर्णान्तरेण बोधे सहायीभूतोऽर्थं बोधयिष्यति ।

एवं संस्कारसाहाय्येनान्तिमवर्णस्य बोधकत्वे तस्यार्थवत्त्वात् प्रातिपादिकत्वं स्यात्, ततश्च सुबाद्युत्पत्तिर्दोषः सम्भवेत् ।

न द्वितीयः, क्रमजातानां वर्णानामेकस्मिन् कालेऽवस्थानासम्भवेन सम्भूयैकस्य संस्कारस्योत्पादने सामर्थ्याभावात् ।

यदि चेदं भवतामभिमतं यत् पूर्वंपूर्ववर्णैः क्रमेणोत्पन्नैर्यथाक्रमं संस्कारा उत्पद्यन्ते, ते च जायमानाः संस्काराः स्थिराश्चरमवर्णस्यार्थबोधने साहाय्यमाचरिष्यन्तीति चेत् अहो स्वपक्षसाधनपक्षपातः । एकस्यापि संस्कारस्यानुपलब्धतया नानासंस्कारकल्पनायां प्रमाणाभावात् ।

'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इति श्रुत्या स्वर्गफलाय बोधितस्य यागस्याङ्गभूता आग्नेयादयः समिदादयो भिन्नकालभाविनो यथाऽवान्तरापूर्वद्वारा परमापूर्वं जनयित्वा सफला भवन्ति, तथेहाप्यवान्तरं संस्कारं क्रमभाविनो वर्णा जनयिष्यन्ति । ततश्चैकः संस्कार उत्पत्स्यत इति तवाभिप्रायश्चेत् तदपि मनोरथमात्रम् ।

स्वतः प्रमाणभूतायाः श्रुतेः प्रामाण्यस्य रिरक्षयिषया विभिन्नकालानुवर्तिना यागानामङ्गभूतानामवान्तरापूर्वजननद्वारा परमापूर्वजनकत्वेऽपीहैकगोचरानुभवादेवार्थप्रतीत्युपपत्तेरप्रामाणिकानां नानासंस्काराणां कल्पने मानाभावात् ।

किञ्च, एकैकवर्णानुभवजन्यसंस्काराः प्रतिवर्णविषया अपरमेकं संस्कारमुत्पादयितुं न प्रभवन्ति, संस्कारान्तरोत्पादं विनापि स्मृतिजनकतया तेषां चरितार्थत्वात् ।

न च, स्मृतिसमारूढा वर्णा बोधं जनयिष्यन्तीति युक्तम्, अनुभवक्रमेणैव स्मृतिरित्येतन्नियमाभावात् । पूर्वानुभूतस्य विषयस्य पश्चात् परानुभूतस्य पूर्वं

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

स्मृतिदर्शनात्। तथा च विपरीतक्रमेण दर्शने 'सरो रसः', 'दीनो नदी' इत्यादौ विपरीतार्थबोधप्रसङ्गो वज्रलेपायितः।

यद्येवमुच्येत—वर्णानामनुभवैराहिताः संस्काराः सम्भूयैकां पूर्ववर्णस्मृतिं जनयिष्यन्तीति तदुपारोहिणो वर्णाः शाब्दधियं प्रवर्तयिष्यन्ति। मिलितानामपि कारणानामेकगोचरविज्ञानजनकत्वदर्शनात्। यथा चक्षुराद्यनपेक्षः संस्कारः स्मरणकारणं संस्कारानपेक्षश्चक्षुरादिः प्रत्यक्षोत्पत्तिप्रयोजकः परं प्रत्यभिज्ञाया जनने चक्षुरादिः संस्कारमप्यपेक्षते, तथा संस्कारा मिलित्वैकां सकलवर्णविषयिणीं स्मृतिमुद्भावयिष्यन्ति, तथा चार्थावगम इति किं नश्छिन्नम्। मैवम्, वर्णस्वरूपमात्रावगाहिनी स्मृतिर्नाभिमतमर्थं बोधयितुं क्षमते, क्रमवतां वर्णानामेव ज्ञानस्य तादृशार्थबोधने सामर्थ्यात्। व्युत्क्रमेण वर्णानां स्मृत्युपारूढतया विपरीतार्थबोधने इष्टार्थानवगमप्रसङ्गात्। अतो निरवयवो नित्यः स्फोटात्मकः शब्दः शाब्दबोधहेतुरिति सिद्धम्।

अत एव चैकं पदम्, एकं वाक्यमित्येकपदवाक्यगोचरा बुद्धिरप्याञ्जस्येनोपपन्ना भवति। तथा च समस्तेन व्यस्तेन वा वर्णेनार्थबोधानुपपत्त्या परिशेषानुमानेनार्थापत्त्या वा स्फोटाख्यं शब्दतत्त्वं सिध्यति।

स चायं स्फोटो नित्यो निरवयवः शब्दब्रह्मापरनामधेयो जगदुपादानतया व्यवस्थितः। तदाह भर्तृहरिः—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥[1] इति।

अयमर्थः—उत्पत्तिविनाशरहितं सर्वविकल्पातीतम् अक्षराणां निमित्ततया निमित्तनिमित्तिनोरभेदाद् अक्षरं न तु अविनाशीत्यर्थः, अनादिनिधनेनैव तदर्थप्रतीत्या पुनः प्रतिपादने पौनरुक्त्यापत्तेः। इदमेव च शब्दब्रह्मार्थभावेन विवर्तते। स्वरूपादप्रच्युतं सद् अर्थरूपतया प्रतीयते। एकस्य तत्त्वात् स्वरूपादप्रच्युतस्य भेदानुकारेणासत्यविभक्तान्यरूपोपग्राहिता विवर्तः। यथा स्वप्ने एको विज्ञानात्मा घटपटाद्यात्मना प्रतिभासते। न च तस्य विज्ञानात्मनोऽल्पीयानपि विकारोऽनुभूयते, तथैव स्वरूपहानमन्तरेणैव स्वामितया शक्तिभूतयाऽविद्यया शब्दब्रह्मैव विविधात्मनाऽर्थाकारेण प्रतिभासते। यतः शब्दरूपाद् ब्रह्मणो जगतः प्रक्रिया=आविर्भाव इति।

अद्वितीयं प्रकाशात्मकं शब्दब्रह्मैवानाद्यविद्यावासनोपप्लवमानभेदमर्थभावेन विवर्तते, न तु वाचकात् पृथग्भूतं वाच्यं किञ्चिदप्यस्ति। यत् किञ्चित् प्रतिभासते, तत्सर्वं काल्पनिकम्, आविद्यिकम्। तत्र सर्वत्र शब्द एव तत्त्वम्, सर्वत्र वाग्रूपताया अनपायात्। तदुक्तं वाक्यपदीये—

---

१. वाक्यपदीयम् १।१।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती।
न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥[1] इति।

यथा प्रकाशकत्वमग्नेः स्वरूपम्, यथा वा चैतन्यम् अन्तर्यामिणः, तथा सर्वं ज्ञानमपि वाग्रूपतानुगतम्। याप्यसञ्चेतितावस्था सुषुप्तिरूपा, तस्यामप्यवस्थायां सूक्ष्मो वाग्धर्मोऽभ्यावर्तत इत्यादि स्वोपज्ञव्याख्यायां स्पष्टम्। अवबोधस्य ज्ञानस्य सार्वकालिकी वाग्रूपता=वाक्तत्त्वरूषितता उत्क्रामेत्-उद्गच्छेत् तदा प्रकाशो ज्ञानं न प्रकाशेत; अर्थादान्तरं ज्ञानं परस्याज्ञेयं प्रकाशकस्य शब्दस्याभावात्। अग्राह्यमेव परस्य स्यात्। यस्मात् सा वाग्रूपता प्रत्यवमर्शिनी शब्देन ज्ञानाभिलाप एवात्र प्रत्यवमर्शः, स अस्ति अस्या इति तादृशी। शब्दोपग्राहितां विना न ज्ञानस्याभिलाप इति सारम्।

वाग्रूपतानुगमाननुगमेनैव ससंज्ञो विसंज्ञ इति व्यवहारः। तथा हि भर्तृहरिः—

अर्थक्रियासु वाक् सर्वान् समीहयति देहिनः।
तदुत्क्रान्तेविसंज्ञोऽयं दृश्यते काष्टकुडचवत् ॥[2] इति।

वागेव चैतन्यम्, अर्थक्रियासु प्रयोजनवतीषु क्रियासु, सर्वान् देहिनः प्राणिनः, समीहयति=चेष्टयति। वाग्रूपचैतन्यस्य विगमे शरीरो काष्ठकुडचवद् विसंज्ञः प्रवृत्तिरहितो दृश्यते। यावद् वाग्रूपता अनुवर्तते, तावदेव सुखदुःखादेः संवेदनं भवति। एवमेव भग्नक्षतसंरोहणादिना तरुगुल्मादिष्वपि चैतन्यं वाग्रूपमस्ति।

छेत्तुः परशुं दृष्ट्वा ते बिभ्यति। सुखदुःखादिकं परस्परं बोधयन्ति। रोगग्रस्ता अपि भवन्तीति वैज्ञानिकाः कथयन्ति। अस्माभिरप्येषु चैतन्यं साधितम्, अद्भिर्विना ग्लायमानानां प्राणानां प्राणित्वमिति वचनात्। शब्दब्रह्मापरनामधेयं वाक्तत्त्वं चिद्रूपम्। तथा चोक्तं वाक्यपदीये—

भेदोद्ग्राहिविवर्तेन लब्धाकारपरिग्रहा।
आम्नाता सर्वविद्यासु वागेव प्रकृतिः परा॥ इति।
ते मृत्युमतिवर्तन्ते ये वै वाचमुपासते।

पराया वाचोऽतात्त्विकोऽन्यथाभावो विवर्तः, भेदपरिग्रहरूप इति यावत्। निराकाराऽपि साऽऽकारपरिग्रहं प्राप्ता प्रकृतिपदेन सर्वविद्यासूपनिषत्सु कथिता।

एकत्वमनतिक्रान्ता वाङ्नेत्रा वाङ्निबन्धना इत्यादिना कार्यात्मना पृथक्-पृथग् भासमाना अपि परावाग्रूपकारणात्मनैकरूपत्वं नातिक्रामन्ति। वाङ्नेत्रा=वागेव नेत्रं साधनं येषां ते तथाविधाः। वागेव निबन्धनं कारणं येषां ते वाङ्नि-

१. वाक्यपदीयम्—१।१२४। २. वाक्यपदीयम्—१।१२७।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

बन्धनाः । अनेन वाक्चैतन्ययोरभेदः सूचितः । अस्या उपासनाप्रकारो विस्तरभयाद-अन्यतोऽवसेयः ।

सेयं वाक् पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीभेदेन त्रैविध्यमुपगता । तथा हि—

अविभागा तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा ।
स्वरूपज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी ।।

ग्राह्यग्राहकभेदक्रमरहिता स्वप्रकाशा संविद्रूपा वाक् पश्यन्तीत्युच्यते ।

केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुपातिनी ।
प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते ।
स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा ।
वैखरी वाक् प्रयोक्तॄणां प्राणवृत्तिनिबन्धना ।।

विखरो देहेन्द्रियसङ्घातः, तत्र भवा वैखरी, स्थानप्रयत्नक्रमेण व्यज्यमानक-कारादिवर्णसङ्घातात्मिका वाग् वैखरीत्युच्यते । भर्तृहरिमतेन वाचां त्रैविध्यं प्रदर्शितम् ।

यत्तु 'तद्द्वारमपवर्गस्य'[1] इति कारिकाया व्याख्यावसरे स्वोपज्ञव्याख्यायां प्रत्यस्तसर्वविकारोल्लेखमात्रां परां प्रकृतिं प्रतिपद्यत इति प्रतिपादितम्, तत्तु पश्यन्त्या एव परात्मकभेदकथनपरतया योजनीयम्, न तु तस्या अपरो भेदः प्रत्येतव्यः । 'पश्यन्ती' एव प्रकृष्टरूपा परा वाक् । परापरभेदेन 'पश्यन्ती' एव द्वैविध्यमुपगच्छति । योगिगम्यविभागवती पश्यन्ती, अविभागसंविद्रूपा परा वाग् इति । शिवदृष्टावपि—

इत्याहुस्ते परं ब्रह्म यदनादि तथाऽक्षयम् ।
तदक्षरं शब्दरूपं पश्यन्ती च परा हि वाक् ।। इति ।

'वाचं धेनुमुपासीत', वाग् वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते न समुद्रः क्षीयते', 'यद् वै वाङ्नाभविष्यत् न धर्मो नाधर्मो व्यज्ञपयिष्यत् । न सत्यं नानृतं वागे-वैतत्सत्यं विज्ञापयति वाचमुपास्व' इति । एवंविधानां प्रमाणानां बहुत्वात्, तदु-पन्यासेन लेखस्य कलेवरवृद्धिः स्यादतो विरम्यते ।

तदेतेन वाक्यपदीयानुसारेण पश्यन्तीरूपात्मनो वाचः शब्दब्रह्मणो नित्यत्वं जगदुपादनत्वं सिद्धम् ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्याप्रतिमप्रतिभस्य नागेशभट्टस्य मतमस्माद् भिन्नं लक्ष्यते । तथा हि 'प्राणिनां कर्म अपरिपक्वावस्थं फलप्रदानानुन्मुखं प्रलयावस्थायां तिष्ठति । ततः परिपक्वावस्थायां फलप्रसूतये मायोपाधिके ब्रह्मणि सर्जनात्मिका वृत्तिरुप-

---

१. वा० प०–१।१४ ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

जायते । ततः शक्तितत्त्वं समुद्भवति । तस्य त्रयो विभागाः—१. बीजम्, २. नादः, ३. विन्दुरिति ।

अचिदंशो बीजम्, चिदंशो बिन्दुः, चिदचिदंशो नादः । अस्मादेव चिदंशरूपाद् बिन्दोर्ज्ञानप्रधानो निरवयवः सर्जनानुकूलोऽवस्थाविशेषसहितश्चिदंशमिश्रितो नादो जायते । स एव च शब्दब्रह्मरवः परावाक् स्फोट इत्यादिपदैरभिधीयते । अयं नादो व्यापकोऽपि मूलाधारचक्रे निविशते । अर्थावगतये कृतेन प्रयत्नेन प्रेरितः संस्कृतश्च वायुर्नादं गतियुक्तं करोति । तथा चोक्तम्—**'देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन् समुद्यति समीरणे'** इति । तेनैव संस्कृतेन वायुना व्यापकत्वेनावस्थितो रवः शब्दब्रह्मात्मको मूलाधारेऽभिव्यक्तो नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिव्यक्तो रवो योगिमनोविषयतामुपगतः पश्यन्तीशब्देनाभिधीयते ।

हृदयपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिव्यक्तो रवो मध्यमावागिति गीयते । स एव मुखकण्ठादिस्थानेषु तेन वायुनाऽभिव्यज्यमानो वैखरीपदेन लोके प्रसिद्धिमुपगच्छति । तथा चोक्तमन्यत्र—

मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः ।
पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः ॥
वक्त्रे वैखर्यथ रुरुदिवोरस्य जन्तोः सुषुम्णा ।
बद्धस्तस्माद् भवति पवनप्रेरितो वर्णसंज्ञः ॥
परावाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता ।
हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा ॥ इति ।

अयमेव स्फोटः पराावाङ्मूलाधारादिभेदेन विभिन्नरूपेण परा-पश्यन्ती-मध्यमा-वैखरी-पदैर्व्यवह्रियते । वस्तुत एकोऽपि विविधोपाधिवशाद् नानारूपतया लक्ष्यते । 'ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते, इत्युक्तम् ।

बिन्दोस्तस्माद् भिद्यमानाद् रवोऽव्यक्तात्मकोऽभवत् ।
स एव श्रुतिसम्पन्नैः शब्द ब्रह्मेति गीयते ॥ इति ।

अन्यच्च—

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमेव च ।
शब्द ब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इत्यादिसन्दर्भेण शब्दब्रह्मणोऽनुत्पत्तिधर्मकत्वं न सिध्यति, किन्तु उत्पत्तिमत्त्वं प्रतीयते । तन्त्रशास्त्रस्य प्रभावोऽस्मिन् मते प्रतिभाति ।

भर्तृहरिमते—अनादि निधनं ब्रह्मेत्यादिना शब्दब्रह्मण उत्पत्तिविनाशराहित्यं प्रतीयत इति परस्परं विरोधः, प्रवाहरूपानादित्वं मत्वा परिहर्तुं शक्यते ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्रवाहरूपेणानादित्वमनन्तत्वमिह विवक्षितम्। वस्तुतः **'स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा-वागनपायिनी[1]'** इति कारिकया परस्या वाचोऽनपायित्वमेव लभ्यते। एवं सर्वस्य जगतः प्रकृतित्वेनापि शब्दतत्त्वस्य नित्यत्वं सिध्यति। सर्वमपि विकारजातं प्रकृत्य-नुगामि दृश्यते। यथा घटकुण्डलादयो विकारा मृत्सुवर्णान्विता भवन्ति। तथा चोक्तं महाभाष्यकृता -'मृत् कयाचिदाकृत्या पिण्डो भवति, पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते, घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते। एवं सुवर्णो कयाचिदा-कृत्या युक्तं पिण्डो भवति, पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते, रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते। पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाऽऽकृत्या युक्तं खदिराङ्गारस-वर्णे कुण्डले भवतः। आकृतिरन्या चान्या भवति। द्रव्यं पुनस्तदेव। आकृत्युपम-र्देन द्रव्यमेवावशिष्यते[2]' इति। अनेन संदर्भेण प्रकृतेर्नित्यत्वमवधार्यते।

'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्[3]' इति श्रुतिरपि प्रकृतेः सत्यत्वं प्रमाणयति। तथैवेदं जगदपि शब्दोपग्राह्यतया शब्दानुगतत्वेन विकृति-रूपेण भासमानमसत्यं प्रकृतिरूपेण प्रतीयमानं शब्दतत्त्वं सत्यमिति। तथा चोक्तं भर्तृहरिणा—**'आम्नातः सर्वविद्यासु वागेव प्रकृतिः परा'** इति।

न च भिन्नेन्द्रियग्राह्याणां भिन्नस्वरूपाणां विषयाणां कथमेकेन्द्रियग्राह्यता? कथं वाऽभिन्नस्वरूपता स्यादिति वाच्यम्, अघटितघटनापटीयस्या मायाया विलासेन सर्वविधविरोधशङ्काया दूरापास्तत्वात्। अचिन्त्यापरिमेयशक्तिः सा किं किं न साध-यितुं समर्था, सर्वविधकार्यसम्पादनसामर्थ्यावधारणात्। तस्मात् सर्वप्रकृतिभूतस्य शब्दब्रह्मणो विवर्तः संसार इति युक्तः पन्थाः। भिन्नभिन्नरूपतया दृष्टानामपि पदार्थानां शब्दानुविद्धतया शब्दोपग्राह्यतया च शब्दात्मकत्वम्।

अयमाशयः—सर्वोऽपि प्रत्ययोऽनुभूयमानः शब्दोल्लेखपूर्वक एव जातस्य प्रत्ययस्य बोधनं शब्दोल्लेखमन्तरा न सम्भवति। सुरगुरुणाऽपि शब्दोल्लेखमकुर्वता प्रत्ययाकारः केनाप्युपायेन स्फुटीकर्तुं न शक्यते, किं पुनर्मादृशैः। प्रतिपत्ताऽपि पुरुषान्तरेण वेद्यमर्थं शब्दोपग्रहेणैवावगच्छति। अनुल्लिखितशब्दकस्याप्राप्तप्रकाश-स्वभावस्यानुत्पन्ननिर्विशेषत्वात्। विषयविशेषपरामर्शमुषितवपुषि प्रत्यये प्रत्यया-त्मकतैव नास्ति। अत एव बालकानां स्फुटशब्दोच्चारणविरहितायां वेदनं न कश्चित् प्रमिणोति, किमनेन ज्ञातं किं वा विवक्षुरयमिति? तदिदं सिद्धं शब्दोन्मेषेणैव भासमानत्वं निखिलानां ज्ञानानाम्। तदुक्तं भर्तृहरिणा—

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥[4] इति।

---

१. वाक्यपदीयम्—३१४ पृष्ठं। २. महाभाष्यम्—पस्प० पृ० ६३ उद्धृतम्।
३. महाभाष्यम्—पस्पशाह्निकम्—पृ०। ४. वाक्यपदीयम्—१।१२३।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एवञ्च शब्दस्वरूपप्रकाशानुवेधत्वं सर्वेषां प्रत्ययानां मन्तव्यम् । अन्यथा सर्वे प्रत्ययाः प्रकाशशून्यतया विषयप्रकाशनेऽक्षमा भवेयुरिति सर्वो लोको मूकायितः स्यात् । तथा चानेन प्रकारेण सर्वा अपि संविदः शब्दविशेषानुविद्धा एव भासमानाः साधयन्तीदं यच्छब्दविशिष्ट एवार्थो जात्याद्यवच्छिन्नविषयावभासिनो ज्ञानस्य विषयतया प्रतिपद्यते। शब्दोपरागं विना न कश्चित् प्रत्ययः पदमाधातुं प्रभवति ।

कीदृशं ज्ञानं कोऽयमर्थः ? किं वाऽस्य नामेति पृष्ठे गौरिति ज्ञानम्, गौरयमर्थः, गौरिति नाम इत्येवं शब्दोपग्रहेणैवोत्तरयति । तथा च सर्वो व्यवहारः शब्दोपारूढ एव प्रचलतीति सर्वे विषयाः शब्दस्य विवर्तभूताः, अत एव शब्दानुविद्धाः । अतः परा नान्या काचन विधा । यथा 'सन् घटः', 'सन् पटः' इत्यादिप्रतीतौ सत्त्वानुगमेन सतो ब्रह्मण एवायं संसारो विवर्तः, तथाऽस्मिन् कल्पेऽप्यनुसन्धेयम् ।

न चैवं शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति सिद्धान्तव्याकोपः। शब्दब्रह्मण एव नित्यत्वे जगदुपादानत्वे चान्यस्य परब्रह्मणः सत्त्वे प्रमाणाभावादिति वाच्यम् ।

'शब्दब्रह्मणि निष्णातः' कृताभ्यासः परम् अर्थाद् अभ्यासप्रकर्षादनन्तरं स्वत एव ब्रह्माधिगतं भवति । तथा च शब्दब्रह्मातिरिक्तस्य परस्य ब्रह्मणः सत्त्वं नानेन बोध्यते, येन विरोधशङ्का लब्धभूमिः प्रसरेत् । 'द्वे ब्रह्मणि वेदितव्ये' इत्यत्राप्यौपाधिकं भेदमादाय भेदव्यपदेशो न विरोधापादक इति । तस्माच्छब्दात्मकस्य ब्रह्मण एव मायाशबलितस्येक्षणाद्या वृत्तय इति शोभनः पन्थाः ।

तदयं निष्कर्षः--वर्णानां क्षणिकत्वेन विनश्वरतया वर्णसमूहस्य पदस्य, पदसमूहात्मकस्य वाक्यस्य च दुर्घटतयाऽक्रमेणापि तद्वाक्यरूषितो नित्यः शब्दोऽर्थबोधकतया मन्तव्यः । स एव च स्फुटत्यर्थोऽस्माद् इति व्युत्पत्त्या स्फोट इत्युच्यते। अयमेव च तत्तदर्थनिरूपिताया वृत्तेराश्रयः। वर्णसमूहात्मकस्य पदस्य वक्तुमशक्यतया तस्य वृत्त्याश्रयत्वानुपपत्तेः ।

तथा च हृदयदेशमागच्छता वायुनाऽभिव्यक्तो रवो मध्यमा वाक् स्फोटः, कण्ठदेशस्थेन वायुनाऽभिव्यक्तेन वैखरीनादेन वीचितरङ्गन्यायमनुसृत्यान्यथा वा श्रोतुः श्रोत्रेन्द्रियप्रविष्टेन प्राप्तवर्णपरिग्रहो हृद्देशस्थः स्फोटो वक्तुः श्रोतुश्चाभिव्यज्यते । वक्तुः हृदये स्थितः स्फोटः सन्निहितः, अत एव शीघ्रं व्यक्तोऽर्थमवगमयति । श्रोतुश्च विलम्बेन स्फोटाभिव्यक्त्याऽर्थावगमः पश्चाद् भवतीत्यनुभवसिद्धम् । तदुक्तं मञ्जूषायाम्—'केनचिद् घटमानयति वैखरीनादः प्रयुक्तः, स केनचिच्छ्रोत्रेन्द्रियेण गृहीतः । स नाद इन्द्रियद्वारा बुद्धिहृद्गतः सन्नर्थबोधकं शब्दं स्वनिष्ठकत्वादिना व्यञ्जयति, तस्मादर्थबोध इति । इत्येवमभ्युपगम्य स्फोटस्यार्थबोधकत्वं स्वीक्रियत इति न कश्चित् शङ्काकलङ्कलेशोऽपि ।

२२

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यथा दर्पणे तत्पुरोवर्तिपदार्थगता धर्मा भासन्ते, तथाऽत्रापि स्फोटात्मके शब्दे ध्वनिगता धर्माः कत्वखत्वादिरूपा भासन्ते, इत्येकोऽखण्डोऽपि स्फोटो व्यञ्जकधर्मरूषितो नानात्मकः प्रतीयते। वस्तुतस्तु न स तादृशोऽनेकरूपः, न च स्वरूपेण च व्यज्यते, वर्णरूपरूषितस्यैवाभिव्यक्तिस्वीकारात्।

'मध्यमानादोऽर्थवाचकस्फोटात्मकशब्दव्यञ्जकम्' इति परमलघुमञ्जूषादर्शनाद् मध्यमानादातिरिक्तः कश्चिदान्तरो नित्यो निरवयवः शब्दः स्फोटपदेनोच्यत इत्याञ्जस्येन प्रतिभाति।

यद्यपि वेदे स्फोटशब्देन वाक्तत्त्वव्यवहारो न दृश्यते, तथापि वाचां नित्यत्वाखण्डत्वसंहृतक्रमरूपत्वादिना व्यवहारः स्फोटात्मकमेव शब्दं लक्ष्यीकरोति।

स्फोटशब्दप्रयोगः प्रथममष्टाध्याय्याम् 'अवङ् स्फोटायनस्य[1]' इति सूत्रे दृश्यते। स्फोटायनं यस्येत्येतादृशं व्याख्यानं कृत्वा स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणाचार्य इति पदमञ्जर्यामुक्तम्। वैयाकरणनागेशः स्फोटायनर्षेर्मतम् इति नागेशभट्टेनापि स्फोटवादे उक्तम्। 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे[2]' इति भाष्यवार्त्तिकालोचनेनापि तस्य नित्यत्वं दृढीभवति।

संग्रहे (व्याडिकृतग्रन्थविशेषे) प्राधान्येन परीक्षितमिति भगवतो भाष्यकृतो वचनेन शब्दनित्यत्वानित्यत्वविचारश्चिरन्तन इति निश्चीयते। वर्णस्फोटादयो नात्र नामग्राहं विचार्यन्ते, समयाभावात्।

तदिदानीमियता सन्दर्भेण यथावसरं यथामति प्रमाणैः प्रसाधितो निरूपितश्च विपक्षिणां प्रमाणतर्काभासैरभिभूतोऽस्फुटः स्फोट इति।

आसनमनःप्रणिसन्धानश्रममनुभवता तत्र भवतां भवतां समयो मया नीतः, तत्र भावत्कमौदार्यमेव मम शरणम्।

विद्वन्मूर्धन्याः कुलपतिश्रीबदरीनाथशुक्लमहोदयाः सादरमभिनन्द्यन्ते, येषामनुग्रहेणावसरोऽयं लब्धः। शिवं भूयात्।

---

१. अष्टाध्यायी--६।१।१२३। २. महाभाष्यम्--पस्प० पृ०-५९।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

व्यञ्जनाविलासः

(३)

आलम्बे जगदालम्ब हेरम्बचरणाम्बुजे।
शुष्यन्ति यद्रजःस्पर्शात् सद्यः प्रत्यूहवार्धयः॥

'एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिनः स्मारकम्'[१] सर्वसम्मतः पन्थाः। अत एव हस्तिहस्तिपकयोः साहचर्यदर्शनाद् अन्यतराभावे एकेनापरः स्मर्यत इत्यपि सर्वानुभवसिद्धम्। अनयैव दिशा पदेन सम्बद्धपदार्थस्य स्मरणं तस्यैव च शाब्दबोधे भानमिति सम्भावयितुं शक्यते।

परमियं रीतिर्न साध्वी। शब्दो हि गुणः समवायिकारणतयाऽऽकाशमाश्रयते। तथा च समवायेन शब्दसम्बन्धिन आकाशस्यापि पूर्वोक्तदिशा स्मृत्यात्मकोपस्थितौ शाब्दबोधे भानापत्तिः। एवं येन केनापि सम्बन्धेनोपस्थितस्य पदार्थस्य च शाब्दबोधे भानापत्तिः। ततश्च तद्बोधवारणाय तत्प्रकारकतद्विशेष्यकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति वृत्तिज्ञानाधीनतत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपस्थितिः कारणमित्यस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्। आकाशादीनां सम्बन्धान्तरेणोपस्थितिविषयत्वेऽपि वृत्तिज्ञानाधीनाया उपस्थितेर्विरहाद् न तेषां शाब्दधीविषयत्वम्। प्रकारविशेष्ययोः प्रवेशेन न विपर्ययेणापि शाब्दबोध इति सर्वं सुस्थम्।

अत्र कार्यकारणभावे कारणमुखेन वृत्तेरपि प्रवेशात् तन्निरूपणं नासंलग्नकमिति। शाब्दबोधानुकूलार्थोपस्थित्यनुकूलः पदपदार्थयोः सम्बन्धो वृत्तिः। तत्र शक्तिः, लक्षणा, व्यञ्जना चेति तिस्रो वृत्तयः। केषाञ्चिन्मते तात्पर्याख्यापि वृत्तिरिति मञ्जूषायाम्। तासु शक्तिलक्षणयोर्व्याख्यानविषयत्वेनानिर्धारणाद् नेह तत्स्वरूपविचारः प्रस्तूयते; किन्तु व्यञ्जनायाः प्रकृतत्वेन सैव विचारपदवीमारोहति।

व्यञ्जना नैकविधेन शब्देनात्मानमुल्लासयन्ती काव्ये नाट्ये च दृढं पदमादधाना सहृदयहृदयैः संवेद्यतामुपगता साधारणजनैरस्पृश्यतां नीता वर्णाश्रमानुरूपमाचारमाचरन्तीव मनांसि रमयति। को ह्येनां परिहृत्य चमत्कारसारेण रसेनाप्यायितमात्मानं बहु मन्येत।

एषा ह्यात्मभूता काव्यं निर्जीवमिवावस्थितं सजीवमिव विदधत्यङ्गनासु लावण्यमिव काव्यसम्बन्धिः सर्वान् अतिशय्य वर्तत इति नातिशयितं वचः। एवं

१. व्युत्पत्तिवादः, कारक प्र०–पृ०३।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

बहुभिर्मनीषिभिर्विविधरूपेण सुगृहीतापि साक्षाद् असंस्पृष्टा सतीव राजते। **'विना मातृहस्तम्, विना भ्रातृवर्गम् विना गोरसं को रसो भोजनस्य'** इति प्रतिपादितार्थः स्वांशे यथा साधीयान्, तथैव व्यञ्जनामेनां विना को रसास्वादः सालङ्कारा सगुणरुचिरसन्निवेशकमनीया कामिनीव कविकृतिरनयोत्कर्षमावहति।

इयमेव कामप्यवचनीयामभिख्यां सम्पादयन्ती प्रतिभाजुषां कवीनां महाकवित्वावाप्तौ प्राधान्येन निमित्तम्। **'अत एव द्वित्राः पञ्चषा वा महाकवयो गण्यन्ते'** इति ध्वनिकृतोक्तम्।

ध्वननं ध्वनिरिति व्युत्पत्त्या व्यञ्जनाव्यापारो ध्वनिशब्देन सङ्कीर्त्यते। ध्वन्यते यः, स इति व्युत्पत्त्याऽर्थो ध्वनिः, ध्वनतीति व्युत्पत्त्या शब्दो ध्वनिः, ध्वन्यते अस्मिन् इति व्युत्पत्त्या काव्यविशेषो ध्वनिरिति यथायथं ध्वनिशब्दार्थोऽस्मिन्निबन्धेऽप्युन्नेयः।

'काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैः यः समाम्नातपूर्वः'[१] इति ध्वनिकारस्य श्लोके ध्वनिपदार्थो ध्वनिकृत आनन्दवर्धनाचार्यात् पूर्वमपि विद्वत्सु प्रथित आसीत् पूर्वमस्य समाम्नाते सत्येव समाम्नातपूर्वं इति विशेषणं साधूपपद्यते, नान्यथा। परमेतदवगत्यापि विशेषतो नामग्राहं ध्वनिपरम्परां नावधारयितुं शक्नोमि तादृशनिश्चायकपदस्य स्फुटमनुपलम्भात्।

ध्वनिसम्प्रदायप्रचलनात् पूर्वं काव्यजगत्यलङ्कारस्य रीतेश्च, नाट्यजगति रसस्य प्राधान्यसूचकानि लिङ्गान्युपलभ्यन्ते। अलङ्कारसम्प्रदाये प्रथमो भामहः काव्यालङ्कार उक्तिवैचित्र्यस्य काव्यप्राणात्मतां प्रतिपादयामास। उक्तिवैचित्र्ये च वक्रोक्तिरेव प्राणान् अर्पयति इति च। यथोक्तं तेन—

सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते।
यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना॥ इति।

वक्रोक्तेः स्वरूपं निर्दिशन् स एवमाह—**वक्राभिधेयशब्दोक्तिरिष्टा वाचालङ्कृतिः'** इति।

तत्परवर्ती अलङ्कारसम्प्रदायस्य मुख्यो दण्डी। अनेन काव्यदर्पणेऽतिशयोक्तेरलङ्कारमूलत्वं समर्थितम्।

एवमन्ये उद्भट-रुद्रट-प्रभृतयोऽप्यलङ्कारपरम्पराया अलङ्कारभूता आचार्या संस्कृतसाहित्याकाशे समुदिताः स्वप्रखरप्रतिभयाऽलङ्कारपथं व्यरोचयन्।

रीतिप्रवर्तकेषु मुख्यो वामनाचार्यः। यस्य मते रीतिरेव काव्यस्यात्मतत्त्वम् यथाह—**'विशिष्टा पदरचना रीतिः'**[२], **रीतिरात्मा काव्यस्य'**[३] इति।

---

१. ध्वन्यालोकः—१।१। २. काव्यालङ्कारसूत्राणि—१।२।७।
३. तदेव—१।२।६।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अत्र सर्वत्रात्मपदं सारभूतपरं ज्ञानाधिकरणस्य ज्ञानरूपस्य वा मुख्यस्यात्मनो बाधात् ।

तृतीयो रससम्प्रदाये ख्यातो भरतमुनिः । 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः'[1] इत्याह ।

अत्रेदं प्रतिभाति--अलङ्कारप्राधान्यं वदद्भिराचार्यैर्वक्रोक्ति काव्यजीवनाधायकतया वर्णयद्भिर्मनाग्ध्वनिः स्पृष्टः । यथा वस्तुनिबन्धनमुपेक्ष्य वैलक्षण्यानुसरणं कवेः काव्ये जीवनमादधातीति ध्वनिमार्गस्यैव सङ्केतः प्रतीयते । वाच्यलक्ष्यातिगस्य वैलक्षण्यस्यापि सङ्ग्रहस्तेन कृत इति न पाणिपिहितम् । तथाचेषत्स्पष्ट एव तेन ध्वनिमार्गः ।

सङ्घटनात्मिकां रीतिं प्रतिपादयता वामनेनाचार्येणापि ध्वनिमार्गः कथञ्चिदाकलित एव । वर्णनीयविषयानुरूपा सङ्घटना काव्यमुत्कर्षयति, न विपरीता इति हि तेषामभिमतम् । सङ्घटनायां वर्णनीयविषयानुरूपत्वं नाभिधा-लक्षणाभ्यां समुन्नेतुं शक्यम्, तयोस्तदुन्नयने सामर्थ्याभावात्, किन्तु कयाचिदन्यया दिशेति स्फुटमेव तदनुगमनम् ।

रससम्प्रदायवादे तु रसस्य व्यञ्जनां विना प्रतीतिरेव गगनकमलिनीकल्पा, अत एव तां कल्पयतीति स्पष्टं तत्सम्प्रदाये तदभ्युपगमः ।

अयमाशयः--रसस्य वाच्यत्वाभ्युपगमे रसेति सामान्यशब्दस्य श्रृङ्गारादिविशेषशब्दस्य वा प्रयोगमन्तरा तस्य प्रतीतिर्न शक्यसम्भवा स्यात् । न चैवं विभावाद्यप्रतिपादने रसश्रृङ्गारादि शब्दानां भूयो भूयः प्रयोगेऽपि रसाद्यप्रतीतेः, रसादिशब्दाप्रयोगे विभावादिप्रतिपादने च रसाद्युपलम्भाद् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावादिसत्त्वमेव रसावधारणहेतुः, तेषामेव प्रत्यायकत्वमायातीति व्यञ्जनैव वृत्तिस्तदुपयोगिनी । अभिधायास्तदुद्बोधने सामर्थ्याभावो दर्शित एव । मुख्यार्थबाधाद्यभावाल्लक्षणाया अपि नावसरः ।

तदुक्तम्—'मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात्' इति ।

एतत् सर्वमाकलयता ध्वनिकृतोक्तम्—'तृतीयस्तु रसादिलक्षणप्रभेदो वाच्यसामर्थ्याक्षिप्तः प्रकाशते, न तु साक्षाच्छब्दव्यापारविषय इति वाच्याद् विभिन्न एव'[2] इति ।

इत्येवं पूर्वं यथाकथञ्चित् स्पृष्टो ध्वनिमार्गस्तदभाववादिभिर्विलोपितः, अन्यथा रूपं प्रापितो वेति तदुन्मीलनाय बहु प्रयतितं ध्वनिकारेण ।

१. नाट्यशास्त्रम्--६; पृ० २७२ । २. ध्वन्यालोकः-१, पृ० २७-२८ ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अनेन ध्वनिसम्प्रदायाचार्येण काव्यात्मत्वमुखेन सर्वापेक्षया ध्वनेः प्राधान्यं बलीयसा युक्तिप्रमाणेन संसाध्य महाविषयस्यास्यानुन्मीलितपूर्वस्य पन्थाः कतिपयैर्विद्वस्यमानैराविलीकृतः साधु निर्मलीकृत इति के न जानन्ति ?

पूर्ववर्तिनो महाकवयो व्यास-बाल्मीकि-कालिदासप्रभृतयो ध्वनिमार्गेऽस्खलन्तः सहृदयहृदयाह्लादिकाव्यं विरचय्याव्यक्तयाऽनुमत्याऽन्वग्रहिषुः ।

ध्वनेः पन्थानं वैयाकरणा अप्याश्रयन्ते इतीदानीं प्रतिपाद्यते । विद्वदुपज्ञेयमुक्तिर्न यथाकथञ्चित् प्रवृत्तेति प्रतिपाद्यते प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणा व्याकरणमूलत्वात् सर्वविद्यानाम् । ते च श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति । तथैवान्ये तन्मतानुसारिभिः काव्यतत्त्वदर्शिभिर्वाच्यवाचकसम्मिश्रः शब्दात्मा काव्यमिति व्यपदेश्यो व्यञ्जकत्वसाम्याद् ध्वनिरित्युक्त इति ।

विद्वद्भ्य उपज्ञा उपक्रमो यस्या उक्तेरिति बहुव्रीहिः । विदुषाम् उपज्ञेत्येवंविधस्तत्पुरुषस्तु न सम्भावनीयः 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्'[1] इत्यनेन नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । अत एवोक्तं लोचने---उपज्ञोपक्रममिति, नपुंसकत्वं तत्पुरुषाश्रयं निरवकाशमिति ।

अनेनेदं स्फुटीभवति—प्रथमविद्वदुपदाभिधेयैर्वैयाकरणैर्ध्वनिव्यवहारः पूर्वं प्रवर्त्तितः, न तु ध्वनिसद्भावः, स तु प्रागप्यासीत् । यदि वैयाकरणैरेव तत्सद्भावः प्रथमं ज्ञातः स्यात्, तदोपज्ञापदस्योपक्रमपरतया व्याख्यानं लोचनकृतो न प्रमाणतुलाकोटिमधिरोहेत् । द्रोणस्य परिमाणविशेषस्य पूर्वं सत्त्वेऽपि नन्देन तद्व्यवहारः प्रवर्तितः, अतो नन्दोपक्रमं द्रोण इत्युदाहृतं भट्टोजिदीक्षितैः । तथैव वैयाकरणैः पूर्वं व्यवहारः प्रवर्तितः, न तु तद्विषयकमाद्यं ज्ञानं तेषामिति तात्पर्यम् ।

विद्वत्सु प्राथमिकत्वेन वर्णनं वैयाकरणानां भर्तृहरिणाऽप्यभ्यधायि । यद्यथा—

रूपान्तरेण ते देवाः विचरन्ति महीतले ।
ये व्याकरणसंस्कारपवित्रितमुखा नराः ॥ इति ।

वैयाकरणानां मते शब्दो द्विविधः—१. ध्वन्यात्मकः, २. स्फोटात्मकश्च । तदाह महाभाष्यकारः—'अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते । तद् यथा शब्दं कुरु, शब्दं मा कार्षीः, शब्दकार्ययं माणवक इति ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते, तस्माद् ध्वनिः शब्दः'[1] इति । तपरस्तत्कालस्येति सूत्रे भाष्ये एवं तर्हि स्फोटः शब्दः इत्युक्तम् । एतेनोभयत्र शब्दस्य व्यवहारो दर्शितः ।

तत्र ध्वन्यात्मकः शब्दोऽनित्यो नानारूपः । स्फोटात्मकः शब्दो निरवयवो नित्यो ध्वनिरूपरूषितोऽर्थावबोधकः । स्फोटात्मकशब्दाभिव्यञ्जकत्वेनाभिमतः

---

१. महाभाष्यम्–पस्प० पृ० १९ ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ध्वन्यात्मकः शब्दो ध्वनिपदेन व्यपदेशमर्हति, तथैवात्रापि काव्ये व्यञ्जकेषु ध्वनिव्यवहार इत्येतावता वैयाकरणसिद्धान्तानुसारित्वं ध्वनिसिद्धान्तस्येति प्रतिपाद्यते।

प्रसङ्गाद्यातः संक्षेपेण स्फोटो निरूप्यते

घट इत्यत्र घकाराकारादिषु वर्णेषु श्रूयमाणेष्वाशुतरविनाशिषु पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणानन्तरमपरापरवर्णोच्चारणे पूर्ववर्णानां व्यपगतत्वेन वर्णसमूहात्मना कल्पितस्य पदस्य तत्समूहात्मकस्य वाक्यस्य च सिकताभित्तेरिवासम्भवाद् घकारादयो वर्णास्तत्र सम्भूय कथं वृत्तेराश्रयतां प्राप्यार्थं बोधयितुं शक्नुवन्ति। अनुपपत्तिमेनामर्थावबोधे विपत्तिरूपामन्यथा परिहर्तुमशक्नुवाना वैयाकरणाः स्फोटं नित्यमङ्के निधाय सुखेन निरस्तैतद्विपद आशेरते। तथा हि—स्फोटः निरवयवः आन्तरः कश्चित् स्फोटात्मना शब्दात्मको वक्तुः श्रोतुश्च हृदयेऽवस्थितो ध्वनिधर्मैरूषितः, एकोऽप्यनेकधा भासमानो घकाराकारादिवर्णैर्वैखरीरूपैरभिव्यक्तोऽर्थं बोधयतीति स्थितिः। तथा चोक्तं वाक्यपदीये—

> प्रतिबिम्बं यथान्यत्र स्थितं तोयक्रियावशात्[1]।
> तत्प्रवृत्तिमिवान्वेति स धर्मः स्फोटनादयोः[2] ॥ इति।

तस्य च नित्यतया वृत्त्याश्रयत्वमपि सूपपादम्।

स्फोटस्य स्वरूपम्

मूलाधारस्था पवनसंस्कारीभूता स्पन्दरूपिणी **परावाक्**, ततो नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिव्यक्ता **पश्यन्तीत्युच्यते**। ततो हृद्देशमागच्छता वायुनाऽभिव्यक्ता सूक्ष्मरूपा तत्तदर्थवाचकस्फोटरूपा **मध्यमावागुच्यते**। तत् आस्यपर्यन्तमागच्छता तेन वायुना ऊर्ध्वदेशमाक्रमता च मूर्द्धानमाहत्य परावृत्य च तत्तत्स्थानेष्वभिव्यक्ता परश्रोत्रेणापि ग्राह्या **वैखरी** वागुच्यते। श्रूयमाणवर्णा वैखरीवाग्रूपा। तथा चोक्तं परमलघुमञ्जूषायाम्—

> परावाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता।
> हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा ॥ इति।

मध्यमावाक् स्फोटरूपा वैखरीनादेन कत्वखत्वादिना विभिन्नरूपेण रूषिताऽभिमतमर्थं प्रकाशयति। अभिव्यक्ताऽपि मध्यमा वाग् वैखरीनादेन यावत् कत्वादिना रूषिता न भवति, तावन्नार्थं बोधयितुं क्षमते। एवं वैखरीनादः शब्दनशब्दन्यायेन

---

१. यथाऽन्यत्र तोये स्थितं भासमानं प्रतिबिम्बं वस्तुतोऽक्रियमपि तोयक्रियावशात् तत्प्रवृत्तिं जलक्रियाचाञ्चल्यमन्वेति अनुगच्छति, स स्फोटनादयोर्धर्मः सादृश्यं नादवर्तिनं क्रमं कत्वह्रस्वत्वादिकम्, अतथाभूतोऽपि स्फोटोऽनुगच्छति इति तट्टीका।

२. वाक्यपदीयम् १।४९।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

परश्रोत्रदेशं गतः श्रवणीयतां भजमानः परस्यापि श्रोतुरन्तस्थं स्फोटमभिव्यनक्ति, ततश्चार्थबोधः। वक्तुरन्तस्थं स्फोटं झटित्येव वैखरीनादो व्यनक्ति। श्रोतुश्चान्तस्थं स्फोटं चिरेणेति। अत एव विलम्बेनार्थबोध इति सर्वानुभवसिद्धम्।

तदयं निष्कर्षः—व्यञ्जकेषु वर्णेषु ध्वनिं व्यवहरन्ति वैयाकरणाः, तथैव काव्येऽपि व्यञ्जकेषु शब्दार्थादिषु ध्वनिव्यवहारमामनन्ति कवयः। अत एवोक्तं ध्वनिकृता—'परिनिश्चितनिरपभ्रंशशब्दब्रह्मणो विपश्चितां मतमाश्रित्यैव प्रवृत्तोऽयं ध्वनिव्यवहार इति तैः सह किं विरोधाविरोधौ चिन्त्येते'[1] इति।

नैयायिकपद्धत्या शब्दजाः शब्दाः श्रोत्रपथमायान्तीति घण्टायां वाद्यमानायां शब्दजशब्देष्वनुरणनात्मकेषु लोका अपि ध्वनिं व्यवहरन्ति। नैयायिकानामपि तत्र ध्वनिशब्दोल्लेखो दृश्यते। इत्येवं बहुत्र ध्वनिव्यवहारः।

इदमत्रानुसन्धेयम्—व्यञ्जके ध्वन्यात्मके शब्दे ध्वनिव्यवहारः, न व्यङ्ग्ये स्फोटे। काव्ये तु व्यञ्जके व्यङ्ग्ये तद्व्यापारे च ध्वनिपदं प्रयुज्यते। व्यञ्जकः सहृदयहृदयानामेवार्थं गमयति गम्यमानः चमत्कारकारी भवति, काव्ये अन्यत्र तु गृहीतसङ्गतिकानां सहृदयासहृदयानामर्थावबोधकः, न तेन कश्चिच्चमत्कारः[२]।

केवलशब्दार्थसङ्केतग्रहवतामपि नादाभिव्यङ्ग्यः स्फोटऽर्थमभिधत्ते न तु सहृदयानामेवेति। उक्तञ्च ध्वनिकृता—'वाच्यवाचकसम्मिश्रः शब्दात्मा काव्यमिति व्यपदेश्यो व्यञ्जकत्वसाम्याद् ध्वनिरित्युक्तम्' इति।

अस्य ध्वनेर्लक्षणम्

यत्रार्थः शब्दो वा उपसर्जनीकृतस्वार्थौ।
व्यङ्क्तःकाव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः॥ इति।

व्यञ्जनाव्यापारस्य च वाच्यलक्ष्यार्थातिरिक्तार्थबोधहेतुत्वं व्यञ्जनास्वरूपम्। तथा चोक्तम्—'योऽर्थस्यान्यधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा' इति।

लक्षणमुदाहरणञ्च न वितन्यते समयाभावात्। एवं ध्वनेर्भेदावपि नेह विचारितौ।

न्यायमतेन व्यञ्जनाविचारः

व्यङ्ग्यार्थान् अभ्युपगच्छन्तोऽपि तत्प्रतीतिनिर्वाहाय व्यञ्जनाव्यापारं नानुमन्यन्ते नैयायिकाः। तथाहि—कारणं द्विविधं भवति—१. ज्ञायमानम् २. अज्ञाय-

१. ध्वन्यालोके, तृतीय उद्द्योतः।

२. योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः।
शरीरं व्याप्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवाग्निना॥
येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद् विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभावयोग्यता, ते सहृदयपदभाजः सहृदया इति (लोचनम्–१, उद्द्योते)।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मानञ्च । यथा धूमो ज्ञायमानो वह्निमनुमापयितुं शक्नोति, नान्यथा । चक्षुरादिना पर्वतादौ धूमं ज्ञात्वैव वह्निमनुमिनोतीति भावः ।

वह्निः स्वरूपसन्नेव न तु ज्ञायमान एव दाहं प्रति कारणं भवति । वह्निं जानान एव न दाहमनुभवति, अपि तु तमजानानोऽपि । तस्माद् वह्निः स्वरूपत एव दाहजनक इति । तदेवं व्यञ्जना ज्ञाता, अज्ञाता वा कारणमिति विचिकित्सा जायते ।

तत्र नाद्यः, शक्तेर्ग्राहिका यथा 'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च'[1] इत्यादिना प्रतिपादिताः सन्ति, न तथा व्यञ्जनाग्राहकत्वेन केचन काव्ये निर्दिष्टाः । यदि च ज्ञाता व्यञ्जना कारणं भवेत्, तदाऽवश्यं तदुपायतया केषाञ्चिन्निर्देश उपलभ्येत । एवमेव इदं पदमस्मिन्नर्थे शक्तम्, इदमस्मिन्नित्यादिरूपेण शक्तिग्रहो जायते, न तथा व्यञ्जनाग्रहः केनचिद् बोध्यते ।

न द्वितीयोऽपि, अज्ञाता चेत् कारणं तदा सर्वेषां सहृदयासहृदयानां समानो बोधः स्यात् । तथा च सहृदयानामेव व्यङ्ग्यार्थप्रतिपत्तिः, नान्येषामिति विभागोऽनुपपन्नः स्यात् ।

यदि च ज्ञानसामग्री एव तद्ग्राहिका, तदापि पूर्वोक्तदोषानतिलङ्घनात् । सर्वसंवेद्यताप्रसङ्गस्तदवस्थ एव । किञ्च, अन्वयबोधे तात्पर्यज्ञानस्य कारणकोटौ प्रवेशे व्यभिचारात् कार्यतावच्छेदकसङ्कोचेन व्यभिचारवारणसम्भवेऽपि गौरवपराहतत्वाद्धेयम् ।

न च सर्वत्र व्यङ्ग्यार्थबोधेऽपि तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वाभ्युपगमात् क्व व्यभिचारः ? तथा च कार्यतावच्छेदककोटौ न सङ्कोच इति न गौरवमिति वाच्यम्; व्यञ्जनावादिनो मते व्यङ्ग्यार्थबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वानभ्युपगमात् । अत एव—'वयस्या नागरासङ्गाद् अङ्गानां हन्ति वेदनाम्'इत्यादौ वयस्या नागरपुरुषसंयोगादङ्गानां वेदनां हन्तीति तात्पर्यवशेन शक्यार्थबोधानन्तरं तात्पर्याविषयीभूतस्यापि वयस्या=हरीतकी, नागरयोगात् = शुण्ठीयोगाद् अङ्गानां वेदनां हन्तीत्यर्थस्य बोधोऽभिधामूलव्यञ्जनातो जायते । तादृशबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वे शक्त्यैव तादृशार्थप्रतीतेरभिधामूलव्यञ्जनायाः स्वीकारो निर्हेतुकः स्यात् ।

किञ्च, शक्यार्थबोधात् प्राग् व्यङ्ग्यार्थबोधवारणाय व्यङ्ग्यार्थबोधं प्रति शक्तिजन्यबोधस्य हेतुतायाः स्वीकरणीयतया गौरवमापद्येत ।

न च व्यञ्जनाया वृत्तित्वानभ्युपगमे तत्र तत्रानुभवसिद्धस्य व्यङ्ग्यार्थबोधस्यानुपपत्तिः स्यात् । अतस्तदनुपपत्तिरेव तां कल्पयतीत्यर्थापत्तिप्रमाणगम्यतैवेति

---

१. काव्यप्रकाशः—तृतीय उल्लासे । २. वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा—पृ० ४७ ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

वाच्यम्, व्यञ्जनामन्तरापि तादृशबोधस्य मनसैवोपपत्तेः। ज्ञानलक्षणसन्निकर्षसहकारेण मन एव विशिष्टां धियं जनयिष्यतीति न काचिदनुपपत्तिः।

ननु शब्दे श्रुते ततो बोधान्तरं सुखविशेषोऽनुभूयते, अन्यथा स नानुभूयत इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशसुखविशेषं प्रति तथाविधस्य कारणता कल्पनीया। तदपलापे सुखविशेषस्यापि अपलापापत्तेः।

मैवम्, मनोरथप्रभवं सुखमपि चमत्कारकारित्वेनानुभूयते। कतिपये मनोरथरथमारुह्यानन्दमानन्दमनुभवन्तीति न चित्रम्। अतो मानसस्यापि बोधस्य चमत्कारजनकत्वेन सुखोपलब्धेरबाधात्।

यदि च मानसस्य बोधस्य प्रत्येकपदार्थोपस्थितिमूलकतया 'ममापि जन्म तत्रैव भूयात्, यत्र गतो भवान्' इत्यत्र मरणाद्युपस्थापकपदाभावात् कथं मरणस्य मानसो बोधः सम्भावयितुं शक्यते? मम तु व्यञ्जनायाः कारणत्वोपगमेन मरणपदप्रयोगमन्तरेणैव तादृशबोधसम्भवेनानुपपत्तेरनवकाशादिति न शङ्कनीयम्; तादृशवाक्यज्ञानस्य तादृशवाक्यान्तर्गतजन्मादिपदज्ञानस्य वा तदुपस्थापकत्वकल्पनात्।[1]

किञ्च, अतिरिक्ताया व्यञ्जनावृत्तेः स्वीकारे व्यङ्ग्यार्थबोधं प्रति व्यञ्जनाजन्यपदार्थोपस्थितेरेवं शब्दशक्तिमूलव्यञ्जनास्थलेऽतात्पर्यविषयस्यापि बोध इत्यादिकल्पनायां गौरवाद् मानसो बोध एवाङ्गीकार्यं इति वदन्ति। जगदीशभट्टाचार्याः शब्दशक्तिप्रकाशिकायां व्यञ्जनाबोधं मानसं बोधं बोधयामासुः।

अत्रेदं प्रतिसमाधीयते

व्यञ्जनामनङ्गीकृत्य मानसेन बोधेन चमत्कारसारो ध्वनिरुपपाद्यते। तत्रायं संशयः–किं मानसो बोधः स्मरणात्मकः, तद्भिन्नो वा, नाद्यः, स्मृतेः संस्कारजन्यतया संस्कारोद्बोधे सत्येव स्मरणात्मकस्तादृशो बोधः सम्भवति, नान्यथा। संस्कारश्चानुभवात्मकेन ज्ञानेन जायते। येन क्रमेणानुभवः, तेनैव क्रमेण संस्कारस्य सत्त्वेऽपि तदुद्बोधे क्रमाभावेन विपर्ययेणापि संस्कारोद्बोधस्योदयेन स्मृतिर्वैपरीत्येनापि स्यात्। तथा च प्रथममिष्टस्य पश्चात् स्मरणं पश्चादिष्टस्य बोधस्य पूर्वं स्मरणम्। तथा सति कथं न चारुता विलोपं प्राप्नुयात्? कथञ्च सर्वेषां सहृदयानां समाना स्मृतिः? यया समानो बोधः स्यात्। संस्कारक्रमेण स्मरणमिति त्वनुभवविरोधादेव वक्तुमशक्यम्।

नापि द्वितीयः—संस्कारसहकारं विनैव मानसो बोधो यदि विवक्ष्यते, तदा मनसः प्रवृत्तेर्नियामकाभावात् सङ्गतासङ्गतयोर्बोधप्रसङ्गात्। अथ मानसबोध-

---

१. किमत्र तादृशवाक्यज्ञानस्य स्मृतिजनकत्वमुत व्यञ्जनायाः? इत्यत्रान्यतरसाधकप्रमाणानुपलम्भेन व्यञ्जनानिराकरणे दुर्बला युक्तिः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नियामकः कश्चित् कल्प्यते, तदा नियामकान्तरकल्पनापेक्षया व्यञ्जनास्वीकार एवोचितः।

किञ्च, नाट्यदर्शन-काव्यश्रवणाभ्यां यादृशोऽलौकिकश्चमत्कारोऽनुभूयते, न तथा मानसिकेन बोधेन। अन्यथा प्रयाससाध्ये नाट्यादौ किमिति प्रवृत्तिर्दर्शकानां सफला भवेत्, मनसैव तत्सिद्धेः।

न च व्यञ्जना शब्दव्यापाररूपा भवन्ती तदैवार्थबोधने क्षमा स्यात्, यदा शब्दादेर्व्यञ्जकस्य व्यङ्ग्यार्थेन सह कश्चित् सम्बन्धः प्रतिभायात्। सम्बन्धमन्तराऽसम्बद्धत्वाविशेषाद् यस्य कस्यापि भानप्रसङ्ग इति वाच्यम्; 'सोऽर्थः तद्व्यक्तिसामर्थ्ययोगी शब्दश्च कश्चन' इत्यनेन समाहितत्वात्। शब्दस्य साक्षात् सम्बन्धी वाच्योऽर्थः, तस्य सम्बन्धी व्यङ्ग्योऽर्थ इति परम्परया स्वसम्बन्धितामुपगच्छति। साक्षात् सम्बन्धस्यात्राकिञ्चित्करत्वात्।

यत्तु व्यञ्जना ज्ञाता, अज्ञाता वा बोधिकेति विकल्पमभिधाय दूषणाभिधानम्, तदपि न युक्तिसहम्। ज्ञाताया व्यञ्जनाया बोधकत्वे बाधकाभावात्।

वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः।
प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्टयात् प्रतिभाजुषाम्॥

इत्यादयो व्यञ्जनयार्थबोधने सहकारितया गणिताः व्यङ्ग्यार्थप्रतीतौ सहकारित्वमेषां तादृशार्थेन सह व्यञ्जकानां सम्बन्धग्रहणरूपमेवेति स्पष्टं सुधियाम्।

अत्रापरो महिमभट्ट एवं वदति। अयं शब्दे केवलमभिधाशक्तिमेव स्वीकरोति। अर्थे चानुमित्यर्थं लिङ्गतामेव मन्यते। उक्तञ्च व्यक्तिविवेके—'शब्दे चैकाभिधाशक्तिः अर्थस्यैकैव लिङ्गता' इति। वाच्येनार्थेन लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थश्चानुमिनुते।

कुन्तकोऽप्यभिधामेकां शक्तिमङ्गीकरोति। वक्रोक्तिः=प्रसिद्धाभिधानव्यतिरेकिणी विचित्रैवाभिधाशब्दस्य क्षणिकतया तद्विनाशानन्तरं वाच्यार्थादेव लक्ष्यार्थस्यावगतिरिति न लक्षणा शब्दस्य व्यापार इति।

तदयं सङ्ग्रहः—वृत्तिविषये अधोदर्शितानि विभिन्नमतानि प्राधान्येनोपलभ्यन्ते। तानि च—

१. **महिमभट्टादीनां मते**—अभिधैव केवला शब्दवृत्तिः।
२. **नैयायिकानां मते**—अभिधा, लक्षणा च वृत्तिद्वयम्।
३. **मम्मटमते**—अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना चेति वृत्तित्रयम्।
४. **विश्वनाथादिमते**—अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना, तात्पर्यञ्चेति वृत्तिचतुष्टयम्।
५. **केषाञ्चिदन्येषां मते**—अभिधा, लक्षणा, तात्पर्यञ्चेति वृत्तित्रयम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

व्यञ्जनायाः साधने विविधा युक्तयः काव्ये प्रदर्शिताः। तास्तत एवानुसन्धेयाः। काव्यप्रकाशकारस्य युक्तिमेकां प्रदर्शयामि। सप्रयोजनलक्षणायाः स्थले 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ शैत्यपावनत्वातिशयबोधनाय गङ्गापदं तीरे लक्षणया प्रयुक्तम्। प्रयोजनविशेषोन्मेषं विना जघन्यवृत्तेर्लक्षणायाः कस्तत्रोपयोगः? तीरादिपदप्रयोगेण साक्षादेव तद्बोधसम्भवात्। तथा च यस्य प्रयोजनस्य प्रतिपिपादयिषया लक्षणोपास्यते, तस्य प्रतीतिर्नाभिधया शक्यते कर्तुम्, तीरादौ गङ्गापदस्य सङ्केताभावात्। सङ्केतितस्यैवार्थस्याभिधया प्रतिपादनात्। नापि लक्षणया बोधः सम्भवति, मुख्यार्थबाधादेर्लक्षणाबीजस्याभावात्। प्रयोजने लक्षणायां तस्या लक्षणाया अपि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थापातः।

न च शैत्यपावनत्वादिप्रयोजनविशिष्टे तीरे गङ्गापदस्य लक्षणा स्वीक्रियते। तथा च प्रयोजनस्य लक्षणयैव प्रतीतेर्नानुपपन्नं किमपि इति वाच्यम्।

मीमांसकमते ज्ञानेन घटादौ विषये ज्ञाततधर्मं उत्पाद्यते। तेन ज्ञाततधर्मेण ज्ञानस्यानुमानं भवति।

न्यायमते 'अयं घटः' इत्याकारकज्ञानस्य व्यवसायात्मकस्य **'घटमहं जानामि'** इत्यनुव्यवसायेन प्रकाशो भवति। उभयत्रापि ज्ञानम्, ज्ञातताम् अनुव्यवसायं वा न विषयीकरोति, तथेहापि लक्षणा प्रयोजनमन्तर्भाव्य नात्मानं लब्धुमर्हति। (लेखविस्तरभयान्न प्रतन्यते) तथा प्रयोजनप्रतिपत्तिः शाब्दी अभिधालक्षणाभ्यामनुपपन्ना वृत्त्यन्तरमाश्रयन्ती व्यञ्जनायामेव पर्यवस्यतीति। तदुक्तं काव्यप्रकाशे—**'विशिष्टे लक्षणा नैवम्'** इति।

अनुमानेन व्यञ्जनाया अनवकाशप्रक्रिया व्यक्तिविवेकादौ प्रदर्शिता, तत्खण्डनाय विस्तरेण न प्रयते। एतावदेव तद्विषये वक्तुमिच्छामि यदनुमानं प्रमाणं तेन प्रमात्मकं ज्ञानं जायते। धूमेन पर्वतादौ वह्निमनुमाय तत्र गतो नियमेन वह्निमुपलभते। सद्धेतुश्चानुमापको नासद्धेतुः। तथोक्तं कुसुमाञ्जलौ—

यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते।
विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिका बलम्[1]॥ इति।

एवं सर्वो लोकस्तदनुमानसामग्रीमुपलभ्य तमेवैकमनुमिनोति यस्यानुमानसामग्रीमुपलब्धवान्। न हि समानया सामग्र्या कश्चिदन्यत् कश्चिदन्यदनुमिनोति।

व्यञ्जनायान्तु पूर्वोक्ता नियमा न सन्ति। अनया जायमानः प्रत्ययः प्रमात्मक एवेति नियमानङ्गीकारात्, अप्रमात्मकस्यापि ज्ञानस्य तत उत्पत्तेरभ्युपगमात्।

---

१. न्यायकुसुमाञ्जलिः—४।२।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न वा सद्धेतुरेवात्रार्थप्रकाशकः, असद्धेतुनाऽपि व्यङ्ग्यार्थावगतेः सम्भवात्। 'भ्रम धार्मिक विश्वस्तः' इत्यादि वक्तुं प्रवृत्ताया: कस्याश्चिदुक्तिः प्रामाणिकी व्यवधायैव न व्यञ्जनयाऽर्थस्य प्रतीतिः।

एवमेव 'अस्तं गतः सूर्यः' इत्यनेन 'वह्निमान् धूमात्' इत्यत्रैव न सर्वस्यैक-विधोऽर्थः प्रतीयते; किन्तु बोद्धव्यभेदाद् बोधो भिद्यत इत्यादिखण्डनप्रकार ऊह-नीयः। अत एवानुमितिसामग्रीपारदृश्वानो जगदीशभट्टाचार्यप्रभृतयो नैयायिका अनुमितौ तामन्तर्भावयितुं नाचेष्टन्त, प्रत्युत मानसे बोधे तदन्तर्भावाय प्रायतन्त।

इदमपि प्रतिपाद्यते

न व्यञ्जकादिपदप्रयोगमात्रदर्शनं तत्र व्यञ्जनावृत्तिमवगमयति। यथा पार्थिवं द्रव्यं कस्यचिद् गन्धस्य व्यञ्जकमत्र व्यञ्जकशब्दो बुद्धिगोचरतामात्रं बोध-यति, न तु व्यञ्जनया बोधमवगमयति; अन्यथाऽपसिद्धान्तापातो नैयायिकानां स्यात्।

एवमेवायमर्थो भाष्ये ध्वनितः, एषा परिभाषा भाष्ये ध्वनितेत्यादावपि निश्चेयम्। अर्थापत्त्यादिप्रमाणेन तत्रार्थावगतिर्भवति, न तु व्यञ्जनाव्यापारेण।

सांख्येऽपि कारणेन कार्याभिव्यक्तिरित्यादौ व्यञ्जनाव्यापारजन्या नाभि-व्यक्तिः, अपि तु बुद्धिविषयता मात्रमिति युक्तमुत्पश्यामः।

एवञ्च व्यञ्जनावृत्तिरतिरिक्ता सिध्यन्ती काव्यात्मभूतं रसमुन्मीलयन्ती कविजनमानसमुल्लासयन्ती प्रामाण्यमश्नुवाना विजयत इति शिवम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

❋ श्रीहरिः ❋

राजनीतिदर्शनबिन्दुः[1]

पुरुषार्थमीमांसा

प्रथमं प्रवचनम्

प्रवक्तारः—

पूज्यपादा विद्वन्मूर्धन्या अनन्तश्रीविभूषित-स्वामिश्रीहरिहरानन्दसरस्वती-
(श्रीकरपात्र) महोदयाः

नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ।
नमोऽस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोऽस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ॥

अर्थनिरूपणम्

पुरुषैरर्थ्यंते काम्यते इति व्युत्पत्त्या पुरुषकामनाविषयतया धर्मार्थकाममोक्षाः पुरुषार्थाः। भगवद्भक्तिश्च पञ्चमः पुरुषार्थः। तत्रापि धर्मार्थौ सुखसाधनत्वेन काम्यौ, अन्ये तु सुखरूपत्वात् काम्याः। तेष्वपि सातिशयं सुखं कामो निरतिशय-सुखरूपावन्तिमौ। धर्माविरुद्धावर्थकामावपि आदरणीयावेव। प्राणिमात्रस्य प्रति-दिनं क्षुत् पिपासा-शीतातपादिबाधानिवारणाय भोजनवस्त्राद्यपेक्षा प्रतिदिनं जायते। तत एव वार्ताविद्याप्रादुर्भावः। वर्तते आत्मस्थितिं लभते, अर्थाद् जीवत्यनयेति वार्ता। कृषिः वाणिज्यम्, गवादिपालनम्. शिल्पञ्च वार्तापदेन व्यवह्रियन्ते। "कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च वार्ता" (कौ० अ० शा० –अधिक० १, अ० ४, प्रक० १)। ब्राह्मणानां कृते विहितानां याजनाध्यापनप्रतिग्रहशिलोञ्छादिवृत्तीनाम्, राजन्यानां कृते विहितानां प्रजापालनयुद्धादिकानामपि जीविकासाधवत्वेन तत्रैवान्त-र्भावः। शास्त्राविरुद्धानां लौकिकानामपि कर्मणां धर्मादनपेतत्वेन धर्मपदव्यपदे-श्यता। क्षुदादिबाधानां प्रात्यहिकत्वादेव स्थायिरूपेण प्रभूतार्थोत्पादनसङ्ग्रहादि-

---

१. वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य द्वादश (१२) दीक्षान्तमहोत्सवावसरे विश्वविद्यालये-नायोजितायां गङ्गानाथझा-प्रवचनमालायां पूज्यपादैः विद्वन्मूर्धन्यैः अनन्तश्रीविभूषितैः स्वामिश्रीहरिहरानन्दसरस्वती (श्रीकरपात्र) महोदयैः प्रदत्तमिदं विशिष्टव्याख्यानम्—**सम्पादकः।**

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

व्यवस्था भवति। तत्रापि घृतदुग्धान्नवस्त्रादिप्रत्यक्षभोग्यसामग्रीणां चिरस्थायित्वासम्भवेन मुद्रा-स्वर्ण-रत्न-भूम्याकरादिरूपेणाप्यर्थसङ्ग्रहो भवति। "अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" अम० ना० व० ८६ इति अमरकोषानुसारेणार्थशब्दस्य पञ्चार्था भवन्ति। अत्र रैपदेन भूम्याकर-रत्न-स्वर्ण-धन-पशुपुत्रादयो विवक्ष्यन्ते।

अद्यत्वे तु व्यवहारसौकर्याय राजमुद्राङ्कितपत्रादि (हुण्डी-नोट-चेक) रूपेणाप्यर्थः सङ्गृह्यते। वस्तुविनिमयसौकर्याय सङ्ग्रहाय च सर्वमेतत्प्रचलितम्। यथा मुद्राभिर्वस्तूनि प्राप्यन्ते, तथैव श्रमेण विद्यया च मुद्रादीनि वस्तूनि लभ्यन्ते। तत्रोपयोगितामूल्य-विनिमयमूल्यभेदेन मूल्यद्वैविध्यम्। जलवाय्वादिकं जीवनधारणायात्यन्तोपयुक्तमपि यावन्नापणे विक्रीयते, तावदुपयोगितामूल्यवत् सर्वत्र सौलभ्यात्। यदा तु जलमपि दौर्लभ्याद्विक्रियते, तदा तदपि विनिमयमूल्यवद् भवति। तत्र रिकार्डो प्रभृतीनां पाश्चात्यानां दृष्ट्वा लिप्सा-दौर्लभ्याभ्यां वस्तुमूल्यं वर्धते, तद्ध्रासात्तु ह्रसति। मार्क्सदृष्ट्या तु श्रम एव विनिमयमूल्यकारणं भवति। श्रमस्यापि शरीरबुद्धिभेदेन द्वैविध्यम्। शरीरश्रमापेक्षया बुद्धिश्रमवैशिष्ट्यम्। कौटलीयादिभारतीयार्थशास्त्रदृष्ट्या तु मनुष्यवती भूमिरर्थः। प्रकृति (कच्चा माल) तद्गुणाद्विविधश्रमवद् मनुष्यविशिष्टा भूमिरर्थः। "अद्रव्यप्रयत्नो बालुकाक्वाथनादनन्यः" (चा० नी० सू० ५।२६), "अधनस्य बुद्धिर्न विद्यते" (चा० नी० सू० ४।५८) "हितमप्यधनस्य वाक्यं न गृह्यते" (चा० नी० सू० ४।५९), "अधनः स्वभार्ययाप्यवमन्यते" (चा० नी० सू० ४।६०) इत्यादिसूत्रैः कौटिल्येनार्थस्यानिर्वार्यता प्रतिपादिता।

लिप्सा-दौर्लभ्यादिकन्तु तदाश्रितमेव मूल्यवृद्धिह्रासादिकारणं भवति। प्रकृतिद्रव्याणाम्, यन्त्राणाम् मुद्राणां श्रमिकाणाञ्च सहयोगेनैवाद्यत्वे समुत्पादबाहुल्यम्। श्रमिकमन्तरा प्रकृत्यादीनां नैरर्थक्यम्, तदन्तरा च श्रमिकनैरर्थक्यं स्पष्टं दृश्यते।

अर्थरूपस्य पुरुषार्थस्यापि परमेश्वरैश्वर्ये एव पर्यवसानम्।

सीतोपनिषदि हलाग्रादुत्पन्नायाः सीताया एव हिरण्यरत्नफलपुष्पादिविविधसमृद्धिरूपत्वं तस्या एवानन्तब्रह्माण्डगतानन्तैश्वर्याधिष्ठातृत्वं चोक्तम्। मूलप्रकृतिरूपत्वात् प्रणवप्रकृतिरूपत्वाच्च सा प्रकृतिः। सीतेति त्रिवर्णात्मा।

विष्णुः प्रपञ्चबीजञ्च माया ईकार उच्यते।
सकारः सत्यममृतं प्राप्तिः सोमश्च कीर्त्यते॥

सा च शक्त्यासना। इच्छाशक्तिः, क्रियाशक्तिः साक्षाच्छक्तिरिति च व्यपदिश्यते। इच्छाशक्तिः श्री-भू-नीलात्मिका भद्ररूपिणी प्रभावरूपिणी सोमसूर्याग्निरूपा। सोमात्मिका ओषधीनां प्रभवति। कल्पवृक्ष-पुष्प-फल-लता-गुल्मात्मिका औषधभेषजात्मिका अमृतरूपा देवानां महस्तोमफलप्रदा अमृतेन तृप्तिं जनयन्ती

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

देवानामन्नेन, पशूनां तृणेन, तत्तज्जीवानां भोगशक्तिर्भोगरूपा कल्पवृक्षकामधेनुचिन्तामणिशङ्खपद्मनिधिनवनिधिसमाश्रिता।

सैव च वीरशक्तिश्चतुर्भुजाभयवरदपद्मधरा किरीटाभरणयुता सर्वदेवैः परिवृता कल्पतरुमूले चतुर्भिर्गजैः रत्नघटैरमृतजलैरभिषिच्यमाना, सर्वदेवैर्वन्द्यमाना, अणिमाद्यैश्वर्ययुक्ता, सम्मुखे कामधेनुना स्तूयमाना, जयाद्यप्सरःस्त्रीभिः परिचर्यमाणा, आदित्यसोमाभ्यां दीपाभ्यां प्रकाश्यमाना, तुम्बुरुनारदादिभिर्गीयमाना राकासिनीवालीभ्यां छत्रेण ह्लादिनी, मायाभ्यां चामरेण, स्वाहास्वधाभ्यां व्यजनेन, भृगुपुण्यादिभिरर्च्यमाना देवी दिव्यसिंहासने पद्मासनारूढा सकलकारणकार्यकरी विराजते।

तस्या एव मूर्तिरहस्ये शाकम्भरीरूपेण वर्णनम्—

पुष्पपल्लवमूलादिफलाढ्यं शाकसञ्चयम्।
काम्यानन्तरसैर्युक्तं क्षुत्तृण्मृत्युजरापहम्॥

शाकम्भरीरूपमिति शेषः।

शाकम्भरीं स्तुवन् ध्यायन् जपन् सम्पूजयन्नमन्।
अक्षय्यमश्नुते शीघ्रमन्नपानादि सर्वशः॥

या च परमानन्दरसामृतमूर्तेर्भगवतो रामचन्द्रस्य माधुर्यसारसर्वस्वरूपा परमान्तरङ्गा सैव तदीयतरङ्गस्थानीया परमैश्वर्याधिष्ठात्री महालक्ष्मीः। सैव च वीरशक्तिः। सैव च लाङ्गलाद्युपलक्षितविविधोद्योगबौद्धादिश्रमसाध्या अर्थरूपापि लक्ष्मीः। सैव यथा ब्रह्मविद्यारूपेण त्रयीरूपेण च व्यज्यते, तथैव वार्तारूपेणापि व्यज्यते।

'मोक्षार्थिभिर्मुनिभिरस्तसमस्तदोषै-
विद्यासि सा भगवती परमा हि देवी॥'
'शब्दात्मिका सुविमलर्ग्यजुषां निधान-
मुद्गीथरम्यपदपाठवतां च साम्नाम्।
देवित्रयी भगवती भवभावनाय
वार्तासि सर्वजगतां परमार्तिहन्त्री॥'

आत्मनियन्त्रणमन्तरोद्दामकामप्रवृत्त्या धर्माथौं वाधितौ भवतः। अधर्मेण पूर्वं धनं वर्धते, परं तदनर्थानुबन्धं भवति।

तदुक्तम्—

वर्धत्यधर्मेण नरस्ततो भद्राणि पश्यति।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्त विनश्यति॥

(म० भा०, व० प० ९४।४)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तथा—

अधर्मेणैधते तावत् ततो भद्राणि पश्यति ।
ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ।।
(म० स्मृ० ४।१७४)

तत एव कौटल्य आह—

'सुखस्य मूलं धर्मः १, धर्मस्य मूलमर्थः २, अर्थस्य मूलं राज्यम् ३, राज्यस्य मूलमिन्द्रियजयः ४, इन्द्रियजयस्य मूलं विनयः ५, विनयस्य मूलं वृद्धोपसेवा ६, वृद्धोपसेवाया विज्ञानम् ७। (चाणक्यनीतिसूत्रम्, अ० १)

वेदेऽपि—

मूर्धाहं रयीणां मूर्धासमानानां भूयासम् ।
(अ० वे० सं० १६।१।३।१)

नाभिरहं रयीणां नाभिः समानानां भूयासम् ।
(अ० वे० सं० १६।१।४।१)

अत्र यजमानो भगवन्तं प्रार्थयते

"धनानां धनिकानाञ्चाहं मूर्धा श्रेष्ठः केन्द्रश्च स्याम्" ।

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।
धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ।।१२।।
(अ० वेद० सं० २०।१७)

बृहस्पतिरिन्द्रश्च युवां दिव्यस्य पार्थिवस्य च धनस्य स्वामिनौ ।
स्तुवते मर्त्यं धनादिदेयः स्वस्तिभिः क्षेमैः यूयं पात रक्षत ।

अत्र सायणभाष्यम्—हे बृहस्पते । त्वञ्च इन्द्रश्च । युवं युवाम् । दिव्यस्य दिवि भवस्य । वस्वः वसुनः । ईशाथे स्वामिनौ भवथः । उत अपि च । पार्थिवस्य वस्व ईशाथे ।

यस्मादेवं तस्मात् स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते । कीरये स्तोत्रे मह्यम् । चिद् इति पूरणः । रयिं धनम् | धत्तम् प्रयच्छतम् । हे देवा यूयं च इन्द्रमनुसृत्य । न अस्मान् । स्वस्तिभिः क्षेमैः । सदा । पात रक्षत ।

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।
वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजिनेना जयेम् ।।
(अ० वे० सं० २०।१७।१०)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भो पुरुहूत इन्द्र ! वयं त्वत्प्रदत्ताभिर्गोभिः पृथिव्या वाण्या च दरिद्रतां दुर्मतिश्च तरेम, त्वद्दत्तधनेनान्नेन विश्वेषां क्षुधम्। राजभिर्दत्तैर्धनैः सर्वश्रेष्ठधनपतयो भवामः। शत्रून् पातकानि च जयेम।

अत्र सायणभाष्यम्—हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र। वयं धौषेयाः सुहस्त्या यजमानास्त्वयानुगृहीताः सन्तः। गोभिः त्वया दत्ताभिः। दूरेषां दुष्टगमनाम्। अमतिं दारिद्र्यं तरेम निस्तरेम। किञ्च यवेन उपलक्षणमेतत्, त्वया दत्तैर्यवव्रीह्यादिभिः। विश्वां सर्वां पुत्रभृत्यादिविषयाम्। क्षुधं अशनेच्छाम्। तरेमेति शेषः। किञ्च, प्रथमाः तवानुग्रहेण समानानां मध्ये मुख्यभूता वयम्। राजभिः क्षत्रियैर्भूपालैः। धनानि बहूनि। लभेमहीति शेषः। एवं सम्पन्नेषु सत्सु अस्माकेन अस्मत्सम्बन्धिना। वृजिनेन बलेन। ययेम्। शत्रूनिति शेषः।

स्तुता मया वरदा वेदमाता प्रचोदयन्तां पावमानी द्विजानाम्।
आयुः प्राणं प्रजां पशुं कीर्तिं द्रविणं ब्रह्मवर्चसम्।
मह्यं दत्त्वा व्रजत ब्रह्मलोकम् ॥ १ ॥
(अ० वे० सं० १९।७२)

अस्मिन्नपि मन्त्रे—आयुःप्राणप्रजापशुकीर्तिद्रविणब्रह्मवर्चसादिप्रार्थना दृश्यते।

अत्र सायणभाष्यम्—स्वानुष्ठितकर्मणो निरभिसन्धिना सर्वार्थं फलाशासनं स्वस्याविकलं भवतीत्यभिप्रायेण मन्त्रद्रष्टा ऋषिः स्वानुष्ठितवेदाध्ययनेन गायत्रीजपेन वा द्विजानां आयुरादिफलमाशास्य तन्मध्यवर्तिनः स्वस्यापि फलं सिद्धवदनुवदति। मया वेदाध्यापकेन सावित्रीं जपता वा स्तुता अभिष्टुता स्वभ्यस्ता। वरदा इष्टकामप्रदात्री। पावमानी पवमानः पापात् परिशोधका सूत्रात्मा, तत्प्रतिपादिका पावमानी। वेदमाता वेदस्य ऋगादिरूपस्य माता सर्ववेदसारत्वेन मातृवत् प्रधानभूता सावित्री वेद एव वा माता मातृवद्धितकारित्वात्। "वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः।" (या० स्मृ० १।४०) इति स्मृतेः। द्विजानां द्विजन्मनां ब्राह्मणानां त्रैवर्णिकानां वा आयुरादिफलानि। प्रचोदयन्ताम्, पूजायां बहुवचनम्। प्रेरयतु प्रयच्छतु। ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मणां वर्चः ब्राह्मं तेजः। अथ मह्यं स्तोत्रे सर्वेषां फलप्रार्थकाय। दत्त्वा आयुरादिकं फलं वितीर्य। ब्रह्मलोकं ब्रह्मणो लोकः, सत्यलोकः, ब्रह्मैव वा लोकः, लोक्यमानं विद्वद्भिरनुभूयमानं परतत्त्वं व्रजत। इति प्रत्यक्षवादः। शब्दावगम्यब्रह्माकारं परित्यज्य वाङ्मनसातीतार्थब्रह्मरूपा भवेति मन्त्रदर्शिना ऋषिणा साक्षात्कृतपरत्वेन (परतत्त्वेन) उच्यते।

'अन्नं बहुकुर्वीत।' (तै० उ० भृगुवल्ली। अनुवाकः ९)।
'न कञ्चनवसतौ प्रत्याचक्षीत।' (तै० उ० भृगुवल्ली। अनुवाकः १०)।

इति वचनाभ्यामतिथिसत्कारार्थं बह्वन्नसम्पादनविधानं दृश्यते।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कृषिर्गवाश्वादिपरिपालनञ्च प्राधान्येनार्थसाधनम् । कृष्यर्थं समुचितजलादिव्यवस्थापेक्षिता । तत एव कुल्यादिनिर्माणेनादेवमातृकात्वव्यवस्थापनम् । आधुनिकयान्त्रिककृषिव्यवस्थायां नव्योपचेन (नवीन रासायनिक खाद) च भूमौ मरुत्वाक्रान्तिर्जायते । तेन वृषभसाध्यहलाग्रसीतादिसंस्कारसध्रीचीनैः साधनैः कृषिव्यवस्था युक्ता । रासायनिकोपचापेक्षया गवादिपशूनां गोमयगोमूत्रादिभिर्जनितोपचानां क्षेत्रबलवर्धकत्वं पाश्चात्यैरप्यभुपेयते । गव्यपयोदधिघृतादिलाभैः साकमेव कृष्युपयुक्तबलीवर्दोपचादिलाभश्च गवादिपशुपालनेनानायासमेव भवति । दुग्धघृतादिप्रयोगेणान्नापेक्षाप्यल्पीयसी । तेन खाद्यसङ्कटनिवारणमपि भवति । गोपालनप्रोत्साहनेन गवां वधावरोधोऽप्यनिवार्य एव भविष्यति ।

महाभारतरीत्याब्रह्मोक्तत्रिवर्गशास्त्रात् पृथक्कृतेऽर्थशास्त्रे लोकायतशास्त्रम्, धनुर्वेदसूत्रम्, व्यूहसूत्रम्, रथसूत्रम्, अश्वसूत्रम् हस्तिसूत्रम्, हस्त्यायुर्वेदः, शालिहोत्रम्, यन्त्रसूत्रम्, वाणिज्यशास्त्रम्, गन्धशास्त्रम् कृषिशास्त्रम् पाशुपताख्यशास्त्रम्, गोवैद्यम्, वृक्षायुर्वेदः, तक्षशास्त्रम् मल्लशास्त्रम्, वास्तुशास्त्रम्, वाकोवाक्यम् चित्रशास्त्रम्, लिपिशास्त्रम्, यानशास्त्रम्, धातुशास्त्रम्, संख्याशास्त्रम्, हीरकशास्त्रम्, अदृष्टशास्त्रम्, तान्त्रिकद्यूतम्, शिल्पशास्त्रम्, मायायोगवेदः माणवविद्या, सूदशास्त्रम्, द्रव्यशास्त्रम्, मत्स्यशास्त्रम्, वायसशास्त्रम्, सर्पविद्या, भाष्यग्रन्थाः, चौरशास्त्रम्, मातृशास्त्रम्—इत्येवमादीनां वर्णनं दृश्यते । तेन कृष्यादीनामिव शिल्पादीनामपि वार्तायामेवान्तर्भावः । अद्यत्वे कृषिवाणिज्यपशुपालनापेक्षया बौद्ध-शरीर-श्रमाणामेवार्थोपार्जनसाधनत्वम्, अधिकसंख्याकानां जनानां कृष्यादिसाधनानुपलम्भात् । गीत-वाद्य-नृत्य-चित्रादिकलाचतुष्टयानामप्यर्थोपार्जनहेतुत्वं भवति । तत्रापि सर्वापेक्षया प्राधान्येन कृषि-रत्न-मणि-स्वर्ण-पारद-लौह विविधाग्नेयतैलेङ्गालादिप्रभवत्वेन ससागरा मनुष्यवती भूमिरेवार्थः । सैव सर्वेषामप्यर्थानां स्रोतोभूता ।

तदुक्तमथर्ववेदसंहितायाम्—

जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसं नानाधर्माणं पृथिवी यथौकसम् ।
सहस्रं धारा द्रविणस्य मे दुहां ध्रुवेव धेनुरनपस्फुरन्ती ॥
(१२।१।४५)

विवाचसं विविधभाषाभाषि जनं जनसमुदायं नानाधर्माणं वर्णाश्रमादिभेदेन विविधधर्मानुष्ठायिजनसमूहं यथौकसं बिभ्रती पृथ्वी मे मह्यं द्रविणस्य विविधधनस्य सहस्रं धारा; दुहां दोग्ध्रीणां धेनुरिव अनपस्फुरन्ती भूकम्पज्वालामुखीविस्फोटाद्युपद्रवरहिता ध्रुवा स्यात् ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सं सं स्रवन्तु सिन्धवः सं वाताः सं पतत्रिणः ।
इमं यज्ञं प्रदिवो मे जुषन्तां संस्राव्येण हविषा जुहोमि ॥
(अ० वे० सं १।१५।१)

अत्र याज्ञिकः प्रार्थयते-–घृतसोमादिहविषा जुहोमि। देवा इमं यज्ञं जुषन्ताम् । मह्यञ्च सिन्धवः समुद्रा रत्नानि पर्जन्यद्वारा जलानि च संस्रवन्तु, वायवः पतत्रिणो मेघाः 'पक्षिणश्च विविधधनानि स्रवन्तु ।

अत्र सायणभाष्यम्–सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः । सं सं स्रवन्तु सम्यक् अस्मदनुकूलाः प्रवहन्तु । तथा वाताः गमनशीला वायवः सं सं स्रवन्तु आनुकूल्येन प्रवर्तन्ताम् । तथा पतत्रिणः पतत्राणि पक्षा एषां सन्तीति पतत्रिणः । तदुपलक्षिताः, सर्वे प्राणिनः सं सं स्रवन्तु सम्यगनुकूलाश्चरन्तु । यद्वा एते सिन्धुप्रभृतयः संस्रवन्तु अस्मदभिलषितं फलं रत्नं यच्छन्तु । तथा प्रदिवः पुराणनामैतत्, पुरातना देवाः । मे मदीयम् । इमं यज्ञं यागम् । जुषन्तां सेवन्ताम् । अत्र सन्निहिता भूत्वा हविः स्वीकुर्वन्त्वित्यर्थः । अत्र हविषः सद्भावमाह—संस्राव्येण इति । सम्यक् स्रवणं संस्रावः संस्रावमर्हतीति संस्राव्यम् आज्यपयः प्रभृति । यद्वा संस्रावणीयेन । हविषा आज्यादिना । जुहोमि । आज्यादिकं हविर्देवानुद्दिश्याग्नौ प्रक्षिपामीत्यर्थः ।

इहैव ध्रुवा प्रति तिष्ठ शालेश्वावती गोमती सूनृतावती ।
ऊर्जस्वती घृतवती पयस्वत्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय ॥
(अ० वे० सं० ३।१२।२)

अत्र गवाश्वघृतपयोबलवीर्यबाहुल्यसौमनस्यप्रियभाषणादिपूर्णभवनस्थैर्यकामना दृश्यते । तथा चात्र सायणः—

हे शाले । इहैव अस्मिन् देशे । ध्रुवा स्थिरा सती । प्रति तिष्ठ वर्तस्व । कथम्भूता ? अश्वावती बहुभिरश्वैरुपेता । गोमती बहुभिर्गोभिर्युक्ता । सूनृतावती बहुभिः प्रियसत्यवाग्भिर्बालादीनां वाणीभिर्युक्ता । ऊर्जस्वती प्रभूतान्नवती । घृतवती बहुघृतयुक्ता । पयस्वती बहुक्षीरा । एवं वहुगुणा त्वम् अस्माकं महते प्रभूताय सौभगाय सुभगत्वाय । उच्छ्रयस्व उद्गाता भव ।

राष्ट्रस्य सङ्ग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
सुसङ्गृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥
(मनु० ७।११३)

इति मनुनाप्युक्तम् । तदर्थं महामहोत्साहोऽपेक्षितः ।

कृते मे दक्षिणे हस्ते जयो मे सव्य आहितः ।
गोजिद् भूयासमश्वजिद् धनञ्जयो हिरण्यजित् ॥
(अ० वे० सं० ७।५२।८)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

महोत्साहस्येदं वचनम्। मे मम दक्षिणे हस्ते कृतं पुरुषार्थो भवतु। सव्ये च जयो भवतु। तत एवाहं गवामश्वानां हिरण्यादिविविधधनानां सङ्ग्रहे मम साफल्यमस्तु। तथा चात्र सायणः—

मे मम। दक्षिणे। हस्ते पाणौ। कृतं कृतशब्दवाच्यो लाभहेतुः अयः अस्ति। कृताय लाभो हि महान् द्यूतजयः। तदुक्तं द्यूतक्रियामधिकृत्य आपस्तम्बेन 'कृतं यजमानो विजानाति" (आ० श्रौ० ५।२०।१)। तथा मे मम। सव्ये हस्ते। जयः। आहितः कृताय साध्यो जयो निहितोऽस्ति। अतोऽहं गोजित् परकीयानां गवां जेता। भूयासम्। अश्वजित् प्रतिकितवसम्बन्धिनामश्वानां जेता। धनञ्जयः धनशब्दः सामान्यवाची। दासीभूम्यादिधनस्य जेता। हिरण्यजित् सुवर्णस्य जेता भूयासम्। लोके हि कितवा द्यूतकर्मणि गवादिधनं शुल्कं कृत्वा दीव्यन्ति। तत्र ये जयन्ति ते तद्धनं स्वीकुर्वन्ति। अत्र जयस्य पूर्वार्धेनोक्तत्वाद् गवादिधनजयलाभः उत्तरार्धेन प्रार्थ्यते।

धैर्येण तत्परतया चार्थाः सङ्गृह्यन्ते।

"आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतां दोग्ध्री धेनुर्वोढानड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठाः सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः। पच्यन्ताम्, योगक्षेमो नः कल्पताम्"—(वा० सं०- २२।२२)।

अत्र सायणः—

अध्वर्युर्जपति—हे ब्रह्मन्! राष्ट्रेऽस्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः, आ जायताम् उत्पद्यताम्। राजन्यः क्षत्रियश्चेदृश आ जायताम्। कीदृशः। शूरः पराक्रमी। इषव्यः इशुभिर्विध्यतीति। यद्वा इषौ कुशलः। अतिव्याधी अत्यन्तं विध्यतीति। शत्रुभेदनशीलः। महारथः एकः सहस्रं जयति सः। दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धेनुः, आजायताम्। राष्ट्रे इति सर्वत्र सम्बन्धः। अनड्वान् वृषभो वोढा वहनशीलो जायताम्। सप्तिरश्वः। आशुः शीघ्रङ्गामी जायताम्। योषा स्त्री। पुरन्धिः पुरं शरीरं सर्वगुणसम्पन्नं दधातीति। रथेष्ठाः रथे तिष्ठतीति। रथे स्थितो युयुत्सुर्नरो जिष्णुः जयनशीलो जायताम्। युवा आ अस्येति पदच्छेदः। अस्य यजमानस्य युवा समर्थः सभेयः सभायां योग्यो वीरः पुत्रो जायताम्। किञ्च नो राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे निकामे नितरां कामनायां सत्यां वर्षतु। नोऽस्माकम्। ओषधयो यवाद्याः। फलवत्यः फलयुक्ताः पच्यन्ताम्, स्वयमेव पक्वा भवन्तु। नोऽस्माकं योगक्षेमः कल्पताम्। योगेन युक्तः क्षेमः योगक्षेमः स क्लृप्तो भवतु। अलब्धलाभो योगः। लब्धस्य परिपालनं क्षेमः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यत्तु कैश्चिदुच्यते—"भारते ज्ञानवैराग्यप्रावण्यप्राधान्यादेव लोकसिद्धार्थोन्नतिसम्पादनशैथिल्यम्" इति, तन्न;

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥

इति रीत्या च भावनाभेदेनोभयोः सामञ्जस्यस्योक्तत्वात् । विद्याया धनस्य चार्जनकाले स्वात्मानमजरममरं ज्ञात्वैव तात्पर्येण प्रयतेत । परं धर्मार्जनकाले मृत्युगृहीतकेश इव धर्मब्रह्मोपासनतत्परो भवेत् । नास्तिक्याक्रान्तो धर्मविमुखस्तु परपीडयाऽन्यायेन च धनसङ्ग्रहाय प्रयतमानोऽनर्थानुबन्धम्, अधर्मानुबन्धञ्चार्थमुपार्जयति । शास्त्रीयया दृशा त्वधर्मानुबन्धः, अनर्थानुबन्धोऽननुबन्धश्चार्थो हेय एव, धर्मानुबन्धोऽर्थानुबन्धश्चार्थो ग्राह्यः । यस्यार्थस्यागमनेनोत्तरोत्तरं धनं धर्मश्च वर्धेते तौ द्वावन्त्यौ; यस्यागमेन गृहगतमपि धनमपैति धर्मवैमुख्यमधर्माभिमुख्यञ्च वर्धेते तावाद्यौ । निरायतिश्चाननुबन्धः । तत एव विदुरेणोक्तम्—

अतिक्लेशेन येऽर्थाः स्युर्धर्मस्यातिक्रमेण वा ॥ ७६ ॥
अरेर्वा प्रणिपातेन मा स्म तेषु मनः कृथाः । (म० भा० उ० प० ३९)

अर्थाद् बह्वायासोऽल्पफलोऽधर्महेतुः सम्मानबाधकश्चार्थस्त्याज्य एव । परानननुपीड्य, खलाननुपजीव्य, स्वधर्ममनुल्लङ्घ्य न्याय्येन मार्गेण प्राप्तमल्पमपि धनं सात्वतिकं निराबाधञ्च भवति । तच्च नाग्नौ दह्यते, नाप्सु क्लिद्यते, न वा साहसिकानां पाटच्चराणाञ्चोदरेषु जीर्यते । प्रतिक्षणं वर्धमानं धर्ममर्थञ्चोत्तरोत्तरमभिवर्धयन् महते सौभगायाभ्युदयनिःश्रेयसाभ्याञ्च घटते ।

तदुक्तम्—

अकृत्वा परसन्तापमगत्वा खलमन्दिरम् ।
अनुल्लङ्घ्य सतां वर्त्म यत् स्वल्पमपि तद् बहु ॥

कौटल्येनाप्युक्तम्—

चतुर्वर्णाश्रमो लोको राज्ञा दण्डेन पालितः ।
स्वधर्मकर्माभिरतो वर्तते स्वेषु वर्त्मसु ॥
(प्रकरणम् १, अ० ४।५)

अधर्माश्रयेणापि यद्यपि पूर्वं रावणादीनां समृद्धिः श्रुता, परमन्ते ते समूलघातं हताः । तत एव बुभुक्षातुरोऽपि तात्कालिकतुष्टि-पुष्टि-क्षुण्णिवृत्तिकरमपि विषमिश्रं पायसान्नं परिणामघातित्वाद् भक्षयितुं न प्रवर्तते । तथैव परिणामापेक्षी दीर्घदर्शी मोहकमपि धर्मापेतं पन्थानं नाश्रयते । अत एवार्थशास्त्रविद्भिरपि व्यवस्थितार्यमर्यादस्य कृतवर्णाश्रमस्थितेस्त्रय्या रक्षितस्यैव लोकस्यावसादनिरासप्रसादप्राप्तिरुच्यते ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

व्यवस्थितार्यमर्यादः कृतवर्णाश्रमस्थितिः ।
त्रय्या हि रक्षितो लोकः प्रसीदति न सीदति ॥
(कौ० अ० शा०, प्र० १, अ० ३।४)

अत एव न्यायप्रवृत्तस्य रामस्य काक-गृध्र-वानर-भल्लूकाः कोलभिल्लादयश्च सहयोगिनो जाताः । न्यायातिवर्तिनोऽपन्थानमाश्रितस्य रावणस्य सोदरोऽपि विमुखो जातः ।

तथाहि—

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।
अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥
(अनर्घरा० १।४)

दिवसेनैव तत् कुर्याद् येन रात्रौ सुखं वसेत् ।
अष्टमासेन तत् कुर्याद् येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥६७॥
पूर्वे वयसि तत् कुर्याद् येन वृद्धः सुखं वसेत् ।
यावज्जीवेन तत् कुर्याद् येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥६८॥
(म० भा०, उ० प० ३५)

यर्थविप्लववारणाय धर्मवदेव दण्डनीतिरप्यपेक्षिता भवतीत्युक्तमेव । आन्वीक्षिकींत्रयी-वार्तानां योगक्षेमसाधनो दण्डः । तस्य नीतिर्दण्डनीतिः । सैव राजधर्मशब्दव्यपदेश्या । यथा हस्तिपदे सर्वं पदं निमग्नं भवति, तथैव राजधर्मे सर्वे धर्माः प्रविष्टा भवन्ति ।

यथा राजन् हस्तिपदे पदानि संलीयन्ते सर्वसत्त्वोद्भवानि ।
एवं धर्मान् राजधर्मेषु सर्वान् सर्वावस्थं सम्प्रलीनान्निबोध ॥
(म० भा० शा० प० ६३।२५)

दण्डनीतौ विप्लुतायां त्रयी तदुक्तो धर्मश्च निमज्जति—

मज्जेत् त्रयी दण्डनीतौ हतायां सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विवृद्धाः ।
सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे ॥
(म० भा०, शा० प० ६३।२८)

तथा आन्वीक्षिकी-त्रयी वार्ताश्च विपद्यन्ते । तदुक्तं कामन्दकेन—

आन्वीक्षिकीत्रयीवार्ताः सतीर्विद्याः प्रचक्षते ।
सत्योऽपि हि न सत्यस्ता दण्डनीतेस्तु विप्लवे ॥
(का० नी० सा० २।८)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अर्थोपार्जनं न्यायेनान्यायेन च सम्भवति। तत्र न्यायमार्गेणैवार्थार्जनं कर्त्तव्यम्, नान्यायेन।

अथ न्यायार्जितस्य कस्यचिदपहारो मा भूत्, उपार्जकाः कर्षकाः श्रमिणः स्वार्जितफलस्य यथेष्टविनियोगे स्वतन्त्रा भवेयुरित्येतदर्थं दण्डनीतिरप्यपेक्षिता।

दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते।

(म० ७।२२)

अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वा च लिह्याद् हविस्तथा।

(म० ७।२१)

इत्यादिवचनात्।

दण्डमन्तरा सर्वमव्यवस्थितं भवति। दण्डनीतिश्च विष्णोः पालनी शक्तिरेव। यया पालितं विश्वमभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तौ समर्थं सम्पद्यते. दुष्टनिग्रह-शिष्टपरिपालनाभ्यामभ्युदयनिःश्रेयससाधनेषु सौविध्योपस्थापनेनासौविध्यनिराकरणेन च विश्वस्य प्रोत्साहनमेव दण्डनीतेर्दण्डधरस्य च मुख्यं कर्त्तव्यम्। अलब्धलाभार्था, लब्धपरिरक्षिणी, रक्षितविवर्धिनी, वृद्धस्य तीर्थेषु प्रतिपादयित्री च दण्डनीतिरेव भवति। तदर्थमेव त्रयीधर्मस्यापेक्षा भवति। तत एव धर्मः क्षत्रस्य क्षत्रमुक्तः। अर्थार्थमपि धर्मापेक्षा भवति। 'धर्मादर्थश्च कामश्च' इति वैयासिकं वचनम्। कौटल्येन च 'धर्मेण धार्यते लोकः' (चा० सू० ४।।) इत्युक्तम्। धर्मेऽपि विभ्रमो मा भूदिति शोकमोहराहित्यसम्पादनायाध्यात्मविद्यामयी तर्कविद्या आन्वीक्षिकीनाम्ना प्रवृत्ता;

न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक्।
उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता॥

(न्या० कु० १।३)

इत्युदयनाचार्योक्तेः।

अत एव कौटल्येन—

आन्वीक्षिकी-त्रयी-वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्याः।

(कौ० अ० शा०, अ० २, प्र० १)

इति चतस्रो विद्या निर्दिष्टाः।

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।
आश्रयः सर्वधर्माणां शश्वदान्वीक्षिकी मता॥

(कौ० अ० शा० अ० २, प्र० १ श्लो० १)

बुद्धिवैभवाद् विना परस्वापहारमपहाय कुपथाश्रयं शिष्टानुमोदितेन शास्त्रीयेण मार्गेणार्थाभ्युदय एव श्रेयान्। केनचित् कुतश्चिद् मृतां मूषिकां गृहीत्वा रुग्ण-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मार्जारस्वामिनो हस्ते सा पणद्वयेन विक्रीता। तेनैव चणकमाहृत्य प्रपासन्निधावास्थाय श्रान्तपान्थेभ्यो विक्रीय चणकं पञ्चपणान्यर्जितानि। एवं क्रमेण यथायोग्यं यथावसरं विपणैर्लक्षार्धांशो बभूव। दण्डनीती राजनीतिर्वा अर्थशास्त्रान्तर्गतैव। समष्टिराष्ट्रस्य तथैव समुत्थानं सम्भाव्यते। तत्रापीङ्गालकारनीत्या यथा वृक्षाः पूर्वं छिद्यन्ते दह्यन्ते, तदन्तरा तन्निर्माणासम्भवात्। पत्र-पुष्प-फलच्छायामयवृक्ष-विनाशः प्रथमं दृश्यते, कियानलभ्यलाभो भविष्यतीङ्गालनिर्माणेनेति तु पश्चात् ज्ञास्यते यथा, तथैव जनसमूहस्य वैयक्तिक-भूमि-सम्पत्तिमहोद्योगादीनां राष्ट्रियत्वापादनव्यपदेशेन पूर्वमपहारः पश्चाद् यद्वा तद्वा भविष्यत्येव।

मधुकरस्य चान्या नीतिः। यत्र पत्रपुष्पफलादीनां वृक्षाणाञ्चावसादमन्तरैव मधुररससङ्ग्रहेण मधुनिर्माणं जायते। एकमेव बुद्धिवैशद्येन सर्ववर्धनसर्वोदयमार्गेणैव न कञ्चनाप्यापन्नं विधाय विधित्सा लिप्सा वा क्रियते।

सप्ताङ्गं खलु राज्यं भवति

'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि च।'

(अमर० क्षत्रिय० १७)

यथा राष्ट्र-दुर्ग-मित्र-कोषामात्यबलान्यपेक्ष्यन्ते तथैव तत्र नृपोऽप्यपेक्षितः। व्यष्टेरुत्थानार्थं समष्टेः समृद्धिरपेक्षिता। समष्टेः समृद्धये व्यष्टेरप्युन्नतिरपेक्षिता। तत एवार्थसुव्यवस्थायै सुस्थिरा राज्यव्यवस्थापेक्षिता, तदर्थं दृढ सैन्यबलम्, योग्य-धर्मिष्ठसञ्चालकादिवर्गोऽप्यपेक्षितः' तदर्थञ्च समृद्धकोषोऽपेक्षितः. तदर्थं भूमि-वन-व्यापार-यातायातसाधननिर्यातायात - समुद्र-नदी-पशुपालन - लघूद्योग-महोद्योग लघु-बृहद्यन्त्रादि-मृत्तरयान-धूमयान-वायुयान-तन्त्री-दूरभाषादिव्यवस्थापनं करसङ्ग्रहश्चावश्यकः।

अत्र मार्क्समतम्

मार्क्सरीत्या तु सभ्यतायाः प्रादुर्भावात् प्राक् साम्यसङ्घीयव्यवस्थासीत्। तत्र राज्यं राजदण्ड-दाण्डिक-व्यक्तिगतसम्पत्त्यादिकं नासीत्। वैयक्तिकसम्पत्तिविनिमयमुद्राविकासेन वैषम्येण श्रमविभागो वर्णविभागश्च जातः। आदिमसाम्यसङ्घस्य मूलरूपभङ्गेऽपि गणरूपेण तद्विकासः प्रारब्धः। वन्यावस्थायामर्धवन्यावस्थायाञ्च जीविकार्थमाखेटार्थमात्मरक्षार्थञ्च पूर्वं पाषाणमयानामस्थिमयानाञ्च शस्त्रास्त्रादीनां विकासो जातः। पशुपालनाग्निविज्ञान-लोहसुवर्णादिद्रावणकलाविकासेन विशिष्ट-शस्त्रास्त्रकृषिसाधनविज्ञानमप्युद्भूतम्। सङ्घान्तरैर्वर्गान्तरैश्च सङ्घर्षयात्मरक्षणाय गणेषु गणपतीनामिव सेनानीपुरोहितामात्यादीनामपि निर्वाचनद्वारैव व्यवस्थापनं जातम्। लोभक्रोधादिविकासेन गणसङ्घटनभङ्गेन गणपतयः, प्रभवः, सैनिकाः

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

क्षत्रियाः, सेनापतयोऽवान्तरभूपालाः, पुरोहिताः, गुरवो ब्राह्मणाश्च संवृत्ताः। अकिञ्चनान् निर्धनानभिभूय धनिकाः शासकाः संवृत्ताः; वैश्यास्तदनुगामिनः, शूद्राश्च सेवकाः संवृत्ताः। युद्धेषु पराजिता दासा जाताः। त एव क्रमेण शूद्राः संवृत्ताः। ततोऽपि परवर्तिकाले सामन्तराजसाम्राज्यतन्त्रविकासो जातः। कर्षकाः श्रमिका बहुसंख्याका दरिद्राश्च शोषिताः सामन्तादयश्च शोषका जाताः।

तेषां रीत्या वेदेष्वप्यादिमसाम्यसङ्घो ब्रह्मनाम्ना सामूहिकोत्पादनवितरण-व्यवस्था च यज्ञनाम्ना निर्दिष्टा। सत्रेषु बहुसंख्याकेषु यजमानेषु निर्वाचितः कश्चिद्य-जमानो भवति फलभागिनस्तु सर्वेऽपि समाना भवन्ति।

देवानां कस्मिंश्चित् सत्रे विष्णुर्गृहपतिरासीत्। तेन च समयभङ्गः कृतः। देवैर्विरोधः कृतः। स चास्त्रादिसम्पन्नो देवान् पराजित्य चोत्स्मयन् धनुः कोटिं चिबुके-नालम्ब्य स्थितवान्। देवैश्च नियुक्ताभिर्वम्रीभिर्धनुर्ज्या छिन्ना। ततो विष्णोरुत्कृत्तं शिरः। एवं बहुतिथात्कालात् शोषितानां शोषकैः साधं सङ्घर्षः प्रचलितः। क्रमेणान्ते वर्गसङ्घर्षेण शोषकवर्गविध्वंसेन शोषितानामधिनायकत्वे साम्यवादः सेत्स्यति।

प्रतिषेधप्रतिषेधेन पूर्वं प्रतिषिद्धस्योत्कृष्टस्वरूपेणाभिव्यक्तिर्भवति। यथा बीजस्य प्रतिषेधेन (उपमर्दन) अङ्कुर उत्पद्यते, अङ्कुरप्रतिषेधेन तदेव बीजं यवगो-धूमादिवल्लरीरूपेण संख्यया स्वरूपगुणादिभिश्चोत्कृष्टरूपेण व्यज्यते, तथैवादि-मसाम्यसङ्घस्य प्रतिषेधेन चान्ते सर्वोत्कृष्टवैज्ञानिकाधुनिकतमसाम्यवादस्योत्पत्तिः।

यथा वा पूर्वं कश्चिद्वादो जायते। तदनन्तरं तस्य प्रतिवादो भवति। ततः कालान्तरे तयोः संवादो जायते। स संवादोऽपि कालान्तरे प्रतिवादोत्पत्त्या वादः सम्पद्यते। पुनश्च तयोर्वादप्रतिवादयोः संवादो भवति। यद्यपि 'हीगेल' रीत्या राष्ट्रवाद एवान्तिमः संवादः परं मार्क्सरीत्या सोऽपि वाद एव। अन्तिमः संवादस्तु साम्यवादः। मार्क्सानुसारं भौतिकद्वन्द्ववादः, ऐतिहासिकद्वन्द्ववादश्च साम्यवाद-पर्यवसायिनौ भवतः।

श्रमिकान्, कर्षकान्, वणिजश्च निष्पिष्य भौमिकाः सामन्ता मण्डलमहीपाला उत्पन्नाः। तानुपमृद्य सम्राट् सञ्जातः। कालान्तरे सम्राजां परस्परसङ्घर्षेण क्षीण-शक्तिकत्वाद्विनाशे पुनरुत्कृष्टसामन्तवादोऽजनि। तेष्वपि सङ्घर्षे जाते क्षीणशक्तिकेषु व्यापारिप्रधानप्रजानामान्दोलनेन प्रजातन्त्रस्थापनम्। तत्र विज्ञानबलेन महायन्त्रा-दिविकासेनौद्योगिक्यां क्रान्त्यां जातायां लघूद्योगोपमर्देन महोद्योगप्रादुर्भावः। महोद्यो-गपतीनां धनिकानां धनप्रभावादुत्तरोत्तरमुत्तमोत्तमयन्त्राणा विकासो जातः। तेन लक्षद्वयपरिमितश्रमिकैः सम्पादनीयस्य कार्यस्य सहस्रसंख्याकैः श्रमिकैरेव सम्पत्ति-र्भवति। शेषाणां जीविकासाधनशून्यत्वेन निरर्थकता जायते। उत्पादनसाधने भूमि-क्षेत्रेषु विविधतैजसतैले (पेट्रोल)-ङ्गाललौहस्वर्णरत्नाद्याकरेषु मुष्टिमेयशोषकाणा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मेवाधिकाराद् बहुसंख्याका जनता जीविकाराहित्यात् क्रयशक्तिविधुरा भवति। तत आपणेषु तदुत्पादितवस्त्राद्युपभोग्यवस्तूनां विद्यमानत्वेऽपि मुद्राद्यभावाद् जनाः क्रेतुं न समर्था भवन्ति। तेनैव वस्तूनां विक्रयाभावात् समुत्पादितपदार्थानामापूरातिरेकादसंवेशादनुपयोगान्मुद्रादिलाभानुत्पादकत्वाच्चोत्पादने गतिरोधो जायते।

यद्यप्यापणेषु विविधानि वस्त्राणि, विविधानि पादत्राणानि, घृतदुग्धशर्करादीनि खाद्यद्रव्याणि, द्विचक्रिका-मृत्तरयानवायुयानादीनि, नानाविधानि यन्त्राणि सन्ति, सर्वाणि च श्रमिकैर्निर्मितान्येव, तथापि क्रयशक्तिवैधुर्यत्तैर्बहुसंख्याकैस्तानि यथेच्छं गृहीतुमुपभोक्तुञ्च न शक्यन्ते। उपनिवेशानां सत्त्वेनोद्योगक्रान्त्यां परिच्छिन्नायाञ्च तत्र पदार्थसंवेशावकाशो (मालखपत होने की सम्भावना) भवति। क्रान्त्यां विस्तीर्णायामुपनिवेशसमाप्तौ च नान्यत्र समावेशावकाशः। लाभार्थमेवोद्योगपतिभिर्वस्तून्युत्पाद्यन्ते। जनसामान्यस्य क्रयशक्तिक्षयेणापणेषु विद्यमानानां वस्तूनां लाभानुत्पादकत्वेन नैरर्थक्यमेव जायते। ततो वस्तूत्पादनगतिमान्द्यापादनाय कर्मकरश्रमिकसंख्यालाघवाय श्रमिकविविक्ति-(छँटनी) र्जायते। तेन पुनरपि जननिर्जीवनं क्रयशक्तिह्रासश्च जायते। तस्य गतिरोधस्य निवारणायोत्पादनसाधनानां राष्ट्रियत्वापादनमन्तरा नान्यः पन्था भवति। यद्यप्यापातत एतदनुचितमिवाभाति, तथापि वस्तुगत्योद्योगपतयोऽन्ये च साधनस्वामिनः शोषका एव भवन्ति। तथाहि—

मार्क्सीयरीत्या यन्त्रादिभिरुत्पादितानां वस्तूनां विक्रयेण यो लाभो भवति, तत्र श्रमिकाणामेव न्याय्योऽधिकारः, विनिमयमूल्यस्य श्रममूलकत्वात्। यदि नाम कश्चित् कस्माच्चित् किञ्चिद् ऋणं गृहीत्वा सूत्राणि क्रीत्वा स्वगृहे वस्त्रं निर्मायापणे विक्रीणाति, तल्लब्धान्मूल्यात् ससूदमृणं निर्यातयति, तदवशिष्टधनस्य श्रमफलस्याधिकारी स श्रमिक एव भवति। एवमेव महोद्योगोत्पादितवस्तुविक्रयेणापि यद्धनं लभ्यते, ततः प्रकृतिद्रव्य-(तूल-शण-पुण्ड्र-मिश्रलोहादि-कच्चा माल) मूल्यस्य यन्त्रतदागारादिभाटकस्य च तत्सूदस्य च पृथक्करणादवशिष्टं धनं श्रमफलमेवेति श्रमिका एव तदधिकारिणो भवितुं युक्ताः। अद्यत्वे तु यन्त्राधिपतयस्ततः किञ्चिदेव श्रमिकेभ्यो दत्त्वा तदर्जितस्य सर्वस्यापि धनस्य स्वामिनो भवन्ति। तदेव तेषां शोषकत्वम्।

वस्तुतस्तु धनिकाः प्रकृतिद्रव्याणीव श्रममपि वेतनैः क्रीणते। कर्षकोत्पादिततूलशणादीन् यथाल्पेनैव धनेन क्रेतुमिच्छन्ति, तथैव बौद्धान् शारीरान् श्रमानपि। विवशात्, दारिद्र्याद् निर्जीवनाच्च (बेकारी बेरोजगारी के कारण) समुचितमूल्यमन्तरैव कर्षकाः प्रकृतिद्रव्याणि, श्रमिकाः श्रमांश्च विक्रेतुं बाध्यन्ते। तदुत्पादितैर्वस्तुभिरन्ये मोदन्ते। ते च तद्वञ्चिताः क्षुत्क्षामा नग्नकायाः शीतातपातुरा वेपन्ते।

यथा अश्वरथोपजीवी यावदहोरात्रमश्वं श्रमं कारयित्वा प्रभूतं धनमर्जयति। ततश्च तावदेव चणकघासादिकमश्वाय प्रयच्छति, येन स प्राणान् धारयन् तदपेक्षा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नुसारं श्राम्येत। तथैव शोषका उद्योगपतयः प्रकृतिद्रव्योत्पादकेभ्यः श्रमिकेभ्यश्च तावदेव द्रव्यं मूल्यं वेतनञ्च प्रयच्छेन्ति, यावता ते प्राणान् धारयमाणा वस्तून्युत्पादयेरन् श्राम्येरंश्च। एवमुत्पादकश्रमिकोपार्जितलाभात् स्तोकं दत्त्वा सर्वमपहरमाणाः शोषका भवन्ति। स एव लाभः साम्यवादिभाषया अतिरिक्तलाभशब्देनोच्यते। स एव शोषकाणां लाभो (मुनाफा) भवति।

प्राचां रीत्या द्रव्यपतिरेवोत्पत्तिं नियच्छति। स एवोत्तमानि यन्त्राणि निर्मापयति। निर्माणसाधनानि श्रमिकेभ्यः प्रयच्छति। प्रकृतिद्रव्योत्पादं प्रोत्साहयति। क्रीत्वा च यन्त्रागारस्थानं प्रापयति। उत्पादितानि वस्तून्यापणेषु प्रेष्य विक्रापयति। वेतनैः श्रमिकानपि संयोजयति। स्वमुद्रादिधनं संशयास्पदं कृत्वा महोद्योगमायोजयति। कदाचिद्धानिम्, लाभञ्च कदाचिदाप्नोति।

मार्क्सरीत्या तु श्रमिका एव प्रकृतिद्रव्याणि प्राकृतानि च वस्तूनि निर्मान्ति। त एव यन्त्रागारमापणञ्च वस्तूनि प्रापयन्ति, त एवोत्पत्तिनियन्तारो भवितुमर्हन्ति।

तद्रीत्या धनिकानां यन्मूलधनं तदपि पूर्वंपूर्वंश्रमिकोपार्जितमेव। बलादेव शोषकैस्तत् स्वायत्तीकृतम्।

मार्क्सदिशा पूर्वं सर्वे वन्या असभ्या नग्नाश्चर्मवल्कलादिपरीधाना आममांसफलमूलादिभक्षणैर्जीवन्तः क्रमेणार्धवन्या अर्धसभ्याः सभ्याश्च सञ्जाताः। पूर्वं वृक्षमूलशाखादिगिरिकन्दरादिषु कृतावासाः। पश्चात् पर्णशाला गृहपरिवारसङ्घादिव्यवस्था जाता। पशुपालनकृषिविकासान्तरं विनिमयमुद्राव्यापारादिविकासो जातः। यथा मत्स्येषु प्रबला दुर्बलान् भक्षयन्ति, तथैव प्रबला दुर्बलानां धनानि क्षेत्राणि च बलादधिकुर्वन्ति। तेन सर्वमिदं वैभवं धनञ्च शोषितोपार्जितमेव। सामन्ता भौमिका राजानः सम्राज उद्योगपतयश्चार्जकान् मायया छद्मना अन्यायैर्बलात्कारैश्च वञ्चयित्वा तदुपार्जितैर्धनैः क्षेत्रैरैश्वर्यैश्च स्वैरं विहरन्ति। विशेषतोऽस्मिन्नौद्योगिके युगे सर्वैर्भूम्याकराद्युत्पादनसाधनैः श्रमिकायत्तैरेव भाव्यम्।

सेण्ट साइमनप्रभृतिभिः फ्रैञ्चसमाजवादिभिस्ततोऽपि पूर्वं सर्वसाम्य-सर्वस्वातन्त्र्य-सर्वसौभ्रात्रघोषाः (नारा स्लोगन) प्रवर्तिताः। तथापि वैयक्तिकधनक्षेत्राद्युत्पादनसाधनानामपहारे धर्मनैतिकतादिविरुद्धत्वात् तेषां प्रवृत्तिर्नासीत्। मार्क्सेन तु सम्प्रति साम्यमन्तरा पूर्वोक्तमुद्घोषं निर्जीवं (अकिञ्चित्करम्) मत्वा वैयक्तिकसर्वविधोत्पादनसाधनसम्पत्तीनां समाजायत्ततासम्पत्तये (समाजीकरण-राष्ट्रीकरण के लिए) यतितम्। तद्रीत्या सर्वेषां धर्मिकाणामाध्यात्मिकानां सामाजिकानाञ्च नियमानां तत्तदर्थावस्था एव भित्तयः। अर्थावस्थानाञ्चोत्पादनसाधनानि मूलम्। यदा यादृशानि साधनानि भवन्ति, तदा तादृगर्थव्यवस्था भवति। यदा हस्तचालितपाषाणचक्रिकाभिश्चूर्णपेषणादिव्यवस्थासीत्, तदान्यादृश्यर्थव्यवस्था-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सीद् । जलचक्रिकाकाले वाष्पचक्रिकाकाले चार्थव्यवस्था अन्यथैव संवृत्ता । साम्प्रतं विद्युच्चक्रिकाकालेऽल्पीयसैवानेहसा प्रभूतं चूर्णं पिष्यते, येन नगरस्यापि भोजनं सम्पद्यते । एवमेव पूर्वं वृषभचालितनिष्पीडनयन्त्रेण तैलनिर्माणं क्रियते स्म । तदानीं कस्यचिन्नगरस्य कृते नैकशतं बलीवर्दाः, तथैव बहवस्तच्चालका बहवश्च निष्पीडन-(कोल्हू) निर्मातारो बहवश्च तैलवाहकास्तत्तद्गृहप्रापका अपेक्ष्यन्ते । बहूनाञ्च जीविका तैलव्यापारेणैव चलति, परमद्यत्वे विद्युच्चालितेन महता यन्त्रेण स्वल्पैरेव श्रमिकैस्तावत्तैलमुत्पाद्यते यावता पञ्चषाणां महानगराणां तैल-कार्यं सम्पद्यते । तत एवाद्यत्वे मुष्टिमेयानां धनिकानां हस्ते धनसाम्राज्यं भवति, बहुसंख्यानां हस्ते दरिद्रसाम्राज्यमेवावशिष्यते । ततो येषां मानवानां साधनोत्पादन-परिवर्तनेऽधिकारः, येषाञ्चार्थव्यवस्थापरिवर्तनेऽधिकारस्तेषामेव तद्वितरणसम्ब-न्धिनियमपरिवर्तनेऽपि स्वातन्त्र्यमभ्युपेतव्यम् ।

भौतिकानि सर्वाण्येव वस्तूनि । ज्ञानविचारादयोऽपि भौतिका एव भङ्ग्यादि-यानेन विचाराणां प्रभावित्वदर्शनाद् भौतिकपरिस्थितिपरिवर्तनेन नियमपरिवर्तनं जायते । सर्वे सिद्धान्ताः सर्वे च नियमा यथायोग्यं परिवर्तनमर्हन्ति । शास्त्राणामपि परिवर्तनं भवति । समेषां तेषां पौरुषेयत्वेन विकासरीत्योत्तरोत्तरं ज्ञानक्रियायन्त्रा-दिविकासदर्शनाद् बुद्धिज्ञानविकासतारतम्यमप्यभ्युपेयम् । यथा वन्यावस्थागतानां नियमानां नार्धवन्यावस्थायामादरः सम्भाव्यते, तथैवार्धवन्यावस्थागतानां नियमानां न सभ्यतायुगे परिपालनं सम्भवति । तथैवेदानीमुद्योगक्रान्तियुगे न वेदपुराण-कुरानादिनियमानां परिपालनमम्, अनुपयोगित्वात् । तथा च यत् पूर्वंतनानां नियमानां तद्वृत्तिभूतार्थविस्थापरिवर्तनेन धराशायित्वं जातम्; शोषकाणां हितावहेषु प्राचीनेषु शास्त्रीयादिनियमेषु बाधितेषु यत् पूर्वं न्याय्यं तदिदानीमन्याय्यम्; यत् पूर्वं सत्यं तदिदानीमसत्यम्; यत् पूर्वमुचितं तदिदानीमनुचितमेव । तथा च कदा-चिद्वैयक्तिकसम्पदपहारस्य दुष्टत्वेऽपि नाद्यत्वे तद्दोषावहम् ।

न चात्मनित्यत्वेनाध्यात्मिकनियमानां नित्यत्वमिति वाच्यम्, भूतानां गुणात्मपरिणामस्यैव चैतन्येनाभौतिकस्य कस्यचिदात्मनोऽनङ्गीकाराद् । यथा पाटलकाण्डस्य पत्रकण्टकादयः परिणामाः, तथैव सौन्दर्याद्युपेतस्य पुष्पस्य तत्परि-णामत्वमेव । यथा वा आम्रबीजमेवाङ्कुरनालस्कन्दपत्रपल्लवादिरूपेणैव परिणमते, तथैव सौन्दर्यमाधुर्यसौरस्यसौगन्ध्यविशिष्टपक्वफलरूपेणापि तदेव परिणमते, न तदन्यत आगच्छति । एवमेव देहेन्द्रियमनोमस्तिष्कादिवच्चैतन्यमपि भौतिकशुक्र-शोणितपरिणामभूतमेव ।

न चेश्वरस्य नित्यत्वेन तदीयनियमानां शाश्वतत्वमपि वक्तुं शक्यम्, तद-स्तित्वे प्रमाणाभावात् । सूक्ष्मविद्युत्कणादियोगेन सूर्यमण्डलादिविविधगोलनिर्माणं

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

जायते । तत एव चन्द्रमण्डलस्येव भूमण्डलस्यापि पृथग्भावः । तस्य क्रमेण तापमानह्रासाद् वाष्पपर्जन्याद्युत्पत्तिः । ततो वृष्टिः । ततो वनस्पतयः । तत ओषधयः । ततोऽमी वा हाइड्रादिक्रमेण सरीसृपमत्स्यकच्छपपक्षिपशुवानराणामाविर्भावः, ततो मनुष्याः । तेषु क्रमेण सभ्यताविकासः । वनेष्वन्धकारबहुलेषु हिंस्रश्वापदादिसङ्कुलेषु मेधाच्छन्ननभःसु जलोपलादिवृष्टिव्याप्तेषु भीरूणां स्वमस्तिष्ककल्पनाप्रसूताः प्रेतपिशाचाद्यात्मानः प्रतिभान्ति । त एव यथाक्रमं सभ्यताक्षारक्षालिता विविधयक्षगन्धर्वदेवादिरूपेण दार्शनिकवैज्ञानिकचमत्कृतिविशिष्टा ईश्वरब्रह्मादिरूपिणः सञ्जाताः । तथा च वस्तुस्थित्यनुरोधेन मानवसमाजार्थमेव नियमा निर्धार्यन्ते, न नियमार्थं मानवा भवन्ति । समेषामुत्पादनजीवनविकासादिसाधनानां समाजायत्ततापादनं समाजवादः, शिक्षा-जीविकाचयन-स्वार्जितफलोपभोगस्वातन्त्र्येषु समेषां समानोऽवसरलाभः साम्यवादः । एतदेव मतमर्थव्यवस्थायां बद्धमूलं साम्प्रतमादृतञ्च प्रायेण बहुराष्ट्रेषु ।

तदेतन्मतं भारतीयवैदिकदार्शनिकशिष्टदृष्ट्या न प्रामाण्यपदवीमारोढुं क्षमम्, प्रत्यक्षादिविरोधात् । तथाहि—यदुक्तम् "क्वचिदपि शाश्वतिकः कोऽपि नियमो न भवति", तदसाम्प्रतम्, शाश्वतनियमानां बहुलमुपलम्भात् । चक्षुषैव रूपमुपलभ्यते नान्येन, श्रोत्रेणैव शब्दः सर्वास्ववस्थासूपलभ्यते । धरणिजलानिलसंयोगेन बीजादङ्कुरोत्पत्तिनियमः शाश्वतः । सर्वेषां सूर्यचन्द्रादिग्रहगणानां गतिविशेषनियमोऽपि नित्य एव । अर्थव्यवस्थाभेदेऽपि न तेषु नियमेषु यथा भेदः तथैव धार्मिकसामाजिकनियमेष्वपि भेदो न सम्भवति । तत्र परिवर्तनं न भवति । न हि धर्मोपासनादिनियमा अर्थव्यवस्थापरिवर्तनमनु परिवर्तन्ते; न वा सत्यन्यायादयः । नाप्यात्म-परमात्मधर्मादयः पदार्था अपलापमर्हन्ति, अनुमानागमादिप्रमाणानामपि प्रामाण्यव्यवस्थापनात् ।

भू-भूधर-सागर-चन्द्र-सूर्यादयः सावयवाः पदार्था नहि कारणकलापसमवधायकं विशिष्टचेतनकर्तारमधिष्ठानञ्चान्तरा स्वत एव समुत्पत्तुमर्हन्ति, घटप्रासादादीनां तथा दर्शनात् । ज्ञानञ्च न भूतधर्मः, भूतसामान्येषु तदनुपलम्भात् । नहि भूतधर्मी भूतसत्त्वेऽपि नोपलभ्यते । न च चैतन्यमपि भौतिकदेहादिमन्तरा नोपलभ्यत इति वाच्यम्, भूतस्य चैतन्यव्यञ्जकत्वेनैव तदनुपलब्धावनुपलम्भोपपत्तेः यथा काष्ठादीनामग्निव्यञ्जकत्वेनैवाग्नेस्तदनुविधायित्वम्, न तद्धर्मत्वेन । अतो यथा न काष्ठधर्मोऽग्निः तथैव चैतन्यमपि न भूतधर्मः ।

किञ्च, शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थाविरे स्मरणानुपपत्तिः, शरीरस्यावयवोपचयापचयैर्विनाशशालित्वात् । बालस्य स्तन्यपाने प्रवृत्तिरपि न स्याद् देहचैतन्यात्मवादे, इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तौ हेतुत्वात् । न च देहात्मवादे

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तत् सम्भवति। नित्यात्मवादे तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणात् प्रवृत्तिः सम्भवत्येव। चैतन्यस्यावयविधर्मत्वे वृक्णेषु हस्तादिष्ववयवेषु तन्नाशाच्चैतन्यलोपापत्तिः। अवयवधर्मत्वे प्रत्यवयवं नानाचैतन्यापत्त्या विरुद्धदिक्क्रियात्वेन शरीरोन्माथप्रसङ्गः।

न चेन्द्रियाणामप्यात्मत्वम्, तेषां ज्ञानं प्रति करणत्वात्। 'योऽहं चक्षुषा रूपमद्राक्षम्, सोऽहं श्रोत्रेण शब्दं शृणोमि' इति प्रत्यभिज्ञायमानस्यात्मनस्ततो भिन्नत्वावगमात्। भूतभौतिकानि सर्वाणि ज्ञेयानि ज्ञातृसापेक्षाणि, परप्रकाश्यत्वात्। मानाधीना मेयसिद्धिर्भवति, मानञ्च मात्रधीनम्, ततो भूतसिद्धेः प्रागेव तत्प्रमातृसिद्धिरभ्युपेया। प्रमाता चात्मा नित्यसिद्धः। संहतानां शय्यादीनां स्वविलक्षणा संहतार्थता यथा दृश्यते, तथैव देहादिसङ्घातस्यापि स्वविलक्षणासंहतनित्यचेतनार्थताऽभ्युपेतव्या। यथाऽनुष्णोऽदाहकश्च लोहपिण्डो नित्योष्णदाहादि प्रकाशविशिष्टाऽग्नितादात्म्येन नित्यदाहादिमान् भवति, तथैव नित्यचेतनसम्बन्धेन देहादीनामनित्यचैतन्यवत्त्वं युज्यते। यथा रथादिचेष्टाया अश्वसारथ्यादिचेतनपूर्वकत्वं दृश्यते, तथैवाचेतनशरीरप्रवृत्तिरपि चेतनाधिष्ठितैव मन्तव्या।

यथा घटादयो ज्ञानेच्छाकृतिपूर्वका भवन्ति, तथैव चन्द्रसूर्याऽपि ज्ञानादिपूर्वका मन्तव्याः विशिष्टकार्यत्वात् तादृशज्ञानादिसत्त्वं नास्मासु सम्भवतीति परमेश्वरसिद्धिः। 'वन्यवृक्षा अकर्तृका' इति नास्तिकदृष्टान्तस्तु न घटादिवदुभयसम्प्रतिपन्न इति न स दृष्टान्ततामर्हति उभय (वादि-प्रतिवादि) सम्मतस्यैव दृष्टान्तवात्।

शरीरतद्गतसुखदुःखादिवैलक्षण्यदर्शनेन तद्धेतुवैलक्षण्यमपि प्रत्येतव्यम्, हेतुवैलक्षण्यमन्तरा कार्यवैलक्षण्यानुपपत्तेः। पश्वादिशरीरजन्यतद्वैलक्षण्यहेतवो न दृष्टाः सम्भवन्ति। ततोऽदृष्टजन्मान्तरीयधर्माधर्मतद्वैलक्षण्यमेव तद्धेतुत्वेनावगन्तव्यम् तदपि देहातिरिक्तं चेतनमात्मानमवगमयतीत्यन्यत्र विस्तरः।

सर्वाधारः सर्वप्रकाशकः सर्वनियामकश्च कश्चनावश्यमभ्युपेतव्यः, अन्यथा तमन्तरा विश्वव्यवस्थानुपपत्तेः। नियमास्त्वनेके सूर्यादिगत्यादिसम्बन्धितः शाश्वता दृश्यन्ते। नियन्तारमन्तरा ते च नोपपद्यन्ते। नियामकः शासकश्च निधानमपेक्ष्यैव नियच्छति शास्ति च। आगन्तुकमनित्यं शासनं यथाऽनित्यविधानपूर्वकं भवति, तथैव परमेश्वरस्य नित्यनियामकस्य विश्वशासन नित्यविधानपूर्वकमेवेति मन्तव्यम्।

यथाद्यत्वे किञ्चिदपि भूमिक्षेत्रतडागवृक्षपर्वतसमुद्रादिकं निःस्वाम्यमनियन्त्रितञ्च न भवति, तथैव चन्द्रसूर्यादिसहितं सर्वमपि जगन्निःस्वाम्यमनियन्त्रितञ्च न भवति। नित्यस्य शास्तुर्विधानमेव शास्त्रं भवति। तदेव वेदादिशास्त्रं

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भवति । तन्नियमाश्च शाश्वता एव भवन्ति । "परान्नं परद्रव्यं वा पथि वा यदि वागृहे । अदत्तं नैव गृह्णीयात्", "अदत्तानामुपादानम्" (म० १२।७) इत्यादिना परकीयवैधस्वापहारः पातकत्वात् सर्वत्रैव वर्जितः । बौद्ध-जैन-यीशु-मुहम्मदाद्यनुयायिषु चादत्तादानविरत्यादिरूपेणायं नियमः समादृतो दृश्यते । सर्वत्रैव सभ्यराष्ट्रेषु शासनेषु च परस्वापहारः साहसिकपाटच्चरत्वप्रयोजको भवति । परकीयवैधधनरत्नाद्यपहारिणं सर्वत्रैवारक्षिणो निगृह्णन्ति, न्यायालयेषु न्यायाधीशा दण्डयन्ति च । ग्राम्या विधिविशेषज्ञा न्यायमूर्तयश्च तं समक्षमेव सहसा-(बलेन) पहारे प्रवृत्तम्, साहसिकमसमक्ष-प्रवृत्तश्च पाटच्चरमिति वदन्ति ।

किञ्च, मानवा उत्पादसाधनपरिवर्तनक्षमा अपि न परमेश्वरीयनियमपरिवर्तनक्षमा भवन्ति । अर्थव्यवस्थास्वपि न मानवाः सर्वथा स्वतन्त्राः प्रकृतिद्रव्य (कच्चामाल) निर्माणे तेषां सर्वथा स्वातन्त्र्याभावात् । घटादिनिर्माणकुशलोऽपि कुम्भकारो न मृत्तिकां निर्मातुं प्रभवति । वर्धकिः काष्ठस्तम्भादिकं निर्माति, न तु काष्ठं निर्माति । एवं धरण्यनिलजसंयोगैः कृषिं कुर्वन्ति कृषीबलाः । तथा बीज-धरणि-जलानिलनिर्माणे मानवा न प्रभवः कृत्रिमाणि जलादीनि त्वकिञ्चित्कराण्येव । ततो न सर्वत्र स्वातन्त्र्यमिति परम्पराप्राप्तधार्मिकसामाजिक नियमपरिवर्तने न प्रभुत्वमस्मदादीनाम् । "नैकवारं हिरण्यकशिप्वादिभिरन्यथेदं विधास्येऽहम्" (श्री० भा० ७।३।११) इति शाश्वतपारमैश्वर्यविधानान्यथाकरणं प्रतिज्ञातम्, परं साफल्यं नाधिगतम् । तथा च परस्वत्वापहारो च चौर्यम्, नानुचितम् किन्तु धर्मः, परवित्तकलत्रादिहरणे प्रवृत्तो न दण्डनीयः, परिस्थितिवशात् सोऽपि धर्मः । सत्यमसत्यमसत्यश्च सत्यम्, न्यायोऽन्यायोऽन्यायश्च न्यायो भवतीति निरुक्तिर्न प्रामाण्यमर्हति । शास्त्रानुसारिणस्तु न शोषका भवन्ति, यथा तथोपरिष्टाद् वक्ष्यते

कामनिरूपणम्

कामोऽपि पुरुषार्थः । सोऽपि वासुदेवांश एव । 'कामोऽपि वासुदेवांशः" (१०।५५।१) इति भागवतवचनात् । ईश्वरोऽपि सकामः सन्नेव महद्ब्रह्मभूतायां प्रकृतौ गर्भमादधाति—

'सोऽकामयत ! एकोऽहं बहु स्याम् प्रजायेय'
मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥
(श्री० भ० गी० १४।३)

इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् :

लोकव्यापि सर्वकामापेक्षया आधिदैविकस्येश्वरकामस्य सुतरां सुखमयत्वम् ।

२६

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

निरुपाधिकं ब्रह्म मोक्षलभ्यम्, सोपाधिकञ्च ब्रह्मैव कामसुखम्, तत एवास्य वासुदेवांशत्वमुक्तम् । कामस्य परमार्थस्वरूपो रामः । स यथा—

सूर्यस्यापि भवेत् सूर्यः अग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुः ।
श्रियः श्रीश्च भवेत् .. .. ॥
(श्री० वा० रा०)

तथैव स एव कामस्यापि कामः । 'साक्षान्मन्मथमन्मथ'
(श्री० भा० म० पु० १०।३२।२)

इति श्रीमद्भागवतोक्तेः । यस्मिन् ब्रह्मण्येव प्रेमसौन्दर्ययोरन्तर्भावात् तच्छक्तिमिथुनात्मकत्वेन तन्मयत्वमपि सम्पद्यते । कामेश्वरकामेश्वरीरूपेण शिवशक्तिरूपेण दिव्यदम्पत्योर्यथा विश्वोत्पादकत्वम्, तथैव व्यष्टिनरनारीमिथुनेन व्यष्टिप्रपञ्चोत्पादकत्वमपि तस्यैव ।

शरीरेणार्थस्य, मनसा कामस्य, बुद्ध्या धर्मस्य आत्मना मोक्षस्यासाधारणः सम्बन्धो भवति । तेन शरीरमनोबुद्ध्यात्मनामिवार्थकामधर्ममोक्षाणामपि साधारणः सम्बन्धो भवति । स च कामः सामान्यविशेषभेदेन द्वेधा । तत्रात्मसंयुक्तमनसाधिष्ठितानां श्रोत्रत्वग्जिह्वाचक्षुर्घ्राणानामात्मसंयुक्तेन मनसाधिष्ठितानां स्वेषु स्वेषु विषयेष्वानुकूल्येन प्रवृत्तिकरः कामः सामान्यकामः । "श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानामात्मसंयुक्तेन मनसाधिष्ठितानां स्वेषु विषयेष्वानुकूल्यतः प्रवृत्तिः कामः" (वा० का० सू०, अधि० १, अ० २, सू० ११) । परस्परव्यतिकराभिलाषरूपा स्पर्शविशेषविषया या आभिमानिकसुखानुविद्धा फलवती प्रवृत्तिर्भवति, स विशेषः कामः । तदुक्तम् "स्पर्शविशेषविषयात् त्वस्याभिमानिकसुखानुबिद्धा फलवत्यर्थप्रतीतिः प्राधान्यात् कामः ।" (वा० का० सू०, अधि० १, अ० २, सू० १२) ।

एतेनाभिमानसङ्कल्पमूलकत्वमेव विशिष्टकामस्येति स्पष्टं प्रतीयते—

काम जानामि ते मूलं सङ्कल्पात् किल जायसे ।
न त्वां सङ्कल्पयिष्यामि न त्वं तेन भविष्यसि ॥
स्त्रीषु जातो मनुष्याणां स्त्रीणां तु पुरुषेषु च ।
परस्परकृतस्नेहः काम इत्यभिधीयते ॥
(शार्ङ्गधर० १।६)

शास्त्रदृष्ट्या सा च प्रतीतिः प्रजाप्राप्तावेव साफल्यमधिगच्छति । अत एव विवाहमन्त्रेषूक्तम्--

ममेयमस्तु पोष्या मह्यं त्वादाद् वृहस्पतिः ।
मया पत्या प्रजावती सं जीव शरदः शतम् ॥
(अ० वे० सं० १४।१।५२

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पत्या प्रजावतीत्वमेव विवाहसाफल्यमुक्तम् । ततोऽपि मुख्यं फलं यज्ञाद्यनुष्ठानमेव ।

"स द्वितीयमैच्छत् । जाया मे स्यादथ कर्म कुर्वीय"

इत्युपनिषद्दृष्ट्या कर्मानुष्ठानोद्देश्येनैव जायाकामना भवति । दम्पत्योः सहाधिकारात् पत्नीमन्तरा कर्मानुष्ठानं न सम्भवत्येव, 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" (पा० सू० ४।१।३३) इति यज्ञसंयोगेनैव पत्नीशब्दनिष्पत्तेः । यज्ञाद्यनुष्ठानद्वारा स्वर्गादिप्राप्तिर्भवति । निष्कामभावेन भगवदाराधनबुद्ध्या यज्ञानुष्ठानेन तु बुद्धिशुद्ध्या मोक्षोऽपि लभ्यते । कामशास्त्ररीत्या कामसेवनेन शीघ्रमेव तृप्तिर्विषयवैराग्यञ्च जायते । मुमुक्षया श्रवणमनननिदिध्यासनैस्तत्त्वसाक्षात्कारो भवति । तद्विधिमन्तरा श्वगर्दभादिवत् सदैव विषयपरायणता जायते ।

कुरङ्ग-मातङ्ग-पतङ्ग-मीन-भृङ्गा बताः पञ्चभिरेव पञ्च ।
एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥

रसासक्तिवशादेव मधुकरो नलिनकोशे निबद्ध्यते । दारुभेदनिपुणोऽपि सुकोमलान्यपि पङ्कजदलानि भेत्तुमप्यसमर्थो भवति ? तदुक्तमेव—

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥

बन्धनानि किल सन्ति बहूनि प्रेमरज्जुकृतबन्धनमन्यत् ।
दारुभेदनिपुणोऽपि षडङ्घ्रिर्बध्यते स किल पङ्कजकोशे ॥

शास्त्रपरायणस्य यज्ञनिष्ठस्य पुरुषस्य तु पत्नीसम्बन्धो दुर्गाश्रवणमिव कामादिशत्रुविजयसाधनमेव भवति । तदुक्तं श्रीमद्भागवते श्रीकश्यपेन—

सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान् ।
व्यसनार्णवमत्येति जलयानैर्यथार्णवम् ॥
यामाहुरात्मनो ह्यर्धं श्रेयस्कामस्य भामिनि ।
यस्यां स्वधुरमध्यस्य पुमांश्चरति विज्वरः ॥
यामाश्रित्येन्द्रियारातीन् दुर्जयानितराश्रमैः ।
वयं जयेम हेलाभिर्दस्यून् दुर्गपतिर्यथा ॥
(३।१४।१७-१९)

तदर्थं वैधकामसेवैव युक्ता । धर्माविरुद्धकामस्तु भगवद्विभूतिरेव । तदुक्तं श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ।
(७।११)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अत एव मन्वादिभिरिव कौटल्येन अभिजनोपेतया सवर्णया अनन्यपूर्वया कन्ययैव वैधो विवाह उक्तः। सवर्णायामनन्यपूर्वायां शास्त्रतोऽधिगतायां धर्मोऽर्थः, पुत्राः, सम्बन्धः, पक्षवृद्धिरनुपस्कृता रतिश्च। तत्रैव योग्यकुलवृद्धिकरः पुत्रः प्रीती रतिश्च शुद्धा भवति। धन-जन-कुल-यौवन-सौन्दर्यादिभिरत्युत्कृष्टतायामत्यपकृष्टतायां वा न प्रीतिर्भवति, किन्तु समानतायामेव। तदुक्तम्—

परस्परसुखास्वादा क्रीडा यत्र प्रयुज्यते।
विशेषयति चान्योन्यं सम्बन्धः स विधीयते॥
(वा० का०, अधि० २, अ० १।१३)

दूराच्चकमानाय प्रतिपाणायाक्षये।
आस्मा आशृण्वन्नाशाः कामेना जनयन्त्स्वः॥
(अ० वे० सं० १९।५२।३)

सायणभाष्यम्—दूराद् दूरविषयमत्यन्तदुर्दभं फलम्। चकमानाया कामयमानाय। अस्मै जनाय। प्रतिपाणाय सर्वतो रक्षणाय। अभिमतफलप्रापणाय। अक्षये क्षयराहित्ये, निमित्ते अनिष्टनिवृत्तये च। आशाः दिशः सर्वाः प्राच्यादयः। आशृण्वन् आश्रवणं फलं प्रदातुम् अङ्गीकरणं कृतवत्यः। न केवलं प्रति श्रवणम्, किन्तु कामेन अभिमतफलविषयेण। स्वः सुखनामैतत्। सुखम्। अजनयन् उदपादयन्।

कामे न मा काम आगन् हृदयाद्धृदयं परि।
यदमीषामदो मनस्तदैतूप (दुपैतु) मामिह॥
(अ० वे० सं० १९।५२।४)

सायणभाष्यम्—कामेन फलविषयया इच्छया। कामः काम्यमानं फलम्। मा माम्। आगन् आगच्छतु। कामनाया मनोमूलत्वात् तन्मनः सम्पादयति। पूर्वं जगत्सृष्टयर्थं उत्पादिता ब्रह्मणा जगत्सृष्टिविषये कामयितारो नव ब्रह्माणः अमीषामित्यदःशब्देन विवक्ष्यन्ते। तेषां विप्रकृष्टानां ब्रह्मणाम्। यत्। अदो। मनः अस्तित्वभावनानिमित्तम्, तत् हृदयात्। प्रत्येकविवक्षया एकवचनम्। हृदयेभ्यः। हृदयं मदीयं हृदयप्रदेशः। परि अभिलक्ष्य। तत् तदीयं सर्वविषयं मनः। इह अस्मिन् फलकामे मां कामयितारम्। उपैतु उपगच्छतु।

विवाहानन्तरं प्रथमं सङ्गतयोस्त्रिरात्रमधःशय्या, ब्रह्मचर्यम्, क्षारलवणवर्जमाहारस्तथा सप्ताहं सतुर्यमङ्गलस्नानम्, प्रसाधनम्, सहभोजनञ्च, प्रेक्षा, सम्बन्धिनाञ्च पूजनमिति सार्ववर्णिकम्। इत्यादि रीत्या धार्मिकसामाजिकनियमपरिपालनमप्यत्यावश्यक भवति। शास्त्रदृष्टचैव प्रीतिजननमानवर्धनादिभिर्विश्वासोत्पादनेनैव पतिः पत्नीप्रेमास्पद भवति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

आत्मनः प्रीतिजननं योषितां मानवर्धनम् ।
कन्याविश्रम्भणं वेत्ति यः स तासां प्रियो भवेत् ॥

स्त्रीणां कृते—

पतिनिष्ठा, पातिव्रत्यपरिपालनम् देववत् पतिसम्मानम्, पत्यानुकूल्येन वर्तनम्, कुटुम्बचिन्ता पत्न्याः कर्त्तव्यमुक्तम्—(वा० का० सू०, अधि० ४, अ० १, सू० १-२) ।

भोजनादिनिर्माणशृङ्गाराङ्गरागदशनवसनरञ्जनसङ्गीतवाद्यादिनैपुण्यमन्यासु च चतुःषष्टिकलासु तासां नैपुण्यसम्पादनमुक्तम् ।

पुरुषाणामपि कृते धर्मार्थविद्याकालानुपरोधेन कामसूत्रतदङ्गविद्याध्ययनेन नैपुण्यज्ञानविधानम् ।

"धर्मार्थकालानपरोधयन् कामसूत्रं तदङ्गविद्याश्च पुरुषोऽधीयीत । अर्थमन्तरा कामोपसेवा न सम्भवतीति विद्याभिर्बौद्धादिश्रमैः प्रतिग्रहजयक्रयदाथादिभिर्योगक्षेमं यापयत् गार्हस्थ्यं प्राप्य नागरिकवृत्तमनुवर्तेत"—(वा० का० सू० १।४।१) ।

"नागराचारोऽपि स प्रातरुत्थाय कृतनित्यक्रियो गृहीतदन्तधावनो मालयानुलेपनं धूपं स्रजमिति च गृहीत्वा दत्त्वा सिक्थमलक्तकञ्च दृष्ट्वादर्शे मुखं गृहीतमुखवासताम्बूलः कार्याण्यनुतिष्ठेत्"—(वा० का० सू० १।४।५) ।

येना वपत सविता क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।
तेन ब्रह्माणो वपते दमस्य गोमानश्ववानयमस्तु प्रजावान् ॥
(अ० वे० सं० ६।६८।३)

इत्यादिमन्त्रेण वपनं विज्ञायते ।

[सायणभाष्यम्—सविता देवः । विद्वान् जानन् । सोमस्य । राज्ञो वरुणस्य च सम्बन्धिना येन क्षुरेण । अवपत् वपनं कृतवान् । सोमं राजानं वरुणञ्च येन क्षुरेणावपत् इत्यर्थः । हे ब्रह्माणः ब्राह्मणाः ! तेन तादृशेन क्षुरेण । अस्य पुरुषस्य इदं केशश्मश्रु वपत । तेन विशिष्टवपनसंस्कारेण अयं पुरुषः । गोमान् बह्वीभिर्गोभिर्युक्तः । अश्ववान् अश्वैर्युक्तः । प्रजावान् पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तश्च । अस्तु भवतु ।]

भारतीयसंस्कृतौ स्त्रीणां भूषणालङ्कारादिभिः सम्मानं विहितम्—

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।।
(म० ३।५६)

शुद्धाः पूता योषितो यज्ञिया इमा ब्रह्मणां हस्तेषु प्र पृथक् सादयाभि ।
यत्काम इदमभिषिञ्चामि वोऽहमिन्द्रो मरुत्वान्त्स ददातु तन्मे ॥
(अ० वे० सं० ६।१२२।५)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अत्र मन्त्रे योषितां लोकशास्त्रदृष्ट्या शुद्धत्वं पूतत्वञ्चोक्तम्, यज्ञसंयोगाद्यज्ञियत्वञ्चोक्तम्। ताश्च योग्येषु वरेषु प्रदत्ता वैवाहिकमन्त्रैरभिषिक्ताः परमेशानुग्रहेण सर्वपक्षीयकल्याणकामपूरण्यो भवन्ति।

अभि त्वा मनुजातेन दधामि मम वाससा।
यथाऽसो मम केवलो नान्यासां कीर्त्तयाश्च न॥
(अ० वे० सं० ७।३७।१)

अहं वदामि नेत् त्वं सभायामह त्वं वद।
ममेदसस्त्वं केवलो नान्यासां कीर्तयाश्च न॥
(अ० वे० सं० ७।३८।४)

[सायणभाष्यम्--स्वपतिं प्रति स्त्रिया वाक्यमेतत्। हे पते! त्वा त्वाम्। मनुजातेन मन्त्रेण जातेन, मन्त्रपूर्वकं परिहितेन, मनोर्वा जातेन निष्पन्नेन मम वाससा वस्त्रेण। अभि दधामि बध्नामि। किमर्थं बन्धनम्? तदाह—यथा येन प्रकारेण। मम। केवलः असाधारणः। असः भवेः। यथा चान्यासां नारीणाम्। नामधेयमिति शेषः। न कीर्तयाः, न कीर्तयेः नोच्चरेः तथा बध्नामीति शेषः।]

[सायणभाष्यम्—पतिवशीकरणाय ओषधिं सम्प्रार्थ्य नारी पुनः स्वपतिं ब्रूते। हे पते! अहं वदामि। त्वं नेत् नैव। वदेः। एवं पत्युः सर्वत्र वदननिषेधे प्राप्ते स्थानान्तरे तस्य वाग्व्यापारं दर्शयति। अहशब्दो विनिग्रहार्थीयः। त्वं तु सभायां विद्वत्समाजे वद।]

अयमर्थः—हे पते! यदा मत्समीपमागच्छसि, तदा अहमेव वदामि, तत्वं तु मदुक्तमेव अनुवद, कदापि प्रतिकूलं मा वादीः। मद्व्यतिरिक्तस्थानेऽपि सभायामेव यथेच्छ वद, मान्यत्रेति।

एतदेव प्रकारान्तरेणाह, यथा—हे पते! त्वम्। इत् अवधारणे। ममैव केवलः असाधारणः असः भवेः, अन्यासां नारीणां नामधेयमपि न कीर्तयेः।

[सायणभाष्यम्--शुद्धाः पापरहिताः। पूता जगत्पवित्रभूताः। योषितः स्त्रीरूपाः। यज्ञियाः यज्ञार्हाः। इमा अपः। ब्रह्मणां ब्राह्मणानाम्, चतुर्णाम् आर्षेयाणाम् ऋत्विजाम्। हस्तेषु प्रक्षालनेन। पृथक्। सादयामि अस्मदुपभोगार्थं स्थापयामि। यत्कामः यत्फलं कामयमानः। इदम्। इदानीम्। हे आपः। वः युष्मान्। अहम्। अभिषिञ्चामि अभितो निनयामि। मरुत्वान् मरुद्गणैर्युक्तः स प्रसिद्धः। इन्द्रः। मे मह्यं तत् फलं ददातु प्रयच्छतु।]

इत्यादिमन्त्रैः परस्पराव्यभिचारेण धर्मविवाहबन्धनवद् द्वयोर्दम्पत्योरैहिकामुष्मिकपुरुषार्थसाधकत्वमुक्तम्। धर्मनियन्त्रिते भोगे सन्तानबाहुल्यावरोधेनार्थिकं परिवारनियोजनफलं सम्पद्यते। दम्पत्योः सहयोगेन ब्रह्मचर्यनियन्त्रणाभ्यामेव

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तदुपपत्तेः । विधिविरुद्धषण्ढबन्ध्यत्वानौचित्यात् । शास्त्रप्रधानो विधिमनुसरन्निषिद्धं परिवर्जयन् जितेन्द्रियो ब्रह्मचारी वीतराग इहामुत्राभ्युदयं प्राप्यात्यन्तिमं मोक्षसुखमपि प्राप्नोति । तदुक्तम्—

एवमर्थञ्च कामञ्च धर्मञ्चोपाचरन्नरः ।
इहामुत्र च निःशल्यमत्यन्तसुखमश्नुते ।।

कामशास्त्रं लोकयात्रार्थं ब्रह्मचर्येण परेण समाधिना च वात्स्यायनो महर्षिर्निर्मितवान्, न रागार्थमिति तेनैवोक्तम् —

तदेतद्ब्रह्मचर्येण परेण च समाधिना ।
विहितं लोकयात्रार्थं न रागार्थोऽस्य संविधिः ।।

धर्मनिरूपणम्

अथ धर्मः—

तत्र महर्षिः कणादः—"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः"। ऐहिकामुष्मिकाभ्युदयौ निःश्रेयसोऽपवर्गश्च येनं प्राप्यन्ते, स धर्मः"। केनैतल्लभ्यते ? किञ्च धर्मस्वरूपमिति जिज्ञासायां महर्षिर्जैमिनिराह—"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" चोदनां प्रवर्त्तकं निवर्त्तकञ्च विधिनिषेधात्मकं वैदिकं वचनम् । तयैव धर्मो लक्ष्यते साक्षाद् बोध्यते, सैत्र लक्षणं प्रमाणं वा यस्मिन्, स धर्मः । तथा च "अग्निहोत्रं जुहुयात्, सन्ध्यामुपासीत" इत्यादिविधिविहितकर्त्तव्यताकमग्निहोत्रादिकं कर्म धर्मशब्देनाभिधीयते "सुरां न पिबेत्. ब्राह्मणं न हन्यात्" इत्यादिनिषेधवाक्यैर्निषिद्धकर्त्तव्यताकं सुरापानादिकमधर्मशब्देनोच्यते । अकारप्रश्लेषेण 'अधर्म" इत्यपि सूत्रेणोच्यते । 'अर्थ' इति शब्देन शत्रमरणफलकोऽनर्थभूतः श्येनादियागो न मुख्यो धर्म इत्यपि बोधितम् । तथा च वेदविहितत्वे सति प्रयोजनवदर्थो धर्मो भवति । मनुनाप्येतदेवोक्तम्—

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।।
(मनु० २।१३)

'ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ' (मनु० २।१०) ।
वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ।।
(मनु० २।१२)

श्रुत्यादिचतुष्टयेन धर्मस्य बोधो भवतीत्येव तदर्थः । तत्र पूर्वपूर्वाविरोधेनैवोत्तरोत्तरेषां प्रामाण्यं वोध्यम् ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥
(या० स्मृ० १।३)

इति चतुर्दशविद्यानां धर्मब्रह्मबोधन एव तात्पर्य्यम् । धर्मतन्मूलभूतशास्त्राभ्युपगन्तृत्वेनैव मानुष्यं भवति, आहारभयनिद्रादीनां पशुसाधारणत्वात् । तथा चोक्तम्—

आहारनिद्राभयमैथुनञ्च सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।
धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥
मतयो यत्र गच्छन्ति तत्र गच्छन्ति वानराः ।
शास्त्राणि यत्र गच्छन्ति तत्र गच्छन्ति ते नराः ॥ इति ।

वाल्मीकीये च—

सत्यं सधर्मञ्च पराक्रमञ्च भूतानुकम्पां प्रियवादिताञ्च ।
द्विजातिदेवातिथिपूजनञ्च पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥
(वा० अ० का० १०९।३१)

धर्मैतत्ते पुरीषं तेन वर्धस्व चाप्यायस्व ।
वर्धिषीमहि च वयमा चाप्यासिषीमहि ॥
(वा० सं० ३८।२१)

हे धर्म ! एतत् पयः । ते तव । पुरीषम् पृणाति पूरयतीति पुरीषं पूरयितृ अन्नम् । तेन पयसा । वर्धस्व वृद्धिं गच्छ । आप्यायस्व च अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय । भवत्प्रसादाद् । वयम् । वर्धिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुयाम । आप्यासिषीमहि च अस्मदीयपुत्रपश्वादीन् सर्वतो वृद्धान् करवाम ।

भोग्यो भवदथो अन्नमदद्बहु ।
यो देवमुत्तरावन्तमुपासातै सनातनम् ॥
सनातनमेनमाहुरुताद्य स्यात् पुनर्णवः ।
अहोरात्रे प्रजायते अन्यो अन्यस्य रूपयोः ॥
(अ० वे० सं० १०।८।२२-२३)

व्यक्तेः समाजस्य राष्ट्रस्य विश्वेषां धारणपोषणसङ्घटनसामञ्जस्य सौमनस्य हेतुत्वेन धर्मस्य सर्वोपादेयता, तस्य प्रसादादेव मनुष्यः, अन्ये च अन्नवन्तोऽन्नादाश्च भवन्ति, सनातनोपासनेनैव सनातनपदप्राप्तिर्भवति । धर्मोऽयं सनातनोऽपि पुनर्णवो भवति ।

धारणाद्धर्म उच्यते । तेषां समेषां विघटनवैमनस्यपतनादिहेतुत्वेन तद्विपरीतस्य पातनात् पातकत्वादधर्मत्वव्यपदेशः ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः।
यः स्याद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः॥
(म० भा० शा० १०९।११)

धर्म एव स्वशक्त्या प्रजा धारयते सर्वस्यैव धर्मफलत्वात्। सर्वधारणपोषणानुगुणशक्तिसम्पन्नत्वादपि तस्य धर्मत्वम्।

"धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा। लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति।
धर्मेण पापमपनुदति। धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम्। तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति॥"
(तै० आरण्य० १०।६३)

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम्।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्॥ (हितो०)
अद्रोहः सर्वभूतानां कर्मणा मनसा गिरा।
अनुग्रहश्च दानञ्च सतां धर्मः सनातनः॥

अद्रोहेण परप्रातिकूल्यवर्जनेन मनसा वाचा कर्मणानुग्रहदानादिपरायणतायां सर्वधारणपोषणादिकमनायासेनैव सम्पद्यते। अत एव न परलोकार्थमेव, किन्त्विह लोकार्थमपि धर्मस्योपयोगः। तदुक्तम्—

धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात् प्रभवति सुखम्।
धर्मेण लभ्यते सर्वं धर्मसारमिदं जगत्॥
(वाल्मी० रा० अर० का०)

परलोकार्थं तु धर्म एव मुख्यसुहृद् भवति—

एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः।
शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति॥

स च धर्मो वेदैकसमधिगम्यः। यथा चक्षुषैव रूपमधिगम्यते, नान्येन श्रोत्रादिना। आलोकादिसहकृतेन निर्दोषेण मनःसंयुक्तेन चक्षुषा रूपमुपलभ्यत एव न नोपलभ्यते; तथैव वैदिकचोदनयैव धर्मो गम्यते, नान्येन। अधिकारिभिरुपक्रमोपसंहारादिभिर्लिङ्गैर्विचार्य्यमाणया चोदनया धर्मो गम्यत एव, न न गम्यते। पुराणधर्मशास्त्राज्ञादयस्तु वेदमूलकत्वेनैव प्रामाण्यमर्हन्ति। श्रीभागवतेऽपि—

वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्य्ययः।
वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रुम॥
(६।१।४०)

स्वयम्भूनारायणस्वरूपत्वेनापौरुषेयत्वं स्वतःप्रमाणत्वं कण्ठत एव निगदव्याख्यातम्। वेदमूलकत्वेनैवार्षपुराणधर्मशास्त्राज्ञादीनामपि प्रामाण्यम्, तत्रापि

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

श्रौतस्मार्त्तकर्मणां प्रतिपादनात् । वेदेषु ब्राह्मणभागेन कर्मणां विधानम्, मन्त्रैः स्तोत्र-शस्त्रादीनि द्रव्यदेवतास्मारणतत्स्तवनशंसनादीनि भवन्ति; वेदाङ्गैः श्रौतार्थावगमः, कल्पगृह्यसूत्रैः श्रौतस्मार्त्तकर्मसंस्कारादिबोधनम् धर्मशास्त्रपुराणेतिहासैर्विविध-वर्णाश्रमादिधर्मविधानम् ।

गीतायां श्रीभगवतापि—अन्वयव्यतिरेकाभ्यां धर्मलक्षणस्य कर्त्तव्यकर्मणः शास्त्रापरपर्य्यायवेदमूलकत्वमेवोक्तम्—

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ।।

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्त्तुमिहार्हसि ।।
(श्री० भ० गी० १६।२३-२४)

यदि शास्त्रमन्तरापि स्वातन्त्र्येण प्रत्यक्षानुमानाभ्यां धर्मावगमः शक्यः स्यात् तदा नैवमवक्ष्यद् भगवान् । नहि भोजनक्षुन्निवृत्त्योः कार्य्यकारणभावो न प्रत्यक्षा-नुमानावगमः, शास्त्रमन्तराऽशक्यावगमो वा भवति । अबाधितानधिगतगन्तृत्वेनैव हि प्रमाणानां प्रामाण्यं भवति । नहि बुद्धेः स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यम्, तथा सति भ्रान्तिरूपाया अपि बुद्धेः प्रामाण्यसम्भवात् । अतः प्रमाणेनैव बुद्धेः प्रामाण्यनिर्णयः । नह्यन्धसहस्रैरप्युक्तं शङ्खनैल्यं विश्वस्यते । तथैव वेदमन्तरा प्रमाणशतैरपि न धर्मनिर्णयः सम्भवति । धर्मब्रह्मज्ञापकत्वेनैव वेदस्य वेदत्वमपि । तदुक्तं भट्टपादेन—

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुद्धचते ।
एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ।। इति ।

द्वादशलक्षण्यां पूर्वमीमांसायां महर्षिणा जैमिनिना भाष्यवार्त्तिककाराभ्यां च धर्मस्वरूपं विस्तरेण मीमांसितम् । प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादमन्त्रस्मृतिनामधेयार्थ-कस्य शब्दराशेः प्रामाण्यम्, द्वितीये कर्मभेदोपोद्घातप्रमाणापवादप्रयोगभेदरूपोऽर्थः, तृतीये श्रुतिलिङ्गवाक्यादिविरोधप्रतिपत्तिकर्मानारभ्याधीतबहुप्रधानोपकारकप्रयाजा-दियाजमानचिन्तनम् चतुर्थे प्रधानप्रयोजकत्वाप्रधानप्रयोजकत्वं जुहूपर्णतादिफल-राजसूयगतजघन्याङ्गाक्षद्यूतादिचिन्ता, पञ्चमे श्रुत्यादिक्रमतद्विशेषवृद्ध्यवर्धनप्राब-ल्यदौर्बल्यचिन्ता, षष्ठेऽधिकारितद्धर्मद्रव्यप्रतिनिध्यर्थलोपनप्रायश्चित्तसत्रदेयबह्नि-विचारः, सप्तमे प्रत्यक्षवचनातिदेशशेषनामलिङ्गातिदेशविचारः, अष्टमे स्पष्टा-स्पष्टप्रबललिङ्गातिदेशापवादविचारः नवमे ऊहविचारारम्भसामोहमन्त्रोहतत्प्रस-ङ्गागतविचारः, दशमे—बाधहेतुद्वारलोपविस्तारबाधकारणकार्य्यैकत्वसमुच्चयग्रहा-दिसामप्रकीर्णनञर्थविचारः, एकादशे तन्त्रोपोद्घाततन्त्रावापतन्त्रप्रपञ्चनावापप्रप-ञ्चनचिन्तनानि । द्वादशे प्रसङ्गतन्त्रिनिर्णयसमुच्चयविकल्पविचारः ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तत्र ब्राह्मादिविवाहैर्यथाविधिगर्भाधानसीमन्तोन्नयनपुंसवनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचूडाकर्मादिसंस्कारैः संस्कृतः, उपनीतस्त्रैवर्णिको वेदाध्ययनेऽधिकारी भवति ।

भगवताऽपि—

सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥
(श्री० भ० गी० ३।१०)

इति यज्ञानामनुष्ठानेन देवताप्यायनं देवैश्च वृष्टयादिप्रदानेन मनुष्यलोकाप्यायनमुक्तम् ।

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥
(श्री० भ० गी० ३।१४)

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥
(श्री० भ० गी० ३।१५)

अत्राक्षरब्रह्मणः परमात्मनस्तदात्मकस्य वेदब्रह्मणः प्रादुर्भावः, ततश्च श्रौतस्मार्तकर्मणामुद्भवः, ततश्च तज्जन्यादृष्टरूपस्य यज्ञस्योद्भव उक्तः । ततश्च पर्जन्यः, ततोऽन्नम्, ततो भूतानि भवन्ति । यत्रादीनि कर्माणि तत्तत्फलोद्देश्येन विहितान्यपि निष्कामस्य भगवदाराधनबुद्धयानुष्ठितानि सत्त्वशुद्धिविवेकवैराग्यविविदिषाश्रवणादिक्रमेण तत्त्वज्ञानमोक्षफलकान्यपि भवति; "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" (बृ० उ० ४।४।२२) इत्यादिश्रुतेः । तदुक्तं श्रीभागवतेऽपि—

वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं लभते रोचनार्था फलश्रुतिः ॥

यस्तु वेदोक्तं कर्म नानुतिष्ठति, न स पाशविककामकर्मलक्षणं मृत्युमतिक्रान्तुं शक्नोति । तत एव स विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति पुनः पुनः । तथाहि—

नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः ।
विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः ॥

वेदार्थानुष्ठानेन तु स्वाभाविकपाशविककामकर्मज्ञानातिक्रान्त्या उपासनया तत्त्वज्ञानेन वामृतत्वम्, देवतात्मप्रभावम्, साक्षान्मोक्षं वा अश्नुते । "अविद्यया मृत्युं

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते—वा० सं० ४०।१४)। अविद्यया विद्याभिन्नविद्यासदृश-कर्मणा इत्यर्थः। तत्र ब्राह्मणानां यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहाख्यानि षट् कर्माणि। तेषु याजनाध्यापनप्रतिग्रहाख्यानि जीविकार्थानि। क्षत्रविशोस्तु यजनाध्ययनदानानीति त्रीणि कर्माणि धर्मरूपाणि; क्षत्रस्य युद्धं प्रजापालनादि, विशां कृषिवाणिज्यगोपालनादि च जीविकारूपम्। शूद्रस्य द्विजसेवाधर्मो वृत्तिश्च, शिल्पादिकं च जीविकाद्यर्थम्। शिलोञ्छवृत्तिमादाय ब्राह्मणस्य चतुर्धा वृत्तिः।

ऋतामृताभ्यां जीवेत्तु मृतेन प्रमृतेन वा।
सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन॥

ऋतमुञ्छशीलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम्।
मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्॥

सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते।
सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत्॥

(मनु० ४।४-६)

तथा श्रीमद्भागवते सप्तमे स्कन्धे एकादशेऽध्याये—

ऋतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा।
सत्यानृताभ्यां जीवेत न श्ववृत्त्या कथञ्चन॥

ऋतमुञ्छशीलं प्रोक्तममृतं यदयाचितम्।
मृतं तु नित्ययाञ्चा स्यात् प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्॥

सत्यानृतं तु वाणिज्यं श्ववृत्तिर्नीचसेवनम्।

(१८-२०)

श्रीमद्भगवद्गीता-श्रीमद्भागवतादिषु ब्राह्मणादीनां शमादीन्यपि कर्माणि प्रतिपादितानि तथाहि—

शमो दमस्तपः शौचं संतोषः क्षान्तिरार्जवम्।
ज्ञानं दयाच्युतात्मत्वं सत्यञ्च ब्रह्मलक्षणम्॥

शौर्य्यं वीर्य्यं धृतिस्तेजस्त्याग आत्मजयः क्षमा।
ब्रह्मण्यता प्रसादश्च रक्षा च क्षत्रलक्षणम्॥

देवगुर्वच्युते भक्तिस्त्रिवर्गपरिपोषणम्।
आस्तिक्यमुद्यमो नित्यं नैपुण्यं वैश्यलक्षणम्॥

शूद्रस्य सन्नतिः शौचं सेवा स्वामिन्यमायया।
अमन्त्रयज्ञो ह्यस्तेयं सत्यं गोविप्ररक्षणम्॥

(श्री० भा० ७।११।२१-२४)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सेवा विविधशिल्पकारुकलादिकं शूद्रस्य जीविका । स्त्रीणाञ्च तत्रैव विशेष उक्तः—

स्त्रीणाञ्च पतिदेवानां तच्छुश्रूषानुकूलता ।
तद्बन्धुष्वनुवृत्तिश्च नित्यं तद्व्रतधारणम् ॥
सम्मार्जनोपलेपाभ्यां गृहमण्डलवर्त्तनैः ।
स्वयं च मण्डिता नित्यं परिमृष्टपरिच्छदा ॥
कामैरुच्चावचैः साध्वी प्रश्रयेण दमेन च ।
वाक्यैः सत्यैः प्रियैः प्रेम्णा काले काले भजेत् पतिम् ॥
संतुष्टाऽलोलुपा दक्षा धर्मज्ञा प्रियसत्यवाक् ।
अप्रमत्ता शुचिः स्निग्धा पतिं त्वपतितं भजेत् ॥

(श्री० भा० ७।११।२५-२८)

तत्रैव श्रीभागवते त्रिंशल्लक्षणो भगवत्प्रसादहेतुः सर्वसाधारणो धर्म उक्तः, यदाश्रयेण सर्वोऽपि मनुष्यो हिन्दुर्भवति, लौकिकामुष्मिकाभ्युदयनिःश्रेयसभाक् च भवति ।

धर्ममूलं हि भगवान् सर्ववेदमयो हरिः ।
स्मृतं च तद्विदां राजन् येन चात्मा प्रसीदति ॥
सत्यं दया तपः शौचं तितिक्षेक्षा शमो दमः ।
अहिंसा ब्रह्मचर्यञ्च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ॥
संतोषः समदृक् सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः ।
नृणां विपर्य्ययेहेक्षा मौनमात्मविमर्शनम् ॥
अन्नाद्यादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथार्हतः ।
तेष्वात्मदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव ॥
श्रवणं कीर्त्तनं चास्य स्मरणं महतां गतेः ।
सेवेज्यावनतिर्दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ॥
नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः ।
त्रिंशल्लक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन तुष्यति ॥

(श्री० भा० ७।११।७-१२)

भक्तिर्ब्रह्मज्ञानञ्च सर्वकर्मणां फलभूतं परमधर्मभूतञ्च, "अयन्तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्" (या० स्मृ० १।८) इति स्मरणात् ।

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां धर्मः परः स्मृतः ।
भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः ॥

(श्री० भा० ६।३।२२)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे।
अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा संप्रसीदति ॥
(श्री० भा० १।२।६)

तथोक्तेः।

स्वाध्यायेन ब्रह्मयज्ञः, श्राद्धतर्पणादिभिः पितृयज्ञः, होमादिभिर्देवयज्ञः, अतिथिसत्कारेण नृयज्ञः, वैश्वदेवकर्मणा च भूतयज्ञ इत्येते पञ्च महायज्ञा उच्यन्ते। गणेशाम्बिकाशिवविष्णुरामकृष्णनृसिंहसूर्यादिदेवानां वैदिकैस्तान्त्रिकैश्च मन्दिर-प्रतिमादिसंस्कारादिभिः पञ्चषोडशचतुष्षष्ट्यादिराजोपचारदेवोपचारादिभिः पूजनञ्चापि धर्म इत्यपि श्रीभागवते ११।२७ अध्याये वर्णितम्। यत्तूक्तं परमेश्वर-स्यावतारो मूर्तिश्च न संभवतीति, तन्न; भगवत एव सर्वंरूपेण प्रादुर्भावात्।

तथाहि "पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" (शु० यजु० ३१।३) इति मन्त्रेण स्पष्टं विज्ञायते, यत् परमेश्वरस्यैकचरण एवेदं सर्वमनन्तकोटिब्रह्माण्डा-त्मकं जगत्, परमेश्वरस्य त्रिपादमृतं मर्त्यमृत्युसम्बन्धातीतम्। त्रिपादित्युपलक्षणं ब्रह्मणः कल्पितप्रदेशवत्यल्पांशे मायातत्कार्य्यात्मकं विश्वं भवति। ततोऽपरिमित-मनन्तमपरिच्छिन्नपरमात्मस्वरूपं निर्मायमेव।

"स भूमिं सर्वतस्पृत्वाऽत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम्" इति (शु० यजुः० ३१।१) पुरुषसूक्तेऽपि तदेवोक्तम्। स पुरुषः ब्रह्माण्डात्मिकां मायामयीं भूमिं सर्वतस्पृत्वा संस्मृश्याच्छाद्य ततोऽपि दशाङ्गुलोपलक्षितमपरिमितं महापरिमाणं देशमतिक्रम्य तिष्ठति। "विकारावर्त्ति च तथाहि स्थितिमाह" (ब्र० सू० ४।४।१९) प्रकृति-तद्विकाराणां तदेकदेशस्थितत्वात्। सोपाधिकस्य ब्रह्मणः सर्वं जगदेव शरीरं सर्वं प्रपञ्चरूपेण तस्यैवाभिव्यज्यमानत्वात्।

"तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नम्। अन्नात् पुरुषः। स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" (तै० उ० १।१) इति परेशस्यैवाकाशादिरूपेणाभिव्य-क्तिरुक्ता। जलं यथा तरङ्गाद्यात्मना, मृत्तिका घटाद्यात्मना, सुवर्णं वा कुण्डलाद्या-त्मना परिणमते; तथैव परमेश्वरोऽपि स्वीयमायाशक्त्या आकाशाद्यात्मना विवर्त्तते। यथा स्वविकारेषु जलमृत्तिकादयो व्यापका भवन्ति, तथैव भगवानपि समष्टि-व्यष्टि-प्रपञ्चे व्यापकोऽवतिष्ठते। तत एव सर्वं विश्वमेव परमेश्वरस्य शरीरम्। "यः पृथिव्यां तिष्ठत्, पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरम्, यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येषत आत्माऽन्तर्याम्यमृतः। ३। योऽप्सु, योऽग्नौ, यो वायौ, य आकाशे, यः सर्वभूतेषु" (बृ० उ० ३।७।३-२२)।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अन्तर्यामिब्राह्मणे परमेश्वरस्य सर्वप्रपञ्चशरीरत्वं सर्वान्तिर्यामित्वा च स्पष्टमुक्तम्। यथा निराकाराणामपि जीवानां पशुमनुष्यादिशरीरत्वं तन्नियामकत्वमिति तद्वत्। एतेन निराकारस्य परमेश्वरस्य शरीरत्वं न संभवतीत्यपास्तम्।

यः सर्वकर्मफलदाता अनन्तानन्तजीवेभ्योऽनन्तानि विलक्षणानि शरीराणि निर्माय प्रयच्छति स स्वस्य कृते शरीरं निर्मातुं न शक्नोतीति रिक्तं वचः।

न च शरीरस्य कर्माशयजन्यत्वदर्शनेन परमेश्वरशरीरस्यापि तथात्वे तस्यापि कर्माशयसंसृष्टत्वेन क्लेशकर्मविपाकाशया संस्पृष्टत्वव्याकोप इति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात्। कर्माशयाभावेऽपि तस्य शरीरित्वे बाधाभावात्। जीवानां तु शरीरावच्छेदेनैव ज्ञानेच्छासुखदुःखादिभोगनियमात् तच्छरीरादीनां कर्मजन्यत्वनियमो युक्तः न परेशस्य; तदन्तरापि तस्य ज्ञानादिवच्छरीरसत्त्वेऽपि बाधाभावात्। यथा पृथिव्यादीनि जीवादृष्टजन्यान्यपि परमेश्वरनियम्यत्वेन तच्छरीराणि भवन्ति, तथैव रामकृष्णादिशरीराणि जीवादृष्टनिमित्तकान्यपि भवन्तीत्यन्ये। यथा जीवानां हितायैव पृथिव्यादीनि शरीराणि निर्माय जीवानामैहिकामुष्मिककार्याणि निर्वर्तयति भगवान्, तथैव परमहंसानाममलात्मनां मुनीनां भक्तियोगविधानायाचिन्त्याद्भुतसत्यज्ञानानन्दैकरसश्रीरामकृष्णश्रीविग्रहादिरूपेणापि भगवान् स्वयमेवाविर्भवतीति सिद्धान्तः।

"सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्त्तयः। अस्पृष्टभूरिमाहात्म्या०" (श्री० भा० १०।१४।५४)।

सकृद्यदङ्गप्रतिमान्तराहिता मनोमयीं भागवतीं ददौ गतिम्।
स एव नित्यात्मसुखानुभूत्यभिव्युदन्तमायोऽन्तर्गतो हि किं पुनः॥
(श्री० भा० १०।१२।३९)

इत्यादिवचनेभ्यः। 'नमो हिरण्यबाहवे' इत्यादिवेदवचनविरुद्धत्वात् परेशस्य देहराहित्यसाधकमनुमानम्, नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वात्, शंखशुक्तिवदित्यादिवदनुमानाभासमेव।

भगवानेव विश्वात्मनाविर्भवति, तदप्युक्तम्—

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः।
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः॥
(शु० यजु० ३२।१)

इति मन्त्रे तस्यैवाग्न्यादित्यवायुशशिशुक्रप्रजापत्यादिरूपत्वमुक्तम्। विकारावर्तिनो भगवतो निराकारत्वं मनोवचनातीतत्वं विकारवर्त्तिनोऽपि जीवानामिव स्वरूपेण निराकारत्वेऽपि प्रपञ्चाकारवत्त्वेन साकारत्वमपि संगच्छते। तत्रापि मूर्त्तामूर्त्तभेदेन भगवतो रूपद्वैविध्यमुक्तम्—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"द्वेवाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्च"
"तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्च"
"अथामूर्त्तं वायुश्चान्तरिक्षं च"
(बृ० आ० २।३।१-३)

"पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्" (शु० यजु० ३१।२)।

' एषो ह देवः प्रदिशोऽनुसर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः ।
स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतो मुखः ॥
(शु० यजु० ३२।४)

एष देवः सर्वाः दिशः प्रदिशश्चाभिलक्ष्य जातः । स एवास्य सर्वस्यान्तर्गर्भेऽपि विद्यते । स एव पूर्वकालेऽनेकरामकृष्णादिरूपेण जातः पुरस्ताच्च जनिष्यमाणः ।

उव्वटभाष्यम्—"इदानीं स्वरूपतः कथयति । एष एव देवः प्रदिशो दिशश्च सर्वा अनुव्याप्य वर्तते तिर्यगूर्ध्वमधश्चेति । पूर्वो ह जातः अनादिनिधनः सम्भूतः । स उ गर्भे अन्तः स एव च मातुरुदरे अन्तर्गर्भे व्यवतिष्ठते । स एव च जातः स एव च जनिष्यमाणः । तदुक्तम्—"सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत" इति प्रतिपदार्थमञ्चनः । हे जनाः तिष्ठति सर्वतोमुखः सर्वतोऽक्षिशिरोग्रीवपाणि-पादः तिष्ठति । अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः ।

महीधरभाष्ये विशेषः--प्रत्यङ्, प्रतिपदार्थमञ्चति प्रत्यङ्, सर्वतोमुखः सर्वतो मुखाद्यवयवा यस्य ।

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते ।
तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥
(शु० यजु० ३१।१९)

प्रजापतिः परमेश्वरः हिरण्यगर्भो वा अन्तर्गर्भे अण्डे कौशल्यादिगर्भोदरे वा अजायमानोऽपि बहुधा रामकृष्णनृसिंहादिरूपेण विजायते । धीरा विवेकिन एव तस्य योनिं स्वरूपं हेतुं भक्तानुग्रहादिलक्षणं वा पश्यन्ति, तस्मिन्नेव विश्वानि सर्वाणि भुवनानि तस्थुः स्थितानि ।

अत्र महीधरभाष्यम्—"यः सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये प्रविशति । यश्चाजायमानोऽनुत्पद्यमानो नित्यः सन् बहुधा कार्य-कारणरूपेण विजायते मायया प्रपञ्चरूपेणोत्पद्यते । धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापते-र्योनिं स्थानं स्वरूपं परिपश्यन्ति 'अहं ब्रह्मास्मि' इति जानन्ति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्मिन् ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि तस्थुः स्थितानि । सर्वं तदात्मकमेवेत्यर्थः ।"

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय।
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥
(ऋ० सं० ६।४७।१८)

अत्र सायणभाष्यम्—'अयमिन्द्रः प्रतिरूपः रूपाणां प्रतिनिधिः सन्। रूपं रूपं तत्तदग्न्यादिदेवतास्वरूपम्। बभूव प्राप्नोति। इन्द्रः स्वमाहात्म्येन तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थः। अस्य चेन्द्रस्य। तत् प्राप्तमग्न्यादिदेवतास्वरूपम्। प्रतिचक्षणाय प्रतिनियतदर्शनाय, अयमग्निरयं विष्णुरयं रुद्र इत्येवमसङ्कीर्णंदर्शनाय भवति, अपि चायम् इन्द्रो मायाभिः ज्ञाननामैतद् ज्ञानैः आत्मीयैः सङ्कल्पैः पुरुरूपः बहुविधशरीरः सन्। ईयते बहून् यजमानान् गच्छति।

ननु द्वावेवास्याश्वावेकश्च रथः कथमनेन युगपद्बहून् गच्छतीत्याह—अस्य इन्द्रस्य। हरयः अश्वाः। युक्ताः रथे योजिताः। शता दशसहस्रसंख्याका अपरिमिताः सन्ति। हि यस्मादेवं तस्माद् बहुशरीराणि स्वीकृत्य युगपद् हविष्मतो यजमानान् गच्छतीत्यर्थः।

अन्ये मन्यन्ते—इन्द्रः परमात्मा। स चाकाशवत् सर्वगतः सदानन्दरूपः। स एव उपाधिभिरन्तःकरणैः प्रतिशरीरमवच्छिन्नः सन् जीवात्मेति व्यपदिश्यते। स एवानादिमायाशक्तिभिः वियदादिजगदात्मना विवर्तते शब्दादिविषयहरणशीला इन्द्रियवृत्तयश्च तेनैव सम्बद्धाः। एतत्सर्वं तस्य परमात्मनो यद्वास्तवं रूपं तस्य दर्शनायेति।

अयमर्थोऽनया प्रतिपाद्यते—रूपं रूपम्। रूप्यते इति रूपं शरीरादि। प्रतिशरीरं चिद्रूपः सर्वगतः परमात्मा प्रतिरूपः प्रतिबिम्बरूपः सन् सर्वाणि शरीराणि बभूव, प्राप्नोत्। तच्च प्राप्तं प्रतिबिम्बरूपमस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय प्रतिनियताकारस्य दर्शनाय भवति। स चेन्द्रः परमेश्वरो मायाभिर्मायाशक्तिभिः पुरुरूपो वियदादिभिर्बहुविधरूपैरुपेतः सन् ईयते चेष्टते। एतदप्यस्य परमात्मनः प्रतिचक्षणाय भवति। अस्य च दशशता सहस्रसंख्याका हरयः इन्द्रियवृत्तयः युक्ता विषयग्रहणायोद्युक्ताः सन्ति। तदप्यस्य वास्तवरूपस्य दर्शनाय भवतीति। एवं स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्वियदादिमहाप्रपञ्चस्य च तत्त्वज्ञानहेतुत्वमन्यया प्रत्यपादीति।''

अनेन मन्त्रेण परमेश्वरस्य मायाशक्तिभिर्नानारूपता स्पष्टं विज्ञायते।

"ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये। तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त। त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४।१। तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानत। किमिदं यक्षमिति ॥ १५।२। तेऽग्निमब्रुवन्। जातवेद एतद्विजानीहि······तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् कोऽसीत्यग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जात-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

वेदा वा अहमस्मीति । १७।४ । तस्मिंस्त्वयि किं वीर्य्यमित्यपीदं सर्वं दहेयम् । तस्मै तृणं निदधावेतद् दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुम् । स तत एव निववृते अथ वायुमब्रुवन्‌……सर्वजवेन तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते …।" इति तलवकारीयकेनोपनिषदि स्पष्टं ब्रह्मणोऽप्रधृष्य महामहिमयक्षरूपेणाविर्भावः श्रुतः । तेनाग्न्यादीनां संवादस्तस्यैव समेषां ज्ञानक्रियाशक्तिकेन्द्रत्वमुक्तम् ।

"मनवे ह वै प्रातः । अवनेग्यमुदकमाजह्रुर्यथेदं पाणिभ्यामवनेजनायाहरन्त्येवम् । तस्यावनेनिजानस्य मत्स्यः पाणी आपेदे । सहास्मै वा । चमुवादबिभृहि मा पारयिष्यामि त्वा" इति (शत० ब्रा०, १ का०, ८ अ० १ ब्राह्म०, १ ख०) ।

अत्र मनोः पाणी कश्चन विलक्षणो मत्स्य आपेदे । मां बिभृहि त्वामहं पारयिष्यामि महाजलौघात् । मनुस्तदुक्तरीत्या कुम्भ्यां सरस्यां महानद्यां निधाय चोत्तरोत्तरमतिमात्रं वर्धमानं मत्स्यं पालयामास । नैमित्तिकप्रलयमहोदधेस्तदादेशानुसारेण क्षितिमयीं महानौकामुपलभ्य तदीयशृङ्गे नौपाशं प्रतिमुमोच । स उत्तरं गिरिमतिदुद्राव ।

"स होवाच अपीपरम्—वै त्वा वृक्षे नावं प्रति बध्नीष्व, तं तु त्वामागिरौ सन्तमुदकमन्तश्छैत्सीत्, यावत् यावदुदकं समवायात्तावत्तावदन्ववसर्पासि इति, सह तावत्तावदेवात्ववससर्प । तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पणम्, इति । ओघो ह ताः सर्वाः प्रजा निरुवाहाथेह मनुरेवैकः परिशिशिषे ।" (श० ब्रा० १।८।१।६) ।

अत्रायं लोकोत्तरः शक्तिशाली विशिष्टज्ञानक्रियाशक्तिर्मत्स्यः परमेश्वर एव । पुराणेऽस्यैव मत्स्यावताररूपेण वर्णनं विद्यते ।

ब्रह्म ज्येष्ठा संभृता वीर्य्याणि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ।
भूतानां ब्रह्मा प्रथमोत यज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः ॥
(अथर्व० १९।२३।३०)

अनयर्चा पूर्वमन्त्रप्रतिपादितस्य ब्रह्मणः सर्वाभिभावकत्वं प्रतिपाद्यते—

ब्रह्म परमात्मैव ज्येष्ठं पूर्वजं धारकं येषां तानि सर्वाणि वीर्य्याणि ब्रह्मणैव संभृता, संभृतानि अग्रे सृष्टयादौ ब्रह्मैव ज्येष्ठम् उत्कृष्टं दिवमाततान । भूतानां मध्ये प्रथमं पूर्वं तदेव ब्रह्म, ब्रह्म चतुर्मुखो भूत्वा जज्ञे प्रादुर्बभूव । तेन ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः क्षमः ? न कोऽपीत्यर्थः । तदेव मनुरप्याह—

तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।
तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥
(मनु० १।९)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मुण्डकोपनिषद्यपि—

ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता। (१।१)
वराहेग पृथिवी संविदाना सूकराय विजिहीते मृगाय।
(अथर्वं० का० १२।१।४८)

अत्र वराहरूपधारिणा परमेश्वरेण पृथिवी संविदाना।
उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना॥
(तै० आ० १०।१।८)

अत्र भूमिर्वराहेण कृष्णेनोद्धृतेति स्पष्टम्।

"अथ वराहविहतम्। इयत्यग्र आसीदितीयती ह वा इयमग्रे पृथिव्या स। प्रादेशमात्री। तामेमूष इति वराह उज्जघान। सोऽस्याः पतिः प्रजापतिः।" (श० ब्रा० १४।१।२।११)।

अत्र मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु च परमेश्वरस्य वराहरूपधारित्वं स्पष्टम्।

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्।
समूढमस्य पा॑ँसुरे स्वाहा॥
(शु० यजु० ५।१५)

इदं परिदृश्यमानं विश्वं विष्णुर्विचक्रमे। विक्रान्तवान् त्रेधा पदं निदधे। सर्वमस्य विष्णोः पांसुरे चरणे स्थितम्।

मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते।
(कठोपनिषद् २।२।३)

"वामनो ह विष्णुरास" (श० ब्रा० १।२।५।५)।

इति मन्त्रैर्वामनावतारसिद्धिः।

ननु—

सपर्य्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳशुद्धमपापविद्धम्।
कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः॥
(शु० यजु० ४०।८)

इति मन्त्रेण परमेशस्याकायत्वमेवोक्तमिति चेत्, न; अकायमित्यस्य देहनिषेधेन तन्मूलकव्रणादिनिषेधसिद्धया अव्रणास्नाविरादिविशेषणासङ्गत्या चिनोति सुखदुःखादिकमनेनेति व्युत्पत्त्या अकायमित्यनेन कर्माशयमूलकप्राकृततनुराहित्यबोध एव तात्पर्य्यात् स्वेच्छातनुसत्त्वे बाधाभावाच्च।

न चामूर्तित्वान्न सम्भवति मूर्तिपूजा भगवत्पूजेति वाच्यम्, प्रतिज्ञामात्रेण तदसिद्धेः मूर्तिमत्त्वे तु बहूनि प्रमाणानि सन्त्येव।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

लोके रेखाभेदमात्रं संख्यासर्वस्वं शून्यमाचक्षते। यदा शून्यस्याप्याकारः कल्प्यते, तदा कथं न परमेश्वरस्याकारकल्पनं स्यात्? यथा वा निराकारस्यापि समयस्य घटीयन्त्रेणाकारकल्पनेन तज्ज्ञानं संपाद्यते तथैव प्रकृतेऽपि ज्ञेयम्।

अभावस्य निराकारत्वेऽपि सप्रतियोगिकत्वनियमात् तत्रापि साकारत्वमेवायाति।

ननु च ब्रह्मणो निराकारत्वं श्रूयत इति चेत्, न; साकारत्वस्यापि श्रवणाविशेषात्। ननु चैकत्र कथं विरुद्धधर्मसन्निवेशः संभवतीति। न च—

श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ।
उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ महर्षिभिः॥

इति रीत्या तदुभयोः सत्त्वोपपत्तिरिति वाच्यम्; षोडशिग्रहणाग्रहणक्रियासु विकल्पसम्भवेऽपि वस्तुनि विकल्पायोगादिति चेत्, न। परमेश्वरस्य साकारत्वेऽपि निराकारत्वसिद्धेः। न च सपर्य्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमिति तस्याकायत्वप्रतिपादनम्, तस्य जीवपरत्वोपपत्तेः।

तथाहि—

यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद् विजानतः।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥ (वा० सं० ४०।७)

इति तत्त्वविदो जीवस्यैवात्राकायत्वमुच्यते, सन्निकृष्टत्वात्। स एव सपदेन ग्राह्यः।

यः पुरुषः शाश्वतीभ्य समाभ्यो मिथ्यादर्शनेन सांसारिकदुःखजातमनुभूयार्थान् मनोऽर्थान् कदाहं मानुषजन्माप्नुयाम्, कदा च सुकृतं कर्म कुर्य्याम्, कदा भगवन्तमाराध्य तदनुग्रहात् सम्यग्दर्शनमापद्येयम्, कदा चापाद्य सम्यग्ज्ञानं संसारबन्धनाद् दुःखान्मुच्येयं इत्येवंप्रकारान् याथातथ्यतो यथार्थरूपेण दृढप्रतिज्ञातो व्यदधात्, अकरोत् स भगवत्प्रसादेन प्राप्तसम्यग्दर्शनोऽकायं यथा स्यात्तथा अव्रणं यथा स्यात्, अस्नाविरं यथा स्यात्तथाऽपापं शुद्धं यथा स्यात्तथा पर्य्यगात् संसारबन्धनाद् दुःखात् परि उपरि स्वाराज्यपदवीमगात्। स एव कविर्मनीषी भवति।

"न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति॥"
(छा० उ० ८।१२।१)

ततो नायं मन्त्रः परेशस्याकायत्वसाधनक्षमः।

ननु 'सोऽकायमगात्' इत्यन्वयः किं न स्यात्, अकायमिति कर्मणि द्वितीया भगवद्विशेषणम्, न क्रियाविशेषणमिति चेत्, न; कल्पनागौरवात्।

किञ्च, मन्त्रस्य परमेश्वरपरत्वेन तस्याकायत्वेऽपि न सांसिद्धिकीं सांकल्पिकीं, प्राकृतिकीं मूर्तिमपाकुरुते मन्त्रः, किन्तु पाञ्चभौतिकीं कर्मोपचितामेव मूर्तिं निराकरोति। तन्निषेधे च न काचिद्धानिः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नन्वकायमिति मूर्त्तिसामान्यं प्रतिषिद्धयते, तेन न काचिन्मूर्त्तिरवशिष्यते। नहि भागतः प्रतिषेध इति चेत्तथापि प्रतिबन्धकेऽस्त्येव, तन्मन्तव्यम्। दृश्यते हि भागतोऽपि प्रतिषेधः, तथा हि सति प्रतिबन्धके दाहकोऽपि बह्निर्न दहतीति। अत एव 'अनुदरा कन्या' इत्यत्र नोदरमात्रनिषेधः, किन्तु स्थूलोदरस्यैवेति। तथा च प्रतिबन्धकं शास्त्रं "नमस्ते रुद्र मन्यव उतोत इषवे नमः। बाहुभ्यामुत ते नमः" (वा० सं० १६।१), "या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी।" (वा० सं० १६।२), "नमो हिरण्यबाहवे" (वा० सं १६।१७) इति वचनबलाद् भौतिकमेव विग्रहं निषेधति, नाभौतिकम्। अतः परमेश्वरस्याभौतिको विग्रहः सिद्धयत्येव।

ननु 'अकायम्' इत्यनेन सूक्ष्मशरीरनिषेधः, अव्रणमस्नाविरमिति स्थूलशरीरनिषेधः, शुद्धमिति कारणदेहनिरास इति न विशेषणनैरर्थक्यमिति चेत्, सत्यम्; तथात्वेऽपि पूर्वोक्तवचनैस्तर्कैश्च परमेश्वरस्य साकारत्वदेहवत्त्वोक्त्या शरीरत्रयराहित्येऽपि चतुर्थस्य लीलादिव्यदेहस्य सिद्धौ बाधाभावात्। नहि शास्त्रप्राप्तस्यात्यन्तबाधः संभवति। अत एव षोडशिग्रहणाग्रहणविकल्प उपपद्यते इह तु पारमार्थिकत्वेन परमेश्वरस्य कर्मादिसापेक्षदेहत्रयशून्यत्वेऽपि भक्तानुग्रहार्थदिव्यलीलातनुत्वेन क्षत्यभावात् परिभूः स्वयंभूरित्यादिविशेषणैरन्यानपेक्षपरितो भवनस्यासिद्धेश्च।

ननु परि उपरि भवतीति परिभूरित्युक्त्या तस्य सप्रपञ्चाधिकसत्ताकत्वमेव बोध्यते, नोत्पत्तिः। तत एव यस्योपरि भवति यश्चोपरि भवति स सर्वः स्वयमेव भवतीति स्वयंभूरिति रीत्याधिष्ठानभूतस्य तस्यैव सर्वरूपता बोध्यत इति, तदपि सत्यम्। तथापि सर्वार्थविधायित्वेन मायाभूमौ सर्वरूपत्वेन भवने बाधाभावात्। तत एव मनुरप्याह—

ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम्।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोनुदः॥

(मनु० १।६)

स्वयंभूरव्यक्तो भगवानिदम्।

अयमर्थः—ततः प्रलयावसानानन्तरं स्वयंभूः परमात्मा स्वयं भवति, स्वेच्छया शरीरपरिग्रहं करोति, न त्वितरजीववत्कर्मायत्तदेहः। तथा च श्रुतिः (छा० उ० ७।२६।२) "स एकधा भवति द्विधा भवति।" भगवानैश्वर्यादिसम्पन्नः। अव्यक्तो बाह्यकरणागोचरः। योगाभ्यासावसेय इति यावत्। इदं महाभूतादि। आकाशादीनि महाभूतानि। आदिग्रहणान्महदादीनि च व्यञ्जयन् अव्यक्तावस्थं प्रथमं सूक्ष्मरूपेण ततः स्थूलरूपेण प्रकाशयन्। वृत्तौजाः वृत्तमप्रतिहतमोजः सृष्टिसामर्थ्यं यस्य स तथा। तमोनुदः प्रकृतिप्रेरकः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अत एव "तदेवाग्निस्तदादित्यः" (वा० सं० ३२।१) इत्यादिमन्त्रेण तस्यैवादित्यादिरूपत्वमुक्तम्, अन्यथा विरोधापत्तेः।

एवमेव—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्।
सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं बृहत्॥
(श्वेताश्व० अ० ३।१७)

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्॥
(श्वेताश्व० अ० ३।१९)

इत्यादिमन्त्रैः परमेश्वरस्य निराकारत्वमदेहत्वञ्च सिद्ध्यति। "एषो ह देव" (वा० सं० ३२।४) इत्यादिमन्त्रैश्च तस्य साकारत्वादिकमपि सिद्ध्यत्येव।

एवमेव—

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादम्।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः॥
(मुण्डक० १।१।६)

एतेनेदमायाति—यथा तरङ्गाद्यात्मना अनभिव्यक्तः सिन्धुर्निस्तरङ्गो भवति तथैव प्रपञ्चानभिव्यक्तिदशायां ब्रह्मापि निष्प्रपञ्चं भवति, तथैव च कालान्तरे जलस्य सतरङ्गत्ववत् सृष्टिसमये ब्रह्मणोऽपि सप्रपञ्चत्वं साकारत्वञ्च सूपपन्नम्। विकारावर्तिनश्च भगवतः प्रपञ्चातीतस्यापि स्वतोऽगुणाकारस्यापि लीलया अचिन्त्यानन्तकल्याणगुणगणास्पदत्वं दिव्यविग्रहवत्त्वञ्च।

अत एव—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे॥
(श्री० भ० गी० ४।७-८)

इति गीतयापि भगवदवतारः समर्थ्यते।

यत्तु "सर्वव्यापकस्य सर्वकरणसमर्थस्य रावणादिवधार्थमवतारो न युज्यते। तस्य सर्वव्यापकत्वेन तेषां शरीरान्तर्गतत्वेन स्वेच्छया मर्मच्छेदेन तन्नाशसमर्थत्वात्। न हीच्छामात्रेण विश्वसंहारकस्य रावणादिनाशे काठिन्यं समस्ति, तदर्थं जननमरणाङ्गीकारानुपपत्तेः। तदाज्ञानुसारेण भक्तजनानामपि कल्याणसंभवेन न

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तदर्थमपि देहधारणं युक्तम्। आकाशस्य मुष्टिमेयत्वगर्भवासित्वादिवदीश्वरस्य तदनुपपत्तेः। सप्रयोजनस्य परिच्छिन्नस्यैव गमनागमनादिकं संभवति, नापरिच्छिन्नस्य प्रयोजनस्य परिमितेषु हि जरामरणरोगदोषादयो नापरिमिते भगवति। शरीरित्वे तस्यान्येन शरीरं निर्मातव्यम्, स्वेनैव निर्मातव्ये निर्माणात् पूर्वं निराकारत्वमेषितव्यम्, तस्य 'अजः, एकपादः' (ऋ० सं० २।३१।६) इत्यादिवचनैस्तस्याजत्वमुक्तमेवेति तत्तुच्छम्, अप्रयोजकत्वात्। पूर्वोक्तश्रुतिभिः परमेश्वरस्य सर्वसमर्थस्य सर्वव्यापकस्यैव स्वेच्छयावतरणसंभवात्, असमर्थस्य तदसंभवाच्च। न च निष्प्रयोजनत्वात् तदसंभवः, धर्मग्लान्यधर्माभ्युत्थाननिवृत्ति-धर्मसंस्थापन-वैदिकसम्प्रदाय-प्रवर्तन-पालन-शिक्षण-भजनीयस्वरूपोपस्थापन-भक्तिविधानादिप्रयोजनस्य संभवदुक्तिकत्वात्।

एतेन 'परमेश्वरो नावतरति, निष्प्रयोजनत्वात्' इत्यप्यपास्तम् हेत्वसिद्धेः। श्रुतिस्मृतिभिस्तत्सिद्धत्वेन बाधाच्च, विश्वस्रष्टृत्वेन च तस्य कामानुमानात्। न चाकामस्य काचिदपि क्रिया संभवति, अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कर्हिचित्।" (मनु० २।४) इति मनुवचनात्। "सोऽकामयत" (तै० उ० २।६) इति श्रुतिविरोधाच्च।

"परमेश्वरो विश्वस्य रूपं रूपं प्रतिरूपो भवति प्रत्येकस्यादर्शरूपो भवति। स चादर्शरूपः प्रतिचक्षणाय दर्शनाय भवति। स्वशक्तिभिर्बहूनि रूपाणि गृह्णाति। अस्य गमनसाधने रथे दशशता सहस्रसंख्याका अश्वा नियुज्यन्ते। रूपं रूपं मघवा इत्यत्र निरुक्तं यद्यत् कामयते तत्तद्देवता भवति। यावन्ति कानिचिद्रूपाणि मघवा इन्द्रो भवितुमिच्छति तानि सर्वाणि अप्रतिबन्धेन बोभवीति पुनः पुनर्भवति कथं मायाः कृण्वानः इदं भवामीति, एवं तन्व स्वां स्वां तनुं तत्तदाकृत्या अनेकविधां विकुर्वाणः" (निरुक्तदैवतकाण्डे १०।१७।१)।

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः॥
(ऋ० सं० १।१६४।४६)

[सायणभाष्यम्—अमुमादित्यमैश्वर्यविशिष्टम्, इन्द्रम्। आहुः तथा मित्रं प्रमीतेर्मरणात् त्रातारमहरभिमानिनमेतन्नामकं देवं तमाहुः। वरुणं पापस्य निवारकं रात्र्यभिमानिनं देवमाहुः। तथा अग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टम्, एतन्नामकमाहुः। अथो अपि च अयमेव। दिव्यः दिवि भवः। सुपर्णः सुपत्तनः गरुत्मान् गरणवान् पक्षवान् वा एतन्नामकीयः पक्ष्यस्ति, सः अप्ययमेव। कथमेकस्य नानात्वमित्युच्यते। अमुमेवादित्यम् एकम् एव वस्तुतः सन्तम्। विप्राः मेधाविनो देवतातत्त्वविदः। बहुधा। वदन्ति तत्तत्कार्यकारणेन इन्द्राद्यात्मानं वदन्ति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्यं इत्याचक्षते, इत्युक्तत्वात् । किञ्च तमेव वृष्ट्यादिकारणं वैद्युताग्निम् । यमं नियन्तारम् । मातरिश्वानम् अन्तरिक्षे श्वसन्तं वायुम् । आहुः । सूर्यस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वेन सर्वात्म्यमुक्तं भवति । अत्र ये केचित् 'अग्निः सर्वा देवताः' (ऐ० ब्रा० २।३) इत्यादिश्रुतितोऽयमेवाग्निरुत्तरेऽपि ज्योतिषी इति मत्वा अग्नेरेव सर्वात्म्यप्रतिपादकोऽयं मन्त्र इति वदन्ति, तत्पक्षे प्रथमोऽग्निशब्द उद्देश्यः । तमग्निमुद्दिश्य इन्द्राद्यात्मकत्वकथनम् । अयं मन्त्रो निरुक्ते एवं व्याख्यातः—

"इममेवाग्नि महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तम् । दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा" (नि० ७।१८) इति ।

त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।
त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि जातो भवसि विश्वतोमुखः ।
(अथर्व० १०।८।२७)

अत्र मोहिनी-राम-कृष्ण-वामनादिरूपेण प्रादुर्भाव उक्तः ।

अहं मनुरभवं सूर्य्यश्चाहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः ।
अहं कुत्समार्जुनेयं न्यृञ्जेहं कविरुशना पश्यतामा ॥
(ऋ० सं० ४।२६।१)

अत्रापि 'अहं, शब्देन परमेश्वरो गृह्यते द्वैतवादिभिः, तेन तत्तन्मन्वादिरूपेणापि तस्यावतारः सिद्धयति ।

आपो धर्माणि प्रथमः ससाद ततो वपूंषि कृणुते पुरूणि ।
(अथर्व० सं० ५।१।२)

'अहं जनिभ्यो अपरीषु पुत्रान् ।'
(ऋ० वे० १०।१८३।३)

जनिभ्यः जायाभ्यः । अपरीषु अन्यास्वपि स्त्रीषु । पुत्रात् । अहमजनयम्, जनयामि मत्साध्येन यागेन सर्वस्योत्पत्तेरहं सर्वजननहेतुर्भवामीत्यर्थः ।

केषाञ्चिद् (सातवलेकर) रीत्या अहमीश्वरप्रजनक्रियाभिः स्वस्त्रीषु पुत्रानुत्पादयामि । 'अन्तरतः कूर्मभूतः पर्य्यन्तं तमब्रवीत्" (तैत्ति० आ० १।२३।३) ।

"वज्रनखाय विद्महे नारसिंहः प्रचोदयात्" (तै० आ० १।११।३१)

'इति होवाच रामो मार्गवेयः' (ऐ० ब्रा० ३५।१) ।

"रुशद्भिर्वर्णैरभिराममस्थात्" (सा० वे० उत्तरः १५।२।१।३) ।

"कृष्णं त एमा रुशतः, अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रति रूपो बभूव" (कठोपनि० २।२।९) ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"कृष्णाय देवकीपुत्राय" (छान्दोग्य० ३।१७।६)।
"अजोऽपि सन्नव्ययात्मा" (गीता ४।६)।
एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः।
शंखचक्रगदापाणिः पीतवासो जगत्पतिः॥
राज्ञो दशरथस्य त्वमयोध्याधिपतेर्विभो॥
विष्णो पुत्र त्वमागच्छ कृत्वात्मानं चतुर्विधम्॥
अवध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम्॥
(वा० रा० १।१५।१६।१९।२१।२२)
"यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि" (वा० सं० २६।२)

इत्यादिमन्त्रैरपि परेशस्य मूर्त्तिमत्त्वं ज्ञायते; कण्ठताल्वादिमन्तरा परमेश्वरस्य वेदोपदेशकत्वासम्भवात्, पररीत्या परमेश्वरस्यैवात्रोपदेशकत्वाच्च।

सिद्धान्ते तु यजमानोक्तिस्तस्यैव च परमेश्वरस्य "श्राद्धभक्तिध्यानयोगादवेहि" (कै० १।२) 'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्" (श्वेताश्व० १।३) श्रुतिभिर्ध्यानभक्त्यादिकं विहितम्। मनःकल्पितस्वरूपस्य ध्यानपूजनादिकमपि मूर्त्त्यर्चनमेव। सकृद्यदङ्गप्रतिमान्तराहिता मनोमयी।' भागवते धातुपाषाणादिमूर्त्तिपूजनमपि तत्र तत्र विहितम्।

तत्र मूर्त्त्योपलक्षितस्य पूजा मूर्त्तिपूजा। अत्र 'मूर्त्तिपूजा' शब्देन मूर्त्त्युपलक्षितस्य भगवतः पूजैव विवक्षिता। निराकारवादिनोऽपि न प्रपञ्चानुपलक्षिततत्त्वं मन्तुमर्हाः। 'तेजसा सोम्यशुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ" (छा० ६।८।४) इति श्रुत्या यथाङ्कुरेण बीजमुपलक्ष्यते, तथैव प्रपञ्चैकदेशमूर्त्त्युपलक्षितस्यापि पूजनं न विरुद्धयते, तत्र प्रत्ययैकतानतारूपं ध्यानमपि पूजनमेव।

मूर्त्तौ पूजापि मूर्तिपूजा संभवति। मूर्त्तिमभिव्याप्य वर्त्तमानस्य भगवतः पूजा मूर्त्तिपूजा, सर्वकारणत्वेन भगवतः सर्वव्यापकत्वात्। प्रपञ्चद्वारा तद्व्यापकब्रह्माराधका अपि मूर्त्तिपूजका एव।

मूर्त्तेः पूजापि सा, ब्रह्मप्रतीकत्वात् "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" (छा० ३।१८।१) इत्यादिवन्मूर्त्तिपूजा भवति। न च "मनो ब्रह्मे त्युपासीत"इतिवत् पाषाणादिमूर्त्तिमुपासीतेति विधानानुपलम्भान्न मूर्त्त्युपासनं युक्तमिति वाच्यम्. "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत।" (छा० ३।१४।१), 'पुरुष एवेदं सर्वम्' (वा० सं० ३१।२) इत्यादि सर्वशब्दाक्रान्तमूर्त्तेरपि ब्राह्मेण रूपेणोपासनाया उक्तत्वात्। तत एव "नमस्ते अस्तु विद्युते" (वा० सं० ३६।२१) इति विद्युदादिभ्योऽपि नमस्कृतिर्विहिता। "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्" (ब्र० सू० ४।१।५) इति मन आदिषूपासनार्थं ब्रह्मदृष्टिः कर्त्तव्येति निश्चितम्। ब्रह्मदृष्टचोपासिता आदित्यादयोऽपवर्गाय कल्पन्ते,

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न वैपरीत्येनेति सूत्रार्थः। भगवद्बुद्ध्या क्रियमाणोपासना भगवदालम्बनैव भवति, सर्वाध्यक्षत्वात् स एव फलदो भवति। "फलमत उपपत्तेः" (ब्र० सू० ३।२।३८) मूर्त्तेरिति कर्मणि षष्ठीमुपगम्य भगवन्मूर्त्तेरिव मूर्त्तेः प्रतिकृतेः पूजाभावान्मूर्ति-पूजोपपद्यते।

"अर्चत प्रार्चत प्रियमेधासो अर्चता अर्चन्तु पुत्रका उत पुरं न धृष्णवर्चत" (ऋ० सं० ८।६९।८) अत्रेन्द्रस्य परमात्मनोऽर्चनं विहितम्।

भाष्यम्—हे अध्वर्य्वादयः! यूयमिन्द्रम् अर्चत पूजयत स्तुत्या। प्रार्चत प्रकर्षेणार्चत इन्द्रमेव। हे प्रियमेधासः प्रियमेधसम्बन्धिनस्तद्गोत्रा यूयम्। अर्चत इन्द्रम्। पुत्रकाः पुत्रा अपि। अर्चन्तु इन्द्रम्। उत अपि च पुरं न धृष्णु यथा पुरं धर्षणशीलमर्चन्ति तादृशमिन्द्रम् अर्चत।

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयित्नवे।
नमस्ते अस्त्वश्मने येनादूडाशे अस्यसि॥
(अ० का० १।१३।१)

हे इन्द्र! ते तव विद्युते वज्राय त्वत्सम्बन्धिने स्तनयित्नवे त्वत्सम्बन्ध्यश्मने पाषाणमयरूपाय नमः। येन त्वं दूडाशे दुःखेन दाशते पुरोडाशादिकमिति दूडाशः कृपणस्तस्मिन् अस्यसि वज्रं निक्षिपसि, तस्मात् त्वत्सम्बन्धिभ्यो नमः।

[अत्र सायणभाष्यम्—हे पर्जन्य ते तव सम्बन्धिन्यै। विद्युते विद्योतमानायै सौदामिन्यै। नमः अस्तु, मया क्रियमाणो नमस्कारो भवतु। यद्वा नम इति अन्न नाम। मया हूयमानं हविर्लक्षणमन्नं भवतु। तथा ते तव सम्बन्धिने। स्तन-यित्नवे स्तनितं ध्वनिं कुर्वते अशनये। नमः अस्तु। तथा ते तव सम्बन्धिने अश्मने। मेघनामैतत्। व्यापनशीलस्य मेघाय। नमः अस्तु भवतु। येन कारणेन। दूडाशे दुःखेन दाश्यते दाप्यते इति दूडाशो लुब्धः। स्तुतिनमस्कारहविरादीनमयदातेत्यर्थः। तादृशे पुरुषे अस्यसि क्षिपसि अशनिं प्रक्षिपसि। अतो हेतोरशनिभयनिवृत्तये नमस्करोमीत्यर्थः।]

अत्र विद्युदादिनमनम् अश्मादिनमनञ्च परमात्मबुद्ध्यैव युक्तम्। सर्वान्तर्या-मिणः सर्वमयत्वसर्वशरीरत्वादिभिः प्रतिष्ठावाहनादिभिश्च तत्र परमेश्वराराधनं संगच्छते।

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः।
पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये॥
(शु० यजु० ३१।२०)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अत्रादित्यस्य प्रणतिलक्षणं पूजनम् ।

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ।।
(शु० यजु० ४०।१७)

'तत्सवितुः' (शु० य० ३०।२) इति गायत्र्या च तस्यैव सूर्य्यस्य ध्यान-पूजनादिकमुक्तम् ।

यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे सुमज्जानये विष्णवे ददाशति ।
यो जातमस्य महतो महि ब्रवत् सेदु श्रवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत् ।।
(ऋ० सं० १।१५६।२)

यः यो मर्त्यः । पूर्व्याय पूर्वकालीनाय नित्यायेत्यर्थः । वेधसे विविधजगत्कर्त्रे । नवीयसे नित्यनूतनाय, अत्यन्तरमणीयायेत्यर्थः । स्तुत्याय वा । सुमज्जानये स्वयमेवोत्पन्नाय । जनेरौणादिक इण् । सुमत् स्वयमित्यर्थः (निरुक्तम् ६।२२) इति यास्कः । यद्वा सुतरां मादयतीति सुमत्, तादृशी जाया यस्य सः, तस्मै सर्वजगन्मादनशीलश्रीपतये इत्यर्थः । विष्णवे व्यापकाय । ददाशति हविरादिकं ददाति । किञ्च अस्य विष्णोः । महतः महानुभावस्य । महि महत्पूज्यम् । जातं जन्म, उत्पत्ति हिरण्यगर्भादिरूपं जन्म । ब्रवत् ब्रूयात् सङ्कीर्तयेत् । सेदु सोऽपि दाता स्तोता च । श्रवोभिः अन्नैः कीर्तिभिर्वा युक्तः सन् । युज्यं चित् सर्वैर्गन्तव्यमेव तत्पदम् । अभि आभिमुख्येन । असत् गच्छति प्राप्नोति ।

तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथा विद ऋतस्य गर्भं जनुषा पिपर्तन ।
आस्य जानन्तो नाम चिद्विवक्तन महस्ते विष्णो सुमतिं भजामहे ।।
(ऋ० सं० १।१५६।३)

हे स्तोतारः ! तमु तमेव विष्णुम् । पूर्व्यं पूर्वार्हम् अनादिसंसिद्धम् । ऋतस्य यज्ञस्य । गर्भं गर्भभूतम्, यज्ञात्मनोत्पन्नमित्यर्थः, "यज्ञो वै विष्णुः" (श० ब्रा० १।१।२।१३) इति श्रुतेः । यद्वा ऋतस्य उदकस्य गर्भं गर्भकारणम्, उदकोत्पादकमित्यर्थः, "अप एव ससर्जादौ" (मनु० १। ८) इति स्मृतेः । एवंभूतं विष्णुं यथा । विद जानीथ । तथा जनुषा जन्मना स्वत एव, न केनचिद् वरलाभादिना । पिपर्तन स्तोत्रादिना प्रीणयत । यावदस्य माहात्म्यं जानीथ तावदित्यर्थः । किञ्च अस्य महानुभावस्य विष्णोः । नामचित् सर्वैर्नमनीयमभिधानं सार्वात्म्यप्रतिपादकं विष्णुरित्येतन्नाम । जानन्तः पुरुषार्थप्रदमित्यधिगच्छन्तः । आसमन्तात् । विवक्तन वदत सङ्कीर्तयत । इदानीं साक्षात्कृत्य आह–हे विष्णो सर्वात्मकदेव । महः महतः। ते तव । सुमतिं सुष्टुतिं शोभात्मिकां बुद्धिं वा । भजामहे सेवामहे । वयं यजमानाः ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तमस्य राजा वरुणस्तमश्विना क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः।
दाधार देक्षमुत्तममर्सर्विदं व्रजं विष्णुः सखि वां अपोर्णुते ॥
(ऋ० सं० १।१५६।४)

यद्वा—मारुतस्य मरुत्सङ्घातस्य देवगणस्य। वेधसः विधातुः स्रष्टुः। अस्य विष्णोः। क्रतुं कर्म पालनादिरूपम्। वरुणादयः सचन्त सेवन्ते। तदधीनत्वात् पालनस्य। स च सखिवान् इन्द्रमरुदादिसहायोपेतः सन् उत्तलक्षणम्। दक्षं बलं दाधार। ब्रजं च अपोर्णुते। एतेन गोवर्धनगिरिधारणलीलोक्ता।

उद्यते नम उदायते नम उदिताय नमः।
विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः॥
(अथर्व० सं० १७।१।२२)

"अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुतविश्वदेवैः॥"
"यं कामये तं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्॥"
"अहं जनाय समदं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आविवेश।"
(ऋ० सं० १०।१२५।१,५,६)

अत्र सर्वेश्वर्य्या रुद्रादित्यादिरूपेण विचरणमुक्तम्। धनुरादिग्रहणं न निराकारस्योपपद्यते।

"गणानां त्वा गणपतिं हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिं हवामहे" (शु० यजु० २३।१९) मन्त्रे गणपतेरावाहनादिकमुक्तम्।

"तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषं जातमग्रतः। तेन देवा अयजन्त" (शु० यजु- ३१।९) इत्यत्र यज्ञपुरुषस्याभ्यर्चनमुक्तम्।

"अदो यद्दारु प्लवते सिन्धोः पारे अपूरुषं तदारभस्व दुर्हणो तेन गच्छ परस्तरम्।" (ऋ० सं० १०।१५५।३)

अदः विप्रकृष्टदेशे अपूरुषं पुरुषनिर्माणरहितं यद्दारुमयं पुरुषोत्तमशरीरं तदारभस्व उपास्व।

सायणभाष्यम्—अदः विप्रकृष्टदेशे वर्तमानम्। अपूरुषं निर्मात्रा पुरुषेण रहितम्। यद्दारु दारुमयं पुरुषोत्तमाख्यं देवताशरीरम्। सिन्धोः पारे समुद्रतीरे। प्लवते जलस्योपरि वर्तते। तत् दारु। हे दुर्हणो दुःखेन हननीय! केनापि हन्तुमशक्य हे स्तोतः! आरभस्व आलम्बस्व, उपास्स्वेत्यर्थः। तेन दारुमयेण देवेनोपास्यमानेन। परस्तरम् अतिशयेन तरणीयमुत्कृष्टं वैष्णवं लोकं गच्छ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ।।

(यजु० अ० ३।६०)

त्रीण्यम्बकानि यस्य तं त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् पुण्यगन्धवन्तं यशस्विनं वा यजामहे ।

"त्रीणि अम्बकानि यस्य स त्र्यम्बको रुद्रस्तं त्र्यम्बकं यजामहे" इति यास्कः ।

"मुखायते पशुपते यानि चक्षूंषि ते भव ।
त्वचे रूपाय सन्दृशे प्रतीचीनाय ते नमः ।।"

"अङ्गेभ्यस्त उदराय जिह्वाया आस्याय ते ।
दद्भ्यो गन्धाय ते नमः ।।"

(अ० सं० ११।२।५-६)

"भवाशर्वौ मृडतं माभियातं भूतपती पशुपती नमो वाम् ।।"

"क्रन्दायते प्राणाय याश्च ते भव रोपय ।
नमस्ते रुद्र कृण्मः सहस्राक्षायामर्त्य ।।"

"अस्त्रानीलशिखण्डेन सहस्राक्षेण वाजिना ।
रुद्रेणार्धक घातिना तेन मा समरामहि ।।"

"धनुर्बिभर्षि हरितं हिरण्ययं सहस्रघ्नि शतवधं शिखण्डिन् ।
रुद्रस्येषुश्चरति देवहेतिस्तस्यै ।।"

"नमस्ते रुद्र तिष्ठते आसीनायोतते नमः ।"

(अथ० का० ११।२।१-३-७-१२-१५)

"नमस्ते रुद्र मन्यवे" (वा० सं० १६।१)

हे पशुपते ! हे भव ! ते मुखाय यानि चक्षूंषि तेभ्यो नमः । त्वगादिभ्योऽपि नमः ।

यत्तु कश्चन गोपालः पशुपतिर्न शिव इति, तत्तुच्छम्; चक्षूंषीति बहुवचनानुपपत्तेः । त्र्यम्बके रुद्र एव तदुपपत्तेश्च । अस्यैव सूक्तस्य तृतीये मन्त्रे 'अमर्त्य' इति सप्तमे 'अर्धकघाति' इति शब्दद्वयेन चार्धकघातिनि त्रिचक्षुष्केऽमर्त्ये भवे पशुपतौ रुद्र एवेमे मन्त्राः पर्य्यवस्यन्ति ।

एह्यश्मानमातिष्ठाश्मा भवतु ते तनूः ।
कृण्वन्तु विश्वे देवा आयुष्टे शरदः शतम् ।।'

(अथ० २।१३।४)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अत्र शतमित्यनन्तबोधकम् ।

ऋषीणां प्रस्तरोऽसि नमोऽस्तु दैवाय प्रस्तराय ।
(अथ० १६।२।६)

अत्र शालग्रामनर्मदेश्वरादिपूजनमुक्तम् ।

शिलाभूमिरश्मा पांसुः सा भूमिसंधृता धृता ।
तस्यै हिरण्यचक्षसे पृथिव्या अकरं नमः ।।

इति भूमिनमस्कारः । (अथ० १२।१।२६)

अथैतमात्मनः प्रतिमानमसृजत ।
(शतप० ब्रा०११।९।८।३)

विश्वस्य प्रतिमानं बभूव स जास इन्द्रः ।
(ऋ० २०।३०।९)

संवत्सरस्य प्रतिमा यां त्वा रात्रिम् उपास्महे ।
सा न आयुष्मतीं प्रजां रायस्पोषेण संसृज ।।
(ऋ० ३।१०।३)

प्रतिमां प्रतिकृतिम्, संवत्सरस्य प्रतिमामिति पिष्टमयीं प्रतिकृतिं कृत्वोदङ्-मुखीम् उपवेशयेत ।

दैवतप्रतिमाहासादौ प्रायश्चित्तमप्युक्तम्

"यदा दैवतायनानि कम्पन्ते दैवतप्रतिमा हसन्ति, तदा प्रायश्चित्तम्" (सामवेदीयषड्विंशब्रा० ५।१०)

एते प्राणाः एते मनः एतु चक्षुरथो बलं शरीरमस्य संविदाम् ।
(अथ० ५।३०।१२)

कासीत्प्रमा किं निदानं यद्देवा देवमयजन्त विश्वे ।
(अथ० १०।१३०।३)

"नमो मात्रे पृथिव्यै" । (यजु० ९।२२) ।
मा असि प्रमा असि प्रतिमा असि ।।
(तै० आ० ४।५)

यदा देवतायतनानि कम्पन्ते दैवतप्रतिमा हसन्ति ।
(सामवेदीयषड्विंशब्रा० ५।१०)

"यस्य पृभिवीशरीरम्" (बृहदारण्यके ३।७।३)

"अथाखरे सादयतीति प्रारम्भः

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"अथ मृत्पिण्डमुपादाय महावीरङ्करोति 'मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णं इत्यसावेव बन्धुः प्रादेशमात्रं प्रादेशमात्रमिव हि शिरो मध्ये सङ्गृहीतं मध्ये सङ्गृहीतमिव हि शिरोऽथास्योपरिष्टात् त्र्यङ्गुलं मुखमुन्नमयति नासिकामेवास्मिन्नेतद्दधाति तन्निष्ठितमभिमृशति" (श० ब्रा० १४।१।२।१७)

"तत्प्रादेशमात्रं भवति। प्रादेशमात्रमिव हि शिरः। चतुःस्रक्ति भवति। चतुःस्रक्ती वर्हिशिरोमध्ये सङ्गृहीतं भवति। मध्ये सङ्गृहीतमिव हि शिरः।" (श० ब्रा० ७।५।१।२३) इत्यादि मूर्त्तिनिर्माणं विज्ञायते।

"अयं पुरोभुवस्तस्य प्राणो भौवायन॥"
(शु० यजु० १३।५४)

"त्वया मनो गृह्णामि प्रजाभ्यः" (शु० यजु० १३।५५)।
"त्वया चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः।" (शु० य० १३।५६)
"त्वया श्रोत्रं गृह्णामि प्रजाभ्यः।" (१३।५७)।

इत्यादिमन्त्रैः प्राणप्रतिष्ठा बोधिता।

"तदास्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति"॥ (शत० ब्रा० ३।८।२।४)।
"प्राणांश्चैवास्मिस्तत्तौ धत्तः।" (श० ३।८।२।७)।
"तत्प्राणान् धत्तः"। (शत० ब्रा० ३।८।२।९)।

'स न मन्येतागन्तूनिवार्थान् देवतानां प्रत्यक्षदृश्यमेतद्भवति, महाभाग्याद्देवतायाः एक आत्मा ब्रहुधा स्तूयते। एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति"— (नि० ७।१।५)।

निरुक्ते देवतानां लोकोत्तरमैश्वर्यं वर्णितम्। पातञ्जलयोगशास्त्रेऽपि "स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः" (२।४४) सूत्रे योगभाष्ये च देवा ऋषयश्च स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं गच्छन्ति कार्य्ये चास्य प्रवर्त्तन्त इत्युक्तम्।

ये देवा दिविषदो अन्तरिक्षसदश्च ये।
पृथिव्यां शक्रा ये श्रितास्तेनो मुञ्चन्त्वं ह सः॥
(अथ० ११।८।१२)

अनेन स्वर्गे पृथिव्यामन्तरिक्षे च देवा निवसन्तीति विज्ञायते।

"इष्टापूर्त्ते स ँ सृजेथामयञ्च"—(शु० यजु० १५।५४)।

अत्र इष्टापूर्त्तयोर्वर्णनं दृश्यते। तत्रेष्टशब्देनाग्निहोत्रादयो धर्मा बोध्यन्ते, पूर्त्तशब्देन च वापी-कूप-तडाग-देवतायतननिर्माणमुक्तम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च।
अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥

महीधरभाष्यम्—हे अग्ने त्वमुद्बुद्ध्यस्व उद्बुद्धो भव, सावधानो भव। एनं यजमानं प्रति जागृहि प्रतिदिनं यजमानं जागरूकं सावधानं कुरु। तत इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्ते कर्मणी संसृजेथाम्, यजमानेन सह संसृष्टे भवेताम्। त्वत्प्रसादादयश्च यजमानः इष्टापूर्ताभ्यां संसृज्यताम्। किञ्च, हे विश्वेदेवाः! यूयं कृतेष्टपूर्तो निष्पापो यजमानश्च सधस्थे देवैः सह स्थितियोग्ये अस्मिन्नुत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे रविलोके द्युलोके सीदत तिष्ठत।

"सहस्रस्य प्रमासि सहस्रस्य प्रतिमासि"—(वा० सं० १५।६५)।

"अथैतमात्मानः प्रतिमामसृजत। यद्यज्ञम्। तस्मादाहुः प्रजापतिर्यज्ञ इत्यात्मनो ह्येत प्रतिमामसृजत"—(श० ब्रा० ११।१।८।३)।

इत्यादिमन्त्रेषु प्रतिमानिर्माणं स्पष्टमुक्तम्।

"स्नात्वा शुचौ गोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिं कृत्वा अक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्चयेत" (बौधायनकल्पसूत्रे परिचर्य्यासूत्रम् २)। बौधायनसूत्रं श्रीदयानन्देन प्रमाणितम्।

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद् देवर्षिपितृतर्पणम्।
देवताभ्यर्चनञ्चैव समिदाधानमेव च ॥
(मनु० २।१७६)

"प्रतिमादिषु हरिहरादिदेवपूजनम्" इति कुल्लूकमहोदयः।

शुक्रनीतौ चतुर्थेऽध्याये—

"शृङ्गाटके ग्राममध्ये विष्णोर्वा शङ्करस्य च ॥"
"गणेशस्य रवेर्देव्याः प्रासादान् क्रमतो न्यसेत्" ॥
(३९६, ३९७)

अत्र पूर्वं महादेवः प्रसादमकरोद् विभुः।
(वा० रा० यु० १२३-२०)

इत्यादिप्रमाणैश्च मूर्तिपूजनं स्पष्टं ज्ञायते। यदुक्तम्—

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते।
ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्यां रताः"
(वा० सं० ४०।९)

इत्यनेन ब्रह्मस्थाने कारणप्रकृत्युपासनेनान्धं तमःप्रवेशः, संभूतेः कार्य्यद्रव्य-पृथिवी-पाषाणशरीराद्युपासनेन ततोऽप्यधिकान्धं तमः प्राप्तिरुक्तेति, तन्न: असंभूति-शब्देन प्रकृतेः, संभूतिशब्देन च हिरण्यगर्भस्य तत्र विवक्षितत्वात्। तदुपासनयोरपि

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नात्र निन्दनम्, समुच्चिचीषया निन्दनस्य निन्दायां तात्पर्य्याभावात्। "नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते, अपि तु विधेयं स्तोतुम्" इति सिद्धान्तात्। अन्यथा "विनाशेन मृत्युं तीर्त्वाऽसंभूत्याऽमृतमश्नुते" (वा० सं० ४०।११) इति विरोधापत्तेः। नहि यस्य निन्दया त्यागो विधित्सितो भवति तदनुष्ठानेनामृतत्वप्राप्तिः सम्भवति।

एवमेव विद्याविद्ययोरपि समुच्चिचीषया चैकैका निन्दोक्ता। 'कर्मणा पितृलोकः, विद्यया देवलोकः' इति तयोः फलविधानात् त्यागाय निन्दानुपपत्तेः।

न च "न तस्य प्रतिमा अस्ति"—(यजु० ३२।३) इति परमेश्वरस्य प्रतिमानिषेधान्न तत्पूजनं युक्तमिति वाच्यम्, तत्र प्रतिमाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वेन मूर्त्यंवाचकत्वेन तन्निषेधायोगात्। अत एव "प्रतिमा प्रतिमानम् उपमानम्" इत्युव्वटमहीधरौ; "प्रतिमा तुल्यता" इति सायणः।

अत एव—

स तन्नियोगात् खलु सत्यवादी सत्यां प्रतिज्ञां नृप पालयंस्ते।
इतो महात्मा वनमेव रामो गतः सुखान्यप्रतिमानि हित्वा॥
(वा० रा० अयोध्या०)

रूपेणाप्रतिमो भुवि भारते च नलप्रकरणे प्रतिमाशब्द उपमानपर एव। "न तस्य प्रतिमा अस्ति—इति ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति" (ब्र० सू०-२।३।७) इति शङ्कराचार्यः।

किञ्च, मूर्तिपूजाविरुद्धः स्वामिदयानन्दोऽपि "नैव प्रतिमार्थेन मूर्त्तयो गृह्यन्ते" इति चोक्तवान् ऋग्वेदभाष्यभूमिकायाम्। पूर्वापरप्रकरणविरुद्धत्वाच्च नात्र प्रतिमाशब्दस्य मूर्तिरर्थः। तथाहि—

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः।
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः॥
(वा० सं० ३२।१)

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि।
नैनमूर्ध्वं न तिर्य्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत्॥
(वा० सं० ३२।२)

अत्र पूर्वाध्याये 'श्रीश्चं ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" (वा० सं० ३१।२२) इति यस्य परमेश्वरस्य श्रीलक्ष्मीरूपे द्वे पत्न्यौ गदिते स एवाग्न्यादित्यादिरूपेण पूज्यते। सर्वे च निमिषादयः कालभेदा विद्युतश्च तत एव जायन्ते। अभिन्ननिमित्तोपादनत्वात् परमेश्वरस्यैव सर्वभवनम्। यदा सर्वमेव तस्य प्रतिमा भवति, तदा न तस्य

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्रतिमा इति कथं तस्य मूर्तिनिषेधः संभवति ? तस्मादत्र प्रतिमाशब्दः प्रतिमान-(उपमा) पर एव। सम्पूर्णश्च मन्त्र इत्थम्—

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः।
हिरण्यगर्भं इत्येष मा मा हिंसींदित्येषा यस्मान्न जात इत्येषः॥
(वा० सं० ३२।३)

यस्य नाम महद्यशस्तस्य भगवतः प्रतिमा प्रतिमानं तुल्यमन्यन्नास्तीत्यर्थः। अस्मिन् मन्त्रे हिरण्यगर्भं इति प्रतीकः। तेन मन्त्रेण मूर्तिवर्णनमेव दृश्यते—

हिण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।
सदाधारपृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम॥
(यजु० १३।४)

अत्र हिरण्यगर्भो ज्योतिर्मयो भगवान् सृष्टेः प्रागेव वर्त्तमान आसीदित्युक्तम्। स भूतस्य एकोऽसाधारणः पतिरासीत्। स एवेमां पृथिवीं द्याञ्च दाधार। कस्मै प्रजापतये हविषा विधेम परिचरेम। एवमत्र तस्य मूर्तिपूजनञ्च स्पष्टं विज्ञायते।

"अथ पुरुषमुपदधाति। स प्रजापतिः सोऽग्निः स यजमानः स हिरण्यो भवति। ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरग्निरमृतः हिरण्यममृतमग्निः पुरुषो भवति।" पुरुषो हि प्रजापतिः।"

(श० ७।४।१।१५

"उत्तानं प्राञ्चं हिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भं इति"। (कात्यायनश्रौतसूत्रम् १७।४।३) इति हिरण्यमूर्तिस्थापनादिकम्।

शतपथेऽपि सुवर्णफलके हिरण्यमयपुरुषस्थापनम्, देवैश्च तत्र त्रिभिः साममन्त्रैस्तत्र चैतन्यमयवीर्य्यस्थापनं कृतम्।

अथ साम गायति—

"एतद्वै देवा एतं पुरुषमुपधाय तमेतादृशमेवापश्यन् यथैतच्छुष्कं फलकम्॥"

"तेऽब्रुवन्। उप तज्जानीत यथास्मिन् पुरुषे वीर्य्यं दधामेति। तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति। चितिमिच्छतेति। वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथास्मिन् पुरुषे वीर्य्यं दधामेति॥"

"ते चेतयमानाः। एतत्सामापश्यंस्तदगायंस्तस्मिन् वीर्य्यमदधुः, तथैवास्मिन्नयमेतद् दधाति पुरुषे गायति पुरुषे तद्वीर्य्यं दधाति। चित्रे गायति सर्वाणि हि चित्राण्यग्निस्तमुपधाय न पुरस्तात्परीयान्नेन्मायमग्निर्हिह न सहिति॥
(श० ७।४।१।२२-२३-२४)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"नमोऽस्तु सर्पेभ्यो"—(श० ७।४।१।२८)।
"या इषवो यातुधानानामिति" - (श० ७।४।१।२९)।
"ये वामी रोचते दिवः,—(श० ७।४।१।३०)।

निर्दिष्टैः साममन्त्रैस्तत्र सुवर्णफलके स्थापिते हिरणमये पुरुषे चैतन्यात्मकवीर्य्याधानेनाहवनादि प्रतिष्ठा सूचिता, न तस्य प्रतिमेति मन्त्र एव मा मा हिँ सीदित्यपि मन्त्रान्तरस्य प्रतीकोपादानम्। स चायं मन्त्रः—

मा मा हिँ सीज्जनिता यः पृथिव्याः यो वा दिवँ सत्यधर्मा व्यानट्।
यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम।
(यजु० १२।१०२)

यः सत्यधर्मा भगवान् पृथिव्या दिवश्च जनयिता, यश्च जगदाह्लादजनयित्रीरपः सृजति, यश्च प्रथमः सृष्टेभ्यः पूर्वमेव जजान उत्पन्न अभिव्यक्तः स मां मा हिंसीत्। यस्य प्रतीकसूचिताभ्यां मन्त्राभ्याम् मूर्तिमतः पूजनं स्पष्टं विज्ञायते, तेन मन्त्रेण मूर्तिनिषेधकल्पनं विप्रतिषिद्धमेव।

"यस्मान्न जातः" इति तृतीयःप्रतीकोऽपि तत्रैव।

यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश भुवनानि विश्वा।
प्रजापतिः प्रजया सरराणस्त्रीणि ज्योतींषि स च ते स षोडशी॥
(शु० यजु० ८।३६)

यस्मादन्यः परो नास्ति। यो भुवनानि प्रविष्टोऽन्तर्य्यामी स षोडशी। प्रजया रममाणः प्रीयमाणस्तत्पालनार्थमग्नि-वायु-सूर्य्याख्यानि त्रीणि ज्योतींषि स च ते। स्पष्टमत्रापि भगवतो ज्योतिष्मत्त्वं विज्ञायते। किञ्च नात्र प्रतिमाशब्दो मूर्तिपरः, अनुपयोगात्। लोके वेदे वा स एवार्थो युक्तो यश्च स्वरूपतो भावतो वा वाच्यार्थतयोपयुज्येत। यश्च वाक्यार्थे नोपयुज्यते स कृतोऽप्यर्थो व्यर्थो भवति। यथा पाकोपक्रमे सैन्धवशब्दो नाश्वपरः संभवति। अत्र तु यस्य भगवतो महद्यशो नामास्ति, तस्य प्रतिमा प्रतिकृतिर्न भवति, इति तथा नोपयुज्यते। यथा तत्सदृशो नास्तीत्यर्थं उपयुज्यते न हि मूर्त्त्यभावो यशोमहत्त्वे कारणायते। महायशस्विनामार्य्यमहोदयानां मूर्त्त्यभावो लोकेन नानुभूयते। प्रत्युतानुभूयन्ते यशस्विनां सहस्रशः प्रतिकृतयः। तस्मादुपमानार्थक एवात्र प्रतिमाशब्दः।

ये च मूर्त्तिपूजा-विरोधिनस्तेषु श्रीदयानन्दीयग्रन्थेष्वपि प्रकारान्तरेण मूर्त्तिपूजनम्। तथाहि—वैदिकसन्ध्यायां प्राचीदिगग्निरधिपतिर्मनसा परिक्रमणमुक्तम्। कथमपरिच्छिन्नस्य परिक्रमणमिति तु त एव विचारयन्तु।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

'घृतेन सीता मधुना समज्यता……अस्मान् सीते पयसाभ्या ववृत्स्व' (यजु० १२।७०)। अनेन मन्त्रेण क्षेत्रलोष्ट-शमककाष्ठस्य (पाटा) घृतमध्वादिभिः पूजनमुक्तम्।

'विष्णो दंष्ट्रोसि नमस्तु भगवन्' क्षुरप्रार्थनम् मुण्डनसंस्कारे। 'ओषधे त्रायस्व' इति कुशप्रार्थना समावर्तनसंस्कारे। अञ्ज-यष्टि-क्षत्र-पादत्राणादिपूजनम्। प्रतिष्ठे……इति मन्त्रेण पादत्राणप्रार्थनं संस्कारविधौ।

'प्रतिष्ठेस्थो विश्वतो मा पातम्' इत्युपानद्धारणं समावर्तने संस्कारविधौ।

निष्क्रमणसंस्कारे 'यददश्चन्द्रमसि' इति मन्त्रेण चन्द्रार्घ्यदानम्। आर्य्याभिनये च वायवायाहि दर्शते मे सोमा अरे कृताः' इति सोमनिवेदनं परमेश्वरस्य विहितम्।

विवाहप्रसङ्गे मधुपर्कस्य भूमौ सिञ्चनेन देव-नैवेद्यदानमुक्तम्।

'विष्वे त्वा देवा अनुष्टुपेन छन्दसा त्वां भक्षयन्तु' उत्तरस्यां दिशि मधुपर्कदानम्।

नहि जीवानां मुखेषु तत्सिञ्चनं संगतम्।

मूर्त्तिपूजकाः पाषाणादिमूर्तिं न पूजयन्ति, किन्तु मूर्त्तिसमक्षे परमेश्वरं ध्यायन्तीति स्वामिदयानन्दः। (सत्यार्थप्रकाशे १४ समुल्लासे ३०, मुस्लिममतखण्डनप्रसङ्गे)।

सन्ध्योपासनादि—पञ्चयज्ञविधौ तेन 'ओं पृं पृथिव्यै नमः' इति पृथिवीं पूजयेत् (३४ पृ०); तत्रैव—विष्णुं शारद-कोटिचन्द्रसदृशं शंखं रथाङ्गं गदामम्भोजं दधतमिति विष्णुध्यानमुक्तम् (३५ पृ०)। देवस्य दक्षिणहस्ते जलार्पणम् (३६ पृ०)।

न चेदं न मूर्तिपूजनमिति वाच्यम्, कस्मैचिज्जडाय शिरोनमनं पूजनं मूर्तिपूजैवेति (नानकपन्थिखण्डनप्रसङ्गे सत्यार्थप्रकाशे ११ समुल्लासे)।

ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां ग्रन्थप्रामाण्याप्रामाण्यविचारप्रसङ्गे स्वा० दयानन्दः—

प्र०—वेदेषु प्रतिमाशब्दोऽस्ति न वा ?

उ०—अस्ति।

प्र०—किमर्थो निषेधः ?

उ०—नैव प्रतिमार्थेन मूर्त्तयो गृह्यन्ते।

किं तर्हि, परिमाणार्था गृह्यन्ते।

अत्र प्रमाणानि—

संवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा रात्र्युपास्महे।
सा न आयुष्मतीं प्रजां रायस्पोषेण संसृज॥
(अथर्व० का० ३, सू० १०, म० ३)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मुहूर्त्तानां प्रतिमा ता दश च सहस्राण्यष्टौ च शतानि भवन्त्येव तावन्तो हि संवत्सरस्य मुहूर्त्ताः। (४, श० का० १०, प्र० ३, कं० ३)।

देवा विद्वांसः यां प्रतिमां परिमाणमुपासते वयमपि त्वा तामेवोपास्महे। अर्थाद् या संवत्सरस्य त्रीणि शतानि षष्ठिश्च रात्रयो यत एताभिः संवत्सरः परिमीयते तस्मादेतासां प्रतिमा संज्ञेति. यथा सेयं रात्रिः नोऽस्माकं रायस्पोषेण धन-पुष्टिभ्यामायुष्मती प्रजां संसृज्य सम्यक् सृजेत्। नैव तस्य प्रतिमा अर्थात् प्रतिनिधिः प्रतिकृति प्रतिमानं तौलनसाधनं परिमाणं मूर्त्यादिकल्पनं किञ्चिदप्यस्ति सहस्रस्य प्रतिमासि तौलनसाधनं तु (तौलन के तुल्य); श्रीदयानन्दः।

आदित्यं गर्भं पयसा संमग्धि सहस्रस्य प्रतिमां विश्वा अस्तु।
(यजु० १३।४१)

अत्र मन्त्रे प्रतिमा-शब्देन यजुर्वेदभाष्ये दयानन्देन प्रतिमाशब्दस्य सदसद्विवेकिनी बुद्धिरर्थो गृहीतः। 'तथात्वेन तस्य प्रतिमा अस्ति' इत्यत्रापि तथार्थे तस्य परमेश्वरस्य सदसद्विवेकिनी बुद्धिर्नास्तीत्येतदर्थः संपद्येत। न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम्, "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः" इत्यादि-श्रुतिभिस्तस्य सर्वज्ञत्वा-वगमविरोधात्।

गते पुरोहिते रामस्स्नातो नियतमानसः।
सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत्॥
(वा० रा०; अयो० का० ६।१)

वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः।
श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः॥
(वा० रा०; अयो० का० ६।४)

शरण्यं शरणं गत्वा भगवन्तं पिनाकिनम्।
मृन्मयस्थण्डिलं कृत्वा माल्येनापूजयद् भृशम्॥
(म० भा० वनप० ३९।६४)

नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्य्याद् देवर्षिपितृतर्पणम्।
देवताभ्यर्चनञ्चैव समिदाधानमेव च॥
(मनु० २।१७६)

अत्र मुस्लिमादिमतम्

मुस्लिमादिमतेऽपि 'हजरूल अस्वद (पाषाण) बहिस्त (माहात्म्य) हदीश' ग्रन्थे स्पष्टम्। श्रीमुहम्मदसाहबोऽपि सङ्गे अस्वद' (पाषाणं) चुम्बितवान्।
(हदीस मिस कात रुब, अ० २ हदीश ५५)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

श्री मुहम्मद-साहबेनोक्तम्—'हजरूल अस्वद बहिस्त' स्थानादवतीर्णः पूर्वं सदुग्धधवलः पातकिजनसंसर्गात् कार्ष्ण्यमुपगतः। (हदीश ५६)

तेनैवोक्तम्—

'कस्म खुदावी हजरूल अस्वद को खुदा कयामत के दिन उठावेगा। उसके दो आँखें होगी जिनसे देखेगा और जीभ होगी। उससे जिसने बोसा दिया है उनकी गवाही देगा।"

कयामतदिनेऽस्य पाषाणस्य नेत्रे जिह्वा चोत्पत्स्यन्ते। येन येनास्य चुम्बनं कृतं तस्य तस्य साक्ष्यमयं दास्यतीति। (हदीश ५७)

'अलिङ्गशिव इत्युक्तः लिङ्गं शैव इति स्मृतः।'

इति लिङ्गपुराणवचनाद् विशुद्धब्रह्मस्वरूपशिवबोधकं चिह्नं शिवलिङ्गमुच्यते।

'हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम्।'

इति सांख्यवचने लिङ्गपदेनानित्यमव्यापि महदादिकं लिङ्गं भवति। प्रकृते तु ब्रह्माण्डस्यैव ब्रह्मबोधकत्वेन ब्रह्मलिङ्गपदवाच्यता।

'लूइस्' महाशयस्य 'फैलिक वर्शिप्' पुस्तके विस्तरेण सर्वत्र लिङ्गपूजाप्रचलनमुक्तम्। इजिप्त-देशे बहुस्थलेषु नागेन्द्रहारो नन्द्यारूढस्त्रिशूलधरः शिवः पूज्यते। तत्रैव मेमफिस-स्थाने लिङ्गस्य बीजाक्षरं 'Z' भवति।

ग्रीसयूनान-देशे 'वेकस प्रियेसस' नाम्ना शिवः पूज्यते। एरिका-करेन्थ-विनसडापना-आदिनाम्ना देव्यः पूज्यन्ते। रोमदेशे फ्लोरेण्ड-नगरे 'हमिज् लैव वेक्स' पूजा भवति। इङ्गलैण्डयोर्क-देशे 'स्टोनहेञ्ज' मन्दिरं विद्यते। आयरलैण्ड-नवटन-स्टीन-इजिस्मि-डरा-राङ्-उण्टिजर-स्थानदर्शनेन तत्र शिवपूजासीदित्यनुमीयते।

आयरलैंड-देशे गिर्जागृहद्वाःसु देवीमूर्त्तयः पूज्यन्ते। स्काटलैण्डस्य ग्लासगोनगरे सूर्य्यमन्दिरम्। फ्रान्स-देशे सौभाग्योदयाय शिवपूजा भवति। स्पेन-देशे 'सामेटोस' मन्दिरे देवीमूर्त्तयो भवन्ति। मेड्रिक-गिर्जागृहेषु, समाधिस्थानेषु च नग्नस्त्रीमूर्त्तयः सन्ति। एशियासय्यानीवाविल-नगरे शतत्रयघनहस्त-परिमितं शिवलिङ्गमस्ति।

सीरिया-श्यामदेशे 'एकोनि एस्टर गेटिश' लिङ्गपूजा भवति। तापण्ड्रापोलिसस्थाने बृहच्छिवमन्दिरे विशालं शिवलिङ्गं विद्यते। अरब-देशे श्रीमुहम्मदसाहबस्य जन्मस्थाने पूर्वं 'लात मनात अल्मात अल्लु आत' नाम्ना शिवपूजनं प्रचलितमासीत्। मक्का-स्थाने 'मक्केश्वर' एव पूज्यते रूपान्तरेण।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सुमात्रा-जावा-फिनिशिया-वल-वल्कदेशेषु तथैव शिवलिङ्गपूजा। 'तौरेत' ग्रन्थे इब्राहीमभृत्यस्य भृत्याय शिवलिङ्गस्पर्शेन शपथः कारितः। जापानेऽपि साइस-नगरे सूर्य्य-लक्ष्म्यादीनां पूजनं भवति। साइबेरिया-ताशकन्द-स्थानेषु शिव-लिङ्गपूजा।

ओसिनिया-अमेरिका-देशे पेनिको-नगरे हौन्दुरास स्थानेषु द्विमुख-शिवलिङ्ग पूजनं भवति। यूक्रेन देशे दक्षिण-अमेरिका-स्थानेष्वपि बहुत्र तथैव पूजनं भवति। शास्त्रेष्वपि

वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्त्तनम्।
अनभ्यर्च्य न भुञ्जीत भगवन्तं त्रिलोचनम्॥

इति शिवपूजनस्यानिवार्य्यत्वमुक्तम्।

'नमो हिरण्यबाहवे' (वा० सं० ५६।१७), नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय' (वा० सं० १६।२८), हिरण्यकेशः हिरण्यश्मश्रुः' (छा० १।६।६) इत्यादि वेदेषु, 'अन्तस्तद्धर्मो पदेशात्' (ब्र० सू० १।१२०) इत्यादि ब्रह्मसूत्रेषु च सगुणसाकारस्य ब्रह्मणो विस्पष्टं वर्णनं दृश्यते।

वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः॥ ७॥
यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूरुषः।
यथा यजेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे॥ ८॥
अर्चायां स्थाण्डिलेऽग्नौ वा सूर्य्ये वाप्सु हृदि द्विजे।
द्रव्येण भक्तियुक्तोऽर्चेत् स्वगुरुं माममायया॥ ९॥
(श्री० भा० ११।२७।७-९)

शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती।
मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता॥ १२॥
चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम्।
उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने॥ १३॥
अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्थण्डिले तु भवेद् द्वयम्।
स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम्॥ १४॥
(श्री० भा० ११।२७।१२-१४)

विस्तरस्तु तत एव ज्ञेयः। वस्तुतस्तु—

न ह्यन्तोऽनन्तपारस्य कर्मकाण्डस्य चोद्धव'।
(श्री० भा० ११।२७।६)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इति रीत्या कर्मकाण्डस्य महान् विषयो मिताक्षरादायभाग-व्यवहारमयूख-हेमाद्रि-पराशर-माध-वीर मित्रोदय-धर्मसिन्धु-निर्णयसिन्धुप्रभृतिनिबन्धग्रन्थैः पूर्वोत्तरमीमांसादिन्यायैर्यथायोग्यं विचारितः।

आश्रमधर्माश्च मन्वादिस्मृतिषु पुराणोतिहासादिषु श्रीभागवते च निरूपिताः। तत्र वेदाध्ययनं ब्रह्मचर्यव्रतेनैव कर्त्तव्यम्। दर्शन-स्पर्शन-केलि-प्रेक्षण-गुह्यभाषण-संकल्पाध्य-वसाय-क्रियानिर्वृतिक्षणस्याष्टाङ्ग-मैथुनस्य परिवर्जनेन सर्वथोपस्थनियमनेन शुक्ररक्षणं ब्रह्मचर्य्यम्।

ब्रह्मचारी चरति बेविषद्विषः स देवानां भवत्येकमङ्गम्।
तेन जायामन्वविन्दद् बृहस्पति : सोमेन नीतां जुह्वं न देवाः॥
(अथर्व० सं० ५।१७।५)

ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति।
आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते॥
(अ० वे० सं० ११।७।१७)

सायणभाष्यम्—ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थमाचर्यम् आचरणीयं समिदाधान-भैक्षचर्योर्ध्वरेतस्कत्वादिकं ब्रह्मचारिभिरनुष्ठीयमानं कर्म ब्रह्मचर्यम्। तेन ब्रह्मचर्येण। तपसा तत्कृतेनोपवासादिव्रतनियमेन च। राजा। राष्ट्रं स्वकीयम्। विरक्षति विशेषेण पालयति। यस्य राज्ञो जनपदे ब्रह्मचर्येण युक्ताः पुरुषास्तपश्चरन्ति तदीयं राष्ट्रम् अभिवर्धत इत्यर्थः। यद्वा, राज्ञः कर्तव्यत्वेन कालविशेषेषु श्रुतिस्मृत्युदितं ब्रह्मचर्यं तपोऽनुतिष्ठन् राजा तेनैव ब्रह्मचर्येण तपसा राष्ट्रं पालयतीत्यर्थः। आचार्यः अपि। ब्रह्मचर्येण नियमेन। ब्रह्मचारिणं शिष्यम्। इच्छते आत्मनोऽभिलष्यति। ब्रह्मचर्यनियमस्थमेवाचार्यं शिष्या उपगच्छन्तीत्यर्थः।

ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम्।
अनड्वान् ब्रह्मचर्येणाश्वो घासं जिगीर्षति॥
(अ० सं० ११।७।१८)

सायणभाष्यम्–अत्रापि ब्रह्मचर्यं प्रशस्यते–कन्या अकृतविवाहा स्त्री ब्रह्मचर्यं चरन्ती तेन ब्रह्मचर्येण युवानं युवत्वगुणोपेतम् उत्कृष्टं पतिं विन्दते लभते किं बहुना, पशुजातिरपि ब्रह्मचर्येण स्वाभिलषितं फलं लभत इत्याह अनड्वान् इति। अनड्वान् अनो वहन् पुङ्गवः ब्रह्मचर्येण ऊर्ध्वरेतस्कत्वादिना धर्मेण अनो वहनादिकं स्वकार्यं निर्वर्तयन् उत्कृष्टं पतिं लभते। तथा अश्वः ब्रह्मचर्येण घासं भक्षणीयं तृणादिकं जिगीर्षति। भक्षितुमिच्छति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ब्रह्मचर्येण तपसा देवा मृत्युमपघ्नत।
इन्द्रो ह ब्रह्मचर्येण देवेभ्यः स्वराभरत्॥
(अ० सं० ११।७।१९)

सायणभाष्यम्—

ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचर्यरूपेण तपसा देवा अग्न्यादयो मृत्युं मरणम् अपाघ्नत अपहतवन्तः। अमर्त्याः सम्पन्ना इत्यर्थः। इन्द्रो ह इन्द्रोऽपि ब्रह्मचर्येण एव साधनेन देवेभ्यः देवानाम् अर्थे स्वः स्वर्गम् आरभत् आहरत्।

अत्रोपस्थसंयम एव ब्रह्मचर्यम्, न वेदाध्ययनम्;
कन्यानुडुदश्वेषु तदसंभवात्।

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेय शौचमिन्द्रियनिग्रहः।
धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्॥
(म० ६।९२)

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम्॥ १॥
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्॥ २॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता।
(श्री० भ० गी० १६।१-३)

सर्वेषु वर्णेष्वाश्रमेषु सर्वराष्ट्रेषु चैतेषां धर्माणां प्रभावेण सामञ्जस्यमभ्युच्चयश्चानायासेन संपद्यते।

सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्मयज्ञः पृथिवीं धारयन्ति।
सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युरुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु॥
(अथर्व० सं० १२।१।१)

इति वेदमन्त्रेण बृहतः सत्यस्योग्रस्य ऋतस्य दीक्षायास्तपसो ब्रह्मयज्ञस्य च पृथिव्यादिविश्वधारकत्वं मुखत उक्तम्।

पुराणादिषु मुख्य-जाति-गौणभेदेन ब्राह्मणादिव्यवहारो भवति। यथा सिंहात्सिंह्यां जातः शौर्य्यक्रौर्य्यादिगुणोपेतो मुख्यः सिंहः, सिंहोचितगुणरहितो जातिसिंहः, सिंहोचितगुणयुक्तो जातिहीनो देवदत्तादिर्गौणः सिंहो भवति; तथैव ब्राह्मणाद् ब्राह्मण्यां जातः शमादियुक्तो मुख्यो ब्राह्मणः, शमादिरहितः स एव जातिब्राह्मणः, जातिहीनो शमादिगुणयुक्तश्च गौणो ब्राह्मणो भवति। तदुक्तं महाभाष्यकृता—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

विद्या तपश्च योनिश्च त्रयं ब्राह्मणकारणम् ।
विद्यातपोभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ।।
(म० भा० २।२।६)

गुणकर्मादिभिरिहैव जन्मनि ब्राह्मणत्वजातिपरिवर्त्तने तु जातिव्यवस्था न संभवति, गुणकर्मणां परिवर्त्तनशीलत्वेन प्रतिदिनं जातिपरिवर्त्तनापत्त्या व्यवस्थानुपपत्तेः । जपपाठादिप्रवृत्तो ब्राह्मण्यम्, स्वादिनिवारणाय दण्डादिग्रहणे क्षत्रियत्वम्, लवणादिक्रयणे वैश्यत्वम्, पित्रादिसेवापरत्वे शूद्रत्वम् गृहमार्जनादिप्रवृत्तावन्त्यजत्वं च स्यात् । जातेर्नित्यत्वेन यावद्व्यक्ति तत्परिवर्त्तनमसंभवमेव । तत एव मृतस्यापि मृगादेर्मृगत्वमेव न श्वादित्वम् ।

अद्यत्वेऽपि राष्ट्रोन्नतये ज्ञानविज्ञाननिष्ठानां शौर्यवीर्य्यार्जनपरायणानामुद्योग-वाणिज्य-कृषि-गोपालनादिपरायणानां शिल्पविज्ञानादिनिष्ठानामतीवोपयोगः । तेषामेव क्रमेण ब्राह्मणादित्वं विज्ञेयम् । अव्यवस्थायां तत्तत्कार्य्यसम्पादने न तादृक् सौकर्य्यं भवति, यथा वर्णव्यवस्थायाम् । तेन यत्रेदानीं जन्मना वर्णव्यवस्था न भवेत्तत्रापि कर्मणा तदुपपाद्य जन्मना व्यवस्थापर्नायेत दिक् ।

स्वधर्मनिष्ठो गृहस्थाश्रम एवं सर्वाश्रमाणां मूलं भवति—

सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।
गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान् बिभर्ति हि ।।
(मनु० ६।९)

अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः ।
जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शान्तिवाम् ।।
(अ० वे० सं० ३।३०।२)

सायणभाष्यम्—

पुत्रः तनयः । पितुरनुव्रतः । व्रतमिति कर्मनाम । अनुकूलकर्मा भवतु । यत् पिता कामयते तत्कर्मकारी भवतु । माता च सम्मनाः पुत्रादिभिः समानमनस्का भवतु । पत्ये भर्त्रे । जाया भार्या । मधुमतीं माधुर्यवतीम् । शान्तिवां सुखयुक्ताम् । वाचम् । वदतु ब्रवीतु । समानमनस्का भवत्वित्यर्थः ।

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन् मा स्वसारमुत स्वसा ।
सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ।।
(अ० सं० ३।३०।३)

सायणभाष्यम्—

भ्राता सोदरः । भ्रातरम् । मा । द्विष्यात् दायभागादिनिमित्तेन भ्रातृविषयमप्रियं मा कुर्यात् । उत अपि च । स्वसारं भगिनीम् । स्वसा । मा । द्विष्यात् । ते

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सर्वे भ्रात्रादयः सम्यञ्चः समञ्चनाः समानगतयः। सव्रताः समानकर्माणो भूत्वा। भद्रया कल्याण्या वाचा वागिन्द्रियेण। वाचम्। वदत वदन्तु।

इत्यथर्ववेदे च धर्मनियन्त्रितानां पितृपुत्रयोर्जायापत्योः स्वसृभ्रातॄणाञ्च सांमनस्यम् महत् पुण्यफलम् उक्तम्।

पञ्चमहायज्ञानामनुष्ठानं गृहस्थस्यानिवार्य्यो धर्मः। तथाहि—

स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि।
पितॄन् श्राद्धैश्च नॄनन्नैः भूतानि बलिकर्मणा॥
(मनु० ३।८१)

मृतस्य पित्रादेः श्राद्धतर्पणं जीवतश्चाज्ञापालनं विशेषः पुत्रधर्मः।

यज्ञादय इष्टशब्देन वापीकूपतडागदेवतायतनान्नप्रदानारामनिर्माणप्रतिष्ठापनादयः पूर्त्तशब्देनाख्यायन्ते।

वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च।
अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते॥

अग्निहोत्रादिधर्माङ्गत्वेन सत्पुत्रलाभार्थम् आत्मरक्षार्थञ्च भार्य्यारक्षणम्, भूषणादिभिस्तस्याः सम्माननं च अत्यावश्यकम्।

स्वां प्रसूतिं चरित्रञ्च कुलमात्मानमेव च।
स्वञ्च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति॥
(मनु० ९।७)

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन॥
(म० ९।२६)

गृहिण्या च

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया।
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया॥
यस्मै दद्यात् पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः।
तं शुश्रूषेत जीवन्तं संस्थितञ्च न लङ्घयेत्॥
(मनु० ५।१५०-१५१)

वनस्थानां तपःसमुपासनम्, यतीनामुपासनम्, तत्त्वज्ञानशमाहिंसादिकमेव मुख्यो धर्मः।

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवाभागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते॥
(ऋ० सं० १०।१९१।२)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सायणभाष्यम्—

हे स्तोतारः, यूयं सङ्गच्छध्वम् । संगताः संभूता भवत । तथा संवदध्वं सह वदत । परस्परं विरोधं परित्यज्य एकविधमेव वाक्यं ब्रूत । वः युष्माकं मनांसि संजानताम् । समानमेकरूपमेवार्थमवगच्छन्तु । यथा पूर्वे पुरातनाः देवाः संजानाना ऐकमत्यं प्राप्ताः हविर्भागम् उपासते यथा स्वं स्वीकुर्वन्ति तथा यूयमपि वैमत्यं परित्यज्य धनं स्वीकुरुतेतिशेषः ।

इत्यादिभिर्मन्त्रैः सामञ्जस्य-सांमनस्य-संपादनायापि सर्वैर्महान् यत्न आस्थेयः । व्यक्तीनां सांमनस्येन कुटुम्बसंघटनं सम्पद्यते । कुटुम्बानां सांमनस्येन, ग्रामनगरादीनां च तेषां सामनस्येन हि प्रान्तराष्ट्रविश्वेषामपि सामनस्य-सामञ्जस्यादिकं सम्पद्यते । व्यष्टिहितैः सार्द्धमेव समष्टिविश्वस्यापि हिताचरणमनिवार्य्यमेव भवति । तस्मिन् संकटापन्ने व्यक्तिहितान्यपि विपद्यन्ते । तदर्थं राजराज्यादिव्यवस्थाऽप्यपेक्षिता । भारतीयशास्त्रेषु राजधर्मस्यातीव माहात्म्यं दृश्यते । यस्य राज्ञः—

न मे स्तेनो जनपदे न कदर्य्यो न मद्यपः ।
नानाहिताग्निर्नाविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥

(छा० उ० ५।११।५)

एवमुद्घोषः सफलो भवेत्, तस्य राज्ञो माहात्म्यं को नानुमन्येत ? तादृशो राजैव युगादि-कालकारणं भवति—

कालो वा कारणं राज्ञो राजा कालस्य कारणम् ।
इति ते संशयो मा भूद् राजा कालस्य कारणम् ॥

(शा० प० ६९।७९)

कामज-क्रोधजादिव्यसनविमुक्तो धर्मनिष्ठो नीतिनिष्ठो नृपः स्वात्मानं प्रजाश्च व्यसनेभ्यः संतार्य्य महत्सुखे व्यवस्थापयति । सतां रक्षणार्थं दुर्वृत्तदमनमप्यपेक्षितं भवति, तेन दुर्वृत्तानामपि कल्याणमेव भवति । तदर्थमेव राजधर्मेषु युद्धमपि प्रमुखधर्मरूपेण परिगणितम् ।

भगवता प्रोक्तम्—

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥

(श्री० भ० गी० २।३२)

मातृभूमेर्धर्मस्य स्वस्वस्य प्रजानाञ्च रक्षणायोपस्थिताद् युद्धादपसरणं महते दोषाय भवतीत्यप्युक्तम्—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अथचेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥
(श्री० भ० गी० २।३३)

मोक्षनिरुपणम्

मोक्षस्तु निरावरणस्वप्रकाशनिरवच्छिन्नपरमानन्दघनः परमात्मैव, तद्भिन्नस्यार्त्तत्वेन बाधितत्वात्। तदुक्तम्—'निवृत्तिरात्मा मोक्षस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः।, इति निवृत्त्युपलक्षितः पर एव मोक्ष इत्यर्थः।

श्रीभागवतेऽपि—

अज्ञानसंज्ञौ भवबन्धमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतज्ञभावात् ।
अजस्रचिन्त्यात्मनि केवले परे विचार्यमाणे तरणाविवाहनी ॥
(श्री० भा० १०।१४।२६)

यथा स्वप्रकाशे सूर्य्ये तत्सन्निधानासन्निधानाभ्यामेवाहोरात्रकल्पना भवति, तथैवाज्ञानेनैव ब्रह्मणि बन्धकल्पना, तदपवादाच्च मोक्षकल्पना भवति। न ततो भिन्नौ बन्धमोक्षावित्यर्थः। अज्ञानबन्धादिनिवृत्त्यर्थमेव 'तत्त्वाज्ञानापेक्षा भवति। तथा च पारमर्षसूत्रम् 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः।

(गो० सू० १।१।२)

न्यायरीत्या तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्ततो धर्माधर्मलक्षणप्रवृत्त्यपायः, ततो जन्मापायो जन्मापायादपवर्गो भवति। 'तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः।'

(न्या० सू० १।१।२२)।

वैशेषिकरीत्या 'तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः' (वै० सू० ५।२।१८) कर्माभावे जन्माभावो मोक्षः। तदभावात् संयोगाभावो हानम्, तद्दृशेः कैवल्यम्। विवेकख्यात्या प्रकृतिपुरुषसंयोगाभावस्ततो दृश्यसंसर्गाभावेन मोक्षः।

सांख्यदृष्टयाऽपि प्रकृतिरेव धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्य्यानैश्वर्य्यादिषु सप्तरूपैर्बध्नाति पुरुषम्, सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिलक्षणेन ज्ञानरूपेण मोचयति च।

रूपः सप्तभिरेव बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः।
सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥ इति।

चार्वाकस्याङ्गनालिङ्गनादिकमेव स्वर्गम्, मरणमेव मोक्षः।

जैनानां कर्मादिबन्धनिवृत्त्या सततोर्ध्वगमनम्, विशिष्टोर्ध्वाकाशेऽवस्थानं वा मोक्षः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सौत्रान्तिकवैभाषिकयोः—प्रत्यक्षेऽनुमेये वा बाह्यार्थप्रत्यक्षे प्रवृत्त्यालयविज्ञानेषु च सर्वं शून्यम्, सर्वं क्षणिकम्, सर्वं दुःखम् सर्वं स्वलक्षणमिति भावनाचतुष्टयाभ्यासेन सर्वनैरात्म्यवासनारूपो निरोधो भवति, स एव मोक्षः। प्रवृत्तिविज्ञानशून्य-निरुपप्लवालयविज्ञानधाराप्रवाहो मोक्षो योगाचारस्य, तस्यापि शान्तिमोक्षो माध्यमिकस्य।

प्रायेण बौद्धेषु तदर्थे निर्वाणशब्दः प्रयुज्यते। दीपनिर्वाणवच्चित्ताभिज्वलनसमाप्तिरेव निर्वाणं भवति।

तदुक्तमश्वघोषेण—

दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम्।
दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित् स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम्॥
तथाकृतो निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम्।
दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित् क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिम्॥
(अश्वघोषः १६।२८।२९)

वेदवेदान्तदृष्ट्याऽपि तत्त्वज्ञानमेव मोक्षसाधनम्—

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः।
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय॥
(वा० सं० ३१।१८)

तत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या मोक्षः।

अनित्याशुचिदुःखनात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या' (यो० सू० सा० पा० ५)। तादृगविद्योच्छेदेन स्वस्थतैव मुक्तिः, इति योगदृष्ट्या सर्ववृत्तिनिरोधे द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्' भवति। इतरत्र शान्तघोरमूढवृत्त्युपरागात् तत्सारूप्यं भवति। तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्' (यो० सू० १।३) 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र' (यो० सू० १।४)।

शैवानां वैष्णवानाञ्च तत्तदिष्टदेवतानां सालोक्य-सारूप्य-समीप्य-सायुज्यप्राप्तिरेव मोक्षः।

अद्वैतरीत्या

एवं भगवच्चरणपङ्कजसमर्पणबुद्ध्या निष्कारणानुष्ठितवर्णाश्रमानुसारिभिर्यः श्रौतस्मार्त्तैश्च विशुद्धसत्त्वः, नित्यानित्यवस्तुविवेकेनातिक्रान्तैषणश्च य इहामुत्रार्थविरक्तः शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धासमाधानसम्पन्नो मुमुक्षुः सद्गुरुमुपसद्य यथाविधि वेदान्तपद्वाच्यानां वेदमूर्धन्यानामुपनिषदां प्रत्यक्चैतन्याभिन्ने परस्मिन् ब्रह्मणि तात्पर्यमुपक्रमोपसंहारादिभिः षड्विधैर्लिङ्गैर्निर्धार्य्य न्यायवैशेषिकोक्तैर्बाद-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

रायणीयब्रह्मसूत्रतर्कपादोक्तैस्तर्कैः सुव्यवस्थाप्य सांख्ययोगानुगतैर्वैदिकैर्विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपैर्निदिध्यासनैः स्वात्माभिन्नभगवत्स्वरूपमधिगम्य भगवद्भावापन्नो ब्रह्मविद्वरिष्ठः कृतार्थो भवतीति ।

परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति ।
वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोके कुतोऽपरान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ।।
(कैवल्योपनिषदि ३)

कं सुखं तद्भिन्नमकं दुःखम् । न अकं दुःखं विद्यते यस्मिन् तन्नाकं निरतिशयसुखात्मकं ब्रह्मैव नाकम् । परेण नाकम्-परमनन्तं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं परमानन्दैकरसं ब्रह्मैव तत्त्वम्, तच्च बुद्धिरूपायां गुहायां निहितम्, तत् साक्षित्वेन स्थितं विभ्राजते । अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षतया राजते प्रकाशते । यतयो जितेन्द्रिया निर्जितमातरिश्वनः शान्ताध्यायिनो यद्विशन्ति, तत्त्वज्ञानजनिता विद्या तत्कार्यनिवृत्त्या ब्रह्मात्मनैवाविर्भवन्ति । ते च वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था सन्यासयोगात् शुद्धसत्त्वा यतयः परान्तकाले परामृतात् सर्वे परिमुच्यन्ते । भूतभौतिकप्रपञ्चस्य प्रलयेऽन्तो भवतीति । प्रलयोऽन्तकालो भवति, तन्मूलभूतस्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञानेन नाशः परान्तकालः । परान्तकाले परं निरतिशयममृतत्वं प्राप्यते येन तस्मात् परामृतात् तत्त्वज्ञानात् सर्वे परिमुच्यन्ते परितो बन्धनेभ्यो जीवन्नेव मुक्तो भवति । घटभङ्गेन घटाकाशस्य महाकाशत्वमिवाज्ञानान्तःकरणाद्युपाधिबाधेन निरुपाधिकब्रह्मात्मभावप्राप्तो भवतीत्यर्थः ।

स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ।
स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ।।
(कै० ८)

स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं सनातनम् ।
ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ।।
(कै० ९)

तस्यैव ब्रह्मणो ब्रह्मशिवेन्द्रविष्ण्वादिरूपेण प्रादुर्भावो भवति । किं बहुना, भूतं भव्यं सर्वमपि तद् ब्रह्मैव, तस्यैव सर्वात्मस्वरूपत्वात् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्' इति श्रुतेः । रज्ज्वादिसर्पादिमिव सर्वभूतानि चात्मनि सर्पादिविभ्रमेष्वधिष्ठानभूतं गुणमिव सर्वभूतस्थमात्मानं पश्यतो ब्रह्मप्राप्तिर्भवति ।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
संपश्यन् परमं ब्रह्म याति नान्येन हेतुना ।।
(कै० १०)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

'ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्' इत्यादिरीत्या व्यष्टिसमष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणस्वरूपं सर्वं जगत् तदुपहितविश्वविराट्तैजसहिरण्यगर्भाव्याकृतात्मकं चैतन्यं चाकारोकारमकारात्मकं प्रणवमात्रं भावयित्वा वाच्यवाचकमयं सर्वं प्रपञ्चं सर्वाधिष्ठाने प्रणवलक्ष्ये ब्रह्मणि प्रविलाप्य निरुपमसत्सुखसंविद्रूपब्रह्मसाक्षात्कृत्य साधको ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । तदेव प्रकारान्तरेणोक्तम्—

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम् ।
ध्याननिर्मन्थनाभ्यासात् पापं दहति पण्डितः ॥
(कै० ११)

स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वम् ।
स्त्रियान्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्तिमेति ॥

सूतसंहितायां यज्ञवैभवखण्डेऽस्य व्याख्यानम्—

स एव भगवानीशो माययैवात्मभूतया ।
मुह्यमान इव स्थित्वा स्वस्वातन्त्र्यबलेन च ॥

शरीरमिदमास्थाय करोति सकलं पुनः ।
जाग्रत्संज्ञमिदं धाम प्रकल्प्य स्वीयमायया ॥

राजपुत्रादिवत् तस्मिन् क्रीडया केवलो हरः ।
अन्नपानादिभिः स्त्रीभिः तृप्तिमेति सुरर्षभाः ॥

स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितजीवलोके ।
सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति ॥
(कै० १३, सूतसंहितायाम्)

स्वप्नकाले स वै शंभुर्जीवत्वेन प्रकाशितः ।
सुखदुःखादिकान् भोगान् भुङ्क्ते स्वेनैव निर्मितान् ॥

सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमसावृतः ।
स्वस्वरूपमहानन्दं भुङ्क्ते दृश्यविवर्जितः ॥

तत्र देवतानुगृहीतैरिन्द्रियैर्विषयोपलब्धिर्जागरणजाग्रत्संस्कारव्याप्तेऽर्धनिद्रासमावृते साक्षि चैतन्योद्दीपिते मनसि बाह्येन्द्रियनिरपेक्षवासनामयप्रपञ्चोपलम्भः स्वप्नः 'नाहं किञ्चिदवेदिषम्, सुखमहमस्वाप्सम्' इति तमोऽभिभूतस्य विषयविशेषानुपलम्भः प्रस्वापः । समष्टिजाग्रत्प्रपञ्चाभिमानिचेतनो विराट्, व्यष्ट्यभिमानी विश्वः; तथैव स्वप्नाभिमानिनौ तैजसहिरण्यगर्भौ, सुषुप्त्यभिमानिनौ प्राज्ञेश्वरौ भवतः । सर्ववाच्यवाचकातीतं सर्वाधिष्ठानं तुरीयशुद्धमात्मतत्त्वं भवति ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तदप्युक्तम् -

पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात् स एव जीवः स्वपिति प्रबुद्धः ।
पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवः ततस्तु जातं सकलं विचित्रम् ।।
आधारमानन्दमखण्डबोधं यस्मिल्लयं याति पुरत्रयं च ।।
(कै० १४)

सूतसंहिताया तत्रैव—

इदं धामत्रयं शम्भोर्विभेदेन न विद्यते ।
शम्भुरेव तथा भाति नह्यन्यत् परमेश्वरात् ।।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यावस्थारूपेण भाति यः ।
स विश्वतैजसप्राज्ञ-समाख्यः क्रमशो भवेत् ।।
विश्वो हि स्थूलभुङ् नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ।
प्राज्ञस्त्वानन्दसाक्षी सन् केवलः सुखलक्षणः ।।
त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।
उभयं ब्रह्म यो वेद स भुञ्जानो न लिप्यते ।।
तस्मिन्नेव लयं याति पुरत्रयमिदं ततः ।
यत् परब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महत् ।
सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तत् ।।
(कै० १६)

अत्र तत्त्वं पदार्थयोः स्पष्टमैक्यं बोधितम् । सूतसंहितादिषूपबृंहितं तदेवेति विस्तरस्तत एवावगन्तव्यः ।

सच्चिदानन्दघनाद्भगवत एवाव्यक्तमहदहमादीनि भूतानीन्द्रियाणि मनश्च जायन्ते । जाग्रदादीनि धामानि भोग्यानि, भोक्तारश्च तस्मिन्नेव प्रलीयन्ते ।

मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
मयि सर्वं लयं याति तद् ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ।।
(कै० १९)

एवं ब्रह्मात्मबोधे चिन्मात्रव्यतिरिक्तं बन्धमोक्षादिकमपि नावशिष्यते । तदुक्तं श्रीभागवते—

बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः ।
गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनम् ।।
शोकमोहौ सुखं दुःखं देहापत्तिश्च मायया ।
स्वप्नो यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी ।।
विद्याविद्ये मम तनू विद्धयुद्धव शरीरिणाम् ।
मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ।।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

देहस्थोऽपि न देहस्थः विद्वान् स्वप्नाद् यथोत्थितः।
अदेहस्थोऽपि देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृग् यथा ॥
(श्री० भा० ११।११।१-३, ८)

एतेन सर्वाधिष्ठानभूतस्यात्मनो मायिकगुणवशादेव बन्धमोक्षकल्पना। वस्तुतस्तु नात्मनो बन्धो न वा मोक्षः। तत एवोक्तं कारिकायाम्—

न विरोधी न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

शोकमोहसुखदुःखशुभाशुभदेहादयश्च मायिका एव।

भगवदनिर्वचनीयमायाशक्तिसमुद्भूताभ्यां विद्याऽविद्याभ्यामेव बन्धमोक्षव्यवस्था भवति। स्वप्नख्यातिवदेव संसृतिख्यातिरपि मायिक्येव, न वास्तवी। कुमतिः स्वप्नदृगिवादेहस्थोऽपि देहस्थो भवति। तत्त्ववित् स्वप्नोत्थित इव देहस्थोऽप्यदेहस्थो भवति।

गुणात्मकैरिन्द्रियैर्गृह्यमाणेषु गुणात्मकेषु विषयेषु निर्विकार आत्माभिमानशून्यत्वादलिप्त एव भवति। एवमेव गुणभाव्येन कर्मणा दैवाधीनशरीरे वर्तमानोऽबुधस्तादात्म्याभिमानवानभूत्वा बद्ध्यते।

एवं विरक्तः शयने आसनाटनमज्जने।
दर्शन-स्पर्शन-घ्राण-भोजन-श्रवणादिषु ॥
न तथा बद्ध्यते विद्वांस्तत्र तत्रादयन् गुणान्।
प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तः यथा खं सवितानिलः ॥
(श्री० भा० ११।११।११-१२)

वैशारद्येक्षयासङ्गशितया छिन्नसंशयः।
प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वाद् विनिवर्त्तते ॥

तत्रैव—

गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो।
कथमन्योऽन्यसंत्यागो मुमुक्षोरतितितीर्षोः ॥
(श्री० भा० ११।१३।२७)

इति सनकादिप्रश्नस्योत्तरप्रसङ्गे भगवता हंसेनोक्तम्—

मनसा वचसा दृष्ट्या गृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः।
अहमेव न मत्तोऽन्यदिति बुध्यध्वमञ्जसा।

अत एव—

गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रजाः।
जीवस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

गुणाश्च चित्तप्रभवा मद्रूपं उभयं त्यजेत् ।
जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तञ्च गुणता बुद्धिवृत्तयः ॥

तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः ।
यर्हि संसृतिबन्धोऽयमात्मनो गुणवृत्तिदः ॥

मयि तुर्य्ये स्थितो जह्यात् त्यागस्तद्गुणचेतसाम् ।
अहङ्कारकृतं बन्धमात्मनोऽर्थविपर्य्ययम् ॥

विद्वान् निर्विद्य संसारचिन्तां तुर्य्ये स्थितस्त्यजेत् ।
यावन्नानार्थधीः पुंसो न निवर्तेत युक्तिभिः ॥

जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा ।
असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भावानां तत्कृता भिदा ॥

गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ॥

ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रम् ।
विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ॥

(श्री० भा० ११।१३।२४-३४)

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ ।
अन्योऽन्यपाश्रयात् कृष्ण दृश्यते न भिदा तयोः ॥

प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथात्मनि ।
एवं मे पुण्डरीकाक्ष महान्तं संशयं हृदि ॥

छेत्तुमर्हसि सर्वज्ञ वचोभिर्नयनैपुणैः ।

(श्री० भा० ११।२२।२६-२७)

इति उद्धवप्रश्नस्य समाधानावसरे भगवता सर्वमेतन्मयि मायाविकल्पोत्थं मत्तः पराधियां व्यर्थमपि नोपरमते ।

दृग्रूपमार्कं वपुरत्र रन्ध्रे परस्परं सिद्धचति यः स्वतः खे ।
आत्मा यदेषामपरो य आद्यः स्वयानुभूत्याखिलसिद्धसिद्धिः ॥

आत्मा परिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदार्थनिष्ठः ।
व्यर्थोऽपि नैवोपरमेत पुंसां मत्तः परावृत्तधियां स्वलोकात् ॥

(श्री० भा० ११।२२।३१-३३)

विकल्पोपशान्तये भगवता सजातीयादिभेदत्रयशून्याद् ब्रह्मात्मस्वरूपान्नित्यज्ञानादेव सर्वस्योद्भवमुक्त्वा तत्रैव सर्वाप्ययः प्रदर्शितः । तत्र 'आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ एक एवाविकल्पितम्' इति रीत्या पूर्वं ज्ञानं ब्रह्मात्मकमथो ह्यर्थः, अर्थोपादानभूता शक्तिः तत्त्वान्वयत्वाभ्यां निर्वचनानर्हा ब्रह्माभिन्नैवासीत्, तत एवार्थाविकल्पितमेव

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ज्ञानमासीत् । तदेव द्विधाभूतम्, तत्रैकतरो ह्यर्थः, सैवोभयात्मिका प्रकृतिः ज्ञानमेव पुरुषो व्यपदिश्यते—

तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ।
ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ॥

(श्री० भा० ११।२४।४)

भगवदधिष्ठितायाः प्रकृतेस्तमो रजः सत्त्वमिति गुणा जातास्तेभ्यः सूत्रात्मको महान्, महतोऽहङ्कारः । वैकारिकतैजसतामसभेदभिन्नादहङ्कारादेव तन्मात्रेन्द्रियमन आदीनामुद्भवः, ततश्च ब्रह्माण्डादिक्रमेण सर्वप्रपञ्चोत्पत्तिः—

यस्तु यस्मादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य तत् ।
विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवाः ॥

यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुतेऽपरम् ।
आदिरन्तो यदा यस्य तत् सत्यमभिधीयते ॥

प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः ।
सतोऽभिव्यञ्जकः कालः ब्रह्मतस्त्रितयं त्वहम् ॥

अन्ने प्रलीयते मर्त्यमन्नं धानासु प्रलीयते ।
धाना भूमौ प्रलीयन्ते भूमिर्गन्धे प्रलीयते ॥

अप्सु प्रलीयते गन्ध आपश्च स्वगुणे रसे ।
लीयते ज्योतिषि रसो ज्योती रूपे प्रलीयते ॥

रूपं वायौ स च स्पर्शे लीयते सोऽपि चाम्बरे ।
अम्बरं शब्दतन्मात्र इन्द्रियाणि स्वयोनिषु ॥

योनिर्वैकारिके सौम्य लीयते मनसीश्वरे ।
शब्दो भूतादिमप्येति भूतादिर्महति प्रभुः ॥

स लीयते महान् स्वेषु गुणेषु गुणवत्तमः ।
तेऽव्यक्ते प्रलीयन्ते तत् काले लीयतेऽव्यये ॥

कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे ।
आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः ॥

(श्री० भा० ११।२४।१७-२७)

यद्यप्येवमेवानुलोमविलोमाभ्यां सृष्टिप्रलयपारम्पर्यमनादिकालमारभ्य प्रवृत्तम्, तथापि सत्त्वपुरुषान्यताप्रसंख्यानलक्षणाद् वेदान्तविज्ञानाद् वैकल्पिको भ्रमः सर्वथैव प्रलीयते । तदपि तत्रैवोक्तम्—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः।
मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवार्कोदये तमः॥
(श्री० भा० ११।२४।२८)

किं भद्रं किमभद्रं वाद्वैतस्यावस्तुनः कियत्।
वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यानमेव च॥
तैजसे निद्रयापन्ने पिण्डस्थो नष्टचेतनः।
मायां प्राप्नोति मृत्युं वा तद्वन्नानार्थदृक् पुमान्॥
आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः।
त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः॥
(श्री० भा० ११।२८।४-६)

इत्यादिप्रपञ्चेन स्वप्रकाशनित्यानन्तज्ञानानन्दस्वरूपिणः प्रत्यगभिन्नब्रह्मण एव वस्तुत्वं तद्भिन्नस्यावस्तुत्वं मिथ्यात्वं चोक्तम्। विवेकविज्ञानवतस्तत्त्वविदुषो जीवतोऽपि बाह्यदृष्ट्या व्यापारवतोऽपि निर्विकारत्वमेवोक्तम्।

समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिर्गुणो भवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः।
विक्षिप्यमाणैरुत किन्तु दूषणं धनैरुपेतैर्विगतै रवेः किम्॥
(श्री० भा० ११।२८।२५)

मयि सुविविक्ते परमात्मनि धामनिवासो यस्य तस्य गुणपरिणामैः करणैः मन इन्द्रियैः समाहितैः को गुणो भवेत्, विक्षिप्यमाणैस्तैः किं दूषणं भवेत्? एवं वस्तुस्थितौ सत्यामपि ब्रह्मात्मनिष्ठासम्पत्तये सङ्गः परिवर्जनीयः।

तथापि सङ्गः परिवर्जनीयो गुणेषु मायारचितेषु तावत्।
मद्भक्तियोगेन दृढेन यावद् रजो निरस्येत मनःकषायः॥
(श्री० भा० ११।२८।२७)

नैवात्मनो न देहस्य संसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः।
अनात्मस्वदृशोरीश कस्य स्यादुपलभ्यते॥
आत्मा गुणोऽव्ययः शुद्धः स्वयं ज्योतिरनावृतः।
अग्निवद्दारुवदचिद्देहः कस्येह संसृतिः॥
(श्री० भा० ११।२८।१०।११)

इत्युद्धवप्रश्नस्योत्तरे भगवता देहेन्द्रियप्राणादिभिरात्मनः सन्निकर्षमूलकः संसारोऽपार्थं एवाविवेकिनो भवतीत्युक्तम्—

यावद्देहेन्द्रियप्राणैरात्मनः सन्निकर्षणम्।
संसारः फलवांस्तावदपार्थोऽप्यविवेकिनः॥

संकल्पमूलः प्रपञ्चोऽविद्यमानोऽपि ध्यायमानस्य स्वप्नेऽनर्थागम इवाभाति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्त्तते।
ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा॥

अप्रतिबुद्धस्यानर्थकरोऽपि प्रपञ्चः प्रबुद्धस्य मोहाय न कल्पते तद्वत्—

यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत्।
स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते॥

जन्ममृत्युजरादयः शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयश्च अहङ्कारविशिष्टस्यैव चिदात्मनः साभासस्याहङ्कारस्यैव वा भवन्ति, नात्मनः शुद्धस्य।

शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः।
अहङ्कारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नात्मनः।
(श्री० भा० ११।२८।१२-१५)

निर्गुणोपासनया श्रवणादिभिरात्मसाक्षात्कारो जायते। सगुणसाकारपरब्रह्मोपासनया भगवदनुग्रहेण तादृग्ब्रह्मात्मसाक्षात्कारो भवति। तदुक्तम्—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयन्ति ते॥
तेषामेवानुकम्पार्थमहज्ञानजं तमः।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता॥
(गीता, १०।१०-११)

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्॥
(गीता, १८।५५)

ननु भक्तिप्रसंख्यानादिभावनाजनितस्य साक्षात्कारस्य विधुरपरिभावितकामिनीसाक्षात्कारवदप्रमात्मकत्वेन कथमविद्यातत्कार्य्यनिवर्त्तकत्वम्? येषामेकाग्रमनःसहकृतमहावाक्यहेतुकत्वम्, येषां वा महावाक्यसध्रीचीनसमाहितमनोहेतुकत्वं साक्षात्कारस्य, तत्रोभयोः प्रमाणत्वाङ्गीकारः प्रामाणिकसम्मतः। यथा रत्नसामान्यज्ञानप्रमाणस्यैव चक्षुषो रत्नशास्त्राभ्यासजन्यसंस्कारसध्रीचीनस्य तस्य रत्नतत्त्वसाक्षात्कारहेतुत्वम्। यथा वा शब्दसामान्यज्ञानजनकस्य श्रोत्रस्य गान्धर्वशास्त्राभ्यासजसंस्कारसचिवस्य तस्यैव षडजत्वादिबोधहेतुत्वं भवति। तथैव आत्मसामान्यबोधजनकस्य मनसो वेदान्ताभ्याससंस्कारसचिवस्यैकाग्रमनस आत्मयाथात्म्यबोधजनकत्वं नानुपपन्नम्। न चैव भक्तेः प्रसंख्यानस्य वा प्रमाणत्वमिति चेत्, न;

"भक्त्या मामभिजानाति, ददामि बुद्धियोगम्" इत्यादिप्रमाणैर्भक्त्यनुकूलित भगवदनुग्रहेणाविर्भूतमहावाक्येन, तत्सहकृतेन मनसैव वा सांक्षात्कारोत्पत्तौ बाधा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भावात्। न च तन्न संभवतीति वाच्यम्; 'यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' इति मन्त्रेण यथा ब्रह्मणो हृदि वेदाविर्भावः श्रूयते तथा महावाक्याविर्भावेऽपि बाधाभावात्, आत्मबुद्धिप्रकाशमिति रीत्या भगवत एवात्मबुद्धिप्रकाशकत्वोक्तेश्च।

किञ्च, तपःसमाधिभिर्मन्त्रमन्त्रार्थद्रष्टृत्वं महर्षीणां प्रमाणसिद्धमेव, "ऋषिर्दर्शनात्, ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः" इति निरुक्तादिवचनेभ्यः। न च मन्त्रदर्शनादीनां भ्रान्तिमूलकत्वं संभवति, प्रमाणसिद्धत्वात्। अपि च सर्वान्तर्यामिणो भगवतोऽनुग्रहेणैवाग्नेर्दाहकत्वं वायोश्चालयितृत्वं केनोपनिषदि प्रसिद्धम्। चक्षुःश्रोत्रमनआदीनामपि स्वविषयप्रकाशकत्वं तदनुग्रहेणैवेत्यपि श्रोत्रस्य श्रोत्रम्, चक्षुषश्चक्षुः, मनसो मनः, इति श्रुतिसिद्धमेव। माण्डूक्योपनिषदर्थसाक्षात्कारार्थं वाक्यमनोयुक्तस्यापि गौडपादस्य तपसा नारायणप्रसादनं प्रसिद्धमद्वैतसम्प्रदायेऽपि।

श्रीभागवते च—

अथापि ते देव पदाम्बुजद्वयं प्रसादलेशानुगृहीत एव हि।
जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्वन्॥

गीतायां सगुणोपासकस्य योगवित्तमत्वं तदभिप्रायेणैवोक्तम्—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः॥ इति।

(गीता, १२।२)

वेदान्ताभ्याससाध्यनिर्गुणनिष्ठायाश्चरमफलरूपत्वेऽपि देहवतां तत्राधिकतरक्लेशवहत्वान्न तथोत्कर्षः। श्रीभागवते श्लोकद्वयेन भगवत्स्वरूपसाक्षात्कारस्य प्रकारद्वयं स्पष्टमुक्तम्—

पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये।
वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथाऽञ्जसान्वीयुरकुण्ठधिष्ण्यम्॥

तथापरे चात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम्।
त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते॥

अत्र प्रथमेन सगुणोपासकस्यापि बुद्धि-शुद्धि-वैराग्य-परमात्मबोधप्रतिलम्भपूर्वकमकुण्ठधिष्ण्यभगवत्पदप्रतिपत्तिरुक्ता। द्वितीयेनात्मसमाधियोगबलेन बलिष्ठप्रकृतिविजयपूर्वकभगवत्प्रतिवेश उक्तः। एवं फलसाम्येऽपि 'तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते' इति क्लेशराहित्यसाहित्याभ्यामेव वैषम्यं बोधितम्। तथा च निरावरणब्रह्मात्मनावस्थानम्। निरावरणब्रह्मैव मोक्ष इत्येव निष्कर्षः। सुषुप्तौ ब्रह्मप्राप्तावपि निरावरणत्वाभावात् पुनरुत्थानम्।

यदुक्तम्—"सुषुप्तिरपि न सर्वात्मना अद्वैतब्रह्मात्माभावोदाहरणं सम्भवति अज्ञानादिसत्त्वादिति"; तच्चेष्टमेव। तथापि जागरस्वप्नापेक्षया निष्प्रपञ्चत्वेन

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तस्येष्यमाणता भवत्येव। अत्यन्तनिष्प्रञ्चस्य अद्वितीयब्रह्मात्मभावस्य इष्यमाणता तु कैमुतिकन्यायेन सिद्ध्यति। यथा निम्बकीटो निम्बरसाभिज्ञ एव भवति, न तद्व्यतिरिक्तसितादिरसाभिज्ञः, प्रत्युत स तमपलपति, द्वेष्टि वा, तथैव विषयिणो निम्बरसाभिनिविष्टाः सन्तो न जानन्ति निर्विषयसुखम्, प्रत्युत तमपलपन्ति; द्विषन्ति च।

यदि निर्विशेषब्रह्मात्मके मोक्षे पुण्ड्रेक्षुदण्डः, आम्रफलम्, कान्ता कटाक्षादिर्वा नास्ति, तर्हि स निरर्थकः। यथा भिक्षुक्या भिक्षात्यागभयात् सम्राज्ञीपदमपि त्यज्यते, तथैव विषयत्यागभयादज्ञैर्मोक्षपदमपि त्यक्तुं प्रयत्यते।

अपि दुर्गे महारण्ये शृङ्गालत्वं स इच्छति।
न तु निर्विषयं मोक्षं कामयेय कदाचन॥

इति हि रागिगीतम्। तेषां रागिणां बुद्धौ निर्विषयमपि सुखं भवतीति प्रत्याययितुं सुषुप्त्युपन्यासः। तत्र विषयाभावेऽपि विषयान् परित्यज्यापि इन्द्रादयः प्रवर्तन्ते। सुषुप्तिमन्तरा सुधा-कल्पवृक्ष-चिन्तामणि-कामधेनु-विमानाप्सरोऽधरा-मृतादिसम्पन्ना अप्युद्विजन्ते, भिषक्प्रवरांश्चान्वेषन्ते। श्रुतिरपि "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो भवति' इति सत्सम्पत्त्यैव सुषुप्तेराश्रयणीयतामाह— 'यथा सूत्रेणानुबद्धः शकुनिर्दिशं विदिशं प्रेत्यान्यत्र आयतनमलब्ध्वा विश्रान्तये बन्धनाधारमुपाश्रयते;

तथैव जागरस्वप्नपरिभ्रमणपरिश्रान्तो जीवो विश्रमाय प्राणात्मकं सद्रूपं परमात्मानमेवोपाश्रयत इत्युक्तम्। 'प्राणबन्धनं हि सौम्यमनः' इति प्रसिद्धम्। अत्र बध्यतेऽस्मिन्निनि बन्धनम्, बन्धनाधारः प्राणः, अव्याकृतो बन्धनं यस्य तन्मनः, मन उपाधिको जीव इत्यर्थः।

यदुक्तम्—"आत्मनो यदि सुखरूपत्वं तर्हि संसारदशायामपि कुतो न सुखोपलब्धिः" इति। तदपि तुच्छम्; आवरणविक्षेपप्रतिबन्धेन तदनुपलब्धेः। सुषुप्तौ विक्षेपराहित्येन आंशिकसुखोपलब्धिः। मुक्तौ त्वावरणविक्षेपयोरुभयोरप्य-भावेन नितरां सुखरूपताव्यक्तिः।

यदुक्तम्—"अज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्य आत्मस्वरूपत्वेन तस्येदानीमपि सत्त्वेन कथं न सुखाभिव्यक्तिः? तद्भिन्नत्वे तस्य मिथ्यात्वेन संसारतुल्यतैव स्यादिति।" तदपि न; घटाभावस्य यथा स्वाधिकरणभूतलरूपत्वेऽपि घटसत्त्वे न तदभिव्यक्तिः। तथैव अज्ञानसत्त्वेऽज्ञाननिवृत्त्यधिकरणभूतात्मनोऽनभिव्यक्तिरिति। अत एव ज्ञातत्वोपलक्षितस्य आत्मनो मोहनिवृत्तिरूपतोक्ता। "निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः" इति। ज्ञानेन अज्ञाननिवृत्तौ तु ज्ञातता भवति। वृत्त्यात्मकज्ञानस्य नाशाद् यद्यपि ज्ञाततापि विनश्यति, तथापि ज्ञाततायाः उपलक्षणत्वेन ज्ञातत्वोपलक्षितस्यात्मनो मोहनिवृत्तिरूपतोक्ता।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यदुक्तम्—"मोक्षेऽन्यस्यासत्त्वाद् व्यावर्त्यासत्त्वेन उपलक्षणत्वानुपपत्त्या शून्यभावस्य अपुरुषार्थत्ववद् अद्वितीयाखण्डात्मभावस्यापि अपुरुषार्थत्वमेवेति। तत एव शून्यवादिनामिव अद्वैतिनामपि अज्ञानावशेष एव मन्तव्यः," इति। तत्तुच्छम्; संसारकालिक-मोहविशिष्टस्य आत्मन एव तद्व्यावर्त्यसत्त्वेन उक्तदोषनिरवकाशात्।

यदप्युक्तम् 'शून्यवादिरीत्या ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वेन बाध्यत्वमेव, परं मिथ्यात्वस्यापि सत्यत्वे सर्वशून्यत्वानुपपत्त्या मिथ्यात्वमेव। तेन ब्रह्मवादिसम्मतं ब्रह्मसत्यत्वमेवाङ्गीकृतं स्यात्। तथैव अद्वैतिभिरपि ब्रह्मणोऽबाध्यत्वमङ्गीक्रियते। ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मभिन्नस्य अबाध्यत्वस्यापि मिथ्यात्वेन ब्रह्मणोऽपि बाध्यत्वेन मिथ्यात्वमेवाङ्गीकृतं स्यादिति, जगन्मिथ्यात्वं तु उभयसम्मतमेवेति"। तदपि तुच्छम्; अबाध्यत्वादि धर्माणां मिथ्यात्वेऽपि अबाध्यत्वोपलक्षितस्यात्मनो बाधकप्रमाणाभावादेव सत्यत्वोपपत्तेः। एवमेव सत्यत्वस्यापि मिथ्यात्वं यद्यपि, तथापि निरधिष्ठानकल्पनासम्भवेन सर्वदाधिष्ठानबाधाभावाभिप्रायेण परमार्थसत्यत्वव्यवहारः।

वस्तुतस्तु स्वरूपभूतमेव सत्यत्वादिकम्। अन्यथा सत्यत्वादेः सत्यत्ववति वृत्तिस्तद्रहिते वा? नान्त्यः; व्याहतत्वात्। नाप्याद्यः; अनवस्थाऽऽत्माश्रयादिदोषदूषितत्वात्। तस्मात् स्वरूपभूतमेव मन्तव्यम्। जगतस्त्वसत्त्वं मिथ्यात्वं शून्यवादिनये। तत्त्वान्यत्वाभ्यां निर्वचनानर्हत्वं मिथ्यात्वम् अद्वैतिनये।

न हि ब्रह्मणोऽबाध्यत्वमिथ्यात्वेन वेदप्रामणिकत्वमिथ्यात्वेन वा ब्रह्मणो बाध्यत्वम्, वेदाप्रामाणिकत्वं वा सिद्ध्यति। एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धयोर्धर्मयोरन्यतरनिषेधेऽन्यतरसत्त्वनियमानभ्युपगमस्योक्तत्वात्। यत्र निषेध्यतावच्छेदकभेदो भवति, तत्रैव तन्नियमसत्त्वात्।

यत्र त्वेकस्मिन् गजे गोत्वाश्वत्वयोरुभयोरपि गजत्वात्यन्ताभावव्याप्यत्वरूपस्य निषेध्यतावच्छेदकस्यैक्यम् तत्र तत्रोभयोरेव निषेधः। यथा वा स्वप्ने गजतदभावयोरुभयोरपि निषेध्यतावच्छेदकस्य स्वाप्नत्वस्य समानत्वेन निषेधः। सर्वस्यैव स्वप्नस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन गजतदभावयोरुभयोरपि स्वाप्नत्वेन मिथ्यात्वमेव नात्रैकमिथ्यात्वेन अपरसत्वमावश्यकम्। तेन बाध्यत्वाबाध्यत्वप्रामाणिकत्वादीनां निषेध्यतावच्छेदकस्य दृश्यत्वस्य समानत्वेन समेषां मिथ्यात्वमेव। तेन नाबाध्यत्वप्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वादीनां निषेध्यतावच्छेदकस्य दृश्यत्वस्य समानत्वेन समेषां मिथ्यात्वमेव। तेन नात्राध्यत्वप्रामाणिकत्वमिथ्यात्वेन बाध्यत्वाऽप्रामाणिकत्वसिद्धिः। नेह नानाऽस्तीति श्रुत्या दृश्यमात्रस्य निषेधात्।

यदुक्तम् "दृश्यत्वेन मिथ्यात्वे ब्रह्मणोऽपि ज्ञेयत्वेन दृश्यत्वाद् मिथ्यात्वं प्रसज्येत, ज्ञातत्वेनोपलक्षित इति ब्रह्मणोऽपि ज्ञातत्वाभ्युपगमात्" इति, तदपि

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तुच्छम्; फलव्याप्यत्वस्यैव दृश्यत्वेन ब्रह्मणो वृत्तिविषयत्वेऽपि फलव्याप्यत्वाभावेन दृश्यत्वानभ्युपगमात् वृत्त्यावरणभङ्गेन स्वप्रकाशत्वेन ब्रह्मणः फलव्यक्तिमन्तराऽपि प्रकाशमानत्वात् । प्रकाशसंसर्गेण प्रकाशमानस्य दृश्यत्वेऽपि ब्रह्मणः प्रकाशरूपत्वेन प्रकाशमानस्यापि दृश्यत्वाभावात् । तदुक्तम्—

फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम् ।
ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ।। इति ।

भक्तिनिरूपणम्—

भक्तिः पञ्चमः पुरुषार्थः धर्मार्थकाममोक्षविमुखै रप्यर्थमानत्वात्;

न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम् ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जसत्वाविरहय्य काङ्क्षे ।।

इति भागवतवचनात् । यथा बन्धनिवृत्त्युपलक्षितं ब्रह्मैव मोक्षाख्यः पुरुषार्थो भवति, तथैव द्रुतचित्ताभिव्यक्तिमत्पूर्णतमपुरुषोत्तम एव भक्त्याख्यः पुरुषार्थः । तदुक्तं भगवद्भक्तिरसायनकृता —

भगवान् परमानन्दस्वरूपः स्वयमेव हि ।
मनोगतस्तदाकाररसतामेति पुष्कलम् ।।

नवरसमिलितं वा केवलं वा पुमर्थं
परममिह मुकुन्दे भक्तियोगं वदन्ति ।
निरुपमसुखसंविद्रूपमस्पष्टदुःखं
तमहमखिलतुष्ठ्यै शास्त्रदृष्ट्या व्यनज्मि ।। इति ।

भक्तिरसे भगवान् परमानन्दस्वभावः सर्वदा विद्यमान एव आलम्बनविभावः, तस्य नित्यत्वात् सर्वगतत्वाच्च । श्रवणादिना सगुणसाकाररूपेणापि रसिकानां हृत्सरोजे तत्प्रादुर्भावस्मरणात् । तदुक्तम्—

त्वं भावयोगपरिभावितहृत्सरोजे
आस्से श्रुतेक्षितपथो ननु नाथ पुंसाम् ।
यद्यद्धिया त उरुगाय विभावयन्ति
तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय ।।

"प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण स्वानां भावसरोरुहम् ।"
अतो भगवद्रसानुभवः सुन्दर उक्तः ।
"कोऽतिप्रयासोऽसुरबालका हरेरुपासने स्वे हृदि छिद्रवत् सतः ।।"

रसिकानां हृदये भगवद्गुणगणवर्णनश्रवणादिभिर्भावराज्यस्याऽऽविर्भावो भवति । यत्र भावमयः सोपकरणो भगवान् व्यज्यते, यथायोग्यं विभावाद्यभेदबुद्धिरपि तत्र जायते । भावनाबलादेव विभावादीनां साधारण्यादिकम् ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यद्यपि भक्तिः आह्लादिनी शक्तिरूपा, नित्या विभ्वी च; तथापि कथासारश्रवणजनितद्रुतचित्तजनितवृत्तावेव अभिव्यज्यत इति तदर्थं वृत्तिरपेक्षिता।

सविकल्पकं ज्ञानं चाक्षुषादिभेदेन बुद्धिवृत्त्या जन्यते। तत्र नेत्रनिमीलने कृते बहिर्दृष्टिपदार्थस्येव कश्चिदाकारो नेत्रान्तर्भासते। स आकारो बाह्यवस्तुन आश्रयमविहाय, तत्र तस्या शक्यवचनत्वात्। अतः स आन्तरस्यैव कस्यचन भवितुमर्हतीति तदाश्रयत्वेन साङ्ख्यैराहङ्कारिकं तत्त्वान्तरं वृत्तिनामकं कल्प्यते।

नैयायिकादयस्तु—नयनकिरणानां निर्गमनेन विषयसन्निकर्षाद् ज्ञानम्। तेन च भावना—संस्काराख्यं गुणान्तरं चरमस्मृतिनाश्यमात्मनि अङ्गीकुर्वन्तो वृत्तिपदार्थमेव नेच्छन्ति। तत्तु नेत्रान्तरानुभवस्य सार्वजनीनत्वादप्रयोजकमिति वृत्तिः सर्वथाऽभ्युपेयैव।

भक्तिरसायनरीत्या तु यथा स्वभावकठिनं जतुद्रव्यं तापकाग्न्यादिसम्बन्धेन जलमिव द्रुतं चीनांशुकशतक्षालितं निर्मलं भवति। तत्र निक्षिप्तहिङ्गुलादिरङ्गस्य सर्वांशप्रवेशः स्थिरता च भवति। पुनः काठिन्ये, पुनर्द्रवतायां वा न रङ्गविश्लेषो जतुनो रङ्गस्य वाञ्छायां सत्यामपि। तथैव सावयवं मध्यमपरिमाणं चित्तमपि काम-क्रोध-भय-स्नेह-हर्ष-शोक-दयादिभि स्तापकैर्द्रुतं भवति, तच्छान्तौ पुनः कठिनं भवति। तत्र द्रुते चित्ते वस्तुनो यः स्वाकारः क्षिप्यते, स एव संस्कार-वासना-भाव-भावनादिशब्दैर्व्यपदिश्यते द्रवीभावपूर्वकं चित्तस्य विषयाकारतापत्तिर्भवति। तदुक्तं भगवद्भक्तिरसायने—

मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं दृश्यते तथा।
घटादि व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं जायते ध्रुवम्॥
चित्तद्रव्यं हि जतुवत् स्वभावात् कठिनात्मकम्।
तापकैर्विषयैर्योगे द्रवत्वं प्रतिपद्यते॥
काम-क्रोध-भय-स्नेह-हर्ष-शोक-दयादयः।
तापकाश्चित्तजतुनस्तच्छान्तौ कठिनं तु तत्॥
द्रुते चित्ते विनिक्षिप्तः स्वाकारो यस्तु वस्तुनः।
संस्कार-वासना-भाव-भावना-शब्दभागसौ॥
शिथिलीभावमात्रं तु मनो गच्छत्यतापकैः।
न तत्र वस्तु विशति वासनात्वेन किञ्चन॥
द्रवतायां प्रविष्टं यत् तत् काठिन्यदशां गतम्।
चेतः पुनर्द्रुतौ सत्यामपि तन्नैव मुञ्चति॥

यथा तत्तत्प्रतिमाद्याकारघाटतोदरे मृदादिसंस्थानविशेषे मूषा-[पुटपाकयन्त्रादि-] निषिक्तं द्रुतताम्रादितत्तदुदरस्थसंस्थानाकारं भवति, तथैव रागद्वेषादिना द्रवी-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भूतं चित्तं चक्षूरादिद्वारा यत्रैव घटादिविषये सिक्तं भवति तत् तद्विषयाकारं सम्पद्यते। यथा वा व्यञ्जकः सौराद्यालोको व्यङ्ग्यस्याकारतां याति तथैव सर्वार्थव्यञ्जकत्वात् मनोऽपि तत्तद्व्यङ्ग्याकारं भवति। तेन विषयस्य बाह्याकारवद् आन्तरोऽपि मनोमयः कश्चनाऽऽकारो भवति। बाह्यस्याभेदेऽपि मनोमयाकारस्य भेदेनैव एकस्यामेव योषिति भार्या, स्वसा, ननान्दा, मातेत्यादयो भेदा लक्ष्यन्ते। तत्र बाह्यपिण्डस्य नाशेऽपि मनोमयपिण्डाकारस्तिष्ठति। तेन स एवाकारः 'स्थायी' इत्युच्यते।

यद्विषये कामादीनामुद्रेकस्तद्विषय एव द्रवीभावः। कामाद्यभावे सौरालोकादिभिरल्पतापकैरिव विषययोगे शिथिलीभावमात्रं भवति। वासनारूपेण तत्र वस्तुप्रवेशो न भवति द्रवतायां प्रविष्टो वस्त्वाकारः काठिन्यदशापर्यन्तं स्थितः पुनर्द्रवीभावान्तरेण विषयान्तरे गृह्यमाणेऽपि प्रकाशमानत्वात् चेतसा न त्यज्यते। शैथिल्यावस्थायां तु न प्रविशति। प्रविष्टोऽपि त्यज्यते। तेन वासनाभासादिशब्दैस्तद्व्यपदेशः।

द्रवावस्थाप्रविष्टविषयाकारस्य अनपायित्वेन स्थायिभावशब्देन व्यवहारः। विभावादिसंयोगेन अभिव्यक्तस्थायिभाव एव श्रोतृवर्ण्ययोः सभ्याभिनेययोर्वा भेदतिरोधानेन सभ्यश्रोतृगत एव सन् परमानन्दसाक्षात्कारेण रसतामाप्नोति। तदुक्तमेव—

स्थायिभावगिरातोऽसौ वस्त्वाकारोऽभिधीयते।
व्यक्तश्च रसतामेति परानन्दतया पुनः॥ इति।

ननु कान्तादिविषयाणां शृङ्गारादिरसानां तदाकारस्य सुखरूपत्वाभावेन कथं सुखरूपत्वमिति चेत्, न, "आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, आनन्देन जातानि जीवन्ति, आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" (तैत्ति० उप० ३।६) इत्यादिश्रुत्या परमानन्दरूपस्य ब्रह्मण एव सर्वजगदुपादानत्वाद् मृदभिन्नघटवत् सर्वस्यैव प्रपञ्चस्य परमानन्दरूपत्वेन कान्ताद्याकारस्यापि सुखरूपत्वेन दोषाभावत्। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छान्दो० ३।१४।१), 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृह० २।४।६), 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' (ब्र० सू० २।१।१४) इति श्रुतिसूत्रेभ्यः, न च तर्हि प्रपञ्चस्य अखण्डाद्वयानन्दाकारेण भानं स्यादिति वाच्यम्,' अविद्यानिमित्तावरणविक्षेपाभ्यां कार्याकारतया भानेन पूर्णानन्दात्मना अभानात्।

ननु तर्हि कथं तद्भानमिति चेन्न, तदर्थमेव प्रमाणवृत्त्यपेक्षणात्। तथा हि अज्ञातज्ञापकत्वेनैव प्रमाणानां प्रामाण्येन जडस्य भानाप्रसक्त्या तत्रावरणकृत्याभावेन अज्ञातत्वासम्भवात्, स्वप्रकाशतया भासमानचैतन्यस्यैव आवृतत्वाभ्युपगमेन सत्त्वस्थया कान्ताद्याकारया प्रमाणवृत्त्या तदावरणभङ्गेन कान्ताद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य स्वप्रकाशसुखरूपत्वेन भानोपपत्तेः। अनवच्छिन्नचैतन्याभानान्न

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सद्यो मुक्तिः, स्वप्रकाशत्वभङ्गो वा । कान्ताद्यवच्छिन्नचैतन्यमेव द्रवावस्थ सात्त्विकमनोवृत्त्युपारूढतया भावत्वं प्राप्य रसतामाप्नोति इति न लौकिकरसस्यापि परमानन्दरूपत्वानुपपत्तिः ।

लौकिकरसे विषयावच्छिन्नस्य चैतन्यस्य स्फुरणादनवच्छिन्नचिदानन्दाप्रस्फुरणाद् न्यूनतैव । भक्तिरसे तु अनवच्छिन्नचिदानन्दघनस्य स्फुरणात् तद्वैशिष्ट्यम् । तत्र लौकिकरत्यादेर्लौकिकमेव कारणं काव्यनाट्योपदर्शितमिति 'विभावाः' उच्यन्ते, कार्यञ्च तदुपदर्शितम् 'अनुभावाः' । सहकारिणश्च लौकिका एव तथोपदर्शिताः 'व्यभिचारिणः' उच्यन्ते । तदेतत् त्रयमेव सभ्यनिष्ठस्य अलौकिकरत्यादेः समुच्चितमुद्‌बोधकम् । ज्ञातस्वपरसम्बन्धात् लौकिकाद्भावादन्यमेवास्य अलौकिकं भावं सभ्यनिष्ठं सामान्यतः पुरुषनिष्ठस्त्रीगोचररतित्वादिरूपेण त्रयोऽप्यमी बोधयन्ति । तेन विभावादिभावत्रितयसंसृष्टस्थायिभावावगाहिनी समूहालम्बनात्मिकैका सात्त्विकी मतिरुत्पद्यते केषाञ्चिन्मते सैव ।

सिद्धान्तरीत्या तु तदभिव्यक्तं सुखं रसः । सुखस्य रसत्वमते रसव्यञ्जकता तस्याः । विभावानुभावव्यभिचारिभावानां प्रत्येकं विज्ञानं रसस्वरूपाभिव्यक्तौ कारणम् । उभयत्र स्थायिभावो रस इति प्रयोगस्तु लाक्षणिक एव । तदुक्तम् –

विभावैरनुभावैश्च व्यभिचारिभिरप्युत ।
स्थायिभावः सुखत्वेन व्यज्यमानो रसः स्मृतः ॥

विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ॥

ये तूपकर्तुमायान्ति स्थायिनं रसमुत्तमम् ।
उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥

विभावैरीषद्रसाभिव्यक्तिः, अनुभावैः स्फुटा, व्यभिचारिभिश्च स्फुटतरा । तेन विभावादित्रितयसंसृष्टस्थायिभावावगाहिसमूहालम्बनात्मक-सात्त्विकमत्यभिव्यक्तसुखरूपो रसः, तादृशी मतिरेव वा रसः । तादृशरसस्य सुखरूपत्वात्तस्य चात्मरूपत्वाद् यद्यप्याधारो न भवति, तथापि तद्व्यञ्जिकाया वृत्तेः सामाजिकमनोनिष्ठत्वव्यपदेशः । तत्र काव्यार्थानुकार्यनायकादिनिष्ठा रत्याद्यः स्थायिनो लौकिकाः, तद्बोद्धृसभ्यनिष्ठास्त्वलौकिकाः । आद्या यथायोग्यं सुखदुःखादिहेतवः । अन्त्यास्तु सुखमात्रैकहेतवः । बोद्धृनिष्ठानां दुःखाहेतुत्वादेव सुखमात्रकहेतुत्वात् करुणादीनामपि रसत्वाभ्युपगतिः ।

अभिव्यक्तत्वेन स्वप्रकाशत्वात् काव्यजन्या वैयञ्जनिकी निर्विकल्पकसुखात्मिका प्रतीतिर्जायते । नित्यस्वप्रकाशात्मरूपत्वाभ्युपगमरूपेणैव तत्र कार्यज्ञाप्यवैधर्म्यमपि सङ्गच्छते ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

श्रुतिदुष्टादिदोषाभावोऽपि रसव्यञ्जकसामग्र्यामन्तर्भूतः। तेन गुणालङ्कार-रीतीनां विभावादिभावानां बोधको निर्दुष्टः काव्यरूपः शब्दो व्यञ्जनया रसस्य व्यञ्जकः। नाटचस्थले तु नाटचमेव रसत्वव्यञ्जकम्। 'दशमस्त्वमसि' इति वाक्योत्थाऽपरोक्षवृत्तिवत् तादृक्काव्यरूपशब्दजन्या सुखगर्भिणी अपरोक्षरूपा वृत्ति-रुत्पद्यते। एतेन शाब्दत्वेऽपि रसप्रतीतेरपरोक्षता युज्यते। 'रसो वै सः' इत्यादि-श्रुत्यनुरोधेन नित्यं सुखमेव रसः सिद्ध्यति।

विभावानुभावसञ्चारिभिर्व्यक्तः स्थायी भावो रसः। तत्र साङ्ख्यरीत्या आहङ्कारिके चित्ते कारणविशेषादुद्बुद्धसत्त्वे स्वेतरगुणावभिभूय प्रकाशमाने जातु-चिदनुभूतरत्यादिस्थायिसंस्कारोऽपि उद्बुद्धीभूय प्रतीयमान उपचीयमानः पुष्य-माणोऽभिन्नायमानो द्विष्टचिच्छक्त्या स्वीयत्वेन भुज्यमानो रसो भवति, जडत्व-पर-प्रकाश्यत्वादिना उपनिषदुक्तरसाद् भिन्न एव पर्यवस्यति।

अन्येषां तु भौतिके द्रुते चेतसि मुद्रितो रत्यादिस्थाय्याकारः स्वोद्बोधक-महिम्ना तिरस्कृतावरणचिद्विशिष्टो रसः।

अन्यैस्तु स्थाय्यवच्छिन्नभग्नावरणचिदेव रसः स्वीक्रियते।

यदुक्तम्—अत्र पक्षे 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति' इति वाक्यघटका-यम्पदार्थकर्तृकलाभकर्मण एव रसत्वेन विवक्षणे स्वारस्यभङ्गः स्यात्, भग्नावरण-चैतन्यस्यैव अयम्पदार्थतया कर्तृकर्मणोरभेदापत्तेरिति, तन्न; सावरणस्यैवाऽयंत्वेन कर्तृतयाऽनावरणस्य कर्मतया औपाधिकभेदाभ्युपगमे कर्तृकर्मविरोधाभावात्।

यदुक्तम्—स्वप्रकाशवादे आवरणभङ्गमन्तरेण इतरस्यानपेक्षणात् तस्मादेव आनन्दीभवनसम्भवात् पूर्वांशवैयर्थ्यमिति। तदपि न; आवरणभङ्गेन चिदात्मना प्रकाशेऽपि रसात्मना प्रकाशाय पूर्वांशस्य सार्थक्यात्। अतः स्वान्तःकरणादिसाक्षि-तया आत्मनो भानेऽपि अनाद्यविद्याप्रतिबन्धेन पूर्णानन्दात्मनाऽभानमुपपद्यते। यदुक्तम्—"अतो भानेऽप्यभाताऽसौ परमानन्दताऽऽत्मनः"। तत्र पूर्णानन्दात्मना भाने तत्त्वसाक्षात्कारोऽपेक्षितः। रसात्मना भानाय विभावादिभिर्व्यक्तः स्थायी भावोऽपेक्षितः। चिदात्मना भानाय आवरणभङ्गमात्रमपेक्षितम्। अत एव 'साव-रणोऽनावरणरसं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति' इत्यपि युक्तमेव। न चानावरणः सन्नित्य-नेनैव तत्सिद्धमिति वाच्यम्; तत्त्वसाक्षात्कारमन्तरा सावरणस्य सर्वथाऽनावरणत्वा-सम्भवात्। केनचिदंशेन तथात्वे तु पूर्वोक्तव्यवस्थैव युक्ता। विषयावच्छिन्नचैतन्य-निष्ठस्यावरणस्य भङ्गो विषयप्रकाश एव। स्थाय्यवच्छिन्नचैतन्यप्रकाशे तु रसात्मना भानम्।

न च चेतनस्य निरंशत्वेन तस्मिन्नेव कथमंशांशिभावः? कथं चांशेन भान-मंशान्तरेणाभानमिति वाच्यम्; वृक्षयोर्भानेऽपि तदभिन्नस्य भेदस्याभानवत् प्रकृतेऽपि

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तदुपपत्तेः। यथा त्वन्मते निरंशस्य निर्विकारस्यापि रससिन्धोर्बिन्दुः स्वल्पानन्दो जीवः सम्भवति, तथैव प्रकृतेऽपि तत्सम्भवात्।

एतावांस्तु विशेषः---त्वन्मते स परमार्थभूतः, अत्र त्वविद्योपाधिनिबन्धन एव। अयं स प्रकृतपरमात्मैव रसो रसपदार्थः। तमेव नापरं पूर्णात्मनांशेन वा लब्ध्वा अयं सोपाधिको जीव आनन्दीभवति।

न चेदृशस्य स्थाय्यवच्छिन्नस्य भग्नावरणस्य चैतन्यस्योत्तरमीमांसया गतार्थता; तवानवच्छिन्नचैतन्यस्यैवोपेयत्वाद् गुडजिह्विकान्यायेन परमोपेयप्रतिपत्त्यर्थत्वाद् रसशास्त्रस्यात्रापि सार्थक्यात्। त्वन्मते तु उत्तरमीमांसयाऽपि सविशेषस्यैव प्रतिपत्तव्यत्वेन रसशास्त्रस्याप्यप्राकृतरसपर्यवसायित्वेन उत्तरमीमांसया अनारभ्यत्वापत्तेश्च।

न चापारमार्थिकत्वापत्त्या न रसशास्त्रस्य तत्र पर्यवसानमिति वाच्यम्; धर्मशास्त्रवत्तथात्वेऽपि दोषाभावात्। अप्राकृतरसपर्यवसायित्वे तु ब्रह्मपर्यवसायित्वमेव। भक्तिरसस्य निरुपमसुखसंविद्रूपस्य अस्पृष्टदुःखानर्थव्रातस्य भक्तियोगस्य भगवद्रूपत्वोक्तेः।

न च तथात्वे स्थायिभावालम्बनविभावयोरैक्यापत्तिरिति वाच्यम्; बिम्बप्रतिबिम्बवदभेदेऽपि सोपाधिकभेदसत्त्वात्। न च तर्हि निर्विशेषस्यापि पारमार्थिकत्वे सद्वितीयत्वापत्त्या निर्विशेषत्वहानिः स्यादिति वाच्यम्, तस्योपाधेः परमार्थसत्तापेक्षया किञ्चिन्न्यूनसत्ताकत्वेऽपि बाधाभावात्। भगवद्गुणानां तद्भूषणाद्यपेक्षयोत्कर्षेऽपि सर्वनिरपेक्षस्वरूपापेक्षया किञ्चिन्निकर्षवत्तददोषात्। बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव स्थाय्यवच्छिन्नविभावालम्बनचैतन्योरभेदेन तत्रापकर्षाभावात्।

एवं प्राकृतरसवर्णनेन भगवदालम्बनके अप्राकृतरसेऽवतार एव तु मुख्यं रसशास्त्रतात्पर्यम्, तस्यैव सर्वशेषित्वप्रसिद्धेः। तत्र—

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ॥
देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम्।
सत्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या॥
लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गणस्य ह्युदाहृतम्॥

इत्यादिरीत्या भगवद्गुणश्रवणादिना द्रुतस्य स्निग्धस्य मनसो धारावाहिकतां गतायां भगवदाकाराकारितायां वृत्तौ तदभिव्यक्ते निरुपमसुखसंविद्रूपे भगवत्येव वा भक्तिशब्दप्रयोगः।

"देवादिविषया रतिर्भावो न रसः" इति यदुक्तम्, तद्भगवदतिरिक्तदेवान्तरविषयत्वेन ज्ञातव्यम्। तदुक्तं भक्तिरसायने—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

रतिर्देवादिविषया व्यभिचारीति व्यञ्जितः।
भावः प्रोक्तो रसो नेति यदुक्तं रसकोविदैः ॥
देवान्तरेषु जीवत्वात् परानन्दाप्रकाशनात्।
तद्योज्यं परमानन्दरूपे न परमात्मनि ॥ इति।

देवान्तराणां जीवत्वेन मलिनसत्त्वप्रधानाविद्योपाधिकत्वेन न तत्र परानन्दाप्रकाशनाद्रसत्वाभावोक्तिः सङ्गच्छते। परमानन्दस्वरूपे भगवति तु परमसुखस्फुरणात् तत्र रसत्वमस्त्येवेति तत्र रसत्वाभावोक्तिर्न सङ्गच्छते। न च तर्हि देवातिरिक्तनायकेष्वपि जीवत्वात् तद्रतीनामपि परानन्दास्फुरणाद् रसत्वाभावापत्तिः स्यादिति वाच्यम्; परमानन्दरूप-भगवत्सम्बन्धापेक्षया जाड्यमिश्रणेन तत्र न्यूनरसत्वाभ्युपगमेन तदिष्टापत्तेः। तदप्युक्तम्—

कान्तादिविषया वा ये रत्याद्यास्तत्र नेदृशम्।
रसत्वं पुष्यते पूर्णसुखास्पर्शित्वकारणात् ॥

ननु तर्हि तद्वदेव देवान्तरविषया रतिरपि रस एवेत्यायातम्, तत्र परिपूर्णसुखाभावेऽपि नायकान्तरादिसाधारण्येन न्यूनरसाभिव्यक्तेः, तथा च देवान्तरविषयत्वेऽपि तदुक्तेः कुतो विरोधपरिहार इति चेत्, न, देवेषु पूज्यत्वातिशयबुद्ध्या सभ्याभिनेययोर्भेदतिरोधानाभावेन तत्र रसत्वाभावोक्तेः समञ्जसत्वात्।

न च तर्हि भगवद्रतावपि तदापत्तिः समानैवेति वाच्यम्, तस्याः परमानन्दविषयकत्वेनैव तत्र परमानन्दस्फुरणसम्भवात्, नरलीलानुकारिणि भगवति भेदतिरोधानस्यापि सम्भवाच्च। अत एव पूर्वोक्तसाधारणीकरणव्यापारेण राधादिविषयक-रतिमत्कृष्णाभेदभावनया तद्विषयिणी रतिर्मा भूदित्येतदर्थं साधारणानां तच्छ्रवणनिषेधः। उपासनया गोपसीमन्तिनीभावापन्नानां तु कृष्णविषयक-रतिमद्राधाद्यभेदेन तद्विषयरतिमत्त्वं तु न दोषाय। अतः प्राकृतरसवैलक्षण्यबोधनायैव अप्राकृते दिव्यरसे 'भाव' पदप्रयोगः। रसत्वनिषेधकस्य वाक्यस्य प्राकृतरसत्वनिषेध एव तात्पर्यम्।

कान्तासम्मितरसवद्वाक्यस्य धर्मार्थादिपरत्वेन अन्यशेषत्वात् तद्विशेषणीभूतरसस्याप्यन्यशेषत्वमेव। भगवद्विषयकवाक्यस्य तु भगवत्प्रीतिमात्रपरत्वेन अनन्यशेषत्वेन तद्वैलक्षण्यद्योतनाय तत्र भावशब्दप्रयोगः। तदुक्तम्—

कथा इमास्ते कथिता महीयसां विताय लोकेषु यशः परेयुषाम्।
वैराग्यविज्ञानविवक्षया विभो वचोविभूतिर्न तु पारमार्थ्यम् ॥
यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादः सङ्गीयतेऽभीक्ष्णममङ्गलघ्नः।
तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

वस्तुतस्तु—कान्ताद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य परिच्छिन्नत्वेन तद्विषयासु रतिषु परिपूर्णस्य रसस्यानभिव्यक्त्या तत्र क्षुद्ररसत्वमेव। भगवद्रतौ तु परिपूर्णस्य अनवच्छिन्नपरमानन्दस्याभिव्यक्त्या तत्रैव मुख्यरसत्वं युक्तम्। खद्योतेभ्य इव क्षुद्रकान्तादिरसेभ्यो भगवद्रसस्तु प्रचण्डमार्तण्ड इव महत्तमः।

किञ्च, यदि साक्षात् सुखविरोधिनां क्रोध-शोक-भयादीनामपि रसत्वमनुभवबलादभ्युपेयते, ततोऽनुभवसिद्धेः ततः सहस्रगुणितरसे कुतस्तदपलापसम्भवः? तदुक्तं भक्तिरसायने—

परिपूर्णरसा क्षुद्ररसेभ्यो भगवद्रतिः।
खद्योतेभ्य इवादित्यप्रभेव बलवत्तरा॥

क्रोधलोभभयादीनां साक्षात् सुखविरोधिनाम्।
रसत्वमभ्युपगतम् तथानुभवमात्रतः॥

इहानुभवसिद्धोऽपि सहस्रगुणितो रसः।
जडेनेव त्वया कस्मादकस्मादपलप्यते॥

पुरुषार्थानां भगवत्प्राप्तौ पर्य्यवसानम्

धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य नार्थोऽर्थायोपकल्पते।
अर्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय न स्मृतः॥

कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता।
जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा नार्थो यश्चेह कर्मभिः।

(१।२।९-१०)

लौकिकास्तु धर्मादर्थस्ततः कामस्ततः सुखमिति मन्यते। धर्मेण भूमिरत्नकाञ्चनाश्वगजव्रीहियवाद्यर्थप्राप्तिः, ततो विषयोपभोगलक्षणः कामः सिद्ध्यति तत इन्द्रियतर्पणलक्षणसुखं भवति, तेन जीवनम्, तेन पुनः कर्मादिकरणम्, तदर्थं पुनर्धर्मादौ प्रवृत्तिः।

"कुर्वते कर्म भोगाय कर्म कर्त्तुंञ्च भुञ्चते इति वचनात् कर्मभिर्भोगप्राप्तिर्भोगेन पुनः कर्मप्रवृत्तिः; "धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते" इति वचनाच्च। तदत्र भागवतशास्त्रेऽन्यथैव प्रतिपाद्यते। अपवर्गे साधुरापवर्ग्यस्तस्मान्तःकरणशुद्धिवैराग्यविवेकक्रमेणापवर्गसंपादनकुशलस्यापवर्ग एव मुख्यं फलम्, नार्थभूमिरत्नादिकम्, तस्यार्थाय फलत्वाय कल्पते। अर्थस्तु धर्मस्य गौणमेव फलम्। एवमेव धर्मैकान्तस्य धर्माव्यभिचारिणोऽर्थस्य कामो लाभायफलत्वाय नहि स्मृतो मुनिभिः। अर्थादर्थस्य धनस्य धर्मानुष्ठानमेव मुख्यं फलम्, कामस्तु गौणमेव फलम्। एवमेव कामस्यापीन्द्रियप्रीतिस्तर्पणं सुखं न लाभफलम्। किन्तु यावता जीवेत

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्राणधारणमेव तावानेव कामस्य लाभः, जीवपर्य्याप्त एव कामः सेव्य इत्यर्थः । तत्त्वजिज्ञासा फलम् । विषयग्रहणफलमितीन्द्रियप्रीतिस्त्वानुषङ्गिकी । जीवनस्यापि धर्मार्थकामादिकं लोके य इह कर्मभिरर्थोऽभीष्टः स न युक्तः । एवमत्र धर्मार्थकाम-जीवनानां क्रमेणार्थकामेन्द्रियतृप्तिधर्मार्थत्वं निरस्य, क्रमेणापवर्गधर्मदेहधारणतत्त्व-जिज्ञासार्थत्वमुक्तम् । एवं यथाधिकारं वर्णक्रमानुसारिश्रौतस्मार्त्तधर्मानुष्ठानेन सकामस्य तानि तानि शास्त्राणि फलानि लभ्यन्ते । निष्कामस्य भगवदाराधन-बुद्धया स्वधर्मानुष्ठानेन सत्त्वशुद्धिक्रमेण भक्तितत्त्वज्ञानादिना भगवत्पदप्राप्तिर्भ-वति । तथा च सति वित्ते भगवदाराधनबुद्धया निष्कामकर्मानुष्ठानेन धर्मं संपाद्य तेन धर्मेणापवर्गसाधनं भक्तियोगमुपकुर्य्यात् । सति तु कामे तेन देहधारणमात्रोप-युक्तेन देहं धृत्वा तेन देहेन भजनीयतत्त्वजिज्ञासा कार्य्या ।

राज्योत्पत्तिः ।

"यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत् ।" इति शान्तिपर्वणि ५९-अध्याये कृतयुग एव राज्योत्पत्तिरुक्ता । ततः पूर्वं—

न वै राज्यं न राजासीन्न च दण्डो न दाण्डिकः ।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वाः रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥ १४ ॥

राजराज्यदण्डाद्यभावेऽपि धर्मेणैव परस्परं पालनमुक्तम् । कालक्रमेण ते मनुष्याः खेदमापन्ना मोहमुपजग्मुः ।

पाल्यमानास्तथाऽन्योऽन्यं नरा धर्मेण भारत ।
खेदं परमुपाजग्मुस्ततस्तान् मोह आविशत् ॥ १५ ॥

मोहवशमापन्नानां कर्तव्याकर्त्तव्यविवेकशून्यत्वेन तेषां धर्मो ह्यनीनशत् ।

नष्टायां प्रतिपत्तौ च मोहवश्या नरास्तदा ।
लोभस्य वशमापन्नाः सर्वे भरतसत्तम ॥ १७ ॥

मोहवशमापन्नानां विवेकशून्यानां च लोभाधीनता जाता । तत एवाप्राप्तव-स्तुप्राप्तये प्रयतमानानां कामः समागतः ।

अप्राप्तस्याभिमर्शं तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः ।
कामो नामापरस्तत्र प्रत्यपद्यत वै प्रभो ॥ १८ ॥

ततो रागो जातः । रक्ताश्च ते काय्याकार्य्ये अजानन्तो यथेष्टचेष्टा जाताः ।

तां स्तु कामवशं प्राप्तान् रागो नाम समस्पृशत् ।
रक्ताश्च नाभ्यजानन्त कार्य्याकार्य्ये युधिष्ठिर ॥ १९ ॥
अगम्यागमनञ्चैव वाच्यावाच्यं तथैव च ।
भक्ष्याभक्ष्यञ्च राजेन्द्र दोषादोषं च नात्यजन् ॥ २० ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एतावतेदं स्पष्टं ज्ञायते यत् तेषां ततः पूर्वं कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकवदेव गम्यागम्यवाच्यावाच्य-भक्ष्याभक्ष्य-दोषादोषविवेकाः शास्त्रोक्ता आसन्नेव। अत एव धर्मेण परस्परं रक्षणमपि पूर्वोक्तं संगच्छते। ततश्च कम्युनिस्टानां साम्यसंघे भक्ष्याभक्ष्य-गम्यागम्यविवेको मा भूत्। भीष्मवर्णितकृतयुगीयपुरुषेषु तु गम्यागम्यादिविवेक आसीदेव।

एतेन तदानीमनियतो यौनसम्बन्ध आसीत्। नरमांसादिभक्षणप्रथा चासीदित्यादि डांगे-महाशयस्य जल्पनं निराधारमेव।

विलुप्ते नरलोके वै ब्रह्म चैव ननाश ह।
नाशाच्च ब्रह्मणो राजन् धर्मो नाशमथागमत ॥ २१ ॥

अत्र डांगे-रीत्या 'ब्रह्म ननाश' इत्यस्य आदिमसाम्यसङ्घो ननाश इत्यर्थः। स च पूर्वापरविरुद्धोऽर्थः पूर्वत्र सङ्घस्याप्रकृतत्वात्। नरा मनुजा इत्येव तु प्रकृतम्। सिद्धान्ते तु प्रकृते ब्रह्मपदस्य वेद एवार्थः, व्याख्यातृभिस्तथैवाङ्गीकृतत्वात्। अत एव ब्रह्मणो वेदस्य नाशाद् धर्मनाशोक्तिः संगच्छते, धर्मस्य वेदमूलकत्वात्। तथा नरलोके धर्मह्रासाल्लोभरागादिविस्ताराद् वेदाभ्यासलोपाद् वेदलोपो जातः। ततश्च ब्रह्मणि धर्मे च नष्टे देवानामपि त्रासः संजातः।

नष्टे ब्रह्मणि धर्मे च देवास्त्रासः समाविशत्।
ते त्रस्ताः कुरुशार्दूल ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ २२ ॥

तैश्च प्रसाद्य ब्रह्मा उक्तः—

भगवन् नरलोकस्थं ग्रस्तं ब्रह्म सनातनम्।
लोभमोहादिभिर्भावैस्ततो नो भयमाविशत् ॥
ब्रह्मणश्च प्रणाशेन धर्मो व्यनशदीश्वरः।
ततः स्म समतां याताः मर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर ॥ २५ ॥

अत्र स्पष्टं वेदात्मब्रह्मनाशेन यज्ञादिरूपधर्मविनाशात्, यज्ञैर्देवानां यजनाद्यसंभवात्, देवानां महत्वनाशात् देवेष्वपि मनुष्यसाम्यमापद्यते। एतेन 'मनुष्येभ्यो भिन्ना देवाः' इत्यपि सिद्ध्यति। तदुक्तम्—

अधो हि वर्षमस्माकं नरास्तूर्ध्वप्रवर्षिणः।
क्रियाव्युपरमात्तेषां ततो गच्छाम संशयम् ॥

यज्ञीयदुग्धाज्यसोमाद्याहुतिभिर्नरा ऊर्ध्ववर्षिणो भवन्ति। वयं च वृष्टिभिरधोवर्षिणो भवामः। वेदयज्ञविलोपाच्चास्माकं जीवनमपि संकटग्रस्तं जातम्। त्वत्प्रभावोत्थो देवस्वभावोऽस्माकं यथा न नश्येत्तथा प्रयतितव्यमिति देवप्रार्थनया ब्रह्मणा—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ततोऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजम् ।
यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवोपवर्णितः ॥
त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एव स्वयंभुवा ।

यत्र त्रिवर्गेऽपि गणपदप्रयोगात् सर्वत्र गणशासने न गणपदप्रयोगः । "चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गणः" इति चतुर्थो मोक्षोऽपि तत्रैव गणो वर्णितः । तत्र सत्त्वं रजस्तम इति मोक्षस्यापि त्रिवर्ग उक्तः । स्थानवृद्धिक्षयरूपेण दण्डजस्त्रिवर्ग उक्तः । दण्डेन धनिनां स्थितिः, धार्मिकाणां वृद्धिः, दुष्टानां क्षयो भवति । तत्रैव आत्मदेश-काला उपायाः कृत्यं सहायाः कारणञ्चेति षड्वर्गोऽपि निरूपितः ।

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च वर्णिता ।
त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ ॥
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र प्रदर्शिताः ॥ ३२ ॥
(शा० पर्व०, अ० ५९)

पुनश्च नीतिशास्त्रस्य कार्यान्वयनार्थं शासको विशिष्टो नरोऽपेक्षित इति देवप्रार्थनया भगवान् नारायणो विरजसं पुत्रं सृष्टवान् ।

अथ देवा समागम्य विष्णुमूचुः प्रजापतिम् ।
एको योऽर्हति मर्त्येभ्यः श्रेठ्यं वै तं समादिश ॥ ८६ ॥
ततः संचिन्त्य भगवान् देवो नारायणः प्रभुः ।
तैजसं वै विरजसं सोऽसृजन्मानसं सुतम् ॥ ८८ ॥

विरजस्तु राज्यसिंहासनं नैच्छत्—

विरजस्तु महाभागः प्रभुत्वं भुवि नैच्छत् ।
न्यासायैवाभवद् बुद्धिः प्रणीता तस्य पाण्डव ॥

तत्पुत्रोऽपि मोक्षाभिमुखो जातः, तत्पुत्रः कर्दमः, तस्य त्वनङ्गो नाम वै सुतो दण्डनीतिविशारदः प्रजापालको जातः अनङ्गपुत्रोऽतिबलो राज्यं प्रतिपेदे । स चेन्द्रियवशो जातः ।

अनङ्गपुत्रोऽतिबलो नीतिमानाभिगम्य वै ।
प्रतिपेदे महाराज्यं यथेन्द्रियवशोऽभवत् ॥ ९२ ॥

मृत्योऽस्तु मानसी दुहिता सुनीथा तस्य पत्नी जाता । सैव च वेनमजीजनत् ।

तं प्रजासु विधर्माणं रागद्वेषवशानुगम् ।
मन्त्रपूतैः कुशैर्जघ्नुः ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ ९४ ॥

तस्य दक्षिणोरुमथनान्निषादविशेषो जातः, दक्षिणपाणिमथनात् पृथुर्जज्ञे ।

भूयोऽस्य दक्षिणं पाणिं ममन्थुस्ते महर्षयः ।
ततः पुरुष उत्पन्नो रूपेणेन्द्र इवापरः ॥ ९८ ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

···बद्धनिस्त्रिंशः सशरः सशरासनः।
वेदवेदाङ्गविच्चैव धनुर्वेदे च पारगः।
तं दण्डनीतिं सकला श्रिता राजन्नरोत्तमम्।
ततस्तु प्राञ्जलिर्वैन्यो महर्षींस्तानुवाच ह॥

सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना बुद्धिर्धर्मार्थदर्शिनी।
अनया किं मया कार्यं तन्मे तत्त्वेन शंसत॥

यन्मां भवन्तो वक्ष्यन्ति कार्यमर्थसमन्वितम्।
तदहं वै करिष्यामि नात्र कार्य्या विचारणा॥

एवं महर्षीणां प्रभावेणाविर्भूय वेदवेदान्तविचक्षणो नीतिनिपुणो वैन्यः पृथुः तदाज्ञापालनाय संनद्धो जात इति युक्तमेव।

तमुचूस्तत्र देवास्ते ते चैव परमर्षयः।
नियतो यत्र धर्मो वै तमशङ्कः समाचर॥

प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जन्तुषु।
कामं क्रोधं च लोभं च मानं चोत्सृज्य दूरतः॥ १०४॥

यश्च धर्मात् प्रविचलेल्लोके कश्चन मानवः।
निग्राह्यस्ते स्वबाहूभ्यां शश्वद्धर्ममवेक्षता॥

किमतः सुन्दरम्। शश्वद्धर्मदृष्टचैव रागरोषशून्यस्य स्वार्थरहितस्य शासकस्य सर्वाः प्रवृत्तयः प्रतिज्ञा च कारिता।

प्रतिज्ञाञ्चाधिरोहस्व मनसा कर्मणा गिरा।
पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत्॥

अत्र भूतलवर्त्तिनो ब्रह्मणो वेदस्य मनसा वाचा कर्मणा पालनं करिष्यामीति त्रिः प्रतिज्ञा कारिता।

यश्चात्र धर्मो नित्योक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः।
तमशङ्कः करिष्यामि स्ववंशो न कदाचन॥ १०७॥

पुनश्च--

अदण्ड्या मे द्विजाश्चेति प्रतिजानीहि हे विभो।
लोकञ्च संकरात् कृत्स्नं त्रातास्मीति परन्तप॥ १०८॥

वैन्यस्ततस्तानुवाच देवानृषिपुरोगमान्।
ब्राह्मणा मे महाभागा नमस्याः पुरुषर्षभाः॥ १०९॥

वालीवल्यादीनृषीन् मन्त्रिणः कृत्वा गर्गश्च सांवत्सरं कृत्वा शशास। तेनैव च राज्ञा कृषियोग्या वसुधा चक्रे। समतां वसुधायाश्च स समुदपादयत्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

वैषम्यं हि परं भूमेरासीदिति च न श्रुतम् ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु विषमा जायते मही ॥
उज्जहार ततो वैन्यः शिलाजालान् सहस्रशः ।
धनुष्कोटया महाराज तेन शैला विवर्धिताः ॥
स विष्णुना च देवेन शक्रेण विविधैः सह ।
ऋषिभिश्च प्रजापालैर्ब्राह्मणैश्चाभिषेचितः ॥ ११६ ॥

तं साक्षात् पृथिवी भेजे रत्नान्यादाय पाण्डव ।
सागरः सरितां भर्त्ता हिमवांश्चाचलोत्तमः ॥
शक्रश्च धनमक्षय्यं प्रादात्तस्मै युधिष्ठिर ।
रुक्मं चापि महामेरुः स्वयं कनकपर्वतः ॥
धर्मे चार्थे च कामे च समर्थं प्रददौ धनम् ।
हया रथाश्च नागाश्च कोटिशः पुरुषास्तथा ॥
प्रादुर्बभूवुः सैन्यस्य चिन्तनादेव पाण्डव ।
तस्य प्रभावातिशयान्न क्वापि [कस्यचिद्] कुतश्चिद्भयम् ॥

न जरा न च दुर्भिक्षं नाधयो व्याधयस्तथा ।
सरीसृपेभ्यः स्तेनेभ्यः न चान्योऽन्यात् कदाचन ॥
भयमुत्पद्यते तत्र तस्य राज्ञोऽभिरक्षणात् ।
आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमुपयास्यतः ॥
पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ।
तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि दश सप्त च ॥
यक्षराक्षसनागैश्चाभीप्सितं यस्य यस्य तत् ।
तेन धर्मोत्तरश्चायं कृतो लोको महात्मना ॥
रञ्जिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्द्यते ।
(शा० प०, ५९।१२५)

स्थापनं चाकरोद् विष्णु स्वयमेव सनातनः ।
नातिवर्तिष्यते कश्चिद्राजंस्त्वामिति भारत ॥
तपसा भगवान् विष्णुराविवेश च भूरियम् ।
देववन्नरदेवानां नमस्तेऽयं जगन्नृप ॥ १२८ ॥

६७अध्याये तत्रैव शान्तिपर्वणि प्रकारान्तरेण राज्यव्यवस्थोक्ता ।

तथाहि—

"अनिन्द्रमबलं राज्यं दस्यवोऽभिभवन्त्युतः ।" इत्यादिभिः शान्तिपर्वणि ६७ अध्याये अराजकतानिन्दापूर्वकं राज्यव्यवस्थापनमुक्तम् ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अराजकाणि राष्ट्राणि हतवीर्याणि वा पुनः ।
नहि पापात् परतरमस्ति किञ्चिदराजकात् ।। ७ ।।
अराजकाः प्रजाः पूर्वं विनेशुरिति नः श्रुतम् ।
परस्परं भक्षयन्तो मत्स्या इव जले कृशान् ।। १७ ।।

मात्स्यन्यायपीडितैर्मनुष्यैः सङ्घीभूय सदाचारसम्बन्धिनः केचिन्नियमा निर्धारिताः ।

वाक्शूरो दण्डपुरुषः यश्च स्यात् पारजायिकः ।
यः परस्वमथादद्यात् त्याज्या नस्तादृशा इति ।।
समेत्य तास्ततः चक्रुः समयानिति नः श्रुतम् ।।

भीष्मवर्णितमिदं समाजनिर्माणं सामाजिकानुबन्धधृतम् । परन्तु नियामकाभावान्नियमपालनमशक्यं जातम् । यथेच्छं नियमोल्लङ्घनेन पुनरपि मात्स्यन्यायप्रवृत्तिर्जाता । ततः शासकप्राप्त्यर्थं ब्रह्माणमुपजग्मुः ।

सहितास्तास्तदा जग्मुरसुखार्त्ताः पितामहम् ।
अनीश्वरा विनश्यामो भगवन्नीश्वरं दिश ।।
यं पूजयेम सम्भूय यश्च नः प्रतिपालयेत् ।
(शा० प० ६७।२०–२१)

ब्रह्मणा च प्रजापालनाय राजत्वेनाष्टलोकपालशक्तिनिर्मितो मनुर्नियुक्तः ; स चोक्तवान्—

विभेमि कर्मणः पापाद्राज्यं हि भृशदुस्तरम् ।
विशेषतो मनुष्येषु मिथ्या वृत्तेषु नित्यता ।।
तमब्रुवन् प्रजा मा भैः कर्तृनेनो गमिष्यति ।
पशूनामधिपञ्चाशद्धिरण्यस्य तथैव च ।।
धान्यस्य दशमं भागं दास्यामः कोशवर्धनम् ।
कन्यां शुल्के चारुरूपां विवाहेषूद्यतासु च ।
(शा० प० ६७।२२-२४)

सुखेन शतपत्त्रेण ये मनुष्याः प्रधानतः ।
भवन्तं तेऽनुयास्यन्ति महेन्द्रमिव देवताः ।।
यं च धर्मं चरिष्यन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य त्वत्संस्थं वै भविष्यति ।। २७ ।।
विजयाय हि निर्याहि प्रतपन् रश्मिवानिव ।
मानं विधम शत्रूणां जयोऽस्तु तव सर्वदा ।।
(शा० प०, ६७।२९)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अत्रोभयोः समन्वयेनेदमेव निर्णेतुं शक्यते यत् पूर्वं कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रजाज्ञानविज्ञानसम्पन्ना धर्मनिष्ठा आसन्। धर्मप्रभावादेव परस्परपोषका एवासन्निति राज्यराजादिव्यवस्था अनपेक्षितासीत्। कालक्रमेण सत्त्वह्रासात् तमसो रजसश्चोद्भवे प्रतिपत्तिविमोहात् कामरागादिविस्ताराद् वेदधर्मविनाशान्मात्स्यन्यायप्रवृत्तिः, ततः सामाजिकानुबन्धेन नियमनिर्माणम्। नियामकाभावान्नियमोल्लङ्घनम्। ततश्च ब्रह्मोपसदनं तदनुग्रहेण मनुराजप्राप्तिः।तस्मिन्नेव मनुवंशे वैन्यपृथोराविर्भावः। विरजोऽपि मनुरेव। ततोऽपि पूर्वतनः कश्चिदिति वा वेदितव्यम्।

यस्य सत्रस्याश्रयेण साम्यसंघो मार्क्सीयानां सिषाधयिषितः, ततः पूर्वं व्यक्तिगतसंपत्तिपरिवाराद्यभावश्च सिषाधयिषितः, तस्य सोमप्रकृतिकत्वं कथं न ज्ञायते तैः, अकृतसोमानां तत्रानधिकारात्। सोमश्च व्यक्तिगतो व्यक्तिगतसम्पत्तिमूलकश्च। सोमे षोडशसंख्याकात्र्त्विजो भवन्ति, दक्षिणाऽपि न समेषां समाना।

किन्तु—

अध्वर्य्युगणानां होतृगणानामुद्गातृगणानां ब्रह्मगणानाञ्च श्रमविभागः। तेषु गणेषु अर्धिनः, पादिनः, अध्यर्धिनः, इति रीत्या श्रमफलभेदोऽपि दृश्यते। अयञ्च विभागो दक्षिणास्वेव, न यज्ञफलेषु; दक्षिणापरिक्रीतत्वेन तेषां तत्रानधिकारात्। यज्ञफलं तु यजमानस्यैव। सत्रेष्वेव बहुयजमानकर्त्तृकत्वं समफलभागित्वञ्च, ततः पूर्वतनेषु सोमादिषु तदभावात्। वर्णभेदोऽपि सृष्ट्यादावेवोत्पन्न इत्युक्तमेव। अतः श्रमविभागमूलिका वर्णसृष्टिरित्यादिकं सर्वमपि निष्प्रमाणं कपोलकल्पितमेव। प्रातिस्विकसम्पत्तिसिद्धान्तोऽपि पूर्वोक्तयुक्त्या सत्रकालोपलक्षित-त्वदभिमतसाम्यसङ्घात् पूर्वमेवोत्पन्न इति दक्षिणाभिर्ऋत्विक्क्रयणाद् दक्षिणासु विभागवैचित्र्याच्च स्पष्टं ज्ञायते।

विष्णुदेवयुद्धप्रसङ्गस्तु प्रवर्ग्यरूपयज्ञशिरःप्राशस्त्यार्थमर्थवादे एव तस्य स्वार्थे तात्पर्याभावात्। 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्' 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' इति जैमिनिसूत्राभ्यां तथैव निर्णयात्।

अन्यथा कथं साधारणपुरुषस्य हस्ताभ्यामेव धनुष इषूणाञ्च प्रादुर्भावः सम्भवति। सम्भवे कथं वाऽन्यैर्देवैः तथा कर्तुं न पारितम्। "एकेन बहूनां पराभवे विष्णोर्गर्वः सञ्जातस्तेनैव प्रयत्नशैथिल्यं जातम्, तस्मात् स्मयो (गर्वो) न कार्य्यः" इत्यपि तत्र विधित्सितम्।

महाभारते सभापर्वणि त्रयोदशेऽध्याये—

वैदिकशासनव्यवस्थोक्ता

भूयश्चाद्भुतवीर्यौजा धर्ममेवानुचिन्तयन्।
किं हितं सर्वलोकानां भवेदिति मनो दधे॥ ६॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अनुगृह्णन् प्रजाः सर्वाः सर्वधर्मभृतां वरः ।
अविशेषेण सर्वेषां हितं चक्रे युधिष्ठिरः ॥ ७ ॥

सर्वेषां दीयतां देयं मुष्णन् कोपमदावुभौ ।
साधुधर्मेति धर्मेति नान्यच्छ्रूयेत भाषितम् ॥ ८ ॥

एवं गते ततः स्वस्मिन् पितरीवाश्वसन् जनाः ।
न तस्य विद्यते द्वेष्टा ततोऽस्याजातशत्रुता ॥ ९ ॥

अविग्रहा वीतभयाः स्वकर्मनिरताः सदा ॥ ११ ॥
निकामवर्णाः स्थिताश्च आसञ्जनपदास्तथा ।
वार्धुषी यज्ञसत्त्वानि गोरक्षं कर्षणं वणिक् ॥ १२ ॥

विशेषात् सर्वमेवैतत् संजज्ञे राजकर्मणा ।

वार्धुषी वृद्ध्युपजीविका, यज्ञसत्त्वानि क्रतूनां सामर्थ्यानि सद्यः पुष्कलफलप्रदत्वादिविषयाणि ।

अनुकर्षश्च निष्कर्षं व्याधिपावकमूर्छनम् ॥ १३ ॥

सर्वमेव न तत्रासीद्धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ।
दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यश्च राज्ञः प्रतिपरस्परम् ॥ १४ ॥

राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयत मृषाकृतम् ।
प्रियकर्त्तुमुपस्थातुं बलिकर्म स्वकर्मजम् ॥ १५ ॥

अभिहर्त्तुं नृपाः षट्सु पृथक्जात्यैश्च नैगमैः ।
ववृधे विषयस्तत्र धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ॥ १६ ॥

दारिद्र्याद् अतीतवर्षस्य राजकीयद्रव्यस्य ऋणत्वेन धारणम् अनुकर्षः। करार्थं प्रजापीडनं निष्कर्षः । मूर्छनं वृद्धिः । षट्सु सन्धिविग्रहादिषु यस्य प्रियादिकं कर्त्तुं नैगमैर्वणिग्भिः सह आसन् इति शेषः । इतरे नृपा वणिग्वद् येन करदीकृता इत्यर्थः, तत्र तस्मिन् इत्यादिरीत्या युधिष्ठिरादिशासनानां सर्वकल्याणकारित्वमेव ज्ञायते । तथापि दारिद्र्यमैश्वर्य्यञ्च पापपुण्यहेतुके एव । केचिद् ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्च दरिद्रा अपि भवन्त्येव । श्रमं विना निर्वाहासम्भवात् तेषां श्रमोऽप्यनिवार्य्य एव भवति । ब्राह्मणक्षत्रियौ शोषकौ विट्छूद्रौ शोषितौ इति भेदस्तु मार्क्सवादिमस्तिष्कविकार एव । भारतीयसंस्कृतौ विशां वाणिज्याश्रयत्वेन शूद्राणाञ्च शिल्पपतित्वेन सम्पत्तिशालित्वमेव, न शोषितत्वम् । राष्ट्र-धर्म-स्वत्वादिरक्षणार्थं युद्धं धर्मः' इति तु शास्त्रसिद्धम् ।

यच्च गणेषु बाह्यैः शत्रुभिरेव युद्धं भवति स्म, गणसदस्यैः । सार्द्धं युद्धप्रसङ्ग एव नासीदिति, तन्मृषैव । त्वदभिमतगणसदस्यानामिव पशूनां शुनाञ्चापि व्यक्तिगत-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सम्पत्तिदासप्रथादयो न सन्ति। तद्वदेव गम्यागम्यविचारोऽपि नास्ति, तेषां मातृदुहितृभगिन्यादिगमनदर्शनात्। तथापि परस्परं युद्धं तेषां भवति। तस्माद्विवेकविज्ञानाभावेन सत्त्वोद्रेकाभावे तमउद्रेकेण कामक्रोधादिवृद्धयाऽऽदिमसाम्यसंघेष्विव सर्वत्रैव संघर्षो युद्धश्चानिवार्य्यमेव भवति। तस्माद् दुर्वृत्तानां सम्बन्धिनामसम्बन्धिनाञ्च समेषां युद्धे वधो धर्म एवेति नात्र तर्काभावः। प्रत्युत दुर्वृत्तानामपि स्वीयानामनुग्रहः सुवृत्तैरपि परकीयैर्युद्धे तेषां वध इत्यत्रैव समुचितस्तर्को नोपलभ्यते। वैश्यानां शूद्राणां शोषणार्थं युद्धप्रवृत्तिरिति कल्पनं तु मौढ्यमूलकमेव, दुर्वृत्तवृत्तशमनादीनामेव युद्धोद्देश्यस्योक्तत्वात्। गीतया न किमपि नव्यधर्मस्थापनाय यतितम्, वेदादि शास्त्राणामेव तत्रासक्तन्नामदर्शनात्। युधिष्ठिरस्य शासने शोषणकथापि नासीत् सर्वजनसुखाय सर्वजनहितायैव तत्र प्रयासदर्शनात्। अत एव वैदिकानाम्—

सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत्॥

इत्युद्घोषः।

"अधनाः सधनाः सन्तु जीवन्तु शरदां शतम्"। अत्र नास्तिकानामपि नानिष्टः काम्यते। तत एवोदयनाच्चार्येणोक्तम्—

इत्येवं श्रुतिनीतिसम्प्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते।
येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः॥
किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयाऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तकाः।
काले कारुणिकत्वयैव कृपया ते तारणीया नराः॥

प्रह्लादेन च "स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदतां ध्यायन्तु भूतानि शिवं मिथो धिया।" इति सर्वभूतसामञ्जस्यमेव कामितम्।

गीतायां च "विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि" इति सर्वत्रैव ब्रह्मदृष्टिर्विहिता।

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः॥

इति सर्वभूतसाम्यदर्शनानुरोधेनैव धर्मस्य गौरवमुक्तम्—

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्य्यताम्।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्॥

इति परप्रातिकूल्याभावेनैव शास्त्रोक्तधर्मानुष्ठानमुक्तम्। भारतीयदण्डविधानेऽपि न वैरनिर्यातनमुद्देश्यम्। किन्तु दुर्वृत्ततानिवृत्त्याऽपराधिपातकनिवृत्त्यात्मशुद्धिरेवोद्देश्यः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भोगार्थपर्याप्त्या विनिमयार्थमन्यलाभार्थमुत्पादनपारम्पर्यं नापराधः तस्य सामान्यगृहस्थैरप्याहृतत्वात्। हिरण्यरत्नादिकं परेशसृष्टौ विद्यमानं दुर्वृत्तानामनर्थकरमपि न सद्वृत्तानामनर्थकरम्। एवं श्रमोऽपि नैकविधो भवति। तदनुरोधेनैव फलवैविध्यमपि। अत एवेष्टकावाहकानाम्, विधिविशेषज्ञानाम्, न्यायवादिनाम्, शिल्पादिविशेषज्ञानाम् 'इञ्जीनियर' प्रभृतीनाम् श्रमिकाणाम् यथायोग्यं फलप्राप्तये तु वैदिकेषु वाङ्मयेषु विपुला व्यवस्था विद्यत एव।

श्रम एव विनिमयमूलस्याधार इति तु मार्क्सीयानामेव मतम् न वैदिकानाम्। लिप्सा तत्पूर्तिश्च तदाधार इति 'रिकार्डो' प्रभृतयः। यस्य लोके लिप्साबाहुल्यं पूर्त्यल्पता च तस्य मूल्यं वर्धते, वैपरीत्ये ह्रसति। प्राकृतसाधनानि, तद्गुणाः श्रमाश्चोभयसमुच्चय एव तदाधार इति वैदिकाः। यथा दातृग्रहीतॄणां केतृ-विक्रेतॄणां परस्परसम्मत्या वस्तुमूल्यमापणे निश्चीयते, तथैव श्रममूल्यमपि परस्परसम्मत्यैव निर्णीयते। अनिश्चये तु न्यायाधीशैर्धर्मशास्त्रेषु निर्णीयते। अत एव यागादिश्रम मूल्यभूता दक्षिणा शास्त्रेणैव निर्णीयते।

यद्यपि स्वायत्तेन केनचिच्छ्रमिकेण सूत्राणि क्रीत्वा वस्त्रं निर्माय तद्विक्रयेण यन्मूल्यं लभ्यते ततः सूत्रमूल्यातिरिक्तं सर्वं श्रमफलमेव, तथापि यत्र श्रमो वेतनेन क्रीयते रुप्यकैश्च मुद्राभिर्यन्त्राणि प्रकृतिद्रव्याणि (कच्चामाल) च क्रीयन्ते, तत्र संबद्धव्ययोपयुक्तमूल्यातिरिक्तं क्रेतुरेव फलं लभ्यते, साधनश्रमसमुच्चयेनैव वस्तूत्पादनसम्भवात्।

यद्यपि चेतनश्रममन्तरा प्राकृतवस्तूनि यन्त्राणि मुद्राश्च शवोपमान्येव, परमुपर्युक्तसाधनान्यन्तरा श्रमोऽपि निरर्थको भवति। तेनैव प्रजासु निरुद्योगत्वं निष्कार्यत्वनिरर्थकत्वादयो दोषा भवन्ति।

किञ्च यन्त्राणां तूत्पादने माहात्म्यातिशयः सुतरां स्फुटः। लक्षसंख्याकैः श्रमिकैर्यदुत्पाद्यते, तद्यन्त्रसाहाय्येन द्विसहस्रसंख्याकैरेवोत्पादयितुं शक्यते। यन्त्राणि च धनवद्भिरेव निर्माप्यन्ते क्रीयन्ते च। तथापि शेषाणां निष्कार्यत्वापत्त्या क्रयशक्तिहान्योत्पादितवस्तूनामापणे विक्रयासम्भवेन नैरर्थक्येन गतिरोधसम्भावना भवति। तदर्थं क्रयशक्तिरक्षणाय निष्कार्यत्वावरोधाय कार्यसमयनियत्या प्राकृतोत्पादनकेन्द्रेषु वस्त्वन्तरोत्पादनकेन्द्रेषु बहूनां श्रमिकाणामुपयोगो युक्तः। "अष्टागवं धर्महलम्" इति रीत्या यथा द्विगवेन दशघण्टानिर्वर्त्ये कार्ये अष्टानां गवामुपयोगस्तथैव प्रकृतेऽपि कर्त्तव्यम्।

प्रत्यतिरिक्तायं पञ्चधा विभक्त्या ज्योतिष्टोमापुष्ठित्याऽसाधुसम्पत्तेः साधुषु वितरणेन चासंतुलितवैषम्यनिवारणं सर्वथा सम्पद्यते। करग्रहणमपि सर्वजनकल्याणोपयोगिव्यवस्थार्थं सर्वाप्यायनार्थञ्च। यथा सविता तीक्ष्णैः रश्मिभिः पृथिव्या रसं कर्षति, यथाकालं वृष्टचा तदाप्यायनायैव; तथैव प्रजापोष-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

णार्थमेव ततः करादानमिति राजधर्मेषु सुस्पष्टं विवृतम्। शल्यकवदाखुदृष्टान्तोऽपि तत्रैव चरितार्थः। साम्यवादाभिमतगणेषु तु दानस्य न किमपि वैशिष्ट्यम्। अर्जकार्जितवस्तूनामर्जकेभ्यस्तद्भागविभाजनमेव तत्। परमत्र तु सवितृदृष्टान्तेन किञ्चिन्मात्रमादाय प्रभूतं जलं यथा प्रत्यर्पयति सविता, तथैव स्तोकं स्तोकं करमादाय प्रजाभ्यः प्रभूतं प्रार्पयन्ति धार्मिका राजानः।

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमगृहीत्।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः॥

(रघुवंशे)

धर्महीना उच्छृङ्खलास्तु भौतिकवादिन एव शोषका भवन्ति। देवाः किञ्चिदेव चरुपुरोडाशादिकं गृहीत्वा बहुतरानभीष्टान् भोगान् ददति। परमेश्वरस्तु पत्रपुष्पादिकमेव गृहीत्वा सर्वस्वं प्रयच्छति। परं तत्सर्वं भौतिकवादिबुद्ध्याऽगम्यमेव। सुभिक्षता समृद्धिश्च राज्यव्यवस्थायां निर्विशेषं वितायते, तेनान्त्यजादीनामपि दारिद्र्यं नेष्यते। तत एव प्रसिद्धो हरिश्चन्द्रो राजा काशीस्थस्यान्त्यजस्य भृत्यो भूत्वा श्मशानकार्यकरः संवृत्तः। कोटिस्वर्णमुद्राभिश्च तेन क्रीतः स राजा। दारिद्र्ये कथं तत् स्यात्। तुलसीदासेनाप्युक्तम्—

जो संपदा नीच गृह सोहा। सो बिलोकि सुरनायक मोहा॥

अधिकारस्तु शास्त्रानुसारिणो न स्वेच्छया। तैः सार्धं कठोरकर्त्तव्यानामपि सम्बन्धोऽनिवार्य्यः। ब्राह्मणप्राप्यानधिकारान् वाञ्छन्त्याधुनिकाः, परं तदीयकठिनत्यागतपस्यादिभ्यो बिभ्यति। सर्वेऽपि क्षत्रियाणां साम्राज्याद्यधिकारं कामयन्तीतरेऽपि जनाः, परं तदुचितशौर्य्यं त्यागञ्च कर्तुं न प्रभवन्ति। स्वीयभूमिसम्पत्त्यादिस्वत्वकलत्रपुत्रादिरक्षणार्थमपि रक्तं पातयितुं शिरश्छेदयितुं च न पारयन्तीतरे। क्षत्रियास्तु महामहाभागाः प्रजाजन-स्वत्व-कलत्रादिरक्षणार्थमनायासेन स्वसर्वस्वं रक्तं प्राणं शिरश्च हस्ते गृहीत्वैव भ्रमन्ति।

तथैव रामेण प्रतिज्ञातम्—

स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि।
आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा॥

व्यवहृतञ्च तथैव।

"शिष्टाः खलु विगतमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीधान्या अलोलुपा दम्भ-दर्प-लोभ-मोह-क्रोधवर्जिताः।"

(बौ० ध० सू० १।५)

इति वचनेन मात्सर्य्याहङ्कारदम्भदर्पलोभमोहक्रोधशून्या कुम्भमात्रधान्यपरिग्रहा निस्पृहा एव शिष्टा भवन्ति। तेषामेव प्रशंसा वैदिकधर्मे—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कुसूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥
(म० स्मृ० ४।७)

"ज्यायान् परः परो ज्ञेयो ......।"
(मनु० ४।८)

इत्यादिरीत्या ब्राह्मणानां तपःप्रधानानां अब्भक्षाणां वायुभक्षाणां कन्दमूलाशिनां शोषकत्वकल्पनं नास्तिकानामेव शोभते। कुसूलधान्यको ब्राह्मणो निकृष्ट एव परिगण्यते। कुम्भीधान्यः शिष्टो भवति। स शिलवृत्त्या भूतानभिद्रोहेणैव वृत्तिं चिनोति, स शिलवृत्तिः। ततोऽपि श्रेष्ठ उञ्छवृत्तिर्यस्य दिनत्रयभोजननिर्वाहार्थं भोजनसामग्री स्यात्। ततोऽपि श्रेष्ठः स ब्राह्मणो यो ह्यश्वस्तानिको भवति। यस्य श्वः कृते न किमप्यवशिष्येत। एतादृशानां तेषां शोषकत्वं किं सम्भवति ? भारतीयवैदिकपद्धत्या वैधेष्वायेषूद्योगादिस्वरूपनिर्वर्तकव्यय-राजकीयकरादिभागान् पृथक्कृत्य, अवशिष्टेषु सर्वेष्वायेषु धर्माय, यशसे, अर्थाय, कामाय, स्वजनाय च पञ्चधा विभागः उक्तः। स्वात्मकामार्थे भागेऽपि—

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥
(११।७)

इति मनुरीत्या तस्य सोमयागप्रसङ्गेन सर्ववितरणमुक्तम्—
तत्रापि —

यावद् भ्रियेत जठरं तावत् स्वत्वं हि देहिनाम् ।
अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥
(श्री० भा० ७।१४।२)

इति रीत्या यावदर्थतोक्ता। सतां धनहीनानां जीविका-निर्वाहार्थं दण्डरूपेणासाधुपुरुषधनापहारो राज्ञां पुण्यमेवोक्तम्।

योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः सम्प्रयच्छति ।
स कृत्वाप्लवमात्मानं सन्तारयति तावुभौ ॥
(मनु० ११।१९)

तादृग्व्यवस्थायाः शोषकत्वोक्तिरज्ञानमूलिकैवेति मन्तव्यम्। रन्तिदेवेन पुल्कसादिनिम्नजातीयजनरक्षणाय स्वात्मोत्सर्गः कृतः। शिविना च राज्ञैव कपोतरक्षणार्थमपि स्वात्मा श्येनकवलीकृतः। न च मन्वादिभिर्विधायकैः शूद्राणां निर्धनत्वापादनमावश्यकमुक्तमिति वाच्यम्, तदुक्तेर्दुर्वृत्तशूद्रपरत्वात्, ब्राह्मणादिसेवापरायणानां धनानपेक्षणाच्च।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

महाभारते केनचिन्मुनिना स्वपार्श्ववर्त्ती भक्तः श्वा वृकाद्भीतः तपोबलाद् वृकः सम्पादितः। स एव व्याघ्राद् भीतो व्याघ्रो निर्मितः। एवं सिहत्वं नीतो मुनिमेव भक्षयितुम् प्रवृत्तः। तदा मुनिना स श्वैव पुनर्निर्मितः तथैव कुलहीनो दुर्वृत्तः साधून् बाधते। धनं लब्ध्वा दुर्वृत्ता शूद्रा अपि विप्रादीन् बाधन्ते, न सद्वृत्ताः।

महाभारते एव कश्चिच्छूद्रो दस्यूनां शासक आसीत्। तन्नियमिता दस्यवोऽपि धर्मपरायणा जाताः। तदाज्ञया ब्राह्मणाः साधवः, तपस्विनः, स्त्रियो दीनाश्च सर्वदाः तैः पाल्यन्ते स्म। तस्य चैश्वर्य्यमुत्तरोत्तरं वृद्धिमुपगतम्। पैजवनसंज्ञकः शूद्रश्च स्वधर्मानुसारेण बहून् पाकयज्ञान् कृतवान्। प्रसिद्धो हरिश्चन्द्रो राजा यस्य काशीमहाश्मशानाधिपतेश्चाण्डालस्य हस्ते विक्रीतः, सोऽपि बहुधन आसीत्। तथा हि—

व्यास उवाच।

एवमुक्ते तदा तेन श्वपचो हृष्टमानसः।
आगत्य सन्निधौ तूर्णं विश्वामित्रमभाषत॥

चाण्डाल उवाच—

दशयोजनविस्तीर्णे प्रयागस्य च मण्डले।
भूमिं रत्नमयीं कृत्वा दास्ये तेऽहं द्विजोत्तम॥

व्यास उवाच—

ततो रत्नसहस्राणि सुवर्णमणिमौक्तिकैः।
चाण्डालेन प्रदत्तानि जग्राह द्विजसत्तमः॥

(श्रीदेवीभा०, स्क० ७ अ० २३)

उपर्युक्तवचनैस्तस्य बहुधनरत्नमुक्तादिसम्पन्नत्वं विज्ञायते। मिथिलायां सीताविवाहप्रसङ्गे स्पष्टमुक्तम्—

जो सम्पदा नीच गृह सोहा।
सो विलोकि सुरनायक मोहा॥
जनक भवन की शोभा जैसी।
गृह गृह प्रति पुर देखिय तैसी॥

(तुलसी—राम० मा०, बा० का०)

किञ्च, अदत्तानामनादानमनादिकालाद् भारतीयपारम्पर्य्यमासीत्। पथि पतितानां रत्नादीनामप्यदत्तानाम् अनादाना सार्वजनिको धर्मं आसीत्। तथात्वे शूद्राणां वैश्यानां धनापहारेण निर्धनत्वापादनमित्यारोपो द्वेषमूलक एव।

परान्नं परद्रव्यं वा पथि वा यदि वा गृहे।
अदत्तं नैव गृह्णीयादेतद् ब्राह्मणलक्षणम्॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ब्राह्मणशब्दोऽत्र सद्वृत्तपरः। दण्डरूपेणासाधुधनापहारस्तु लोकहितोपयिकत्वेनापवाद एव।

शोषणापाकरणमेव प्रधानतो राजकृत्यम्। स्वायत्तश्रमोपार्जितैर्भोजनैर्वस्त्रैश्चाद्यापि श्रमिकायत्त एवोपयोगः कर्तुं शक्यते। वेतनक्रीतश्रमिकोपार्जितैर्वस्तुभिस्तु वेतनदातॄणामिच्छानुसारैणैवोपयोगो युक्तः। एवं पूर्वोक्तरीत्याऽर्थेषु पञ्चधाविभक्तिनियमैः, असाधुसम्पत्तिवितरणैः सोमादियज्ञानुष्ठितिभिः, लघूद्योगादिभिः, उत्पादनसाधनानां विकेन्द्रीकरणैः सर्वसामञ्जस्यं सम्पद्यते। उत्पादनतदनुबन्धिव्ययादिसामञ्जस्यानुसारमेव श्रमिकवेतनादिनिर्धारणं युक्तम्, येन श्रमसाधनस्वामिनां समुचितं सामञ्जस्यं स्यात्। तदेतत् सर्वं शास्त्रानुसारेणैव युक्तम्। "ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्त्तुमिहार्हसि।" इत्युक्तचैव गीतया समाहितम्।

अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः।
या वृत्तिस्तां समास्थाय········॥

(म० ४।२)

इत्यादिवचनान्यत्रानुकूलानि। "अभयं सत्त्वसंशुद्धिः" इति गीतया स्पष्टं निर्भयतोपदिश्यते। न केवलं स्वस्वत्वरक्षणायैव क्षत्रियैर्युद्ध्यते। किन्तु प्रजाया येषां केषाञ्चिदपि स्वत्व संस्कृति-धर्म-स्त्रीसम्मानरक्षणार्थं क्षत्रियैर्युद्ध्यते। यत्र धर्मोपरोधः स्यात् तत्र क्षत्रियेतरैरपि योद्धुं शक्यते। न्यायालयेषु च निष्पक्षाः न्यायाधीशाः धार्मिकास्तिष्ठन्ति। सर्वथापि शोषणनिराकरणप्रकारा अनेकशः शास्त्रोक्ताः सन्ति।

यत्तु "उत्पादनं श्रमिकाणां कर्त्तव्यम्। लाभलोभं त्यक्त्वा कर्त्तव्यबुद्ध्या चोत्पादनं कर्त्तव्यम्। फले तवाधिकारो नास्ति। फलमनुदिश्यैवोत्पादनं कर्त्तव्यम्" इत्येव गीतया श्रमिकेभ्य उपदिष्टमिति जल्पितम्; तत् सर्वं मूढ़जनप्रतारणमेव, गीतातात्पर्यविरुद्धत्वात्। तथाहि—

लौकिकानि शास्त्रीयाणि च द्विविधानि कर्माणि। तत्र लोकप्रमाणगम्यानि लौकिकानि, शास्त्रैकगम्यानि शास्त्रीयाणि। यथा चाक्षुषं रूपं चक्षुषैव गम्यम्, न तदतिरिक्तश्रोत्रादिभिः; तथैव शास्त्रगम्यान्यग्निहोत्रादीनि शास्त्रेणैव ज्ञाप्यन्ते, न प्रत्यक्षादिभिः। भोजनं लौकिकमेव। क्षुन्निवृत्तिकामनयैव तत्र समेषां प्रवृत्तिः। तत्प्रकारविशेषे तु विधिनिषेधौ उपसंक्रामतः।

शुचिना शुद्धस्थले शुद्धनिर्मितं शुद्धान्नं भोक्तव्यम्, नाशुद्धमशुद्धपुरुषस्पृष्टं च। यथैतत्, तथैव युद्धमपि स्वस्वत्वरक्षणाद्यर्थं लौकिकं भवति। तथापि नान्यायार्थं योद्धव्यम्। शस्त्रहीनः, भग्नास्त्रः, भीतः, पलायमानो न हन्तव्यः। कटयधोभागे न हन्तव्यम्। इत्येवमादिषु प्रकारांशेषु विधिनिषेधाः प्रवर्त्तन्ते। लौकिकप्रमाणैरप्राप्तां-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

शेष्वेव विधानम् तदंशेष्वेव धर्मयोगः। तत एव धर्म्यं युद्धम्, धर्म्यं भोजनमित्युच्यते। शास्त्रगम्येषु कर्मसु तत्फलेषु तेऽधिकारिणो भवन्ति ये 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा" इति वेदवचनानुसारेण वैदिककामकर्मज्ञानलक्षणयाऽविद्यया पाशविककामकर्मज्ञानलक्षणं मृत्युमतितरीतुमिच्छन्ति।

"विषस्य विषमौषधम्, कण्टकेन कण्टकोद्धारः" इत्यादिन्यायैर्वैदिककामकर्मज्ञानपरायणतायां दृढायां पाशविकलौकिककामकर्मज्ञानानि स्वतः प्रविलीयन्ते। ततोऽप्युच्चस्तरीयास्तु कामरहितानि (फलकामनारहितादि) कर्मज्ञानान्येवानुष्ठेयानि मन्यन्ते। ततोऽप्युच्चतमास्तु ब्रह्मसमाध्यभ्यासप्रभावेण सर्वाणि कर्माणि ज्ञानानि च परित्यज्य ब्रह्मनिष्ठा एव भवन्ति। ये धर्मविरुद्धैर्लौकिकैरन्याययुक्तैर्मार्गैरभीष्टधनरत्नादिभोगसाधनान्युपार्जयन्ति ते निन्द्या भवन्ति। ये तु शास्त्राविरुद्धैर्न्यायोपेतैर्मार्गैरभीष्टं साधयन्ति, तेऽनिन्द्या भवन्ति। ये खलु शास्त्रोक्तैर्मार्गैरभीष्टं साधयन्ति ते प्रशस्ताः, निष्कामकर्मानुष्ठापिनोऽतिप्रशस्ताः। सर्वकर्मतत्फलत्यागिनो ब्रह्मनिष्ठास्तु प्रशस्ततमाः।

न च फलकामनाराहित्ये किमर्थं कर्मानुष्ठेयमिति वाच्यम्, तादृक्कर्मानुष्ठानस्य चित्तशुद्धिक्रमेण नैष्कर्म्यज्ञानहेतुत्वेन सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीयब्रह्मप्राप्तिफलकत्वेन महाफलत्वात्।

यावानर्थं उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः॥

(गी० २।४६)

इति गीतावचनात्। न च प्रथमत एव कर्मत्यागेन तत्संभवति, विकर्मगर्ते विनिपातसम्भवात्।

नाचरेद् यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः।
विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः॥

इत्युक्तेः। निष्कामकर्मानुष्ठानेन तु बुद्धिशुद्ध्या तत्त्वज्ञानं जायते।

वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे।
नैष्कर्म्यंसिद्धि लभते रोचनार्था फलश्रुतिः॥

इति वचनात्।

"कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्; कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन" इत्याद्युपदेशो न श्रमिकाणां कर्मकराणां कृते, न वाऽविद्यया मृत्युमतितितीर्षूणां सकामानां कर्मिणां कृते। किन्तु अर्जुनस्तादृशोऽन्ये वा ये पाशविककामकर्मज्ञानमृत्युमविद्ययाऽतितीर्णास्तान् प्रति ततोऽप्युत्कृष्टब्रह्मनिष्ठाप्राप्त्यर्थमयमुपदेशः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भो अर्जुन ! त्वं न ब्रह्मनिष्ठो न वा पूर्णविरक्तः, अतः कर्मत्यागानधिकारित्वात् कर्मैव कुरु। पाशविककामकर्मातिक्रान्तत्वात् फलकामनैरपेक्ष्येण तव कर्मण्येवाधिकारो न कर्मफले। फलकामनाराहित्येऽपि ते अकर्मणि कर्माकरणे संगो मास्तु तथात्वे पूर्णसंयमतत्त्वज्ञानाप्राप्त्या विकर्मभ्रंशसम्भवात्। 'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' इति वचनात्। धैर्येण विवेकेन समाजघटकानां समेषामपि स्वधर्मपरायणतायामन्याप्रतिरोधपूर्विका न्यायनिष्णता जागर्ति। तत एव सङ्कटपूर्णेषु सर्वेष्वपि क्षणेषु समाश्वासनं जायते। न सर्वापहारप्रचारेण तत संभवति, संघर्षपारम्पर्यस्यैव ततो बृद्धिसम्भवात्। भारतीयराजानश्च कदाचिदपि शोषका नासन्। प्रजापालनापेक्षितधनातिरिक्तधनग्रहणनिरपेक्षा आसन्। तथाहि—

लोमश उवाच

ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु।
श्रुतर्वाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः॥
(म० भा०, व० प० ९८।१)

अगस्त्य उवाच—

वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ मे॥

लोमश उवाच—

तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत्।
अतो विद्वन्नुपादत्स्व यदत्र वसु मन्यसे॥
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत॥
स श्रुतर्वाणमादाय ब्रध्नश्वमगमत्ततः।
(म० भा०, व० प० ९८।४-६)

अगस्त्य उवाच—

वित्तकामाविह प्राप्तौ विद्धयावां पृथिवीपते।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ तौ॥

लोमश उवाच—

तत आयव्ययौ पूर्णौ ताभ्यां राजा न्यवेदयत्।
अतो ज्ञात्वा तु गृह्णीतं यदत्र व्यतिरिच्यते॥
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ समतिर्द्विजः।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पौरुकुत्सं ततो जग्मुस्त्रसदस्युं महाधनम् ।
अगस्त्यश्च श्रुतर्वा च ब्रध्नश्वश्च महीपतिः ॥
(म० भा०, व० प० ९८।९-१२)

अगस्त्य उवाच—

वित्तकामानिह प्राप्तान् विद्धि न पृथिवीपते ।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ नः ॥

लोमश उवाच—

तत आयव्ययौ पूर्णौ तेषां राजा न्यवेदयत् ।
एतज्ज्ञात्वा ह्युपादध्वं यदत्र व्यतिरिच्यते ॥
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः ।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत ॥
ततः सर्वे समेत्याथ ते नृपास्तं महामुनिम् ।
इदमूचुर्महाराज समवेक्ष्य परस्परम् ॥
अयं वै दानवो ब्रह्मन्निल्वलो वसुमान् मुखे ।
तमतिक्रम्य सर्वेऽद्य वयं चार्थमहे वसु ॥

लोमश उवाच –

तेषां तदासीदुचितमिल्वलस्यैव भिक्षणम् ।
ततस्ते सहिता राजन्निल्वलं समुपाद्रवन् ॥
(म० भा०, व० प० ९८।१५-२०)

अत्र धर्मनिष्ठेषु सर्वेषु नृपेषु शोषणकथापि कल्पयितुं न शक्यते ।

मदालसया च स्वपुत्राय राज्ञे उपदिष्टम्, तेनापि राज्ञामपि त्यागप्रधानो धर्मो ज्ञायते—

धरामरान् पर्वसु तर्पयेथाः समीहितं बन्धुषु पूरयेथाः ।
हितं परस्मै धृति चिन्तयेथा मनः परस्त्रीषु निवर्तयेथाः ॥
सदा मुरारिं हृदि चिन्तयेथास्तद्ध्यानतोऽन्तः षडरीन् जयेथाः ।
मायां प्रबोधेन निवारयेथा ह्यनित्यतामेव विचिन्तयेथाः ॥
अर्थागमाय क्षितिपान् जयेथा यशोऽर्जनायार्थमपि व्ययेथाः ।
परापवादश्रवणाद् विभीथा विपत्समुद्राज्जनमुद्धरेथाः ॥
राज्यं कुर्वन् सुहृदो नन्दयेथाः साधून् रक्षंस्तात यज्ञैर्यजेथाः ।
दुष्टान्निघ्नन् वैरिणश्चाजिमध्ये गोविप्रार्थे वत्स मृत्युं भजेथाः ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

वैदिका आर्या न वन्याः, न वा अर्धवन्याः, किन्तु ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः, इति वेदार्थपरिशीलिनां न तिरोहितम्। अन्तरिक्षगामिन्यः शतारित्रा नावश्चाश्विनोः सूक्ते ऋग्वेदीये स्पष्टं वैदिकानां प्रगतिवैशिष्टयं सूचयन्ति। मृतानामप्युज्जीवनं कर्त्तुं प्राभवन् वैदिका इत्यपि—

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव।
तमाहरामि निर्ऋतेरुपस्थादस्पार्शमेनं शतशारदाय॥
(अथर्व० सं० ३।११।२)

यदि क्षीणायुर्यदि वा परेतो मृत एव स्यात्, मृत्योरन्तिकं समीपं प्राप्तः स्यात्, तमेनं निर्जीवं निर्ऋतेरुपस्थादङ्कात् शतवर्षजीवनायाहरामि, इति मन्त्रलिङ्गात् सिद्धयति।

"सहस्रायुः सुकृतश्चरेयम्।" (अथर्व० सं० ७।१।२७) सहस्रायुरहं सुकृतश्चरेयम्।

"सहस्रं प्राणा मय्यायतन्ताम्।" (अथर्व०सं० १७।१।३०) सहस्रं वर्षाणि मयि प्राणा व्यापारवन्तो भवन्तु। "इन्द्र जहि पुमांसं यातुधानमुत स्त्रियं मायया शाशदानम्"

(ऋ० सं० ७।१०४।२४)

हे इन्द्र, मायया कपटाचारेण शाशदानं दुःखप्रदं यातुधानं राक्षसं पुमांसं स्त्रियं वा जहि नाशय।

इति मन्त्रतन्त्रादिभिः यातुधानादिनाशनशक्तिरप्यासीद्वैदिकेषु, इत्यपि सिद्धयति।

"पुनश्च्यवानं चक्रथुर्युवानम्"। (१।११८।६) हे अश्विनौ, युवां च्यवानं च्यवनर्षिं युवानं चक्रथुः। "च्यवनो वै दाधीचोऽश्विनोः प्रिय आसीत्। सोऽजीर्यात्। तमेतेन साम्नाप्सु व्यैङ्कयतान्तं पुनर्युवानमकुरुताम्"। (ताण्डयब्रा० १४।६।१०)

"तौ होचतुः। सुकन्ये कमिमं जीर्णिं कृत्यारूपमुपशेष आवामनुप्रेहीति। सा होवाच। यस्मै मां पिताऽदातन्नैवाहं तं जीवन्तं हास्यामि" इति (शत० ब्रा० ४।१५।९)

अत्र मन्त्रेण ब्राह्मणेन च च्यवनस्य बृद्धस्यापि यौवनप्राप्तिरश्विकृपयोच्यते। किमेतत् साम्यसंधीयमनुष्याणामेव कृत्यम्? दिव्यशक्तिदेवाद्यनङ्गीकारे कथमुक्तब्राह्मणस्य मन्त्रस्य च संगतिः? श्रुत्यर्थस्तु दाधीचश्च्यवनोऽश्विनोः प्रिय आसीत्। सो जीर्यात् बृद्धो जीर्णः सञ्जातः, तमेतेन साम्ना स्नानौषधादिभिः पुनर्युवानमकुरुताम् युवाम्।

"आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतम्"।
(ऋ० सं० १।११७।२२)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तदर्थंस्तु अश्विनौ आथर्वणाय दधीचे अश्वशिरः प्रत्यैरयतम् प्रतिसन्ध्यानं कृतवन्तौ ।

"दध्यङ् ह वा आथर्वणः" (श० ब्रा० १४।१।१।१८)

तौ होपनिन्ये । तौ यदोपनिन्ये । अमास्य शिरच्छित्वा अन्यत्रापनिदधतुः । अथाश्वस्य शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुः । (श० ब्रा० १.४।१।२४)

किं छिन्नस्य शिरसः पुनः प्रतिसन्धानेनोज्जीवनं ज्ञानविज्ञानशून्यानां कार्यं संभवति ? यदि साम्यसाधनाय तादात्विकवृत्तवेदनाय वेदमन्त्राणां प्रामाण्यमास्थीयते तदोक्तप्रगतिबोधकमन्त्राणां कथं न प्रामाण्यम् ? तस्माद् वैदिका ऋषयः प्रगतिशीला आधुनिका इव विज्ञानसम्पन्ना नासन्निति मुधैव कल्पना । तदेवं भारतीयमर्थशास्त्रं सर्वाङ्गपूर्णं सर्वहितकरं सर्वोपरि वर्वर्त्ति ।*

—क्रमशः

* वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालस्य द्वादश (१२) दीक्षान्तमहोत्सवावसरे विश्वविद्यालयेनायोजितायां गङ्गानाथझा-प्रवचनमालायां पूज्यपादैः विद्वन्मूर्धन्यैः अनन्तश्रीविभूषितैः स्वामिश्रीहरिहरानन्दसरस्वती (श्रीकरपात्र) महोदयैःप्रदत्तमिदं विशिष्टव्याख्यानम्—सम्पादकः ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

श्रीमद्भागवतदर्शनं पुरुषार्थश्च*

(निगमकल्पतरुः)

द्वितीयं प्रवचनम्

नमः परमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरन्दाय भक्तजनमानस-
निवासाय श्रीरामचन्द्राय ।

विश्वसर्गविसर्गादि नवलक्षणलक्षितम् ।
श्रीकृष्णाख्यं परं धाम जगद्धाम नमाम तत् ॥

वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि ।
यस्यास्ते हृदये संवित् तं नृसिंहमहं भजे ॥

निर्गुणं व्यापकं ब्रह्म निरञ्जनमजं परम् ।
लीलयानन्तकन्दर्पलावण्यं सुमनोहरम् ॥

स्वतन्त्रं सर्वगं शान्तं भक्तवश्यं गुणाकरम् ।
सर्वशक्तिनुमोऽनन्तं कौसल्यानन्दवर्धनम् ॥

निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥
(श्री० भा० १।१।३)

इति पद्योक्तरीत्या श्रीमद्भागवतस्य निगमकल्पतरो रसात्मकफलत्वात् सर्व-पुरुषार्थसारसर्वरससार-निर्गुण-सगुणब्रह्मपर्यवसायित्वेन तदभिन्नत्वमेव । सर्वशास्त्र-फलरूपमिदम्, अतः परमादरेण सेव्यमित्याह भगवान् बादरायणः—निगमो वेदः स एव कल्पतरुः, सर्वपुरुषार्थोपायत्वात्, तस्य फलं भागवतं नाम । तत्तु वैकुण्ठगतं नारदेनानीय मह्यं दत्तम् । मया च शुकमुखे निहितम् । तन्मुखाद् भुवि गलितम् । शिष्यप्रशिष्यादिरूपपल्लवपरम्परया शनैरखण्डमेवावतीर्णम्, न तूच्चनिपातेन स्फुटितम् । भविष्यमप्येतद्भूतवन्निर्दिष्टम्, अनागताख्यानेनैवास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तेः । श्रुतिस्मृतिषु वेदपूर्विकाया अर्थसृष्टेरुक्तत्वात् । तेनास्य भागवतस्य श्रीव्यासदेवात्

* वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य द्वादश (१२) दीक्षान्तमहोत्सवावसरे विश्वविद्यालये-नायोजितायां गङ्गानाथझा-प्रवचनमालायां पूज्यपादैः विद्वन्मूर्धन्यैः अनन्तश्रीविभूषितैः स्वामीश्रीहरिहरानन्दसरस्वती (श्रीकरपात्र) महोदयैः प्रदत्तेषु विशिष्टप्रवचनेषु द्वितीयमिदम्—सम्पादकः ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्राकट्यमेव, न व्यासकर्तृकत्वम् । तत्कल्पितत्वे तु लौकिकगाथावद् नास्य संसार-निस्तारकत्वं सेत्स्यति, तस्माद्वेदोपबृंहकस्य तत्सारभूतस्य भागवतस्यापि वेदवदेव नित्यत्वम् । केवलमानुपूर्वीपरिवर्तनराहित्यसाहित्याभ्यां वेदानां पुराणानाञ्च परस्परं वैलक्षण्यम् । एतस्मादेवामृतरूपेण द्रवेण संयुतम् । शुकतुण्डस्पृष्टं फलममृतमिव स्वादु भवतीति लोके प्रसिद्धम् । शुको मुनिः । अमृतं परमानन्दः । स एव द्रवो रसः । 'रसो वै सः', 'रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवति' इति श्रुतेः । अतो भो रसिकाः ! अहो भुवि गलितमिति अलभ्यलाभोक्तिः । इदं भागवतं फलं मुहुः पिबत ।

ननु फलं चोष्यते, न पीयते इति चेन्नात्र त्वगस्थ्यादेर्हेयांशस्याभावात्, रसतादात्म्येन फलस्य रसरूपत्वात् रसरूपस्य फलस्य पेयत्वसम्भवात् । एतच्च जीवन्मुक्तैरपि सेव्यत्वाद् मोक्षेऽपि पेयमिति न स्वर्गादिसुखवन्मुक्तैरुपेक्ष्यते—

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥

(श्री० भा० १।७।१०)

इति वचनात् ।

अयमभिप्रायः—आम्रादिबीजाङ्कुरशाखोपशाखापत्रपुष्पाद्यपेक्षया तत्फले तत्रापि पक्वे सौन्दर्यं माधुर्यञ्चातिशयं व्यज्यते । तत्रापि तृणादिजनितोष्मादिनैर-पेक्ष्येण स्वतः परिपक्वे पक्त्वा च स्वयं गलिते. तत्रापि शुकतुण्डसंस्पृष्टे फले निरति-शयमेव माधुर्यं व्यज्यते । कल्पतरुस्तु मनःप्रार्थितं लोकोत्तरमपि फलं राति । कल्प-तरोस्तु फलं ततोऽपि पत्रपुष्पाद्यपेक्षयातीव मधुरं भवति । निगमकल्पतरुस्तु प्राकृत-कल्पतर्वपेक्षयापि महामहिमवैभवः । नितरां गमयति चतुर्विधपुरुषार्थसाधनानीति निगमः । स च प्रमाणमूर्धन्यो वेदः । तादृशस्य निगमकल्पतरोः स्वतः परिपक्वं सद् गलितं शुकमुखस्पृष्टं भागवताख्यं फलं परममधुररसात्मकमेवेति मन्तव्यम् । लौकि-कोऽपि शुकोऽमृतमखोऽभिप्रेयते । ततस्तन्मुखं प्राप्य तत्तत्फलं विशेषतः स्वादु यथा भवति, तथैव ब्रह्मविद्वरिष्ठपरमभागवतवृन्दमहेन्द्रश्रीशुकदेवमुखसम्बद्धं किमुतेति ।

अत्र श्रीमज्जीवगोस्वाम्युद्धृतहयशीर्षपञ्चरात्रवचनानि—

द्रव्यतत्त्वं शृणु ब्रह्मन् प्रवक्ष्यामि समासतः ।
सर्वभोगप्रदा यत्र पादपाः कल्पपादपाः ॥

गन्धरूपं स्वादुरूपं द्रव्यं पुष्पादिकञ्च यत् ।
हेयांशानामभावाच्च रसरूपं भवेच्च तत् ॥

त्वग्बीजञ्चैव हेयांशं कठिनांशश्च यद्भवेत् ।
सर्वं तद्भौतिकं विद्धि नह्यभूतमयं हि तत् ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

श्रीमज्जीवगोस्वामिरीत्या निगमकल्पतरोः सर्वफलोत्पत्तिभुवः शाखोपशाखाभिर्वैकुण्ठमप्यध्यारूढस्य वेदरूपतरोर्यत्खलु रसरूपं भागवताख्यं फलं तदेव भुवि स्थितानामपि प्राप्तम् ।

श्रीमद्वल्लभाचार्यरीत्या व्यापकवैकुण्ठे प्रणवबीजो वेदतरुरस्ति। ततो वयासाख्यभगवदवतारे आदिनारायणावतारे वा सर्वजनाह्लादनार्थं मूर्तिभूतं देवतात्मकं तस्य फलमानीतम् । यथादित्यो देवमधु, यथा चास्माकं सारघं मधु, यथा च स्वर्गे कल्पवृक्षः, तथा वैकुण्ठेऽपि वेदैकसमधिगम्ये शब्दरसात्मकः कल्पवृक्षः । स च नितरां ब्रह्म गमयति, तेन निगमः । स च सर्वफलदानसमर्थत्वात् कल्पः स चासौ तरुः कल्पतरुः । अतिपक्वं फलं गलति (स्वयमेव पतति) । शब्दात्मके वृक्षे शब्दात्मकमेव फलं सर्ववेदार्थविचारे भगवद्धृदय एव फलितम् । निर्धारितार्थप्रतिपादकशब्दराशिः । अयमर्थो गोप्योऽपि भक्तचिन्तया परवशस्य भगवतो हृदयादागतमिति गलितम् ।

यथा गीताया भगवन्मुखपङ्कजनिःसृतत्वेऽपि वेदोपनिषन्मूलकत्वेनैव प्रामाण्यम्, न सर्वज्ञभगवदुक्तत्वेन, तथा सति बुद्धस्यापि भगवदवतारत्वेन तदुक्तेरपि प्रामाण्यापातात् । भगवत्सर्वज्ञतायास्तूपनिषद्धेनुदोग्धृत्वेनैवोपयोगः । वेदानान्तु भगवन्निःश्वसितत्वेन निःश्वासवदेव बुद्धिप्रयत्नविशेषनिरपेक्षत्वेनाकृत्रिमत्वात् पौरुषेयत्वेनैवापास्तसमस्तपुंदोषशङ्काकलङ्कत्वेन स्वतः प्रामाण्यमेव । तथैव श्रीमद्भागवतस्यापि निगमकल्पतरुफलत्वोक्त्या निगममूलकत्वेनैव प्रामाण्यं निगदव्याख्यातम् । अत एव—

वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठैः प्रबोधितम् ।
भक्तिज्ञानविरागाणां नोदतिष्ठत् त्रिकं तु यत् ।।

श्रीमद्भागवतालापात् तत्कथं बोधमेष्यति ।
तत्कथासु तु वेदार्थः श्लोके श्लोके पदे पदे ।।

(श्री० भा० मा० अ० २ श्लो० ६४-६५)

इति नारदप्रश्ने कुमारैरुक्तम्—

वेदोपनिषदां साराज्जाता भागवती कथा ।
अत्युत्तमा ततो भाति पृथग्भूता फलोन्नतिः ।।

आमूलाग्रं रसस्तिष्ठन्नास्ते न स्वदते यथा ।
सम्भूय स पृथग्भूतः फले विश्वमनोहरः ।।

यथा दुग्धे स्थितं सर्पिर्न स्वादायोपकल्पते ।
पृथग्भूतं हि तद्दिव्यं देवानां रसवर्धनम् ।।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इक्षूणामादिमध्यान्तं शर्करा व्याप्य तिष्ठति।
पृथग्भूता च सा मिष्टा तथा भागवती कथा॥
(श्री० भा० मा०, अ० २, श्लो० ६७-७०)

यथेक्षुसारभूताः शर्करासिता-कन्दादय इक्षुमूलका एव सन्तो वैलक्षण्यतारतम्योपेता भवन्ति, यथा वा दुग्धमूलकमेव दुग्धसारसर्वस्वं सर्पिरुत्कृष्टं भवति, तथैव वेदमूलकमेव वेदसारसर्वस्वभूतं श्रीमद्भागवतं वेदमूलकत्वेनैव प्रमाणतमं भवति।

इदमिह विशेषतोऽवधारणीयं यदैहिकामुष्मिकः सर्वोऽपि साध्यसाधनभावः प्रमाणमूलक एव प्रसिद्ध्यति। प्रमाणञ्च प्रमाकरणमेव। प्रमात्वञ्चानधिगताबाधितविषयज्ञानत्वमेव। वेदान्तरीत्या प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेऽपि संसारदशायामबाधितत्वस्याव्याहतत्वात्। प्रत्यक्षप्रमा चात्र चैतन्यमेव, तस्यैव स्वतोऽपरोक्षत्वात्। यद्यपि तस्यानादित्वेन न तत्करणत्वं चक्षुरादेः सङ्घटते, तथापि तदभिव्यञ्जिकाया अन्तःकरणवृत्तेश्चक्षुरादिजन्यत्वसम्भवेन वृत्तिविशिष्टचैतन्यस्य सादित्वोपपत्त्या चक्षुरादीनां तत्करणत्वे बाधाभावात्। मनसः सावयवत्वेन मध्यमपरिमाणस्य चक्षुरादिसन्निकर्षद्वारावरके तमस्यपनीते तडागोदकस्य कल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तत्तदाकारवच्चक्षुरादिप्रणालिकया घटादिविषयदेशमुपगतस्य तत्तदाकारतापत्तिः।

घटमठयोरिव विभाजकयोरुपाध्योरेकदेशस्थत्वेन विभेदाजनकत्वादुपहितयोरभेद एव। तथा च वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वमेव घटांशे घटज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वम्, विषयस्य तु प्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावत्वमेव प्रत्यक्षत्वम्। घटादेः स्वावच्छिन्नचैतन्येऽध्यस्ततया विषयचैतन्यसत्तैव घटादिसत्ता, अधिष्ठानसत्तातिरिक्ताया आरोपितसत्ताया अनङ्गीकारात्।

यथा प्रकाशः स्वतः प्रकाशते, तदन्यत्तु तत्संसर्गेण चैतन्यस्यासङ्गत्वेन तस्याध्यासिकसंसर्गमन्तरा नान्यः संसर्गः सम्भवतीति विषयस्य विषयावच्छिन्नचैतन्येनाध्यासिकसम्बन्धसत्त्वेऽपि न प्रमातृचैतन्येन तत्सम्बन्ध इति तत्संसर्गसाधनायैव चक्षुरादिव्यापारः। अन्तःकरणघटयोरेकदेशस्थत्वेनान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यरूपप्रमातृचैतन्येन विषयावच्छिन्नचैतन्यरूपप्रमेयचैतन्यस्यैक्यं भवति। तथा च विषयावच्छिन्नचैतन्याध्यस्तमपि घटादिकं प्रमातृचैतन्याध्यस्तं भवति। तावतैव विषयस्य प्रमातृचैतन्येनाध्यासिकसंसर्गत्वात् चैतन्येन घटादिविषयप्रकाशः सम्पद्यते।

अनुमित्यादिस्थले तु चक्षुराद्यसंसर्गेणान्तःकरणस्य वह्न्यादिदेशगमनाभावेन विषयान्तःकरणभेदाभावेन न प्रत्यक्षत्वम्, किन्तु व्याप्तिज्ञानादिजन्या परोक्षवृत्तिरेव जायते। सुखाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य नियमेनैकत्रास्थितोपाधिद्वयावच्छिन्नत्वान्नियमेनाहं सुखीत्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमेव।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

धर्माधर्मयोरन्तःकरणनिष्ठत्वेऽप्ययोग्यत्वादेव शब्दादिना तदाकारवृत्तौ जातायामपि न वृत्ति-तदवच्छिन्नचैतन्ययोरभेदः, योग्यत्वस्यापि विषयविशेषणात्। योग्यत्वायोग्यत्वयोस्तु फलबलकल्प्यस्वभावत्वस्यैव शरणत्वात्।

वर्तमानदशायां त्वं सुखीति वाक्यजन्यस्यापि ज्ञानस्य प्रत्यक्षतैव। अत एव 'दशमस्त्वमसि' इतिवत् 'तत्त्वमसि' इति महावाक्यजन्यस्याप्यहं ब्रह्मेति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमेव।

'रूपी घटः' इत्यत्र रूपाकारवृत्तिदशायां तत्र परिमाणसत्त्वेऽपि परिमाणाद्याकारवृत्त्यभावेन प्रमाणाद्याकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्याभेदाभावेन न तत्प्रत्यक्षता।

सांख्यादिदृष्टया प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणमिति व्युत्पत्त्या प्रमां प्रति करणत्वमेव प्रमाणलक्षणम्। 'असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया चित्तवृत्तिः' प्रमाणम्। बोधश्च पौरुषेयः। फलं प्रमा। एतेन संशयविपर्ययस्मृतिसाधनेषु नातिव्याप्तिः। चैतन्यप्रतिबिम्बविशिष्टबुद्धिवृत्तिः, वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं वा फलपदार्थः। स एव मुख्यप्रमापदवाच्यः। तत्करणत्वेन वृत्तेः प्रमाणत्वम्। वृत्तिकरणत्वेनेन्द्रियादीन्यपि प्रमाणपदवाच्यानि भवन्ति।

नैयायिकादिरीत्या त्विन्द्रियत्वेन रूपेणेन्द्रियजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्य, शाब्दे पदज्ञानस्य, स्मृतावनुभवस्य कारणत्वात् तत्र नाव्याप्तिः। इदञ्चेश्वरज्ञानसाधारणं लक्षणम्। पूर्वं तद् व्यावृत्तमेव। आलोके सति महत्त्वे सति उद्भूतरूपवत्त्वं चाक्षुषद्रव्यप्रत्यक्षे कारणम्। द्रव्यसमवेतरूपप्रत्यक्षे तु स्वाश्रयसमवायसम्बन्धेन द्रव्यसमवेतसमवेतरूपत्वादेः प्रत्यक्षे तु स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेनेति। एवं गन्धप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः, गन्धसमवेतस्य प्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणम्। शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः कारणम्, शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः कारणम्।

वेदान्तिरीत्या वृत्तिजननेऽप्येतेषां सम्बन्धानामुपयोगः। सांख्यदृष्टया प्रतिविषयाध्यवसायः प्रत्यक्षलक्षणम्। श्रीमद्भागवते त्वेकादशवृत्तयोऽङ्गीकृताः—

एकादशासन् मनसो हि वृत्तय आकूतयः पञ्च धियोऽभिमानः।
मात्राणि कर्माणि पुरञ्च तासां वदन्ति हैकादश वीर भूमीः॥
(५।११।९)

श्रोत्रादीनि दश, एकञ्च स्वयं मन इत्येकादशेन्द्रियाणि, तैरिन्द्रियैर्बहीरूपादिषु प्रवर्तमानस्यैकादशवृत्तयो भवन्ति। तदुक्तम्—

 एकादशेन्द्रियद्वारा स्युरेकादश वृत्तयः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तत्राकूतयः क्रियाकाराः पञ्च, धियो ज्ञानाकाराः पञ्च, अभिमानश्च, मात्राणि शब्दादयो विषयाः, विसर्गादीनि कर्माणि, पुरं शरीरम्, तासां वृत्तीनां भूमीर्विषयान् वदन्ति। वीरेति सम्बोधनम्।

अन्यत्र च श्रीमद्भागवतो जाग्रदादयोऽवस्था अपि बुद्धिवृत्तिरूपा एवोक्ताः—

जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तञ्च गुणतो बुद्धिवृत्तयः।
तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः॥
(श्री० भा० ११।१३।२७)

सत्त्वोद्रेके प्रमारूपा वृत्तयो भवन्ति। रजसा दोषैश्च संशयविपर्ययौ भवतः। तमसा निद्रारूपा वृत्तिर्जायते

दैवस्य फलाभिमुखस्य प्राक्तनकर्मणो दैवस्य देवसमूहस्य परमेश्वरस्य देहादेश्च सर्वकार्येष्विवात्रापि हेतुत्वम्।

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणञ्च पृथग्विधम्।
विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चमम्॥
(१८।१४)

इति श्रीमद्भगवद्गीतावचनात्।

ननु प्रत्यक्षेणैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ तदतिरिक्तानुमानादिप्रमाणोपगमो व्यर्थं एव, न च देहातिरिक्तात्मपरमात्मस्वर्गमोक्षादिसिद्ध्यर्थं तदुपगम इति वाच्यम्, तत्सिद्धेरेवासिद्धेः। न चानुमानादिसमुत्पत्तिसम्भवः यतो व्याप्तिपक्षधर्मताशालिलिङ्गमनुमितिकारणमित्यनुमानप्रामाण्यवादिभिरुपेयते। व्याप्तिश्चोपाधिविधुरसम्बन्ध एव। स च न चक्षुरादिवत्सत्तया हेतुत्वमुपगच्छति, किन्तु ज्ञाततयैव। न च तत्र प्रत्यक्षप्रसरस्तस्य वर्तमानगोचरत्वेन भूतभविष्यतोस्तदसम्भवात्। नाप्यनुमानं व्याप्तिज्ञानोपायः, तत्राप्येवमित्यनवस्थानात्। नापि शब्दस्तत्साधनम्, तस्यापि वृद्धव्यवहाररूपलिङ्गावगतिसापेक्षतया पूर्वोक्तदूषणग्रासात्। न च वचनमात्रविश्वासेन धूमवह्न्योरविनाभावनिश्चयः। न वा विविधदेशकालवर्तिधूमवह्निव्यक्तिज्ञानसम्भवः, तदभावे च कुतो व्याप्तिग्रहः, उपाध्यभावोऽपि दुर्बोधः। उपाधीनां प्रत्यक्षत्वनियमासम्भवेन प्रत्यक्षाणामुपाधीनामभावस्य प्रत्यक्षत्वेऽप्यप्रत्यक्षाणामुपाधीनामभावस्याप्रत्यक्षतयानुमानाद्यपेक्षायामुक्तदूषणानतिवृत्तेः। किञ्च, साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधिलक्षणमास्थीयते। तत्रोपाधिज्ञानार्थमपि साध्यव्यापकत्वज्ञानमपेक्षितम्, तदपि च व्याप्तिज्ञानाधीनमेवेति कुतो नान्योन्याश्रयतेति चेन्न, तादात्म्य-तदुत्पत्तिभ्यामविनाभावस्य सुज्ञानत्वात्। तदुक्तम्—

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्।
अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न न दर्शनात्॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु कार्यकारणभावेऽपि व्यभिचारशङ्का भवत्येवेति वाच्यम्, कारणं कार्यं व्यभिचारि स्यात् चेत्, तर्हि कारणं विना कार्यमुत्पद्येत। न च कारणमन्तरा कार्यमुत्पद्यते, दृष्टविरोधादिति व्यभिचारशङ्कानिवर्तकस्य तर्कस्य सत्त्वात्। तदेवाशङ्क्यं यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो न भवेयुः। अत्र तु भवत्येव व्याघातः। कार्यस्य कारणोत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः। कारणोपलम्भे सति कार्योपलम्भः। कारणानुपलम्भादनुपलम्भश्चेति धूमवह्न्योः कार्यकारणभावोपलम्भः।

एवमेव यदि निम्बो वृक्षत्वमतिपतेत्, तर्हि स्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः।

निम्बवृक्षयोस्तादात्म्यनिश्चयस्तु निम्बो वृक्ष इति सामानाधिकरण्यबलात्। न ह्यत्यन्ताभेदे तत्सम्भवति, पर्यायत्वेन यौगपद्येन, तयोः प्रयोगासम्भवात्। नाप्यत्यन्तभेदे गवाश्वयोरनुपलम्भात्। नैयायिकरीत्या तु सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूम इत्येवं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते। वह्नित्वेन सन्निकर्षेण वह्न्य इति सकलवह्निविषयकं ज्ञानं भवति, तेन व्याप्तिज्ञानं नासंभवमिति, अपि चानुमानं न प्रमाणमित्यत्र किमपि प्रमाणमस्ति न वा? नान्त्यः, प्रतिज्ञामात्रेण तदसिद्धेः। अनुमानप्रामाण्यं तु न वक्तुं शक्यते त्वया तदनभ्युपगमात्।

किञ्च, नानुमानं प्रमाणमिति वदता चार्वाकेण कथमन्यगता विप्रतिपत्तिः, प्रतिपित्सा, संशीतिर्विपरीतावगतिरनवगतिश्च प्रत्यक्षेणावगन्तुं शक्या? अनुमानन्तु तेन नाभ्युपगम्यते। अनवधृताज्ञानसंशय-विपर्ययस्तु यं कञ्चन प्रति प्रतिपादयितुं प्रवर्तमानः प्रमत्त एव स्यात्। मुखाकृत्या व्यवहारेण, वचनेन वा तदनुमानेऽनुमानप्रामाण्याभ्युपगम एव बलाच्छिरसि निपतितः।

एवमेव शब्दप्रामाण्याभ्युपगमोऽप्यावश्यकः।

शब्दस्य स्वतन्त्रप्रामाण्यम्

कैश्चिदुच्यते यत् "शब्दो नानुमानाद्भिद्यते, तदभिन्नविषयत्वात्, तदभिन्नसामग्रीसमन्वितत्वाच्च। उभयोरपि सामान्यगोचरत्वात् सम्बद्धार्थबोधकत्वाच्च समानतैव भवति। धूमस्येव सम्बद्धार्थबोधकत्वाच्छब्दस्यापि लिङ्गत्वमेव। यो हि शब्दो यत्रार्थे लोके दृश्यते, स तस्य वाचको भवति, यत्र तु न दृश्यते, न तद्वाचकः। यथा प्रत्यक्षेण धूमं दृष्ट्वा वह्निं प्रत्येति, तथैव शब्दं श्रुत्वा तदर्थं प्रत्येति। न च शब्दे दृष्टान्तानपेक्षत्वम्, अनुमाने तु तदपेक्षत्वमिति वैधर्म्यमिति वाच्यम्, अभ्यस्तविषये द्वयोरपि तन्निरपेक्षत्वात्। विवक्षायामेव शब्दः प्रमाणं न बाह्ये व्यभिचारात् इति, तन्मन्दम्, शब्दानुमानयोर्विषयादिभेदसिद्धेः। तथाहि—शब्दस्यार्थमात्रं विषयः, साध्यविशिष्टो धर्मस्त्वनुमानविषयः। तदुक्तं न्यायमञ्जरीकृता—विषयस्तावद्विसदृश एव पदलिङ्गयोः। तद्वन्मात्रं पदस्यार्थः, अनुमानं तु वाक्यार्थविषयम्,

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

'अग्निमान् पर्वतः' इति प्रतिपत्तेः। सामान्यगोचरत्वेन शब्दस्यानुमानत्वे तु प्रत्यक्षस्यापि सामान्यगोचरत्वेनानुमानापत्तिः स्यात्। सम्बद्धार्थप्रतिपत्तिहेतुतापि प्रत्यक्षे भवत्येवेति, तेनापि तत्त्वं स्यात्। न चाभिन्नसामग्रीत्वं पक्षधर्मतादिरूपत्रितयस्य शब्देऽसम्भवात्। नहि शब्दे पक्षधर्मता सम्भवति, कस्यचिद्धर्मिणस्तत्रासम्भवात्। न शब्दो धर्मी, तस्यैव च हेतुत्वे हेतोः प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वप्रसङ्गात्। न च शब्दत्वं हेतुः, तथाप्यनुपपत्तेः। शब्दस्य धर्मिणोऽर्थविशिष्टत्वे वह्निपर्वतयोरिव शब्दार्थयोरभिन्नदेशस्थत्वाभावेन धर्मधर्मिभावासम्भवः। न चार्थविशिष्टं शब्दं कश्चिदवैति। अर्थप्रत्यायनशक्तियुक्तत्वस्य साध्यत्वेऽपि नोपपत्तिः, शब्दस्यार्थावगत्यर्थमेव प्रयोगदर्शनेन शक्तिसिद्धये तदप्रयोगात्। अर्थप्रतीतिविशिष्टस्य साध्यत्वमपि न सम्भवति, असिद्धयार्थप्रतीत्या शब्दस्य तद्वत्त्वेऽतिप्रसङ्गः, तत्सिद्धावनुमानवैयर्थ्यम्। न चार्थप्रतीतिहेतुत्वादर्थस्यैव पक्षधर्मता सम्भवति, अन्योन्याश्रयात्। पक्षधर्मत्वसिद्धौ शब्दस्यार्थप्रतीतिहेतुत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च पक्षधर्मत्वसिद्धिः। तत्प्रतीतिहेतुत्वेन चार्थस्य तद्धर्मत्वे चक्षुरादेरपि पक्षधर्मतासिद्धेस्तदुत्पन्नापि प्रतीतिरनुमितिर्भवेत्।

देशे काले च शब्दार्थयोरननुगमान्नान्वयव्यतिरेकावपि सम्भवतः। न हि यत्र पिण्डखर्जूरादिशब्दस्तत्र पिण्डखर्जूराद्यर्थः सम्भवति। यथा यत्र धूमस्तत्राग्निः, न तथा देशकृतोऽन्वयः शब्दार्थयोः नापि कालकृतः, रावणादिशब्दानां वर्तमानत्वेऽपि तदर्थानामविद्यमानत्वात्। रावणादिव्यक्तिमन्तरा रावणादिजातेरपि विद्यमानता दुर्निरूपैव। यत्रार्थे शब्दो दृष्ट इतीदृगन्वयादिभिस्तु वाच्यवाचकभावनिर्णय एव। नैतावतास्यानुमानत्वम्, तथात्वे प्रत्यक्षस्यापि तदापत्तेः। 'घटसत्त्वे प्रत्यक्षत्वम्, तदभावे त्वप्रत्यक्षत्वम्' इत्यन्वयादेस्तत्रापि सत्त्वात्। सम्बन्धस्मृतिसंशयोपमानादिष्वपि नातिप्रसक्तिः। सम्बद्धार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वन्तु प्रत्यक्षादावतिव्याप्तम्।

शब्दो नानुमानम्, तद्भिन्नविषयत्वात्, तद्भिन्नसामग्रीकत्वाच्च प्रत्यक्षवत्। ऋष्यार्यम्लेच्छादिभिः शब्दस्य यथेष्टं नियुज्यमानस्याप्यर्थप्रतीतिहेतुत्वं दृश्यते। न तथा कृतकत्वं नित्यत्वसाधनाय धूमत्वादिकं वा जलादिसाधनाय नियुज्यमानं तत्प्रतीतिहेतुर्भवति।

शब्दो नानुमानम्, अनाप्ताप्रणीतत्वेनैवाव्यभिचारिज्ञानजनकत्वात्। कृतकत्वादिहेतोस्तु साध्यव्यभिचारिज्ञानेऽविनाभाव एव निमित्तं नानाप्ताप्रणीतत्वादिकम्। अस्मिन्नेव प्रसङ्गे न्यायदर्शने पूर्वपक्षः-"शब्दोऽनुमानम् अर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात्" (अ० २ आ० १।४९) इत्यत्रोक्तं शब्दोऽनुमानम् न प्रमाणान्तरम्, कस्मात्? शब्दार्थस्यानुमेयत्वात्। यथानुपलभ्यमानो लिङ्गी मितेन लिङ्गेन, पश्चादनुमीयते, तथैव मितेन शब्देन पश्चान्मीयतेऽनुपलभ्यमानोऽर्थ इत्यनुमानं शब्द उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वाच्च (५० तदेव)। यथाऽनुमानोपमानयोरन्यथाऽन्यथोप-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

लब्धिर्द्विप्रवृत्तिः, तथा शब्दानुमानयोर्द्विप्रकारोपलब्धिर्भवति संबन्धाच्च (५१) यथा सम्बद्धयोर्लिङ्गलिङ्गिनोरसम्बन्धप्रतीतौ लिङ्गोपलब्धौ लिङ्गिग्रहणम्, तथैव शब्दार्थयोः सम्बन्धप्रसिद्धौ शब्दोपलब्धेरर्थग्रहणम्। एवं पूर्वपक्षं प्रदर्श्य सिद्धान्ते शब्दस्य स्वतन्त्रप्रामाण्यमुक्तम्। आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थसंप्रत्ययः (५२)। स्वर्गः, अप्सरसः, उत्तराः कुरवः, सप्तद्वीपाः, समुद्रः (क्षीरसमुद्रादिः), लोकसन्निवेश इत्येवमादेरप्रत्यक्षस्यार्थस्य न शब्दमात्रात् प्रत्ययः, किं तर्ह्याप्तैरयमुक्तः शब्द इत्यतः संप्रत्ययः विपर्ययेण सम्प्रत्ययाभावान्न त्वेवमनुमानं सम्भवति। अत एवोपलब्धिप्रकारभेदोऽपि तयोः सिद्धयत्येव। उपलब्धिभेदसत्त्वादेव न तयोरैक्यम्। सूत्रार्थस्तु—आप्तस्य—भ्रमादिशून्यस्य य उपदेशः शब्दस्तत्र यत्सामर्थ्यम्, आकाङ्क्षायोग्यतादिमत्त्वं ततोऽर्थसंप्रत्ययः। तेन व्याप्तिनिरपेक्षादाकाङ्क्षादिज्ञानादर्थे संप्रत्ययः शाब्दबोधो भवति। शब्दादमुमर्थं प्रत्येमि, न त्वनुमिनोमीत्यनुव्यवसायात्। शब्दार्थयोः सङ्केतरूपसंबन्धसत्त्वेऽपि न प्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः। येनेन्द्रियेण शब्दो गृह्यते, न तेनार्थः। अतीन्द्रियोऽप्यर्थः शब्दस्य विषयो भवति, तयोः प्राप्तिलक्षणे सम्बन्धे गृह्यमाणे शब्दान्तिकेऽर्थः स्यादर्थान्तिकेवार्थः स्यादुभयं वोभयं स्यात्। न च शब्देन सहार्थस्य व्याप्तिसम्बन्धः, तथात्वे मोदकाग्न्यसिशब्दैर्मुखपूरणमुखदाहमुखपाटनानि स्युः शब्दस्य व्याप्यस्य सत्त्वेनान्नादेरर्थस्यापि सत्त्वात्। ननु शब्दार्थ व्यवस्थानादप्रतिषेधः (५४) शब्दादर्थप्रत्ययस्य व्यवस्थादर्शनादनुमीयते, अस्ति शब्दार्थसम्बन्धो व्यवस्थाकारणम्, कश्चिदेकः शब्दः कञ्चिदेवार्थं बोधयति न सर्वः सर्वम्। इत्थं सम्बन्धेऽङ्गीकृते तेन सम्बन्धेन व्याप्तिरावश्यकी स च सम्बन्धो न मुखपूरणादिनियामक इति चेन्न, शब्दार्थसम्बन्धस्य साङ्केतिकत्वेन व्याप्त्यप्रयोजकत्वात्।

तदाह—सामयिकत्वादर्थस्य (५५) शक्तिग्रहाधीनत्वात्, शक्तिरूपसम्बन्धेन न व्याप्तिः, तस्या वृत्तिनियामकसम्बन्धाधीनत्वात्। जातिविशेषे चानियमात् (५६) ऋष्यार्यम्लेच्छानां यथाकामं शब्दविनियोगोऽर्थप्रत्यायनाय प्रवर्त्तते, तेन सामयिकः सम्बन्धो न स्वाभाविकः। यथा तैजसप्रकाशस्य रूपप्रत्ययहेतुत्वं न जातिविशेषे व्यभिचरति, न तथात्र। आर्य्या यवशब्दाद् दीर्घशूकं प्रतियान्ति, म्लेच्छास्तु कङ्गुम्। नानाशक्तावपि यस्य यत्र शक्तिग्रहः तस्य तदर्थोपस्थितिः। तथा च सिद्धान्तेऽप्यर्थव्यवस्थोपपत्तिः।

तस्माच्छब्दस्य स्वतन्त्रमेव प्रामाण्यमव्याहतम्। शब्दमन्तरा मातापित्रादिज्ञानस्याप्यसम्भवात्। सर्वत्रैव मनुष्येषु दायविवाहादिप्रथा विद्यते। नानाविधिनिषेधा अपि तत्र तत्र दृश्यन्ते। न च पित्रादिज्ञानमन्तरा तन्निर्वाहः। तेन सर्वत्रैव शब्दप्रामाण्यव्यवस्था दृश्यते। किञ्च, पश्वाद्यपेक्षया मनुष्येषु धर्ममूलकमेव वैशिष्टयम्। धर्मज्ञानञ्च न शब्दमन्तरेति सर्वत्रैव शास्त्रप्रामाण्यमपि तदुक्तम्—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मतयो यत्र गच्छन्ति तत्र गच्छन्ति वानराः।
शास्त्राणि यत्र गच्छन्ति तत्र गच्छन्ति ते नराः॥ इति।

तत्रापि प्राकृताद्यपभ्रंशमयशब्दापेक्षया तत्प्रकृतिभूतसाधुसंस्कृतशब्दानां कोऽपि विलक्षणो माहात्म्यातिशयः, येषामधिकारिकर्तृकोच्चारणेनापि पुण्यजनिः; दोष-बाधविधुरस्य शब्दविशेषस्य कोऽपि माहात्म्यविशेषः सुख्यात एव। तदभ्यासे वाचां क्रियाफलाश्रयत्वं सम्पद्यते।

लौकिकानां हि साधूनामार्थं वागनुवर्तते।
ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति॥
(उ० रा० च० १।१०)

तेनैव कस्यचित् तपोधनस्य वाचैव नहुषस्य सर्पत्वम्, कस्यचित् सत्यव्रतस्य वाचैव नन्दिनस्तेनैव देहेन देवत्वं सम्पन्नमिति पौराणिकाः। 'नास्ति सत्यसमं तपः।'

अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम्।
अश्वमेधसहस्राच्च सत्यमेकं विशिष्यते॥

इति तन्माहात्म्योक्तिः सुस्फुटैव। मृषावादिनामपि सत्योक्तिराद्रियते, किमुत सत्यवादिना तथोक्तयः; सत्यव्रतानामृषीणां सुसिद्धानामृतसत्यनिष्ठानां देवानां देवदेवानामीश्वरस्य चोक्तयो दोषबाधवैधुर्यतारतम्येनोत्तरोत्तरं विशिष्यन्ते। तदपेक्षयापि स्वप्रकाशपरब्रह्मनिःश्वसितप्रायाणाम्, पुरुषमात्रबुद्धिप्रयत्ननिरपेक्षाणामपास्तसमस्तपुंदोषशङ्काकलङ्कपङ्कानाम्, तदीयनित्यानन्तज्ञानानुविद्धाकृत्रिमनित्यानन्तापौरुषेयशब्दराश्यात्मकमन्त्रब्राह्मणात्मकानां वेदानां सर्वातिशायी माहात्म्यातिशयस्तु सर्वत्र जागर्तितमाम्। येषामनुग्रहादेव धर्मब्रह्मादयोऽतीन्द्रिया अपि पदार्थाः करतलगतामलकायन्ते। तत एव स्वात्मावबोधनाय करुणावरुणालयस्याकारणकरुणस्य सर्वेश्वरस्यैव वेदात्मना विशिष्यावतरणं मन्यन्ते वैदिकाः—

वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रुम।
वेदस्य चेश्वरात्मत्वात् तत्र मुह्यन्ति सूरयः॥

इत्यादिव्यासोक्तेः।

तन्त्रागमपुराणन्यायसांख्ययोगमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गोपबृंहितविविधानवद्यविद्योद्गमस्थानभूतानां वेदानां सर्वार्थविद्योतित्वं निरुपचरितमेव। "वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे", "शब्द इति चेन्नातः प्रभावात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्", "शास्त्रयोनित्वात्" इति रीत्या विश्वस्रष्टृतत्सृष्टिप्रकाशकत्वेन वेदानामनितरसाधारणं माहात्म्यम्। "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" इत्यापस्तम्बादिभिस्तत्स्वरूपाववोधकं लक्षणं विहितम्। "अनुपलभ्यमानमूलान्तरत्वे सति महा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

जनपरिगृहीतवाक्यत्वं वेदत्वम्" इत्युदयनाचार्येणापि तल्लक्षितम्। "शब्दातिरिक्तं शब्दोपजीविप्रमाणातिरिक्तश्च यत्प्रमाणं तज्जन्यप्रमितिविषयानतिरिक्तार्थको यो यस्तदन्यत्वे सति आमुष्मिकसुखजनकोच्चारणकत्वे सति जन्यज्ञानाजन्यो यो प्रमाणशब्दस्तत्त्वं वेदत्वम्" इति च प्राचीनैस्तल्लक्षणमुक्तम्।

अत्र व्यासादिचाक्षुषादिप्रत्यक्षजन्ये दृष्टार्थके भारतायुर्वेदादिभागेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथमसत्यन्तम्। इत्थञ्च तदुभयातिरिक्तं प्रमाणं चक्षुरादिरेव तज्जन्यप्रमितिविषयार्थकतया तयोर्नातिव्याप्तिः। न च दृष्टार्थकवेदभागस्यापि लक्ष्यतया कथं तत्र लक्षणसमन्वय इति वाच्यम्, अत्रार्थपदस्य मुख्यतात्पर्यविषयपरत्वाद् मीमांसकनये विध्यर्थ एव मुख्यतात्पर्यविषयः। न्यायनयेऽपि "स्वार्थद्वारैव तात्पर्यम्, तस्य स्वर्गादिवद्विधौ" इति रीत्या विध्यर्थं एव तेषां मुख्यं तात्पर्यम्। अत एव सत्यन्तेऽनतिरिक्तेति। तथा च तेषां दृष्टार्थकत्वेऽपि नाव्याप्तिः। प्रमित्यविषयार्थकत्वमात्रोक्तावसंभव इति जन्यान्तं प्रमितिविशेषणम्। शब्दोपजीव्यतिरिक्तेन प्रमाणेन वेदात्मकशब्देन वेदार्थस्य प्रमापणात् शब्दातिरिक्तपदस्य प्रमाणविशेषणतया निवेशः। मन्त्रावयवभूतवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसत्यन्तम्। एवं स्तोभेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रमाणशब्दनिवेशः। मन्वादिस्मृतिभारताद्यदृष्टार्थकभागेष्वतिव्याप्तिवारणायाजन्य इत्यन्तम्। यद्यपि "अनन्ता वै वेदाः" इति श्रुत्यनुसारेण वेदा अनन्ता एव, तथापि एकत्रिंशदधिकशतोत्तरसहस्रशाखोपबृंहितो मन्त्रब्राह्मणात्मकोऽविच्छिन्नपारम्पर्येणाधीयमानोऽपौरुषेयः शब्दराशिरेव मानवबुद्धिगम्यो वेदः। गुरोर्मुखादनुश्रूयमाणत्वादेवान्वर्थकानुश्रवत्वमपि तस्य, "प्रमाणानां प्रामाण्यादेव हि प्रमेयसिद्धिः" इति नियमात्।

किञ्चित् प्रामाण्यस्वतस्त्वपरतस्त्वविचार आरभ्यते। दार्शनिकेषु मीमांसकधुरीणाः प्रामाण्यस्वतस्त्वमङ्गीकुर्वन्ति। तत्रार्थान्यथात्वमयथार्थत्वं वाप्रामाण्यम्, तद्विपरीतमर्थतथात्वं यथार्थत्वं वा प्रामाण्यम्। प्रथममन्यसापेक्षमितरत्तु स्वत एव। तत्र तत्त्वप्रदीपिकाकर्तॄणां चित्सुखाचार्याणामिदमभिमतम्— 'विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वमेव प्रमायाः स्वतस्त्वम्। न चेश्वरज्ञानेऽव्याप्तिः, तस्या जन्यत्वात्" इति वाच्यम्, तत्र विज्ञानसामग्रीजन्यत्वविशिष्टतदतिरिक्तसामग्रीजन्यत्वाभाववत्त्वस्य सत्त्वात्। अप्रमासु विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तसामग्रीजन्यत्वं भवति, तदत्यन्ताभाववत्त्वं प्रमासु भवति, अत एव नातिव्याप्तिरपि।

अप्रमातिरिक्तत्वेन हेतुना पटादाविव प्रमायामपि विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सत्यतिरिक्तजन्यत्वाभावस्य साधयितुं शक्यत्वेन न तदप्रामाणिकत्वमपि। न चात्र ज्ञातत्वानधिकरणत्वस्योपाधित्वम्, ईश्वरज्ञाने साध्याव्याप्तेः। नापि ज्ञानसामग्र्यजन्यत्वस्योपाधित्वम्, यज्ज्ञानसामग्रीजन्यं तत्त्वे (ज्ञानसामग्रीजन्यत्वे)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सत्यतिरिक्तजन्यप्रमाणवदिति व्यतिरेकव्याप्तावप्रमात्व स्यैवोपाधित्वात्। विज्ञानसामग्रीमात्रादेव प्रमोत्पत्तिसम्भवेन तदतिरिक्तस्य गुणस्य दोषाभावस्य वा हेतुत्वे गौरवप्रसङ्गो विपक्षे बाधकस्तर्कः। न च प्रमा विज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वात् परवदिति परतस्त्वप्रयोगोऽपि सम्भवत्येवेति वाच्यम्, प्रमादोषव्यतिरिक्तज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्या न भवति, ज्ञानत्वादप्रमावदिति सत्प्रतिपक्षसम्भवात्। न चाप्रमाज्ञाने तत्प्रसक्तिः, प्रयोजकाभावात्। दोषासहकृतज्ञानसामग्र्याः प्रमाप्रयोजकत्वेनाप्रमायां दोषसहकृततज्जन्यत्वेन तदसम्भवात्। न च तर्हि दोषाभावस्य प्रमात्वप्रयोजकत्वमिति वाच्यम्, अन्वयव्यतिरेकयोर्विरोध्य प्रमाप्रतिबन्धकत्वेनैवोपक्षीणत्वात्। न च संस्कारस्यानुभवनाशकत्वस्मृतिहेतुत्वयोर्दर्शनेन दोषाभावस्याप्यप्रमाप्रतिबन्धकत्वं प्रमाहेतुत्वञ्च किं न स्यादिति वाच्यम्, तत्र स्मृतेः कारणान्तरासम्भवेन तत्त्वेऽपि प्रकृते प्रमासामग्रीसत्त्वेन वैषम्यात्।

एवं प्रमाज्ञप्तिरपि विज्ञानज्ञापकसामग्रीत एव। नन्वेवं सति विज्ञानग्राहिसाक्षिमात्रग्राह्यत्वेन विज्ञान इव प्रमाणमप्रमाणं वेति संशयो न स्यादिति चेन्न; तादृक्प्रसङ्गस्य नैयायिकमतेऽपि तुल्यत्वात्। तथा हि "सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तम्, प्रकारे तु विपर्ययः" इति रीत्या धर्मिज्ञानस्य तत्तज्ज्ञानसमयस्फुरणस्यानुव्यवसायज्ञानस्य च नैयायिकैः स्वतःप्रामाण्यमभ्युपेयते। तत्र धर्मिज्ञानेऽनुव्यवसाये च तन्मतरीत्या स्फुरत्यपि बौद्धानामप्रमाणमेवेति विपर्यासा दृश्यते। एवं स्वतःप्रमाणत्वेनोरीकृतानुमित्यादौ लौकायतिकानां विप्रतिपत्तिर्दृश्यते। तत्र प्रतिभासपुष्कलकारणे सत्यपि प्रतिबन्धकादिसमवधानेन यथोपपत्तिः, तथैव प्रकृतेऽपि समाधानं सम्भवत्येव। न च तर्हि शुक्तिरजतादिबुद्धिष्वपि प्रामाण्यग्रहणप्रसङ्गः, कारणदोषावगमबाधबोधाभ्यां तदपनयनात्। न च तर्ह्यत्रापि दोषबाधाभावज्ञानस्य हेतुत्वापत्त्या परतःप्रामाणमेवेति वाच्यम्, दोषबाधबोधयोरनुदयमात्रे प्रामाण्यस्फुरणाङ्गीकारेण तददोषात्। तदभावावगमस्यापि प्रामाण्यस्फुरणहेतुत्वे तस्यापि प्रामाण्यावगमाय तत्तदभावावगमान्तराणामप्यपेक्षणीयत्वेनानवस्था।

प्रामाण्यपरतस्त्वानुमानमपि स्वप्रकाशत्वेनाभिमतेषु धर्मिज्ञानानुव्यवसायादिषु व्यभिचारित्वादकिञ्चित्करतरम्। न चैतत् सर्वमनभ्युपगमपराहतम्, वार्त्तिकतात्पर्ये प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्ताविति भाष्यव्याख्यानावसरे वाचस्पतिमिश्रैरुक्तत्वात्। तथाहि विमतं ज्ञानमर्थाव्यभिचारि, समर्थप्रवृत्त्युपपादकत्वात्। यदि पुनरेवं नाभविष्यन्न समर्थां प्रवृत्तिमकरिष्यत्, यथा प्रमाणाभासमिति व्यतिरेकि, अन्वयव्यतिरेकि वा अनुमानस्य स्वतःप्रमाणतया अन्वयस्यापि सम्भवात्। तथा चानुमानस्य तु परितो निरस्तसमस्तविभ्रमाशङ्कस्य स्वत एव प्रामाण्यम्, अनुमेयाव्यभिचारिलिङ्गसम-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

त्वात्, सत्प्रतिपक्षसाधनत्वाच्च। तथाहि—'प्रमात्वं विज्ञानग्राहकसामग्रीमात्रग्राह्यम्, अप्रमामात्रवृत्तित्वानधिकरणत्वे सति ज्ञानैकवृत्तिजातित्वात्, ज्ञानत्ववत्'' इति।

ननु प्रमात्वं न जातिः सम्भवति, साक्षात्कारित्वेन तस्य परापरभावासम्भवात्। प्रमात्वस्य साक्षात्कारित्वव्याप्यत्वे तद्रहितेषु परोक्षेषु अनुमानादिषु प्रमात्वाभावभावप्रसङ्गः। यदि च साक्षात्कारित्वं प्रमात्वान्तरजातिभेदः, तर्हि प्रमात्वरहितेषु विभ्रमेषु साक्षात्कारित्वं न स्यात्। तदेव प्रमात्वस्य स्वतस्त्वं सम्भवति. न चापरोक्षभ्रमेषु साक्षात्कारित्वं नास्ति। तस्मात् परापरभावशून्ययोरेकत्र वृत्तौ साङ्कर्येण प्रमात्वं न जातिः, प्रमात्वं यदि जातिः, तदा 'सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तम्, प्रकारे तु विपर्ययः'' इति परिभाषैव परिलुप्येत। 'इदं राजतम्' इत्येकस्यैव ज्ञानस्य धर्मिणि प्रमात्वम्, इतरांशेऽप्रमात्वमिति जातिसाङ्कर्यप्रसङ्ग इति चेत् मैवम्; साक्षात्कारित्वस्य रजतादिविभ्रमावृत्तित्वात्। न च कथं तर्हि साक्षात्कारित्वव्यवहारः? इन्द्रियसम्प्रयोगजन्यतोपाधिमात्रेण तद्व्यवहारोपपत्तेः। धर्म्यंशे प्रमात्वव्यवहारोऽप्यबाधितानुभूतित्वोपाधिनिबन्धनतयाप्युपपद्यते। न चैवं तर्हि सर्वत्रैवोपाधिहेतुक एवास्तु प्रमात्वव्यवहारः किं जातिकल्पनयेति वाच्यम्; 'गौर्गौः' इति व्यवहारस्येव प्रमा प्रमेत्यबाधितव्यवहारस्य जातिमन्तरानुपपत्तेः उपाधिमादाय जातिप्रत्याख्यानस्य गोत्वादिष्वपि तुल्यत्वात्। तस्माद् यत्र जातिबाधको न प्रसरति, तत्र जातिरन्यत्रोपाधिरित्येव विभागो युक्तः। तस्मान्न पूर्वोक्तहेतोर्विशेष्यासिद्धिः। विपक्षे चानवस्थाप्रसङ्गो बाधकस्तर्कः। न च निलीनस्यैव प्रमाणस्यार्थे व्यवहारजनकत्वोपपत्त्या नानवस्थेति वाच्यम्; तथात्वनिश्चायकप्रमाणानुदये तदस्तित्वस्यैव निश्चेतुमशक्यत्वात्। ननु ज्ञानस्य स्वतः स्फुरणं भवतु तत्प्रामाण्यं तद्गतगुणत्वादिवदन्यत एवावगम्यतामिति चेन्न, तस्यादित एव प्रमाणत्वेनास्फुरणे तद्विषये निःशङ्कप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। न हि ज्ञानमात्रेण प्रवृत्तिः सम्भवति, मरुमरीचिकादौ सत्यपि विज्ञाने तदप्रामाण्यनिश्चये प्रवृत्त्यदर्शनात्।

न चाप्रामाण्यास्फुरणे प्रामाण्यप्रत्ययमन्तरापि ज्ञानमात्रात् कुतो न प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, प्रामाण्याप्रामाण्योरुभयोरस्फुरणे संशयात् प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। अस्ति चानभ्यासदशायां नवबनस्थलीस्थितेषु फलितसहकारादिषु तत्फलप्रेप्सोर्निःशङ्कप्रवृत्तिः पारलौकिकफलसाधनेषु निःशङ्कप्रवृत्तिर्नैयायिकादिभिः प्रामाण्यनिश्चयपरतन्त्रैवोपेयते। न च कृष्यादौ संशयेऽपि प्रवृत्तिर्भवतीति वाच्यम्, तत्र निःशङ्कप्रवृत्तेरभावात्। तस्मात् प्रामाण्यनिश्चयाधीनैव प्रवृत्तिरुपेतव्या, अन्यथा प्रामाण्यानिश्चयान्निवृत्तिरपि सम्भवत्येव। तस्मात् पूर्वोक्तप्रवृत्तिसिद्धये स्वत एव प्रामाण्यं प्रमाणानामनिच्छताप्यङ्गीकार्यम्। अत एव फलेऽपि स्वतस्त्वमेव ज्ञेयाभिव्यक्तिलक्षणस्य फलस्य ज्ञानमात्रादेव सिद्धेः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तस्मात् बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।

अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोह्यते ।
द्वावेव निन्दितौ लोके निराशङ्कातिशङ्किनौ ॥

एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः ।
अर्थ्यते तावदेकं यः स्वतःप्रामाण्यमश्नुते ॥

उत्प्रेक्ष्यते हि यो मोहादजातमपि बाधकम् ।
स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेत् ॥

अत्रेदमाकूतम्—नैयायिकादयस्तु वेदस्येश्वरप्रणीतत्वेनेश्वरस्य चाप्तत्वेन प्रामाण्यमभ्युपयान्ति, परमन्यैस्तु स्वातन्त्र्याद् वेदे प्रामाण्यमेव नास्तीत्युच्यते। प्रत्यक्षाद्यगतार्थत्वात् स्वर्गयागादिसम्बन्धविषया चोदना बुद्धादिवाक्यवन्मृषा, आप्ताप्रणीतत्वेन बालोन्मत्तादिवाक्यवच्चाप्रामाण्यं वेदस्योच्यते। वाक्यत्वेनापि हेतुना पुरुषोक्तिवद् नराधीनप्रामाण्यायाश्चोदनाया अपि वक्तृगुणाधीनत्वेन प्रामाण्यम् पुरुषदोषेण चाप्रामाण्यम्। प्रत्ययोत्पादकत्वेऽपि यथा बुद्धादिवाक्यानां प्रामाण्यं नास्ति, तथैव वेदवाक्यस्यापि प्रामाण्यं नास्तीति।

स्वतोऽसतामसाध्यत्वेन द्वयमपि स्वत एवेति साङ्ख्याः। नैयायिकादयस्तु प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्ज्ञानं साधारण्यान्न किञ्चिद् निर्धारयितुं शक्नोतीति गुणवता दोषवता च कारणेनोत्पन्नस्य यथार्थस्वरूपं प्रामाण्यम्, अयथार्थस्वरूपमप्रामाण्यञ्च निर्णीयते। प्रामाण्यमप्रामाण्यञ्च स्वत एवेति पक्षो न क्षोदक्षमः विरोधात्। ज्ञानोत्पत्तिवेलायामेव प्रमाण्यमप्रामाण्यञ्च निर्णेतव्यम्। तच्चाशक्यम्; तद्द्वयमपि परत इत्यपि न सम्भवति, ज्ञानस्य स्वतो निःस्वभावत्वापत्तेः। अतो यथैकस्य ज्ञानस्य कारणान्तरानपेक्षस्य स्वत एव प्रामाण्यमप्रामाण्यञ्चात्यन्तविपरीतत्वाद् न सम्भवति, तथैव ज्ञानस्य निःस्वभावत्वापत्त्या तद्द्वयमपि परत इत्यपि नोपपद्यते, एकस्य हि विरुद्धरूपासम्भवात्। विज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रामाण्यमप्रामाण्यञ्च स्यात् तदा त्वविरोध एव। तथापि यदि ज्ञानत्वातिरिक्तं किञ्चिच्चिह्नं भवेत्, तदा त्वीदृशं प्रमाणमीदृशमप्रमाणमिति व्यवस्था सम्भवति, न तदभावेऽपि। तदधीननिरूपणत्वे तु प्रामाण्याप्रामाण्ये परतस्त्वमेव, न स्वतस्त्वम्। अतो बौद्धैः प्रमाणानां स्वाभाविकमप्रमाणत्वम्, परापेक्षञ्च प्रमाणत्वमुपेयते। अप्रामाण्यमवस्तुत्वाद् न कारणदोषादिकमपेक्षते, प्रामाण्यन्तु वस्तुत्वात् कारणगुणादिकमपेक्षत एव। यदि प्रामाण्यं स्वाभाविकमप्रामाण्यमेव परापेक्षं भवेत्, तदा तु स्वप्नादिबोधेऽपि प्रामाण्यमापत्स्यते। बौद्धपक्षे तु कारणाभावात् स्वप्नादिज्ञानस्य नास्ति प्रामाण्यम्। पक्षेऽस्मिन्न वस्तुनोऽप्रामाण्यस्य हेतुमत्त्वप्रसङ्गोऽपि न भविष्यति, इन्द्रियादिगुणाः प्रामाण्यस्य कारणम्। तदभावादप्रामाण्यम्। गुणाभावस्तु द्विधा भवति। शुक्तिरजतादिसंवेदने सत्त्वेऽपी-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न्द्रियाणां दुष्टत्वाद् दोषनिराकृतत्वाद् गुणानामभावः। स्वप्नादिज्ञानहेतूनामिन्द्रियादीनामन्यतरस्याप्यभावाद् आश्रयाभावाद् गुणाभावः। दोषनिराकृतगुणत्वेन शुक्तिरजतादिज्ञानस्याप्रामाण्यदर्शनाद् दोषस्याप्रामाण्यकारणत्वभ्रम एव। विद्यमानेनार्थेनेन्द्रियाणां सन्निकर्षात् पुरुषस्य प्रत्यक्षबुद्धिर्जायते। धर्मस्य च भाव्यत्वेनाविद्यमानत्वाद् विद्यमानोपलम्भनस्य प्रत्यक्षस्य धर्मे न प्रामाण्यम्, चोदनायाः शब्दात्मकत्वात्; शब्दस्य चात्यन्तासत्यप्यर्थेऽतीतानागतादौ ज्ञानजनकत्वेनापि विद्यमानेऽपि धर्मे शब्दस्य बोधकत्वमव्याहतम्। द्रव्यगुणक्रियादीनां धर्मत्वं यद्यपि संस्थापितमेव, तथापि श्रेयःसाधनत्वेन रूपेण द्रव्यगुणादीनां धर्मता। तस्मान्नेन्द्रियगोचरो धर्मः। लोके प्रमाणान्तरदृष्टमेवार्थं शब्दो बोधयति। तथा चाधिगन्तृत्वेन स्मृतिवदप्रामाण्यमेव तस्य सत्यपि ज्ञाने प्रतिभादेर्यथा प्रामाण्यं नास्ति, तथैवासम्भावितप्रमाणान्तरमूलकत्वेन वेदस्य नास्त्येव प्रामाण्यम्।

तद्रीत्या दोषाद् गुणाभावो विज्ञायते। गुणाभावाच्च प्रामाण्यमनवगम्यमानं स्वाभाविकस्याप्रामाण्यस्य नापवादकं भवति तथा चानपोदिता अप्रमाणतैवावतिष्ठते। तस्माद्धेतुशुद्धिरेव ज्ञानप्रामाण्यकारणम्। हेतुशुद्धिविरहेष्व स्वाभाविकमप्रामाण्यम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषस्याप्रामाण्यकारणत्वं नास्ति कारणाभावहेतुकेऽज्ञानेऽप्रामाण्यस्य दोषानधीनत्वात्, संशयाज्ञानविपर्ययैरप्रामाण्यस्य त्रैविध्याभ्युपगमात्। एवं ज्ञानस्य गुणापेक्षत्वेन प्रामाण्ये पुरुषशुद्ध्यधीनमेव शब्दस्य प्रामाण्यमायाति। वेदस्यापौरुषेयत्वे निराश्रयत्वेन शुद्ध्यभावः। पौरुषेयत्वे चातीन्द्रियार्थे पुरुषस्य शुद्ध्यसम्भवः। ततो वेदस्याप्रामाण्यमेव स्वतो द्वयमित्यस्य पक्षस्य साङ्कर्यादेव प्रामाण्यानिर्णयादप्रामाण्यमेव परतो द्वयमित्यत्रापि गुणाभावादेवाप्रामाण्यम्।

मीमांसकास्तु सर्वप्रामाणानां स्वत एव प्रामाण्यमभ्युपगच्छन्ति। 'नासतो विद्यते भावः' इति रीत्या स्वतोऽसतः साधनसहस्रैरपि सत्त्वासम्भवात्। तथा च यदि ज्ञानस्य स्वविषयतथात्वावबोधने शक्तिर्न भवेत्, तदा नान्येनापि तत्सम्भवः। तथात्वे च कस्यचिदर्थावधारणासम्भवेन जगदान्ध्यप्रसङ्गो यदुच्यते गुणावधारणात्प्रामाण्यावधारणमिति तन्न; गुणावधारणस्याप्यन्यायत्तत्त्वात्, तदनुपलम्भाच्च। न च वैमल्यमेव गुण इति वाच्यम्, तस्य दोषाभावरूपत्वात्, तस्य चापौरुषेये वेदेऽपि सम्भवाच्च। तथा च गुणाधीनेऽपि प्रामाण्ये न क्षतिः।

ननु गुणनिमित्तमेव ज्ञानस्य यथार्थविषयत्वमिति कारणभूतगुणावगमेन विषयस्य तथात्वमवगम्यते। ज्ञानस्य विषयतथात्वमेव हि प्रामाण्यमिति चेन्न; गुणनिमित्तस्य यथार्थत्वे गुणरहिताद् दोषसहिताच्च चक्षुरादेः पीतशङ्खादिज्ञाने उपजाते शङ्खांशेऽप्ययथार्थत्वापातात्। न चेष्टापत्तिः, शङ्खांशे बाधाभावेन यथार्थत्वाभ्युपगमात्। यदि च स्वकारणनिमित्तमेव ज्ञानस्य यथार्थत्वं तद्दोषनिमित्तञ्च ज्ञानस्याय-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

थार्थत्वम्; तदा तु पीतशङ्खादिज्ञानस्य स्वकारणतः सत्यविषयत्वम्, तद्दोषतश्चा-सत्यविषयत्वमित्यदोषः।

वस्तुतस्तु सर्वेऽपि भावाः स्वरूपप्राप्त्यै स्वहेतुमपेक्षन्ते। घटो मृच्चक्रादिकं स्वरूपावाप्त्या एवापेक्षते नोदकाहरणादौ। तथैव ज्ञानमपि स्वोद्भूत्यै एव गुणवदितरद्वा हेतुमपेक्षते, न तु स्वकार्यविषयतथात्वावधारणे। यदि ज्ञानमुपजातमपि स्वविषयतथात्वनिर्धारणाय गुणावधारणमपेक्षेत, तदा तस्यापि प्रमाणान्तरापेक्षापातः। गुणावधारणस्य प्रामाण्येऽनिर्धारिते सन्दिग्धप्रामाण्यस्य तस्यासत्समत्वात्। तत्प्रामाण्यनिर्धारकस्य ज्ञानस्याप्येवं स्वप्रामाण्याय प्रमाणान्तरापेक्षेत्यनवस्थैव स्यात्। स्वतःप्रमाणत्वे तु नैवं दोषः। न च स्वतःप्रामाण्यपक्षेऽप्यपवादकदोषाभावग्रहणे भविष्ये भविष्यत्येवानवस्थेति वाच्यम्; ज्ञायमानानामेव दोषाणां प्रामाण्यविघातकत्वेन तदज्ञानादेव प्रामाण्यापवादकस्य मिथ्यात्वस्य निवृत्त्या तदर्थं दोषाभावस्यानपेक्षणात् तदज्ञानस्य चायत्नसिद्धत्वाद् बाधकज्ञानादिभिरवगतेनाप्रामाण्येन तु तदपोद्येत। तदुक्तम्—

> तस्माद् बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता।
> अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानादपोद्यते ॥

नन्वप्रामाण्यमवस्तुत्वान्न दोषजन्यमिति चेन्न, संशयविपर्ययाज्ञानभेदेनाप्रामाण्यस्य त्रैविध्येनाद्ययोर्द्वयोरपि वस्तुरूपत्वात्। तथा च दोषान्वयव्यतिरेकानुविधानाद् दोषनिमित्तमेव ज्ञानस्यायथार्थत्वम्। अर्थान्यथात्वज्ञानेन दोषेण वा तथात्वावबोधकत्वरूपं ज्ञानस्य स्वतः प्राप्तं प्रामाण्यमपोद्यते। अज्ञाने तु दोषाणां व्यापारो नापेक्षितः, ज्ञानकारणाभावादेव बौद्धानामिवास्माकमपि तत्सिद्धेः।

ननु प्रामाण्यवदप्रामाण्यस्यापि परतस्त्वे कथं नानवस्थेति चेन्न, गुणज्ञानवद् दोषेषु तदप्रसङ्गात्। न परायत्तत्वमात्रेणानवस्था भवति, सजातीयापेक्षायामेव तत्प्रसङ्गात्। यदि प्रमाणान्तरायत्तप्रामाण्यवद् अप्रमाणान्तरायत्तमप्रमाण्यं स्यात्, तदा स्यादेवानवस्था। न चाप्रामाण्यमप्रामाणान्तरापेक्षम्, भूतार्थान्यथात्वदोषज्ञानाधीनत्वात्। तस्य प्रामाण्यञ्च स्वत एवेति क्व अनवस्था ? यत्र शुक्तिरजतादौ 'नेदं रजतम्' इत्यर्थान्यथात्वज्ञानं जायते, तत्र त्वर्थान्यथात्वरूपा अप्रमाणता शीघ्रगस्यै-वेति नानवस्थाशङ्कापि, तदपवादात्मनस्तस्य तद्बाधमन्तरानुत्पत्तेः। पूर्वं तु परस्याजातत्वात् तदबाधित्वैव जायते। तदुक्तम्—

> पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते।
> परस्यानन्यथोत्पादान्न त्वबाधेन सम्भवः ॥

एतेन रजतज्ञानस्य ज्यायसः कनीयसा 'नेदं रजतम्' इति ज्ञानेन कथं बाधः, ज्यायसः कनीयस एव बाधौचित्यादित्यपास्तम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अनपेक्षितस्य ज्यायस्त्वं बाध्यत्वे हेतुः, न बाधकत्वे इत्युक्तमेव ।

पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् ।
अन्योऽन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् ॥

ततश्चात्र पूर्वस्य निरपेक्षत्वेऽपि पूर्वाबाधेनोत्पत्तिमेवानासादयतोत्तरेणेत्युक्तावस्थायामेवार्थान्यथात्वरूपाप्रामाण्यबोधनाद् लाघवमेव ।

नन्वेवं समानविषयेणार्थान्यथात्वज्ञानेन पूर्वस्य बाधेऽपि दोषज्ञानेन तु भिन्नविषयेण कथं पीतशङ्खज्ञानं बाध्यते ? यतोऽत्र पीतशङ्खज्ञानं शङ्खे पीतिमानमवगमयति, दोषज्ञानन्तु नेत्रे पित्तदोषमिति वाच्यम् । दुष्टकारणबोधे विषयभेदेन तादृशलाघवाभावेऽपि कारणदोषावगमप्रणाल्या आर्थिकतुल्यताप्राप्त्या गोदोहनेन चमसस्येव बाधोपपत्तेः । यथा "गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्" इति पुरुषार्थेनापि गोदोहनेन क्रत्वर्थस्यापि चमसस्यार्थिकतुल्यविषयतया भवति बाधा, द्वयोरपि प्रणयनद्वारत्वात् । गोदोहने तत्साधने चमसस्यार्थान्निवृत्तिर्भवति, एवमत्रापि ।

यद्यपि पित्तज्ञानं पित्तं गृह्णाति, पित्तञ्च श्वेते पीतभ्रमस्य कारणतयावगते चक्षुषि दृश्यमानं स्वकार्यस्य पीतज्ञानस्य भ्रान्तत्वमवगमयति । भ्रान्तत्वेन चार्थान्यथात्वमिति बाधसिद्धिः तथापि नायमुत्सर्गो यदाद्यस्य द्वितीयेन बाधः । किन्तु द्वितीये बाधज्ञाने यदि तृतीयं बाधकज्ञानं दोषान्तरज्ञानञ्च न भवेत्, तदैवैषा गतिः; तदुद्भवे तु द्वितीयस्य मिथ्यात्वादाद्यस्यैव तद्बाधकत्वेन प्रामाण्यम् ।

न चैवं तृतीयज्ञानाधीनमाद्यस्य प्रामाण्यमिति परायत्तमेव प्रामाण्यमिति वाच्यम् । तस्योत्पत्तित एवार्थमवबोधयतः स्वत एव प्रामाण्यात् । द्वितीयेन दोषज्ञानेन तदपवादप्रसक्तः । तृतीयेन द्वितीये बाधिते सत्यज्ञातदोषत्वादनपवाद एव ।

ननु यथाऽऽद्यस्य द्वितीयेन दोषोऽवगतः तस्यापि तृतीयेन, यथा तृतीयस्याप्यन्येन दोषावगमसंभवान्न क्वचिदाश्वास इति चेन्न, भावानवबोधात् । तथाहि— यदा जाग्रद्दशायां स्वस्थेन्द्रियमनस्कस्य स्फीतप्रकाशमध्यवर्तिसन्निहितघटज्ञाने लोकप्रसिद्धमिथ्यात्वहेतवो दोषा नानुभूयन्ते, तदा दोषाशङ्काया अभावाद् अप्रामाण्यशङ्कापि न भवत्येव । यादृग्विधेषु ह्यप्रामाण्यसंभवः, तत्रैव दोषाशङ्का, न सर्वत्र ।

न हि ज्ञानत्वमात्रेण संशयः, तस्य साधारणधर्मादिनिश्चयाधीनत्वात् । तस्मादवश्यं कानिचिद् ज्ञानान्यप्रमाणान्येवोत्पद्यन्ते, यत्र दूरत्वादिदोषसम्भवादप्रामाण्यशङ्का, तत्रापि प्रत्यासत्तिगमनादिनाऽन्यतरपदार्थनिर्णयाद् नातिदूरगमनम् । तृतीयज्ञाने यदि दोषो न संभावितः, ततस्तत्रवधिरेव निर्णयः । यदि सम्भावितस्ततस्तन्निराकरणप्रयत्नेन चतुर्थज्ञानावसानो निर्णयः, नाधिकज्ञानापेक्षा ।

तृतीयेन चतुर्थेन वा द्वितीयस्य तृतीयस्य वा बाधे आद्यस्य द्वितीयस्य वा यस्यैव प्रामाण्यं समर्थ्यते, तस्य स्वाभाविकं प्रामाण्यमनपोहितं भवति । इतरदपवादादप्रमाणमिति नानवस्था । तदुक्तम्—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः।
प्रार्थ्यते तावतैवैकं स्वतःप्रामाण्यमश्नुते ॥

तत्र शब्दे वक्त्रधीन एव दोषोद्भवः क्वचिद् गुणवद्वक्तृकत्वेन दोषाभावश्च। वेदस्य चापौरुषेयत्वात् पुरुषाभावेन निराश्रयत्वाद् दोषाभावेनानपोहितं स्वतः-प्रामाण्यमेव।

न च वक्तृगुणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् शब्दस्य गुणाधीनमेव प्रामाण्य-मिति तदभावेन वेदस्याप्रामाण्यमेवेति वाच्यम् प्रमाणानां परायत्तप्रामाण्यस्य निराकृतत्वेन प्रामाण्यस्वतस्त्वसाधनात्, अन्वयव्यतिरेकयोश्च दोषाभावेन गतार्थ-त्वाच्च प्रमाणभूतपौरुषेयवचस्सु न केवलं गुणा दृष्टाः, किन्तु दोषाभावोऽपि दृष्टः, दोषाभावनिबन्धनत्वेन प्रामाण्यस्य वेदेऽपि सुलभत्वात्।

न चैवमपि प्रामाण्यपरतस्त्वमेवायातम्, तस्यापवादाभाव एवोपयोगित्वात्। गुणेभ्यो दोषाभावादप्रामाण्यद्वयाभावः, ततश्चानपोहितं स्वतः प्रामाण्यमेव तिष्ठति। यत्र साक्षाद्विपरीतबोधकज्ञानादर्थान्यथात्वमवगम्यते। यत्र च दोषज्ञानेनोभयत्रापि ज्ञानस्यायथार्थत्वे दोषा एव कारणम्, दोषाभावेन तद्द्वयासत्त्वेनोत्सर्गस्यानपवाद एव सिद्ध्यति। अपवादाभावे प्रत्ययोत्पत्तिहेतुत्वात् प्रत्यक्षादिवत् पौरुषेयवाक्य-स्यापि प्रामाण्यं प्राप्तम्, तन्नापनीयते। एवं पौरुषेयवाक्यस्यापि स्वतः प्रामाण्ये सिद्धेऽपौरुषेये वेदे तु सुतरां स्वतः प्रामाण्यम्।

ननु दोषाभावस्य गुणाधीनत्वे पुनरपि सैव स्थितिरिति चेन्न; प्रामाण्याव-धारणे गुणानां ज्ञायमानत्वेन कारणत्वेऽनवस्थासम्भवेऽपि दोषाभावस्य सत्तामात्रेणो-पकारित्वेन तदसम्भवात्। गुणनिराकृतदोषा औत्सर्गिकं प्रामाण्यं नोपघ्नन्तीति क्वानवस्थावकाशः ? वेदे तु वक्त्रभावादपवादनिर्मुक्तिस्ततोऽपि लघीयसी, तेन तत्रापवादशङ्कापि नोदेति।

एवं लोकेऽपि शब्दप्रामाण्यस्य वक्त्रपेक्षाभावेन वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं कर्तृ-कल्पनमनावश्यकम्। शक्यादिवदप्रामाण्ये कल्पयितव्ये एव कर्तृकल्पना युक्ता। यच्चोक्तमाप्ताप्रणीतत्वेन, वालोन्मत्तादिवाक्यवदप्रामाण्यमेवेति चेन्न; प्रामाण्य-स्वतस्त्वसिद्धेः। न च तर्हि पौरुषेयेऽपि वाक्ये प्रमाणान्तरापेक्षानपेक्षणीयेति वाच्यम्, तथात्वेऽप्रमाणमूलतया दुष्टमूलत्वेन प्रामाण्यापवादापातात्। वेदे त्वपौरुषेयत्वेना-प्रमाणमूलत्वाशङ्काया अभावेन तदयोगात्। वेदे प्रमाणान्तरमूलाभावो भूषणमेव, न दूषणम् प्रमाणान्तरविषयत्वेनानधिगतगन्तृत्वाभावेनानुवादकत्वापत्तेः।

ननु प्रत्यक्षादीनां पौरुषेयवाक्यानाञ्च प्रमाणान्तरसंवादनिबन्धनमेव प्रामाण्यम्, अतो वेदस्यापि तथात्वमेवेति चेन्न, प्रमाणान्तरसङ्गतिरूपसंवादस्य प्रामाण्यविरोधित्वेन तद्धेतुत्वानुपपत्तेः। यत्रैकस्मिन्नर्थेऽनेकप्रमाणसन्निपातः, तत्र

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तेषामन्योन्यनिरपेक्षार्थावबोधहेतुत्वेन तुल्यानामेव प्रामाण्यम्, न समुच्चितानाम्। अतः प्रमाणान्तरमूलत्वेनानुवादत्वापत्त्या नो संवादाधीनं प्रामाण्यम्।

ननु चैकमेव वस्तु दूराद् दृष्ट्वापि पुनः प्रमित्सयैव प्रत्यासीदन्तो दृश्यन्ते। तदेतत्पूर्वस्य नैरपेक्ष्ये नोपपद्यते। अतः संवादापेक्षमेव प्रामाण्यमिति चेन्न, अप्रमितिविशेषप्रमित्सयैव प्रत्यासत्त्युपपत्तेः। तदुक्तम्—

यत्रापि स्यात् परिच्छेदः प्रमाणैरुत्तरैः पुनः।
नूनं तत्रापि पूर्वेण सोऽर्थो नावधृतस्तथा॥

यदि ह्युत्तरोत्तरप्रमाणसंवादेन पूर्वपूर्वप्रमाणानां प्रामाण्यं भवेत्, तदानवस्थानाद् न क्वचिद् व्यवस्था स्यात्।

ननु च विषयज्ञानस्यार्थक्रियाज्ञानाधीनं प्रामाण्यम्, तच्च स्वत एवेति नानवस्था। तदुक्तं धर्मकीर्तिना—"प्रमाणमविसंवादिज्ञानमर्थक्रियास्थितिः"।

नैयायिकैरप्युक्तम् "प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणम्"। फलज्ञानं न परीक्ष्यते, पिपासोस्तोयज्ञानेन प्रवृत्तिः, ततस्तोयप्राप्तिः; प्राप्तस्य पानम्, पानेन पिपासोपशान्तिः। सा च न परीक्ष्यते, अपरीक्षितस्यापि फलस्येष्टत्वादिति चेन्न, विषयज्ञानार्थक्रियाज्ञानयोर्विशेषाभावात्। तथा च यद्येकस्य स्वतः प्रामाण्यम्, तर्हि विषयज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यमेकः प्रद्वेषः। किञ्च यदि संवादाधीनं प्रामाण्यं भवेत्, तदा श्रोत्रजन्यबुद्धेरप्रामाण्यमेव स्यात्, प्रमाणान्तरासङ्गतेः। यद्यन्येन श्रोत्रजन्यज्ञानेन संवादसिद्धिः, तर्हि तादृशसंवादस्तु वेदेऽपि सम्भवत्येव, शतकृत्वः समुच्चरणजन्यनानाज्ञानानां संवादसंभवात् साधनान्तरजन्यबुद्धिसंवादाभावस्तूभयत्र समान एव। तथा च गुणसंवादार्थक्रियाज्ञानादीनामपेक्षाभावात् स्वतः एव प्रामाण्यं ज्ञानस्य।

यत्तूक्तं क्वचिदाप्ताप्रणीतस्य वाक्यस्य प्रामाण्यं न दृष्टमिति वेदस्यापि तत्कथमिति, तन्न; अनुमानसाध्ये विषय एव दृष्टान्तापेक्षत्वेऽपि प्रामाण्यस्यानुमानानपेक्षत्वेन दृष्टान्तानपेक्षणात्। प्रामाण्यस्यानुमानापेक्षत्वे तस्याप्येवं तस्याऽप्येवमित्यनवस्था प्रसज्येत। प्रामाण्यस्यानुमानसाध्यत्वे सर्वेषामपि प्रमाणानां प्रामाण्यस्य तथात्वापत्तेश्च।

ननु प्रामाण्यस्यान्यानपेक्षत्वे स्वतस्त्वे च प्रत्यक्षादिप्रमाणमुत्पद्यमानमेव प्रमाणमित्येव गृह्येत। न च तत्तदात्मानं गृह्णाति। न चागृहीतप्रामाण्येन व्यवहारसिद्धिरिति चेन्न; आत्मग्रहणमन्तरैव सत्तामात्रेण स्वकार्यक्षमत्वात्, प्रमाणेनार्थप्रतिपत्तावन्यानपेक्षणात्। तन्मात्रनिबन्धनस्य व्यवहारस्यापि तत एव निष्पत्तेश्च। नैरपेक्ष्येण कृतकार्यस्य त्वसत्यां जिज्ञासायां पश्चात् प्रत्ययान्तरैरवबोधात्। ज्ञानस्य

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ज्ञायमानत्वं न तत्प्रामाण्योपयोगि। कथं तदज्ञाने तत्प्रामाण्यग्रहणमिति चेत्, इत्थम्—न हि ज्ञानसंबंधित्वेन प्रामाण्यं गृह्यते, किन्तु विषये तथात्वमेव तद्वि-ज्ञानस्य प्रामाण्यम्। विषयतथात्वनिबन्धनाद् ज्ञाने प्रमाणबुद्धिशब्दयोः। तच्चा-ज्ञातादेव ज्ञानात् स्वत एव गृहीतमित्यनर्थकं प्रमाणान्तरम्। अप्रमाणं तु न स्वीय-मप्रामाण्यं स्वतो गमयति, तस्यापि स्वरूपेणैव स्वानुरूपार्थग्राहकत्वात्। रजतज्ञानं हि शुक्तिशकलं रजतमित्येव गृह्णाति। न पुनर्नेदं रजतमिति, तेनाप्रमाणज्ञानमपि स्वतःप्रामाण्यमेवात्मनोऽविद्यमानमपि गृह्णत् तन्निबन्धनं तद्व्यवहारमपि प्रवर्तयति। अत एव तत्राप्रामाण्यग्रहणाय व्यवहारनिवृत्तये च परापेक्षास्त्येव। यतोऽर्थान्यथात्व-रूपमप्रामाण्यं ज्ञानस्यार्थतथात्ववद् न स्वतो गृह्यते।

नन्वेवं वेदस्यापि परत एवाप्रामाण्यमनुमानादिभिरर्थान्यथात्वबोधसम्भवा-दिति चेन्न, अर्थान्यथात्वकारणदोषबुद्धेरेवाप्रामाण्यकारणत्वेन तदतिरिक्तानुमाना-दीनामनपेक्षणात्। न च तद्बुद्धेः प्रामाण्याय कारणान्तरापेक्षा, बुद्धेः प्रामाण्यस्व-तस्त्व प्रतिपादितत्वात्। यत्रापि ज्ञानमिथ्यात्वं परेभ्योऽवगम्यते, तत्र पूर्वोक्तकारण-द्वयमेव वक्तव्यम्। न यत्किञ्चित्साधर्म्यमात्रम्। न चानुमानेन चोदनादिवेदार्था-न्यथाभावः परिकल्पयितुं शक्यते। अनुमानस्यागमविरुद्धत्वेनाभासमानयोगक्षेम-त्वात्। न चानुमानेन बाधादागमस्यैव मिथ्यात्वमिति वाच्यम्, अन्योन्याश्रयदोष-प्रसङ्गात्। तथाहि—सिद्धे मिथ्यात्वेऽनुमानम्; तस्मिश्च सति बाधात् मिथ्यात्व-मित्यन्योन्याश्रयः। न च यथाऽनुमानादन्यद्बाधकं नास्ति, तथैवागमादन्यत्, साधक-मपि आगमार्थस्य नास्तीति कथं वेदार्थसद्भावोऽपीति वाच्यम्, भावानवबोधात्। नानुमानसद्भावमङ्गीकृत्यैव बाधकान्तराभावादागमार्थमिथ्यात्वासिद्धिरुच्यते, किन्त्वनुमानमेव नोदेतीत्युच्यते। साधकस्त्वागमो विद्यत एव।

न चैकेन मानेन गृहीतस्यान्यैरगृहीतत्वेनाभावो भवति। तथात्वे रसनादि-गृहीतानां नेत्राद्यगृहीतत्वे रसादीनामभावापत्तेः। तदुक्तम्—

न चान्यैरग्रहेऽर्थस्य स्यादभावो रसादिवत्।
तेषां जिह्वादिभिर्यस्मान्नियमो ग्रहणेऽस्ति हि॥

ननु चोदनाप्रामाण्यं सिद्धमिति कुतस्त्योऽनुमानबाध इति, तन्न; त्वन्मते चोदनाप्रामाण्यासिद्धापि वैदिकानां तत्सिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात्। तवापि वेदादसंदिग्धा-विपर्यस्तार्थबुद्धेर्निष्पन्नत्वेन प्रामाण्यसिद्धेरभावाच्च। द्वेषादसिद्धयुक्त्याऽपि न तद-प्रामाण्यम्। न चात्मेच्छाद्वेषादिभिरप्रामाण्यं वक्तुं युक्तम्; अग्निदाहादिदुःखप्रत्य-क्षस्याप्रामाण्यापादनासंभवात्। अभिलषितस्य ज्ञानस्याभिलाषविषयत्वमात्रेण प्रामाण्यानुपपत्तेश्च। तस्मादालोकवद् वेदेन सर्वसाधारण्येन संदिग्धाविपर्यस्तार्थाव-बोधजननात् स्वाभाविकमेव प्रामाण्यम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यदुक्तम् 'वेदार्थो दुर्बोधः, लोके प्रमाणान्तरपरिच्छेद्यत्वाद्वाक्यार्थस्य तदवगमोपायत्वं शब्दानां योजयितुं शक्यते। वेदार्थस्त्वतीन्द्रियः। न च रागादिमतां तद्दर्शनकौशलमस्ति। अत एव तद्दर्शिनां वृद्धव्यवहारादिना व्युत्पत्तिरपि न सम्भवति। न च वेदे "वृद्धिरादैच्" इति पाणिनिरिव हस्तः, करः, पाणिरिति, अभिधानमालाकार इव एषोऽस्य मामकस्य शब्दस्यार्थं इत्युपदेशोऽस्ति।

तदुक्तं धर्मकीर्तिना—

स्वयं रागादिमानर्थं वेत्ति चेत्तस्य नान्यतः।
न वेदयति वेदोऽपि वेदार्थस्य कुतो गतिः॥

यदि निगमनिरुक्तव्याकरणवशेन तदर्थकल्पना क्रियते, तर्हि नानामतित्वादुपदेश्यानामनेकार्थत्वाच्च। नाम्नामुपसर्गनिपातानाञ्च न नियतः कश्चनार्थः अन्यथा तत्कल्पनासम्भवाच्च। तदप्युक्तं तेनैव 'तेनाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इति श्रुतौ खादेच्छ्वमांसमित्येष नार्थं इत्यत्र का प्रमा? इति, तदपि तुच्छम्। य एव लौकिकाः शब्दास्तदर्थाश्च त एव वैदिकाः शब्दास्तदर्थाश्चेति। सिद्धान्तानभिज्ञानात्। तथाहि नाभिनवाः केचन वैदिकाः शब्दाः, वाक्यरचनामात्रं तु वेदे भिद्यते। वेदश्च तदर्थाश्च तदवगमश्च तदुपायश्च तदनुष्ठानञ्च नाद्यत्वे प्रवृत्तानि, किन्तु मीमांसकानां मते तान्यनादीनि नैयायिकादीनां मते तु सर्गात्प्रभृति प्रवृत्तानि, कस्तेष्वद्य पर्यनुयोगावसरः? तेन पूर्वोक्तपारम्पर्यसहकृतेषु निरुक्तव्याकरणमीमांसादिशास्त्रेषु सत्सु कुतो वेदार्थावगमे विप्रतिपत्तिरपि?

रागादिमानपि 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इति वाक्यादग्निहोत्राख्यं कर्म स्वर्गसाधनमिति जानात्येव। द्वेषादपि नान्यथार्थं प्रत्येतुं कश्चनापि शक्नोति। धर्मकीर्तिना तु 'खादेच्छवमांसम्' इत्याद्यपभाषणेन वेदनिन्दैव कृता। तत्पातकेनैव चीनादिदेशीयेषु बौद्धेषु श्वमांसाशित्वं ज्ञातमिति। तस्मात्—

शक्तिग्रहादिभिस्तैस्तैर्बोधोपायैः सुनिश्चितैः।
लोके यथा तथा वेदे शब्दार्थावगतिः सदा॥
रागादिमानपि प्राज्ञः शब्दार्थं वेद निश्चितम्।
द्वेषादपि विरुद्धार्थं न कर्तुं प्रभवेत् ततः॥
पारम्पर्यसमायातमर्थं त्यक्त्वा प्रमादतः।
वेदनिन्दा कृता तेन बौद्धास्ते कुक्कुरादिनः॥
पारम्पर्यसमुच्छित्त्या ह्यन्यथार्थप्रसाधनम्।
यदीष्टं प्रभवेत् तेषां बुद्धमन्त्रोऽपि गालिदः॥

यदपि च यदि रागादिराहित्येन जैमिन्यादीनां वेदार्थज्ञता 'तदा बुद्धादीनां रागादिराहित्येन सर्वज्ञता किं न स्यात्? यदि बुद्धादिषु रागादिराहित्यं न सम्भ-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

वति तदा जैमिन्यादिषु तत्कथं सम्भाव्येत ? तदपि न रागादिसत्त्वेऽपि वेदार्थज्ञत्वसम्भवात् । न हि रागादयःकम्बला दिवदावरका विज्ञानस्य, किन्तु तदाक्षिप्तमना विविधविषयतृष्णापरिप्लुतो न शक्नोति भावयितुमिति भावनादरमात्र एव रागादिविरहोपयोगः । वेदार्थज्ञानस्य वेदप्रमाणमूलत्वेन सम्भवेऽपि सर्वज्ञानस्य प्रमणाभावान्न सम्भवः । शब्दार्थज्ञानाय शब्द एवापेक्षितः न भावनादिः अन्यथा भावनाविधिज्ञानायापि भावनापेक्षायामन्योन्याश्रयादयो दोषा अपरिहार्या एव स्युः । तेन रागादिमतोऽतीन्द्रियेऽर्थे प्रत्यक्षासम्भवेऽपि वाक्यार्थज्ञाने बाधासम्भवात् । संभवत्येव वेदार्थज्ञानम् ।

मन्त्राणामिव ब्राह्मणभागस्यापि बेदत्बमुक्तमेव; न च श्रीदयानन्दानुयायिभिस्तस्यावेदत्वमुच्यत इति वाच्यम्; कात्यायनभिन्नैः ऋषिभिर्वेदसंज्ञाया अस्वीकृतत्वादिति तदाचार्यस्वामिदयानन्दोक्तिविरोधात् । एतद्रीत्या कात्यायनमहर्षिणा ब्राह्मणानां वेदत्वमङ्गीक्रियते । तदुक्तिस्तु न सङ्गता, ब्राह्मणानां वेदत्वबोधकवचनान्तराणामभावेऽपि परमाप्तस्य श्रौतसूत्रकारस्य कात्यायनस्य वचनमेव तत्र पर्याप्तम् । यदि सम्भवेदार्षवचनेन केनचिदस्य विरोधः, तर्हि विचारायावकाशः स्यादपि । न हि कस्यचित् स्वकपोलकल्पनया वरमाप्तस्य ऋषेर्वचने अप्रामाण्यमारोपयितुं शक्यम् । अनेकेषां महर्षीणामधोनिर्दिष्टवचनैः मन्त्राणां ब्राह्मणानां च वेदत्वं प्रमीयते ।

"मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" इति वचनं बौधायनगृह्यसूत्रे (२।६।३), बौधायनधर्मसूत्रे (२।६।७), आपस्तम्बश्रौतसूत्रे (२४।१।३१), सत्याषाढश्रौतसूत्रे (१।१।७), कात्यायनपरिशिष्टप्रतिज्ञासूत्रे (२) च समायाति । एवं पारस्करगृह्यसूत्रे "वेदं च समाप्य स्नायात्" इत्यत्र "विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदः" इत्युक्तम् । अत्र विधेयो मन्त्रः, विधिस्तर्कश्च ब्राह्मणम् । एवमृग्वेदीये कौशिकगृह्यसूत्रे "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदशब्दः" (३।१२।२३), अथर्ववेदीये कौशिकसूत्रे च "आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च" इत्युक्तम् । एवं शुक्लयजुर्वेदीये प्रातिशाख्ये 'स्वरसंस्कारयोश्छन्दसि नियमः" (१।१।२) इति सूत्रे उक्तम् ब्राह्मणेऽपि स्वरविधानाद् ब्राह्मणभागस्य मन्त्रत्वम् । प्रातिशाख्यप्रतिज्ञासूत्रे "ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वरौ" (८) इति सूत्रेण ब्राह्मणेऽपि स्वरविधानाद् ब्राह्मणानां वेदत्वमुक्तम् ।

सायणेनापि "मन्त्रब्राह्मणत्वं तावद्वेदस्यादुष्टं लक्षणम्" इति वदता मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदत्वमङ्गीकृतम् । षड्गुरुशिष्येऽपि उक्तम्—"मन्त्रब्राह्मणयोराहुर्वेदशब्दं महर्षयः" इति । कौटल्येनापि ब्राह्मणानामाम्नायत्वमङ्गीकृतम् । शुक्रनीतावपि उक्तम्—"मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनाम प्रोक्तमृगादिषु" (४।२७१) । पूर्वमीमांसायामुक्तम्—"तच्चोदकेषु मन्त्राख्या" (२।१।३२), "शेषे ब्राह्मणशब्दः" (२।१।३३) इति । अत्र शेषे मन्त्रभागादवशिष्टे वेदैकदेशे ब्राह्मणशब्द इत्युक्तम् । उभयोर्वेदत्वा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नङ्गीकारे शेषशब्दस्य वैयर्थ्यम् । अत्र अङ्गार्थे शेषशब्दं व्याचक्षाणानां मते "शेषे यजुःशब्दः". इति सूत्रानुसारं यजुर्मन्त्रणामपि मन्त्रत्वाभावः प्रसज्येत । 'विधिमन्त्रयोरे कार्थ्यमैकशब्द्यात्' (पूर्वमीमांसादर्शने २।१।३०) इत्यत्र विधिर्ब्राह्मणम्, तेन विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यं सिद्धम् । 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" (१।२।१) इत्यत्र आम्नायशब्देन मन्त्रब्राह्मणात्मकः सम्पूर्णवेदराशिरेव गृहीतः । "शेषे ब्राह्मणशब्दः" (२।१।३३) इति जैमिनिसूत्रभाष्ये शास्त्रतात्पर्यविदां शबरस्वामिनामपि अयमेवार्थोऽभिप्रेतः । भट्टपादेन कुमारिलेनापि तन्त्रवार्त्तिके 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" उक्तम् । "वेदशब्देन ऋग्यजुःसामानि ब्राह्मणसहितानीत्युच्यन्ते" इति मेधातिथिः । "वेदोऽखिलो धर्ममूलम्" इत्यत्र ब्राह्मणानां वेदत्वप्रतिपादनार्थं अखिलेति विशेषणम् । मनुस्मृतेर्वचनान्तराण्यपि ब्राह्मणानां वेदत्वं प्रमापयन्ति-यथा ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।

इत्यत्र ब्राह्मणेष्वेव धर्मप्रतिपादनात् श्रुतिशब्देन तान्येव गृह्यन्ते, विधिरूपब्राह्मणेनैव यागादिरूपो धर्मो बुद्ध्यते । तथैव--

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥

इत्यत्र 'कृत्स्न'शब्दस्यापि मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोर्वेदत्वबोधने तात्पर्यम् ।

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।
सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

इति च :

कोषाणामपि प्रचुरतरप्रमाणमत्र उपलभामहे । तथा हि मेदिनीकोषे—"ब्राह्मणो ब्रह्मजातौ स्याद् वेदभागे नपुंसकम्" इति । अमरकोषे—"श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः" इति । विश्वकोषे—"श्रुतिः क्षेत्रे तथाम्नाये वार्तायां श्रौतकर्मणि" इति ।

"जन्माद्यस्य यतः" इति सूत्रेण ब्रह्मलक्षणं ब्रुवाणो भगवान् वादरायणः "शास्त्रयोनित्वात्" इति सूत्रेण शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मप्रतिपादयत्पूर्वसूत्रद्वारा विचारणीयम् "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि ब्राह्मणवाक्यमेव 'शास्त्रं'पदेन विवक्षति । एवमेतेन सिद्ध्यति यत् पूर्वपक्षिणो विचारो निराधारोऽसङ्गतश्चेति ।

तत्र बहुधा भिन्ना एकशतमध्वर्य्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, नवधाथर्वणो वेद इत्यादिमहाभाष्यरीत्या एकत्रिंशदुत्तरैकादशशतशाखात्मका मानवग्राह्या वेदा भवन्ति । एकैकस्यां मन्त्राः, ब्रह्मणानि, आरण्यकान्युपनिषदः, अन्ये चावान्तरा भेदा भवन्ति । एतद्विरुद्धान्या कल्पना चतस्रः संहिता

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एव वेदाः, अन्यास्तु शाखाः, न वेदा इत्यादयो निर्मूलाः प्रमाणहीना एव। तदभिमतानां शाकली-माध्यन्दिनी-कौथुमीशौनकीसंहितानामपि शाखात्वाविशेषात्।

तत्रापि महाभाष्यकारीयोद्धरणरीत्या "शन्नो देवीरभिष्टये" इति मन्त्रोऽथर्ववेदप्रतीकत्वेनोद्धृतः।

दयानन्दीयैस्तु—तस्य पिप्पलादशाखास्थस्यादिममन्त्रस्य न वेदत्वं सिद्धयति, तैः शौनकीसंहिताया एव वेदत्वोपगमात्।

"तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः" (गो० सू० २।१।५७) इत्यत्र अनृतादिदोषैर्वेदानामप्रामाण्यमाशङ्कितम्। तत्रोदाहरणानि ब्राह्मणवाक्यान्येव वात्स्यायनमहर्षिणोद्धृतानि ब्राह्मणानामवेदत्वे तत्कथं सङ्गच्छते ?

तथाहि—"पुत्रकामः पुत्रेष्टचा यजेत" इति नेष्टौ संस्थितायां पुत्रजन्म दृश्यते। दृष्टार्थस्य वाक्यस्यानृतत्वाददृष्टार्थमपि वाक्यम्। "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्याद्यनृतं ज्ञायते। विहितव्याघातात् - 'उदिते होतव्यम्', "अनुदिते होतव्यम्, 'समयाध्युषिते होतव्यम्' इति विधाय, विहितं व्याहन्ति। श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति, शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति, श्यावशबलावस्याहुतिमभ्यवहरतः यः समयाध्युषिते जुहोति, पुनरुक्तदोषात् 'त्रिः प्रथमाम्, त्रिरुत्तमाम्' पुनरुक्तदोषो भवति।

"न कर्मकर्त्तृसाधनवैगुण्यात्" (५८) इत्युत्तरसूत्रेणानृतदोषपरिहारेण वेदप्रामाण्यं साधितम्। तत्र कर्मणः पुत्रेष्टिलक्षणायाः क्रियाया अयथाविधित्वादिवैगुण्यात् कर्त्तुरविद्वत्त्वादिवैगुण्यात्। साधनस्य हविरादेरप्रोक्षितत्वादिवैगुण्यात् फलाभावोपपत्तिरुक्ता।

"अभ्युपेत्य कालभेदे वचनात्" (५९) इति व्याघातदोषो निराकृतः। येन यजमानेन उदितादिषु यः पक्षो गृहीतः, तेन स एव पालनीयः, तदतिक्रमे दोषबोधनाय पूर्वोक्तदोषकथनं विधिश्लेषे निन्दावचनमिति न व्याघातः।

"अनुवादोपपत्तेश्च" (६) इति पुनरुक्तदोषः परिहृतः। एकादशसामधेनीनां प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभिधाने हि पञ्चदशत्वं भवति। 'इममहं भ्रातृव्यं पञ्चदशावरेण वाग्वज्रेण च बाधे योऽस्मान् द्वेष्टि यञ्च वयं द्विष्मः" इत्यनुवादस्य प्रयोजनवत्त्वेन पौनरुक्त्यस्य सार्थक्यात्। तत्रैव 'विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात्" (६२) सूत्रे विधिवादानुवादभेदेन ब्राह्मणभेद उक्तः। "विधिविधायकः" (६३) स्तुतिः, निन्दा, परकृतिः, पुराकल्प इत्यर्थवादः।

स्तुतिः—'सर्वजिता वै देवा सर्वमजयन् सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयति'।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

निन्दा—"स वा एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाऽन्येन यजते गर्त्ते पतत्ययमेवैतज्जीर्य्यते वा प्रमीयते" इति।

परकृतिः—"हुत्वा वपामेवाग्रेऽभिधारयन्ति- अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधारयन्ति। अग्नेः प्राणाः पृषदाज्यस्तोममित्येवाभिदधति।"

ऐतिह्यसमाचरितो विधिः पुराकल्पः—"तस्माद्वा एतेन ब्राह्मणा बहिष्पवमानं सामस्तोममस्तौषन् योने यज्ञं प्रतनवामहे" इत्येवमादि। अत्र ब्राह्मणभागस्य वेदत्वेनैव बिभागादिवर्णनम्।

यदुक्तम्—'द्वितीया ब्राह्मणे" (२।३।६० पा० सू०); "चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि" २।३।६२); "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु" (४।३।१०५) इत्यादिसूत्रेषु छन्दोब्राह्मणयोर्भेददर्शनेन ब्राह्मणस्य छन्दोऽभिन्नतैव, तयोरैक्ये तु "द्वितीया ब्राह्मणे" इत्यस्माद् ब्राह्मणपदानुवृत्तौ "चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि" इत्यत्र छन्दसीति व्यर्थमेव स्यादिति तन्न, केवलमन्त्रभागस्येव ब्रह्मणस्यापि वेदैकभागत्वेन संपूर्णवेदत्वाभावात्। तथाह्युक्तसूत्रेण ब्राह्मणमात्रे द्वितीया विधीयते, न सर्वत्र। "वेदे गामस्य तदहः सभायां दीव्येषुः" इति तदुदाहरणम्। ब्राह्मणस्य सम्पूर्णवेदत्वे तु "दिवस्तदर्थस्य" (२।३।५६) इति सूत्रेण द्वितीयां बाधित्वा षष्ठी स्यात्, तस्मान्मन्त्रवद् ब्राह्मणमपि वेदैकदेश एव।

श्रुति-छन्दोनिगमाम्नायशब्दास्तु मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य सम्पूर्णवेदस्य बोधकाः। "चतुर्थ्यंय वहुलं छन्दसि" इति सूत्रेण तु सम्पूर्णे वेदे चतुर्थ्यर्थे षष्ठी भवति। तेनैवास्योदाहरणद्वयमुपात्तम्। "पुरुषमृगश्चन्द्रमसे" इति मन्त्रभागस्य "या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वं" इति च ब्राह्मणभागस्य, तेनोभयोर्ग्रहणार्थयुक्तमेव छन्दोग्रहणम्; अन्यथा "मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्" (३।२।७१) "अवे यजः" (३।२।७२) "विजुपे छन्दसि" (३।२।७३) इत्यत्र मन्त्रे इत्यनुवृत्त्या कार्यनिर्वाहे छन्दोग्रहणं व्यर्थं स्यात्। मन्त्रछन्दसोर्भिन्नत्वे ब्राह्मणस्येव मन्त्रस्याप्यवेदत्वमापद्येत। तस्मान्मन्त्रो ब्राह्मणश्च एकैकदेशवाचकौ, छन्दोवेदादयश्च सम्पूर्णवेदवाचकाः। एवं "छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि" (४।२।३६ पा० सू०) इत्यत्रापिछन्दोग्रहणेनैव मन्त्रब्राह्मणस्यापि ग्रहणसम्भवेन तद् व्यर्थं सद् ब्राह्मणविशेषं ज्ञापयति। तेन प्राचीनर्षिप्रोक्तब्राह्मणग्रहणमिह भवति, न नवीनर्षिप्रोक्तब्राह्मणग्रहणम्। अत एव याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानीत्यत्र "छन्दोब्राह्मणानि०" इति सूत्रं न प्रवर्त्तते। तदर्थमेव महाभाष्ये—"याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः तुल्यकालत्वात्" इति वार्त्तिकेन णिनिं प्रतिषिध्य तत्साधयति। प्रवाहरूपेण सर्वेषामृषीणामनादित्वेन तुल्यकालत्वमेवेति वार्त्तिकोपयोगः। प्रवाहरूपेणानादित्वेऽप्येकस्मिन् कल्पे प्रादुर्भाव-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पौर्वापर्य्याभ्यां प्राचीनत्वार्वाचीनत्वव्यवस्थाप्युपपद्यते। तत एव "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु" इति सूत्रे पुराणपदोपादानम्। तद्दृष्ट्यैव याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानीति नवीनप्रोक्तब्राह्मणव्यतिरिक्तपुराणप्रोक्तब्राह्मणग्रहणार्थं छन्दोब्राह्मणानीत्यत्र ब्राह्मणग्रहणं सार्थकं भवति; अन्यथा पुराणप्रोक्तेति सूत्रं व्यर्थमेव स्यात्। विस्तरस्तु भेदस्वरूपविमर्शे।

पुराणेतिहासधर्मशास्त्राणामपि प्रामाण्यं सुनिश्चितम्

ननु भागवतादिपुराणानामर्वाचीनपुरुषनदीपर्वतादिप्रतिपादकत्वदर्शनेनार्वाचीनत्वमेव हिटलरादिकथाप्रतिपादकग्रन्थवदिति चेन्न, लौकिकेतिहासोल्लेखस्य घटनापूर्वकत्वेऽपि वैदिकादिशब्दानां तद्वैपरीत्यावगमात्। वेदेऽपि पुरूरवस-उर्वशी-यम-यमीप्रभृतिपुरुषादिवर्णनं दृश्यते न तावतापि तेषां घटनापूर्वकत्वम् "वाचाविरूपनित्यया" इत्यादिश्रुतिभिस्तन्नित्यत्वप्रतिपादनात्। वेदशब्देभ्यः सृष्टिवर्णनात् "सभूरिति व्याहरत्, तस्माद्भुवमसृजत्" इति सृष्टेर्वेदशब्दपूर्वकत्वं स्पष्टमुक्तम्। एवमेव—"ज्ञानजन्याभवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः" इति नियमेन जवदुत्पादिन्याः परमेशक्तेरपीच्छापूर्वकत्वम्, इच्छायाश्च ज्ञानपूर्वकत्वमिष्यते। ज्ञानं संकल्पो विचारश्च कस्याश्चिद्भाषायामेव भवति, "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते" इति वाक्यपदीयोक्तेः। तथा च सर्वस्रष्टुः परमेश्वरस्य विश्वोत्पत्तिमूलज्ञानीयभाषाया एव वेदत्वेन वैदिकशब्दानां घटनामूलकत्वानुपपत्त्या सृष्टेस्तन्मूलकत्वोपपत्तेः। तथा च तत्तत्पुरुषादिनामसत्त्वेऽपि यथा न वेदानामर्वाचीनत्वं संभवति, तथैव पुराणानामपि। पुराणानामपि। पुराणादिकन्त्वार्षं वेदव्याख्यानमेव "इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहयेत्" इति वचनात्।

अथर्वाङ्गिरसां मन्त्रेषु छान्दोग्यवृहदारण्यकोपनिषदादिषु मन्वादिधर्मशास्त्रेषु च पुराणेतिहासयोर्महत्त्ववर्णनाद् वेदवदेव तेषामपि प्रामाण्यमव्याहतम्। आनुपूर्वीपरिवर्तनापरिवर्तनाभ्यामेव तत्र भेदः। पुराणादिष्वर्वाचीननदीपर्वतपुरुषराजादिवर्णनं तु वैदिकवर्णनवन्नाधुनिकत्वप्रयोजकम्।

अत एव—

"स यथाऽऽर्द्रैन्धनाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा रेऽस्य महतो भूतस्य निश्श्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्वसितानि" (श० १४, प्र० ब्रा० ४, कं० १०)।

अत्र ऋग्वेदादीनामिवेतिहासपुराणादीनामपि भगवन्निःश्वसितत्वमुक्तम्। न च पुराणशब्द इतिहासस्य विशेषणमिति वाच्यम्, तथात्वे पुल्लिङ्गत्वापातात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"स होवाच ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दैवं निधिम्" (छ० प्र० ७ ख०)। अत्रापि विविधविद्यास्वितिहासपुराणवर्णनं दृश्यते, तस्य पञ्चमवेदत्वञ्च स्पष्टमुक्तम्।

"अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्य ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणविद्या उपनिषदः" (बृ० आ० अ० ४, क० ११, ब्रा० ५)।

"स बृहतीं दिशमनुव्यचलत् तमितिहासश्च पुराणञ्च गाथाश्च नाराशꣳसीश्चानुव्यचलन्। इतिहासस्य च पुराणस्य च गाथानां च नाराशसीꣳनाञ्च प्रियं धाम भवति, य एवं वेद" (अ० कां० १५, प्र० ६ अनु० १, म० १२) इत्यथर्वमन्त्रसंहितायाञ्चेतिहासपुराणादीनां विद्यानां वर्णनं दृश्यते। एतेन पुराणादीनामाधुनिकत्वं सर्वथा प्रत्याख्यातं वेदितव्यम्।

ऋचः सामानि छन्दांसि पुराणं यजुषा सह।
उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिवि श्रिताः।
(अथर्व० ११।७।१२४)

अत्रापि मन्त्रे पुराणवर्णनं दृश्यते।

यदुक्तमत्र मन्त्रेषु पुराणशब्देन न ब्रह्मादिपुराणानां ग्रहणम्, किन्तु शतपथादि ब्राह्मणानामेव पुराणशब्देन ग्रहणमिति तत्तुच्छम्, प्रसिद्धार्थत्यागेऽप्रसिद्धार्थग्रहणे मानाभावात्। श्रीदयानन्दादिभिर्ब्राह्मणग्रन्थानां देवपश्चाद्भावित्वाभ्युपगमेन तन्मतरीत्या प्राक्तने वेदे ब्राह्मणानां नामोल्लेखासंभवात्। गोपथब्राह्मणे तु ब्राह्मणेभ्यः पृथगेवेतिहासपुराणादीनां वर्णनं स्पष्टं तन्मतमपहन्ति। एवमिमे "सर्वे वेदा निर्मिताः, सकल्पाः सरहस्याः, सब्राह्मणाः, सोपनिषत्काः, सेतिहासाः, सान्वाख्यानाः, सपुराणाः, सस्वराः ससंस्काराः, सनिरुक्ताः, सानुशासनाः, सानुमार्जनाः, सवाकोवाक्यास्तेषां यज्ञमभिपद्यमानाछिद्यते नामधेयं यज्ञमित्येवमाचक्षते" (गोप० पू भा०, प्र० २)।

अत्र निर्मिता इत्यस्याविर्भाविता इत्यर्थस्तत एव।

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतौ चतुर्दशविद्यास्थानेषु पुराणानामुल्लेखः। वात्स्यायनभाष्यादौ "समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः" इति गोतमसूत्रे महर्षिवात्स्यायनेनोक्तम्

श्रीभगवत्पादैः श्रीशङ्कराचार्यैः "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" इत्यादिरीत्या भगवन्निःश्वसितस्यर्ग्वेदादेरकृत्रिमत्वमपौरुषेयत्वञ्चोक्तम्। तेनैव तत्रेतिहासपुराणादिकमष्टविधं ब्राह्मणमेव गृहीतम्। परं छान्दोग्ये "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि" इत्यादिप्रसङ्गे पुराणेतिहासशब्देन ब्राह्मणादिपुराणादि-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कमेव गृहीतम्। तथा च प्रमाणविशेषबलात् क्वचित् पुराणशब्देन ब्राह्मणग्रहणेऽपि स्वाभाविकरूपेण ब्राह्मादिरेव पुराणपदार्थः, 'रूढिर्योगाद्बलीयसी" इति न्यायात्। पूर्वकल्पीयसंस्कारानुसारेण तपस्तपस्यतो ब्रह्मणो हृदि पूर्वमृषिछन्दोदैवतादि-रूपस्य विनियोगस्य प्रादुर्भावः, प्रतिमन्त्रमध्ययनाध्यापनयोस्तज्ज्ञानस्यानिवार्य-त्वात्, ऋषिदेवतादिपुराणविषयलोकवृत्तज्ञानं पुराणमन्तरा न संभवति। तत एव पूर्वं ब्राह्मणः पुराणप्रादुर्भावः, ततस्तद्वक्त्रेभ्यो वेदानां प्रादुर्भावः।

पुराणार्थस्य ब्रह्मबुद्धिसंकलिततत्वात् तत्पपौरुषेयत्वम्, वेदानां तद्बुद्धिप्रय-त्नानपेक्षत्वा दपौरुषेयत्वम्।

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम्।
अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः॥
(वायुपुराणम्)

श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे पुराणं हृदयं स्मृतम्।
ऐकेन हीनः काणः स्याद् द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः॥
पुराणहीनाद् हृच्छून्यात् काणान्धावपि तौ वरौ।

इत्यादिवचनैः पुराणानां माहात्म्यातिशयो व्यज्यते, पूरकत्वादपि पुराण-त्वं पुराणानाम्।

नहि ब्राह्मणग्रन्थानां पुराणनामोल्लेखो दृश्यते,। पद्मादिपुराणेषु तु पुराणो-ल्लेखो दृश्यते, ब्राह्मणभागस्योद्धरणं तु श्रुतिशब्देन तत्र तत्र क्रियते। "समारो-पणादात्मन्यप्रतिषेधः" (४।१।६१) "पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः" (६५ गो-सू०) इत्यत्रवात्स्यायनमहर्षिणोक्तं चातुराश्रम्यविधानाच्चेतिहासपुराणा धर्म-शास्त्रेष्वैकाश्रम्यानुपपत्तिः, इतिहासपुराणधर्मशास्त्रेषु चातुराश्रम्यविधाना ऐकाश्र-म्यं मया कृतम्। तत्रैव, तदप्रमाणमिति चेत्, न; प्रमाणेन प्रामाण्याभ्यनुज्ञानात् प्रमाणेन खलु ब्राह्मणेनेतिहासपुराणस्य प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते। ते वा खल्वेतेऽथर्वा-ङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यवदन्नितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेद इति। तस्मादयुक्तमेतदप्रामाण्यमिति। अप्रामाण्ये धर्मशास्त्रस्य व्यवहार लोपाल्लोकोच्छे-दप्रसङ्ग इति प्रघट्टकेनेतिहासपुराणधर्मशास्त्रादिप्रामाण्यमुक्तम्। तत्राना शङ्कनी-यप्रामाण्येन ब्राह्मणेनेतिहासपुराणयोः पञ्चमवेदत्वं प्रामाण्यं च साधितम्

तत्रैव द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चाप्रामाण्यानुपपत्तिः, य एव मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टारः प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य धर्मशास्त्रस्य चेति प्रकारान्तरेण तेषां प्रामाण्यं साधितम्, विषयव्यवस्थानाच्च। यथाविषयं प्रामाण्यम्, अन्यो मन्त्र-ब्राह्मणस्य, विषयोऽन्यच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणामिति। यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य, लोकवृत्तमितिहासस्य, लोकव्यवहारव्यवस्थापनं धर्मशास्त्रस्य विषयः। तत्रैकेन न

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सर्वं व्यवस्थाप्यते यथाविषयमेतानि प्रमाणानीन्द्रियवदिति, इति वचनैर्वात्स्यायनेन मन्त्रब्राह्मणस्य वेदत्वम्, इतिहासपुराणयोश्च पञ्चमवेदत्वम्, वेदेन चेतिहासपुराणयोः प्रामाण्यं समर्थितम् । सत्यार्थप्रकाशस्य तृतीयसमुल्लासे ८०पृष्ठे ऐतरेयशतपथ-साम-गोपथब्राह्मणचतुष्टयस्य शिक्षा-कल्प-व्याकरण-निघण्टु-निरुक्तच्छन्दोज्योतिषाङ्गानां मीमांसादिषट्शास्त्राणामुपाङ्गानां यथाप्रामाण्यमुक्तम् तथैव गौतमसूत्रे वात्स्यायनमुनिकृत भाष्यस्य प्रामाण्यमुक्तम् । योगसूत्रे व्यासभाष्यस्यापि प्रामाण्यमुक्तम् । तेन पुराणाप्रामाण्यप्रतिपादनमज्ञानमूलकमेव ।

यत्तु विक्रमीयसप्तम्यां शताब्द्यां पुराणनिर्माणमिति तत्तु निर्मूलम्, प्रोक्तदृढतरप्रमाणविरुद्धत्वात् । पुराणं हृदयं स्मृतमिति रीत्या पुराणस्य हृदयस्थानीयत्वे नातीव माहात्म्यम्, तत्रापि पुराणार्कस्य श्रीभागवतस्य ततोऽप्यधिकमहामहिमशालित्वम् ।

ननु पुराणानां परस्परविरुद्धनिन्दादिवर्णनात् सुन्दोपसुन्दन्यायेन समेषामप्रामाण्यमेवेति चेन्न, समेषां तत्तद्विषयेऽवान्तरतात्पर्य्ये सत्यपि ब्रह्मण्येव महातात्पर्य्यकत्वेनादोषात् । एकमेव वेदवेदान्तादिसकलसच्छास्त्रतात्पर्य्यविषयीभूतं ब्रह्मपरमात्मभगवच्छब्दितं वस्तु वेदे रामायणे पुराणे भारते ब्रह्म-रामकृष्ण-विष्णु-रविगणपति-शिव-त्रिपुरसुन्दर्यादिरूपेण निरूप्यते ।

वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।
आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ।।

इत्युक्तेः 'आकाशस्तल्लिङ्गात् प्राणस्तथानुगमात्' इत्यादिसूत्रैर्यथा सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन भौतिकाकाशप्राणवाचकयोरप्याकाशप्राणशब्दयोर्ब्रह्मपरत्वं निर्धारितम्, तथैव रामायणभारतादिषु रामकृष्णविष्णुशिवादीना सृष्टयादिकारणत्वश्रवण विशेषात् परब्रह्मपरत्वमेवावगन्तव्यं रामादिशब्दानाम् । तत्तत्पुराणेषु शिवविष्ण्वादिनिन्दावचनानान्तु न तदुपासनाप्रतिषेधे तात्पर्य्यम्, रागाप्राप्तत्वात् । रागप्राप्तमेव निषिद्धयते, न शास्त्रप्राप्तम्, तस्यात्यन्तनिषेधे वचनवैयर्थ्यापत्त्या षोडशिग्रहणाग्रहण, वद्विकल्पप्रसक्तेः । नहि शिवविष्ण्वादिभजनं रागतः प्राप्तम्, येन तन्निषिद्धचेत, कुलसम्प्रदायादिभेदेन विकल्पोऽपि व्यवस्थित एव भवति ।

नीलकण्ठेन—श्यालशुनकन्यायेन निन्दावचनान्युपपादितानि । यथा—कश्चित् स्वमुग्धां भार्य्यां कोपयितुं वक्रभ्रुकुटितरं विलोकितुं गृहशुनकं श्यालनाम्ना संकेत्य गालयति, सा मद्भ्रातरमयं गालयतीति मत्वा कुप्यति, तथैव स्वोपास्यनिष्ठादाढर्चाय क्वचित्कार्य्यब्रह्मैव कार्य्यकारणातीतसर्वाधिष्ठानब्रह्मनाम्ना व्यपदिश्य, तदपकर्षो वर्ण्यते । विष्णुपुराणे विष्णुरनन्तब्रह्माण्डपतिः, शुद्धः, सर्वोत्कृष्टः, शिवस्तु तत्र कार्य्यब्रह्मात्मकः, तथैव शिवपुराणे शिवः सर्वाधिष्ठानभूतोऽनन्त-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ब्रह्माण्डाधिपतिः परमात्मैव, विष्णुः कार्यब्रह्मात्मकः एकैकब्रह्माण्डपालकः। कार्य-कारणातीतानन्तब्रह्माण्डपतिप्राप्त्यपेक्षया कार्यब्रह्मप्राप्तिर्नरकप्राप्तिरेव। 'नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते, अपि तु विधेयं स्तोतुम्' इति न्यायात्। "अमूनि यानि स्थानानि ब्रह्मणः परमेष्ठिनः तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयसंज्ञिताः।" इति जापकाख्यानीयवचनात्।

ननु श्रीभागवतं देवीभागवतं वा महापुराणमित्यत्रापि विवदन्ते, तथा च श्रीभागवतस्य महापुराणत्वे वेदव्यासकृतत्वे किं मानमिति चेन्न, बृहन्नारदीयपुराणे श्रीभागवतस्यैव सूत्रदर्शनात्। तथाहि ब्रह्मोवाच—

मरीचे शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत्कृतम्।
श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम्॥

तदष्टादशसाहस्रं कीर्तितं पापनाशनम्।
सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतम्॥

तत्र तु प्रथमस्कन्धे सूतर्षीणां समागमे।
व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च।
पारिक्षितमुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम्॥

परिक्षिच्छुकसंवादं सृष्टिद्वयनिरूपणम्।
ब्रह्मनारदसंवादे देवताचरितामृतम्॥

कैशोरे मथुराख्यानं यौवने द्वारकास्थितिः।
भूभारहरणं चात्र निरोधे दशमः स्मृतम्॥

इत्यादिना विस्तरेण श्रीभागवतीयकथावर्णनमेव तत्र दृश्यते, न देवीभागवतीयकथावर्णनम्। तस्मात् श्रीमद्भागवतस्यैव महापुराणत्वादिकम्, कल्पभेदेनोभयोर्वा महापुराणत्वम् सिद्धान्तदृष्टचोभयोरपि वेदाविरुद्धत्वे वेदमूलकत्वाभ्यां प्रामाण्याभ्युपगमात्। इतरनिन्दादिकन्तूभयत्र स्वप्रतिपाद्यन्तु तावेव पर्यवस्यति, नहि निन्देति सिद्धान्तस्य जागरूकत्वात्।

श्रीभागवते वेदाविर्भावप्रकारः

ब्रह्मणो हृदाकाशान्नादो जातः, यश्च कर्णपुटपिधाने श्रोत्रवृत्तिनिरोधादस्मदादिष्वपि विभाव्यते। यस्य नादस्योपासनया योगिनो द्रव्यक्रियाकारकाख्यमात्मनो मलधूत्वाऽपुनर्भवं पदं यान्ति।

तस्मान्नादात्त्रिमात्र ओंकारोऽभूत् कण्ठाष्ठादिभिरुच्चार्यमाणस्यौंकारस्याक्षरसमाम्नायान्तर्गतत्वात्। यश्चाव्यक्तप्रभवः स्वराड् हृदि स्वेनैव राजते। यश्च तस्य भगवतः परमात्मनो लिङ्गं गमको भवति। य इमं स्फोटमव्यक्तमोंकारं कर्ण-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पिधानादिनाऽवृत्तिकेऽपि श्रोत्रे शृणोति, न च जीवस्य तच्छ्रोतृत्वं संभवति, तस्य करणाधीनज्ञानत्वात्; परमात्मनस्तु इन्द्रियवर्गराहित्येऽपि द्रष्टृत्वात् संभवति तच्छ्रोतृत्वम् जीवस्य शब्दोपलब्धिस्तु परमात्मद्वारिकैव। अतो यदा शब्दं श्रुत्वा सुप्तः प्रबुद्धचते, तदानीं न जीवः श्रोता लीनेन्द्रियत्वात्। अतो यस्तदानीं शब्दं श्रुत्वा जीवं प्रबोधयति, स परमात्मैव भवति।

ओङ्कारश्च स एव, येन बृहती वेदलक्षणा वाग् व्यज्यते। यस्य च हृदयाकाशे आत्मनः सकाशादभिव्यक्तिर्भवति। स च स्वाश्रयभूतस्य ब्रह्मणः परमात्मनः साक्षाद् वाचकः सर्वोपनिषदां रहस्यत्वाद् वेदानां सनातनबीजत्वाच्च ब्रह्मांशानामन्यदेवानामपि वाचकः। बीजत्वेऽपि स निर्विकारत्वात् सनातन एव।

तस्योङ्कारस्य—अकारोकारमकाराख्यास्त्रयो वर्णा भवन्ति। तैरेव गुणाः सत्त्वादयः, नामानि ऋग् यजुः-सामानि, अर्थाद् भूर्भुवःस्वर्लोकाः; वृत्तयो जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्तयो धार्य्यन्ते। तेभ्यो वर्णेभ्यो भगवानजः, अक्षराणां समाम्नायं समाहारम् अन्तःस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणमसृजत्। अन्तःस्था यरलवाः, ऊष्माणः शषसहाः, स्वरा अकाराद्याः स्पर्शाः कादयो मावसाना- ह्रस्वदीर्घजिह्वामूलीयाः, तेषां समुदायोऽक्षरसमाम्नायो भवति। तेनैवाक्षरसमाम्नायेन विभुश्चतुर्मुखः चतुर्भिर्वदनैश्चातुर्होत्रविवक्षया सव्याहृतिकान् सोङ्कारान् चतुरो वेदान् भगवदुपदेशानुसारेणासृजत्—प्रादुर्भावयाम्बभूव "यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इति श्रुतेः। तांश्च वेदान् मरीच्यादीन् ब्रह्मर्षीन् पुत्रानध्यापयामास। ते धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन्, ते वेदाः परम्परया धृतव्रतैस्तत्तच्छिष्यैः चतुर्युगेषु प्राप्ता भवन्ति। द्वापरान्ते महर्षिभिर्व्यस्यन्ते तदानीं वेदगुप्तये प्रार्थितो भगवान् क्षीणसत्त्वान् क्षीणबुद्धिशक्तीन् पुरुषानवलोक्य, पराशरात् सत्यवत्यामवतीर्णः कृष्णद्वैपायनो व्यासः ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य चतस्रः संहिताश्चक्रे, तासु पैलाय बह्वृचाख्याम्, वैशम्पायनाय यजुर्गणम्, जैमिनये साम्नां गणम्, सुमन्तवे अथर्वाङ्गिरसीं संहितामुवाच। पैलो बाष्कलाय इन्द्रप्रमितये स्वां संहितां दत्तवान्। पैलसम्प्रदाये बाष्कलः स्वां संहितां चतुर्धा व्यस्य स्वशिष्येभ्यो दत्तवान्। इन्द्रप्रमितिर्माण्डूकेयं स्वशिष्यमध्यापयासास। तच्छिष्यो देवमित्रः सौभर्य्यादिभ्यो व्यस्योक्तवान्। शाकल्यो वात्स्यस्तां पञ्चधा विभज्य वात्स्य-मुद्गल-शालीय-गोखल्य-शिशिरानध्यापयामास। तच्छिष्यो जातुकर्ण्यः सनिरुक्तां स्वसंहितां बलाक-पैज-वैताल-विरजेभ्यो ददौ। माण्डूक्यशिष्यः स्वां संहितां त्रेधा विभज्य, चतुर्थं वैदिकव्याख्यानरूपं निरुक्तं स्वसंहिताञ्च बलाकपैजवैतालविरजेभ्यो दत्तवान्। बाष्कलिः प्रतिशाखेभ्यो बालखिल्याख्यसंहितां चक्रे। बालायनिर्भज्यः कासारश्च तां धारयामासुः। वैशम्पायनशिष्याश्चरकाध्वर्य्यवो जाताः, याज्ञवल्क्यश्च यजुः संहिताम् अधीतवान्। स्वगुरोर्ब्रह्महत्यांहःक्षपणव्रताचरणाच्चरका जाताः। याज्ञवल्क्यस्तु तच्छिष्यः अल्प-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

साराणां चरितेन कियत् सुदुश्चरं व्रतमहं चरिष्यामीत्युक्तवान्, गुरुस्तु रुष्टः सन् विप्रावमन्त्रा त्वया शिष्येण किम् ? त्वमधीतमाशु त्यजेत्युक्तवान्। स च तदधीत-यजुर्गणान् छर्दित्वा त्यक्तवान्। तान् मुनयस्तित्तिरा भूत्वा जगृहुरिति तैत्तिरीया यजुःशाखा जाता। याज्ञवल्क्यस्तु भगवन्तं त्रयीमयमादित्यमाराध्य, ततो वाजिरूप-धराद् अयातयामानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान्। तत एव काण्व-माध्यन्दिनादि-भेदेन पञ्चदशसंख्याका वाजसनेयिशाखा जाताः।

एवं जैमिनिः सामसंहिता सुमन्तवे, सुन्वते च दत्तवान्। तच्छिष्यः सुकर्मा साम्नां सहस्रसंहिताभेदं चकार। अथर्ववित्सुमन्तुः स्वशिष्येभ्योऽथर्वसंहितामूचे। तत्रापि शिष्यप्रशिष्यपरम्परायामनेके शाखाभेदा जाताः। एवं मानवबुद्धिग्राह्यवेदेषु ११३१ शाखाभेदा जाताः।

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः।
हृदाकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद् विभाव्यते॥
....

ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट्।

इत्यादि द्वादशस्कन्धे षष्ठाध्याये ३७ श्लोकमारभ्य बहुभिः श्लोकैरुक्तम्। एतदेव संक्षेपेण—

चातुर्होत्रं कर्मशुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकम्।
व्यदधाद् यज्ञसंतत्यै वेदमेकं चतुर्विधम्॥
(१।४।१९··२५)

त एव वेदा दुर्मेधैर्धार्य्यन्ते पुरुषैर्यथा।
एवं चकार भगवान् व्यासः कृपणवत्सलः॥
स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा।
कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह॥
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम्।

एवमेव—

गुणदोषो दृशि दोषो गुणस्तूभयवर्जितः।

इति भगवदुक्तिमाकर्ण्य, गुणदोषसापेक्षत्वाद् विधिनिषेधलक्षणस्य वेदस्य कथं तदभावे तत्प्रामाण्यमित्युद्धवेनोक्तम्—

विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो हीश्वरस्य ते।
अवेक्षतेऽरविन्दाक्ष गुणं दोषं च कर्मणाम्॥

वर्णाश्रमविकल्पश्च प्रतिलोमानुलोमजम्।
द्रव्यदेशवयःकालान् स्वर्गं नरकमेव च॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

गुणदोषभिदा दृष्टिमन्तरेण वचस्तव ।
निःश्रेयसं कथं नॄणां निषेधविधिलक्षणम् ॥
पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्तवेश्वर ।
श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थे साध्यसाधनयोरपि ॥
गुणदोषभिदा दृष्टिर्निगमात्ते नहि स्वतः ।
निगमेनापवादश्च भिदाया इति ह भ्रमः ॥
(११।२०।१-५, पृ० ६९)

तत्प्रश्नस्य समाधानावसरे वेदस्वरूपं तदर्थनिर्णयप्रसङ्गेनोक्तं श्रीभागवते प्राणेन्द्रियमनोमयं शब्दब्रह्मसुदुर्बोधमनन्तपारं गम्भीरसमुद्रवद् दुर्विगाह्यमुक्तम्—

शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं प्राणेन्द्रियमनोमयम् ।
अनन्तपारं गम्भीरं दुर्विगाह्यं समुद्रवत् ॥
(११ स्क०, २१ अ०, ३४ श्लो०)

स्वरूपतोऽर्थतश्च दुर्विज्ञेयं शब्दब्रह्म प्रथमं प्राणमयं पराख्यम्, ततो मनोमयं पश्यन्त्याख्यम्, तत इन्द्रियमयं मध्यमाख्यम् । तस्य वाग्व्यञ्जकत्वेन वागिन्द्रियप्रधानत्वात् समष्टिप्राणादिमयस्य निर्विशेषस्य न तस्य कालतो देशतश्चापरिच्छेदादानन्त्यं तस्य । अर्थतश्च निगूढार्थत्वान्मतिप्रवेशानर्हत्वाद् दुर्विगाह्यत्वम् 'चत्वारि वाक्परिमितानि पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः, गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति" इति श्रुतेः ।

तदर्थस्तु—वाचः शब्दब्रह्मणः परिमितानि गणितानि चत्वारि पदानि (पद्यते ज्ञायते परं तत्त्वमेभिरिति) रूपाणि भवन्ति, तानि चत्वार्य्यपि ये मनीषिणोऽन्तर्दृष्टयस्ते विदुः, नान्ये । यतो गुहायां देहमध्ये त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति, न प्रकाशयन्ति; स्वं रूपं केवलं वाचस्तुरीयं भागं वैखरीरूपं स्थानप्रयत्नाभ्यां स्पष्टं मनुष्या वदन्ति । वदन्त्येव, न तत्त्वतो जानन्ति ।

मयान्तर्य्यामिणाऽनन्तशक्तिना भूम्नोपबृंहितं तच्छब्दब्रह्म सर्वप्राणिषु घोषरूपेण विसेषूर्णातन्तुवल्लक्ष्यते मनीषिभिः । यथोर्णनाभिः स्वमुखाद् ऊर्णातन्तुमुद्वमते बहिः प्रकटयति; तथैव प्राणोपाधिर्हिरण्यगर्भः प्रभुस्तत एव छन्दोमयो वेदमूर्तिः स्वतस्त्वमृतमयो घोषवान् नादोपादानवान् स्पर्शादिवर्णसङ्कल्पवता मनसा हृदयाकाशाद् बृहतीं वैखरीं वाग्रूपां बहुमार्गां सहस्रपदवीम् ओङ्कारात् सूक्ष्मरूपाद् व्यञ्जितस्पर्शस्वरोष्मान्तःस्थविभूषितां विचित्रभाषाविततां चतुरुत्तरोत्तरच्छन्दोभिरुपलक्षितामनन्तपारां वाचं सृजति, स्वयमेव चोपसंहरति । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, ततश्चतुरक्षरवृद्ध्योष्णिक्, ततश्चतुरक्षरवृद्ध्याऽनुष्टुप्, ततो बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगत्यतिविराड्रूपाणि छन्दांसि । यथा पूर्वोक्तरीत्या स्वरूपतो दुर्ज्ञेयं ब्रह्म, तथैवार्थ-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तोऽपि। कर्मकाण्डे विधिवाक्यैः किं विधत्ते, देवताकाण्डे मन्त्रवाक्यैः किमाचष्टे, प्रकाशयति ज्ञानकाण्डे च किमनूद्य विकल्पयेन्निषेधार्थम् इत्यस्य हृदयं मत्तो भगवतोऽन्यो न वेद, कृपया स्वयमेव तद्वर्णयति। मामेव यज्ञरूपं विधत्ते, देवतारूपं मामेव प्रकाशयति। यच्च प्रपञ्चजातमनूद्य विकल्प्य निराक्रियते, तदप्यहमेव; न मत्तः पृथक्। शब्दो वेदो मां परमार्थरूपमाश्रित्य भिदां मायामात्रनित्यमनूद्य 'नेह नानास्ति किञ्चन' इति प्रतिषिध्य, प्रसीदति, निवृत्तव्यापारो भवति। यथाङ्कुरे यो रसः स एव तद्विस्तारभूतनानाकाण्डशाखास्वपि, तथैव प्रणवस्य योऽर्थः परमेशः स एव। तद्विस्तारभूतानां सर्वकाण्डशाखानामपि संगच्छते, नान्यः। तदुक्तम्—

संविधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यते त्वहम्।
एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदाम्॥
मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति।
(११।२१।४२)

वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्य्ययः।
वेदो नारायणः साक्षात् स्वयंभूरिति शुश्रुम॥
(६।१।४०)

इत्यत्र 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः" इत्यादिश्रुत्यनुसारेण नारायणोद्भवत्वाद् वेदानां नारायणस्वरूपत्वमुक्तम्। यतः साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्मेति श्रुत्यनुसारेणावेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वं स्वप्रकाशत्वमिति लक्षणलक्षितस्य स्वप्रकाशब्रह्मण उपाध्याश्रयेण स्वस्य स्वमेव प्रकाश इत्यपि लक्षणं भवति, निर्विशेषब्रह्मस्वरूपो नारायणः, अज्ञानावरणापनयेन प्रकाश्यो भवति शब्दब्रह्मात्मकवेदरूपेणाविर्भूतो नारायणः, तदज्ञानापनोदकवृत्तिजननेन तत्प्रकाशको भवति। पूर्वोक्तरीत्या यज्ञदेवतादिरूपेणाभिव्यक्तस्य ब्रह्मणोऽपि। वेदानां ब्रह्मण्येव पर्य्यवसानम्।

श्रीभागवते एकादशे तृतीयाध्याये कर्मयोगप्रसङ्गे आविर्होत्रेणोक्तम्—

कर्माकर्मविकर्मेति वेदवादो न लौकिकः।
वेदस्य चेश्वरात्मत्वात् तत्र मुह्यन्ति सूरयः॥

वेदविहितं कर्म, तद्विपरीतं वेदनिषिद्धमकर्म, विहिताकरणं विकर्म, एतत् त्रयं वेदवादो वेदैकसमधिगम्यम्, न लौकिकम्। निःश्वासन्यायेन वेदस्य चेश्वरोद्भूतत्वेनेश्वरात्मत्वादपौरुषेयत्वात् तत्र सूरयोऽपि मुह्यन्ति। सच्चिदानन्दसमुद्रादेवाभिधेयात्मकप्रपञ्चोपादिनीशक्त्यवच्छिन्नसदानन्दात्मकस्याभिधेयजातरूपेणाविर्भावः। अभिधानात्मकप्रपञ्चोत्पादनानुकूलशक्त्यवच्छिन्नस्य संविदानन्दस्य शब्दब्रह्मात्मनाऽविर्भावः, तत एव शब्दस्य प्रकाशकत्वेन विषयित्वम् अर्थस्य तु विषयत्वम्। तथा च संविदानन्दमयस्य शब्दस्य सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मोद्भवत्वादीश्वरात्मकत्वं श्लिष्यते।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

निःश्वासस्य स्वाभाविकत्वाद् बुद्धिप्रयत्नानपेक्षत्ववद्वेदस्यापि बुद्धिप्रयत्नानपेक्षत्वेनाकृत्रिमत्वमपौरुषेयत्वञ्च निगदव्याख्यातम्। तथात्वेन पुरुषाश्रितभ्रमप्रमादादिदोषासंस्पृष्टत्वेन स्वतः प्रामाण्यमेव। पुंवाक्ये वक्तुरभिप्रायतोऽर्थज्ञानं सुकरम्। अपौरुषेये तु केवलं वाक्यपौर्वापर्य्येणैव तात्पर्य्यावधारणम्। तच्च दुष्करम्, अतस्तत्र कर्मादौ विद्वांसोऽपि मुह्यन्ति, किमुतान्ये।

परोक्षवादो वेदोऽयम्। यत्रान्यथास्थितोऽर्थः संगोपयितुमन्यथाकृत्वोच्यते, स परोक्षवादः। यथा च तं वा एत चतुर्हुतं सन्तं चतुर्होतेत्याचक्षते। परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः, यथा वा इदन्द्रं सन्तमेनमिन्द्रमित्याचक्षते, तथैव वेदः कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते।

ननु स्वर्गादिफलप्राप्त्यर्थमेव कर्मणां विधानं दृश्यते, न कर्म मोक्षार्थमिति तन्न, रोगनिवृत्तप्रयोजकनिम्बगुडूचीपानार्थं खण्डलड्डुप्रलोभनस्येव पाशविककामकर्मलक्षणमृत्युतरणार्थं स्वर्गादिप्रलोभनस्य बोधनेन कर्मनिवृत्तावेव श्रुतेस्तात्पर्य्यात्।

अयमभिप्रायः—यथा माताऽगदमौषधं पाययन्ती खण्डलड्डुकादिभिः प्रलोभयन्ती पाययति ददाति च तानि, अन्यथा पुनस्तत्राप्रवृत्तेः। नैतावताऽगदपानस्य लड्डुकप्राप्तिः फलम्। तथैव वेदोऽपि स्वर्गादिफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते, फलञ्चापि लभ्यते, तथापि न तत्र मुख्यं तात्पर्य्यम्।

परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम्।
कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा॥

ननु कर्ममोक्षश्चेत् पुरुषार्थः प्रथममेव कर्मत्यागो युक्त इति तत्राह—

नाचरेद् यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः।
विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः॥

अजितेन्द्रियोऽज्ञः स्वयं यदि कर्म नाचरेत्, तदा विकर्मणा कर्मानाचरणलक्षणेनाधर्मेण मृत्योरनन्तरं मृत्युमेव प्राप्नोति, "मृत्वा पुनर्मृत्युमापद्यन्ते अर्चमाना स्वकर्मभिः" इति श्रुतेः। विहितकर्मानाचरणेन पाशविककामकर्मलक्षणमृत्योरतिक्रमणासंभवात्, मृत्योर्विषयतानतिक्रमणात्। तस्माद् वेदोक्तमेव न प्रतिषिद्धम्, भगवदर्पणबुद्ध्या कर्म निःसङ्गं कुर्वाणो नैष्कर्म्यसिद्धिं सर्वेन्द्रियमनोबुद्धिनिर्विचेष्टतालक्षणां तत्फलभूतां निर्विकल्पब्रह्मात्मसाक्षात्काररूपां च लभते। स्वर्गादिफलश्रुतिस्तु कर्मणि रुच्युत्पादनार्थोऽगदपाने खण्डलड्डुकादिवदेवेति मन्तव्यम्। एवं कर्माभिरुच्या यदा सम्यग् वेदार्थं विचारयति, तदा "यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात् प्रैति स कृपण." इत्यनात्मज्ञस्य कृपणतां ज्ञात्वा "तमेतमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदषन्ति ब्रह्मचर्य्येण तपसा यज्ञेनानाशकेन" ब्रह्मचर्यतपोयज्ञानशनानामिष्यमाणज्ञानशेषतां विविदिषाङ्गतां वाऽवधार्य्य, भगवदाराधनबुद्ध्या निष्कामेषु

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

कर्मसु प्रवर्तते। 'स्वर्गकामो यजेत्' इत्यादिभिः कामितस्यैव स्वर्गादेः फलत्वेन श्रवणादकामितोऽसौ न भविष्यतीति नैष्कर्म्यसिद्ध्या परमपुरुषार्थमोक्षलक्षणो वा मुख्य एव पुरुषार्थः सम्पद्यते।

वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे।
नैष्कर्म्यसिद्धिं लभते रोचनार्था फलश्रुतिः॥

एवमेव—

ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः।
कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे॥
(१।२७।१०, पृ० २३८)

स्वसृष्टमिदमापीय शयानं सह शक्तिभिः।
तदन्ते बोधयाञ्चक्रुस्तल्लिङ्गैः श्रुतयः परम्॥
यथा शयानं सम्राजं वन्दिनस्तत्पराक्रमैः।
प्रत्यूषेऽभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयन्त्यनुजीविनः॥
(१२।१३।८७।१०, पृ० २३९)

क्वचिदजयाऽऽत्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः।
(१४ (१) ८७।१०, पृ० २४०)

"इति नृगतिं विविच्य, कवयो निगमावपनं भवत उपासतेऽङ्घ्रिमभवं भुवि विश्वसिता" (२०।८७, पृ० २४२)।

भ्रमयति भारती न उरुवृत्तिभिरुक्थजडान्।
(३६।८७, पृ० २४८)

तस्माद् गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम्।
शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपसमाश्रयम्॥
(२१।३।११, पृ० ११)

इत्यादिभिश्च वचनशतैः श्रीमद्भागवते धर्मब्रह्मबोधनाय वेदानामेव मुख्यं प्रामाण्यमुक्तम्।

एष (अयम्) तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्।

इति याज्ञवल्क्यरीत्या आत्मदर्शनं परमो धर्मः।

धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मत्सराणां सतां
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम्।
श्रीमद्भागवते महामुनिकृते किं वा परैरीश्वरः
सद्यो हृद्यवरुध्यतेऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणात्॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

विशेषतः श्रीमद्भागवते परमेश्वरोपासनलक्षणः परमो धर्मो निरूप्यते, प्रकर्षेणोज्झितं कैतवं फलाभिसंधानलक्षणं कपटं यस्मिन् सः। प्रशब्देन मोक्षाभिसन्धिरपि निरस्तः।

अन्येषु धर्मेषूपनीतानां त्रैवर्णिकानां कामिनामधिकारः, अत्र तु निर्मत्सराणां सतां भूतानुकम्पिनामधिकारः। परोत्कर्षासहनं मत्सरः, तद्रहितानां परमहंसानां विशेषतोऽधिकारः। एतेन कर्मकाण्डविषयेभ्यः शास्त्रेभ्योऽस्य वैशिष्ट्यं सूचितम्। ज्ञानशास्त्रेभ्योऽप्यस्य वैशिष्ट्यम्, यतोऽत्र वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु वेद्यम्। न वैशेषिकादीनामिव द्रव्यगुणादिरूपम्, न केवलं परमार्थवस्त्वेव, किन्तु वस्तुनोंऽशो जीवः, वस्तुनः शक्तिर्माया, वस्तुनः कार्यं जगच्च तत्सर्वं वस्त्वेव; तद्व्यतिरिक्तमवेद्यम्, अयत्नेनैव ज्ञातुं शक्यम्। तच्च शिवदम्,परमसुखदन्, आध्यात्मिकादितापत्रयोन्मूलनञ्च। महामुनिना व्यासदेवेन कृतत्वादस्य वैशिष्ट्यम्। अन्यैः शास्त्रैस्तदुक्तसाधनैश्चेश्वरः। सद्यो हृदि अवरुद्ध्यते, स्थिरीक्रियते, किम् विलम्बेन कथञ्चिदेव तत्संभवः। अत्र तु शुश्रूषुभिरेव तत्क्षणादेव भगवान् हृदि अवरुद्ध्यते, वशीकृतो भवति। तथापि श्रवणेच्छापुण्यैर्विनोत्पद्यते तदर्थमेव काण्डत्रयार्थस्य यथावत्प्रतिपादनादवश्यमिदं भागवतशास्त्रमादरणीयम्।

स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षजे।
अहैतुक्यप्रतिहता ययात्मा संप्रसीदति॥

इति रीत्या निष्कामकर्मयोगस्य भगवदाराधनबुद्ध्यानुष्ठितस्याहेतुक्या अप्रतिहतायाश्च भक्तेः प्रयोजकत्वात् परत्वं युक्तम्। "स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्" इत्यादिश्रीमुखोक्तिः। कैश्चित्तु—

एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां धर्मः परःस्मृतः।
भक्तियोगो भगवति तन्नामग्रहणादिभिः॥

इति रीत्या श्रवणकीर्तनादिभागवतधर्मस्यैव परधर्मत्वम् पूर्वत्र व्याख्याने न हेतुः फलानुसन्धानं यस्यां साऽहैतुकी; द्वितीयव्याख्यानेऽहेतुः कारणं विद्यते यस्यां साऽहैतुकी।

ननु यतो भक्तिरिति पञ्चम्यर्थप्रत्ययेन स्पष्टं धर्मस्य भक्तिहेतुत्वमिति कुतो भक्तेरहैतुकत्ववादः संगच्छते इति चेन्न; 'रसो वै सः" इति रीत्या भगवद्धर्माद् द्रुतस्यान्तःकरणस्य भगवदाकारतापत्तिरूपाया निरुपमसुखसंविद्रूपाया भक्ते रसरूपत्वेन स्वतः सिद्धत्वेन कारणस्यासंभवः, तदुक्तिकत्वात्, न च नामस्मरणादीनामेव तद्धेतुत्वमिति वाच्यम्, तेषामपि भक्तिरूपत्वे स्वात्माश्रयत्वात्। "आदौ श्रद्धा ततः साधुसङ्गोऽथ भजनक्रिया" इत्याद्युक्तश्रद्धादीनामपि भक्तिरूपत्वेन न भक्तिहेतुत्वं संगच्छते। कथं तर्हि हेत्वर्थं पञ्चम्या उपपत्तिरिति वाच्यम्,

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

आमाम्रस्य पक्वाम्रहेतुत्ववदपक्वभक्तेरेव परिपक्वभक्तिहेतुत्वेनौपचारिककार्य्यं-कारणभावमादाय, तदुपपत्तेः। तथा च 'ध्रियतेऽधः पतनात् पुरुषोऽनेनेति धर्मः', वर्णाश्रमानुसारी श्रौतस्मार्त्तलक्षणो धर्मो विवक्षितः। धरतीति धरो भगवान्, स मीयतेऽनेनेति वा धर्मः, तत्त्वज्ञानलक्षणो धर्मो भवति। दधाति कर्त्तारं रमयति मिनुते। हिनस्ति पापमिति भगवत्प्राप्तिसाधनभूतः कीर्तनादिलक्षणोऽपि धर्मो भवति। देहेन्द्रियाणां भगवदधिष्ठितत्वं तन्नियम्यत्वञ्च, तस्यैव कारयितृत्वफलदातृत्वञ्चावि-गणय्याहमेवेदं करिष्यामि, अर्थी 'समर्थो विद्वानहमेव स्वतन्त्रः'' इति बुद्धया कितवेन क्रियमाणं कर्म कैतवमेव भवति। मनस्यन्यदभिसन्धायान्यदभिवदन् कितव 'उच्यते "तत्कर्म यन्न बन्धाय, सा विद्या या विमुक्तये" इति विष्णुपुराणवचनात् कैतवरूपफलानुसंधानरहितस्यैव कर्मणो मुक्तिहेतुत्वमुक्तम्।

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्धयात्मना वानुसृतस्वभावात्।
करोति यद्यत् सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत्॥

भागवते इत्यादिरीत्या निष्कामभावेनानुष्ठितानामपि भगवत्यर्पणेनैव तस्य परमत्वं संपद्यते।

नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः।
त्रिंशल्लक्षणवान् साक्षात् सर्वात्मा येन तुष्यति॥

इति सप्तमस्कन्धीयरीत्या मानवमात्रधर्मोऽपि परो धर्मो भवति भक्तिज्ञाना-हिंसादयादीनां तत्र सन्निवेशात्।

प्रकारान्तरेण धर्मो द्विविधः—साध्यः सिद्धश्च। प्रथमोऽग्निहोत्रादिः, द्वितीयस्तु परमेश्वर एव।

तत्र ब्रह्मणः सिद्धधर्मरूपत्वम्—"रामो विग्रहवान् धर्मः" वा० रामायणे।

ये च वेदविदो विप्रा ये चात्यात्मविदो जनाः।
ते वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम्॥

इति महाभारते। "अमृतस्यैष सेतुः" इति उपनिषद् इत्यादिबचनैरलौ-किकत्वे सति श्रेयःसाधनत्वावगमात्। यद्वा धर्मो ज्ञानं साधनम्, भगवदाविर्भावः साध्यः, तदनु तत्र प्रवेशः फलम्। श्रीमद्भागवतात् सर्वं सिद्धयति। यज्ञात्मको धर्मः आचारोऽपि धर्मः, सत्त्यादयोऽपि धर्माः तपःप्रभृतयः श्रवणादयश्च धर्मा एव।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

श्री मद्भागवते जगत्कारणमीमांसा

तृतीयं प्रवचनम्

पूज्यपादा विद्वन्मूर्धन्या अनन्तश्रीविभूषितस्वामिहरिहरानन्दसरस्वती-
(श्रीकरपात्र) महोदयाः

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः ।
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ॥
(श्रीमद्भा० म० पु० १।१।१)

श्रीमद्भागवतस्य मङ्गलात्मकेन जन्माद्यस्य यत इति श्लोकेन सर्वेश्वरस्य भगवत एव जगत्कारणत्वमुक्तम् । तत्र पूर्वं तस्य तटस्थलक्षणमुक्तम् 'जन्माद्यस्य' इति अस्य विश्वस्य जन्मस्थितिभङ्गा यतो भवन्ति, तं धीमहि । एतेन 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र० सू० १।१।२) इति सूत्रार्थो विवृतो वेदितव्यः । कालस्य जगज्जन्मादिकारणत्वं कैश्चिदास्थीयत इति तन्निराकरणायाह—'अन्वयादितरतश्च' अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । यथा घटे मृदन्वयः, मृदि घटव्यतिरेक इति मृदो घटोपादनत्वं दृष्टम्, तथैव सतः सर्वत्राकाशादिष्वनुवृत्तेः सति च तेषां व्यावृत्तेस्तस्यैवाकाशादिप्रपञ्चोपादानत्वं सिद्ध्यति । अत्रान्वयशब्देनानुवृत्तिः, व्यतिरेकपदेन च व्यावृत्तिर्बोध्यते । चकाराद् निमित्तत्वञ्च तस्यैव बोधितम् । कालस्तु तस्यैव प्रभावरूप इति न पृथक् कारणत्वमर्हति । अथवा अन्वयात् प्रलये विश्वस्य परमेश्वरानुप्रवेशादितरतश्च सर्गे ततो व्यतिरेकाद्विभागात् पृथिव्या जल इव, जलस्य तेजसीव योऽधिष्ठानकारणं तं धीमहि । यद्वा अन्वयात् कारणत्वेन यत्कर्तृकानुप्रवेशाद् विश्वस्य जन्म, कर्मफलदातृत्वेन यत्कर्तृकानुप्रवेशात् स्थितिः, संहारकारकत्वेन रुद्ररूपेण यत्कर्तृकानुप्रवेशाद् भङ्गश्च यतो भवति, तं धीमहि । कारणस्य कार्य्यसमन्वितत्वमेव कार्यानुप्रवेशः । इतरतश्च स्रष्टव्य-परिपाल्यसंहार्य्यविश्वतः स्वरूपशक्त्याभिन्नात् चकाराद् मायाशक्त्या तदभिन्नाच्च ।

ननु परमेश्वरस्योपादानत्वे विकारित्वापत्त्या निमित्तत्वमेवास्तु, प्रकृतेरेव तूपादानत्वमिति चेत् तत्राह—अर्थेष्वभिज्ञः "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः" (मु० उ० १।१।९), "स ऐक्षत लोकान्नु सृजै" (ऐ० उ० १।१।१) इति, "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" (छा० उ० ६।२।३) इत्यादिश्रुतिभिश्चेतनस्यैव जगत्कार-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

णत्वोक्त्या तस्यैवोभयविधकारणत्वोपपत्तेः। प्रकृतेस्तच्छक्तित्वाच्छक्तिशक्तिमतोरभेदात् प्रकृतिद्वारकमेव तस्योपादानत्वम्, स्वरूपेण तु प्रकृत्यतीतत्वान्निर्विकारत्वम्, यथोक्तवान् भगवानेव—

"प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः।
सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहम्॥"

तथा च सर्वज्ञः परमेश्वर एव स्वातन्त्र्येण जगत्कारणम्, न जडा प्रकृतिः, सृष्टेरीक्षणपूर्वकत्वश्रवणात्। तदप्याह—अर्थेष्वभिज्ञः सृज्यासृज्यवस्तुतन्निमित्तकर्मादृष्टेषु अभिज्ञो यस्तं धीमहि। ईक्षतेर्नाशब्दम्" (ब्र० सू० १।१।५) इति न्यायात्। अशब्दम्=शब्दप्रमाणशून्यं स्वतन्त्रम्=प्रधानं न कारणम्, ईक्षतेः, जगत्कारणस्येक्षितृत्वश्रवणविरोधादिति सूत्रार्थः।

ननु तदानीं महदाद्यनुत्पत्त्येक्षणसाधनाभावात्, कथं ब्रह्मणीक्षितृत्वमिति चेत्, तत्राह–'स्वराट्' स्वेनैव राजत इति स्वराट्। अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वेन तस्य स्वप्रकाशत्वाद् 'यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म' (बृ० उ० ३।४।१) इति श्रुतेः। स्वभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" (श्वे० उ० ६।८) इति श्रुतिरपि तस्य साधनानपेक्षज्ञानबलक्रियावत्वं सूचयति।

ननु "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्" (वा० सं० १३।४) इति श्रुत्या चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यैश्वर्यवत्त्वश्रवणात् तस्य वास्तुकारणत्वं ध्येयत्वञ्चेति तत्राह—"तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये" अर्थादादिकवये चतुर्मुखाय ब्रह्मणेऽपि ब्रह्म स्वतत्त्वं वेदं वा हृदा स्वसङ्कल्पेनैव तेने ज्ञापितवान्।

ननु स्वयमेव स कथं न ज्ञातवानिति तत्राह—'यत्र सूरयोऽपि मुह्यन्ति' सूरीणामपि तत्र व्यामोहाद् ब्रह्मणोऽपि स्वातन्त्र्येण तज्ज्ञाने न शक्तिः। एतेन 'नेतरोऽनुपपत्तेः" (ब्र० सू० १।१।१६) इति सूत्रार्थो विवृतः।

यद्यपि प्रपञ्चोत्पादकस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चपालकस्य विष्णोरिव परमेश्वरत्वमेव। अत एव शिवविरञ्चिविष्णूनां सर्वत्र पुराणेष्वभेदवर्णनं संगच्छते, तथापि "सोऽबिभेत्" (बृ० उ० १।४।२), "स एकाकी न रेमे" इत्यादिश्रुतिभिर्हिरण्यगर्भस्य भयरत्यादिजीवधर्मवत्त्वश्रवणेन हिरण्यगर्भोपासकस्य हैरण्यगर्भपदप्राप्तिश्रवणाच्च चतुर्मुखे जीवत्वमपि प्रत्येतव्यम्। तेन ब्रह्माण्डोत्पादयितुश्चतुर्मुखस्यान्तर्यामिरूपेण परमेश्वरत्वेऽपि ब्रह्माण्डाभिमानित्वेन जीवत्वं संगच्छते। अतः—

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्॥

इति 'परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे" इति परान्तकाले ब्रह्मलोकगतजीवैः सार्द्धं तस्य मुक्तिरप्युक्ता।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु धीमहीति ध्यानविषयत्वेन त्रिगुणस्रष्टृत्वेन च तस्य साकारत्वेनानित्यत्वादिकं प्रसज्येतेति चेत्, तत्राह—"तेजोवारिमृदां यथा विनिमयः" इति। यथा तेजसि वारीदमिति, वारिणि च स्थलमिदमिति, मृदि काचादौ च वारीदमिति बुद्धिः, वारिणि च काचबुद्धिः प्रसिद्धा, तथैव पूर्णे सच्चिदानन्दघने ब्रह्मणि, त्रिगुणसर्गोऽयमिति बुद्धिरपि मृषैव।

एतेन "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै० उ० २।१।१) इति ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमप्युक्तं भवति, यत्र यस्मिन् ब्रह्मणि त्रिसर्गः=त्रयाणां प्रकृतिगुणानां तमोरजःसत्त्वानां सर्गाः, भूतेन्द्रियदेवतारूपो अमृषा सत्यः। यत्सत्यतमा मिथ्यासर्गोऽपि सत्यवत्प्रतीयते, तं परं सत्यं धीमहि।

तेजोवारिमृदां यथाविनिमयो व्यत्ययोऽन्यस्मिन्नन्योन्यावभासलक्षणो व्यत्यासो यथाधिष्ठानसत्तया सत्यवदाभाति, तथैव त्रिसर्गोऽपि ज्ञेयः। यद्वा भगवत एव परमार्थसत्यत्वबोधनाय तदितरस्य मिथ्यात्वं बोध्यते। मृषेति मृषैवायं त्रिसर्गः, न वस्तुतः सन्निति।

न च "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" (छा० उ० ६।१।१) इति श्रुत्या मृत्तिकादीनां सत्यत्वं ज्ञायत इति वाच्यम्; कार्यमात्रस्य मिथ्यात्वं कारणस्य च तदपेक्षया सत्यत्वमित्यापेक्षिकसत्यत्वप्रतिपादने श्रुतितात्पर्य्यात्। अनापेक्षिकसत्यत्वं तु परमकारणस्य ब्रह्मण एवेति ज्ञातव्यम्।

ननु तथापि विसर्गाश्रयत्वेनोपाधिसंसर्गोऽस्त्येवेति चेत्, तत्राप्याह---"धाम्ना स्वेन" इति स्वेनैव धाम्ना सर्वभासकेन महसा निरस्तं कुहकं मायालक्षणं यस्मिंस्तं नित्यनिरस्तमायमित्यर्थः। यथा मरीचिकोदकेन न मरुभूमिरार्द्रा भवति, तथैव कल्पितेन त्रिसर्गेण नाधिष्ठानं संश्लिष्यते—

नित्यबोधपरिपीडितं जगद्विभ्रमं नुदति वाक्यजा मतिः।
वासुदेवनिहतं धनञ्जयो हन्ति कौरवकुलं यथा॥

इति संक्षेपशारीरकोक्तेः।

एवं कार्य्येष्वाकाशादिष्वन्वयादकार्येभ्यः खपुष्पादिभ्यो व्यतिरेकाच्च ब्रह्मण एव सर्वकारणत्वम् न परमाणु-प्रकृति-शून्यादीनाम्। अनुवृत्तत्वाच्च 'ब्रह्मणः' कारणत्वम्, व्यावृत्तत्वाच्च परस्परं विश्वं कार्य्यमेव, नाकार्य्यं सावयवत्वात्। समवेतद्रव्यत्वमेव सावयवत्वमवान्तरमहत्त्वाच्च कार्य्यत्वं विश्वस्य शक्त्यावगमम्। अत एव सावयवत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां यदस्य जन्मादि तद्यतो भवति, तद् ब्रह्म धीमहि।

पद्येऽस्मिन् हृदा-मनसा ब्रह्मणो वेदप्रदानेन बुद्धिवृत्तिप्रवर्त्तकत्वेन धीमहीति गायत्र्यर्थप्रदर्शकत्वेन गायत्र्याख्यब्रह्मविद्यारूपमेवैतत्पुराणं बोद्धव्यम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

वेदान्तशास्त्रेऽनेकाः प्रक्रियाः सन्ति। तत्राऽविद्याप्रतिबिम्बो जीवः, मायाप्रतिबिम्बश्चेश्वरः। उपाधिमायायास्त्रैगुण्यात् तद्गुणविशिष्टमायाप्रतिबिम्बभेदेन ब्रह्म-विष्णुशिवरूपो भवति। बिम्बभूतस्तु परमेश्वरो निरुपाधिकं ब्रह्मैव। स एव रामायणे, भारते, वेदे, पुराणादौ च राम-कृष्ण-विष्णु-शिवादिशब्देन व्यपदिश्यते।

वेदे रामायणे पुराणे भारते भरतर्षभ।
आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते।।
(हरिवंशोक्तभारतश्रवणविध्यध्याये श्लो० ९३)

इति स्वांशमायाप्रतिबिम्बितेश्वरधर्मैः सृष्ट्यादिकर्तृत्वादिभिरपि स व्यपदिश्यते।

एवमविद्यामाययोरैक्याभ्युपगमेनाविद्याप्रतिविम्बस्य जीवत्वं निरुपाधिकब्रह्मचैतन्यस्य चेश्वरत्वम्। स एव सृष्ट्याद्यारोतिधर्मेण ब्रह्मविष्ण्वादिपदव्यपदेशभागपि भवति बिम्बत्वप्रतिबिम्बत्वानाक्रान्तं निर्धर्मकं ब्रह्म। प्रतिबिम्बस्य मिथ्यात्वाभ्युपगम आभासवादः, तत्सत्यत्वाभ्युपगमः प्रतिबिम्बवादः। अवच्छेदवादे मायान्तःकरणाद्यवच्छिन्नानां जीवेश्वरत्वादिकमनवच्छिन्नस्य निर्धर्मकब्रह्मरूपत्वम्। बिम्बभूतोऽनवच्छिन्नचिद्रूपो वा निरुपाधिकः शुद्धपरमानन्दघनो भगवानेव श्रीभागवतादिसकलसच्छास्त्रमहातात्पर्य्यविषय इति बोद्धव्यम्।

मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम्।
सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासङ्गादयो गुणाः।। इति

ननु यद्यपि वारिणि समुद्रजले दूरत्वदोषेण नीलशिलाबुद्धिवत्, कामलादिदोषेण शङ्खे पीतस्वर्णखण्डबुद्धिवद् दुर्योधनस्य पाण्डवसदसि जले स्थलबुद्धिवदन्धकारस्थरत्नरूपायां मृदि खदिराङ्गारबुद्धिवद् ब्रह्मणि त्रिसर्गबुद्धावङ्गीकृतायां कुतोऽज्ञानाश्रयस्यैश्वर्य्ययोग इति चेत्, न; तत्त्वान्यत्वानिर्वाच्याज्ञानस्य स्वाश्रयत्वस्वकार्य्याश्रयत्वानाश्रयत्वानुपपत्त्या ब्रह्मातिरिक्ताश्रयाभावात्, तदाश्रयत्वेऽपि परमार्थसत्ताकत्वाभावेन मिथ्यात्वोपपत्तौ तददोषात्। तदुक्तं संक्षेपशारीरके—

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला।
नाश्रयो भवति नापि गोचरः पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमः।। इति।

अन्यरीत्या तु—अनावृतसंविद्रूपस्य परमेश्वरस्याज्ञानाश्रयत्वाभावेऽपि अज्ञानविषयत्वमात्रेण भ्रमाधिष्ठानतैव ब्रह्मकारणता, न तावतैश्वर्य्यहानिः। 'मूढोऽहं त्वां कथं जाने मोहितस्तव मायया'' इति अज्ञानविषयत्वस्यैश्वर्य्याघातकत्वात्। तथा च जीवाश्रयाविद्याविषयत्वेन ब्रह्मणः शुद्धस्यैव कारणत्वादिकम्, 'जीवाश्रया ब्रह्मपदा अविद्या तत्त्वविन्मता'' इति वाचस्पत्युक्तेः।

ननु—अन्वयादितरतश्चेत्यन्वयव्यतिरेकावुक्तौ। न च ब्रह्मणि तत्संभवः, अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेनाकाशस्येवानुपपत्तेः। ब्रह्मणः सत्त्वे जगत्सत्त्वमित्यन्वय-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सत्त्वेऽपि बह्न्यभावे धूमाभावस्येव ब्रह्माभावे जगदभाव इति व्यतिरेकानुपपत्तेरिति चेन्न, खपुष्पाद्यभावे तदभाव इति खपुष्पं सदिति व्यवहारादर्शनात् तदुपपत्तेः। केवलस्य सतो व्यतिरेकाभावेऽपि मृदादिविशिष्टसत्ताव्यतिरेकस्यालीके खपुष्पादौ दर्शनात्। सावयवत्वसत्त्वे घटादौ कार्य्यत्वस्य सावयवत्वाभावेनाकाशादौ कार्य्यत्वाभावस्य च दर्शनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां जगतो जन्मादि यतस्तद्ब्रह्मेति वान्वयव्यतिरेकोपपत्तिर्ज्ञातव्या। विश्वं जन्मादिमत् सावयवत्वात्। अन्वये घटादिः व्यतिरेके आत्मादिर्दृष्टान्तः।

भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया।
तदध्यवस्यत् कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेत्।।
(भा० २।२।३४)

इत्यनुसारेण भगवान् प्रजापतिः कूटस्थो ब्रह्म वेदं सम्पूर्णमन्त्रब्राह्मणराशिमेकत्रिंशदुत्तरैकादशशतशाखात्मकं मानवबुद्धिग्राह्यम् "अनन्ता वै वेदाः" इत्यनुसारेणानन्तमीश्वरानन्तज्ञानानुविद्धं वा कार्त्स्न्येन सामस्त्येन त्रिरन्वीक्ष्य, सुविचार्य्येदमेव तत्सारमध्यवस्यत् निश्चितवान्। यत् आत्मन्=आत्मनि सर्वप्राणिपरप्रेमास्पदे प्रत्यक्चैतन्याभिन्ने भगवति यतो रतिर्भवेत्, स एव निष्कामकर्मयोगसहितो निरुपाधिकपरप्रेमास्पदभगवदात्मसाक्षात्कारलक्षणो धर्म एव सर्वशास्त्रतात्पर्य्यविषयत्वेनादरणीयः ब्रह्मणा नारदाय चतुःश्लोकात्मकं श्रीमद्भागवतमुपदिश्य—

यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति।
सर्वात्मन्यखिलाधार इति संकल्प्य वर्णय।।
'त्वमेतद्विपुली कुरु' (२।७।५१) (२।७।५२)

इति च भगवद्भक्तिपरमेवोपबृंहणमादिष्टम्। एतेन ब्रह्मात्मैक्यविरोधि द्वैतपरम्, भक्तिविरोधि शुष्काद्वैतपरञ्च व्याख्यानं न भागवतसम्मतमिति मन्तव्यम्। तत एव भगवत्प्रियत्वेन श्रीधरीयव्याख्यानमादृतम्। काश्यां प्रसिद्धं यद्भगवतैव श्रीधरीयं व्याख्यानं प्रमाणितम्।

तथाहि किंवदन्ती—

अहं वेद्मि शुको वेत्ति व्यासो वेत्ति न वेत्ति वा।
श्रीधरः सकलं वेत्ति श्रीनृसिंहप्रसादतः।। इति

बंशीधरीये तु—

व्यासो वेत्ति शुको वेत्ति शेषमैत्रेयनारदाः।
पराशरोद्धवो वायुपुत्रश्चैव बृहस्पतिः।।
एतेषां निखिलाः शिष्या श्रीमद्भागवतं विदुः।
श्रीधरः सकलं वेत्ति श्रीनृसिंहप्रसादतः।।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

निर्विकारब्रह्माद्वैतपर्य्यवसायिनोप्यस्य शास्त्रस्य भगवद्भक्तिरेव प्राणः। भगवत्स्वरूपञ्च निराकारनिर्गुणवदेव दिव्यगुणाकारमपि तत्र वर्णितमेव। तदेतत् 'तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहम्। वृन्दावनसुरतरुलतातलासीनम्' इति गोपालतापनी। 'अर्धं मात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैकविग्रहः।' रामतापनी। 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं नृकेशरिविग्रहम्।' नृसिंहतापनी। निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः। आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः' (ध्यानबिन्दूपनिषद्)।

'हिं कृण्वती वसुपत्नी वसूनां' (ऋ० सं० १।१६४।२७) 'यस्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णा' (ऋ० सं० १।१६४।२२) इत्यादयो मन्त्रा भागवतोद्धृता ऋग्वेदीया मन्त्राः, 'हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः' (छा० उ० १।६।६) 'नमो हिरण्यबाहवे' (वा० सं० १६।१७) 'नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः' (वा० सं० १६।५६) इत्यादयो मन्त्रा उपनिषदश्च दिव्यगुणविग्रहं भगवन्तं प्रतिपादयन्त्येव। 'तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्' (मु० उ० ३।२।३) श्रीमद्भागवते च—'स्वेच्छामयस्य ननु भूतमयस्य'; 'निबन्ध प्राक्तं यथा, त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनन्ते' 'शाब्दं ब्रह्म वपुर्दधत्' 'सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैक रसमूर्त्तयः', इत्यादिवचनानि भगवतो दिव्यचिदानन्दमयविग्रहत्वं बोधयन्ति। 'दशमस्य विशुद्धयर्थं नवानामिह लक्षणम्' (२।१०।२) इति रीत्या दशमस्कन्धप्रतिपाद्यस्याश्रयस्य श्रीकृष्णस्यैव प्रतिपिपादयिषितत्वेन श्रीमद्भागवततात्पर्य्यविषयत्वं सुस्पष्टम्।

अन्येषां रीत्या—पॄपालनपूरणयोरिति धातोः परशब्दस्य निष्पत्त्या दिव्यगुणगणपूर्णो भगवानेव परशब्दार्थः। 'तदेतत्प्रेय पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्' (बृ० उ० १।४।८) इति श्रुत्या परमप्रेमविषयो भगवान् नारायण एव। तदुक्तम्—

तदेतत्परमं ब्रह्म वेदवादेषु पठ्यते।
स देवः पुण्डरीकाक्षः स्वयं नारायणः परः॥' इति हरिवंशे।

'ब्रह्म विदाप्नोति परम्' (तै० उ० २।१) इति श्रुतेः तं परं धीमहि=ध्यायेम 'जन्माद्यस्य यतः' (१।१।१) इति अस्य प्रत्यक्षस्य जगतो यतो जन्मादि अत्र तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमाश्रयणात् जन्मस्थितिभङ्गादयो गृह्यन्ते. आदिशब्देन न स्थितिसंहारयोरेव ग्रहणम्, किन्तु स्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षा गृह्यन्ते, श्रुतिस्मृत्यनुरोधात्। ननु कुतः परस्य कारणत्वमिति तत्राह—अन्वयात्' 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते।' (तै० उ० ३।१) 'अहं सर्वस्य प्रभवः मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते।' (श्रीमद्भग० १०।८) इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादीनां उपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिङ्गात्।

ननु श्रुत्यादेः पिपीलिकादिलिपिवदप्रमाणत्वात् माणवकदृष्टशार्दूलकल्पेन तेन तन्निश्चयाभावात्। परमाणुपुञ्जस्यैव कारणत्वमिति तत्राह— 'इतरतः' प्रत्यक्षागमानुगृहीतात् तर्कात् ब्रह्मण एव कारणत्वनिश्चयात्। 'समुदाय उभयहेतुकेऽपि

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तदप्राप्तिः' (ब्र० सू० २।२।१८) इति भगवता व्यासेनैतन्निराकरणात्। सूत्रार्थस्तु—

बाह्यार्थवादि—वैभाषिकसौत्रान्तिकरीत्या पृथिव्यप्तेजोवायवश्चत्वारि भूतानि चतुर्विधपरमाणुपुञ्जस्वरूपाणि। भौतिकानि च रूपादिविषयेन्द्रियाणि तथाविधानि। परमाणुसमूहातिरेकेणावयव्यसिद्धेः, पृथिव्यादिसमुदायो बाह्यः। एवमाध्यात्मिकः स्कन्धसमुदायहेतुकः। रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराः पञ्चस्कन्धाः। सविषयेन्द्रियाणि रूपस्कन्धः। आध्यात्मिकेन्द्रियसम्बन्धाद्रूपादीनामप्याध्यात्मिकत्वम्। अहमित्यालयविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः। सुखादिप्रत्ययो वेदनास्कन्धः। गौरश्व इति शब्दादिविशिष्टवस्तुविषयकः सविकल्पप्रत्ययः, संज्ञास्कन्धः। रागद्वेषमोहधर्माधर्माः संस्कारस्कन्धः। विज्ञानस्कन्धश्चित्तमात्मेति च गीयते। इतरे स्कन्धाश्चैत्ताः। एतेषां चित्तचैत्तानां स्कन्धानां समुदायः सर्वव्यवहारास्पदमाध्यात्मिकश्च स्कन्धहेतुकः। एवं परमाणुहेतुके बाह्यसमुदाये स्कन्धहेतुके चाध्यात्मिकसमुदाये तदप्राप्तिः समुदायानुपपत्तिः। अचेतनानां परमाणूनां स्कन्धानाञ्च स्वतः समुदायायोगात् स्थिरस्य संयोजयितुश्चेतनस्यानभ्युपगमात्, श्रुत्याद्यनुगृहीततर्काभावात्, केवलस्य तर्कस्याप्रतिष्ठानाच्च।

यदप्युक्तम्— "नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्, मृत्पिण्डबीजाद्युपमर्ददिव घटाङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात्, विश्वस्याप्यभावरूपशून्यकारणकत्वमेव युक्तम्। असदेवेदमग्र आसीत्' (छा० ३।१९।१) इति श्रुतेश्चेति। तन्न। अभावस्य कारणत्वे तस्य सर्वत्र सौलभ्येन कारणान्वेषणप्रयासवैयर्थ्यात्। सर्वत्र सर्वकार्य्यसौलभ्यापत्तेः। यदि बीजादिविशेषिताभावस्य हेतुत्वमिष्यते, तदा नाभावस्य हेतुत्वम्, विशेषण एव कारणत्वपर्य्यवसानात्। कार्य्येषु मृद्बीजावयवानामन्वयात् केवलस्याभावस्य, शून्यस्य वा कार्य्येषु इतरतः अन्वयस्य व्यतिरेकात् अभावान्नाभावस्य कारणत्वमित्यर्थः।

यद्वा अन्वयात् अन्वयानुमानात्, इतरतः व्यतिरेकानुमानाच्च परेशसिद्धिर्ज्ञातव्या। चेतनात्पित्रादेः पुत्राद्युत्पत्तिदर्शनात्, चेतनाचेतनात्मकस्य सर्वविश्वस्य परमचेतनाद्भगवत उत्पत्तिः सिध्यति। प्रधानादेरचेतनत्वेन बुद्धिपूर्वककर्तृत्वानुपपत्तेरस्वातन्त्र्याच्च क्षित्यादेश्चेतनकर्तृकत्वं पारिशेष्याच्च सिद्धचति।

ननु वाय्वादेरचेतनस्यापि प्रवृत्तिदर्शनादचेतनप्रधान-परमाण्वादिभ्यः कुतो न विश्वोत्पत्तिरिति चेत्, तत्राह—'अर्थेष्वभिज्ञः' पटादिष्वभिज्ञः कुविन्दादिः कर्त्ता दृष्टः प्रधानादेर्जडत्वेन ज्ञानवत्त्वानुपपत्त्या न कर्तृत्वसंभवः, भगवतस्तु सार्वज्ञं श्रुति स्मृत्यादिसिद्धमिति स एव जगत्कारणम्।

४२

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु जीवानां समष्टिजीवस्य हिरण्यगर्भस्य वापि कर्तृत्वं वक्तुं शक्यम्, तपोयोगादिभिस्तेषां विशिष्टज्ञानक्रियाशक्तिमत्त्वादिति चेत्,—तत्राह—'स्वराट्' यः स्वेनैव राजते = दीप्यते, स स्वराट्, अन्यानधीनस्वतो ज्ञानक्रियादिशक्तिसम्पन्नः। स एवाचिन्त्यरचनारूपस्य जगतः स्रष्टा संभवति, नान्याधीनसातिशयज्ञानादिः। हिरण्यगर्भादयस्तु परेशानुग्रहेणैव ज्ञानादिमन्तः। नन्वस्तु हिरण्यगर्भस्य स्वतो ज्ञानवत्त्वमिति तत्राह... 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये' य आदिकवये = ब्रह्मणेऽपि हृदा = मनसा ब्रह्म = वेदं तेने = विस्तृतवान्। "यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै।" (श्वे० उ० ६।१८) इति श्रुतेः। ननु ब्रह्मणः स्वत एव वेदभानमप्यस्त्विवति चेत् तत्राह – 'मुह्यन्ति यत्सूरयः' यत्र वेदस्वरूपं तदर्थविषये सूरयः = ब्रह्मादयोऽपि मुह्यन्ति = मोहमाप्नुवन्ति, तेन भगवत्कृपयैव तेषां वेदतदर्थभानम् न स्वतः।

ननु परमेश्वरस्याप्तकामत्वेन निष्प्रयोजनत्वात् सृष्टौ प्रवृत्त्यनुपपत्त्या न मुख्या सृष्टिः, किन्तु मायामयी सृष्टिरिति चेत् तत्राह – यथा तेजोवारिमृदां विनिमयो तथा अमृषा = मृषा मिथ्या नेत्यर्थः। तेजोवारिमृदां विनिमयः परस्परव्यत्यासेन परस्परस्मिन्नंशेनावस्थितिः, त्रिवृत्करणं मिथ्या न भवति तथैव त्रिसर्गोऽपि मिथ्या न भवतित्यर्थः। कथं तर्हि प्रवृत्तिरिति चेत् उच्यते—"देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा।" "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" (ब्र० सू० २।१।३३) इत्यादिश्रुतिसूत्रबलादाप्तकामस्य भगवतो लीलयैव प्रवृत्तेः. त्रयाणां जीवेश्वरजडानां सर्गो यथैकमेवं मूलं तेजः स्वकार्येषु पार्थिवादिप्रपञ्चेषु बहुधा भूत्वा प्रविशति, बहिश्च मथनादाविर्भवति, तथेश्वरोऽपि जगत्सृष्ट्वा, बहुरूपीभूय जगदन्तः प्रविशति, बहिश्च भक्तानुकम्पया वासुदेवादिरूपेणाविर्भवति, ईश्वरे त्रिसर्गो मृषा न भवति, अर्थक्रियाकारित्वात्। स्वेन धाम्ना = स्वरूपज्ञानमहिम्ना सदा निरस्तं कुहकमिन्द्रजालमायादिर्येन तं परं सत्यं परमात्मानं ध्यायेम।

श्रीमद्भागवतरीत्या = श्रीनारदाज्ञया भगवच्चरित्रप्रधानां भगवद्भक्तिप्रसवित्रीं श्रीभागवतसंहितां प्रारभमाणो मङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षार्थं बीजभावेन प्रथमं गायत्र्यर्थमुपनिबबन्ध।

यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः।
वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते॥

(म० पु० ५३।२०)

यथा यज्ञात्मको वृत्रः तद्वधनिरूपणेनात्र भक्तिः प्रवर्त्तयिष्यते। 'तत्त्वष्टाऽऽहवनीयमुपप्रावर्त्तयत। "स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व" इति श्रुतेराहुत्युत्पन्नत्वाद् वृत्रस्य यज्ञात्मकत्वम्, निरीश्वरमीमांसकाभिमतस्य यज्ञादेर्भक्तिप्रावरणहेतुत्वाद् वृत्रत्वं वा।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

गायत्री वेदमाता, वेदत्रयार्थप्रतिपादिका। तदर्थो भागवते प्रथमबीजार्थं निरूप्यते। तेन यथा वेदः, तथा भागवतम्, समानबीजोत्पन्नत्वात्। तत एवात्र वेदविरोधो वेदाद् दौर्बल्यश्च परिहृतम् (अपौरुषेयवेदमूलकत्वेऽपि तत्सारतमत्वेन ततोऽप्यधिकस्वादुत्वात् शर्करासारतमकन्दवत्)। यथा वेदे फलसाधनसहिता यज्ञियाः पदार्था योगजधर्मेणानुभूयन्ते, तथैव व्यासो योगजधर्मेण "पुरुषो मायया बन्धो मोचनं भक्तिहेतुकम्। अपश्यत् पुरुषं पूर्णम्" इत्यादिरीत्या पुरुषो मायाकृत-बन्धं भक्तिहेतुकं मोक्षं पूर्णपुरुषञ्चानुभूतवान्। समाधिभाषा चैषा। तत्र पुरुष-प्रयत्नस्तु भक्तावेव,

माहात्म्यज्ञानपूर्वं तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा॥

इति वैष्णवतन्त्रवचनात्। तत्रात्मत्वेन विज्ञाते सर्वतोऽधिकः सुदृढः स्नेहो भवति। सृष्टयादिभिर्माहात्म्यज्ञानम्। यथा यज्ञा भगवदाराधनबुद्धयानुष्ठिता ब्रह्मात्माव-गतिहेतुकाः, तथा तद्वदयमपि भक्तिहेतुरिति स्पष्टं काण्डद्वयार्थनिष्ठातोऽप्यफलवृक्ष इव व्यर्थो भवतीति भागवतसार्थक्यम्।

ननु प्रणवो व्याहृतयश्चापि बीजत्वेन प्रसिद्धा इति कुतो गायत्र्या बीजत्वो-क्तिरिति चेत्, न; गायत्र्या इव तेषां स्पष्टार्थस्वाभावेन गायत्र्या एवोपात्तत्वात्। ननु तथाप्यग्न्युपस्थाने हि गायत्री विनियुक्ता। 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' इत्याह प्रसूत्या मन्देहादिवारणे गायत्र्याभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं निक्षिपन्ति। उपनयनेऽप्यस्या विनियोगः, तथा च कथमस्या भगवत्परत्वमेवेति चेत्, न; सर्वप्राणिपरप्रेमास्पदे सर्वान्तर्य्यामिणि भगवत्येव गायत्र्याः सर्ववेदानाञ्च पर्य्यवसानात्। तत्राग्निशब्देनापि ब्रह्मतत्त्वमेव विवक्षितम्। "एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः।" (ऋ० सं० १।१६४।४६) इत्यादिमन्त्रवर्णात्। मन्देहादिनिवारणस्यापि भगवच्छक्ति-प्रयुक्तत्वेन भगवदर्थत्वानपायात्। गायत्रीबीजम्, वेदो वृक्षः, भागवतं फलमिति निरूपितम्।

"ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते।" इत्यत्र यथेन्द्रपरस्यापि मन्त्रस्य वाक्यबलाद् गार्हपत्योपस्थाने विनियोगः, तथैव भगवत्पराया अपि गायत्र्या अग्न्याद्युपस्थान-संभवाच्च। अत एव सर्वसन्देहनिराकरणाय मङ्गलश्लोके गायत्र्यर्थोपनिबन्धनम्, न गायत्र्येवोपनिवद्धा। निर्विघ्नं वाक्प्रसवार्थं गायत्र्या भगवदुपस्थानं कुर्वाणो गायत्र्य-र्थमुक्तवान्। गायत्र्यां जगत्प्रसवकर्तृत्वेन सर्वकर्तृत्वम्, देवत्वेन च सर्वज्ञत्वं भगवतो बोधितम्। 'वरेण्यम्' इति भजनीयतया भक्तिबीजं भर्ग इति भर्ज्जत्यखिलामविद्या-मिति च संसारनिवृत्तिः सूच्यते। तस्यैव धीमहीति ध्यानमुक्तम्, सर्वेन्द्रियमनोबुद्धया-दिप्रेरकत्वात् सर्वहितकारकत्वात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

'जन्माद्यस्य यतः' आद्यस्य=आकाशस्य यतो जन्म तम् "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः" (तै० उ० २।१) इति श्रुतेः। न च स्थितिप्रलयग्रहणार्थं जन्मादीति पदस्थितिर्मन्तव्येति वाच्यम्, 'सवितुः' इति गायत्रीस्थपदेन प्रसवमात्रस्योक्तत्वात्। न च न्यूनतापत्तिः, वरेण्यं भर्गः' पदाभ्यां तयोरपि सूचितत्वात्। यद्वा सूतेः स्थितिप्रलययोरुपलक्षणार्थत्वेन तयोर्बोधः। जन्मादिग्रहणे तु स्थितिश्च भङ्गश्च समाहारे स्थितिभङ्गं जन्म आदिर्यस्य स्थितिभङ्गस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः, अस्याकाशस्य तदुपलक्षितस्यानन्तकोटिब्रह्माण्डात्मकस्य जगतो मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य यतो जन्मस्थितिभङ्गम्। यत इत्यव्ययनिर्देशो ब्रह्मणोऽविकृतत्वबोधनाय। कामधेनोः कल्पवृक्षस्य चिन्तामणेर्मन्त्रादेश्च नानाविधविचित्रपदार्थानामुत्पत्तावपि तेषां यथाऽविकृतत्वम् तथैव परमेश्वरस्यानन्तानन्तकोटिब्रह्माण्डजनकत्वेऽपि निर्विकारत्वमेव। एतेन यदुच्यते सर्वस्य ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वे कृत्स्नप्रसक्त्या मुक्तोपसृप्यानुपपत्तिस्तदेकदेशस्य तादृक्परिणामे सावयवत्वापत्त्या निरवयवत्वोक्तिव्याकोपश्चेति, तदुक्तम्='कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वव्याकोपश्च' इति तदप्यपास्तम्, 'तत्' इति गायत्रीस्थस्य पदस्य परं सत्यमिति व्याख्यानम्, तत् परं सत्यं धीमहि। केषाञ्चिद्रीत्या ब्रह्मणो निमित्तत्वं प्रकृतेः समवायित्वम्, अन्येषां रीत्या ब्रह्मण एव तदुभयत्वं कर्तृत्वमात्रमित्यपि केषाञ्चित् तदपाकरणायाह—'अन्वयादितरतश्च' अन्वेतीत्यन्वयः=समवायिकारणम् इतरत्=निमित्तकारणञ्च यत्र येन यतो यस्येत्याद्युक्तेः तथा चाभिन्ननिमित्तोपादनं जगद्ब्रह्मकारणकमेव यस्तत्र व्याप्य वर्तते, सोऽन्वयः। अनारोपितागन्तुकरूपेणानुवृत्तिः समवायोऽत्र विवक्षितः। न च ब्रह्मसूत्रे समवायस्य निरस्तत्वात् कथं तद्गर्भितसमवायिकारणाङ्गीकार इति वाच्यम्, तादात्म्यरूपसमवायाङ्गीकारेण तददोषात्, वैशेषिकप्रक्रियाया निराकरण एव सूत्रतात्पर्य्यात्। अत्र न न्यायप्रसिद्धावन्वयव्यतिरेकौ ग्राह्यौ, ब्रह्मणः कारणत्वस्य प्रत्यक्षाद्यसिद्धत्वेन श्रुतिमात्रसिद्धत्वात्, न च ब्रह्मणो व्यतिरेकः संभवति। यद्यपि जगत्कारणत्वेनैव ब्रह्मणः सार्वज्ञं सिद्धमेव तथापि लोकवत्फलाज्ञानं संभवतीत्याह—'अर्थेष्वभिज्ञः'। अर्थेषु निमित्तेषु चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं तस्य सृष्टौ प्रवृत्तिः। केचित् स्वार्थं प्रवर्त्तन्ते, तन्निरासायाह-'स्वराट्' स स्वेनैव राजते, न विषये रमते।

एवं रूपप्रपञ्चकारणत्वमुक्त्वा नामप्रपञ्चकारणत्वमाह—'तेने ब्रह्म' यद्यप्यविशेषेण कारणत्वं शक्यं वक्तुम्, तथापि रूपप्रपञ्च आसक्तानां जीवानां निवारणार्थं भेदेनोक्तम्। बन्धमोक्षयोः प्रकारभेदेन निरूपणार्थं वेदजगतोर्भिन्नतया निरूपणम्। ब्रह्म' वेदः। अविकृतत्वाय तथा वर्णनम्। 'हृदा' मनसा। पुराणेन सह 'पुराणं हृदयं स्मृतम्' इति रीत्या पुराणेन सह वेदं ब्रह्मणो हृदि प्रकाशितवानित्यर्थः।

'यः' इति गायत्रीतृतीयपादस्य ग्रहणम्। तेन सर्वप्रेरकत्वमायाति, अन्यथा वैयर्थ्यापत्तेः। 'यतः' इत्यस्यैव सर्ववाक्येषु विभक्तिविपरिणामेन योजयितुं शक्य-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

त्वात्। शब्दरसाभिज्ञत्वात् 'कवि' पदप्रयोगः गोपनार्थम्, अन्यथाकथनसामर्थ्याय वा। न ह्यन्यस्तादृश इति आदिपदं कविदोषाभावायेति वा। तेन नानाविधस्तोत्रेण संतुष्टो भगवान् तस्मै वेदं प्रकाशितवान्।

अन्येषां वेदानुपयोगे हेतुमाह–'मुह्यन्ति' वेदे वेदार्थे च सूरयोऽपि मुह्यन्ति। भगवानेव तत्प्रपन्नो वा वेदार्थवित् प्रपञ्चेन बन्धः, वेदेन मुक्तिः ताभ्यां हरिः क्रीडतीति तस्यैव निर्दोषत्वं वरणीयत्वं च वदन् भर्गशब्दार्थमाह–'तेजोवारिमृदां यथा विनिमयः' तथा 'त्रिसर्गो मृषा' अनेन मायातत्कार्यसम्बन्धाभावप्रतिपादनम्। दोषो द्विविधः—स्वत एव दुष्टतापादकः, सेवकानुद्धारो वा। तत्राद्याभावमाह—देहेन्द्रियान्तःकरणसम्बन्धो दोषः, स च प्रत्येकमिति दृष्टान्तबाहुल्यम्, सात्त्विकादिभेदेन या तत्र 'तेजोवारिमृदां' यथाऽन्योऽन्यस्मिन्नन्योन्यावभासो मृषा भवति द्रष्टुरेव, तथा बुद्धिजनकः, न तु विषयस्तादृशः। तेजसि मरीचिषु वारिबुद्धिः, वारिणि नीलमण्यादिपृथ्वीबुद्धिः, मण्यादिष्वग्निबुद्धिः, काचादौ वारिबुद्धिः, मेघेषु चन्द्रबुद्धिः, किरणेषु वस्त्रबुद्धिः, तथैव भगवति देहेन्द्रियान्तःकरणवत्त्वमवतारादिषु मृषेत्याह—'यत्र' इति निमित्ताधिकरणयोर्ग्रहणम्। ततो गुणत्रयकार्यदेहेन्द्रियमनांसि तद्धर्माः, तत्करणं वा तदधिकरणानि तदर्था वाध्यासेन वसन्तीत्यर्थः। केचिद् भगवति देहेन्द्रियाणि परिकल्प्य तेषां चिदानन्दत्वं कल्पयन्ति। केचिच्चानन्दे देहेन्द्रियाणि केचिच्चले कृष्णे जडजीवसम्बन्धं कल्पयन्ति, जडजीवविशेषे वा सामर्थ्यम्। केचिच्छरीरे माया-तद्वतोरध्यासं कल्पयन्ति। मायाविशिष्टे स्वेच्छयैव शरीरसम्बन्धं वा सर्वेषां तेषां बुद्धिरेव भ्रान्ता। भगवति गुणजडजीवधर्मा मृषा, मायादिसम्बन्धाभावात्, वरणीयं सुन्दरं ततः स्वतो दोषाभाव इत्यर्थः।

सेवकोद्धारमाह—'धाम्ना स्वेन' स्वरूपस्फूर्त्यैव सर्वाविद्यानाशकः स्वरूपमेवाविद्यानाशकम्, तदेतत्प्रमेयबलम्, सदा नात्र कलिकालादिर्बाधकः। कुहकम् = कार्पण्यं देहेन्द्रियात्मभावः, तस्मिन्निराकृते शिष्टं स्वत एव भविष्यति। एतेन भर्ज्जयत्यखिला विद्या इति भर्गशब्दो व्याख्यातः।

तच्छब्दं व्याचष्टे सत्यं परं कालत्रयाबाधितम्, लोकप्रसिद्धं सत्यं परं श्रेष्ठं पुरुषोत्तमं सर्ववेदप्रसिद्धम्, धीमहि ध्यायेम, प्रीतिं वा कुर्म इत्यर्थः, इदमेवोभयत्र परं वैदकत्वबोधनायानेन वेदसंमितं पुराणमित्युक्तं भवति। एवं बीजभावो निरूपितः।

जन्माद्यस्येति पद्यस्य सर्वस्यैव वा भागवतस्य बहुभिराचार्य्यैः पण्डितैश्च द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैताद्वैतपराणि व्याख्यानानि कृतानि। तदिदं महत्त्वमेवास्य शास्त्रस्य, तैः सर्वैरेवास्य प्रमाणत्वेनाङ्गीकारात् स्वस्वपक्षेषु योजनं क्रियते।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अत्र पद्ये सत्यमिति न व्यवहारमात्राबाध्यम् किन्तु परमार्थसत्यमत्यन्ताबाध्यमेव बोध्यम्। "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्" इति श्रुतिर्व्यवहारसत्यानां प्राणानामधिष्ठानभूतं परमात्मानमेव सत्यं बोधयति, सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वात् सर्वबाधावधित्वाच्च, तस्यैव परमार्थसत्यत्वसम्भवात्। निरधिष्ठानस्य भ्रमस्य निरवधेर्बाधस्य चासंभवात्। तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषेति। तस्यैव त्रिसर्गाधिष्ठानत्वं स्पष्टम्, धीमहीत्यत्र ध्यानं निदिध्यासनरूपमेव, तच्च वस्तुस्वरूपापेक्षविजातीयप्रत्यानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपं निदिध्यासितव्यः, "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इत्यादिश्रुतिभ्यः। उपासनन्तु वस्तुस्वरूपानपेक्षं पुरुषेच्छाधीनं मानसक्रियाप्रवाहरूपम्, 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीष्यन् स्यात्तां ध्यायेन्मनसां वषट्करिष्यन्" इति श्रुतेः। 'वाचं धेनुमुपासीत्" इत्यत्र तु वस्तुस्वरूपविरोध्युपासनं भवति। "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत" इति श्रुत्या ब्रह्मणि तदुभयविधस्योपासनस्य निषेधात्, "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इति श्रुत्या तस्योपनिषन्मात्रगम्यत्वोक्तेः निदिध्यास्यमानस्य परमार्थसत्यत्वं बोधयितुं पूर्वं जन्माद्यस्येति तत्पदार्थस्वरूपतामाह—'यतो वा इमानि, जन्माद्यस्य यतः" इति श्रुतिसूत्राद्यनुसारेण जन्मादीत्येव पदस्थितिर्युक्ता। तस्मादव्यक्तमुत्पन्नमित्यव्यक्तस्य महत्तत्त्वस्य वाऽद्यत्वोपपत्तावाकाशस्य तदसंभवात्। संभवेऽपि नाकाशस्यैव ततो जन्म, किन्तु सर्वस्यैव तज्जत्वोक्तिविरोधात्. न केवलं जन्मैव किन्तु सर्वस्यैतस्मादेव जन्मस्थितिभङ्गानामपि श्रवणात्। तज्जलानिति श्रुतेः। सदिदं सदिदमिति सद्रूपस्यैव कार्य्येष्वन्वयात् शून्यमिदमित्यन्वयव्यतिरेकात्। न शून्यं कारणम् कथमसतः सञ्जायतेति, तन्निषेधात्।

यद्वा 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतिवाक्यान्वयात्। इतरतश्च 'असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यसतोऽनन्वयाच्च। सत एव कारणत्वं नासतः व्यवहारानर्हत्वाच्च सति कारण एवासत्पदप्रयोगोपपत्तेः। तत एव असद् आसीदिति सम्बन्धः। अतो नासतः कारणत्वं शून्यस्य सत्तासम्बन्धायोगात्।

अथवा कार्यान्वयाद् ब्रह्म कारणमित्युक्तौ कार्यविनाशे तन्नाशाशङ्का स्यात्, तन्निरासायाह—इतरतश्च यथा=घटनाशेऽपि तदन्विता मृत्तिका न नश्यति, घटभिन्ने शरावादौ तस्या अन्वयात्। एवं सदपि—इतरतः=इतरत्र कार्येषु तदन्वयाद् वाक्यार्थानुपपत्तिदोषाच्च नासतः कारणत्वम्। सताप्यनभिज्ञेन कार्य्यं रचयितुं न शक्यम् किमुतासतेत्याह—अर्थेष्वभिज्ञः "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यादिश्रुतयश्च स्वरूपसाधनप्रयोजनादिज्ञानवत एव कारणत्वं दर्शयन्ति। अथवा अर्थेष्वन्वयादितरश्चेति पूर्वेण सम्बन्धः। सर्वज्ञत्वोपादानत्वाभ्याञ्च प्रधानपरमाणुकारणवादौ निराकृतौ। ननु प्रधानस्य सत्त्वपरिणामेन भवति सार्वज्ञम् न ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वेन; ज्ञानाकर्तृत्वादित्यत आह—'स्वराट्' स्वयमेव राजते=प्रकाशते स्वराट्। अन्यान-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पेक्षः प्रकाशरूपः सविता प्रकाशते इत्यादिवत्कर्तृत्वोपचारात् सर्वविषयज्ञानरूपत्वेन तस्य कारणतासंभवात्। नाचेतनस्य प्रधानस्य तत्संभवतीति ब्रह्मणस्तु कारणत्वे एकविज्ञानेन सर्वज्ञानप्रतिज्ञा समर्थिता स्यात्। अन्यथा प्रधानज्ञानेन प्रधानकार्य्याणां ज्ञानसंभवेऽपि तदकार्य्याणां जीवानां ज्ञानासंभवात्। ब्रह्मणि विदिते पुरुषाणां स्वत एव तद्रूपत्वात्, इतरेषां कल्पितत्वेन तदव्यतिरेकात्। ननु तथापि वेदस्य नित्यत्वेन ब्रह्मकारणत्वेऽपि कथमेकज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति चेत्, तत्राह—तेने ब्रह्म यः श्वास-प्रश्वासवल्लीलया ब्रह्म वेद तेने आविर्भावितवान्। 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितम्'' इत्यादिश्रुतेर्वेदस्यापि ब्रह्मोपादानकत्वश्रवणात्। न च तावताऽपि पौरुषेयत्वं वेदानां प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वाभावेनापौरुषेयत्वोपपत्तेः तदर्थस्य, मानान्तराविषयत्वेन श्वासस्येव पुरुषचिकीर्षाजन्यत्वाभावेन पौरुषेयत्वानुपपत्तेः। वेद-तदर्थज्ञानस्य तुल्यकालत्वान्न सार्वज्ञयव्याघातोऽपि वेदनिष्ठसर्वार्थप्रकाशनशक्तिः सदुपादाननिष्ठा कार्य्यगतप्रकाशनशक्तित्वात् वह्न्युपादानकदीपगतप्रकाशन-शक्तिवदित्यनुमानाच्च। हिरण्यगर्भोऽपि न करणमित्याह—आदि कवये यस्तेने—"यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" इत्यादिश्रुतेः। हृदा तेने न मुखेनाध्यापितवानिति तस्यान्तर्यामित्वञ्च व्यञ्जितम्। ननु ब्रह्मणः सिद्धत्वेन मानान्तरयोग्यत्वेन न श्रुतीनां ब्रह्मणि प्रामाण्यम्, प्रत्यक्षादिसंवादे नाज्ञात-ज्ञापकत्वाभावात्, विसंवादे तु बाधितविषयत्वेनाप्रामाण्यमिति। तत्राप्याह—मुह्यन्ति यत्सूरयः, यस्मिन् अखण्डानन्दाद्वये स्वरूपचिन्मात्रलक्षणे ब्रह्मणि सूरयो मोह-मनुभवन्ति। मोहश्च द्विविधः—आवरणरूपः विक्षेपरूपश्च। आद्यमपि द्विविधम्, शुद्धं ब्रह्म नास्तीत्यसत्त्वापादकमावरणम्, तन्न प्रकाशत इत्याकारमभानापादकम-परम् वेदान्तविचारशून्यैस्तदद्वयमप्यनुभूयते, वेदान्तविचारेण परोक्षज्ञानेनासत्त्वा-पादकमावरणं क्षीयते। तदानीं नास्ति ब्रह्मेतीति व्यवहारानुदयेऽपि मम न भाति पूर्णं ब्रह्मेति व्यावहारदर्शनादभानापादकं तदवशिष्यते, अभानापादकावरणनिव-र्त्तकसाक्षात्कारेण तन्निवृत्तिः। आवरणकार्यंभ्रमस्तु विक्षेपरूपो मोहः, कारणनिवृत्तौ सोऽपि निवर्त्तते। तादृङ्मोहद्वयेनैव नैयायिकवैशेषिकपातञ्जलपाशुपतादयो जीवाद्भिन्न एवेश्वरः' स च निमित्तकारणमेव नोपादानमिति वदन्ति। सांख्यमी-मांसकादयस्तु निमित्तत्वेनापि नेश्वरमुपयन्ति। एवं ब्रह्मविषयकमोहस्य प्रत्यक्षत्वात् स्वरूपचैतन्यस्य तत्साधकत्वेन तदनिवर्त्तकत्वात्। तन्निवर्त्तकवृत्तिरूपज्ञानोत्पादक-त्वेन वेदान्तानां प्रामाण्यम्। सिद्धत्वेऽपि ब्रह्मणो न मानान्तरगम्यता, रूपादिही-नत्वेनान्यप्रमाणाप्रवृत्तेः, एवं पूर्वार्द्धेन तत्पदवाच्यार्थं प्रतिपाद्य, परार्द्धेनाध्यारो-पापवादन्यायेन तत्पदलक्ष्यार्थमाह—तेजोवारिमृदाम्। यत्र ब्रह्मणि त्रयाणां तेजोव-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न्नानासर्गो मृषा मिथ्यैव, रज्वां सर्प इव। तेजोवारिमृदां यथाविनिमयो व्यामिश्रीभावोऽन्योऽन्यावभासरूपः, तथैवात्रापि बोध्यः। यथा च श्रुतिः— "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्यस्यापागादग्नेरग्नित्वम् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्" इति विकारस्य मिथ्यात्वं बोधयति।

यत्तु यथा तेजोवारिमृदां विनिमयस्त्रिवृत्करणं न मृषा, तथैव त्रिसर्गोऽपि न मृषेति तन्न दृष्टान्तस्योभयसंमतत्वाभावात्, यः खलु त्रिसर्गं मृषा मन्यते, स त्रिवृत्करणमपि मिथ्यैव मन्यते, विशेषहेत्वभावात्। एतेनारम्भवादः, परिणामवादश्च नोपपद्येत इतीहैव लक्ष्यते, तस्माद्विवर्त्तवादाश्रयेण शुद्धे ब्रह्मण्यविद्यावशाद्ः, द्वैताभासो मिथ्यैव। न चानादिभावत्वाद् ब्रह्मवदविद्यायाः सत्यत्वमस्तु, कल्पकशून्यत्वाच्च। स्वस्या एव कल्पकत्व आत्माश्रयता, अविद्यान्तराभ्युपगमेऽनवस्थानात्। तथाचैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानानुपपत्तिः, अनिर्मोक्षापत्तिश्चेति। तत्राह—धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकम्। परमार्थस्वरूपचित्स्फूर्त्यैव सदा नरस्तम्=बाधितं कुहकम्=मायात्मकमज्ञानमविद्या यत्र तत्। "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इति श्रुतिरन्यथानुपपद्यमानैरेकमेवाद्वितीयविशेषणैः सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यमखण्डमेव ब्रह्म प्रतिपादयति, दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्त्या कल्पितत्वेनैवाविद्यायाश्चैतन्यभास्यत्वनियमात्। यथा भेदो भेद्यं भिनत्ति, स्वमपि भिनत्ति, यथा वा प्रमाता, प्रमेयं स्वञ्च प्रमिणोति, तथैवाविद्या स्वपरसाधारणकल्पनामूलत्वान्न कल्पकान्तरमपेक्षते।

उत्पत्त्यनङ्गीकारेण ज्ञप्तेश्च नित्यत्वेन नात्माश्रयः। अनादिभावत्वमात्मनोऽपि न नित्यत्वप्रयोजकम्, किन्तु परमार्थसत्यत्वम्; अविद्यायाश्च सदसद्विलक्षणत्वेन ज्ञाननिवर्त्त्यत्वान्न परमार्थसत्त्वम्। तथा च माया—तत्कार्य्यरहितः परमात्मा तत्पदलक्ष्यार्थो दर्शितः, तेनैव त्वं पदलक्ष्यार्थोऽपि बोधितः, तस्यापि माया-तत्कार्य्यशरीरादिहीनत्वात्. जाग्रदादिसाक्षिणस्तद्वत्वाभावात्। एवं पदार्थज्ञानपूर्वकवाक्यार्थबोधे वृत्तिप्रवाहरूपं निदिध्यासनं संपद्यते।

एवं जन्माद्यस्य यत इत्यानन्दरूपत्वमुक्तम्, "आन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" इति श्रुतेः, अन्वयादिति सद्रूपत्वम्, नित्यत्वम् विभुत्वञ्च बोधितम्, सर्वदेशकालान्वयबोधनात्। स्वराडिति स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वं बोधितम्। 'धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकम्' इत्यद्वितीयत्वं सत्यमिति परमार्थत्वमुक्तम्। तथा च "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति वाक्यार्थो दर्शितः। एवं त्वं पदार्थपरोऽपि श्लोकोऽयं व्याख्यायते।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यो जीवोऽस्य देहेन्द्रियादेर्जन्मादिविकारजातमन्वयाद् अविद्ययाऽन्यान्यारोपितवान्, तं परं सत्यं धीमहि । कीदृशस्यास्य? यतो गच्छतः सर्वदा परिणममानस्य । ननु जातो मृत इति व्यवहारात्, तद्यथा "अग्नेर्विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वं एवात्मानो व्युच्चरन्ति" इति श्रुतेश्च जन्मादिमानेव जीव इति चेन्न, इतरतश्च जन्माद्ययोग्यत्वात् ।

'न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयम्··· ························ ।

इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गाच्च । उपाद्युत्पत्तिमात्रेण तु जीवोत्पत्तिव्यवहारः 'तद्‌गुणसारत्वात्" इति न्यायात् । देहम्, इन्द्रियम्, मनः, प्राणञ्च केचिदात्मत्वेन प्रतिपन्ना तन्निराकुर्वन्ति । अर्थेष्वभिज्ञः, न हि भूतभौतिकदेहेन्द्रियप्राणमनसा ज्ञातृत्वं संभवति, घटादावपि तत्प्रसङ्गात् । एतेन विभुत्वमप्युक्तम् । विभुत्वं हि मध्यमपरिमाणत्वेऽनुपपद्यमानं परमाणुत्वे, परममहत्त्वेवावतिष्ठते । देहातिरिक्तोऽपि देहपरिमाण इति क्षपणकपक्षोऽपि निरस्तः । परमाणुत्वे सकलशरीरव्यापिसुखदुःखानुपलब्धिप्रसक्तिः ।

ननु व्यापको ज्ञानाश्रयरूपो भवतु तत्राह—स्वराट् =स्वेनैव राजते स्वप्रकाशज्ञानरूप इत्यर्थः, तेन न ज्ञानाश्रयः । "अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति" इति श्रुतेः । संदेहविपर्य्यपाद्यविषयत्वे सति सर्वदा भासमानत्वात् स्वजन्यज्ञानविषयत्वे कर्मकर्तृविरोघात्; 'ज्ञोऽत एव' (ब्र० सू० २।३।१९) इति न्यायात् ।

ननु जीवस्य स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वे जन्मादिशून्यत्वे ब्रह्मणो भेदकाभावात् स्वत एव ब्रह्माभिन्नत्वे शास्त्रारम्भो व्यर्थः, ब्रह्मावबोधस्य सर्वदा सत्त्वादिति । तत्राह—"तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये" । हृदा—मनसा तदुपाधिना तादात्म्यापन्नः सन्, अब्रह्म ब्रह्मविपरीतं कर्त्तृत्वादिलक्षणं संसारं विस्तारितवान् । "स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरतीव, ध्यायतीव लोलायतीव" इति श्रुतयः संबन्धादसंसारिणोऽपि संसारितां दर्शयन्ति । तथा च तन्निवृत्तये ब्रह्मात्मभावोपदेशो युक्तः ।

संसारस्य मोक्षहेतुत्वमाह—आदिकवये आदिभूतं कं सुखं ब्रह्मानन्दरूपो मोक्षः, तस्य वयःप्राप्तिः 'अय वय गतौ' इति पाणिनिस्मरणात् । तस्मिन् आदिकवये "निमित्तात् कर्मयोगे" इति 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इतिवन्निमित्तार्था सप्तमी ।

संसाराभावे देहेन्द्रियमनोबुद्धिगुरुशास्त्रालाभे श्रवणमननादिसाधनानुष्ठानासंभवात् । संसारो निमित्तम्, न च तदभावे तत्त्वज्ञानम्, तदन्तरेण नाविद्यानिवृत्तिरिति मोक्षार्थमेव संसारं विस्तारितवान् । "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव, तदस्य रूपं प्रति चक्षणाय" इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु सांख्यानुसारेण स्वप्रकाशज्ञानरूप आत्मा युक्तः, नानन्दरूपः प्रतिशरीरं भिन्नश्चेति। तत्राह—'मुह्यन्ति यत्सूरयः।' तार्किकाद्यपेक्षया सुधियोऽपि सांख्या भ्राम्यन्त्येव। शुद्धस्वरूपं जानन्तोऽपि प्रतिदेहमेकत्वमानन्दरूपत्वञ्चाजानन्तः। "एष एव परमानन्दः, एको देवः सर्वभूतेषु गूढः, अयमात्मा ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्यादिश्रुतिविरोधात्। न हि विभूनामात्मनां सर्वदेहसम्बन्धित्वाविशेषेऽपि कर्मादिकमपि भोगनियामकं संभवति, अविशेषात्। एकात्मवादे तु अन्तःकरणावच्छिन्नप्रदेशानां भिन्नत्वादुपपद्यते। व्यवस्था देहभेदादेव प्रतिसंधानाभावोपपत्तिः भेदकशून्यत्वाल्लक्षणैक्याच्च ब्रह्माभिन्नत्वमपि सिद्धयति। एवं पूर्वार्द्धेन त्वं पदवाच्यं प्रतिपाद्योत्तरार्धेन तल्लक्ष्यं प्रतिपादयति। 'यत्र त्रिसर्गो मृषा' यत्र= आत्मनि, त्रयाणाम्=स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधीनां जाग्रदाद्यवस्थात्रयहेतूनाम्, सर्गः= संसर्गो मृषा=मिथ्यैव। "स यत्तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति, असंगो ह्ययं पुरुषः" इत्यादिश्रुतिभ्यः। साक्ष्यस्य साक्षिधर्मत्वानुपपत्तेः, भास्यस्य घटादेर्भासकदीपादिधर्मत्वादर्शनात्। मिथ्यात्वे दृष्टान्तः – तेजोवारिमृदां तेजसि मरुरश्मौ वारिबुद्धिः, मृदि काचादौ जलबुद्धिः, समुद्रजलादौ नीलशिलादिबुद्धिर्यथा, तथैवात्मनि देहादिबुद्धिर्मिथ्यैव। चिदात्मनि जाग्रदादिबुद्धिर्मिथ्या तदभाववति तद्बुद्धित्वात्तेजसि वारिबुद्धिवत्, तद्भाववत्त्वञ्च श्रुतिस्मृतिन्यायैः सिद्धमेव। लक्षणैक्येन ब्रह्माभिन्नत्वदर्शनायाह—'धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकम्।" एवं तत्पदार्थत्वं पदार्थतदैक्यकथनेन शास्त्रस्य विषयोऽपि दर्शितः। धीमहीति निदिध्यासनमुक्तं पूर्वार्द्धेन 'जन्माद्यस्य यतः' (ब्र० सू० १।१।२)।

अन्वयादिति 'तत्तु समन्वयात्' (ब्र० सू० १।१।३ अर्थेष्वभिज्ञ इति ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब्र० सू० १।१।४) तेने ब्रह्मेति 'शास्त्रयोनित्वात्' (ब्र० सू० १।१।५) मुह्यन्ति यत् 'एतेन सर्वे व्याख्याताः' (ब्र० सू० २८) इत्यादिसूत्राणि व्याख्यातानि। तेजोवारिमृदाम् तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' (ब्र० सू० २।१।१४) धीमहीति 'सहकार्यान्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्' इति साधनाध्यायार्थो दर्शितः।

एवञ्चार्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां सर्वोपनिषदामपीति पद्यानुसारेण श्रीभागवतस्य ब्रह्मसूत्रोपनिषद्गीताभाष्यरूपत्वं स्फुटयते। परमहंसानां वेदान्तवाक्यार्थनिदिध्यासनरूपत्वात् पारमहंसी संहितेति समाख्यापि श्लिष्यते। एवमेव ध्यायेम इति स्थाने धीमहीति प्रयोगाद् गायत्रीरूपत्वमपि। तत्र तत्सवितुर्वरेण्यमित्यस्यार्थः स्वराडित्यनेन सूचितः। भर्गो देवस्य धीमहीत्यस्यार्थः, जन्माद्यस्य यत इति धियो यो नः प्रचोदयादित्यस्यार्थः, तेने ब्रह्म हृदेति सूचितः, विस्तरस्तु मधुसूदन्यां भागवतटीकायां द्रष्टव्यः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

परमेश्वरसम्बन्धे नैयायिकादिरीत्याऽनुमानानि

नन्वीश्वरे न बहिः प्रत्यक्षं प्रमाणम् तस्य रूपादिशून्यत्वेनातीन्द्रियत्वात्, न वान्तरं प्रत्यक्षं मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्। न चेश्वरस्यात्मत्वान्मनसा स्वात्मप्रत्यक्षवदेव तत्प्रत्यक्षं भवत्विति वाच्यम् आत्ममानसप्रत्यक्षं प्रति परात्मकावृत्तविजातीयमनःसंयोगत्वेन मनसः कारणत्वाभ्युपगमात्। अन्यथा परेण मनसा परात्मप्रत्यक्षत्वापत्तेः। नाप्यनुमानं तत्र क्रमते, ईश्वरस्याप्रत्यक्षतया तस्य केनचिल्लिङ्गेन सहचारदर्शनाभावेन व्याप्तिग्रहासम्भवात्। नापि तत्रागमः प्रमाणम्, विकल्पासहत्वात्। तथाहि—स किं नित्योऽनित्यो वागमस्तद्गमकः ? नाद्यो नैयायिकादिभिस्तदनङ्गीकारात्। नान्त्यः, ईश्वरसिद्धौ तदुक्तत्वेन वेदप्रामाण्यम्, तत्प्रामाण्येन चेश्वरसिद्धिरिति परस्पराश्रयत्वापातात्। वेदानामीश्वरनिर्मितत्वेन गुणवद्वक्तृकत्वेन प्रामाण्यस्य वक्तव्यतयेश्वरसन्देहेन तत्प्रामाण्यस्यापि सन्दिग्धत्वाच्च। नाप्युपामानं तत्तुल्यस्याभावेन सादृश्यज्ञानासम्भवात्। तस्मान्नेश्वरः प्रमाणसिद्ध इति चेन्न, 'विमतं भूधरसागरादिकं सकर्तृकं, कार्यत्वात् घटवत्' इत्याद्यनुमानानां तत्र प्रामाण्यसम्भवात्। न च हेत्वसिद्धिः, सावयवत्वेन तत्सिद्धेः।

ननु सावयवत्वं किमवयवसंयोगित्वम् (१) अवयवसमवायित्वम् (२) अवयवजन्यत्वम् (३) समवेतद्रव्यत्वम् (४) सावयवबुद्धिविषयत्वं वा (५)। तत्र न प्रथमः, आकाशादावनैकान्त्यात्। न द्वितीयः, सामान्यादौ व्यभिचारात्। न तृतीयः, साध्याविशिष्टत्वात्। न चतुर्थः, विकल्पासहत्वात्। तस्य समवायसम्बन्धमात्रवद् द्रव्यत्वे गगनादौ व्यभिचारः, तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्व-द्रव्यत्वयोः सम्भवात्, समवेतद्रव्यत्वे साध्याविशिष्टत्वात्, अन्यसमवेतत्वेऽप्यन्यपदार्थेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात्। नापि पञ्चमः, जैनाभिमतात्मनः सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्यत्वाभावात्। एवं सावयवत्वानिरुक्त्या सावयवत्वेन कार्यत्वासिद्ध्या हेत्वसिद्धिध्रौव्यादिति चेन्न, समवेतद्रव्यत्वस्य सावयवत्वोपपत्त्या सावयवत्वेन क्रियावत्त्वेनावान्तरमहत्त्वेन वा कार्यत्वानुमानस्य सुकरत्वेन हेतुसिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात्। न च विरुद्धो हेतुः, साध्यविपर्ययव्याप्तेरभावात्। नाप्यनैकान्तिकः, पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात्। न वा कालात्ययापदिष्टः, बाधकानुपलम्भात्। नापि सत्प्रतिपक्षः, तत्प्रतिभटादर्शनात्।

ननु भूधरसागरादिकमकर्तृकम्, शरीराजन्यत्वात्, गगनवत् इत्यस्त्येव सत्प्रतिपक्षानुमानमिति चेन्न, अप्रयोजकत्वात्। तथाहि— शरीराजन्यत्वं यदि कर्त्रजन्यत्वव्यभिचारि स्यात् तर्हि किं स्यादिति व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतर्काभावेन व्याप्त्यनिश्चयेन तस्याकिञ्चित्करत्वात्। अजन्यत्वस्यैवाकर्तृकत्वसाधनसमर्थतया शरीरविशेषणस्य व्यर्थत्वाच्च। न चाजन्यत्वमेवास्तु हेतुरिति वाच्यम् असिद्धेर्दुष्परिहरणीयत्वात्। न चासिद्धिवारकत्वेन शरीरस्यास्तु विशेषणत्वमिति वाच्यम्, व्यभिचारवाकस्य विशेषणत्वासिद्धेः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु यत्र-यत्र सकर्तृकत्वं तत्र-तत्र शरीरजन्यत्वमिति शरीरजन्यत्वस्य साध्यव्यापकत्वेन कार्यत्वाधिकरणे भूधरसागराङ्कुरादौ तदभावेन साधनाव्यापकत्वाच्च कार्यत्वहेतोरस्तु सोपाधिकत्वमिति चेन्न, साधकानुमानेऽनुकूलतर्कसम्भवेन कार्यत्वहेतोः सोपाधिकत्वासम्भवाच्च। यद्यकर्तृकं स्यात्तदा कार्यमपि न स्यात्। न हि कारणकलापमवधीर्य कार्यसम्भवति, सर्वस्यैव कारणचक्रस्य कर्तृविशेषोपहितमर्यादत्वात्। कर्तृत्वञ्चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षा-प्रयत्नाधारत्वमेव। तथा च कर्तृत्वव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्योत्पादप्रसङ्गः। न हि समवधायकं ज्ञानादिमन्तं कर्तारमन्तरेण मृद्दण्डचक्रचीवरादयस्तन्तुतुरीवेमादयो वा स्वयमेव समवहिता भूत्वा घटं पटं वोत्पादयितुं प्रभवन्ति। तस्माद्यद्यकर्तृकं स्यात् तदा कार्यमेव न स्यात्। कार्यं कर्तृजन्यमिति तु प्रत्यक्षसिद्धम्। अतोऽनुकूलतर्केण व्याप्तिनिश्चये भूधरादावपि सकर्तृकत्वस्य साध्यस्य सत्त्वेन तत्र शरीरजन्यत्वस्यासत्त्वेन साध्याव्यापकत्वेनोपाधित्वासम्भवात्। तदुक्तमुदयनाचार्येण—

अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने।
साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भवः॥

एतेन यदुक्तम्— अङ्कुरादौ सकर्तृकत्वरूपसाध्यसन्देहेन साध्यव्यापकत्वसंशयेऽपि शरीरजन्यत्वस्य सन्दिग्धोपाधित्वं दुर्वारमेव। न चोपाधिसन्देहरहितो व्यभिचारसन्देहः, स च न प्रतिबन्धकः सन्दिग्धसाध्यस्यैव पक्षत्वादिति वाच्यम्, पक्षतत्समयोर्व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्। अत एवानुकूलतर्कविरहदशायां पक्षेतरत्वं सन्दिग्धोपाधिरित्युक्तिः शिष्टानाम्' इत्यपि परास्तम्, पूर्वोक्तरीत्या कार्यत्वेन कर्तृत्वेनानुकूलतर्कसत्त्वेन कार्यत्वस्य हेतोः सकर्तृकत्वसाध्यव्याप्यत्वनिश्चयेन साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधौ साध्याव्यापकत्वनिश्चयात्।

अथवा भूधरादिकं कर्त्रजन्यं शरीराजन्यत्वादाकाशवदित्युपाध्यभावात्साध्याभावानुमाने प्रागभावाप्रतियोगित्वस्योपाधित्वेन साध्याभावासाधकत्वेन न प्रकृतानुमानस्यानुपाधिकत्वभङ्गः। यत्राकाशादौ कर्त्रजन्यत्वं तत्र प्रागभावाप्रतियोगित्वम्, यत्राङ्कुरादौ शरीराजन्यत्वं तत्र न प्रागभावाप्रतियोगित्वमिति स्पष्टं सोपाधिकत्वं तस्य। न च यदीश्वरः कर्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कोऽप्यस्त्येवेति वाच्यम्, तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातात्। आगमादेरीश्वरसिद्धौ तद्विरोधादेव प्रतिकूलतर्कनिराकरणम्। तदसिद्धौ तु आश्रयासिद्धेस्तस्याकिञ्चित्करत्वम्।

केचित्तु—अङ्कुरः कृतिजन्यः कार्यत्वाद् घटवदित्यनुमानेन पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन वा साध्यसाधने न क्वापि दोषः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सर्गाद्यकालिकद्व्यणुकप्रयोजनकं कर्म, प्रयत्नजन्यं कर्मत्वात् गुरुत्ववत् । पतनाभावः पतनप्रतिबन्धकप्रयत्नप्रयुक्तः, धृतित्वात् पक्षिपतनाभाववत् । ब्रह्माण्डनाशः प्रयत्न-जन्यः नाशत्वात् घटनाशवत् ।

क्षितेः पक्षत्वे तु क्षितित्वावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसाधने परमाणौ बाधः, क्षितित्वसामानाधिकरण्येन तत्त्वे तु घटादौ सिद्धसाधनम्ः अङ्कुरस्य पक्षत्वे तूभय-थापि न दोषः, क्वाप्यङ्कुरे नित्यत्वस्य जीवीयकृतिजन्यत्वस्य चाभावात् । अत्रानु-कूलतर्कस्वरूपं तु यदि कार्यत्वं कृतिजन्यत्वभिचारि स्यात् तदा कृतिजन्यत्वावच्छेदकं न स्यादिति । न च प्रकृतानुकूलतर्कः किं प्रमाणक इति वाच्यम्, कृतित्वेन कार्यत्वेन च कार्यकारणभावस्यैव प्रमाणत्वात् ।

अत्र यद्यपि कार्यं प्रति कर्ता कारणमिति स्वीकारे कर्तृत्वं कारणतावच्छेद-कम् । तच्च कृतिमत्त्वम् । कृतिमत्त्वञ्च कृतिरेव । सा च नानेति गौरवम्, कृतेः कारणत्वे तु कृतित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वम् । तच्च नानाकृतिष्वेकमेवेति लाघवा-त्कृतेः कारणतास्वीकारः । सा च कृतिर्यत्किञ्चिदात्मसमवेता, कृतित्वादस्मदादि-कृतिवत् इत्यनुमानेन तादृशकृत्याश्रयीभूतः कश्चिदात्मा सिद्ध्यति । स च नास्मदा-दिरितीश्वरः सिद्ध्यति । तथापि नित्यायाः परमेश्वरीयकृतेर्जगज्जनकत्वे तदुत्पादि-न्याश्चिकीर्षायास्तदुत्पादनोपयोगिनो ज्ञानस्यानावश्यकत्वेनासिद्ध्या सार्वज्ञासिद्ध्या-पत्त्या कर्तुरेव कारणत्वाङ्गीकारो युक्तः । न च गौरवं, फलमुखगौरवस्यादोषाधा-यकत्वात् ।

दिनकरदृष्ट्या तु कार्यं, विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानिरूपि-तसमवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्यताशालि, प्रागभावप्रतियोगित्वात् इत्येवानुमानम् । न च ध्वंसे पक्षतावच्छेदकजन्यताश्रये विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नकृतिनिष्ठजनकतानि-रूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्यत्वस्याभावेन बाध इति वाच्यम्, ध्वंसव्यावृत्त-सत्त्वविशिष्टजन्यत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वोपगमेनादोषात् । न चैवमपि प्रागभाव-प्रतियोगिनि ध्वंसे हेतुसत्त्वेऽपि साध्याभावाद् व्यभिचार इति वाच्यम्, हेतावपि सत्त्ववैशिष्ट्यस्य विशेषणेन तद्वारणात् । जन्यत्वमात्रस्य पक्षतावच्छेदकत्वे कृतिजन्य-त्वमात्रस्य साध्यत्वे तु हेतावपि सत्त्ववैशिष्ट्यं नोपादेयम्, एवञ्च ध्वंसेऽपीश्वरीय-कृतिजन्यत्वस्य निराबाधतया कार्यमात्रे कृतिजन्यत्वोपपत्तिः । न चैवं हविरादि-गोचरास्मदीयकृतिजन्यत्वमादाय सिद्धसाधनतेति वाच्यम्, अदृष्टाद्वारकत्वे सतीति कृतिजन्यताया विशेषणीयत्वात् ।

न च स्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिजन्यमित्येव साध्यं कुतो न स्यादिति वाच्यम्, कार्यमात्रं प्रति कृतेरेवान्वयव्यतिरेकतया हेतुत्वे कृतिजनकयो र्ज्ञानचिकीर्षयोरन्यथासिद्धत्वेनैतत्त्रितयजन्यत्वस्य तत्र बाधात् । दृष्टान्तपक्षसाधा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

रणस्य स्वत्वस्यैकस्याभावेन तद्घटितस्वोपादानेत्यादिसाध्यस्यासम्भवात्। कृतित्वापेक्षयोपादानगोचरकृतित्वस्य गौरवेण जनकतानवच्छेदकत्वाच्च। ननु चैवं नित्यकृतिमदीश्वरसिद्धावपि तत्र नित्यज्ञानेच्छयोरसिद्धिः। न च कृत्या तथानुमानं सम्भवति, नित्यायाः कृतेः कारणानपेक्षत्वेन तदयोगादिति चेन्न, जानाति, इच्छति, अथ करोतीति रीत्या जन्यकृत्या जीवेषु ज्ञानेच्छयोरनुमानेन सिद्धेः। परमेश्वरे तु 'यः सर्वज्ञः स सर्ववित्' इति श्रुत्या ज्ञानेच्छयोः सिद्धत्वात्।

अन्ये तु विनिगमनाविरहात् कृतित्वेन कृतेरिव ज्ञानत्वेनेच्छात्वेन च ज्ञानेच्छयोरपि हेतुत्वाङ्गीकारेण ज्ञानजन्यत्वेच्छाजन्यत्वयोरपि साध्यत्वमङ्गीकुर्वन्ति।

प्राञ्चस्तु—कर्तृजन्यत्वसाधनेन तदन्तर्भावितनित्यज्ञानेच्छाकृतीनां सिद्ध्या न प्रमाणान्तरमन्वेषणीयम्। फलमुखं गौरवं न दोषावहमित्युक्तमेव।

ननु कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावोऽनुकूलतर्क उक्तस्तत्र किं मानमिति चेन्न, अन्वयव्यतिरेकयोस्तत्र मानत्वात्। न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कुलालादित्वेनैव हेतुत्वादेतादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यम्, घटत्वपटत्वादिभेदेनानन्तकार्यकारणभावकल्पनापेक्षया कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्तृत्वेन हेतुत्वकल्पनस्यौचित्यात्। 'व्यद्विशेषयोः कार्यकारणभावोऽसति बाधके तत्सामान्ययोरपि' इति न्यायेन कार्यत्वकर्तृत्वाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात्। न च स न्यायोऽपि निर्मूल इति वाच्यम्, तस्य लाघवमूलकत्वात्। तथाहि—कार्यत्वावच्छिन्नाभावे तत्र कर्त्रभावकूटस्य प्रयोजकत्वे गौरवम्। कर्तृत्वावच्छिन्नं प्रति कारणतानवच्छेदकत्वेऽपि लाघवादेव कर्तृत्वावच्छिन्नाभावस्यैकस्यैव कार्यसामान्याभावप्रयोजकत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रयोजकतानियमात्।

केचित्तु—घटत्वावच्छिन्नं प्रति कर्तुः कारणतया सर्गाद्यकालिकं घटादिकं पक्षीकृत्य घटत्वादिहेतुना सकर्तृकत्वसाधने जीवानां बाधादीश्वरसिद्धिं वदन्ति।

यत्तु कैश्चित्— घटादिकुलालादिचेष्टयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति चेष्टात्वादिना हेतुत्वादङ्कुराद्युत्पत्तेः, पूर्वं चेष्टानुरोधेनेश्वरस्य नित्यशरीरमपि सिद्ध्यतीत्युच्यते. तन्न, तादृगन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियात्वेनैव हेतुत्वात्, चेष्टात्वेन हेतुत्वे मानाभावात्।

अन्ये तु—'चेष्टात्वेन हेतुत्वादीश्वरनित्यशरीरसिद्धावपि न क्षतिः, परमाणूनां तच्छरीरत्वे बाधाभावात्। तथा चेश्वरकृतिजन्यचेष्टावद्भिः परमाणुरूपशरीरैः तत्तत्कार्याणामुत्पत्तिः। न चान्त्यावयवित्वे सति चेष्टावत्त्वमिति, तत्र शरीरलक्षणासम्भवात्कथं शरीरत्वमिति वाच्यम्, सत्यन्तस्य शरीरलक्षणेऽप्रवेशेन तन्निर्वा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

हात्। न चानन्तपरमाणूनां शरीरत्वकल्पने गौरवाल्लाघवेन तस्यातिरिक्तत्वसिद्धिरिति वाच्यम्, तच्छरीरस्य महत्त्वेऽभग्नस्य पाषाणादौ प्रवेशासम्भवेन पाषाणान्तर्वर्तिभेकशरीरोत्पादकतानुपपत्तेः। अणुत्वे दूरस्थकर्मोत्पादकत्वानुपपत्तेरिति वदन्ति।

परे तु—'कार्यत्वेनानित्यत्वानुमाने घटादिषु लिङ्गस्य रूपसाहचर्यं दृष्टमिति तद्विशिष्टस्यैव तस्य वक्तव्यत्वे रूपाभाववति वायावनित्यत्वासिद्धिः। तत्सिद्धौ वा रूपस्यापि सिद्धिः स्यात्। न च तद्युक्तम्, प्रत्यक्षबाधात्। यदि तु साहचर्यमात्रं न प्रयोजकं किन्तु व्याप्तिरेव कर्तृत्वप्रयोजिका ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वमेव। शरीरित्वस्य तु साहचर्यमात्रमिति नेश्वरे शरीरित्वसिद्धिः। अन्यथा दृष्टान्तीयाशेषधर्मसिद्धिः पक्षे स्यात्। तथा च घटदृष्टान्तेन जलेऽनित्यत्वसाधने पृथ्वीत्वादिकमपि सिद्धयेत्। अपि च चेष्टामन्तराप्रयत्नमात्रेण कुलालादेः कार्यकरणे सामर्थ्याभावेन चेष्टाश्रयस्य सहकारित्वं भवतु नाम, प्रयत्नमात्रेणैव सर्वकरणसमर्थस्य परेश्वरस्य कुतस्तदपेक्षा? परिच्छिन्नापरिच्छिन्नपक्षोक्तदूषणप्रसङ्गोऽपि' इति।

अपरे तु—ज्ञानादिमत्त्वस्येव सशरीरत्वस्यापि कुलालादिषु दृष्टत्वादशरीरेषु मुक्तात्मसु कर्तृत्वादर्शनाच्च परेशस्य कर्तृत्वेन सशरीरत्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यम्, लोके तथा दर्शनात्। अन्यथा ज्ञानादिमत्त्वमपि न सिद्धयेत्। यदि तु समर्थत्वादीश्वरस्य चेष्टामन्तरापि कर्तृत्वसिद्धिः, तदा चिकीर्षाप्रयत्नावन्तरापि ज्ञानमात्रेणैव तत्सिद्धयापत्तिः, परिच्छिन्नापरिच्छिन्नपक्षोक्तदूषणमपि न स्यात्। अन्यथानुपपत्तिबलात्सिद्धयत् शरीरं यावतानुपपत्तिपरिहारस्तावद्रूपमेव सिद्धयति। पक्षधर्मताबलादपरिच्छिन्ननित्यशरीरस्यैव सिद्धिश्च। परिच्छेदानित्यत्वाद्यनुपपत्तयस्तु शरीरसिद्धयसिद्धिभ्यां व्याहता एव। सिद्धौ साधकमानविरुद्धत्वात्, असिद्धावाश्रयासिद्धेश्च तासामाभाससमानयोगक्षेमत्वात्। अन्यथा ज्ञानस्याप्यनित्यत्वनियमेनेश्वरज्ञानस्याप्यनित्यत्वापत्तेः' इत्यपि वदन्ति।

यदपि—'ईश्वरस्य कर्तृत्वेन शरीरित्वसाधने ईश्वरसिद्धावाश्रयासिद्धिः। तत्सिद्धौ च धर्मिग्राहकमानेनाशरीरत्वस्यैव सिद्धत्वेन तद्बाधः।' इति तन्न, धर्मिग्राहकमानस्य शरीरत्वासाधकत्वात्, न च कार्यलिङ्गकमनुमानमेव धर्मिग्राहकं तेन कर्ता परं सिद्धयति, नान्यदिति वाच्यम्, कर्तृत्वनिर्वाहकानां ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामिव सशरीरत्वस्यापि तत एव सिद्धेः। लोके 'यथा ज्ञानेच्छाप्रयत्नवतामेव कर्तृत्वं दृष्टं न तद्रहितानां शरीरस्यापि तत्समानयोगक्षेमत्वेन ज्ञानेच्छाप्रयत्नशरीरवतामेव लोके कर्तृत्वदर्शनेन तद्वत एवेश्वरस्यापि सिद्धेः।

ननु तर्हि महत्त्वेनोद्भूतरूपत्वेन च चाक्षुषत्वमपि स्यादिति चेन्न, लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वेन तददोषात्। देवादीनामिन्द्रादीनां विग्रहवतामप्यचाक्षुषत्व-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

श्रवणात्। तथा च देवदेवस्य परमेश्वरस्य सुतरामचाक्षुषत्वोपपत्तिः, शङ्कानां तत्सिद्ध्युत्तरकालिकत्वेन तत्सिद्ध्यनवसरपराहतत्वाच्च। नन्वङ्कुरादौ शरीरिणः कर्तुरनुपलम्भेन कार्यस्य शारीरिकर्तृपूर्वकत्वनियमो न सिद्ध्यतीति चेन्न, तत्रापि पूर्वोक्तयुक्तिभिः शरीरिकर्तृकत्वस्यैवानुमीयमानत्वेनादोषात्।

'सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।' (श्रीमद्भग०)

इति शास्त्रेणापि परमेशशरीरसिद्धेश्च।

यद्यपि सावयवत्वेन कार्यत्वेन चानित्यत्वानुमानं शरीरमात्रस्य सम्भवति। सावयवत्वस्य कार्यत्वाप्रयोजकत्वे जगतोप्यकार्यत्वापत्त्या कार्यत्वेन च हेतुना प्रपञ्चस्य सकर्तृकत्वासिद्ध्या परमेशसिद्धिरपि दुर्लभैव स्यात्। परमेशशरीरस्यापरिच्छिन्नत्वोक्त्या व्यापकत्वेनान्यानत्रकाशप्रसङ्गः। स्थानानवरोधकत्वे तु सावयवत्वानुपपत्तिः। व्यापकत्वे महत्त्वे च सत्युद्भूतरूपादिमत्त्वेऽपि चक्षुराद्यग्राह्यत्वमपि निर्युक्तिकमेव। पार्थिवरूपस्यानित्यत्वेऽपि कारणगतत्वेन पायसः परमाणुरूपस्य नित्यत्ववत्कारणगतत्वेन परमेशज्ञानस्य नित्यत्वमुपपद्यते। न तथा शरीरस्य नित्यत्वव्यापकत्वयोः किञ्चित्प्रमाणमुपलभ्यते। नहि धर्मिग्राहकमानबलादेव सर्वं सिद्ध्यति। तथात्वे ज्ञाननित्यत्वादेः पर्यनुयोगानुपपत्तेः। ईश्वरस्य सत्यसङ्कल्पत्वेन ज्ञानादीनामात्मसङ्कल्पबलादेव सर्वसिद्धेस्तदर्थं सशरीरत्वकल्पनं निर्मूलमेव। जीवानां शरीरावच्छेदेनैव ज्ञानेच्छादीनामुत्पत्तिनियमाच्छरीरभावावश्यकम्। ईश्वरस्य तु ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां नित्यत्वसिद्धौ तैरेव कार्योत्पत्तौ कृतमस्य शरीरग्रहणेन।

'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः।' (श्वे० उ० ३।१९)

'अकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्' (वा० सं० ४०।८)

इत्यादिमन्त्रैस्तन्निषेधात्। शुद्धमिति कारणशरीरनिषेधः। अकायमिति सूक्ष्मशरीरनिषेधः। अव्रणमस्नाविरमिति स्थूलशरीरनिषेधः। 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' (मु० उ० २।१।८) इति च सूक्ष्मशरीरनिषेधः।

न चोक्तप्रमाणानां प्राकृतशरीरनिषेध एव तात्पर्यमिति वाच्यम्, तथात्वे व्रणादेरपि प्राकृतस्यैव निषेधापत्तेः।

'न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते' (श्वे० उ० ६।८) इत्यनेनापि स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्निषेधः। न च सूक्ष्मशरीराभावेऽपि स्थूलदेह उपपद्यते, दृष्टविरोधात्। न च लोकदृष्ट्यनुसारेण तत्साधने तद्विरोधोपेक्षा युज्यते, अर्धजरतीयन्यायापत्तेः। देहादिरहितस्यापि तस्य कार्यक्षमत्वश्रवणेनापि न परेशस्य शरीराद्यपेक्षा, अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' (श्वे० उ० ३।१९) इति श्रुतेः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च 'सर्वतः पाणिपादं तत्' (श्वे० उ० ३।१६; श्रीमद्भग० १३।१३) इति श्रुति-स्मृतिविरोधतः, समष्टिस्थूलप्रपञ्चाभिमानिनो विराट्स्वरूपस्य व्यष्टिपाणिपादादि-भिरेव पाणिपादादिमत्त्वोपपत्त्या पूर्वोक्तश्रुतिविरुद्धदेहेन्द्रियादिकल्पनानुपपत्तेरिति यद्यपि लपितुं युक्तम्, तथापि 'ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये' (केन० उ० ३।१); 'नमो हिरण्यबाहवे' (वा० सं० १६।१७); 'नमोऽस्तु नीलग्रीवाय' (वा० सं० १६।८); 'हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः' (छा० उ० १।६।६); 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' (ब्र० सू० १।१।२०) इत्यादिमन्त्र-ब्राह्मण-ब्रह्मसूत्रतदनुगुणपुराणेतिहासवचनैश्च परमेश्वरस्य दिव्यशरीरसिद्धिर्भवत्येव। हिरण्यश्मश्रुत्वहिरण्यकेशत्वविशिष्टस्य ज्योतिर्मयस्ये-शशरीरस्य यथा सूर्यमण्डलस्थत्वं तथैव दक्षिणाक्षिस्थत्वस्यापि तत्रैव (छान्दोग्ये) उक्तमेवेति अनितरसाधारण्यमपि तस्य सिद्ध्यत्येव। वाल्मीकिरीत्या वाल्मीकीय-रामायणेन श्रीरामस्य सदेहस्यैव साकेतगमनं सिद्ध्यति। तथाहि—

'पितामहवचः श्रुत्वा विनिश्चित्य महामतिः।
विवेश वैष्णवं तेजः सशरीरः सहानुजः॥'
(वा० रा० उ० का० ११०।१२)।

एवं श्रीकृष्णस्योत्तरागर्भस्थपरीक्षितरक्षणार्थमुत्तरागर्भप्रवेशः श्रीमद्भागवते-नैव सिद्ध्यति। तथाहि—

'द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गं सन्तानबीजं कुरुपाण्डवानाम्।
जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्रो मातुश्च मे यः शरणं गतायाः॥'
(श्री० भा० १०।१।६)।

तथा च पाषाणस्तम्भान्नृसिंहस्याविर्भावः। तथाहि—

'सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं व्याप्तिञ्च भूतेष्वखिलेषु चात्मनः।
अदृश्यतात्यद्भुतरूपमुद्वहन् स्तम्भे सभायां न मृगं न मानुषम्॥'
(श्री० भा० ७।८।१८)

विष्णुशिवादिरूपाणाञ्च सर्वत्रैवोपासकभक्तानामनुभवो जायते। दर्शनञ्च तेषां भक्त्यतिशयेनाद्यापि सम्पद्यते वैकुण्ठगोलोकसाकेतकैलासमणिद्वीपादिषु सपरि-करस्य सशरीरस्य भगवतोऽवस्थानं शास्त्रेषु वर्णितमेव। हनुमतो गरुडस्य च वज्र-संहननशरीरत्वं वज्राप्रतिहतत्वञ्च रामायणभारतादिषु स्पष्टमेव। योगतन्त्रादि-शास्त्रेषु निर्माणकायानां सिद्धानामपि वर्णनं दृश्यते। रसराजसेवनेनापि जरामरण-राहित्यं गोविन्दभगवत्पादीयरसहृदयतन्त्रे रसेश्वरदर्शने च स्पष्टमेव। देवानामिन्द्रा-दीनामपि मनुष्याद्यपेक्षयाऽमरत्वं श्रूयते। 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' (—० ब्रा० २।६।३।१) 'अपाम सोमममृता अभूम' (ऋ० ८, ४८, ३)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इत्यादिश्रुतिभिर्देवानाममृतत्वमाणमादिशक्तिमत्त्वं युगपदनेकेषु ज्योतिष्टोमादियज्ञेषु सन्निधानञ्च सम्पद्यते। लौहमयकुड्यादिव्यवहितेऽपि देशेऽनायासेन सन्निधानसम्भवात् सर्वसाधारणशरीरापेक्षया तच्छरीराणां वैलक्षण्यसिद्धिः। भूरादिस्वर्लोकान्तानां प्रलयेऽपि भृग्वादीनां महर्लोकनिवासिनामवस्थानं ब्रह्मलोकस्य प्रलयकालपर्यन्तावस्थायित्वं श्रूयते, तदाऽनन्तब्रह्माण्डाधिपतेर्भगवतो देवदेवस्य सर्वेश्वरस्यात्तलीलाविग्रहस्य तदीयलोकस्य सपरिकरस्य नित्यत्वे कुतः शङ्कावकाशोऽपि ? व्यासस्य कृपया सञ्जयस्यापि स्थूल-सूक्ष्मसन्निकृष्ट-विप्रकृष्टदर्शित्वं जातम्, किमुत व्यासस्याणिमादियोगसिद्धस्य ?

'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' (छा० उ० ८।१।६)। यद्यत्कृतकं तत्तदनित्यमिति तर्कसहकृतयाऽनया श्रुत्या देवादिप्राप्यस्यामृतत्वस्यापेक्षिकत्वेऽकर्मफलस्य स्वेच्छामयस्य भगवद्विग्रहस्य तद्धामादेश्चानापेक्षिकमेवामृतत्वादिकं मन्तव्यम्। सावयवत्वेन कार्यत्वं तेन चानित्यत्वानुमानं शास्त्रविरुद्धत्वादाभाससमानयोगक्षेममेव। अत एव नरशिरःकपालं शुचि, प्राण्यङ्गत्वात् शङ्खशुक्तिकादिवत्; नरमूत्रं पवित्रम्, मूत्रत्वात् गोमूत्रवत्; परस्त्री गम्या, स्त्रीत्वात् स्वस्त्रीवत्—इत्याद्यनुमानानि यथा शास्त्रविरुद्धत्वादप्रमाणानि तथैवेश्वरविग्रहाणामनित्यत्वादिसाधकानुमानमपि।

अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्।
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्॥

इत्यादिपुराणवचनेभ्यः न च पूर्वोक्तनिरवयवाकायत्वादिबोधकवचनविरोधः, रूपभेदेन तदुपपत्तेः। यथा—'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तञ्चैवामूर्तञ्च' (बृ० उ० २।३।१) इति श्रुत्या ब्रह्मणो मूर्तामूर्तभेदेन रूपद्वैविध्यं ज्ञायते, तथैव परमेश्वरस्य निर्गुणनिराकारसगुणनिराकार सगुणसाकारभेदेन रूपत्रयव्यवस्थाप्युपपद्यते। जीवस्यापि स्वतोऽदेहस्यैव देहवत्त्वं कर्ममूलकं भवति, 'अशरीरं वा वसन्तं नैनं प्रियाप्रिये स्पृशतः' (छा० उ० ८।१२।१) इत्यादिश्रुतेः। तथैव परमेश्वरस्य स्वतोऽशेषविशेषातीतस्य निर्गुणत्वे निराकारत्वे च सत्यप्यचिन्त्यानिर्वाच्यया दिव्यशक्त्या अनन्तकल्याणगुणाकरत्वमनन्तकोटिकन्दर्पदर्पदलनपटुतमश्रीविग्रहवत्त्वञ्च नानुपपन्नम्। भगवत्स्वरूपसत्त्वापेक्षया किञ्चिन्न्यूनसत्ताकत्वेन समानसत्ताकत्वाभावेनाद्वितीयत्वादिकमपि भगवतो न विरुध्यते। यथा 'राजराजः; 'साक्षान्मन्मथमन्मथः; 'सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यः अग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुः' इत्यादयः प्रयोगा दृश्यन्ते, तथैव 'सत्यस्य सत्यम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनेन सत्त्वभेदाभ्युपगमेन सत्यसत्यस्य परमार्थसतोऽद्वैतस्य भगवतोऽद्वितीयत्वमेव। यत्तु तत्र तत्र भगवच्छरीराणामुत्पत्तिर्दृश्यते, तत्त्वाविर्भावाभिप्रायेणैव वेदितव्यम्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नित्यैव सा जगन्मूर्तिस्तया सर्वमिदं ततम् ।
तथापि तत्समुत्पत्तिर्बहुधा श्रूयतां मम ॥
देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदा ।
उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते ॥

इति मार्कण्डेयपुराणोक्तेः (अ० ८१, श्लो० ४७, ४८)

यथा शीतयोगेन जलस्यैव हिमकरकादिरूपत्वं भवति, तथैव दिव्यलीलाशक्त्या सच्चिदानन्दघनस्यैव श्रीकृष्णादिरूपेण प्राकट्यम् । यथा सङ्घर्षवशादव्यक्तस्थाग्नेर्दाहकत्वप्रकाशकत्वविशिष्टाग्निरूपेण व्यक्तिः, तथैव जगदुत्पत्तिस्थितिलयलीलस्य भगवत एव भक्तानुग्रहवशात् तत्तद्विग्रहवत्त्वेन प्रादुर्भावः ।

सकृद्यदङ्गप्रतिमान्तराहितां मनोमयीं भागवती ददौ गतिम् ।
स एव नित्यात्मसुखानुभूत्यभिव्युदस्तमायोऽन्तर्गतो हि किं पुनः ॥

(श्रीमद्भागवत० १०।१२।३९)

तत्रैव—

सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तयः ।
अस्पष्टभूरिमाहात्म्या अपि ह्युपनिषद्दृशाम् ॥

(श्रीमद्भागवत० १०।१३।५४)

अत्र प्रथमश्लोकेऽघासुरवदनप्रविष्टस्य भगवतो नित्यात्मसुखानुभूत्यभिव्युदस्तमायत्वमुक्तम् । द्वितीये तु ब्रह्मणानुभूयमानानां वत्सवत्सपादिरूपेणाभिव्यज्यमानभगवत्स्वरूपाणां सत्यज्ञानानन्तानन्दघनत्वमुक्तम् । यदुक्तं—'निराकारस्य साकारदेहो नोपपद्यते' तन्मन्दम्, निराकाराणामेव जीवानां देहवत्त्वदर्शनात् । न्यायवैशेषिक-सांख्य-योगादिमते व्यापकानां निराकाराणां ज्ञानवतां ज्ञानरूपाणां वा निराकारत्वमेव । शैववैष्णवानामणुरूपाणां चित्कणानामपि निराकारत्वमेव । तथैव निराकारस्य देहवत्त्वं न नोपपद्यते । किञ्च, सृष्टिरेव साकारा निराकारादेवोत्पद्यते । निर्गन्धं जलम्, गन्धवती पृथिवी भवति, नीरसं तेजः, सरसं जलं भवति, नीरूपो वायू रूपवत्तेजो भवति, नि-स्पर्शमाकाशं स्पर्शवान् वायुर्भवति । "अजायमानो बहुधा विजायते" (वा० सं० ३१।१९) इति श्रुतेश्च । किञ्च, येन तेषां तेषां जीवानां कर्मवशादनन्तानि शरीराणि निर्माय प्रदीयन्ते, तेन स्वशरीरं निर्मातुं न पार्यंत इति का वाचोयुक्तिः ?

ननु परमेश्वरस्य जगन्निर्माणे प्रवृत्तिः स्वार्था परार्था वा ? नाद्यः, अवाप्तसमस्तकामस्य तदनुपपत्तेः । न द्वितीयः, करुणया परार्थप्रवृत्तौ सुखिनामेव प्राणिनां सृष्टिप्रसङ्गात् । दुःखशबलानां निर्माणे करुणविरोधात् । स्वार्थनैरपेक्ष्येण परदुःखप्रहाणे-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

च्छाया एव कारुण्यादिति चेन्न, सृज्यमानप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषात् करुणस्यापि विषमसृष्टिनिर्माणे प्रवृत्तिसम्भवात्। न चैवं स्वातन्त्र्यभङ्गापत्तिः, स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन तन्निर्वाहात्।

श्रुतिप्रमाणकत्वेऽपि नान्योन्याश्रयता, विकल्पासहत्वात्। तथाहि—उत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा परस्पराश्रयः? नाद्यः, आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः। न द्वितीयः, परमेश्वरस्यागमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात्।

तस्माद् अङ्कुर-तनुभुवनादीनां कर्तृत्वादेव भगवतः सर्वज्ञत्वं सर्वकरणसमर्थत्वञ्च विज्ञायते। यथान्तर्भावितप्रभावितान एव दीपः प्रादुर्भवति, तथैवान्तर्भावितसर्वज्ञत्व एव विश्वकर्ता परमेश्वरः सिद्ध्यति। घटकर्तृकुलालादयो यथोपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिज्ञा भवन्ति, तथैव परमाणुचतुष्टयक्षेत्रज्ञतत्समवायिधर्मादिविज्ञ एव विश्वकर्ता परमेश्वरः,

ननु विश्वस्य सर्वज्ञपूर्वकत्वसाधने दृष्टान्तासिद्ध्या व्याप्तिग्रहासिद्धिः, विज्ञातृपूर्वकत्वसाधने तु सिद्धसाधनता। किञ्च, बालोन्मत्तादयो न स्वकार्याणामपि प्रयोजनादिवेदिनः, निरभिप्रायाणामेव तेषां प्रवृत्तेर्दर्शनात्। बुद्धिमत्पूर्वकत्वं तु विश्वस्यानीश्वरवादिनो मीमांसका अपि मन्यन्ते। तेषामपि कार्यजातस्य कर्मजत्वात्, कर्मणाञ्च जीवकारणत्वोपपत्तेः। असर्वज्ञपूर्वकत्वेनैव घटादावुत्पत्तिमत्त्वस्य व्याप्त्युपलब्ध्या विरुद्धता चेति कथमन्तर्भावित सर्वज्ञत्वविश्वकर्तृसिद्धिरिति चेन्न, उपलब्धिमत्पूर्वकत्वविषयत्वेऽप्यनुमानस्य तद्विशेषसर्वज्ञपूर्वकत्वविषयसिद्धिसम्भवात्। न च कथमन्यविषयकानुमानेनान्यसिद्धिरिति वाच्यम् सामान्यमात्रव्याप्तावप्यन्तर्भावितविशेषस्यैव सामान्यस्य पक्षधर्मतावशेन साध्यधर्मिण्यनुमानात्। इतरथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्। अत एव वह्न्यनुमानमपि न वह्निसामान्यमात्रविषयम्, तस्य प्रागेव सिद्धत्वात्। नापि तद्विशिष्टपर्वतविषयम् वह्नित्वसामान्यस्य तत्सम्बन्धाभावेन तद्विशेषणत्वानुपपत्तेः। तथात्वे गोत्वसमवायाद् यथा शाबलेयादयो गावो भवन्ति, तथैव वह्नित्वसमवायात् पर्वतोऽपि वह्निः प्रसज्येत। यदि तु वह्नित्वेन पर्वतस्य संयुक्तसमवायसम्बन्धोऽस्तीत्युच्येत, तदा तु नाप्रतिपन्नपर्वतसंयुक्तवह्निविशेषसम्बन्धः शक्यज्ञान इति वह्निविशेषस्याप्यनुमानमायातमेव। एवमेवेन्द्रियानुमानेऽपि ज्ञेयम्। यद्यपि लोके नेन्द्रियकरणिका काचित् क्रियोपलभ्यते, छिदादयस्तु कुठारादिसाधना एव। रूपाद्युपलब्धिलक्षणास्तु क्रिया न कुठारादिसाधनाः सम्भवन्ति, तथापि क्रियात्वसामान्यस्य करणमात्राधीनत्वव्याप्त्या पक्षधर्मतावशादिन्द्रियलक्षणकरणविशेषः सिद्ध्यति। तथैव प्रकृते बुद्धिमत्पूर्वकत्वकार्यत्वसामान्यव्याप्त्या सर्वज्ञपूर्वकत्वविशेषसिद्धिः। अन्यथा सामान्यस्यापि व्यापकाभिम-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तस्याप्यसिद्धिः, निर्विशेषस्य तस्यासम्भवात् । न चान्यो विशेषस्तत्र सम्भवति, अदृष्टादिविशेषानभिज्ञस्यासर्वज्ञस्याधिष्ठानत्वानुपपत्तेः । न च साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुत्कर्षापकर्षानुयोगो युक्तः सर्वानुमानसाधारण्येनानुमात्रप्रामाण्यप्रतिषेधहेतुत्वात् । न च सकलक्षेत्रज्ञसमवायिधर्माधर्मज्ञानकारणाभावेन कथमीश्वरस्य तज्ज्ञानमुत्पद्यत इति वाच्यम्, तज्ज्ञानप्रयत्नचिकीर्षायां नित्यत्वाभ्युपगमेन कारणापेक्षाऽयोगात् । लोकेऽनित्यस्यैव ज्ञानस्य दर्शनात् कथं नित्यज्ञानाभ्युपगम इति-चेत्, तर्हि जलादिपरमाणवोऽपि न रूपादिमन्तः प्रसज्येरन्, पार्थिवानां रूपादीनां कारणानामुपलब्धेः । जलादिषु च तेषामकार्यत्वात् । हिमकरकादौ रूपादिदर्शनात् कार्यद्रव्यगतानाञ्च तेषां कारणगुणक्रमेण भावाज्जलीयानामपि परमाणूनां रूपादिमत्ता ज्ञायते । सदा कारणतया च तद्गतानि रूपादीनि नित्यानीति चेत् तर्हीहापि कार्यत्वेनाचेतनोपादानत्वेन वा समस्तज्ञानानुमानात्, तस्य च कारणतया नित्यत्वसिद्धेः समानत्वात् ।

न चैवमपि संयोगसमवायसम्बन्धाभावात् परमेश्वरः कथं परपुरुषसमवेतौ धर्माधर्मावधितिष्ठतीति वच्यम्, संयुक्तसंयोगिसमवायसम्बन्धे तदधिष्ठातृत्वसम्भवेनादोषात् । न च तादृक्सम्बन्धे मानाभाव इति वाच्यम्, 'ईश्वरः क्षेत्रज्ञसंयुक्तः, मूर्तद्रव्यसंयोगित्वात्, यथा घटः' इत्यनुमानस्यैव तत्र मानत्वात् । यथा मूर्तद्रव्यसंयोगी घटः क्षेत्रज्ञसंयुक्तो भवति, तथैव मूर्तद्रव्यपृथिव्यादिपरमाणुचतुष्टयप्रयोजकत्वादीश्वरस्यापि मूर्तद्रव्यसंयोगित्वेन क्षेत्रज्ञसंयोगः सिद्ध्यति । तथा च परमाणुसंयुक्त ईश्वरः, तत्संयोगी क्षेत्रज्ञः, तत्समवेतौ धर्माधर्माविति संयुक्तसंयोगिसमवायसम्बन्धेनेश्वरः परात्मसमवेतौ धर्माधर्मावधितिष्ठति । संयोगोऽप्यन्यतरोभयकर्मसंयोगानां तत्कारणानामभावादजन्य एव । धर्माधर्मयोश्च कार्यारम्भाभिमुख्येनैव प्रवृत्तिः । सा च देशकालादिवदीश्वरप्रयत्नमप्यपेक्षते । न च स्वधर्मागृहीतानां परमाणूनां परसमवेतधर्माधर्मयोश्च कथमीश्वरः प्रेरक इति वाच्यम्, स्वधर्मानुपगृहीतस्य विषयस्य विषविद्याविदेव परेशेन तत्प्रेरणसम्भवात् । ज्ञानादीनां नित्यत्वेन शरीरनैरपेक्ष्येणैव सर्वकार्यकरणसामर्थ्यमपि तेन सूपपादम् । तन्मात्रादेव परमाण्वदृष्टादीनां प्रवृत्तौ तनुभूरुहादिकार्योपपत्तेः ।

ननु नेश्वरः कर्ता, प्रयोजनाभावात्, अनित्यमीश्वरविज्ञानं विज्ञानत्वात् इत्यादिप्रत्यनुमानानि बाधकानीति चेन्न, धर्मिप्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां विरोधादाश्रयासिद्धेश्च । न च बुद्धिमत्कर्तृकत्वमन्तराप्यज्ञातरूपाणामिन्द्रियमनसां विज्ञानोत्पत्तिं प्रति जनकत्वाद् वत्सविवृद्धिनिमित्ततयाऽचेतनस्य क्षीरस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेः, प्रयत्नमन्तरा वनविटपिनामुत्पाददर्शनाच्च व्यभिचार इति वाच्यम्, तेषां पक्षकुक्षिनिक्षेपेणादोषात् । न च शशशृङ्गस्येवानुपलब्धिविरोधान्नेश्वरसिद्धिरिति वाच्यम्, अपरोक्षदर्शनानर्हतया परेशस्य तदविरोधात् । अन्यथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः । शशीय-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

श्रृङ्गस्य तु गवादिगतस्येव दर्शनानर्हस्यानुपलब्धिनिराकृतस्य साधनानर्हत्वमेव। न च पक्षेण व्यभिचारः, तस्य सर्वत्र सुलभत्वात्। 'नित्येतरत्सर्वं सर्वज्ञपूर्वकमुत्पत्तिमत्त्वात्, अचेतनोपादानत्वाच्च यन्नैवं तन्नैवं यथा परमाण्वादि' इत्यनुमानेनापि परेशसिद्धिः।

यदि चेतनानधिष्ठितानि यत्र क्वचन स्थितानि कारणानि कार्यं जनयेयुः तदा न देशकालप्रतिनियतकार्यमुपलभ्येत। हेतुसमवधानसापेक्षतया न प्रत्येकं कारणं जन्यत इति चेत्, तदर्थमेव समवधायकस्य चेतनस्यानिवार्यतया सिद्धेः। न च कादाचित्कादृष्टपरिपाकवशात् तदुपपत्तिः, तस्याचेतनत्वेन समवधायकत्वासम्भवात्। न च तत्र तत्रावस्थितानि दण्ड-चक्र-चीवर-मृत्तिकादीन्यदृष्टवशादेव कुलालनैरपेक्ष्येण सन्निधीयन्ते, सन्निहितानि वा कार्यस्येशते।

अत्र मीमांसका अन्ये च प्रत्यवतिष्ठन्ते—उपादानादिज्ञोऽपि कुम्भकारः कुम्भचिकीर्षुर्भवति, कदाचिदन्यदा न भवति। चिकीर्षुरप्यलसतयाऽप्रयतमानो न करोति कुम्भमिति ज्ञानेच्छाकृतिसमुदायजन्यः कार्योत्पादः कथं ज्ञानमात्राद् भवति? तथात्वे केवलादग्नेरपि धूमोत्पत्तिः स्यात्। न च लोकोत्तरस्येशस्य ज्ञानमसहायमेव सर्वक्षमम्, तथात्वे स्वरूपातिशयस्यैव ज्ञानानपेक्षस्यापि विश्वोत्पादकत्वसम्भवेन ज्ञानस्यापि नैरर्थक्यप्रसङ्गात्। न च तथापि नासहायादेकस्मात् किञ्चित् कार्यमुत्पद्यत इति वाच्यम्, धर्माधर्मपरमाणूनां साहाय्यसद्भावात्। न चाविज्ञाता न प्रवर्तन्त इति ज्ञानापेक्षापि भवत्विति वाच्यम्, तत्र हेत्वभावात्। कुम्भादिकार्येषु तथा दर्शनादिति चेत्, तर्हि तद्वदेव चिकीर्षाप्रयत्नयोरप्यपेक्षणीयत्वापातात्। तत्रापि ज्ञानं चिकीर्षाविशेषे, चिकीर्षा च प्रयत्नभेद उपयुज्यते, प्रयत्नापरपर्यायायाः कृतेरेव साक्षात्कार्योदयहेतुत्वात्। नहि वह्निमन्तरेण तुषक्षेपफूत्कारमात्रेण सिद्ध्यत्योदनः। यदि तावप्यङ्गीक्रियते, तदापि तौ नित्यावनित्यौ वा? नित्यौ चेत्कृतमस्य ज्ञानेन चिकीर्षाप्रयत्नोत्पादानुपयोगिना, तयोर्नित्यतया स्वोत्पादनानपेक्षणाद् ज्ञानस्य साक्षात्कार्यानङ्गत्वाच्च। चिकीर्षापि निरर्थिकैव निष्पादितक्रिये कर्मण्यविशेषाधायिनः साधनत्वायोगात्। यद्यनित्यौ तौ तदापि कारणं वाच्यम्। न च परेशनित्यज्ञानमेव तन्मूलमिति वाच्यम्, आत्ममनःसंयोगविशेषासमवायिकारणयोश्चिकीर्षाप्रयत्नयोस्तमन्तरा ज्ञानमात्रादुत्पत्तौ तण्डुलमन्तरापि मण्डोत्पत्तिप्रसङ्गात्। न च मुक्तात्ममनोभिः संयोगा अपि सन्त्येवेति तैश्चिकीर्षाप्रयत्नप्रचयो जन्यते, तत्तत्कार्यानुकूल इति वाच्यम्, विकल्पानुपपत्तेः। अनधिष्ठितानां तेषां संयोगानां चिकीर्षाप्रयत्नजनने तैरेव व्यभिचारः अधिष्ठितानां तत्त्वेऽधिष्ठानार्थं प्रयत्नान्तरापेक्षा, तदर्थञ्च चिकीर्षान्तरजन्मनान्येन प्रयत्नेनाधिष्ठानमपेक्षितम्। तथा चानवस्थानम्। न च चिकीर्षाप्रयत्नप्रवाहस्यानादित्वात् नानवस्थादोष इति वाच्यम्, जगदुपसञ्जिहीर्षोः परमेश्वरस्य क्षेत्रज्ञेषु प्रतिबन्धनिवृत्तेर्धर्माधर्मनिचयेषूपरते जगति च परमाण्ववस्थामापन्ने

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

निर्व्यापारस्य कियन्तं कालं स्थित्वा पुनरपि जगच्चिकीर्षोरपेक्षितयोश्चिकीर्षा-प्रयत्नयोः कथमुत्पत्तिः ? न तदानीं चिकीर्षान्तरं प्रयत्नान्तरं वास्ति, येन मनसां तत्संयोगानामधिष्ठानं स्यात्। न च सवितृप्रकाशवदीश्वरस्य ज्ञानमात्रमिच्छामात्रं प्रयत्नमात्रं वा तत्तद्भावभेदोपधानात्तद्विषयं भवतीति युक्तम्, परस्पराश्रयत्वात्। तत्तद्भावोपधाने तत्तद्विषयत्वे च सति तत्तदुपधानम्, उपधीयमानानधिष्ठाने तदुपधानस्य कार्यस्यानुत्पादः, तस्य चाधिष्ठानादुत्पत्तेः। नहि पक्षधर्मताबलाद्विचारासहो विशेषो धर्मिण्युपसंह्रियते। नहि स्वयमनुपपद्यमानमन्यस्योपपादनायालम्।

न चासति विशेषे कथमानुमानिकस्य सामान्यस्य सिद्धिरिति वाच्यम् असम्भावितं तादृशं विशेषमास्थाय क्षित्यादौ बुद्धिमत्कर्तृकत्वसामान्यस्याप्यसिद्धेः। न चैवं सर्वानुमानोच्छेदः सम्भवद्विशेषविषयत्वादितरेषां नहि पर्वतवह्निविशेषोऽनुद्भूतरूपस्पर्शो वा तेजसो रूपोपलब्धिसाधनं न सम्भवति, कारणानां विचित्ररूपसंस्थानसामर्थ्यानां तत्र तत्रोपलब्धेः।

अपि च त एवाचेतनोपादाना उत्पत्तिमन्तो बुद्धिमत्पूर्वका भवन्ति। ये बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधायिभावाभावाः प्रमाणेनोपलब्धा यथा शय्याप्रासादादयः। न तनुभुवनादयस्तथाऽनुपलम्भात्। न च घटादेस्तथोपलम्भाद् गगनादेरनुत्पत्तिमतस्तथानुपलम्भात्. उत्पत्तिमत्त्वस्य घटादौ तन्वादौ च तुल्यत्वात् तथात्वमितिवाच्यम्, मृद्विकारस्य घटादेर्मनुष्यकार्यत्वोपलब्धावपि शक्रमूर्ध्नस्तदसिद्धिवत्तन्वादेस्तदसिद्धेः। यथा मृद्विकारत्व-संस्थानयोः समानत्वेऽपि मनुष्यनिर्माणान्वयव्यतिरेकानुविधानादर्शनाद् न शक्रमूर्ध्नो मनुष्यकार्य्यत्वम्, तथैवतन्वादेर्बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधायिभावाभावादर्शनान्न बुद्धिमत्पूर्वकत्वसिद्धिः। न चैवं योऽसौ धूमविशेषो वह्निभावाभावानुविधायिभावाभाव उपलब्धः, स सर्वो वह्निपूर्वोऽस्तु न गिरिशिखरवर्ती तथेति कथं ततो वह्न्यनुमानम्, सामान्यविषयत्वे तु कार्यकारणभावावधारणस्येहापि साम्यमेवेति वाच्यम्, तथात्वे शक्रमूर्ध्नोऽपि मनुष्यकार्यत्वापत्तेः। यदि तु मनुष्यकार्यघटादिभ्यः शक्रमूर्ध्नो विशेषसम्भवाद् न तथात्वं तदा तु प्रासादादिभ्यस्तनुभुवनादीनामपि वैशेष्यमस्त्येवेति समानम्। नत्वेवं धूमविशेषाणां वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिनां पर्वतधूमात् स्वरूपेण विशेषः हेतुसमवधानं त्वदृष्टाविशेषात्सम्भवत्येव, ततश्च कार्यनियमसिद्धेः। न खलुनियप्रकारसामर्थ्येभ्यः कारणेभ्यः कार्यमनियमेनोत्पत्तुमर्हति। अन्यथा कर्तृचैतन्येऽप्ययं दुर्वारः प्रसङ्गः। तस्यापि कारणसामर्थ्यानुरोधेन नियोजकत्वात्। न च चेतनमन्तरेण कुम्भादिकारणानि न प्रवर्तन्त इति पृथिव्यादिकारणैरपि न प्रवर्त्तितव्यम्। कुम्भादिकारणापेक्षया त्वयापि तनुभुवनादिकारणस्य वैलक्षण्याभ्युपगमात्। यथा तनुपृथिव्यादिकारणानि देहवतःप्रयत्नं नापेक्षन्ते स्वप्रवृत्ति प्रति, तथैव चेतनप्रत्नमपि

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नापेक्षिष्यन्ते किन्त्वदृष्टपरिपाकवत् क्षेत्रज्ञसंयोगादेव प्रवर्त्स्यन्तीति किं तदभिज्ञेश्वरकल्पनया ?

तनुभुवनादिषूत्पत्तिमत्त्वमात्रं त्वप्रयोजकम् विशेषप्रयुक्तव्याद्युपजीवित्वेन-स्वाभाविकप्रतिबन्ध- (अनौपाधिकसम्बन्ध)-वैकल्यात् । तादृक्सम्बन्धवतश्च हेतोरनुमानाङ्गत्वम् । अन्यथोपाध्यायदर्शनादेरपि शिष्याद्यनुमापकत्वापातात् ।

किञ्च, नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्तते न च प्राप्तनिखिलप्रापणीयस्य जगन्निर्माणे प्रयोजनं सम्भवति । न च क्रीडया प्रवृत्तिः, क्रीडासाध्यसुखमयलोकसर्जनप्रसङ्गात् । दुःखमयी सृष्टिस्तु बाहुल्येनोपलभ्यते । न च धर्माधर्मसहायस्य निर्माणवैचित्र्यं युक्तम्, अधर्मस्य जगद्दुःखादिहेतोः कारुणिकाधिष्ठानानुपपत्तेः । अनधिष्ठितस्य च कार्यकरणे हेतोर्व्यभिचारात् । न च वैराग्योत्पादनद्वाराद्दुःखानुभवोऽपवर्गोपयोगीति परहितकाम्ययैव तदीयमधर्ममधितिष्ठतीति वाच्यम्, ईश्वराधीनत्वाद् दुःखोत्पादस्य तस्य तत्र वैमुख्येन तदनुत्पादे तदत्यन्तविमोक्षलक्षणस्यापवर्गस्य फलतः प्राप्तेः । न च स्वभावादेव तत्प्रवृत्तिः, प्रेक्षावत्त्वव्याघातात् तत्प्रणीतागमेष्वनाश्वासापातात् । तदेवं तरु-गिरि-सागरादीनां प्रेक्षापूर्वप्रासादादिसन्निवेशवैलक्षण्येऽपि यद्यपि सन्निवेशमात्रसामान्यात् चैतन्यमात्रसिद्धिः स्यात्, दुःखोत्तरसर्गदर्शनात् स्वार्थे परार्थे चासति न प्रेक्षावानीश्वरः सिद्ध्यति, प्रेक्षावदीश्वरसिद्धावपि कुतस्त्यं तदेकत्वमपि घटरथादीनामेकबुद्धिमत्कर्तृकत्वाभावदर्शनात् । न चेश्वरकर्तृकत्वेन तनुभुवनादीनामेककर्तृकत्वमितिवाच्यम्, तस्यापि साध्यत्वात् । प्रासादादौ बहूनां स्थपत्यादीनां कर्तृत्वोपलम्भात् नैकस्य विश्वनिर्मातृत्वमपि, बहूनामपि विश्वनिर्मातृत्वे मियो वैमत्यसम्भावनायाः दुष्परिहरत्वात् ।

किञ्च, घटादौ कुलालादिः कर्ता, तन्वादावीश्वरः कर्ता इति दृष्टान्तसाध्ययोरनेककर्तृकत्वस्य दर्शनाद् नोत्पत्तिमत्त्वमात्रेणेश्वरः सिद्ध्यति ।

अन्ये तु क्षित्यादिषु सावयत्वेन कार्यत्वमपि नानुमातुं शक्यम्, अशक्यक्रियत्वात्, अशक्योपादानविज्ञानत्वात्, महाभूतशब्दवाच्यत्वाच्च आकाशवत् । यदि चाकाशे निरवयवत्वस्यानुकूलतर्कस्य सत्त्वेन क्षित्यादिवाय्वन्तेषु तदभावेनोक्तहेतूनामप्रयोजकत्वमिति तदापि कार्यत्वेन बुद्धिमत्कर्तृकत्वमात्रसिद्ध्या तादृशक्षेत्रज्ञानामेव कर्तृत्वसिद्धिरिति हेतोरर्थान्तरत्वेन नेशसिद्धिः । न च क्षेत्रज्ञेषु पृथिव्याद्युपादानागोचरापरोक्षज्ञानवत्त्वस्याशक्यवचनतया पक्षधर्मताबलादीश्वरसिद्धिरिति । वाच्यम्, विवादाध्यासितं क्षित्यादिकं स्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमदनेककर्तृपूर्वकम्, कार्यत्वाद् विचित्रसन्निवेशसार्वभौमसदनवद् इत्यनेककर्तृकत्वसिद्ध्या पक्षधर्मताया दुर्बलत्वात् । भूधरसागरादीनां कार्याणामनेकत्वात् सर्वेषामेकदैकेन निर्मितत्वे प्रमाणस्याभावात् । पृथग्भूतेषु कार्येषु कालभेदकर्तृभेदयोः, प्रत्यक्षसिद्धत्वेन

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

बाधाच्च । न च जीवानां तादृसामर्थ्यादर्शनेन तद्बाधादीश्वरसिद्धिः, पूर्वमशक्तानामपि पश्चाच्छक्तिबलेन सामर्थ्यदर्शनात् । पुण्यविशेषचयेन तादृशकार्यकर्तृत्वस्यापि सम्भवाच्च । अत एव भूरुहभूधरादयो बुद्धिमदेककर्तृकाः कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन नैककर्तृकत्वसिद्धिः, तत्सर्वं नैककर्तृकं कार्यत्वात् घटस्तम्भादिसमूहवद् इति प्रत्यनुमानसम्भवात् । भूभूधराविनिष्ठं कार्यत्वं न बुद्धिमदेककर्तृसाधकं समूहनिष्ठत्वाद् घटस्तम्भादिसमूहनिष्ठकार्यत्ववदित्यनुमानान्तराच्च ।

किञ्च वनभूरुहादिगतं कार्यत्वं युगपदुत्पद्यमानं सर्वगतं वा ? क्रमिकोत्पद्यमानसर्वगतं वा ? आद्ये आश्रयासिद्धिः, द्वितीये विरुद्धता । नापि जगदेकचेतनाधीनमचेतनारब्धत्वात् नीरोगस्वशरीरवत्, विकल्पासहत्वात् । तथाहि—किमिदमेकचेतनाधीनत्वम्, एकचेतनायत्तोत्पत्तिकत्वमिति चेन्न नीरोगस्यापि शरीरस्य पितृपुत्राद्यनेकादृष्टजन्यत्वेन तदुत्पत्तिस्थित्योस्तदधीनत्वेनैकचेतनाधीनत्वाभावात्, तथा दृष्टान्ते साध्यवैकल्येन हेतोरसाधारणत्वापातात् ।

किञ्च शरीरस्थितिरपि किं स्वावयवसमवेता उत प्राणनम्, आद्ये अवयवाधीनत्वान्न चेतनापेक्षा घटादिवत् । द्वितीये क्षित्यादीनां शरीरत्वाभावेन पक्षेऽसम्भव इति पक्षसपक्षानुगतस्थित्यनुपलम्भः । ईश्वरो न कर्ता अशरीरवत्त्वाद् मुक्तवत् । एवमत्यन्तापरिदृष्टेश्वराख्यपुरुषस्य तस्मिन् सामर्थ्यविशेषस्य च कल्पने गौरवात् । जीवानामेव तपोयोगयागादिलब्धसामर्थ्यानां कर्तृत्वेन कल्पनं लघीय इति अचेतनारब्धत्वलिङ्गकानुमानेनापि नेश्वरसिद्धिः । किञ्च यदि नित्येतरसर्वमेवेश्वरकर्तृकं ततो घटादीनामपीश्वरकर्तृकत्वेन पक्षनिक्षेपाद् दृष्टान्ताभावः । न च व्यतिरेकिणि हेतौ दृष्टान्ताभावो न दूषणमिति वाच्यम्, कादाचित्कादृष्टपरिपाकवशादेव देशकालादिप्रतिनियतकार्योत्पादोपपत्त्या व्यतिरेकाव्यभिचारानिश्चयात् ।

किञ्चैवं कुलालादिकर्तृकेऽपि घटादौ तावतैवोपपद्यमानोत्पादेऽपि यदीश्वरोऽधिष्ठातुं परिकल्प्यते तदा सर्वस्य द्विकर्तृकत्वेन तद्दृष्टान्तेनैवेश्वरमधिष्ठातुमीश्वरान्तरमपि परिकल्प्येतेत्यनवस्थाप्रसङ्गः । यद्यनवस्थाभयाद् द्वितीयानुमानं न युक्तम् तर्ह्येकानुमानमपि मा भूदनवस्थाप्रसङ्गस्योभयत्र तुल्यत्वात्, अदृष्टविशेषादेवोपपत्तेः । यदि न द्विकर्तृका घटादयः किन्तु सर्वमेकैककर्तृकमेव तदा न सर्वज्ञत्वसिद्धिः । सर्वकार्याणामेकस्य कर्तृत्वेऽज्ञस्य तत्त्वानुपपत्त्या सर्वज्ञता स्यात् । रथाद्यवयवा नानातक्षनिर्मिता अपि दृश्यन्ते जगति प्रायेणोपकार्योपकारकाः । अत एव यत् परस्परोपकार्योपकारकत्वेन स्थितं तदेककर्तृकं दृष्टम्, यथा रथावयवा दृष्टास्तथा तनुभुवनानीत्यपास्तम्, नानातक्षपूर्वकत्वस्यापि दर्शनेन व्यभिचारात् ।

किञ्च क्लेशकर्मविपाकाशयापरामृष्टस्य कर्माशयाभावे शरीरेन्द्रियसंयोगो बुद्धिरैश्वर्यञ्च न सम्भवति प्रमाणप्रतिक्षिप्तत्वाद् वह्न्यभावे धूमस्येव कर्माशया-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भावे तत्कार्यशरीराद्यनुपपत्तेः। कारणमन्तरेणापि कार्योत्पत्तौ सर्वज्ञमीश्वरमन्तरेण तथैव सन्निवेशवतस्तनुभुवनादेरप्युत्पत्तिसिद्धेः।

यदि परेशज्ञानादेरपि कर्माशयपूर्वकत्वमुपेयते, तदापि येन कर्माशयेनास्य ज्ञानादयो जनयितव्याः सोऽविज्ञातोऽनधिष्ठितश्च न शरीरेन्द्रियज्ञानादिजननसमर्थः। न च तज्जन्येनैव शरीरादिना तज्ज्ञानं तदधिष्ठानञ्च सम्भवति, परस्पराश्रयप्रसङ्गात्। नापि प्राग्भवीयेन शरीरान्तरादिना तत् सम्भवति, जन्मसमये तस्यातिवृत्तत्वात्। न चेश्वरान्तरमुपेयते, तदुपगमेऽपि तत्रापि दुर्वारः स एव प्रसङ्गः।

नन्वत एव हेत्वभावे कार्याभावादेव परेशानुमानम्, अन्यथा कर्माशयाभावे ज्ञानादिकं न स्यादिति दूषणमपि किमालम्बनं स्यात्? विशेषो वा वक्तव्यो येन दूषणं स्यान्न साधनमिति चेन्न, प्रत्यक्षविलक्षणानामप्रत्ययपूर्वकाणां क्षित्यादिसन्निवेशानां दर्शनात्। न च तत्रापि नित्यसर्वविषयबुद्धिपूर्वकत्वमनुमेयमिति वाच्यम्, दर्शननैरपेक्ष्येण जायमानस्य प्रत्यक्षस्यादृष्टचरत्रैलोक्यविलक्षणस्वलक्षणवस्तुगोचरत्वेऽप्यनुमानस्य व्याप्त्यपेक्षिततया व्याप्तेश्च पूर्वदर्शनाधीनतया दृष्टविलक्षणगोचरत्वासम्भवेन दृष्टसालक्षण्येनैवानुमानात्। तथा च यथादर्शनमनित्या शरीरात्ममनःसंयोगहेतुरसर्वविषयैव बुद्धिरनुमीयते, तथाविधाया एवास्मदादावुपलम्भात्। वह्न्याद्यनुमानेषु तु नायं प्रसङ्गः, गिरिशिखरवर्तिनो वह्नेर्महानसादिदृष्टवह्निविलक्षणत्वाभावात्। न च देशभेदस्तद्वैलक्षण्यप्रयोजकः, अन्यत्वात्।

न चैवमपि दण्डादिकरणसालक्षण्याभावाद्रूपादिपरिच्छित्तिकराणानामिन्द्रियाणामनुमान न स्यादिति वाच्यम्, तेषामनुमानागोचरत्वेऽपि रूपादिपरिच्छित्त्यन्यथानुपपत्त्यार्थापत्तिगोचरत्वात्। तस्याः सम्बन्धदर्शननिरपेक्षतया दृष्टसालक्षण्यानपेक्षणात्। न चैवं बुद्धिमत्पूर्वकत्वेऽप्यर्थापत्तिरन्यथानुपपद्यमानस्य कस्यचिददर्शनात्। तनुभुवनादेश्चादृष्टवत् क्षेत्रज्ञपरमाणुसंयोगादुपपत्तेरिति तत्रोच्यते—अस्ति तावत् परमेश्वरः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिशास्त्रतदनुगुणानुमानसिद्धः, समेषां प्रमाणानां तत्रैव पर्यवसानात्। अज्ञातज्ञापकत्वेनैव सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यसिद्धेः। न च ब्रह्मातिरिक्तमज्ञातं सम्भवति, तस्यास्वप्रकाशस्य सत्त्वस्फूर्त्योरप्रसक्तत्वेनावरणकृत्यासम्भवात्। तस्मात्तत्तदवच्छिन्नचितामेव तत्तत्प्रमाणवेद्यत्वेन तेषाञ्चानवच्छिन्नचिदभिन्नत्वेन सर्वेषां प्रमाणानां ब्रह्मणि पर्यवसानस्य सम्भवदुक्तिकत्वात्। 'द्यावाभूमी जनयन् देव एकः; (ऋ० सं० १०।८१।३) 'पुरुष एवेदं सर्वम्; (ऋ० सं० १०।९०।२) 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्; (छा० उ० ६।२।१) 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत; (छा० उ० ६।२।३)। 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः; (तै० उ० २।१) 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति; (क० उ० २।२।१५) 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः') श्रीमद्भग०

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

१५।१५) इत्यादिश्रुतिस्मृत्यादयस्तत्र प्रमाणम्। न च तेषामप्रामाण्यम्, अपौरुषेयत्वेन प्रामाण्यस्वतस्त्वस्य प्रसाधितत्वात्। 'धर्मं जैमिनिरत एव' (ब्र० सू० ३।२।४०) इति सूत्रेण पूर्वमीमांसकमतमुपस्थाप्य, 'पूर्वं तु बादरायणो हेतूपदेशात्, (ब्र० सू० ३।२।४१) 'फलमत उपपत्तेः' (ब्र० सू० ३।२।३८) इति सूत्राभ्यां बादरायणेन निराकृत्य, परमेश्वरादेव कर्मफलसिद्धिरुपपादिता।

न केवलात् कर्मणोऽपूर्वाद् वा क्षेत्रज्ञाद् वा कर्मफलमुपपद्यते, जडत्वाल्पज्ञत्वादिभ्यस्तेषां तदहेतुत्वात् किन्तु कर्मापेक्षादपूर्वापेक्षाद् वा परमेश्वरादेव फलसिद्धिरुपपद्यते 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति, तं यमेभ्य उन्निनीषते' (कौ० ब्रा० उ० ३।८) इत्यादिश्रुतिभ्यः।

सर्ववेदान्तेषु सहेतुकाः सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते। तदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत्तत्तत्कर्माभिरूपाः प्रजाः सृजति। 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' (बृ० उ० २।४।५) इति श्रुत्या श्रुतस्यार्थस्य व्यवस्थापनाय दार्ढ्याय च युक्तय आदृता एव। 'मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः',

बुद्ध्यारोहाय तर्कश्चेदपेक्ष्येत यदा तदा।
स्वानुभूत्यनुसारेण तर्क्यतां मा कुतर्क्यताम्॥

(पञ्चदशी ६।३०)

इत्यादिशिष्टोक्तेश्च। 'दृष्टानुसारिणी कल्पना नान्यथा, न जातु मृत्पिण्डादयः कुम्भकाराद्यनधिष्ठिताः कुम्भाद्यारम्भाय विभवन्तो दृष्टाः' इति वाचस्पतिमिश्राः। न च विद्युत्पवनादिभिरप्रयत्नपूर्वकमपि कार्यं सिद्ध्यत्येवेति वाच्यम्, तेषामपि पक्षकुक्षिनिःक्षिप्तत्वेनाव्यभिचारात्।

न च क्षेत्रज्ञस्याधिष्ठानं सम्भवति, कर्मस्वरूपसामान्यविनियोगादिविशेषविज्ञानशून्यस्य तस्य तदनुपपत्तेः। न च जीवानां प्रातिस्विकैकजन्मगतानापि कर्मणां ज्ञानं सम्भवति, किमुतानन्तानन्तजीवानां तत्तदनन्तजन्मान्तरीयाणां कर्मणाम्। ज्ञानेऽपि न फलदानसामर्थ्यम्, अल्पशक्तित्वात्। शक्तिमत्त्वे स्वातन्त्र्ये वा शुभकर्मणां शुभान्येव फलानि जनयेयुर्नाशुभानामशुभानि फलानि। तस्मादेव कर्मफलव्यवस्थोपपत्तये तादृश ईश्वर एवापेक्षितो योऽनन्तानन्तानां ब्रह्माण्डानां तद्गतानां जीवानां तत्तदनन्तानन्तजन्मनां तत्तत्कर्मणां तत्फलानाञ्च सम्यग्विज्ञाता कर्मफलदानसमर्थश्च स्यात्। अत एव नेश्वरसाधकानुमानानामर्थान्तरत्वं सिद्धसाधनत्वं वा। सर्वज्ञं सर्वशक्तिं परमेश्वरमन्तरेण कर्मफलव्यवस्थाजगन्निर्माणादिकार्यासिद्धेः।

न च लोकोत्तरोऽपि तादृशः परमेश्वरोऽसम्भवदुक्तिकः, श्रुतिस्मृतिपुराणसिद्धत्वेनापलापानर्हत्वात्। न चेश्वरप्रतिपादकवचनानामुपासनादिविधिशेषत्वेना-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तत्परत्वमिति वक्तुं शक्यम्, द्वारिभूतमहावाक्यार्थाविरोधे द्वारभूतस्यावान्तर-तात्पर्यस्य प्रामाणिकत्वे बाधाभावात् ।

न च 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वेनानर्थक्यमतदर्थानाम्' इति न्यायेन क्रियापरत्व-मेव वेदानामिति वाच्यम्, सर्ववेदानां ब्रह्मण्येव तात्पर्यावधारणात् । न क्रियापर-त्वेनैव प्रामाण्यमप्रयोजकत्वात् । फलवन्निश्चितार्थावबोधकत्वेन प्रामाण्ये कर्मबोधक-वाक्यानामिव सिद्धब्रह्मबोधकश्रुतीनामपि प्रामाण्यमेव । 'न सर्पायाङ्गुलिं दद्यात्' 'ज्वरितः पथ्यमश्नीयात्' इति प्रवृत्तिनिवृत्तिबोधकवाक्यानामिव नायं सर्पो रज्जु-रेषेति सिद्धवस्तुबोधकवाक्यानामपि हितशासनपरत्वाविशेषात् ।

न चान्यपरैरेव वाक्यैस्तद्बोधनम्, अनन्यपरैरीशावास्यादिमन्त्रैः 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिवाक्यैरपि तद्बोधनात् । कर्मबोधकवाक्यानामपि परमेश्वराराधनविधायकत्वेन परमेश्वर एव महातात्पर्यम् ।

लौकिकश्चेश्वरो बल्युपहरण-परिचरण-प्रणामाञ्जलिकरण-स्तुतिमयीभिरति-श्रद्धागर्भाभिर्भक्तिभिः संराधितः प्रसन्नः सेवकाय तदनुरूपं फलं प्रयच्छति, विरोधि-तश्चापक्रियाभिरशुभाय भवति यथा तथैवेश्वरोऽपि स्वस्वकर्मभिराराधितः फलं प्रयच्छतीति सुश्लिष्टम् ।

यथा विनष्टं कर्म न फलं प्रसूत इति दृष्टविरोधादपूर्वं कल्प्यते, तथैव देव-पूजात्मको यागो देवताप्रसादमन्तरा फलं न प्रयच्छतीत्यपि दृष्टविरुद्धमेव । नहि राजपूजात्मकमाराधनं राजानमप्रसाद्य फलाय कल्पते- तथैवेश्वराराधनलक्षणं यागा-दिकर्मापि परमेश्वरप्रसक्तिमन्तरा न फलाय कल्पते । तथा चापूर्वमन्तरापि स्थायिनो देवताप्रसादात् फलोत्पत्तिरुपपद्यते । एवमशुभैः कर्मभिस्तद्विरोधनमिति ततोऽनिष्ट-फलमिति श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धमेव । शुभाशुभकर्मानुरोधेन तदनुरूपं फलं प्रयच्छति । तेन परेशे वैषम्यनैर्घृण्यादयोऽपि न वक्तुं शक्यन्ते, साध्वसाधुभेदेन निग्रहानुग्रहकारिणि राजनि तथा दर्शनात् ।

न चेश्वरस्य सृष्टिपराङ्मुखत्वे सर्वदुःखनिवृत्तिलक्षणस्यापवर्गस्य सिद्धिः सम्भवति, सृष्टिमन्तरा ज्ञानसामग्र्यलाभेन तत्त्वज्ञानानुत्पत्तेः । तदन्तराऽनाद्यविद्या-कामकर्मवासनानां बाधानुपपत्त्या तदसम्भवात् ।

यथा परमापूर्वे कर्त्तव्य उत्पत्त्यपूर्वाणामङ्गापूर्वाणाञ्चोपयोगो भवति, तथैव प्रधानाराधनेऽङ्गोपाङ्गदेवताराधनानामपि समस्त्युपयोगः । यथा वा स्वाम्याराधने तदमात्यप्रणयिजनानामाराधनमुपयुज्यते तद्वत् । परमेश्वरस्य सर्वकारणत्वेन स्वसं-सृष्टसर्वावभासकत्वेन सर्वज्ञत्वमपि । कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमेव खलु ब्रह्मणः कर्तृत्वम्, सत्यसङ्कल्पस्येक्षणात्मकसङ्कल्पेनैव सर्वकार्योपपत्तेः । 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः' (मु० उ० १।१।९) इति श्रुतेः ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

निःश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि ।
स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः ॥

इत्यभियुक्तोक्तेश्च । हेतुसमवधायकत्वेनापीश्वरसिद्धिः ।

न च कादाचित्काद‍ृष्टपरिपाकात् तदुत्पत्तिस्तस्याचेतनस्य तत्समवधायकत्वानुपपत्तेः । यदुक्तम्—'प्रपञ्चस्य सर्वज्ञपूर्वकत्वं न सिद्ध्यति, तेन हेतोर्व्याप्त्यसिद्धेः, दृष्टान्तस्य च साध्यवैकल्यात्, शय्याप्रासादादौ कार्यत्वस्यासर्वज्ञपूर्वकत्वेनैव व्याप्त्युपलब्धेश्च । न चोपलब्धिमत्पूर्वकत्वस्य सामान्यस्य साधनविषयत्वेऽपि तद्विशेषस्य सर्वज्ञत्वपूर्वकत्वस्य विशेषस्य सिद्धिरिति वाच्यम्, साधनागृहीतव्याप्तिकस्य विशेषस्य तदसिद्धेरिति, तन्मन्दम्, सामान्यमात्रव्याप्तावप्यन्तर्भावितविशेषस्यैव सामान्यस्य पक्षधर्मतावशेन सिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । अत एव क्रियात्वसामान्यस्य करणमात्रव्याप्तत्वेऽपि पक्षधर्मतावशादिन्द्रियलक्षणकरणविशेषसिद्धिर्भवति । अत एव न दृष्टसलक्षणस्यैव साध्यस्य सिद्धिरनुमानेन भवतीति नियमः, इन्द्रियानुमाने दृष्टविलक्षणसाध्यसिद्धेरिष्टत्वात् । न च रूपपरिच्छित्त्यन्यथानुपपत्त्यार्थापत्तिप्रमाणेनैवेन्द्रियलक्षणकरणसिद्धिर्नानुमानेनेति वाच्यम्, सर्वज्ञत्वसिद्धावपि तथैव वक्तुं शक्यत्वात् । अचिन्त्यरचनारूपस्य विश्वस्य सर्वज्ञपूर्वकत्वाभावेऽनुपपत्तेः सत्त्वात् ।

न चादृष्टवत्क्षेत्रज्ञपरमाणुसंयोगाद् भूधर-सागर-गगन-चन्द्र-सूर्य-ग्रहोपग्रहादिनिष्पत्तिः सम्भवति. चेतनानधिष्ठितस्यापूर्वस्य तदुपपादकत्वासम्भवात् । न च क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेन तदुपपत्तिः, तस्याल्पज्ञस्याधिष्ठातृत्वानुपपत्तेः ।

यद्यपि सिद्धान्तेऽपि कर्मणां विश्ववैलक्षण्यहेतुत्वमिष्यते, तथापि ब्रह्मान्तरा तन्मात्रेण कार्यासिद्धेः । न ह्यग्निमन्तरा तुषप्रक्षेपफूत्कारमात्रेण धूमोत्पत्तिरिति त्वयाप्युक्तत्वात् । न च सर्वज्ञो विचारासहः, सर्वकारणस्य सर्वज्ञत्वे बाधकाभावात् । न च ज्ञानस्यापि कार्यत्वेन ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थेति वाच्यम्, पार्थिवपरमाणूनां नित्यरूपवत्त्वस्येव सदा कारणगततया परेशज्ञाननित्यत्वस्य सदा कारणगतत्वेन साधितत्वात् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म; (तै० उ० २।१।१) 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ० उ० ३।९।२८) इति श्रुत्यादिभिर्ब्रह्मणो नित्यविज्ञानरूपत्वेन स्वसंसृष्टसर्वावभासकतया तत्सर्वज्ञत्वेऽपि बाधाभावात् ।

न च ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नसमुदायजन्मा कार्योत्पादो न ज्ञानमात्रात् सम्भवति, केवलाद् वह्नेरार्द्रेन्धनाद् वा धूमोत्पत्त्यदर्शनात् । अत एवोपादानज्ञोऽपि कुम्भकारः कुम्भमचिकीर्षुश्चिकीर्षुर्वा तदुपादानादिष्वलक्षतयाऽप्रवर्तमानः कुम्भारम्भाय साफल्यं नाधिगच्छतीति वाच्यम् कुम्भकारस्य सत्यसङ्कल्पत्वाभावेन तथात्वेऽपि सत्यसङ्कल्पस्य ज्ञानमात्रात् सृष्ट्युत्पत्तौ बाधाभावात् । परमेश्वरीयज्ञानलक्षणात् तपस एव श्रुतिषु प्रपञ्चसृष्टिश्रवणाच्च ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च तर्हि ज्ञाननैरपेक्ष्येण स्वरूपातिशयादेव सृष्टिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, ज्ञानस्यैव तत्स्वरूपत्वात्, न्यायरीत्यापि नित्यज्ञानवत्त्वेन तस्य ज्ञानवत्त्वस्वाभाव्यात्। विश्ववैलक्षण्योपपत्तये वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषपरिहाराय च धर्माधर्मादिसाहाय्यमपि तत्रोपेक्षितमेव। बुद्ध्यारोहाय दृष्टानुसारिणी कल्पना नान्यथेत्युक्तत्वात्। कुम्भाद्युपायेष्विवात्रापि चेतनाधिष्ठितैरेव प्रकृतिपरमाणुधर्माधर्मादिभिर्विश्वसृष्टिरिति श्लिष्टतरम्।

ननु तर्हि तद्वदेव चिकीर्षाप्रयत्नावप्यास्थेयौ, तत्रापि ज्ञानं चिकीर्षाविशेष उपयुज्यते, स च प्रयत्नभेद इति प्रयत्नहेतुभेद एव साक्षात्कार्योदये हेतुः। यदि तावपि परमेश्वरे स्वीक्रियेते, तदापि तौ नित्यौ, अनित्यौ वा? प्रथमे ज्ञानस्य चिकीर्षाप्रयत्नोत्पादानुपयोगित्वेन नैरर्थक्यापातात्। तस्य स्वतः कार्योत्पादाङ्गत्वात्। एवं प्रयत्ननित्यत्वाभ्युपगतौ चिकीर्षाभ्युपगमस्यापि नैरर्थक्यमेव। अन्ते तस्य कारणं वक्तव्यम्। न च ज्ञानमात्रं तत्कारणं सम्भवति, आत्ममनःसंयोगविशेषासमवायिकारणयोरिच्छाप्रयत्नयोस्तद्धेतुत्वेऽतण्डुलादपि मण्डोत्पत्तिप्रसङ्गादिति चेत्, न, परमेश्वरीयज्ञानेच्छाप्रयत्नानां नित्यत्वाभ्युपगमे दोषाभावात्। न च ज्ञानेच्छयोर्नैरर्थक्यमिति वाच्यम्, ज्ञानमन्तरा कर्मफलदातृत्वानुपपत्त्या तदभ्युपगमस्यानिवार्यत्वात्। ज्ञानेच्छाकृतीनां नित्यत्वेऽपि कार्यापेक्षया ज्ञानेच्छाकृतीनां क्रमेणैवोपयोगाच्च। न चैषां नित्यत्वेन सृष्टेर्नित्यत्वापत्त्या प्रलयासिद्धिरिति वाच्यम्; सृष्टेरनित्यधर्माधर्मनिमित्तकत्वेन नित्यत्वानुपपत्तेः। वेदान्तरीत्या तु यथा प्रसुप्तस्य स्वापाव्यवहितप्राक्कालिकाद् एतावत्कालानन्तरे मया प्रबोद्धव्यमित्येवमात्मकात् सङ्कल्पाद् निद्राभङ्गज्ञानोदयौ भवतः, तथैव प्रलयाव्यवहितप्राक्कालिकपरमेश्वरीयसङ्कल्पादेव गुणवैषम्यधर्माधर्मफलाभिमुख्याभ्यां परमेश्वरीयज्ञानेच्छाकृतिभिर्विश्वसृष्टिर्जायते। एतेन 'प्रलयान्ते मनांसि तत्संयोगाश्च किमनधिष्ठितानि चिकीर्षाप्रयत्नौ प्रसुवते अधिष्ठितानि वा? आद्ये तैरेव हेतुव्यभिचारः, अन्ते तदधिष्ठानार्थं प्रयत्नान्तरापेक्षा, तथा चानवस्था। न च तत्प्रवाहानादित्वेन तत्समाधानं सम्भवति, प्रलये प्रवाहविच्छेदाद् इत्यपि निरस्तं वेदितव्यम्, सङ्कल्पसंस्कारस्य तदानीमप्यविच्छेदात्, नित्यत्वपक्षे तादृग्दोषस्य निरालम्बनत्वाच्च।

अदृष्टविशेषाद्धेतुसमवधानानुपपत्त्यैव कुड्यादिभ्यः शक्रमूर्धादिरिव शय्याप्रासादादिभ्यः तनुभुवनादीनां वैलक्षण्येऽपि न बुद्धिमत्कर्तृकत्वव्यभिचारः, कार्यत्वस्याविशेष्यात्। यथा कुड्यादिवैलक्षण्येनैव शक्रमूर्धादेर्मनुष्यकार्यत्वाभावेऽपि नाकार्यत्वं तथैव तनुभुवनादेर्जीवकार्यत्वाभावेऽपि नाकार्यत्वम्, सावयवत्वेन कार्यत्वस्य निश्चयात्। अत एव यथा शक्रमूर्धादेर्मनुष्यविलक्षणकर्तृमत्त्वं तथैव तत्त्वादेर्जीवविलक्षणसर्वज्ञपरमेशकर्तृकत्वं सिद्ध्यति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न च यथा देहवत्प्रयत्नमन्तरेण घटादिकारणेष्वप्रवर्तमानेष्वपि पृथिव्यादिकारणानि न देहवतः प्रयत्नमपेक्षन्ते स्वप्रवृत्तिं प्रति, तथैव चेतनमात्रमपि नापेक्षिष्यन्ते किन्त्वदृष्टपरिपाकवत् क्षेत्रज्ञसंयोगादेव प्रवर्त्स्यन्तीति किं तदभिज्ञेनेति वाच्यम्, क्षेत्रज्ञादृष्टादीनां जडत्वाल्पज्ञत्वाभ्यां समवधायकत्वानुपपत्त्या तत्प्रतिक्षिप्तत्वात्। कुम्भकारादिजीवानां शरीरावच्छेदेनैव ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामुत्पत्तिनियमेन शरीरापेक्षत्वेऽपि परमेशवर्तिनीनां ज्ञानेच्छाकृतीनां नित्यत्वेन शरीरानपेक्षणात्।

'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' (श्वे० उ० ३।१९) इति शरीरानपेक्षस्य तस्य कर्तृत्वश्रवणाच्च। परमेश्वरस्यापि शरीरग्रहणसम्भवाच्चोत्पत्तिमत्त्वस्याप्रयोजकत्वमपि प्रतिक्षिप्तमेव। नित्येतरत्सर्वं सर्वज्ञपूर्वकमचेतनोपादानत्वादुत्पत्तिमत्त्वाच्च यन्नैवं तन्नैवं यथा परमाण्वादीत्यपि प्रयोगो निर्दुष्ट एव।

नन्वेवं सर्वस्य द्विकर्तृकत्वे परेशस्यापि सकर्तृकत्वेन तस्यापीश्वरकर्तृकत्वं तस्याप्येवमनवस्थानाद् घटादिनामपि पक्षकुक्षिनिक्षेपाद् दृष्टान्ताभावापत्तिश्च स्यात्। न च व्यतिरेकी हेतुस्सम्भवति कादाचित्कादृष्टपरिपाकादेव देशकालादिनियतकार्योत्पादोपपत्त्या व्यतिरेकाव्यभिचारस्यानिश्चयादिति चेन्न, नित्ये परमेश्वरे सकर्तृकत्वप्रयोजकानामुत्पत्तिमत्त्वादिहेतूनामभावेन तद्दोषात्। अत एव नित्येतरत् सर्वं पक्षतयोपात्तम्, दृष्टान्ताभावोऽपि न दूषणम्, व्यतिरेकिणि हेतौ तदनपेक्षणात्। न चादृष्टपरिपाकात् कार्योत्पादोपपत्त्या व्यतिरेकाव्यभिचारानिश्चयोऽपि समवधायकचेतनकर्तारमन्तराऽदृष्टमात्रात् कार्योत्पादासम्भवस्यासकृदावेदितत्वात्। अत एवैकेश्वरानुमानेऽनवस्थाप्रसङ्गोऽपि, एकेनैव तेन कार्योत्पत्त्युपपत्त्या परमेश्वरान्तरकल्पनाया अप्रसङ्गात्।

"ननु बुद्धिशरीरादीनां कर्माशयमूलकत्वेनेश्वरे तदभावात् कथं ज्ञानचिकीर्षादिसम्भवः? तस्यापि कर्माशयाभ्युपगमे येन कर्माशयेनास्य ज्ञानेच्छाशरीरादयो जनयितव्याः सोऽविज्ञातोऽनधिष्ठितश्च चक्षुरादिजननाय न पर्याप्तः। न च तज्जन्येन शरीरादिना तत्सम्भवः, अन्योन्याश्रयात्। न च प्राग्भवीयशरीरान्तरादिना तदुपपत्तिः, जन्यसमये तस्यातिवृत्तत्वात्" इत्यादि तुच्छम्, जन्यज्ञानादीनां कर्माशयापेक्षत्वेऽपि नित्यानां तदनपेक्षणात्। कर्माशयपूर्वकत्वं ज्ञानादीनां त्वनभ्युपगमपराहतमेव। नित्या सर्वविषया बुद्धिस्तु साधितैव।

यदुक्तम्---'परमेश्वरस्य प्राप्ताखिलप्रापणीयस्य प्राप्तव्याभावादत एव क्रीडासाध्यसुखस्यापि प्राप्तत्वाद् न क्रीडार्थमपि प्रवृत्तिः। नापि कारुण्येन परार्थं प्रवृत्तिः, सुखमयस्यैव लोकस्य सृष्टिप्रसङ्गात्' इति, तदप्यसङ्गतम्, धर्माधर्मसा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

पेक्षस्य परमेश्वरस्य विचित्रप्रपञ्चनिर्माणे बाधानुपपत्तेः। न च दुःखहेतोरधर्मस्य कारुण्येनाधिष्ठानं नोपपद्यत इति वाच्यम्, तस्यापि पापक्षयवैराग्यादिजननाद्युपायतया कारुण्येन तदधिष्ठानोपपत्तेः। न च दुःखोत्पादस्येश्वराधीनतया तस्य तत्र वैमुख्येन तदनुत्पादे तदत्यन्तविमोक्षरूपस्यापवर्गस्यानायाससिद्धत्वात् कृतं कारुण्येन परार्थप्रवृत्त्येति वाच्यम्, सृष्टिमन्तरा तत्त्वसाक्षात्कारानुपपत्तेः। तत्त्वसाक्षात्कारमन्तराऽनाद्यविद्याकामकर्मलक्षणबन्धनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दावाप्तिलक्षणो मोक्षो न सिद्ध्यति, 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति' (वा० सं० ३१।१८ तथा श्वे० उ० ६।१५, ३।८) इति श्रुतिविरोधात्।

तत्त्वसाक्षात्कारस्तु वेदान्तश्रवणादिसाधनमन्तरा नोत्पद्यते, श्रवणादिकञ्च देहादिसृष्टिमन्तरा नोपपद्यते इति कुतः सृष्टिमन्तरा तद्वैमुख्यमात्रेण मोक्षसिद्धिः? एतेन नेश्वरः कर्ता, प्रयोजनाभावात्, अनित्यमीश्वरज्ञानं ज्ञानत्वात्, इत्यादीनि प्रत्यनुमानानि निरस्तानि वेदितव्यानि, सृष्टिप्रयोजनस्योक्तत्वात्। ज्ञाननित्यत्वस्य साधितत्वात्। ईश्वरस्य च तज्ज्ञानस्य च धर्मिणोऽप्रसिद्धौ हेतोराश्रयासिद्धत्वात् प्रसिद्धौ धर्मिग्राहकविरोधाच्च।

यदुक्तम् 'क्षित्यादिषु सावयवत्वेन कार्यत्वानुमानमपि न सम्भवति, क्षित्यादिकमकार्यमशक्यक्रियत्वाद् अशक्योपादानविज्ञानत्वाद् महाभूतशब्दवाच्यत्वाच्चेत्याद्यनुमानैः सत्प्रतिपक्षितत्वादिति तदपि न क्षोदक्षमम्, आभाससमानयोगक्षेमत्वात्। तथाहि—कुतोऽशक्यक्रियत्वादिकं जायते? जीवेषु तददर्शनादिति चेत्, तदपि मन्दम्, नहि यदस्मदादिषु न दृष्टं तदन्यत्रापि न सम्भवति। नहीदानीं सार्वभौमः सम्राट् नोपलभ्यत इति तत्सत्त्वमन्यदापि बाधमर्हति। स्मर्यन्ते पुराणादिषु तादृक्सम्राजश्चेदत्रापि स्मरणं समानमेव। प्रजापतिविश्वामित्रादयः स्मर्यन्ते विचित्रशक्तिमन्तः, अत्रापि पुण्यविशेषोपचयेनातिशयता दृष्टेति सम्भावनया जीवानामपि विशेषकार्यकर्तृत्वानुमानाच्च।

किञ्च, नहि सिद्धं साध्यते, तस्य सिद्धत्वादेव। यस्योत्पत्तिर्दृष्टा न तस्य कार्यत्वं साधनीयम्, यस्य न दृष्टा तस्यैव साध्यते सा। कार्यत्वसिद्धचैव तेनैव धर्मिग्राहकमानेन तदनुगुणा शक्तिर्ज्ञानं चापि सिद्ध्यत्येव। तृतीयहेतुस्त्वप्रयोजकः, अनुकूलतर्काभावात्। सावयवत्वकार्यत्वयोस्तु घटादिषु दृष्टः कार्यकारणभाव एव व्याप्तिसाधकः।

सातिशयानां परिमाणानां परममहत्त्वस्याकाशेऽणुत्वस्य परमाणौ काष्ठाप्राप्तिर्दृष्टा। विज्ञानञ्च लोके एक-द्वि-बहुविषयतया सातिशयं दृष्टमिति तदपि क्वचित् काष्ठां प्राप्तम्। विदितसमस्तवेदितव्ये परमेश्वरे तत्काष्ठाप्राप्तिर्युक्ता, "तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्" (१।२५) इति पातञ्जलसूत्रात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु यतः परं नास्ति सा काष्ठा, तदा भवतु तत्प्राप्तिः, न च तया सर्वविषयत्वप्राप्तिः, भूयिष्ठविषयत्वे तु नेष्टसिद्धिः। यथा पार्थिवान्तरापेक्षया पार्थिवगोलस्य बहुतराकाशव्यापित्वेऽपि न सर्वव्यापिता। 'यतः परं न सम्भाव्यते सा काष्ठा' इत्यपि न सम्भवति. सातिशयानां घटादिकार्यद्रव्याणां परा सम्भावनीयातिशायित्वादर्शनात्। अन्यथैकेनैव स्पर्शवता सर्वव्याप्त्या तादृशान्यानवकाशप्रसङ्गात्। यद्यसाधारणगुणस्यैवायं धर्म इति, तदपि न युक्तम्, मनुष्य-वातहरिण-हरिपतत्त्रिणां प्रयत्नविशेषात्, दूरान्तिकप्राप्तिदर्शनेनासम्भावनीयपरातिशयस्य विशेषस्यादर्शनेन व्यभिचारात्। निरविशेषगन्तव्यदेशप्राप्त्या हि निरतिशयः प्रयत्नो भवेत्। गन्तव्यस्य नभसोऽनन्ततया कथं सम्भवेत् ?

किञ्च परममहत्त्वस्य पर्य्यवसानमाकाशे गदितम्। यदि तत्परिमितम्, ततः कुतस्तस्यासम्भाव्यपरात्वस्थत्वम् ? यद्यानन्त्यमेवाकाशस्य न परिमितत्वम्, तदापि किमानन्त्यम् ? यदि परिच्छेदाभाव एवानन्त्यम्, तद्वदेवेश्वरज्ञानस्याप्यानन्त्यम्, सैव च काष्ठाप्राप्तिरिति, तदपि न युक्तम्, तस्यात्मीयज्ञानस्य साकल्येनापरिज्ञानेऽल्पज्ञत्वापत्तिः। ज्ञाने वा कथमानन्त्यम् ? परिच्छेदनान्तरीयकेणेयत्तावधारणेनापास्तत्वादिति, तत्रोच्यते—असाधारण्ये गुणत्वे सति सातिशयानां काष्ठाप्राप्तिरित्युक्तौ दोषाभावात्। न च प्रयत्नविशेषात् चान्तिकदूरप्राप्तौ काष्ठाप्राप्तिरिति वाच्यम्, सर्वातिशायिपरेशप्रयत्नस्य काष्ठाप्राप्तेरिष्टत्वात्। 'पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" (ऋ० सं० १०।९०।३) "अत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम्" (ऋ० सं० १०।९०।१) इत्यादिश्रुतिभिः परमेश्वरस्य सर्वप्रपञ्चातिक्रान्तत्वेन तत्र प्रयत्ननिरतिशयत्वस्याप्युपपत्तेः। न चैवमीश्वरस्याल्पज्ञत्वप्रसङ्गः, अनन्तस्यानन्तत्वेन ज्ञाने सर्वज्ञत्वानपायात्। तत्रेयत्तावधारणस्यैव भ्रान्तिमूलकत्वेनाल्पज्ञत्वप्रयोजकत्वाच्च।

यदुक्तम्— 'विवादाध्यासितमनेककर्तृकं कार्यत्वात्, विचित्रसन्निवेशसार्वभौमसदनवदिति जगतोऽनेककर्तृकत्वसिद्धया पक्षधर्मताया दौर्बल्येन सर्वज्ञसर्वकर्तुरेकस्येश्वरस्यासिद्धिः' इति, तदपि तुच्छम्—अस्मदादिषु पृथिव्यादिनिर्माणानुगुणज्ञानसामर्थ्याद्यभावदर्शनादनुमानेन तादृक्सामर्थ्यवतां साधनेऽनेके तादृक्कल्पनापेक्षया तादृगेश्वरकल्पनायां लाघवादन्यत्र गौरवाच्च। पुण्यविशेषैस्तद्वतां साधनेऽनेकेश्वरपक्षोक्तदोषाश्च प्रसज्येरन्।

एतेन भूभूधरादिनिष्ठं कार्यत्वं न बुद्धिमदेककर्तृकत्वसाधकम्, समूहनिष्ठत्वात्, घट-पट-स्तम्भादिसमूहनिष्ठकार्यत्ववदित्यपास्तम्, एकस्याप्यनेकवस्तुसमूहकार्यकरणसामर्थ्यदर्शनेन हेतोर्व्यभिचारित्वाच्च।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यदुक्तम्—'क्षित्यादिगतं कार्यत्वं युगपदुत्पद्यमानसर्वगतं क्रमिकोत्पद्यमानसर्वगतं वा ? आद्ये आश्रयासिद्धिः, द्वितीये विरोध इति, तदपि तुच्छम्, तदुभयसाधारणस्य हेतुत्वे बाधाभावात् ।

जगदेकचेतनाधीनम्, अचेतनारब्धत्वात्, नीरोगस्वशरीरवत् । एकचेतनाधीनोत्पत्तिस्थितिकत्वमेवैकचेतनाधीनत्वमित्यनेनापीश्वरसिद्धिः सम्भवति । न च नीरोगस्यापि शरीरस्य पितृ-पुत्राद्यनेकचेतनादृष्टजन्यत्वेन तदुत्पत्तिस्थित्योस्तदधीनत्वेनैकचेतनाधीनत्वाभावेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमिति वाच्यम्, तत्रादृष्टारकत्वे सतीति हेतोर्विशेषणीयत्वेन दोषाभावात् ।

एवमेव शरीरस्थितिः किं स्वावयवसमवेता, उत प्राणनम् ? आद्येऽवयवाधीनत्वाद् न चेतनापेक्षा, घटादिवत् । द्वितीये क्षित्यादीनां शरीरत्वाभावेन पक्षेऽसम्भव इति पक्षसपक्षानुगतस्थित्यनुपलम्भ इत्यपि निरस्तम्, तदधीनसत्तास्फूर्तिमत्त्वस्यैव चेतनाधीनस्थितिपदार्थत्वेनाव्यभिचारात् ।

यदुक्तम्— अशरीरत्वादीश्वरो न कर्त्ता, मुक्तात्मवदिति प्रत्यनुमानेन तद्बाधः इति, तन्न, ज्ञानविशेषराहित्यस्योपाधित्वेन तस्याकिञ्चित्करत्वात् । तपोयोगादिलब्धसामर्थ्यानामनेकेषां जीवानां विश्वकर्तृत्वकल्पनापेक्षयैकेश्वरकल्पनायां लाघवमुक्तमेव, अनेकेषां स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वे वैमत्यावश्यम्भावित्वेन कार्यानुत्पादप्रसङ्गात् ।

धर्मजनितत्वेन हीश्वरत्वस्य य एव तादृग्धर्मवान्, स एवेश्वरः स्यात, तद्वशात् चेश्वरबहुत्वप्रसक्तेः । तत्र चैकस्यैश्वर्येणान्येषामैश्वर्ये समे न्यूने वा नोपपत्तिः । न्यूनत्वे यदेवातिशयि तदेवैश्वर्यं स्यात्, इतरेषां तु भाक्तमेवैश्वर्यं स्यात् । साम्येऽप्यविरोधेन सम्भूयेशितृत्वे परिषद इव न कस्यापीश्वरत्वम्, सम्भूयेशितृत्वात् प्रत्येकमीशत्वे तेषु केनचिदेवेशतायाः कृतत्वात्, अन्येषां नैरर्थक्यात् : स्वतन्त्राणां बहूनामेकाभिप्रायासम्भवेन विरुद्धाभिप्रायत्वे न कस्यचित् कार्यस्योत्पादः । उत्पादे च परस्परविरुद्धस्वभावं जगदुपलभ्येत ।

वस्तुतस्तु मीमांसकानामपि नेश्वरस्य तत्सर्वज्ञातायाश्च खण्डने तात्पर्यम्, किन्त्वनुमानस्वातन्त्र्यखण्डन एव । अत एवोत्तरमीमांसकैः—"तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" (बृ० उ० ३।९।२६), "नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्" (तै० ब्रा० ३।१२।९।७), "शास्त्रयोनित्वात्" (ब्र० सू० १।१।३) इत्यादिश्रुतिसूत्राद्यनुसारेण धर्मस्येव ब्रह्मणोऽपि वेदैकसमधिगम्यत्वमुपेयते । वेदार्थस्योपपत्तये बुद्ध्यारोहाय च "मन्तव्यः" (बृ० उ० २।४।५) इति श्रुत्यनुरोधेनैव श्रुत्यविरुद्धानुमानानि युक्तिरूपेणोपादीयन्ते ।

न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ।
उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता ।।

(न्या० कु० १।३)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इत्युदयनाचार्योक्तेः। नैयादिकाभिरीश्वरोक्तत्वेन वेदस्य प्रामाण्यमुपेयते। तस्य च वेदोक्तत्वेन सिद्धावन्योन्याश्रयत्वापत्त्या स्वातन्त्र्येणानुमानप्रामाण्यमुच्यते, तच्च न युक्तम्; तथात्वेऽन्यैरपि वेदविरोधिभिर्बौद्धजैनखृष्टीयमोहम्मदमतानुयायिभिः स्वस्वसम्प्रदायानुगतग्रन्थकारस्यापि परमेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वादिकं च साधयितुं शक्यत एवेति तैरविशेषापत्तिरेव वेदस्य स्यात्। तथा च वेदप्रामाण्यस्वातन्त्र्यं भज्येत।

यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै।

(श्वे० उ० ६।१८)

इति श्रुत्या तु चतुर्मुखस्य ब्रह्मणो निर्मात्रा परमेश्वरेणापि वेदा न निर्मीयन्ते, किन्तु प्रवाहरूपेण नित्यसिद्धा वेदा ब्रह्मणो हृदि प्रहीयन्ते।

तत्र नैयायिकादिरीत्या परमेश्वरपर्य्यायस्य ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वमेव, नोपादानत्वमपि, वेदान्तरीत्या तु तस्यैवोपादानत्वमपि "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" (तै० उ० ३।१) इति जनिकर्त्तुः प्रकृते ब्रह्मण उपादानत्वमपि स्पष्टमुक्तम्। अभिसंविशन्तीति ब्रह्मण एव प्रपञ्चलयाधिकरणत्वोक्तेः। नहि निमित्तमात्रस्य कुलालादेर्घटादिलयाधिकरणत्वं सम्भवति। अत एव बादरायणं सूत्रम् "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" प्रकृतिश्चकाराद् निमित्तञ्च ब्रह्मैवेति वक्ति।

ननु निर्विशेषब्रह्मणः कथमुपादानत्वं निमित्तत्वं च सम्भवति, विकारवत् कारणस्यैव मृदादेरुपादानत्वदर्शनात्। ब्रह्म च "निर्विकारो हरः शुद्धः, निर्गुणं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" इत्यादिश्रुतिभिर्निर्विकारमेवोक्तमिति चेत्, न; तस्य परिणामितयोपादानत्वासंभवेऽपि विवर्त्ताधिष्ठानत्वेनोपादानत्वे बाधाभावात्। विवर्तकारणाज्ञानविषयत्वेन ब्रह्मणस्तत् संभवत्येव। तदेवोक्तं वार्त्तिककारैः—"अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणमज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते" इति। श्रीमद्भागवतेऽपि भङ्ग्यन्तरेण तदेवोक्तम् --

ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम्।
अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्यः शब्दादिधर्मिणा॥

न चोपादानलक्षणासंगतिरिति वाच्यम्, आत्मकार्यजनिहेतुत्वस्य तल्लक्षणस्य परिणाम्यपरिणाम्युभयसाधारण्येन निर्विकारे ब्रह्मण्यपि तत्संगतेः।

ननु ब्रह्मैवोपादानम् उताज्ञानमपि, आद्ये सत्योपादनत्वेन प्रपञ्चस्य सत्यत्वापत्त्याऽज्ञानोपादानकत्वकल्पनविरोधः। द्वितीयेऽपि किं सूत्रद्वयस्य रज्जुं प्रतीव ब्रह्माज्ञानयोः समप्राधान्येनोपादानत्वम्, उत मायाशक्तिमद् ब्रह्मोपादानम्, अंशुरिव

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तन्तुद्वारा पटं प्रतीव मायाद्वारा ब्रह्म कारणं वा ? नाद्यः. उभयोः समतयैव विकारित्वेन ब्रह्मणो विशिष्य निर्विकारत्वोक्त्ययोगात् सितासितसूत्रारब्धपटस्य सितासितत्ववद् जगति पारमार्थिकतापारमार्थिकत्वयोरापातात् ।

न द्वितीयः, ब्रह्मणो मायाख्यहेतूपरागमपेक्ष्य विकारित्वे मृदादिवत् परिणामित्वापत्तिः विशिष्टस्य ब्रह्मत्वे निर्विकारश्रुतिविरोधः । अब्रह्मत्वे ब्रह्मणः कारणत्वासिद्धिः, विशिष्टस्य मृदादिवद् धर्मिसमसत्ताकरूपान्तरापत्तिरूपपरिणामाद् विवर्ताभ्युपगमबाधश्च ।

न च विशिष्टापेक्षया परिणामत्वम्, शुद्धापेक्षया विवर्त्तत्वमिति वाच्यम्, शुद्धेऽपि विवर्तार्थमारोपितविकारस्यावश्यकत्वे निर्विकारश्रुतेस्तत्परत्वाभावप्रसङ्गात् । विशेष्ये तात्त्विकविकाराभावपरत्वे, विशिष्टे विकारोक्त्ययोगात् तत्त्वतो निर्विकार आरोपितविकाराविरोधात् ।

न तृतीयः, अंशोस्तंन्तुं प्रतीव ब्रह्मणो मायां प्रत्युपादानत्वाभावादिति चेत्, ना, उभयापरिणामित्वेन तयोः कारणत्वाभ्युपगमात् । न चोभयोः परिणामित्वेन कारणत्वाङ्गीकारः, अज्ञानस्यैव तथात्वोपगमात् । ब्रह्मणस्त्वविद्यासाहित्येऽपि न परिणामः, किन्तु विवर्त्तः । न च प्रपञ्चसत्यत्वापत्तिः, परिणाम्युपादानसमसत्ताकत्वरूपस्य सत्यत्वस्य परिणामत्वनिर्वाहकत्वात्, ब्रह्मसमानसत्ताकत्वाभावेन तदपेक्षया परिणामत्वाभावात्, स्वसमानसत्ताकविकाराहेतुतया निर्विकारत्वोपपत्तेश्च ।

न च सत्यासत्यानुगतधूमत्वस्येव सत्यासत्यानुगतोपादानत्वस्यैकस्य सत्त्वमसिद्धमिति वाच्यम् स्वनिष्ठजनिहेतुत्वस्योभयत्र सिद्धत्वात् । सत्यत्वासत्यत्वाभ्यां वैधर्म्येऽपि तयोस्तादृगुपादानत्वसत्त्वे बाधाभावात्, कथञ्चिद् वैधर्म्यस्य साधर्म्यविरोधित्वे साधर्म्यकथोच्छेदापत्तेः ।

ननु ब्रह्मण एव रूपाद्याकाशाद्युपादानत्वसंभवेनाविद्योपादानकत्वकल्पना न युक्ता, अविद्यान्वयव्यतिरेकस्य निमित्ततामात्रेणान्यथासिद्धेरिति चेत्, न, घटकुण्डलादेः परिणाम्यपेक्षादर्शनेनाकाशादावपि परिणाम्युपादानत्वस्यावश्यकत्वात् ।

न च ब्रह्मण एवातात्त्विकविकारसम्भवाद् न तत्कल्पनमिति वाच्यम्, तद्विषयकाज्ञानपरिणामत्वव्यतिरेकेण विकारेऽतात्त्विकत्वानिर्वाहात् । कार्यापेक्षितस्वसमानसत्ताकोपादानत्वेनाप्यविद्योपादनत्वं सिद्ध्यति ।

ननु भ्रमाधिष्ठानत्वेन ब्रह्मणो नोपादानत्वम्, अतीतासतोरनुपादानत्वेऽपि भ्रमाधिष्ठानत्वदर्शनात्; भ्रमाधिष्ठाने शुक्त्यादावुपादानत्वाव्यवहाराच्चेति चेत्, न; चैतन्यस्यैवाधिष्ठानत्वेनातीतादेरनधिष्ठानत्वात् । वृक्षादिषु पृथिवीत्वव्यवहाराभावेऽपि पृथ्वीत्वस्येव शुक्त्यादौ तदनपायात् । यदप्युक्तं मायोपादानमीश्वरनि-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मित्तं शुद्धं ब्रह्माधिष्ठानमिति पक्षेऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं नोपपद्यत इति तन्न, एकस्यैवाविद्योपहितत्वेनोपादानत्वस्याविद्यापरिणामेच्छाकृत्याद्याश्रयत्वेन निमित्तत्वस्यापि सम्भवात् ।

ननु चैवं कुलालादिवदुपादानगोचरप्रयत्नादिमत्त्वं कर्तृत्वं भवति, तच्च कार्यस्य मिथ्यात्वेनोपपद्यते, कुलालादेरकल्पितं प्रत्येव । कारणत्वदर्शनात् । रूप्यादिकं प्रति भ्रान्तस्यान्यस्य वा कर्तृत्वादर्शनादिति चेत्, न, कुलालकार्यघटादावप्यकल्पितत्वस्यासंप्रतिपत्तेः रूप्यादेरप्यकर्तृकत्वासिद्धे, तत्रापि साक्षिणः कर्तृत्वाभ्युपगमात् । न ह्यदर्शनमात्रेण कर्त्रपलापः सम्भवति, त्वन्मतेऽपि सर्वज्ञकर्तुरसिद्ध्यापत्तेः । अत एव अधिष्ठानत्वं न कर्तृत्वम्, तथात्वेऽतिरिक्तोपादानत्वाभावेन कर्तृत्वोपादानत्वयोः सामानाधिकरण्योक्त्ययोगभ्रान्तवदध्यासद्रष्टृत्वमपि न कर्तृत्वम्, भ्रान्तस्य प्रेक्षापूर्वकमारोपितकर्तृत्वायोगात् । नापि मायाविवद् व्यामोहकत्वमेव कर्तृत्वम्, व्यामोहनीयजीवादर्शने व्यामोहकत्वाभावात्, तद्दर्शने भ्रान्त्यापत्तेः । व्यामोहकत्वस्यारोपितत्वेनान्योऽन्याश्रयाच्च नामरूपे व्याकरवाणि" इति श्रुत्यनुपपत्तेश्च, करवाणीति संकल्प्य मायाविनः कर्तृत्वाभात् । किन्त्विदं दर्शयानीत्यसंकल्प्य तस्य कर्त्तृत्वदर्शनात्, भ्रमाधिष्ठानत्वादिना सर्वज्ञालाभात् "जन्माद्यस्य यतः, शास्त्रयोनित्वात्' (ब्र. सू. १.२-३) इत्यादिसूत्रविरोधश्च ।

उपादानगोचरप्रयत्नादिमत्त्वमपि कर्तृत्वं न सम्भवति, कल्पितं प्रति तदयोगादित्यपि निरस्तं वेदितव्यम्, उपादानगोचरप्रयत्नादिमत्त्वलक्षणकर्तृत्वस्य स्वात्मस्थतादात्म्यवत् कार्यहेतुत्वस्य वा समर्थितत्वात् । मायाविवद् व्यामोहकत्वपक्षे व्यामुग्धजीवद्रष्टृत्वे भ्रान्तत्वापत्तिरिति, तदपि न दूषणम्, किन्तु भूषणमेव, भ्रान्तिज्ञस्याभ्रान्तत्वमेव । यदपि मायाविनः सङ्कल्पपूर्वककर्त्तृत्वादर्शनेन व्याकरवाणीति श्रुत्यनुपपत्तिरिति, तदपि तुच्छम्, तादृशसङ्कल्पादर्शनस्य मायाविन्यसम्प्रतिपत्तेः । यदपि जन्मादिसूत्रार्थमावश्यकस्फोटकशास्त्रयोनित्वसूत्रविरोध इति, तदपि न; मायावित्वेऽपि मायिकविश्वाकारमायासत्त्वांशपरिणामाधारतया सार्वज्ञ्यलाभात् । तथा च—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति "जनिकर्त्तुः प्रकृतिः" इति सूत्रप्रकृत्यर्थविहितपञ्चमीश्रुत्या "यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इति स्थितिलयाधारत्वलिङ्गाद् ब्रह्मण उपादानत्वम्, "तदैक्षत व्याकरवाणि" इति श्रुत्या च कर्तृत्वं सिद्ध्यति ।

ननु 'पुत्रात् प्रमोदो जायते' इत्यादावनुपादाने पञ्चमीदर्शनात् प्रकृतिपदं कारणमात्रपरमिति चेन्न, "पशुना यजेत" इत्यादौ 'पशु'-शब्दस्य पशुमात्रवाचकत्वेऽपि "छागस्य वपाया अनुब्रूहि" इति वाक्यशेषानुसारेण पशुविशेषपरत्ववदत्रापि कारणमात्रार्थत्वेऽप्युपादानपरत्वोपपत्तेः । न च महाभाष्ये गोलोमाजलोमविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते । अपक्रामन्ति तास्तेभ्यः" इत्यादिना लोमादीनां दूर्वादीन् प्रत्यवधित्वम् 'ध्रुवमपायेऽपादानम्" इत्यनेनैवोपादानसंज्ञासिद्ध्या सूत्रमिदमनारम्भ-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

णीयमिति प्रत्याख्यातं कैयटेऽपि; अपक्रमणावाधित्वे लोमादिषु कार्यस्य प्रतीतिर्न सम्भवतीत्याशङ्क्य, बिलान्निष्क्रामतो दीर्घभोगस्य भोगिनोऽविच्छिन्नतया तत्रोपलब्धिरित्यवधित्वमेव तत्रोपपादितमिति वाच्यम्, अवधिपञ्चमीपक्षेऽपि 'शृङ्गाच्छरः' इत्यादौ नियामकाभावाद् निमित्तपरत्वेऽपि प्रकृते नियमसत्त्वाद् निमित्तपरत्वाभावात् । अत एव 'एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादावपि प्रकृतिपञ्चमी, "सच्च त्यच्चाभवत्" (तै० उ० २.६) इति वाक्यशेषेण, "सोऽकामयत" (तै० उ० २।६) इत्यन्यवाक्येन च प्रतीतिसामानाधिकरण्यस्य नियामकत्वात् ।

न च "स तपोऽतप्यत इदं सर्वमसृजत, तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्रविश्य सच्च, त्यच्चाभवत्" इत्यादिश्रुत्या सदादिभवनस्य जगत्सृष्टितदनुप्रवेशानन्तरभावित्वेन जगत्सृष्टित्वानुपपत्त्या परमेश्वरस्य सत्त्वादिगुणाभिव्यक्तिपरत्वेन ब्रह्मोपादानत्वेनास्याः प्रामाण्यमन्यथाभवदिति कथमुपपद्यते ? नहि शुक्ती रूप्यमभवदित्युच्यत इति वाच्यम् सदादिभवनस्यैव सृष्टिरूपतया तदानन्तर्य्याभावात् । 'तदनुप्रविश्य'इत्यस्य तु 'मुखं व्यादाय स्वपिति' इवोपपत्तिः । न चेदं सर्वमसृजदिति पौनरुक्त्यम्, निमित्तत्वमात्राभ्रान्तिव्युदासपरत्वात् । न च 'शुक्ती रूप्यमभवत्' इति व्यवहारादर्शनं शक्तेरनुपादनप्रयुक्तमिति वाच्यम्, अदर्शनमात्रस्य व्यतिरेकाप्रयोजकत्वात् । एवमेव 'तद्भूतयोनिम्' इत्यत्र योनिशब्दोऽप्युपादानत्वं बोधयति । योनिष्टइन्द्रसदने' इत्यादौ कदाचिद् निमित्ते तत्प्रयोगेऽपि, मुख्यस्तु शब्दस्वरसादिति न्यायेनौत्सर्गिकमुख्यार्थत्यागस्य प्रकृतेऽयोगात् । "असद् वा इदमग्र आसीत्, ततो वै सदजायत, सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि" इति श्रुतयश्चोपादानत्वे प्रमाणम् । न च 'गुरुः स्याम्' इति संकल्प्य शिष्यसंपादनवत् 'बहु स्याम्' इति संकल्प्य तेजःप्रभृतिसर्जनं नोपादानत्वे तन्त्रमिति वाच्यम्, स्यामित्यनेन 'सुखी स्याम्' इतिवद् भाविसत्त्वोक्तेरीश्वरभिन्नानां तेषां पूर्वमेव सिद्ध्या तत्र संकल्पासंभवेन 'गुरुः स्याम्' इतिवत् तदनुपपत्त्या कार्यभावापत्तेरेव विवक्षणीयत्वात् । न चेक्षितृत्वस्रष्टृत्वादिना चेतनत्वेनावगतानां तेज-आदीनां सृज्यत्वानुपपत्त्या तदात्मना भवनं नोपपद्यत इति वाच्यम्, 'तत्तेज ऐक्षत' इत्यत्र तेजआद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विवक्षणेनावच्छेदकतेजआदिसर्जने बाधकाभावेन सृज्यत्वोपपत्तेः ।

श्रीमद्भागवते तत्त्वलक्षणम्

वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ।। इति ।

अद्वयं यज्ज्ञानम् सर्वविधभेदशून्यं यत् स्वप्रकाशं ज्ञानं तदेव तत्त्वमिति तत्त्वविदो वदन्ति । तदेवाद्वितीयत्वात् त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वेनानन्तम्, ज्ञानत्वादवेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वात् स्वप्रकाशम्, अद्वितीयत्वादेवः सर्वोपद्रवविवर्जितत्वात् पर-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

मानन्दरूपम्, त्रिकालाबाध्यत्वात् परमसत्यं च। तदेवानतिशयबृहत्त्वाद् ब्रह्मात्मनामप्यात्मत्वात् परमात्मा, अचिन्त्यानन्तभगैः कल्याणगुणगणैश्च सेव्यमानत्वाद् भगवानित्यप्युच्यते।

यत्तु कैश्चिद् ब्रह्मतायां ज्योतीरूपतयैतस्यामूर्तता, भगवत्तायां च ज्योतिष्मत्त्वेन मूर्तता, प्राकृतगुणगणराहित्येन निर्विशेषता, अप्राकृतानन्तकल्याणगुणगणाकरतया सविशेषता च प्रोच्यते। तन्न; 'तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम्' इति तत्त्वलक्षणस्यैकविधत्वेन तदनुपपत्तेः। एतेन किरणादित्यवद् ब्रह्मभगवतोर्भेदः, कृष्णादित्यस्य किरणरूपं ब्रह्मेत्याद्युक्तयोऽपि भावमात्रमूलिकाः, न तत्त्वानुसारिण्यः, तथात्वेऽनौपनिषदत्वापत्तेः। श्रीमद्भागवते च—

"यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम्"

इति कृष्णस्य पूर्णब्रह्मत्वोक्तिः, "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" (ब्र० सू० १।१।१) इति चतुर्लक्षण्याम् उत्तरमीमांसायामपि ब्रह्मण एव विचार्यत्वोक्तिरिति तस्यैवौपनिषदत्वमपि स्पष्टमेव।

अपि च—ज्योतिर्ज्योतिष्मतोर्भेदे स्वगतभेदप्रसक्त्या 'अद्वयम्' इत्यस्यानौपचारिकत्वानुपपत्तिः। तयोर्भेदाभावे धर्मधर्मिभावश्च निर्मूलः। विरुद्धत्वान्न स्वाभाविको भेदाभेदः सम्भवदुक्तिकः, औपाधिकश्चातात्त्विक एवेति तन्मूलकवादोऽपि तथाविध एव। अचिन्त्योऽपि मनोवचनातीतत्वादनन्तत्वाद् वा, अनिर्वचनीयत्वाद् वा ? नाद्यौ, तथानुपगमादेव; नान्त्यः तथात्वे सिद्धान्तहानिः।

"एकमेवाद्वितीयम्" इति त्रिविधभेदनिषेधिका श्रुतिस्तु स्वगतभेदमपि निषेधत्येव। "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुताविदमर्थस्य सदात्मकत्वावधारणेऽपि 'एकमेवाद्वितीयम्' इति विशेषणत्रयोपादानं त्रिविधभेदवारणायैव, अन्यथा तदानर्थक्यापत्तिः। एवमेव "नेह नानास्ति किञ्चन, नात्र काचन भिदाऽस्ति" इति श्रुत्योः 'किञ्चन-काचनशब्दाभ्यां नानाभिदादिपदव्यवहृतस्य भेदस्य सर्वविधस्यैव निषेधः। 'नात्र कश्चन घटः' इत्युक्तौ घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यैव निषेधस्यावगमदर्शनात्।

अपि च, ज्योतिष्मदादित्यस्थानीयाद् भगवतः सकाशाद् ज्योतिःस्थानीयस्य ब्रह्मणो न्यूनत्वे ब्रह्मत्वमेव नोपपद्यते। सङ्कोचे मानाभावेन "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति श्रुतौ 'अनन्तपदसमभिव्याहारेण च निरतिशयबृहतोऽर्थस्यैव ब्रह्मशब्दार्थत्वात्। ततो यत्रातिशयकल्पनापरम्परायां वाचस्पतेरपि मतिः श्राम्येत्, तस्याः समाप्तावेवानतिशयबृहत्त्वोपपत्त्या यस्यैव भगवतः कृष्णस्य वानतिशयबृहत्त्वमुच्यते, तस्यैव ब्रह्मत्वोपपत्तिः।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इयांस्तु विशेषः—आदित्यस्थानीयस्य ज्योतिष्मतः किरणानां ज्योतिषां प्रदेशेषु भवन्मतेऽविद्यमानत्वेन देशपरिच्छेदः, अस्मन्मते तु भगवतः कृष्णस्य वा सर्वविधपरिच्छेदराहित्येनानतिशयबृहत्त्वोपपत्त्या तत्रैवानुपचारेणाद्वयत्वानन्तत्वब्रह्मत्वाद्युपपत्तिः। एवमेवाप्राकृतगुणसत्त्वेऽपि प्राकृतगुणराहित्याभिप्रायेण निर्गुणत्वाभिधानेऽप्राकृतकायसत्त्वेऽपि प्राकृतकायराहित्यमात्रेण कायत्वाभिधाने निष्क्रियत्वाव्रणत्वादिशब्दानामपि तथार्थत्वापत्तिः। न च तत्र सगुणत्वादिश्रवणं विशिष्यते सक्रियत्वादिश्रवणस्यापि सत्त्वे तदनुपपत्तेः। तथा चानिर्वाच्याचिन्त्यादिव्यलीलाशक्त्याप्राकृतदिव्यगुणगणाद्यङ्गीकारेणैव निर्गुणस्यापि सगुणत्वाद्युपपत्तिः, "निर्गुणं मां गुणाः सर्वे भजन्ति निरपेक्षकम्" इत्याद्युक्तेः।

न च सधनस्य धननिरपेक्षत्वेऽपि निर्धनस्य निरपेक्षानुपपत्तिवत् सगुणस्य गुणनिरपेक्षत्वेऽपि निर्गुणस्य गुणानपेक्षतानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तत्र गुणकृत्याभावेन तदुपपत्तेः। निर्धनस्यानाप्तकामस्य भवत्यपेक्षा, पूर्णकामस्य भगवतस्तु गुणाद्यनपेक्षता युज्यत एव। तथा हि—ब्रह्मणि परमात्मनि भगवति महत्त्वातिशयाधायकत्वेनानन्दातिशयाधायकत्वेन वानर्थनिबर्हकत्वेन वा गुणानां नोपयोगः। तस्य निरतिशयबृहत्त्वात्, निरतिशयानन्तानन्दरूपत्वात् नित्यनिरस्तसमस्तानर्थसत्ताकत्वाच्च नेतोऽन्यो गुणोपयोगः। अतस्तत्र गुणकृत्याभावेन निर्गुणोऽपि निरपेक्ष एव।

यत्तु कैश्चिन्निराकारस्य प्रेमानास्पदत्वमुच्यते। तदप्यज्ञानविजृम्भितम्; परमाभिमतसगुणसाकारप्राप्ति सुखस्यापि निराकारत्वे सत्यपि प्रेमास्पदत्वदर्शनात्। तं निर्गुणं निरपेक्षं गुणाः स्वगुणत्वाय भजन्ति। यथा कौस्तुभमणेरधिभूषणाय तत्तपस्तुष्ट इव तमङ्गीकरोति, न कण्ठभूषणाय। एवमेव गुणानां गुणत्वायैव तत्तपस्तुष्ट इव तानङ्गीकरोति, न त्वस्य सगुणत्वाय, अनर्थनिबर्हणाय, महत्त्वातिशयानन्दातिशयाधानाय वा। श्रीधरस्वाम्यादिभिरपि तत्त्वश्लोके ब्रह्मणि परमात्मनि भगवति न वैलक्षण्यमङ्गीकृतम्, निर्मूलत्वाच्छास्त्रयुक्तिविरुद्धत्वाच्च।

चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम्।
विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः॥

(शिशुपालवध० १।२)

इति न्यायस्य नात्र प्रसक्तिः, सर्वान्तरतमे ब्रह्मणि भगवति परमात्मनि सन्निधानासन्निधानादिकृतस्य तारतम्यस्यानुपपत्तेः। लक्षणैक्येन लक्ष्यवैलक्षण्यानुपपत्तेरेकत्रैवानतिशयबृहत्तमत्वेनात्मनामप्यात्मत्वेन गुणगणसेव्यत्वेन च ब्रह्म-परमात्म-भगत्त्वाद्युपपत्तेश्च।

सकलसच्छास्त्रतात्पर्यगोचरस्याशेषविशेषातीतस्य, निर्गुणस्य, निराकारस्य, सच्चिदानन्दघनस्य, अचिन्त्यशक्त्यानन्तकल्याणगुणगणाकरस्य, अनन्तकोटिकन्दर्प-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सुन्दरस्य, शक्रशतकोटिविलासस्य, नभश्शतकोटिप्रविस्तारस्य, वायुशतकोटिविपुलबलस्य, रविशतकोटिप्रखरप्रकाशस्य, शशिशतकोटिसुशीतलस्य, कालशतकोटिदुस्तरस्य, अमितकोटितीर्थपावनाभिधानस्य, मेरुशतकोटिनिश्चलस्य, सिन्धुशतकोटिगम्भीरस्य कामधेनुशतकोटि कामपूरकस्य, शारदाशतकोटिचतुरस्य, विधिशतकोटिसृष्टिनिपुणस्य, विष्णुशतकोटिपालकस्य, रुद्रशतकोटिसंहारकस्य, धनदशतकोटिसमैश्वर्यस्य, मायाशतकोटिदुर्घटघटनापटीयसः, शेषशतकोटिधारकस्य भगवतोऽनुपमत्वमेव ।

वस्तुतो यथा शतकोटिखद्योतैरपि नादित्यस्योपमेयत्वम्, तथैवानन्तकोटयादित्यैरपि प्रकाशप्राखर्यादौ भगवतो नोपमेयत्वं सम्भवति, तत एवाशेषविशेषातीतस्यानन्तगुणगणाकरस्य भगवतः संस्तवे मनोवचनातीतत्वादनतगुणत्वाच्च ब्रह्मादीनामप्यसामर्थ्यं श्रूयते । भक्तकल्पपादपस्य सर्वेऽपि गुणा भक्तोपयोगिन एव । सर्वशास्त्रपरमतात्पर्यविषयस्य, कर्मोपासनतत्त्वज्ञानादिसमाराध्यस्य भगवत एव मुक्तोपसृप्यत्वमपि तत्र तत्रोक्तमेव । "मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये, यमेवैष वृणुते, तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये, आत्मक्रीड आत्मरतिः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्मुमुक्षूणां मुक्तानां चाप्यस्यैव प्रपदनीयताबोधनात् ।

निर्दृश्यनिर्विशेषब्रह्मसाक्षात्काराय सगुणसाकारस्य भगवतोऽनन्तसौन्दर्यमाधुर्य-सारसर्वस्वमयी श्रीमूर्तिर्ध्येयत्वेनोक्ता। तथान्ते प्रहसितस्य ध्यानमुक्त्वा तत्रैव "भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथग् दिदृक्षेत्" इत्युक्तम् । ततश्चोक्तम्—

एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात् ।
औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते ॥

अस्यार्थः श्रीधरस्वामिरीत्या—एवं ध्यानमार्गेण हरौ प्रतिलब्धो भावः प्रेम येन सः । तथा भक्त्या द्रवद् हृदयं यस्य सः । तथा प्रमोदादुद्गतानि पुलकानि यस्य सः । तथा औत्कण्ठ्येन प्रवृत्तया बाष्पस्याश्रुणः कलया मुहुरर्द्यमान आनन्दसम्प्लवे निमज्जमानो दुर्ग्रहस्य भगवतो ग्रहणे बडिशं मत्स्यवेधनमिवोपायभूतं चित्तमपि ध्येयाद् वियुङ्क्ते । तद्धारणे शिथिलप्रयत्नो भवतीत्यर्थः ।

यथा दुर्ग्रहस्य मत्स्यस्य ग्रहणाय बडिशः प्रयुज्यते, तथैव निर्गुणस्य निर्विशेषब्रह्मणो ग्रहणाय चित्तं प्रयुज्यते । तदर्थमेव निर्बीजः सबीजश्चेति द्विविधो योगो भवति । तत्र—

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥
(श्रीमद्भगवद्गी० ६।२६)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इति निर्बीजयोग उक्तः। सबीजे तु परमानन्दमूर्तौ हरौ ध्यायमानेऽयत्नत एव चित्तोपरमो भवति।

तदुक्तं श्रीमद्भागवते—

हृतात्मनो हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमण्वीं प्रयुङ्क्ते।

इति (३।२५।३६)

चित्तस्य विषयाद् वियोजनमतीव दुष्करं भवति। तत्र पूर्वं भगवत्सौन्दर्यमाधुर्याद्याकृष्टतयाऽलौकिकेभ्यो विषयेभ्यश्चित्तवियोजनमनायासेन सिद्ध्यति। परमानन्दरससारसर्वस्वमयाद् मनःपरिकल्पिताद् भगवतः श्रीविग्रहाद् जनितप्रेमानन्दोद्रेकेण च प्रयत्नशैथिल्यम्, प्रयत्नशैथिल्येन च ध्येयो ग्रहीतुं न शक्यते। ध्येयाकारवृत्तिव्यापारस्य प्रयत्नसाध्यत्वाद् ध्यानवृत्त्यभावे ध्यानाश्रयस्य ध्यातुरपि सत्त्वं न सिद्ध्यति। तथा च ध्यानाश्रयस्य ध्यातुर्ध्यानविषयस्य ध्येयस्य चाभावे ध्यानमयं चित्तमपि विषयाश्रयशून्यं सत् तैलवर्त्त्यभावे यथा दीपशिखा प्रविलीयते महाभूतमये ज्योतिषि, तथैव ब्रह्मणि प्रविलीयते। एवं प्रयत्नशैथिल्येन ध्येयरूपविषयस्य ग्रहणेऽसमर्थत्वात्, अन्यस्य विषयस्य च पूर्वमेव त्यक्तत्वाद् निर्विषयं भवति चित्तम्। ध्येयसम्बन्धं विना ध्यातर्यवस्थानासम्भवाद् निराश्रयं च भवति।

न च पूर्ववत् पूनरपि शब्दादिस्तस्य विषयः सम्भवति परमानन्दानुभवेन ततो विरक्तत्वात्। ततो वृत्तिरूपतां परित्यज्य निर्वाणम्=लयं गच्छति=ब्रह्माकारेण परिणमते, अर्चिर्ज्वालाश्रयविषयापगमे महाभूतज्योतीरूपेण परिणमते। तदानीमव्यवधाने ध्यातृध्येयविभागशून्यम्, एकमखण्डमात्मानं समनुगतमीक्षते, प्रतिनिवृत्तदेहाद्युपाध्याकारगुणप्रवाहत्वात्।

एवं सम्प्रज्ञातस्य निरोधे प्रविलये सति सर्वासां चित्तवृत्तीनां स्वकारणे प्रविलयादासंस्कारमात्रा वृत्तिरुदेति। तस्यां 'नेति नेति' इति पर्युदसनाद् निर्बीजः समाधिर्भवति। तदा पुरुषो वृत्तिसारूप्यमपहाय स्वरूपनिष्ठो भवति। तदुक्तम्—

'मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्चिः।
आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः॥ इति।

स च सुप्तोत्थित इव न पुनः संसरति, महावाक्यजन्यया ब्रह्माकारया मनसश्चरमया वृत्त्या अविद्यासहितस्य मनसो निवृत्तत्वात्। सुषुप्तावविद्याशेषत्वात् पुनः संसरणम्। अत्र तु तस्यानिवृत्तिरिति विशेषः। यथा जन्मनैवाकाशपूर्णस्य घटस्य रजोधूमादिभिरागन्तुकैरुपाधिभिरेवाकाशराहित्यं भाति, तथैव जन्मनैव ब्रह्माकारस्य चित्तस्य प्रपञ्चाकारतायामेव ब्रह्मानाकारता प्रतीयते, विषयापगमे तु चित्तस्य स्वाभाविकी ब्रह्माकारतैव भाति। श्रीजीवगोस्वामिविश्वनाथचक्रवर्त्यादि-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

रीत्या 'पृथङ् न दिदृक्षेत्' इत्युक्त्या, अतः पुरुषार्थसारादन्यस्य वस्तुनोऽसम्भवात् पृथग् ज्ञातुं द्रष्टुं च नेच्छेत्। भगवत्स्वरूपसौन्दर्यमाधुर्यास्वादानन्दसंदोह एव परमः समाधिः। योगमहागह्वराद् योगिनोऽप्याकृष्य भक्तिरससुधामहार्णवे निमज्जयितुमेव योगाङ्गत्वेन परमभक्तिरूपभगवत्स्वरूपसौन्दर्यध्यानवर्णनम्। अत एव योगज्ञानादिनिष्ठा अपि भगवतः स्वरूपे रज्यन्ते।

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य उत्तमश्लोकलीलया।
गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान्॥

स्वसुखनिभृतचेतास्तद्व्युदस्तान्यभावो-
प्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारस्तदीयम्।

अद्वैतवीथीपथिकैरुपास्याः स्वाराज्यसिंहासनलब्धदीक्षाः।
शठेन केनापि वयं हठेन दासीकृता गोपवधूविटेन॥

एतद्रीत्या कश्चिदतिमन्दो महदननुगृहीत एवैतां ध्यानमाधुरीमुपभुज्याप्यलब्धास्वादनिष्ठो जिहासति। स एव वियुङ्क्ते चित्तं श्रीविग्रहात्। भक्तिरसवञ्चितः स भक्त्यैव दीयमानं निर्दुःखं प्रत्यगात्मानुभवात्मकं मोक्षं प्राप्नोति, न तु ब्रह्मानन्दानुभवात्मकं मोक्षं प्राप्नोति। एतद्रीत्या श्लोकार्थोऽपीत्थम् —

हरौ भगवति मनोहरत्वाद् भगषट्कत्वाद् माधुर्यैश्वर्यपूर्णेऽपि प्रतिलब्धभावः प्रतिरूपतयैव, न त्वनुरूपतया। द्रवद्धृदयोऽपि उत्पुलकोऽपि बाष्पकलया मुहुरर्द्यमानोऽपि। तस्मादपि स्वरूपात् चित्तबडिशं वियुङ्क्ते वियोजयतीति।

यद्यपि 'ज्ञानं च मयि संन्यसेत्' इति ज्ञानस्य संन्यासविधानं दृश्यते; तथापि भक्तिसंन्यासविधानं न कुत्रापि दृश्यते, प्रत्युत 'भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथग् दिदृक्षेत्' इति निषेधसद्भावादयं मन्दधीः स्वेच्छयैव वियोजयति। वियुञ्ज्यादिति विध्यप्रयोगाद् विषयरसौत्कण्ठ्यदूरीकरणार्थं भगवन्माधुर्ये निःक्षिप्तं यत् चित्तं तस्य तन्माधुर्यौत्कण्ठ्यस्यापि निवृत्तये तच्चित्तं ततोऽपि निवर्तयति। शनकैरित्यनेन सम्यग् युक्तत्वे वियोजनं दुर्घटमेव। अतः शनैः शनैश्चतुष्पञ्चवारेण सप्ताष्टवारेण वावश्यं वियोजयति।

बडिशमश्मसारमयं भवति। तन्न नवनीतादिवद् द्रुतं भवति, किन्तु वह्नितापाधिक्यात् किञ्चिद् द्रवदेव तत्क्षण एव पुनः कठोरमपि भवति। अत एव 'द्रवद्धृदयः' इत्युक्तम्, न तु 'द्रुतहृदयः' इति।

बडिशं यथा मत्स्यग्रहणार्थं गङ्गादितीर्थजलस्नानपरमपि कुटिलमरसं च भवति, मीनलोभनमिष्टपिष्टखण्डावृतमुखत्वाद् दाम्भिकं च, तथैव विगीतयोगिनश्चित्तं तीर्थपूतमपि कुटिलं कठोरं च भवति, भगवदाकर्षकध्यानभक्त्यावृतमुखत्वाद् दाम्भिकं च, "धर्मः प्रोज्झितकैतव ....." इत्यत्र मोक्षाभिसन्धेरपि कैतवत्वेन

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

व्याख्यानात्। कैवल्येच्छादोषादेव सर्वश्रेष्ठापि ध्यानरूपा श्रीभक्तिदेवी योगाङ्गत्वेनोपासितापि पश्चात् त्यक्ता। भागवतोक्तचित्तबडिशदृष्टान्तेन बडिशजीवधीवरत्वमस्य योगिनो ध्वनितम्। योगिचित्तबडिशस्य स्पर्शो भगवतोऽपि कष्टकरः। तत एव भगवानेव तस्मै हारिततादृशचित्तबडिशाय योगिधीवराय प्रत्यगात्मानुभवाख्यमेव मोक्षं ददाति, न ब्रह्मानन्दात्मकम्। यस्तु गीतोक्तो योगी भगवद्ध्यानमजहदेव दृष्टः, तस्मै तूभयमपि ददाति। योग्ययोगादिनिष्ठस्तु न भगवन्मधुररूपात् चित्तं वियोक्तुमीष्टे। तदुक्तम्—

धौतात्मा पुरुषः कृष्णपादमूलं न मुञ्चति।
मुक्तसर्वपरिक्लेशः पान्थः स्वशरणं यथा॥ इति।

श्रीमद्भागवते (११।२९।५) उद्धवेन चोक्तम्—

तं त्वाखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानां सर्वार्थदं स्वकृतविद् विसृजेत को नु। इति।

श्रीनारदेनाप्युक्तम्—

स्मरन् मुकुन्दाङ्घ्र्युपगूहनं पुनर्विहातुमिच्छेन्न रसग्रहो यतः। इति।

किञ्च, अर्पितमना भगवते मनः समर्प्य तस्मिन् मनसि स्वत्वाभावात् कथं तस्माद् वियोजयेत्? कथं वा दत्तापहारी भवेत्? भगवानपि भक्तानामेव हृदि तिष्ठति, न योगिनाम्।

भक्त्या गृहीतचरणः परया च तेषां नापैति नाथ हृदयाम्बुरुहात् स्वपुंसाम्।
येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः॥
आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादृतयुष्मदङ्घ्रयः॥
जीवनमुक्ताः प्रपद्यन्त पुनः संसारवासनाम्।
यद्यचिन्त्यमहाशक्तौ भगवत्यपराधिनः॥

इति वासनाभाष्योक्तेश्च।

नानुव्रजति यो मोहाद् व्रजन्तं हरिमीश्वरम्।
ज्ञानाग्निदग्धकर्मापि स भवेद् राक्षसाधमः॥

इत्यादिवचनैस्तस्य पतनं जीवन्मुक्त्यभावश्च प्रसज्यते।

वस्तुतस्तु भगवद्व्यतिरिक्तवस्तुदर्शनज्ञानादिकमेव 'न पृथग् दिदृक्षेत्' इत्यनेन निषिद्धम्, "आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्" इत्युक्तेः। युगपत् सर्वस्वरूपचिन्तनासम्भवेन यथा सुस्मितमुखारविन्दचिन्तनावेशवशात् पादारविन्दचिन्तनत्यागोऽवश्यंभावी, सौगन्ध्यचिन्तनकाले सौन्दर्यचिन्तनत्यागः, सौरस्यचिन्तनकाले तस्यापि त्यागः। शौर्यवीर्यप्रतापसार्वज्ञ्यसत्यसङ्कल्पत्वाद्य-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

चिन्त्यानन्तकल्याणगुणगणचिन्तनकाले श्रीविग्रहचिन्तनत्यागः प्रसज्यत एव। न तावता तस्यापराधत्वम्। तथैव भगवतो निर्गुणस्वरूपचिन्तनेऽपि न दोषः, 'निर्गुणं मां गुणाः सर्वे भजन्ति निरपेक्षकम्'' इत्युक्तिदिशा तस्य गुणैरप्याराध्यमानत्वात्।

यथा कौस्तुभादीनां भगवदलङ्काराणां यद्यपि लोकोत्तरं माहात्म्यम्, तथापि भगवदङ्गानि तेषामप्यलङ्कारभूतानि। ''भूषणभूषणाङ्गम्, कण्ठं च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थम्'' इत्याद्युक्तेः। यो भगवान् त्रिपुटीदशायां ध्येयरूपेण भासते, स एव ध्यातृध्यानादित्रिपुटचभावदशायां तत्साक्षिनिर्विशेषपरब्रह्मरूपेण भासते। तथा च भगवदवमानकल्पना वराकी क्व समुदेति? तस्यापराधत्वे तु पतनमेव स्यात्। इह तु तस्य जीवन्मुक्तिवर्णनं दृश्यते। अत एव रसिका अप्याहुः—यथा विषयिणां विषयानादराभावेऽपि निद्रावशात् तत्सेवने शैथिल्यं स्यात्, तथा भगवतः श्रीविग्रहाद्यनादराभावेऽपि मुक्तिवासनावशात् तद्धारणे शिथिलप्रयत्नो भवतीति तस्य जीवनमुक्तिवर्णनं सङ्गच्छते।

वस्तुतस्तु भगवत्स्वरूप-सौन्दर्य-माधुर्य-रसामृतावगाहनजनितप्रेमानन्दसमुद्रेकवशादेव यथा कण्ठावरोधो वाक् च गद्गदा जायते, तथैव चित्तप्रयत्नशैथिल्यादेव ध्येयाकारवृत्त्यजननेन ध्येयास्फुरणं भवति त्यागप्रयत्नमन्तरैव। अन्यत्र सर्वविषयाभानं महता प्रयत्नेनापि दुष्करम्, इह तु प्रेमोद्रेकजनितप्रयत्नशैथिल्येनैव तत् सम्पद्यते। तदानीमेव जिज्ञासोर्महावाक्याद्यभ्याससंस्कारवतोऽनायासेन भगवत एव निर्गुणस्वरूपसाक्षात्कारो जायते। ज्ञानिनां चापि पुनः पुनः सगुणनिर्गुणस्वरूपमाधुर्यानुभूतौ न कापि बाधा. निर्गुणस्वरूपसाक्षात्कारानन्तरमपि सगुणसाकारस्वरूपगुणमाधुर्यानुभवे बाधाभावात्। अत एव ''स्वसुखनिभृतचेतास्तद्व्युदस्तान्यभावोऽप्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारः'' इत्याद्युक्तयः सङ्गच्छन्ते। न च तदद्वैतसिद्धान्तेन विरुध्यते।

तदुक्तम् त्रिपुरारहस्ये—

> यत्सुभक्तैरतिशयप्रीत्या कैतववर्जनात्।
> स्वभावस्य स्वरसतो ज्ञात्वापि स्वाद्वयं पदम्।
> विभेदभावमाहृत्य सेव्यतेऽत्यन्ततत्परैः॥ इति।

बोधसारेऽपि—

> पारमार्थिकमद्वैतं द्वैतं भजनहेतवे।
> तादृशी यदि भक्तिः स्यात् सा तु मुक्तिशताधिका॥
>
> द्वैतं मोहाय बोधात् प्राग् जाते बोधे मनीषया।
> भक्त्यर्थं भावितं द्वैतमद्वैतादपि सुन्दरम्॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एवं ज्ञानवतां सगुणब्रह्मसेवनं निर्गुणब्रह्मानुभवश्च तुल्य एव ।

प्रियतमहृदये वा खेलतु प्रेमरीत्या
पदयुगपरिचर्यां प्रेयसी वा विधत्ताम् ।
विहरतु विदितार्थो निर्विकल्पे समाधौ
ननु भजनविधौ वा तुल्यमेतद् द्वयं स्यात् ।। इति ।

व्यवहारे तु सगुणस्याचिन्त्यकल्याणगुणगणाकरस्य भजनमेव शोभावहम् ।

विश्वेश्वरोऽपि सुधिया गलितेऽपि भेदे
भावेन भक्तिसहितेन समर्चनीयः ।
प्राणेश्वरश्चतुरया मिलितेऽपि चित्ते
चैलाञ्चलव्यवहितेन निरीक्षणीयः ।। इति ।

अत एव मुधैव "एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावः" इत्यस्यान्यथावर्णनम् । 'वियुञ्ज्यात्' इति विध्यभावेऽपि प्रयत्नशैथिल्येन ध्यात्राद्यभावभासकस्वप्रकाशब्रह्मानुभवः सिद्ध्यत्येव, तन्निन्दनं तु दूषणमेव, भगवतो निर्गुणस्वरूपस्यापि सगुणस्वरूपस्येवाराध्यत्वाविशेषात् । यथा कस्यचिदन्धभक्तस्य गुरोः पादयोरन्यतरस्य गुरोः पादयोरन्यतरस्य भेदबुद्ध्या सेवनम्, अपरस्य ताडनं मौर्ख्यमेव,- तद्वदिहाप्यनुसन्धेयम् ।

यदुक्तम्—'ज्ञानञ्च मयि संन्यसेद् इति ज्ञानसंन्यासवद् भक्तिसंन्यासविध्यभावात्, तदयुक्तम्' इति । तदपि न; यतो महावाक्यजन्यब्रह्माकारवृत्तिरूपस्य ज्ञानस्यानित्यत्वेन तत्त्याग उचित एव 'तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्' इति पुरुषसाक्षात्काराद् गुणवैतृष्ण्यस्योक्तत्वात् । सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिरपि परिणामिनी प्रतिसङ्क्रमणशीला शान्ता च । तद्विपरीता चितिश्चाप्रतिसङ्क्रमणशीला अपरिणामिनी अनन्ता चेति ख्यातिरपि हेयैव । न चैतावता पुनरपि सत्त्वपुरुषविवेकख्यातिनाशात् पुनरप्यविवेको जायते, तद्धेतोरविद्यायाः समूलकाषं कषितत्वात्, स्वरूपभूतज्ञानस्याविनाशित्वाच्च । एवमेव ध्यानवृत्तिरूपाया भक्तेस्त्यागेऽपि निरतिशयपरप्रेमास्पदे भगवति नित्यनिरतिशयप्रेमलक्षणाया भक्तेरनपायात् ।

न च 'वियुङ्क्ते' इति लिङादिविधिप्रत्ययाभावाद न विधित्वमिति वाच्यम्, 'इडो यजति,' 'तनूनपातं यजति' इत्यादिषु लट्प्रयोगेऽपि विध्यभ्युपगमात्, 'द्रष्टव्यः, इति विधिप्रत्ययसत्त्वेपि विध्यनभ्युपगमात्, परतन्त्रे ज्ञाने विध्यसम्भवात्, पुरुषतन्त्रे कर्मण्येव विधिसम्भवाच्च । यथा च भगवद्व्यतिरिक्तवस्तुप्राप्तये भगवद्ध्यानत्याग एव निन्दितः,

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ।
न चलति भगवत्पदारविन्दाल्लवनिमिषार्धमपि यः स वैष्णवाग्र्यः ।।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

इत्युक्तेः।

मुखचन्द्रचिन्तनार्थं पादारविन्दचिन्तनत्यागवद् निर्गुणस्वरूचिन्तनार्थं सगुणस्वरूपत्यागस्य तत्र तत्रोक्तत्वात्। यथा—

तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किञ्चिदपि चिन्तयेत्। इति।

यदपि च—"अर्पितमनाः कुतस्तदपहरणे दत्तापहारेण न प्रत्यवेयात्" इति तदपि न; तदपोहस्य विहितत्वात्। यथा पादारविन्दसमर्पितस्य मनसः पुनर्मुखारविन्दसमर्पणे न दत्तापहारदोषः यथा—

एकैकशोऽङ्गानि धियाऽनुभावयेत् पादादियावद्धसितं गदाभृतः।
जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेत् परं परं शुद्धयति धीर्यथा यथा॥

इत्युक्तत्वात्। तथैव भगवत एव सगुणस्वरूपस्येव निर्गुणस्वरूपस्य ध्याने तदपोहे दोषाभावात्।

एतेन 'बडिशजीविकासादृश्येन तस्य निकषो ज्ञापितः' इत्यप्यपास्तम्, चित्ते बडिशारोपस्य भक्तिरसलम्पटे चित्ते लाम्पट्यारोपवद् अदोषत्वात्। "भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी, नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित्" इत्यादिकमपि न ब्रह्मज्ञानेन विरुध्यते, परमहंसत्वसिद्धये ज्ञानिनामपि भक्त्यपेक्षत्वे बाधाभावात्। नहि तदर्थं द्वैतसत्त्वाद्वैतासत्त्वस्यावश्यकता, परमार्थिकाद्वैतव्यावहारिकद्वैताभ्यां तदुपपत्तेः। अत एव 'प्रतिलब्धभावः' इत्यादौ न भक्त्याभास वर्णनम्, गौणार्थकल्पने प्रमाणाभावात्।

श्रीवीरराघवीयव्याख्यायां श्रीधरीयव्याख्यायामिव भक्तेरेव वर्णनं निरूपितम्, न भक्त्याभासस्य। तथा हि—एवं दिव्यविग्रहचिन्तावसाने दिव्यात्मस्वरूपचिन्ता तत्प्रकारत्वेन प्रत्यगात्मचिन्ता च कार्येत्याह। प्रतिलब्धो भावः प्रेमातिशयो येन, भक्त्या इव द्रवद् हृदयं यस्य, प्रेमार्द्रादुद्गतानि पुलकानि यस्य, औत्कण्ठ्याश्रुकलया मुहुरर्द्यमान आनन्दसम्प्लवे निमज्जमानः, चित्तबडिशं मत्स्यबन्धनं दुर्ग्रहस्य भगवतो ग्रहणे मत्स्यबन्धनमिवोपायपूतं चित्तमपि ध्येयाद् भगवद्विग्रहाच्छनकैर्वियुञ्ज्यादिति।

श्रीधरस्वामिरीत्या तु प्रेमोद्रेकात् प्रयत्नशैथिल्याद् वियोगानुकुलव्यापाराभावेऽपि ध्येयाकारवृत्त्युदयानुकूलव्यापाराभावादेव ध्येयास्फुरणेन स्वतः सिद्धयति तद्वियोगः। श्रीवीरराघवीये व्याख्याने चित्तस्य बडिशं चित्तापहारिणं भगवद्विग्रहं प्रत्यपादानस्यैव कर्मत्वविवक्षया द्वितीयेत्यप्युक्तम्। तथा च भगवद्विग्रहस्यैव माधुर्यातिशयाच्चित्तापहारकत्वेन बडिशत्वम्। तथा च भगवद्विग्रहध्यानेन निगृहीतस्य चेतसस्ततो वियोज्य दिव्यात्मध्याने तत्प्रवर्तनमिहाभिप्रेतम्।

श्रीवल्लभाचार्यरीत्या तु हरौ सर्वदुःखनिवर्तके सर्वपुरुषार्थदायके भगवति

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

प्रतिलब्ध एवं पूर्वोक्तो भावो येन, द्रवद्धृदयः, यथा तापेन हिमघृतादिकं द्रवति, तथा भक्त्या हृदयस्य द्रवणे देहवैक्लव्यं भवति। आनन्दप्रतिबन्धकस्य हृदयस्य द्रुतत्वात् प्रमोदे जातोत्पुलको भवति, तदा भगवति प्रेमाधिक्यात् कण्ठनिरोधोऽपि भवति। तत औकण्ठ्ये या वाष्पकला उत्पद्यते, तया मुहुरर्द्यमानः, सफलायां भक्तौ सिद्धायां तच्चापि चित्तस्य बडिशं वशीकरणहेतु भगवद्रूपं मनःपरिकल्पितमिति शनकैर्वियुङ्क्ते त्याजयति। अत्रापि मनःपरिकल्पिताद् भगवद्रूपाद् बडिशात् चित्तवियोजनमुक्तम्। नात्र भगवदनादरादिकं शङ्कितम्। पुनश्च सुबोधिन्यामन्यतो निवृत्तं मनो भगवन्मूर्तिं कल्पयित्वा तत्र निर्वृत्तं स्थितम्। तस्मिंस्तु गते मुक्ताश्रयं निर्विषयं च जातम्। आश्रयत्वविषयत्वे एतावत्कालमत्रैव स्थिते। पूर्वविषयास्तु पूर्वमेव त्यक्ताः। भगवद्रसस्य चास्वादितत्वादिदानीं तत्र विषयेभ्यो विरक्तम्। एवं सर्वथा विषयाभावे निर्वाणं कारणे लयं च स्वयमेव गच्छति। एवं भगवत्कृपया भगवदानन्दानुभवेन शब्दादिविषयेभ्यो विरक्तं स्वाश्रयाहङ्कारलयाद् मुक्ताश्रयम् अत एव ध्यातृध्येयानुसन्धानाभावाद् निर्विषयं च सद् मनः सहसा=अनायासेन निर्वाणमृच्छति, नानाविधवृत्तिरूपतां परित्यज्य परमकारणब्रह्माकारेण परिणमते। यथा अर्चिर्ज्वाला तैलवर्त्यौ अश्नुवती साश्रया सप्रकाशा सती तैलवर्त्त्यपगमे निराश्रया निःप्रकाशा च स्वकारणमहाभूतज्योतीरूपेण परिणमते, तद्वत्। अत्रैवाव्यवधानम्=ध्यानादिविभागशून्यम्, अत एव एकमखण्डमनुगतमात्मानमीक्षते।

श्रीशुकदेवरीत्या तु यथा मत्स्यग्रहणसाधनं लोहकण्टकम्। तत्तथाविधविषयग्रहणसाधनं चित्तबडिशं शनकैरयत्नत एव विषयेभ्यो वियुङ्क्ते, उपरतं च भवतीत्युक्तम्।

यत्तूक्तम्—"भगवान् प्रत्यगात्मानुभवरूपं मोक्षं ददाति, न ब्रह्मात्मानुभवरूपम्" इति तन्न; "तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिश्रुतिशतविरोधात्, प्रत्यक्चैतन्याभिन्नपरब्रह्मप्राप्तिरेव ब्रह्मज्ञानफलमिति श्रुतिशतबोधितत्वाच्च।

यदुक्तम्—'बडिशशब्देन चेदं ध्वन्यते यद् गङ्गादितीर्थस्थानीये भगवति बडिशस्थानीयेन चित्तेन ग्राह्यत्वाद् मत्स्यस्थानीयस्य स्वप्रकाशानन्दरूपे ह्रासे तदंशे सजातीयतया व्यक्तस्य निर्विशेषब्रह्मण उपलम्भात् सिद्धार्थतया कृततत्त्यागस्य तस्य धीवरत्वमेव लब्धम्" इति, तदपि तुच्छम्; निर्विशेषब्रह्मणः सर्ववेदान्ततात्पर्यविषयत्वेन सर्वोत्कर्षशालित्वेन तस्यैव सगुणसाकारब्रह्मरूपेणाविर्भावावगमेन तन्न्यग्भावकल्पनाया निष्प्रमाणकत्वात्।

किञ्च, न ह्यत्र निर्विशेषब्रह्मप्राप्त्यनन्तरं सगुणध्यानत्याग उक्तः; किन्तु सगुणध्यानत्यागानन्तरमेव चित्तस्य निराश्रयविषयत्वे निर्वाणे सति तदन्वीक्षणवर्णनम्।

वस्तुतस्तु मत्स्यस्येव दुर्ग्रहस्य निर्विशेषब्रह्मणो ग्रहणोपायभूतं चित्तं बडिशमिव भवति। तत्र यथा बडिशे पिष्टमिष्टादिकं योज्यते, तथैव चित्ते श्रीभगवतः

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

परमानन्दमयश्रीविग्रहध्यानजनितप्रसादलेशो योज्यते। तेन निर्वृत्तिकं निर्विकल्पसमाधिदशापन्नं तद् ब्रह्माकारतया परिणतं ब्रह्मग्राहकं भवति। भगवत्प्रसादस्य परमफलं तु तत्स्वरूपरसास्वाद एव।

अथापि ते देवपदाम्बुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीत एव हि।
जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्वन्॥

इति पदाम्बुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीतस्यैव भगवतो निर्गुणरूपज्ञानमुक्तम्।

अन्यत्रापि भङ्ग्यन्तरेण तदेवोक्तम्—

पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये।
वैराग्यसारं प्रतिलब्धबोधं यथाऽञ्जसाऽन्वीयुरकुण्ठधिष्ण्यम्॥
तथापरे चात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम्।
त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते॥

इह प्रथमश्लोकेन कथामृतपानतज्जनितभक्तिलाभबुद्धिवैशद्यवैराग्यज्ञानलाभक्रमेण भगवत्प्राप्तिरुक्ता। द्वितीयेनातद्व्यावृत्त्या आत्मसमाधियोगबलेन बलिष्ठप्रकृतिजयद्वारापि भगवत्पदप्राप्तिः। उत्तरमार्गे काठिन्यम्, पूर्वमार्गे तु सारल्यम्। गीतायामपि "ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते" इत्यादिभिर्भगवत्प्रसादहेतुको भगवत्स्वरूपसाक्षात्कार उक्तः। भगवतः श्रीविग्रहप्रादुर्भावस्य तत्त्वसाक्षात्कारो मुख्यं फलम्, तमन्तरा साक्षात्कारासम्भवापातात्, "सत्त्व न चेद् धातरिदं निजं भवेद् विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनम्" इत्याद्युक्तेश्च। अज्ञानभिद्विज्ञानं मार्जनमाप, आप्नुयात्; यद्यस्य विशुद्धसत्त्वमयस्वरूपस्याविर्भावो न स्यात्। अत एव भक्तिरसायनकृता जिज्ञासूनां श्रीभक्तेर्भगवत्स्वरूपसौन्दर्यादिरसास्वादनं दृष्टम्। तत्त्वसाक्षात्कारक्रमेण मोक्षश्चादृष्टमिति दृष्टादृष्टात्मकं फलम्। ज्ञानिनां मोक्षस्य तु ज्ञानेन पूर्वमेव सिद्धत्वाद् दृष्टं भक्तिरसास्वादनमेव फलम्। कंसादीनां तु तमोरजोभिर्दृष्टफलस्य प्रतिबद्धत्वाददृष्टं मोक्षात्मकमेव फलमुक्तमिति संक्षेपः।

श्रीमद्भगवता ब्रह्मणे चतुःश्लोकीभागवतमुक्तम्—

ज्ञानं परमगुह्यं मे यद् विज्ञानसमन्वितम्।
सरहस्यं तदङ्गं च गृहाण गदितं मया॥
यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः।
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात्॥
अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत्परम्।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम्॥
ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि।
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु ।
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ।।

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा ।।

एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना ।
भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ।।

(श्रीमद्भाग० २।९।३०-३६)

अत्र ज्ञानं शास्त्रोक्तम्, विज्ञानमनुभवः, रहस्यं भक्तिः, तदङ्गसाधनं भक्तिरूपं च मया गदितम् । गृहाणेति भगवता वर्धापितो ब्रह्मा यावानहं स्वरूपतः, यथा भावो यादृक् सत्तावान्, यानि रूपाणि, गुणाः कर्माणि च यस्य मम, सोऽहं यथा तथैव मदनुग्रहात् तव तत्त्वविज्ञानमस्तु । अत्र रूपशब्देन श्यामद्विभुजचतुर्भुजत्वादीनि, रामत्वनृसिंहत्वादीनि गुणा भक्तवात्सल्यादयः, कर्माणि तत्तल्लीलालक्ष्मीपरिग्रहगोवर्धनोद्धरणादीनि, सृष्टिस्थितिसंहारात्मकानि च । तेन न केवलं निर्विशेषमेवं ब्रह्म चतुःश्लोकीप्रतिपाद्यम्, किन्तु दिव्यगुणकर्मादिविशेषवदपि सृष्टेः पूर्वमहमेवासम्, नान्यत् किञ्चित् ; यत् सत् स्थूलमसत् सूक्ष्मपरं तयोः कारणं प्रधानम्, तस्याप्यन्तर्मुखतया मय्येव लीनत्वात् । अहं च तदानीमासमेव, न चान्यदकरवम् ; पश्चात् सृष्टेरनन्तरमप्यहमेवास्मि, यदेतद् विश्वं तदप्यहमस्मि, प्रलये योऽवशिष्यते सोऽप्यहमेव । अनेनानाद्यनन्तत्वादद्वितीयत्वाच्च परिपूर्णोहमित्युक्तं भवति ।

ऋतेऽर्थं वास्तवार्थं विनापि यद्यतः किमनिरुक्तमात्मन्यधिष्ठाने प्रतीयते, सदपि च न प्रतीयेत, तदात्मनो मायां विद्यात् । यथा आभासो द्विचन्द्रादिरित्यर्थं विना प्रतीतौ दृष्टान्तः, यथा तम इति सतोऽप्रतीतौ दृष्टान्तः । तमो राहुर्यथा ग्रहमण्डले स्थितोऽपि न दृश्यते तथा; अर्थाद् यया वास्तवं परमार्थं विनैव मिथ्याभूतोऽपि देहादिरात्मत्वेन प्रतीयते, सन्नपि=नित्यप्रकाशमानोऽपि देहादिभिन्न आत्मेति न प्रतीयते, तामात्मनः परमेश्वरस्य मायां विद्यात् । मायाया आवरणविक्षेपरूपे द्वे शक्ती भवतः । तत्रावरणशक्त्या स्वरूपाज्ञानम् विक्षेपशक्त्या देहे आत्माभिमानः । असतः प्रतीतौ दृष्टान्तो यथा–आभासः=चन्द्रादेर्द्वित्वाभावेऽपि बुद्धिविपर्य्ययाद् दृष्टिदोषाद् वा चन्द्रद्वयं कदाचित् प्रतीयते । सतोऽप्रतीतौ दृष्टान्तो यथा—यथा तमो गाढान्धकारावृतगृहोदरे सन्तोऽपि घटादयो न प्रतीयन्ते, तम एव प्रतीयते । एवं नात्मा प्रतीयते, किन्तु देहादिरेव प्रतीयते । यथा वा तमः=राहुर्ग्रहमण्डले सन्नपि न प्रतीयते, तथैवात्मा सन्नपि न प्रतीयते. असन्नपि देहादिः प्रतीयते ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यथा महाभूतानि भौतिकेष्वनुसृष्टेरनन्तरं प्रविष्टानि, तेषूपलभ्यमानत्वात्; अप्रविष्टानि च, प्रागेव कारणतया तेषु विद्यमानत्वात्, तथैव भूतभौतिकेषूपलभ्यमानत्वादहं प्रविष्टः, कारणत्वात् प्रागेव विद्यमानत्वादप्रविष्टोऽप्यहं कारणस्य कार्य्यापेक्षयाधिकव्याप्तिसद्भावात् स्वकार्यशरीरेषु महान्ति भूतानि प्रविष्टानि, ततोऽधिकव्याप्तिसद्भावादप्रविष्टानि च, तथाहमप्यनन्तदेशकालव्याप्तेषु भूतेषु प्रविष्टः, तेभ्यो बहिरपि स्थितत्वात् तेषु न प्रविष्टश्च ।

आत्मनस्तत्त्वजिज्ञासुनैतावदेव जिज्ञास्यम्—कार्य्येषु कारणत्वेनान्वयोऽनुवृत्तिः, कारणावस्थायां च तेभ्यो व्यतिरेकः, तथा जाग्रदाद्यवस्थासु तत्तत्साक्षितया अन्वयो व्यतिरेकश्च । समाध्यादौ 'यत् स्यात् सर्वदा च तदेवात्मा,' अर्थाद् यदा कार्य्याणि जायन्ते, तदोपादानत्वेन परेशस्य सर्वत्रानुवृत्तिः, कुण्डलादिषु कनकस्येव । यदा अविकृतकारणरूपेणावतिष्ठते, तदा कार्य्याणामभावात् तेभ्यो व्यतिरेकः, अविकृतसुवर्णवद् जाग्रदादिषु साक्षित्वेनानुवृत्तिरात्मनः, समाधौ च तेभ्यो व्यावृत्तिरात्मनः ।

एतेन जगत्कारणं यत्किमपि नित्यसिद्धं स्वप्रकाशम्, तदेव श्रेयस्कामैरन्वेषणीयम् एतन्मतं परमेण समाधिना समातिष्ठ, तेन भवान् कल्पविकल्पेषु न कदाचिद् विमुह्यति ।

इदमेव भागवतं किञ्चिद् विस्तरेण ब्रह्मणा स्वपुत्राय नारदाय द्वितीयस्कन्धे सप्तमाध्याये प्रोक्तम्—

यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाय बिभ्रत् क्रौडीं तनुं सकलयज्ञमयीमनन्तः ।
अन्तर्महार्णव उपागतमादिदैत्यं तं दंष्ट्रयाद्रिमिव वज्रधरो ददार ॥

इत्यारभ्य षट्चत्वारिंशच्छ्लोकपर्य्यन्तं भगवल्लीला उपवर्ण्य, निराकारनिर्विकारनिर्गुणरूपमन्ते प्रदर्शितम्—

शश्वत्प्रशान्तमभयं प्रतिबोधमात्रं शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वम् ।
शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थो माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना ॥

तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो ब्रह्मेति यद्विदुरजस्रसुखं विशोकम् ।
सध्र्यङ्नियम्य यतयो यमकर्त्तहेतिं जह्युः स्वराडिति निपानखनित्रमिन्द्रः ॥

सोऽयं तेऽभिहितस्तात भगवान् विश्वभावनः ।
समासेन हरेर्नान्यदन्यस्मात् सदसच्च यत् ॥

इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम् ।
संग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतद् विपुलीकुरु ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति।
सर्वात्मन्यखिलाधारे इति सङ्कल्प्य वर्णय॥
(श्रीमद्भाग० २।७।४७-५२)

यस्मिन् मनोधारणां विधाय मायां तरन्ति, तत् किमित्यपेक्षायामाह—तद् ब्रह्मैव भगवतः पदं स्वरूपम्, तच्च अजस्रसुखम्। यद् नित्यम्, विशोकम्, शश्वत्प्रशान्तम्, अभयम्, समम्, भेदशून्यम्. ज्ञानैकरसम्, ज्ञानमपि न विषयोपप्लुतम्, किन्तु शुद्धम्, सदसतः परम्, विषयकरणसङ्गशून्यं वृत्तेरेव विषयोपरागः, न ज्ञानस्येत्यर्थः। तदेवात्मतत्त्वं ज्ञातुः स्वरूपं ततोऽभिन्नम्।

ननु 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इति तस्य शब्दबोध्यत्वप्रतीतेः कुतो ज्ञानरूपत्वमिति चेत्, तत्राह— शब्दो न यत्र तथा चारोपनिवृत्तावेव शब्दव्यापारो न तद्बोधे, तस्य स्वप्रकाशत्वात्। अन्यत्र सुखस्य नानाकारकसाध्यक्रियाफलत्वात् सप्रपञ्चतैव, परमत्र तु वहुकारकसाध्यक्रियार्थरूपं सप्रपञ्चं सुखं न भवति, तस्य नित्यनिरुपममुखरूपत्वात्। उत्पाद्याप्यविकार्यसंस्कार्यरूपं चतुर्विधं क्रियाफलं च तत्र नास्ति। वस्तुतस्त्विन्द्रियैर्ज्ञानांशाभिव्यक्तिरिव क्रियाभिरानन्दांशाभिव्यक्तिमात्रं क्रियते, नोत्पत्त्यादिकमिति। ननूत्पत्त्याद्यभावेऽपि मायामलापाकरणेन विकार्यत्वमेत्र स्यात्, व्रीहीणामिव तुषापाकरणेनेत्याशङ्क्याह—माया परैत्यभिमुखे विलज्जमाना. विलज्जमानेत्र माया यस्याभिमुखे स्थातुं न शक्नोति, तत्र मायामलकल्पना दूरोत्सारितैव तस्मिन् भगवति नियमितमनसां कृतार्थानां न किमपि कृत्यमवशिष्यत इत्याह— सध्र्यूङ् सहचरं मनो यस्मिन् नियम्य कर्त्तो भेदः, तन्निरासोऽकर्त्तः तस्य हेतिं साधनं जह्युः=त्यजेयुः, अनुपयोगाद् नाद्रियन्त इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तो यथा—स्वराट् पर्जन्यरूपेण विराजमान इन्द्रो निपानखनित्रम् (निपीयतेऽस्मिन्निति निपानम्, कूपः तस्य खनित्रम्=खननसाधनम्, कूपखननसाधनम्) नादत्ते। अथवा यथा स्वराट् अकिञ्चन इन्द्रः सन्=समृद्धः सन् कूपखननादिसाधनं परशुकुद्दालादिकं जहातीति तद्वत्।

सदसत्कार्यं कारणं च हरेरन्यद् न भवति। ननु हरेस्तदव्यतिरेके तद्गतविकारप्रसङ्गः स्यात्, तत्राह—नान्यस्मात् कार्यभूतात् कारणभूतो हरिः कार्याद् व्यतिरिक्त इत्यर्थः। इदं भागवतं तद् यन्मे भगवतोदितविभूतीनां भगवल्लीलानामत्र संग्रहो विद्यते, त्वमेतद् व्यासायोपदिश्य विपुलीकुरु विस्तारयेत्यर्थः। विस्तारप्रकारश्चोच्यते यथावर्णितेन नृणां हरौ भक्तिर्भविष्यतीति संचिन्त्य हरिलीलाप्राधान्येन श्रीभागवतं वर्णय, न तु भक्तिरसविधानेन केवलं तत्त्वमित्यर्थः।

अद्वितीयो भगवानेव तत्त्वम्। यथा—

विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यत् स्मरेत् पुनः।
जन्तोर्वै कस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

जन्मत्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद।
विषयस्वीकृतिं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथः॥
(श्रीमद्भाग० ११।२२।३८।३९)

अत्यन्ताभिनिवेशेनान्यानन्सन्धाने सुषुप्तौ मरणे चात्यन्तविस्मृतिर्मृत्युः, भोगप्रदकर्मोपरमस्य हेतोः साम्याद् विषयस्य देहस्य सर्वभावेन स्वीकृतिरभिमान एव जन्म भवति। देहस्योत्पत्तिविनाशौ नात्मन इत्यर्थः।

आसीद् ज्ञानमथो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितम्।
यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगेऽयुगे॥
(श्रीमद्भाग० ११।२४।२)

ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम्।
अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणा॥
(श्रीमद्भाग० ३।३२।२८)

य आत्मनो दृश्यगुणेषु सन्निति व्यवस्यते स्वव्यतिरेकतोऽबुधः।
विनानुवादं न च तन्मनीषितं सम्यग् यतस्त्यक्तमुपाददत् पुमान्॥
(श्रीमद्भाग० १०।३।१८)

अहं भवान् न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भोः।
न नौ पश्यन्ति कवयश्छिद्रं जातु मनागपि॥
(श्रीमद्भाग० ४।२८।६२)

इत्यादिवचनैर्ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मण एव भ्रान्त्या शब्दादिमत्प्रपञ्चवत्त्वेन भानं भवति। सृष्टेः प्राक् तु ज्ञानम्, ब्रह्म, अर्थो विषयश्चैकमेवासीत्। सर्वस्यार्थस्य ब्रह्मशक्तिमयत्वाच्छक्तेस्तु तदात्मकत्वादैक्यं युज्यते। सृष्टिप्रलययोरुभयत्रापि दृश्यगुणेषु स्वात्मव्यतिरेकेण सत्त्वव्यवसायो नाबोधमूलक एव।

रहूगणजडभरतसंवादप्रसङ्गेऽपि तदेव तत्त्वम्—

यदा क्षितावेव चराचरस्य विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यम्।
तन्नामतोऽन्यद् व्यवहारमूलं निरूप्यतां सत्क्रिययानुमेयम्॥

इति चराचरस्य क्षितावेव नाशं प्रभवं चोक्त्वा क्षितेरन्यस्य विकारजातस्याभावाद् नाममात्रादन्यसत्त्वं निषिद्धम्।

एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात् परमाणवो ये।
अविद्यया मनसा कल्पितास्ते येषां समूहेन कृतो विशेषः॥

क्षितेरपि न सत्यता, क्षितिशब्दस्यापि वृत्तं वर्त्तनमर्थं विनैव निरुक्तम्। यद् वा क्षितिशब्दवृत्तं यस्मिन् तदपि मिथ्यात्वेनैव निरुक्तम्। कुत एतदित्याह—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

असन्निधानात्=असत्सु सूक्ष्मेषु परमाणुषु स्वकारणभूतेषु निधानाल्लयात् परमाणुव्यतिरेकेण क्षितिर्नास्तीत्यर्थः। तर्हि परमाणवः सत्याः सन्त्विति तत्राप्याह—ते मनसा कार्य्यानुपपत्त्या वादिभिः कल्पिताः। येषां समूहेन विशेषाः कृताः, तेषां समूहः पृथ्वी बुद्ध्यालम्बनमित्यर्थः। अवयविनो निराकृतत्वात् समूहशब्दोपादानं तेऽपि न सत्याः, अविद्यया प्रपञ्चस्य भगवन्मायाविलासितत्वादज्ञानेनैव कल्पिताः।

श्रीमद्भागवते निर्गुणनिर्विशेषब्रह्मबोधप्रकारनिरूपणम्

स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्य यत् स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद् बहिश्च।
देहेन्द्रियासुहृदयानि चरन्ति येन सञ्जीवितानि तदवेहि परं नरेन्द्र॥

नैतन्मनो विशति वागुत चक्षुरात्मा प्राणेन्द्रियाणि च यथानलमर्चिषः स्वाः।
शब्दोऽपि बोधकनिषेधतयात्ममूलमर्थोक्तमाह यदृते न निषेधसिद्धिः॥

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवम्।
ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्ति ब्रह्मैव भाति सदसच्च तयोः परं यत्॥

नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ न क्षीयते सवनविद् व्यभिचारिणो हि।
सर्वत्र शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं प्राणी यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सत्॥

अण्डेषु पेशिषु तरुष्वविनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति तत्र तत्र।
सन्ने यदिन्द्रियगणोऽहमि च प्रसुप्ते कूटस्थ आशयमृते तदनुस्मृतिर्नः॥

यर्ह्यब्जनाभचरणैषणयोरुभक्त्या चेतोमलानि विधमेद् गुणकर्मजानि।
तस्मिन् विशुद्ध उपलभ्यत आत्मतत्त्वं साक्षाद् यथामलदृशोः सवितृप्रकाशः॥

(श्रीमद्भाग० ११।३।३५--४०)

पूर्वमुक्तम् 'नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम्" तच्छ्रुत्वा राज्ञा नारायणाभिधानस्य परमात्मनो निष्ठा याथात्म्यं जिज्ञासितम्। निर्विशेषमेव वस्तु नारायणशब्दस्यार्थः, तत्र कश्चिद् वा विशेषः। तत्राह=पिप्पलायनो यश्चास्य विश्वस्य स्थित्युद्भवप्रलयहेतुः, स्वयं चाहेतु=हेतुरहितः, स नारायणः परमेव तत्त्वमवेहि, स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सदनुवर्त्तमानम्। यत् "तुरीयं त्रिषु संततम्" इति श्रुतेर्बहिश्च समाध्यादौ यत् सद् ब्रह्म तदेव सत्त्वम्। देहेन्द्रियप्राणमनांसि येन सञ्जीवितानि चरन्ति=स्वस्वविषयेषु प्रवर्त्तन्ते, तदेव तद्देहेन्द्रियादिसङ्घातः स्वविलक्षणचेतनप्रयुक्तः, संहतत्वात् शय्याप्रासादिवत्। शय्यादयः स्वविलक्षणचेतनदेवदत्तादिप्रयोजनप्रयुक्ता दृश्यन्ते, तथैव देहादयो मन्तव्याः। देहेन्द्रियादयोऽनेकात्मकाः, परतः प्रकाश्याः, सुखदुःखमोहात्मकाः, संहताः परिच्छिन्नाश्च भवन्ति। तद्विलक्षण आत्मा असंहतः सुखदुःखमोहातीतः, एकः, स्वप्रकाशः, अपरिच्छिन्नः सिद्धयति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

एतत् परमतत्त्वं मनो न विशति, न विषयीकरोति वाग्, उत वागपि कण्ठ-ताल्वाद्यष्टस्थानानुषक्ताग्नेयं वागिन्द्रियं चक्षुः, आत्मा बुद्धिः, प्राणाः, अन्येन्द्रियाणि च ज्ञानशक्त्या क्रियाशक्त्या च न प्राप्नुवन्ति। यथाऽनलं स्वा अंशभूता अर्चिषो विस्फुलिङ्गादयो न प्रकाशयन्ति, दहन्ति च, तथा जडासु मनआदिवृत्तिष्वभिव्यज्य-मानस्यात्मप्रकाशस्य तत्तद्वृत्तिप्रकाशकस्य न तत्प्रकाशाविषयत्वम्।

यथा वाग्नितादात्म्यापन्नस्य दग्धुरप्ययःपिण्डस्यान्यदाह्यदाहकत्वेऽपि नाग्ने-र्दाहकत्वं संभवति, तस्य दग्धुरप्ययःपिण्डस्य दग्धृत्वात्। स्वतो दग्धृत्वशून्येऽयःपिण्डे सातिशयानित्यदग्धृत्वसमर्पकत्वात्। स्वस्य च निरतिशयनित्यदाहकत्वशक्तिसम्पन्न-त्वात्, तथैव श्रोत्रप्राणादिषु स्वतो जडत्वात् प्रकाशादिशून्येष्वप्यात्मतादात्म्याध्यासेन सातिशयानित्यशब्दादिप्रकाशादिशक्तिसम्पन्नेष्वपि नित्यनिरतिशयप्रकाशात्मक-ब्रह्मात्मप्रकाशकत्वं न सम्भवति, तस्य श्रोत्रादीनामपि श्रोत्रादित्वात्। "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः, यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" इत्यादिश्रुतिभ्यः।

ननु "तं त्वौपनिषदम्" इति श्रुत्या ब्रह्मणः शब्दगोचरत्वं प्रतीयते। तत्राह— शब्दोऽप्यात्ममूलमात्मनि प्रमाणं सदर्थोक्तिम्, अर्थादुक्ते यथा भवति तथा आह, न साक्षात्, कुतः ? बोधकनिषेधकतया स्वस्यैव बोधकनिषेधरूपत्वात्।

यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह।
तद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युपपद्यते॥
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते।
यन्मनसा न मनुते न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्॥

इति श्रुतीनां ब्रह्मणो मनोवचनाद्यगम्यत्वबोधकत्वात्।

ननु तर्हि कथमुच्यते 'अर्थोक्तिमाह' इति, अत आह—यदृतेन निषेधसिद्धिः "अथात आदेशो नेति नेति, अस्थूलमनणु, यतो वाचो निवर्त्तन्ते" इत्यादिनिषेधस्य यदवधिभूतं ब्रह्म तदृते ब्रह्म विना निषेधसिद्धिर्न भवति सर्वस्य निषेधस्य साव-धित्वात्। यथा किञ्चिद् घटादि क्वचिद् भूतलादौ निषिध्यते, तथैव नेति नेत्यादि-निषेधा अपि यत्र निषेध्यं निषेधन्ति, तस्यार्थात् सिद्धिर्भवति। किञ्च, असाक्षिक-योर्भावाभावयोर्मानाभावाद् निषेधरूपो बाधोऽपि स साक्षिको मन्तव्यः। तथा च यः सर्वबाधसाक्षी शिष्यते स एव नारायण इति शब्दोऽर्थोक्तिमाहेति युक्तमेव। ननु तर्हि प्रमाणाविषयत्वाद् नास्त्येवेति चेत् तत्राह—"सत्त्वं रजस्तमः" इति। सत्=स्थूलं कार्यम्, असत्=सूक्ष्मम् अकारणम्, तत् सर्वं ब्रह्मैव, कुत इति चेत्, सदसतोर्यत्परं कारणं तदेव ब्रह्म, कार्यं च कारणाद् भिन्नं न भवति, वाचारम्भणश्रुतेः।

ननु कथमेकं बहुविधस्य कारणम् ? तत्राह—उरुशक्तिः, उरुः=महती माया-लक्षणा शक्तिर्यस्य। तत् कथं बहुधा भवतीत्युच्यते—आदौ यदेकं ब्रह्म तदेव सत्त्वं

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

रजस्तम इति त्रिवृत्प्रधानं प्रवदन्ति। ततः क्रियाशक्त्या सूत्रम्, ज्ञानशक्त्या महानिति तदेव प्रवदन्ति। ततोऽहमिति जीवोपाधिमहङ्कारं च तदेव प्रवदन्ति। यथा गोधूमादिबीजेऽङ्कुरोत्पादिनी शक्तिः, यथा वाग्नौ दाहिका शक्तिर्न गोधूमादिभ्यो व्यतिरिच्यते, नापि तद्रूपैव, तथैव सति ब्रह्मणि प्रपञ्चोत्पादिनी शक्तिर्न सतो व्यतिरिक्ता, न वा सद्रूपिणी; वह्निविलक्षणा वह्निशक्तिरिव सद्विलक्षणापि सच्छक्तिर्न तद्भिन्ना, तादृक् शक्तिमयं ब्रह्मैव तत्प्रकाशचलनावष्टम्भसापेक्षं सत्त्वरजस्तमोरूपं भवति। मदात्मकादहङ्कारादेव मनःप्राणेन्द्रियादिमयं समष्टिसूक्ष्मदेहविशिष्टं हिरण्यगर्भरूपं भवति। प्राणप्रधानया क्रियाशक्त्या सूत्रम्, बुद्धिप्रधानया ज्ञानशक्त्या महान् भवति, अहङ्कारोपाधितो जीवश्च तदेव भवति। ततो ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया तदेव व्यवह्रियते। तत्र ज्ञानम्, देवताः, क्रियाः, इन्द्रियाणि, अर्थाः, विषयाः, फलम्, प्रकाशः, सुखदुःखादि वा तत्तद्रूपतया ब्रह्मैव भाति। तथा च सर्वस्वरूपेण स्वतो भासमानस्य, स्वतः सिद्धस्य प्रमाणानपेक्षत्वेन प्रमाणाविषयत्वेऽपि नासत्त्वं वक्तुं शक्यम्।

ननु ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वे सर्वस्य कार्यस्य विकारवत्त्वेन ब्रह्मणोऽपि तत्प्राप्तिरित्याह—आत्मा न जजान, न जातः, जन्माभावादेव तन्मूलकास्तित्वलक्षणोऽपि विकारो तत्र न भवति, नैधते, वृद्ध्यभावादेव परिणामोऽपि निरस्तः यस्माद् व्यभिचारिणां बालयुवादिदेहानामागमापायिनां सवनवित्, न ह्यवस्थावतां द्रष्टा तदवस्थो भवति। ननु निरवस्थः कोऽसौ? तत आह—शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं कूटस्थनित्यस्वप्रकाशबोधैकरस एवात्मा। तदेवेन्द्रियभेदेन विकल्पितं भवति। तथा च तद्भास्या नीलाकारा वृत्तय एव जायन्ते, विनश्यन्ति च, न शुद्धज्ञानम्; व्यभिचारिष्वव्यभिचारे दृष्टान्तः प्राणो यथेति। यथाऽण्डेषु, पेशिषु, तरुषु, उद्भिज्जेषु तत्र तत्र जीवं प्राण उपधावति, तथैवात्मा निर्विकारोऽपि जागरादौ सविकार इव भवति, जागरे साहङ्कारः सुखदुःखादिमान् स्वप्ने च तत्संस्कारवान् भवति। यदा तु सुप्ताविन्द्रियगणे सन्नेऽहमि = अहङ्कारे च सन्ने, तदा निर्विकारः कूटस्थ आत्मा भासते।

दर्शनस्पर्शनादिविशेषज्ञानशून्यस्य सुखात्मसुषुप्तिसाक्षिणो नः सर्वेषां स्मृतिर्भवति। अननुभूतस्यास्मरणादेवास्यात्मानुभवः, सुप्तौ विषयसम्बन्धाभावात् तुन स्पष्टः, "यद्वै तन्न पश्यति, पश्यन् वै तन्न पश्यति, नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" इति श्रुतेः। भगवद्भक्त्या चेतःशुद्धौ निर्दोषदृशः सवितृप्रकाशवद् ब्रह्मप्रकाशो भवति।

आशयं लिङ्गशरीरमुपाधिमृते विकारहेतोरुपाधेरभावात्, तत्तु सर्वस्य लये शून्यमेव स्यात्, कथं कूटस्थ आत्मा? अत एवाह—'तदनुस्मृतिर्नः' इति।

सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते।
ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम्॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यदर्थेन विनामुष्य पुंस आत्मविपर्य्ययः ।
प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशिरश्छेदनादिकम् ।।
यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः ।
दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो मुखम् ।।

स वै निवृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकम्पया ।
भगवद्भक्तियोगेन तिरोधत्ते शनैरिह ।।

भगवन्मायया भ्रममूलिका संसृतिर्जलचन्द्रकभ्रमिस्वाप्निकस्वशिरश्छेदनादिरिव जीवस्य बन्धनादिकम् । स्वधर्मेण भगवद्भक्त्या तत्त्वज्ञानेन तन्निबृत्तिः । मायायाश्च विचाररमणीयत्वमप्युक्तम् ।

श्रुत्यादिविचारोऽपि परमद्वैतभगवदनुगुणः

"साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" "नेह नानास्ति किञ्चन" (बृ० उ० ४।४।१९), "शिवमद्वैतम् ....", "एकमेवाद्वितीयम्" (छा० उ० ६।२।१),

एको व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः ।।

परज्ञानमयोऽसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः ।
न योगवान्न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव योक्ष्यति ।।

इत्यादिश्रुतिस्मृतिवचनैर्ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमवगम्यते । विष्णुपुराणभागवतसूतसंहितादिवचनसहस्रैर्ब्रह्मणो निर्गुणत्वमेवागवम्यते । 'याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाद्' इति मन्त्रस्तु पूर्वसृष्टप्रकारेण सर्जनं प्रतिपादयति, न तु जगत्सत्यत्वम् न वा तत्सर्जनस्य सत्यत्वम् ।

विश्वस्य सत्यत्वेऽपि व्यावहारिकमेव सत्यत्वम्, न पारमार्थिकम्, "नेह नानास्ति किञ्चन" इति (बृ० उ० ४।४।१९) त्रैकालिकनिषेधकश्रुतिविरोधात् ।

ननु ब्रह्मण एव व्यावहारिकत्वम्, प्रपञ्चस्य तु सत्यत्वमेव किन्न स्यात् ? विनिगमनाविरहादिति चेत्, न; तात्पर्यानुपपत्तिगतिसामान्ययोरेव विनिगमकत्वात् ।

अद्वैतश्रुतिः षड्विधलिङ्गतात्पर्योपेता । तत्रोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यमभ्यासोऽर्थवाद इति त्रिविधं तात्पर्यलिङ्गं तु न विप्रतिपन्नम्, सर्वासामेवोपनिषदामेवं प्रवृत्तेः । मानान्तरासिद्धतया मोक्षहेतुज्ञानविषयतया चाज्ञातत्वं सप्रयोजनत्वं च निर्विवादमेव । अबाधितत्वमात्रं तु सन्दिग्धम् । तच्चान्यथानुपपत्तिगतिसामान्याभ्यां च निर्णीयते । न हि सर्वप्रपञ्चनिषेधरूपमद्वैतं व्यावहारिकम्, येन तत्र श्रुतेर्व्यावहारिकं प्रामाण्यं स्यात् । तेनाद्वैते तात्त्विकमेव प्रामाण्यम्, परस्परविरुद्धयोर्द्वयोस्तात्त्विकत्वासम्भवात्, वस्तुनि विकल्पासम्भवाच्च तात्त्विकव्यावहारिकप्रामाण्यभेदेन

४९

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

व्यवस्थोपपत्तेः। स्तुतिपरत्वेनातत्परस्य विश्वसत्यत्ववाक्यस्यैवान्यथा व्याख्यानं युक्तम्।

मन्त्रार्थस्तु—

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्च न प्र मिनन्ति व्रतं वाम्।
अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिना जिगातम्॥
(ऋ० सं० २.२४।१२)

अत्र सायणभाष्यम्—हे मघवाना! मघमिति धननाम। तद्वन्तौ इन्द्राब्रह्मणस्पती युवोरित्, युवयोरेव। विश्वं सर्वं स्तोत्रम्। सत्यं यथार्थम्। स्तुत्या यद् यद् गुणजातं प्रतिपाद्यते, तत् सर्वं युवयोर्विद्यमानमेव, न त्वारोपितमित्यर्थः। तथा च न इत्येतत्पदद्वयसमुदायः। ऐकपद्यं त्वध्यापकसाम्प्रदायिकं यद्येवशब्दस्य पूर्वपदे न आपश्च आपोऽपि। उपलक्षणमेतत्। एतदुपलक्षितानि सर्वाण्यपि भूतानि वां युवयोः। व्रतं कर्म। न प्रमिनन्ति न हिंसन्ति। हे इन्द्राब्रह्मणस्पती! नः अस्माकम्। हविः अच्छ आभिमुख्येन जिगातं गच्छतम्। आगच्छतमिति यावत्। तत्र दृष्टान्तः—युजेव वाजिना। युजा रथे नियुक्तौ वाजिनौ वेजनवन्तौ अश्वौ। अन्नं घासं प्रति यथा स्वयमेव शीघ्रं गच्छतः, तद्वत् शीघ्रमागच्छतामित्यर्थः।

आवदिन्द्रं यमुना तृत्सवश्च प्रात्र भेदं सर्वताता मुषायत्।
अजासश्च शिग्रवो यक्षवश्च बलिं शीर्षाणि जभ्रुरश्व्यानि॥
(ऋ० सं० ७।१८।१९)

अत्र=अस्मिन्। सर्वताता सवततौ युद्धेय इन्द्रः। भेदं नास्तिकम्, भेदनामकं वा सुदासः शत्रुम्,। प्र मुषायत् प्रामुष्णात्। अवधीदित्यर्थः। तम् इन्द्रम्। यमुना आवत् अतोषयत्। तत्तीरवासी जनः सर्वोऽप्यतोषयदित्यर्थः। तृत्सवः =तृत्सोः पुरुषाश्चावत्। 'आवत्' इत्येकवचनं बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्र सम्बध्यते। किञ्च, अजासः अजाः जनपदाः, शिग्रवः जनपदाः, यक्षवश्च जनपदाः, अश्व्यानि अश्वसम्बन्धीनि। शीर्षाणि शिरांसि। युद्धे हतानामश्वानां शिरांसीत्यर्थः। बलिम् उपहारम्। तस्मा इन्द्राय उपजभ्रुः उपजह्रुः। यद्वा अश्व्यानि शीर्षाणि युद्धे गृहीतान् मुख्यान् इन्द्राय उपहारं जह्रुरित्यर्थः।

अत्र भेदस्य तन्नामकस्य नास्तिकस्यापवाद उक्तः।

चतुर्धा हि खलु सामानाधिकरण्यम्—१. इदं रजतमित्यध्यासे। २. स्थाणुः पुमानिति बाधायाम्। ३. नीलमुत्पलमिति विशेषणविशेष्यभावे। ४. तत्त्वमसीत्यभेदे। 'विश्वं सत्यम्' इह त्वध्यासे बाधायां वा सामानाधिकरण्यमुपपद्यते। तेन 'विश्वं सत्यम्' इति वाक्यस्य षड्विधतात्पर्यबोधकलिङ्गोपेताया अद्वैतश्रुतेर्बाधकत्वं न सम्भवति।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यदुक्तम्—"ब्रह्मणि द्वितीयाभावो भूतप्रकृतिबाधो वा विशेषणरूप एव मन्तव्यः। उपलक्षणत्वे तस्य कादाचित्कत्वेन कदाचित् प्रपञ्चाभावाभावस्यापि सत्त्वे प्रपञ्चस्य सत्त्वापत्तिः स्यात्। एकस्मिन् धर्मिणि प्रसक्तयोर्विरुद्धधर्मयोरेकस्यासत्त्वेऽपरसत्त्वावश्यम्भावात्। प्रपञ्चबाधस्य बाधे प्रपञ्चसत्त्वोत्पत्तिः। अबाधे तेन ब्रह्मणि प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रपञ्चस्य च भाने सविकल्पकत्वापत्तिः। तत्त्वज्ञानेन प्रपञ्चबाधे जाते तत्त्वज्ञानस्यापि बाधे प्रपञ्चबाधबाधः केन सेत्स्यति" इति, तन्न; अभावस्य बाधस्य वाधिकरणरूपतया बाधस्य ब्रह्मानतिरिक्तत्वेन तद् बाधस्याप्रसक्तेः। तदतिरिक्तत्वे ब्रह्मातिरिक्तस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वमेव। ब्रह्मातिरिक्तत्वेन प्रपञ्चाभावस्योपलक्षणत्वे तस्य कदाचित्कत्वेऽपि न प्रपञ्चसत्त्वापत्तिः, तत्त्वज्ञानेन मूलाविद्यानाशेन तत्सत्त्वहेत्वभावात्। यथाऽविद्यानिवृत्तिः १. सती, २. असती, ३. सदसती, ४. सदसद्विलक्षणा वा ? सत्त्वे द्वैतापत्तिः असत्त्वे साध्यत्वानुपपत्तिः, विरोधात् सदसत्त्वानुपपत्तिः, सदसद्विलक्षणत्वे च मिथ्यात्वापत्तिरित्यनुपपत्तौ ज्ञातत्वोपलक्षितस्यात्मन एव निवृत्तिरूपतोक्ता। तत्र ज्ञानस्य ज्ञाततायाश्चोपलक्षणत्वेन तदभावेऽपि न क्षतिः। न च तत्रोपलक्षणस्य कादाचित्कत्वेऽपि ज्ञाननाशानन्तरमपि पुनर्ज्ञानं सम्भाव्यते, तद्धेत्वभावादिति। तद्वत् प्रकृतेऽपि बोध्यम्। प्रपञ्चाभावस्य मिथ्यात्वेन तद्बाधे प्रपञ्चसत्त्वापत्तिर्हेत्वभावादेव नोदेति। एकस्मिन् धर्मिणि प्रसक्तयोर्विरुद्धधर्मयोरेकस्य निषेधेऽपरस्य तत्रैव सत्त्वापत्तिर्यत्र निषेध्यतावच्छेदकमुभयवृत्ति न भवेत्। प्रकृते तु दृश्यत्वादिकं निषेध्यतावच्छेदकमुभयवृत्त्येव, 'न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोऽतिरिच्यते" इति भामत्युक्तेः, घटाभावस्य भूतलात्मकत्ववद् बन्धनिवृत्तेरपि ब्रह्मात्मकत्वे न काचिदनुपपत्तिः। न च जलादौ गन्धाभावोऽपि गन्धप्रतियोगिको जलादिरूप एवेति गन्धाभावोऽपि चाक्षुषः स्यादिति चक्षुःसंयुक्तविशेषणतायाः सन्निकर्षस्य सत्त्वेन तस्य चाक्षुषत्वप्रसक्तेः। यथा च भवन्मते इन्द्रियायोग्यत्वादेव तद्वारणम्, तथाऽस्मन्मतेऽपि। तथा च जलादेर्जलत्वादिनैव चक्षुर्ग्राह्यत्वम्, न गन्धप्रतियोगिकत्वेन रूपेण। चक्षुरयोग्यत्वं घ्राणयोग्यत्वमभ्युपगम्यत एव। तोऽधिकरणस्वरूपत्वेऽप्यापत्त्यभावेनाधिकरणभूतब्रह्माभिन्नो बन्धविरह इति न तेन द्वैतमापादयितुं शक्यम्।

ननु तथापि भूतलादेर्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽभ्युपगम्यमाने प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटत्वादिज्ञानं विना भूतलादिज्ञानासम्भवो यथा, तथैव ब्रह्मणः प्रपञ्चाभावाधिकरणत्वे घटत्वाद्यखिलधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वापत्त्या तद्बोधकवाक्याखण्डार्थत्वहानिः, तत्तद्धर्मज्ञानं विना ब्रह्मज्ञानासम्भवश्च स्यादिति चेन्न; अभावस्याभावत्वेनैव रूपेण ज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकज्ञानस्यापेक्षितत्वेऽप्यभावत्वावच्छिन्नविषयताशून्ये भूतलमित्यादिज्ञाने तदनपेक्षणात्। अत एव प्रमेयमित्यादिज्ञाने

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

भासमानस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकज्ञानं नापेक्ष्यते। अत एव ब्रह्मसाक्षात्कारेणाभावत्वावच्छिन्नविषयताशून्येन प्रतियोगितावच्छेदकज्ञानं नापेक्ष्यते। न चैवमभावस्य ब्रह्मरूपत्वेऽभावत्वधर्मस्य ब्रह्मण्यनिवृत्त्या द्वैतापत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम्, घटाभाववद् भूतलमिति प्रतीतिसिद्धस्यात्यन्ताभावस्याभावत्वेन भूतलत्वेनाधाराधेयभावो-भूतलादावभावत्वधर्मकल्पनेऽपि साक्षात्कारेणाविद्यानिवृत्तिस्थानापन्नस्याविद्यात्यन्ताभावस्य शुद्धब्रह्मरूपत्वेन मोक्षदशायामाधाराधेयप्रतीत्यनुपपत्त्या ब्रह्मण्यभावत्वकल्पनायोगात्। वस्तूपगमे प्रतीतेरेव शरणत्वात्। बद्धपुरुषदृष्ट्या शब्दानुमानादिनाऽविद्यानाशवद् ब्रह्मेति प्रतीत्या तत्कल्पनेऽपि तत्प्रतीतिविषयस्य ब्रह्मणः सोपाधिकतया तत्राधाराधेयकल्पनेऽपि बाधाभावात्। मुक्तिदशायां प्रतीतिविरहेण शुद्धे ब्रह्मण्यभावत्वाकल्पनात्, अविद्यात्यन्ताभावस्य शुद्धब्रह्मरूपत्वेऽपि शुद्धस्य ब्रह्मणोऽविद्याप्रतियोगिकत्वं न सम्भवति। तेन शुद्धस्य न सप्रतियोगिकत्वं सखण्डत्वं वा। अभावत्वेन विशिष्टे एवाभावे सप्रतियोगिकत्वं भवति, न तु तद्रहिते निर्विशेषे। ध्वंसस्यात्यन्ताभावातिरिक्तत्वे तस्य जन्यत्वं ध्वंसत्वेनैव रूपेण, न त्वधिकरणात्मकत्वेन। अतोऽविद्याध्वंसस्य ब्रह्मरूपत्वेऽपि ध्वंसत्वधर्मशून्ये ब्रह्मणि न जन्यत्वादिकमापद्यते। एतेनैव घटादिभेदोऽपि व्याख्यातः, भेदत्वेनैव भेदे तत्प्रतियोगिकत्वापेक्षणात्।

अन्ये त्वज्ञाननाशस्य नाशसम्भवाद् द्वैतापत्तिं परिहर्तुं भावद्वैतं वर्णयन्ति। भावकार्यस्यैवोपादानसहभावनियमेनाविद्यानाशात्मककार्यस्याज्ञानरूपोपादानमन्तराऽप्यवस्थानसिद्धेः। उपादानसहभावनियमेऽपि "उपादाने विनष्टेऽपि क्षणं कार्यं प्रतीक्षते" इति नैयायिकादिरीत्यापि यथोपादाने विनष्टेऽपि क्षणं कार्यमवतिष्ठते, तथैव मूलज्ञाननाशेऽविद्यानाशलक्षणं कार्यं तिष्ठति तत्र क्षणमात्रम्, अत्र त्वनन्तकालं यावदियान् भेदः।

ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वमेव व्यावहारिकत्वम्, न त्वत्यन्ताबाध्यत्वम्, मिथ्याश्रुतेः। न च मिथ्यार्थप्रतिपादकत्वेनाप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम्, स्वप्नार्थप्रतिपादनवत् तदुपपत्तेः। न चैवं प्रपञ्चसत्त्वबोधकश्रुतेरप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम्, अतत्त्वावेदकत्वलक्षणप्रामाण्यस्य तत्राभीष्टत्वात्। परमतात्पर्येण तु ब्रह्मबोधकत्वेन सर्वश्रुतीनां तत्त्वावेदकत्वाभ्युपगमात्।

अस्मिन्नेवार्थे—

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते।
स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः॥

(श्रीमद्भाग० १।२।२३)

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

स वा इदं विश्वममोघलीलः सृजत्यवत्यत्ति न सज्जतेऽस्मिन् ।
भूतेषु चान्तर्हित आत्मतन्त्रः षाड्वर्गिकं जिघ्रति षट्गुणेशः ।।
(श्रीमद्भाग० १।३।३६)

अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
प्रत्यग्धामा स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ।।
स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां दैवीं गुणमयीं विभुः ।
यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ।।
गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः ।
विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूह्या ।।
एवं पराभिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।
कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ।।
तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यश्च तद्व्रतम् ।
भवत्यकर्त्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ।।
कार्य्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः ।
भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृते परम् ।।
(श्रीमद्भाग० ३।२६।३--८)

अथ प्रकृतिगुणैरेव परमेश्वरस्य प्रपञ्चकारणत्वम् । तद्द्वारैव तस्य ब्रह्महरिशिवात्मकत्वमुक्तम् । तस्य सर्वान्तर्यामित्वे सर्वभोक्तृत्वेऽपि स्वातन्त्र्यंनिर्लेपत्वं चोक्तम्, तस्य निर्गुणत्वम्, प्रत्यक्त्वम्, सर्वभासकत्वम्, विश्वकर्त्तुरप्यकर्तृत्वं स्पष्टमुक्तम् ।

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।
ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ।।
(श्रीमद्भाग० ३।२७।४)

इत्यर्थस्यासत्वेऽपि स्वप्नादिवद् ध्यानवशात् तद्भानमुक्तम् ।

अनिमित्तनिमित्तेन स्वधर्मेणामलात्मना ।
तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतसम्मतया चिरम् ।।
ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन वैराग्येण बलीयसा ।
तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना ।।
प्रकृतिः पुरुषस्येह दह्यमाना त्वहर्निशम् ।
तिरोभवित्री शनकैरग्नेर्योनिरिवारणिः ।।
भुक्तभोगपरित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः ।
नेश्वरस्याशुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितस्य च ।।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बह्वनर्थभृत् ।
तदेव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ।।

इति (३।२७।२१–२५) भागवते निष्कामस्वधर्मानुष्ठानेन, श्रुतसंभृतया भक्त्या, तपसा, वैराग्येण, तत्त्वज्ञानेन प्रकृतेरभिभवः, प्रतिबोधेन, स्वप्नस्येव तत्त्वज्ञानेन विश्वभ्रमस्याकिञ्चित्करत्वमुक्तम् ।

त्वत्तोऽस्य जन्मस्थितिसंयमान् विभो वदन्त्यनीहादगुणादविक्रियात् ।
त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते त्वदाश्रयत्वादुपचर्यते गुणैः ।। इति
(श्रीमद्भाग० १०।३।१९)

अत्राशेषविशेषातीतस्य निर्गुणस्य निर्विकारस्यानीहस्यापि स्वानिर्वाच्यमायावशात् सर्वप्रपञ्चहेतुत्वमुक्तम् ।

तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाधमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखम् ।
त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनन्ते मायां त उद्यदपि यत् सदिवावभाति ।।

इति सच्चिदानन्दघने परमात्मन्येव विश्वस्य कल्पितत्वं स्वप्नाभत्वं स्पष्टमुक्तम् ।

एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरनन्त आद्यः ।
नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो निरञ्जनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः ।।

एवंविधं त्वां सकलात्मनामपि स्वात्मानमात्मात्मतया विचक्षते ।
गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सु चक्षुषा ये ते तरन्तीव भवानृताम्बुधिम् ।।

आत्मानमेवात्मतया विजानतां तेनैव जातं निखिलं प्रपञ्चितम् ।
ज्ञानेन भूयोऽपि च तत् प्रलीयते रज्ज्वामहेर्भोगभवाभवौ यथा ।।

अज्ञानसंज्ञौ भवबन्धमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतज्ञभावात् ।
अजस्रचित्यात्मनि केवले परे विचार्यमाणे तरणाविवाहनी ।।

त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च ।
आत्मा पुनर्बहिर्मृग्य अहोऽज्ञजनताज्ञता ।।

अन्तर्भवेऽनन्त भवन्तमेव ह्यतत्त्यजन्तो मृगयन्ति सन्तः ।
असन्तमप्यन्त्यहिमन्तरेण सन्तं गुणं तं किमु यन्ति सन्तः ।।
(श्रीमद्भाग० १०।१४।२२-२८)

एतैः परमात्मनोऽद्वयम्, पूर्णत्वम्, सर्वोपाधिविमुक्तत्वम्, सर्वान्तरात्मत्वम्, तदज्ञानेनैव तस्य सप्रपञ्चत्वम्, तज्ज्ञानेनैव प्रपञ्चप्रविलयनं रज्जुसर्पभवाभवदृष्टान्तेनोक्तम् । भवबन्धमोक्षयोरपि तरणावहोरात्रवदात्मनि कल्पितत्वम्, भगवत एव प्रत्यगात्मतत्त्वं तदज्ञानेनानर्थः । अतद्व्यावृत्त्या स्वात्मभूतस्य परमात्मनोऽपरोक्ष-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

साक्षात्कारेणानर्थनिवृत्तिः । तत्साक्षात्कारायापि भगवद्भक्तिरत्यन्तमपेक्षितेति तदप्युक्तम्—

अथापि ते देव पदाम्बुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीत एव हि ।
जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्वन् ॥
(श्रीमद्भाग० १०।१४।२९)

सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः ।
इतरेऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ॥
देहात्मवादिनां पुंसामपि राजन्यसत्तम ।
यथा देहः प्रियतमस्तथा न ह्यनु ये च तम् ॥
तस्मात् प्रियतमः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ।
तदर्थमेव सकलं जगदेतच्चराचरम् ॥
कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मनमखिलात्मनाम् ।
जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥
(श्रीमद्भाग० १०।१४।५०-५५)

अत्र सर्वापेक्षया प्रत्यगात्मन एव निरतिशयनिरुपाधिकपरप्रेमास्पदत्वमुक्तम् । श्रीकृष्णश्च सकलात्मनां प्रत्यगात्मैवास्ति । तत एव तस्य सर्वप्राणिपरप्रेमास्पदत्वमुक्तम् ।

श्रुतिसूत्राद्यविरोधः

यत्तु केनचिदुक्तम्—"कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात्शाश्वतीभ्यः समाभ्यः" (वा० सं० ४०।८); "नाभाव उपलब्धेः"(ब्र० सू० २।२।२८); "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्" (ब्र० सू० २।२।२९); "असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्" (श्री० भ० गी० १६।८) इति सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टेन परेशेन सत्यमिदं जगन्निर्मितम्, प्रत्यक्षादिप्रमाणैः सत्यत्वेन निश्चिततत्वात्, जगन्नास्तीति तदनुभवविरोधिज्ञानाभावाच्च। न तु स्वप्नादिवज्जगन्मिथ्या, प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्य जगतस्तद्विरुद्धं मिथ्यात्वं वदन्त आसुरा एवेति, तत्तुच्छम्, मन्त्रस्थस्य सत्यशब्दस्य व्यावहारिकसत्त्यपरत्वसम्भवेन जगन्मिथ्यात्वाविरोधित्वात्। न च सत्यभेदोऽप्रामाणिक इति वाच्यम्; 'राजराजः', 'मन्मथमन्मथः' इत्यादिवत् "सत्यस्य सत्यम्" इति (बृ० उ० २।१।२०) औपनिषदप्रयोगदर्शनात् सत्यभेदसिद्धेः। यथा राज्ञां राजा राजराज इति सामान्येभ्यो राजभ्यो राजराजोऽतिरिच्यते, तथैव सत्यस्य सत्यं ब्रह्मापि सामान्यसत्येभ्यो विलक्षणं सिध्यति। अत एवात्यन्ताबाध्यत्वं पारमार्थिकसत्यत्वम्, व्यवहारकालाबाध्यत्वं व्यावहारिकसत्यत्वम्, प्रतिभासकाला-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

बाध्यत्वं प्रातिभासिकसत्यत्वमिति सत्यभेदः सिद्धः। "एकमेवाद्वितीयम्" (छा० उ० ६।२।१), "नेह नानास्ति किञ्चन" (बृ० उ० ४।४।१९); 'नात्र काचन भिदास्ति, अतोऽन्यदार्तम्" (बृ० उ० ३।४।२) इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणः सजातीयादिभेदत्रयशून्यत्वश्रवणेन तदन्यस्य प्रपञ्चस्यार्तत्वश्रवणेन च जगति पारमार्थिकसत्यत्वस्य बाधितत्वेन व्यावहारिकसत्यत्वप्रतिपादन एव विश्वसत्यत्वबोधकवाक्यं पर्यवस्यति। न च ब्रह्मबोधकवाक्यस्यैव व्यावहारिकसत्यत्वबोधने तात्पर्यमिति साम्प्रतम्, तस्याव्यवहार्यत्वात्; 'अव्यवहार्यम्' इति श्रुतेश्च।

यथा संसारापेक्षया कौस्तुभ-पीताम्बरप्रभृतीनां भगवदीयालङ्कारवसनानां परमोत्कर्षशालित्वेऽपि भगवत्स्वरूपापेक्षयाऽपकर्ष एव भगवदङ्गानामेतदलङ्कारभूतत्वेनालङ्कारानपेक्षणात्। अत एवोक्तम्—"भूषणभूषणाङ्गम्" (श्रीमद्भाग० ३।२।१२) इति। भूषणानां भूषणान्यङ्गानि यस्येति तद्व्युत्पत्तेः। "कण्ठश्च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थम्" (३।२८।२६) इति भागवतोक्तेः।

गुणास्तु ततोऽप्यन्तरङ्गत्वेन यद्यपि परमोत्कर्षं भजन्ते, तथापि भगवान् गुणापेक्षयाऽप्युत्कृष्टः, गुणानपेक्षकत्वात्; निरतिशयानन्दरूपे तस्मिन्ननाधेयानन्दातिशयत्वात्। नापि महत्त्वातिशयाधानम्; अनन्तपदसमभिव्याहृतब्रह्मपदस्य निरतिशयबृहत्त्वपर्यवसायित्वेन तत्र महत्त्वाधानासम्भवात्। नापि तत्रानर्थनिबर्हणं गुणकृत्यं सम्भवति, तस्मिन्ननर्थस्य नित्यनिरस्तसत्ताकत्वात्। अत एवोक्तम्—"निर्गुणं मां गुणाः सर्वे भजन्ति निरपेक्षकम्" इति भागवते।

भूषणवसनगुणाद्यपेक्षया भगवत्स्वरूपे उत्कर्षवत् तत्सत्यत्वेऽप्युत्कर्षः, सत्यत्वस्य तत्स्वरूपानतिरिक्तत्वात्। अत एव भगवत्स्वरूपसत्तापेक्षया किञ्चिन्न्यून सत्ताका एव गुणादयः एतेन जगतः सत्यत्वानुभवविरोधिज्ञानाभावात् प्रपञ्चस्य पारमार्थिकसत्यत्वमिति पराहतम्, पूर्वोक्तश्रौतानुभवस्यैव तद्विरोधित्वात्। तेन भगवत्स्वरूपसमानसत्ताकस्य अन्यस्याभावादेवाद्वितीयबोधकश्रुतिसामञ्जस्यम्। तावतैव च तद्भिन्नस्य मिथ्यात्वेन स्वप्नापेक्षयाऽबाध्यत्वेन सत्यत्वं च सङ्गच्छते। जगतश्च प्रलयपर्यन्तस्थायित्वेनौपचारिकमेव शाश्वतत्वमपि सङ्गच्छते। प्रवाहरूपेण तत्त्वज्ञानात् प्रागनुवर्तमानत्वेन च सत्यत्वादिकं सङ्गच्छते। बाधाबाधवैधर्म्येण च न स्वप्नादिवज्जाग्रत्स्तम्भादिप्रत्ययस्य निरालम्बनतेति तु वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति सूत्रार्थः।

न च वेदान्तिभिर्बाह्यार्थापलापः क्रियते, न वा प्रत्ययानां निरालम्बनताऽभ्युपेयते। तद्रीत्या स्वप्नादिप्रत्ययानामपि प्रातीतिकानिर्वचनीयपदार्थालम्बनतैव। जाग्रत्प्रत्ययानां तु सति प्रमातरि बाधाभावात्, स्वप्नादिप्रत्ययानां च सति प्रमातरि बाध्यत्वेन वैधर्म्यमुपपद्यते। "जागरितगोचराः स्तम्भादिप्रत्यया बाह्यार्थशून्या

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

निरालम्बनाः, प्रत्ययत्वात् स्वप्नादिप्रत्ययवत्" इति विज्ञानवादिमतनिराकरणार्थं-मिदं सूत्रम्। बाधाबाधवैधर्म्येण तदपोद्यते। दोषजनितत्व-तदजनितत्वाभ्यां च वैधर्म्यम्। जाग्रत्प्रत्ययस्यापि बाध्यत्वेन स्वप्नादिप्रत्ययबाधकत्वानुपपत्तौ स्वप्नादिदृष्टान्तानुपपत्तिश्च। तन्मते स्वप्नादिप्रत्ययस्य स्मृतिरूपत्वेन जाग्रत्प्रत्ययस्य च प्रमाणजनितत्वेनोपलब्धिरूपत्वेनापि तयोर्वैधर्म्यं सिध्यति। तेन बाह्यार्थापलापनिराकरणमेव सूत्राभिप्रेतम्।

न चानिर्वचनीयत्वरूपमिथ्यात्वापलापः सूत्राभिप्रेतः, तस्य बाह्यार्थनिराकरणेऽनुपयोगित्वात्। वेदान्तिनस्तु न बाह्यार्थमपलपन्ति, किन्तु तस्यानिर्वचनीयत्वमेव व्यवस्थापयन्ति। अनिर्वचनीयत्वेनोभयोः साधर्म्येऽपि सति प्रमातरि बाध्यत्वाबाध्यत्वाभ्यां वैधर्म्यमपि सिध्यत्येव। न हि केनचिद् धर्मेण वह्निजलयोः साधर्म्येऽपि जलवद् वह्नेरनुष्णत्वमपि सिध्यति, तस्यानुभवविरुद्धत्वेन तत्रासत्त्वात्।

बौद्धैस्तु मिथ्याशब्दोऽपह्नववचनोऽभ्युपेयते वेदान्तिभिस्त्वनिर्वचनीयतावचन इति भेदेन स्वप्नादिदृष्टान्तेन प्रपञ्चस्यापलापो न शक्यो वैधर्म्यादिवेति तन्निराकरणम्। प्रपञ्चस्य स्वप्नादिवद् मिथ्यात्वं तु वक्तुं शक्यमेव, दृश्यत्वपरिच्छिन्नत्वजडत्वादिभिः साधर्म्यात्। प्रपञ्चस्य सति प्रमातरि बाध्यत्वाभावेऽपि ब्रह्मज्ञानेन प्रमात्रादिसहितस्य तस्य बाध्यत्वाभ्युपगमात्। अत एव 'असत्यमप्रतिष्ठन्ते' इत्यत्र असत्यशब्दोऽपलापवचन एव, नानिर्वचनीयतावचनः, अप्रतिष्ठमिति विशेषणात्। न ह्यनिर्वचनीयमप्रतिष्ठं भवति सर्वस्यैवारोपस्याधिष्ठानसापेक्षत्वेनाधिष्ठानप्रतिष्ठत्वात्। रजतादीनां शुक्त्याद्यधिष्ठानकत्ववत् प्रपञ्चस्यापि ब्रह्माधिष्ठानकत्वानपायात्। अप्रतिष्ठमनीश्वरमसत्यं जगदिति शून्यवादिनो वदन्ति, न वेदान्तिनः। तेषां दिशा प्रपञ्चस्याभिन्ननिमित्तोपादानकत्वेन परमेश्वरस्याधिष्ठानस्य चाभ्युपगमात्। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते", "जन्माद्यस्य यतः" इति श्रुतिसूत्रयोस्तत्रैव स्वारस्यात्।

प्रपञ्चमिथ्यात्वं तु 'भूतप्रकृतिमोक्षं च' इति भूतप्रकृतिबाधोक्त्या निगदव्याख्यातमेव। न च मोक्षशब्दस्य बाधार्थकत्वे मानाभाव इति वाच्यम्, बन्धनिवृत्तेरेव मोक्षशब्दार्थत्वेन भूतप्रकृतिलक्षणबन्धनिवृत्तेर्बाधपर्यवसायित्वेन बाधानतिरिक्तत्वात्।

यदुक्तम्—"शून्यवादिबौद्धरीत्या ब्रह्मबोधकप्रमाणानाम् "नेह नानास्ति किञ्चन" इति निषेध्यसमर्पकत्वेनानुवादकत्वम्, ब्रह्मसत्यत्वप्रतिपादने तात्पर्याभावादिति, तत्तुच्छम्; शून्यवादिभिः श्रुतिप्रामाण्यानभ्युपगमात्, तवैव नव्यशून्यवादित्वापत्तेश्च। तथापि न मनोरथपूर्तिः, उपक्रमोपसंहारादिषड्विधनिर्णायकलिङ्गविरोधात्। 'नेह नानास्ति किञ्चन' इति श्रुत्या 'इह' पदनिर्देश्यब्रह्मणो न निषेधः,

५०

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तस्य निषेधाधिकरणत्वनिर्देशात् । न हि 'भूतले घटो नास्ति' इत्युक्तौ कश्चिदमूढो भूतलनिषेधं प्रत्येति, नञस्तदसम्बन्धात् । किं च नानापदवाच्यो भेदः, स च ब्रह्मणि निषिध्यते ।

ननु नानापदेन सत्यस्वरूपम्, आनन्दस्वरूपम्, प्रकाशस्वरूपम्, अपरिच्छिन्नस्वरूपं च ब्रह्मणि निषिध्यत इति चेत्, न ब्रह्मणः सत्यादिस्वरूपत्वेन तदधिकरणत्वाभ्युपगमेन त्वदुक्तेरपार्थकत्वात् । नापि धर्मधर्मिभावो ब्रह्मणि, तस्य निर्विशेषत्वात् । नहि स्वरूपं निषेद्धुं शक्यम् स्वरूपत्वादेव । अपि च—किञ्चनेति नानाशब्दस्य विशेषणम्, तथा च निःसङ्कोचेन सर्वविधभेदो निषिध्यते । न च सत्यानन्दादिभेदः, किन्तु ब्रह्मण एवाबाध्यत्वेन सत्यत्वम्, स्वप्रकाशत्वेन चिद्रूपत्वम्, सर्वोपद्रवशून्यत्वेनानन्दरूपत्वम् । तथा च निषेद्धुं शक्यं यद् दृश्यं तदेव निषिध्यते न निषेधसाक्षि ब्रह्म, तस्य सर्वसाक्षित्वादेव । किं च एवं ब्रह्मभिन्नस्य सत्यादेर्निषेधेऽपि ब्रह्मणो निषेधः सर्वथाऽशक्य एव, तस्य तादृशनिषेधाधिकरणत्वात् साक्षित्वात् च ।

यदुक्तम्—'नेति नेति' इति निषेधद्वयदर्शनेनापि प्रपञ्चब्रह्मणोरुभयोरपि निषेध इति, तन्न; तथात्वे सत्यज्ञानानन्दादिनिषेधाय 'नेति' शब्दबहुत्वापेक्षणापातात् । वस्तुतस्तु—"पृथिव्यप्तेजांसि मूर्तं वायुश्चान्तरिक्षश्चामूर्तम् ।" "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे—मूर्तञ्चैवामूर्तञ्च" (बृ० उ० २।३।१) इत्युपक्रम्य मूर्तामूर्तप्रभेदं दर्शयित्वा "अथात आदेशो नेति नेति, न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति" (बृ० उ० २।३।६) न ह्यत्रेदं तदिति विशेषितं किञ्चित् प्रतिषेध्यमुपलभ्यते । इति' शब्देन त्वत्र प्रतिषेध्यम्, किमपि समर्प्यत इति परत्वान्नञ्प्रयोगस्य । 'इति' शब्दश्चैवंशब्दवत् सन्निहितालम्बनकः प्रयुज्यते । सन्निहितं चात्र प्रकरणसामर्थ्याद् ब्रह्मणः सप्रपञ्चं रूपद्वयम्, अतस्तदेव रूपद्वयं द्वाभ्यां निषेधाभ्यां निषिध्यते ।

ननु ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वादसम्भाव्यसद्भावत्वात् तदेव प्रतिषेध्यम्, न रूपद्वयम्; तस्य प्रत्यक्षादिगोचरत्वेन निषेधानर्हत्वात् । अभ्यासस्त्वादरार्थमेवेति चेत्, न; 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्याद्युपक्रमविरोधात्, "असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्" इत्यादिनिन्दाविरोधाच्च, अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इत्यवधारणात्, सर्ववेदान्तव्याकोपप्रसङ्गाच्च । वाङ्मनसातीतत्वं तु नाभावाभिप्रायेणोक्तम्, 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इति सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति महता समारोहेण ब्रह्मप्रतिपाद्यतदभावाभिलापासम्भवात् । "प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्" इति न्यायात् । किन्तु वाङ्मनसातीतत्वेन विषयानन्तःपातित्वेन प्रत्यगात्मभूतमेव तद् ब्रह्मेति बोध्यते, नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वात् ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नापि नेति नेतीति निषेधद्वयेन रूपद्वयं रूपवद् ब्रह्म च प्रतिषेधनीयम्; तथात्वे शून्यवादप्रसङ्गात्। कञ्चित् परमार्थमनवलम्ब्य निषेधानुपपत्तेः रज्ज्वादिषु सर्पादयो निषिध्यन्ते। अपरिशिष्यमाणे कस्मिंश्चिन्निषेधो नोपपद्यते, परिशिष्यमाणे च तस्यैव ब्रह्मत्वात्। अत्रैव च 'प्रकृतैतावत्त्वं प्रतिषेधति ब्रवीति च ततो भूयः" (ब्र० सू० ३।३।२२) इति श्रीवादरायणः प्रकृतैतावत्त्वं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं शब्दः प्रतिषेधतीत्याह। तथा चाध्यात्मिकस्य, आधिदैविकस्य, मूर्तामूर्तात्मकस्य रूपद्वयस्यैव सन्निहितत्वात् इति' शब्देन तस्यैव ग्रहणम्। नञा तस्यैव सम्बन्धः। ब्रह्मणस्तु रूपविशेषणत्वेन षष्ठ्या निर्दिष्टस्याप्रधानत्वेन न नञा सम्बन्धः। रूपद्वयस्य सप्रपञ्चस्य निरूपणानन्तरं रूपवतः स्वरूपजिज्ञासायाम् :"अथात आदेशो-नेति नेति' इत्युक्तम्। तत्र कल्पितरूपप्रत्याख्यानेन ब्रह्मणः स्वरूपनिरूपणं क्रियते। तदास्पदं हि सर्वमिदं कार्यं नेति नेतीति निषिद्धम्, कार्यस्य वाचारम्भणशब्दादिभ्यो मिथ्यात्वेन प्रतिषेद्धुं शक्यत्वात्। न तु ब्रह्मणो निषेधस्तत्र कथमपि सम्भवति, सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वात्।

न च रूपद्वयस्यापि शास्त्रोक्तत्वात् कथं शास्त्रेणैव बाध इति वाच्यम्; तथाविधशास्त्रस्य लोकसिद्धानुवादकत्वेन रूपद्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वेनानिर्देशात्। शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनायैव कल्पितं रूपद्वयं प्रतिषेधाय परामृशति शास्त्रम्। द्वौ प्रतिषेधौ यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि मूर्तामूर्ते प्रतिषेधतः। अथवा एको मूर्तामूर्तात्मकं भूतराशिम्, अपरश्च वासनाराशिं प्रतिषेधति। अथवा वीप्सायां द्वित्वम्, तेन यत्किञ्चिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं न भवतीति तदर्थः। परिगणितप्रतिषेधे यदि नैतद् ब्रह्म, किमन्यद् ब्रह्मेति भवेद् जिज्ञासा। वीप्सायां तु समस्तविषयजातस्य प्रतिषेधादविषया प्रत्यागात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासोपशाम्यति, प्रपञ्चप्रतिषेधात् "भूयो ब्रह्म ब्रवीति अन्यत् परमस्ति" (बृ० उ० २।३।६) अभावावसाने प्रतिषेधे क्रियमाणे किमन्यत् परमस्तीति ब्रूयात्। तत्र नेति नेतीति ब्रह्मादिश्य तमेवादेशं पुनर्वक्ति। न ह्येतस्माद् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीत्यसो 'नेति नेति' इत्युच्यते। अप्रतिषिद्धं ब्रह्म नास्तीत्येव। अथवा न ह्येतस्मादिति, 'न' इति प्रपञ्चप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत् परब्रह्मण आदेशनमस्तीति तदुक्त्वा ब्रवीति च 'ततो भूयः' इत्यंशेन। "सत्यस्य सत्यमिति, प्राणा वै सत्यम्, तेषामेष सत्यम्" (बृ० उ० २।१।२०) इति हि ब्रवीति। तच्च ब्रह्मावसाने प्रतिषेधे समञ्जसं स्यात्। अभावावसाने तु सत्यस्य सत्यं किमित्युच्येत, तच्चानिन्द्रियग्राह्यत्वात् सर्वदृश्यसाक्षित्वादव्यक्तमेव। संराधनेनैव तत्साक्षात्कार इत्यपि "अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्" (ब्र० सू० ३।२।२४) इत्यत्रोक्तमेव।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

यदुक्तम्—"असद्वा इदमग्र आसीत्" इति श्रुत्या ब्रह्म नास्तीति प्रतिपाद्यत इति, तदपि तुच्छम्; कथमसतः सज्जायेत' इत्यसत्प्रतिक्षेपपूर्वकं कारणस्य सत्त्वप्रतिपादनविरोधात्।

यत्तु पूर्वपक्षरूपेण—"ब्रह्मणो जगतश्च सत्यत्वे गौरवम्", अद्वैतिमते तु "ब्रह्मसत्यत्वेनैव निर्वाहः" इति प्रतिपादितम्, यच्च शून्यवादिप्रत्युत्तररूपेणोक्तम् "तदुभयोरनङ्गीकारेणास्माकमत्यन्तं लाघवम्" इति, तदुभयमप्यसत्; अनुक्तोपालम्भात्। नाद्वैतिभिर्लाघवाय प्रपञ्चमिथ्यात्वमङ्गीक्रियते, किन्तु श्रुतियुक्तिसिद्धत्वात्। "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" "अतोऽन्यदार्तम्" "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चो मिथ्या जडत्वात्, परिच्छिन्नत्वात्, दृश्यत्वात्, रज्जुसर्पादिवदिति युक्तिभिश्च प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं सिध्यति। न च जगत्स्वरूपं तत्सत्यत्वञ्च श्रुतिगम्यम्; तस्य लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात्, प्रत्यक्षानुमानानवगतगन्तृत्वेनैवाननुवादकत्वेन श्रुतिप्रामाण्यासिद्धेः। ब्रह्मणस्तु प्रत्यक्षानुमानाभ्यामज्ञातत्वेन तत्प्रतिपादकत्वेनैव श्रुतिप्रामाण्यम्, यदुक्तम्—"गाढनिद्रायामद्वैतिभिरद्वितीयात्मानुभवाभ्युपगमात्, अनुभवसिद्धत्वेन कुतस्तस्य वेदैकगम्यता? तेन सर्वशून्यस्यैवापूर्वत्वात्, तत्प्रतिपादकत्वेनैव श्रुतिप्रामाण्यमिति, तदप्यतितुच्छम्; श्रुतिप्रामाण्यमनुपगच्छद्भिरपि बौद्धैस्तज्ज्ञातत्वेन शून्यस्यापूर्वत्वासम्भवात्। न चाद्वैतिभिर्निद्रायामद्वितीयात्मानुभवोऽभ्युपेयते, सौषुप्तानुभवस्य सोपाधिकात्मगोचरत्वात्। अत एव न पुनरनुत्थानापत्तिः, "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो भवति" इति श्रुत्या मायासंवलितेनैव सत्ता, सुषुप्तौ जीवात्मनः सम्पन्नोक्तत्वात्।

यदुक्तम्—"कथमसतः सज्जायेत" इति श्रुत्या चार्वाकमतनिराकरणमेव क्रियते, न शून्यवादिमतनिराकरणम्। शून्यवादिमते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमेव, न शून्यादुत्पत्तिः" इति तदपि तुच्छम्; सत्यस्योत्पत्तिप्रतिषेधे त्वद्रीत्यापि सत्यस्य जगतोऽनुत्पत्तिप्रसङ्गात्। तस्मात् सत्त्वेन प्रतीयमानस्य जगतोऽसत्कारणत्वप्रतिषेध एव श्रुत्यर्थः। शून्यवाद्यपि सांवृतं कार्यकारणभावमभ्युपेत्यैव शून्यतत्त्वमुपदिशति, "द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना" इत्युक्तेः। अत एव "असन्नेव स भवति, असद् ब्रह्मेति वेद चेत्" इति श्रुतिरप्यसद्वादिनिन्दापरैव, न निन्दानुवादिनी, "अस्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तमेनं ततो विदुः" इति सद्वादपर्यवसायित्वावगमात्। अन्यथाऽसद्वादप्रतिपादनं स्यात्। न च तथोपलभ्यते। भ्रमस्य साधिष्ठानत्वेन निषेधस्य च साक्षिसापेक्षत्वेनापि शून्यनिरासो युक्त एव। सर्वापलापरूपस्य शून्यस्य पुरुषार्थत्वमप्ययुक्तमेव।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

नन्वद्वितीयब्रह्मात्मप्रतिपादनस्याप्यपुरुषार्थत्वमेवेति चेत्, न, तस्य परमानन्दरूपत्वेन परमपुरुषार्थरूपत्वात्। सुषुप्तौ सावरणस्यापि तस्य सुखरूपत्वेन सर्वाभिलषणीयत्वाच्च।

ननु जगति दुःखनिवारणायात्महत्याप्रवृत्तिदर्शनात् संसारतापनिवृत्तये सर्वशून्यतापि काम्येति कथं न पुरुषार्थत्वेन शास्त्रविषयता स्याददिति चेत्, न, दुःखहेतोः शरीरादेर्नाशस्यैव तत्र भ्रान्त्याऽऽत्मनाशव्यपदेश्यत्वेन तददोषात्। अपि च यथा जलस्यौष्ण्यम्, अग्नेश्चानुष्णत्वमौपाधिकं न स्वाभाविकम्, तथैव प्रेमास्पदत्वमात्मनः स्वाभाविकम्, औपाधिकमेव द्वेष्यत्वम्। तापनिवारणार्थमात्महत्याप्रवृत्तिमोहादेव, तस्याः पातकजनकत्वात्।

यदुक्तम्—"अद्वितीयाखण्डात्मभावं न कश्चिद् वाञ्छति, सर्वोऽपि मित्र-कलत्रसाहित्यमेव कामयते। सुषुप्तौ तु श्रमपरिहारार्थमेव प्रवृत्तिः" इति, तत्तुच्छम्, मित्रकलत्र-सम्पत्तिमतामपि तत्त्यागेनाद्वितीयात्मप्राप्त्यर्थं वनवासतपश्चरणादिदर्शनात् सुषुप्तौ प्रवृत्तिदर्शनाच्च। भयश्रमादिहेतोर्द्वैतस्य निवृत्त्यैव सुषुप्तौ श्रमपरिहारोऽपि। 'द्वैद्वितीया भयं भवति'' इति श्रुतेश्च। भगवदाराधने तपस्यायां च बाधकत्वादपि तत्त्यागो युक्त एव। शिवविष्णवादीनां तु उमारमादिमतामपि दृढब्रह्मात्मनिष्ठानां बाह्यदृष्ट्या प्रपञ्चवतामप्यद्वैतात्मनिष्ठतैव। "पश्यन् शृण्वन् स्पृशन्"...."नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्" इति गीतोक्तेः।

निर्गुणे कथं श्रुतिप्रवृत्तिः?

> ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः।
> कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे॥

इत्यत्रापि प्रश्नो राज्ञोपस्थापितो यत् सदसतः परेऽनिर्देश्ये निर्गुणे ब्रह्मणि गुणवृत्तयः श्रुतयः कथं चरन्ति?

अयमभिप्रायः—मुख्या-लक्षणा-गौणीभेदेन त्रिधा शब्दप्रवृत्तयो भवन्ति। मुख्यापि रूढियोगभेदेन द्विधा प्रवर्त्तते। तत्र रूढिः स्वरूपेण, जात्या, गुणेन वा निर्देशार्हे वस्तुनि संज्ञासंज्ञिसंकेतेन प्रवर्त्तते। 'डित्थो डवित्थः' इति शब्दौ स्वरूपेण निर्देशार्हे काष्ठमयगजे तन्मये मृगे च संकेतेन प्रवर्त्तेते। 'डित्थः काष्ठमयो हस्ती, डवित्थस्तन्मयो मृगः' इति वचनात्।

गोशब्दो जात्या गोवस्तुनि, शुक्ल इति च गुणेन शुक्लवर्णे गवादौ प्रवर्त्तते। लक्षणाऽपि तेनैव संकेतेनाभिहितार्थसम्बन्धिनि प्रवर्त्तते, यथा 'गङ्गायां घोषः'; गौणी चाभिहितार्थलक्ष्यमाणगुणयोगात् तद्गुणयुक्ते सदृशे प्रवर्त्तते, यथा 'सिंहो देवदत्तः'। तदुक्तम्—

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणोच्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता ।।
(त० वा० ३।४।१२)

एतत्त्रिविधवृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोः प्रकतिप्रत्ययार्थयोर्वा योगेन प्रवर्त्तमाना वृत्तिर्योगवृत्तिः, यथा—पङ्कजम् औपगवः, पाचक इति। ब्रह्मणि रूढिर्न प्रवर्त्तते, स्वरूपेणानिर्देश्यत्वात्। निर्गुणत्वात् चानिर्देश्यता. "निर्गुणं निष्क्रियं शान्तम्" इति श्रुतिभिर्ब्रह्मणो निर्गुणत्वनिष्क्रियत्वप्रतिपादनात्। सदसतः कार्यकारणाभ्यां परस्मिन्नसङ्गे केनचिदपि सम्बन्धाभावाल्लक्षणायोगवृत्त्योश्च तत्रासंभवाल्लक्षणा-योगवृत्तिभ्यामपि शब्दानां तत्र न प्रवृत्तिः। पदार्थत्वाभावे वाक्यार्थत्वमपि ब्रह्मणो न संभवति, अपदार्थस्य वाक्यार्थत्वासंभवात्। तथा च कथं ब्रह्मणः श्रुतिगोचरत्व-मिति। तत्रोत्तरं तु—यद्यपि गुणैरनभिभूतं सर्वज्ञं सर्वशक्ति सगुणमेव ब्रह्म प्रतिपा-दयन्ति श्रुतयः, तथापि तात्पर्य्येण निर्गुणे पर्य्यवस्यन्ति। तथाहि—,"यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य सर्वमयं तपः, सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः, तदैक्षत. तत्तेजोऽसृजत, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्याद्याः श्रुतयः सर्वकर्मफलदातारं समस्तकल्याणगुणगणनिलयं सच्चिदानन्दं भगवन्तं प्रतिपादयन्ति। संसारिणो जीवस्य संसारनिवृत्तये तत्त्वमस्या-दीनि महावाक्यानि तथाभूतेश्वरतां बोधयन्ति। तत्र तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं भासते तच्च प्रकारान्तरेणाघटमानं ब्रह्मणि पर्य्यवसानं गमयति। तथाहि नह्यत्र वैश्वदेव्यभिज्ञावदेकार्थाभिधानेन सामानाधिकरण्यं घटते, कुतः? भिन्नार्थत्वात्। तत्र वैश्वदेवीति तद्धितो देवतायुक्तामामिक्षां वदति, सामान्यतो बोधितस्यामिक्षापद-सान्निध्यात् तस्य विशेषतो विषयार्पणं भवति। तदुक्तम्—

आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः।
आमिक्षापदसान्निध्यात् तस्यैव विषयार्पणम् ।।

न चाजहत्स्वार्थया निरूढलक्षणया वा विशेषणविशेष्यभावेन 'नलीमुत्पलम्' इतिवत् तदुपपद्यते, विरुद्धार्थत्वेन तदयोगात्। 'स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्वि-शेषणम्', यथा विशेष्यमुत्पलं नीलबुद्ध्या रज्यते, न तथा त्वंपदार्थेन तत्पदार्थो रज्यते, न वा तत्पदार्थत्वेन त्वंपदार्थो रज्यते, सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वाभ्यां तदसंभवात्। न वा जहत्स्वार्थया लक्षणया कुसुमितद्रुमा गङ्गेतिवत् सामानाधिकरण्यं संभवति, एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात्। तस्माद् भागत्यागरूपया जहदजहत्स्वार्थया लक्षणया 'सोऽयं देवदत्तः' इतिवद् विरुद्धांशत्यागेनानुगतचिदंशेनैकार्थेन सामानाधिकरण्येन निर्गुणे पर्य्यवसानम्।

तदुक्तम्—"अतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि, श्रुतयस्त्वपि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्ति घनाः" इत्युपसंहाराच्च। उपासनादिवाक्यानां तु

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

क्रियार्थप्रवृत्तसृष्टयालम्बनेन ज्ञानसाधनविधानेन तत्परत्वं मलनिवृत्त्यौपयिकत्वेन कर्मकाण्डवाक्यानामपि तत्रैव पर्य्यवसानम्, "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति" इति श्रुतेः। 'असङ्गो नहि सज्जते' इति रीत्या वस्तुभूतसंयोगसमवायादिसम्बन्धाभावेऽप्याध्यासिकसम्बन्धाभ्युपगमनेन वाच्यार्थाधिष्ठाने शक्यसम्बन्धिनि लक्षणाभ्युपगमे बाधाभावाच्च।

जय जय जह्यजामजित दोषगृभीतगुणां त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः।
अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते क्वचिदजयाऽत्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः।
श्रीमद्भाग० १०-८७-१४

इति वेदस्तुतेः प्रथममन्त्रेऽपि तत् स्पष्टम्।

हे अजित! जय जय उत्कर्षमाविष्कुरु, आदरेण वीप्सा। कथमिति चेत्? अगजगदोकसाम् = स्थावरजङ्गमशरीरनिवासिनां जीवानाम्, अजाम् = अविद्याम्, जहि = नाशय। ननु गुणवती सा किमिति हन्तव्या, तत्राह-दोषायानिन्दादिस्वरूपावरणाय गृहीता गुणा यया ताम्, दोषगृभीतगुणां तां स्वैरिणीव परप्रतारणाय गुणान् गृह्णाति, न वस्तुतो गुणवतीत्यर्थः, तर्हि मय्यपि दोषमावहेदिति चेत्, न; त्वमसि = त्वमात्मना = स्वरूपेणैव, समवरुद्धसमस्तभगः = सम्प्राप्तपरमैश्वर्यः, वशीकृतमायत्वात्। जीवास्त्वविद्यापरवशत्वाद् न तथा। अत एव न ते स्वयं ज्ञानवैराग्यादिना तां हन्तुं समर्थाः, तेषां त्वमेवाखिलशक्त्युद्बोधकः। न चैवंभूते मयि किं प्रमाणमिति चेद् वयं श्रुतय एव प्रमाणम्।

ननु कथं श्रुतीनामपि प्रवृत्तिरित्याहुः—क्वचित् = कदाचित्, अजया = मायया, क्रीडन्तं नित्यमलुप्तभगतया सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरसात्मना च चरन्तं निगमोऽनुचरेत्, प्रतिपादयतीत्यर्थः।

स्वेन शुद्धरूपेण वर्त्तमानमेव मायया चरन्तं तदालम्बनेन निगमस्तात्पर्य्येण त्वां प्रतिपादयति।

सत इदमुत्थितं सदिति चेन्ननु तर्कहतं व्यभिचरति क्व च क्व च मृषा न तथोभययुक्।
व्यवहृतये विकल्प इषितोऽन्धपरम्परया भ्रमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुक्थजडान्॥

पूर्वमीमांसका ब्रह्मात्मपराणामपि वाक्यानां क्रियार्थत्वमाहुः—"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्। विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः॥" इति न्यायेभ्यः। परमेतत् सर्वं कर्मकाण्डाभिप्रायेणैव तज्ज्ञेयम्। "यूपं तक्षति यूपमष्टास्रीकरोति। पत्न्यावेक्षितमाज्यं भवति" इति ज्ञानानां संस्कारत्वेन पराङ्गताभ्युपेयते, तथापि ब्रह्मज्ञानस्य पराङ्गता, एकमेवाद्वितीयम्, ब्रह्मविज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति कर्माङ्गविपरीतात्मप्रतिपादनात्, तत एव भट्टपादैरप्युक्तम्। 'सर्वत्रैव हि विज्ञानसंस्कारत्वेन गम्यते, पराङ्गत्वं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्य्य-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तामिति, स्पष्टमात्मविज्ञानस्य पराङ्गता वारितैव। अन्यत्रापि भट्टपादैरुक्तमित्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुः "आत्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या दृढत्वमेतद्विषयप्रबोधाः। प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन" इति वेदान्तनिषेवणेनैवात्मतत्त्वविज्ञानमभीष्टम्। उदयनाचार्य्येणापि वेदान्तवेद्यात्मन एवोत्कर्ष उक्तः—

न ग्राह्यभेदमवधूय धियोऽस्ति वृत्ति-
स्तद्बाधके बलिनि वेदनये जयश्रीः।
नो चेदनित्यमिदमीदृशमेव विश्वं
तथ्यं तथागतमतस्य तु कोऽवकाशः॥

इदं विश्वं सत् सत उत्पन्नत्वात्, यथा कनकादुत्पन्नं कुण्डलादि तदात्मकं भवति. तद्वत् तत्र यदि सदभेदः साध्यते, तदापादानत्वनिर्देशेनैव भेदप्रतीतेर्विरुद्धो हेतुरित्याह—'ननु तर्कहतम्' ननु नाभेदं साधयामः, किन्तु तदुत्पन्नत्वेन कुण्डलादिवद् भेदं व्यासेधामः। तत्राभेद एव स्यादिति शङ्काया अनैकान्तिकत्वेन दूषयति व्यभिचरति—क्व च क्व च, पितृपुत्रादिषु मुद्गरघटप्रध्वंसादिषु तथा दर्शनात्। ननु तदुत्पन्नत्वं नाम तदुपादानत्वम्, न तु तन्निमित्तत्वम्, अतो नानैकान्तिकत्वमित्याशङ्क्याह—क्व च गुणोपादानस्यापि फणिनो न गुणत्वम्, किन्तु मिथ्यात्वम्, अन्यथा कुण्डलादिवदबाधप्रसङ्गात्।

ननु तत्र न गुणमात्रं फणिन उपादानम्, किन्त्वविद्यया युक्तम्। तथाभूतस्यावस्तुत्वाद् युक्तं फणिनो मिथ्यात्वमित्याशङ्क्य, तत्तुल्यमत्रापीति दूषयति—न तथोभययुक्। अत्राप्यविद्यायुक्तस्यैव सत उपादानत्वम्, तथाभूतस्य न वस्तुसत्त्वम्, अतः सदुपादानत्वमसिद्धमिति न वस्तुसत्वं प्रपञ्चस्य।

तत्र सत्कार्य्यवादिनः

यदसत् तन्न क्रियते, यथा शशविषाणमसच्चेत्, कार्य्यं तदपि न क्रियेत, असत्त्वात् क्रियते. तस्मात् सत्तैव क्रियमाणत्वस्य भवनकर्तृत्वव्याप्तत्वात्, तदपि सत्त्वमेव कार्य्यस्यासतः कर्तृत्वायोगात्। किं च, कारकत्वाविशेषेऽपि तन्त्वाद्यात्मका एव भवन्ति पटादयः, न कुविन्दाद्यात्मकाः। न ह्यसत्त्वे कश्चिद् विशेषः तस्मात् तन्त्वादिषु सन्त एव पटादयो मन्तव्याः।

यदि पटादयस्तन्त्वादिषु कारणेष्वसन्तः, तदा तन्त्वादिभ्य एव कस्मादुत्पद्यन्ते ? असत्वाविशेषाद् वीरणादिभ्यः कुतो नोत्पद्यन्ते ? पट एव वा कुतस्तन्तुभ्यो जायते, कटादयः कुतो न जायन्ते ? नियमदर्शनात् स्वकारणे कार्यस्य सत्त्वमुपेयम्। अपि चाशक्तात् कारणादशक्यस्य कार्य्यस्योत्पत्त्याऽतिप्रसङ्गात्। शक्तादेव कारणाच्छक्यस्यैव कार्य्यस्योत्पत्तिर्मन्तव्या। शक्तिमानेव शक्तो भवति, शक्तिश्च सम्बन्धरूपा

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

संयोगादिवद् द्विष्ठैव मन्तव्या। शक्यस्य कार्यस्यासत्त्वे कथमुपपद्येत, कारणं च कार्योपहितमर्य्यादं भवति। ततो यथा कुण्डलाभावे कुण्डलोपहितमर्यादः कुण्डली न भवति, तथैव कार्य्याभावे कारणमपि न भवति।

तत्रासत्कार्य्यवादिनः

ननु क्रियमाणत्वं न प्रमापकं भवति, असाधारणत्वात्, अनुपलब्धिविरोधाच्च। किं च, यथाऽसदशक्यक्रियम्, तथैव सदपि सत्त्वात्। सतो शक्तिरपरिणामिनी न क्रियागोचरः। यदि कार्यमजाताविनष्टरूपातिशयमव्यवधानमनतिदूरस्थानम्, तदा कथं स्वस्थेन्द्रियादेः पुंसः कदाचित् प्रत्यक्षम्, कदाचित् परोक्षमेव, कदाचिदनुमानमागमं वापेक्षते।

ननु धर्मलक्षणावस्थाभेदाद् धर्मिधर्मलक्षणाधिकरणास्तिस्रः परिणतयो भवन्ति। यथैकस्य सुवर्णधर्मिणः कटकमुकुटकुण्डलादयो धर्मा उपजनायापधर्माणः, तेषां च लक्षणपरिणामो भवति। हेमकारः कुण्डलं भङ्क्त्वा मुकुटं रचयति, तदा कुण्डलो वर्तमानतालक्षणं हित्वा अतीततालक्षणमापद्यते; मुकुटस्त्वनागततालक्षणं हित्वा वर्त्तमानतां प्रतिपद्यते, तथैव लक्षणगतोऽवस्थापरिणामोऽपि दृश्यते। प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरोधधर्माणोऽभिनवतमाभिनवतराभिनवपुराणपुराणतरपुराणतमाः, प्रयत्नरचितस्यापि वस्त्रादेः प्रान्ते पुराणतमत्वोपलम्भात्। तथा च नानातिशयं कार्यम्, किन्त्वेकातिशयोत्पत्त्यान्यातिशयानिवृत्त्या व्यवहारभेदोपपत्तिरिति चेन्न, विकल्पानुपपत्तेः।

तथा हि—त्रिविधोऽप्ययं परिणामरूपोऽतिशयो धर्मिणि कादाचित्कः सनातनो वा। कादाचित्कत्वे समान्यातोऽसदुत्पादः सनातनत्वे कुतो नैकस्मिन् धर्मिणि कुण्डलादयोऽतीतत्वादयो नवपुराणत्वादयश्च युगपत् प्रतीयन्ते। यदि तु कादाचित्कत्वेऽपि शक्त्यात्मना तेषां सत्त्वमित्युच्येत, तदपि किं शक्तिरतिशयश्च किमेकमेव तत्त्वं नाना वा ? एकत्वे जन्माजन्मनिवृत्त्यनिवृत्तिप्रत्यक्षतापरोक्षतादीनामेकत्र यौगपद्यव्याघातः; नानात्वे तु शक्तेः सत्त्वेऽपि कथं नातिशयस्यासत उत्पादः ? अतिशयस्यापि सर्वदैव सत्त्वे पूर्वोक्तो व्याघातः। अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यामपि न समाधानं सम्भवति, अतिशयस्य तयोः सदातनत्वे सैवाव्यवस्था कादाचित्कत्वे त्वसदुत्पत्तिप्रसङ्गः, असत्त्वेऽपि कारणसामर्थ्यनियमात्।

कार्य्यनियम उपपद्यते, अन्यथा प्रधानोपादानत्वाद् विश्वस्य प्रधानस्य चान्वयितयासर्वत्रैकरूपत्वादुपादानात्मकत्वादुपादेयस्य कार्य्यजातस्य सर्वं सर्वतः सर्वत्र सर्वदा सर्वथा सदेव स्यात्। तथा चेदमतो नेदमिह नेदमिदानीं नेदमिदमेवं नेदमिति नियमो न स्यात्, विवेकहेतोरभावात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ननु सर्वत्र सत्त्वाविशेषेऽपि हेतुसामर्थ्यनियमादभिव्यक्तिनियम इति चेत्, तद्वयंसदुत्पत्त्यापि किमपराद्धम् ? येन तस्यां नियमो न स्यात्। सर्वेषां सर्वात्मकत्वादभिव्यक्तिभेदानुपपत्तेश्च दुरधिगमो नियमः एनेन कुविन्दादिसमवधानेऽपि पटस्य नियमेन तन्त्वात्मकत्वेन सत्कार्यसाधनमिति प्रत्युक्तम्।

शक्तिश्च शक्यविषयापि शक्ताश्रयम्विनापि शक्यसद्भावम्। ज्ञानमिव ज्ञेयविषयमपि ज्ञात्राश्रयमन्तरेणापि ज्ञेयमुत्पत्स्यते। कारणत्वं च कार्यं प्रति कारणस्य शक्तिभेदः। स च कारणाश्रय एव; न कार्यकारणोभयाश्रयः। निरूपणञ्च कार्य्यावगमाधीनम्, न कार्य्यसत्त्वाधीनम्। तस्मात् तन्त्वादयः स्वव्यापारात् प्रागसत्कार्य्यमुत्पादयन्ति, कारणत्वादभिव्यक्तिकारणवत्।

पातञ्जलास्तु

सत्कार्यवादिनोऽपि नैकान्तेन सत एवोत्पत्तिमिच्छन्ति, अपि तूपादेयस्योपादानरूपेण सतः, न तूपादेयरूपेणापि सतः। अत एव यथा कुविन्दादिभ्यो भिन्नदेशे पटा उपलभ्यन्ते, नैवं तन्त्वादिभ्योः। धर्मधर्मिभावश्चायं नैकान्तिकभेदे गवाश्वस्येव भवितुमर्हति, नाप्यभेदे धर्मिरूपस्येव। तस्मात् कथञ्चिद् भेदः कथञ्चिदभेदश्चापि स्वीकर्त्तव्यः, उपादेयरूपेणापि सत्त्वे तूत्पत्तेरनुपपत्तेः साधनानां वैयर्थ्यात्। निष्पादितक्रिये कर्मणि साधनस्य साधनन्यायातिपातात्। न चासत उत्पत्तौ तस्य क्रियां प्रति कारकत्वानुपपत्त्या कथं कर्मकारकत्वमिति वाच्यम्, 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इतिवत् तस्य मुख्यकारकत्वाभावेऽप्यौपचारिककारकप्रयोगे बाधाभावात्।

तथाद्वैतिनस्तु

मृत्पिण्डादौ घटादिकार्य्यस्य स्वेन रूपेण सत्त्वे कुलालादिव्यापारवैयर्थ्यदर्शनात्, बालुकादौ तैलस्यासत्त्वे कारकव्यापारशतैरपि तदनुत्पत्तिदर्शनात्, सत्कार्यवादोऽसत्कार्यवादश्च नोपपद्यते। तथाहि—'परमाणुः परमाण्वन्तरेण युज्यमानो द्व्यणुकमारभते' इत्युपेयते। तत्र द्व्यणुकासमवायिकारणरूपः संयोगः, परमाण्वोः कार्त्स्न्येनैकदेशेन वा ? आद्ये स्थौल्यानुपपत्तिः. द्वितीये सावयवत्वापत्तिः, तथात्वे तस्यापि जन्यत्वेन मूलकारणत्वानुपपत्तिः।

परिणामोऽपि प्रधानस्य कार्त्स्न्येन, एकदेशेन वा ? आद्ये कारणविनाशापत्तिः, द्वितीये सावयवत्वापत्तिः कार्य्यमपि कारणव्यापारात् पूर्वं सत्, असत् वा ? कथं कार्य्यकारणभावग्रहः ? खपुष्पेण कस्यचित् सम्बन्धानुपपत्तेः। ननूत्पद्यते घट इतिवत् प्रतियोगित्वेनासतोऽपि कार्य्यत्वं भविष्यतीति चेन्न, विकल्पानुपपत्तेः। प्रागभावप्रतियोगित्वं निराश्रयं साश्रयं वा ? आद्ये शशविषाणतुल्यता, द्वितीये सत्कार्यवादापत्तिः। प्रागभावप्रतियोगित्वाश्रयत्वेनैव कार्य्यसत्त्वाङ्गीकारात्। सत्कार्यवादोऽपि

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न घटते, कारणव्यापारवैयर्थ्यात् । आविर्भावतिरोभावयोरपि सदसत्त्वविकल्पग्रासात् । तस्मात् सदसद्विलक्षणत्वेनानिर्वचनीयतैव कार्यस्येति मन्तव्यम् ।

विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् ।
श्रीकृष्णाख्यं परं धाम जगद्धाम ननाम तत् ॥

अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥

इति दशलक्षणस्य पुराणस्य, विशेषतः श्रीमद्भागवतपुराणस्य मुक्त्याश्रये मुक्तोपसृप्ये सर्वाधिष्ठाने सर्वप्राणिपरप्रेमास्पदे भगवत्येव तात्पर्य्यम् । अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चब्रह्मण एव प्रपञ्चमानत्वेन तस्यैव विजिज्ञापयिषितत्वात् । भगवांश्चागुणोऽनाकारोऽप्यचिन्त्यानन्तकल्याणगुणनिधेर्व्यो दिव्यसौन्दर्यमाधुर्य्यसौगन्ध्यसौस्वर्प्यसौरस्यलावण्यामृतसिन्धुसारसर्वस्वाकारत्वेनानन्तकोटिकन्दर्पदर्पदलनपटुतमविग्रहवत्त्वेन च योगिमुनिसुरेन्द्रसेव्यः सर्वान्तरात्मैव । तदुक्तम्—

श्रौत्राहँन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरर्हदिवम् ।
तोष्टूय्यमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥

विशेषतश्च श्रीकृष्णस्वरूपो दशमे दशमो हरिरिति रीत्या दशमे दशमस्कन्धे दशम आश्रयो मुक्त्याश्रयो मुक्त्योपसृप्यः श्रीकृष्णः प्राधान्येन निरूपितः । सत्यज्ञानानन्तानन्दमनाकारमपि नानाकारं ब्रह्मैव प्रस्फुरति । श्रीकृष्णस्य सच्चिदानन्दरससारसरोजरूपत्वेन परमहंसमहामुनीन्द्रमनोमिलिन्दप्रेमास्पदत्वं भवति । प्रेमास्पदस्यानन्दसारसर्वस्वस्य सौन्दर्य्यमयता स्वारसिकी, सौन्दर्य्यज्ञानतज्जनितरागविशेषस्यैव प्रेमस्वरूपत्वात् । स्वात्मन एव निरतिशयनिरुपाधिकपरप्रेमास्पदत्वदर्शनात् प्रेमसौन्दर्य्ययोरभेद एव पर्य्यवस्यति । तस्मिन्नभिन्न एवात्मनि प्रेमसारसर्वस्वस्य श्रीकृष्णरूपेण प्रादुर्भावः सौन्दर्य्यसारसर्वस्वस्य श्रीराधारूपेणाभिव्यक्तिः ।

"एकं ज्योतिरभूद् द्वेधा राधामाधवरूपकम्" इति ऋक्परिशिष्टोक्तेस्तयोरैक्येऽपि द्वित्वम्, द्वित्वेऽप्यैक्यम्, लीलारसविशेषरसास्वादहेतुकत्वेनोपपत्तेः । एवं गौरतेजःसंवलितस्य श्यामधाम्नः श्यामलमहसालिङ्गितस्य गौरतेजसश्च स्वरूपैक्यमेव । परस्परभावात्मकत्वेनापि परस्परात्मता युज्यते । श्यामहृत्स्थगौरगोचरानुरागामृतमहाब्धिमृगाङ्करूपं गौरं महः, गौरमहाभावामृतमहाम्भोधिशशाङ्करूपं श्यामलं महः, तत एव तदनुरागसुखमास्वाद्य परमहंसा अपि श्रीपरमहंसा भवन्ति । स्वसुखनिभृतचेतसोऽपि तदीयरुचिलीलाकृष्टसारा भवन्ति । नैर्गुण्यस्थापि तल्लीलारसास्वादने रमन्ते । आत्मारामा आप्तकामा अपि तद्रसकामा भवन्ति ।

आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे ।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

तेषाममलात्मनां परमहंसमहामुनीनां भजनीयस्वरूपोपस्थापनेन भक्तियोग-विधानार्थमेव भागतोऽवतरणं कृष्णरूपेण,

तथा परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् ।
भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियः ।।

इति कुन्तीदेव्या वचनात् ।

शृङ्गाररससारसुधासरोवरसमुद्भूतसरोजस्वरूपं सकलगुणवृन्दावनं वृन्दावनम्, तत्रत्यकिञ्जल्करूपा विद्युत्पुञ्चपिञ्जरा गोपसीमन्तिन्यः, तत्रत्यः परागः श्रीकृष्णः, तत्रत्यमकरन्दरूपा वृषभानुजा आत्मारामस्य श्रीकृष्णस्यात्मरूपैव सा । दशमेऽपि रासपञ्चाध्याय्यां सम्पूर्णैश्वर्य्यमाधुर्य्यरूपेण भगवतः प्रादुर्भावः । यथा समानस्यैव स्वातीजलबिन्दोरधिष्ठानभेदेन गोरोचनमुक्तागजमुक्तादिरूपेण परिणतिविशेषो दृश्यते, तथैव व्रज-वृन्दावन-निकुञ्जादिभेदेन पूर्णपूर्णतरपूर्णतमरूपेण प्रभोः प्रकाशभेदो व्यज्यते । तत एव व्रजे वने निकुञ्जे च पूर्ण-पूर्णतर-पूर्णतमरूपेण भगवतोऽभिव्यक्तिर्जायते, श्रीराधया सार्द्धमेव श्रीकृष्णस्य पूर्णतमरूपेणाभिव्यक्तिः । तच्च स्वरूपमुद्वर्तितमिव, सौरभ्येणाभिव्यक्तमिव, स्नेहेन स्नातमिव, माधुर्य्येण स्नातमिव, स्वाङ्गमहसा स्नातमिव, तारुण्यामृतधारया कारुण्यामृतधारया च मार्जितमिव, लावण्येनानुलिप्तमिव, सौन्दर्य्येण भूषितमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्या, तस्मादेवानन्तानन्तब्रह्माण्डेषु सौन्दर्यमाधुर्य्यलावण्यादिकं वितीर्य्यते व्यज्यते च । सौन्दर्य्यमाधुर्य्यसारस्य सौगन्ध्यसुधाजलनिधिभ्योऽङ्गप्रत्यङ्गेभ्यः कणस्थानीयान्यत्र तान्युपलभ्यन्ते,

स्वमूर्त्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्यालोचनं नृणाम् ।
गीर्भिस्ताः स्मरतां ·... .... ।।
आच्छिद्य विर्त्ति सुश्लोकां वितत्य ह्यञ्जसानुको ।।

इत्यादि श्रीभागवतोक्तेः ।

अत्र परमानन्दरसामृतसिन्धोर्भगवतः श्रीकृष्णस्य माधुर्यसारसर्वस्वरूपा श्रीराधा । काश्चित् तु तदङ्गरश्मिभूताः, अन्याश्च तदङ्गकायव्यूहप्रायाः; काचित् तु परमानन्दसुधासिन्धोर्भगवतस्तरङ्गभूताः, काचित् तु तस्या अचिन्त्यानन्तकल्याणगुणाधिष्ठात्र्यो महाशक्तयो गोपाङ्गनाभावमुपगताः, काश्चित् तु विशिष्टास्तत्परप्रकृतिततयो गोपसीमन्तिनीभावमुपजग्मुः; अन्यास्त्वनन्तानन्तब्रह्माण्डतत्युपादानभूताः, काश्चित्तु तदवान्तरानन्तकार्योत्पादानुकूला अचिन्त्यज्ञानगोचरा अवान्तराः शक्तयः । काश्चित् तु विशिष्टभक्तानां बुद्धितद्वृत्तिरूपाः अपराश्च अग्निकुमाररूपाः । काश्चन देवाङ्गनारूपाः, अन्याः श्रुतिरूपाः, मुनिरूपाः । अन्याश्च अयोध्यामिथिलादिषु रामस्वरूपानुरागिण्यस्तद्वरदानप्रभावाद् गोपालीभावमुपागताः ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

काश्चित् नु तत्पदार्थात्मका भगवतोंऽशा एव स्वीयमेव सौन्दर्यमाधुर्यादिकमनुभवितुं व्रजवधूभावमुपगताः, तदेकलभ्यत्वात् तदनुभवस्य। मणिमयप्राङ्गणे दिव्यरत्नस्तम्भेषु चात्मनः प्रतिबिम्बमालोक्य प्रभुस्तन्माधुर्यलुब्धमानसस्तदनुभवितुं गोपाङ्गनात्वं गतः। तन्मोहो यथा—

रत्नस्थले जानुचरः कुमारः सङ्क्रान्तमात्मीयमुखारविन्दम्।
आदातुकामस्तदलाभखेदान्निरीक्ष्य धात्रीवदनं रुरोद॥

कोटिकोटिकन्दर्पा अपि श्रीकृष्णस्य पादारविन्दनखमणिचन्द्रिकाकणमालोक्य तन्माधुर्यानुभवस्य गोपाङ्गनाभावमात्रैकलभ्यत्वात् तेऽपि तद्भावमापेदिरे।

साधनसिद्धा गोप्यो जनकपुरायोध्यादिगता अग्निकुमारदेवाङ्गनारूपा अनेकविधाः श्रुतिरूपा मुनिरूपाश्च याः पूर्वमुक्तास्ता अपि पुनर्द्विविधाः---अन्यपूर्विकाः, अनन्यपूर्विकाश्च। ऊढाः अनूढाः, स्वकीयाश्च परकीयात्वमपि समुत्कण्ठावर्धनायोपगता अभिमानमात्रमेव तत्, न तु वास्तवम्।

मायाकल्पिततादृक् स्त्रीशीलनेनानुसूयुभिः।
न जातु व्रजदेवीनां पतिभिः सह सङ्गमः॥
प्रच्छन्नकामिता ह्यासां गोकुलेन्द्रस्य सौख्यदा।

व्रजसीमन्तिनीनां परमोत्कर्षस्तु भगवतैव व्यञ्जितः।

यद्यपि भगवदङ्गसङ्गेन पूर्णतां मन्यमानानां कासाञ्चित् पुनरुत्कण्ठां संवर्धयितुं भगवदन्तर्धानं युक्तम्, तथापि श्रीगोपाङ्गनानां प्रेम्णो महत्परिमाणत्वेन परमाणुमहतो ह्रासवृद्ध्यसंभवाद् भगवदन्तर्धानादिकम् न तदनुवृत्त्यतिशयप्रयोजकम्, किन्तु तासां वैप्रलम्भिकप्रतापमहोत्कर्षविजिज्ञापयिषयैव भगवता स्वान्तार्धापनम्। अत एवोक्तम्—

न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषाऽपि वः।
यामाभजन् दुर्जरगेहश्रृङ्खलाः संवृश्च्य तद्वः प्रतियातु साधुना॥

'वः' इति सम्बन्धमात्रे षष्ठी, युष्मान् प्रति स्वसाधुकृत्यं स्वीयप्रत्युपकारकृत्यं न पारये ब्रह्मायुषाऽपि कर्त्तुं न शक्नोमीति भावः।

यद्वा 'वः' युष्माकं यदसाधारणं साधुकृत्यं तदहं न पारये। सर्वनैरपेक्ष्येण सर्वोपाधिराहित्येन निर्मलप्रेमविशेषेण निरवद्यसंयुजां निर्दोषप्रेममयसम्बन्धवतीनां निर्दोषचित्तैकाग्र्यवतीनां वा दुर्जरा गेहश्रृङ्खलाः संवृश्च्य मदर्थे युक्तायुक्ताप्रतीक्षणात् प्रोज्झितलोकाः, धर्माधर्माप्रतीक्षणात् त्यक्तवेदाः, सर्वनैरपेक्ष्येण संत्यक्तस्वाः, निरस्तात्माऽऽत्मीयज्ञातिधना मामभजन्। नाहं तथाकर्तुं समर्थः, पित्रोः, बन्धुषु, तथाऽन्येषु चाहं स्निह्यामि।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

"ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्" (श्रीमद्भ० गी० ४।११) इति प्रतिज्ञातोऽपि च्युतः। तस्माद् वः साधुत्वेनैव तद् युष्मत् साधुकृत्यं प्रति यातु, प्रतिकृतं भवतु। भवतीनां सौशील्येनैव ममानृण्यम्, वस्तुतस्तु ऋण्येव भवामीति भावः।

परमपूज्याभिस्ताभिस्तु विचारितं यत् परमेश्वरत्वादेवायं सर्वगुणपरिपूर्णः, सर्वदोषगन्धरहितोऽप्यस्मत्प्रेमरसज्ञोऽप्यस्मान् प्रेमवत्त्वेनोत्कर्षयितु स्वं चापकर्षयितुम्, अस्मदृणीभवितुमेवास्मान् त्यक्त्वाऽन्तर्हितः। तदिमं स्वयमेव पराबुभूषुं विजिगीषवो वयमेवाधन्याः। एवं भवितुमपारयन्त्योऽनेन फलतः प्रेम्णा जिता एवाऽभूम इति विश्वनाथचक्रवर्त्तिनामभिप्रायः।

निकुञ्जोपासनायां यद्यपि श्रीकृष्णस्य रसिकत्ववदनन्यत्वमपि सम्पद्यते। श्रीकृष्णप्रेम्णोऽपि राधैकनिष्ठत्वं भवति, परमत्रापि विवेचनमर्हतीदं यच्छ्रीकृष्णस्य तत्र परमेश्वरत्वम्, सर्वसंभजनीयत्वं विद्यते न वा ? प्रथमे "ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्" इति प्रतिज्ञानुसारेण तस्य भक्तभजनानुविधायित्वमपि सेत्स्यति। अन्ते तदनीश्वरत्वापत्तिः। श्रीकृष्णस्य शक्तिविशेष ईश्वरः, भक्तभजनानुविधायी कृष्णस्तु न तथेति, तदपि न मनोज्ञम्; स रूपान्तरेणान्यत्रापि स्निह्यतीत्यस्यानपायात्। गुरोरनेकशिष्योपास्यत्ववद् भगवतः परमेश्वरस्यानेकजीवोपास्यत्वोपासकानुग्राहकत्वादिकं युज्यत एव। सूर्यस्य प्रतिप्रतिबिम्बं प्रतिबिम्बत्ववद् भगवतोऽपि प्रतिजीवमीश्वरत्वं भिन्नमेव। श्रीवाचस्पतिमिश्ररीत्या यथा तत्तत्सभ्याज्ञातमायाविन एव मायिकपदार्थस्रष्टृत्वम् तथैव जीवाज्ञातब्रह्मण एव मायिकविश्वस्रष्टृत्वम्, प्रतिजीवं भिन्नमेव। तेन तस्य तस्य जीवस्य भगवन्तं प्रत्यनन्यत्वं सम्पद्यते तद्वत्। अत एव प्रातिस्विकस्येष्टदेवस्य स्वकर्तृकं स्नपनभोजन-तर्पणाद्यन्तरा स्नानादिराहित्यमेव मन्वते भक्ता इति सम्प्रदायः।

व्रजसीमन्तिन्यस्तूरोजरागान्वितैः कुचकुङ्कुमाङ्कितैः स्वैरुत्तरीयैरासनं व्यष्ठाय समर्प्य नेत्रयुगलार्घ्यपात्रयोस्तत्पदसमर्पितप्रेमाश्रुभिः पाद्यमर्घ्यंश्च समर्पयन्ति।

भगवद्भक्तिर्भगवत्स्वरूपैवेत्युक्तमेव, तत एव परमहंसानां महामुनीनाममलात्मनां ब्रह्मविद्वरिष्टानां दृष्टमेव भक्तिफलमित्यप्युक्तमेव। भगवानेव सर्वपुरुषार्थरूपः।

परमभागवतस्य वृत्रस्य तु पुरुषार्थस्वरूपमनितरसाधारण्यं षष्ठ उक्तम्—

अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः।
मनः स्मरेतासुपतेर्गुणांस्ते गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः॥

न नाकपृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यम्।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वा विरहय्य काङ्क्षे॥

अजातपक्षा इव मातरं खगाःस्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः।
प्रियं प्रियेव व्युषितं विषण्णा मनोऽरविन्दाक्ष दिदृक्षते त्वाम्॥

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं संसारचक्रे भ्रमतः स्वकर्मभिः ।
त्वन्माययाऽत्मात्मजदारगेहेष्वासक्तचित्तस्य न नाथ भूयात् ॥
(श्रीद्भाग० ६।११।२४-२७)

वृत्रो भगवन्तं हरिं प्रार्थयते, हे हरे ! अहं तव पादमूलाश्रयाणां दासानामनुदासो भूयो भवितास्मि भवेयम् । मम मनः असुपतेः = प्राणनाथस्य तव गुणान् स्मरतु, वागपि तानेव कीर्त्तयतु, कायश्च तव कर्म करोतु । तद्भिन्नमहं नाकपृष्ठं ब्रह्मलोकादिपदं, हे समञ्जस ! निखिलसौभाग्यनिधे त्वां विरहय्य न काङ्क्षे= नेच्छामि, किन्तु अजातपक्षाः पक्षिशावकाः घूकादित्रस्ता यथा मातरम्, दाम्ना बद्धा वत्सतरा अतृणादाः पयःपायिनो बालाः, वत्साः स्तन्यं पयः, व्युषितम् = प्रवासिनम् = दूरदेशगतं प्रियं कामेन विषण्णा प्रिया दिदृक्षते, तथा मे मनस्तापत्रयपीडितं कर्मभिर्निबद्धं कामादिविषण्णं त्वां दिदृक्षते । ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं त्वन्मायया देहादिष्वासक्तचित्तस्य भूयोऽपि तेष्वासक्तिर्न भूयात् ।

यद्यपि पक्षिशावकानां माता समागत्य तेषां भयमपनयन्ती चञ्चुषु तदुचितभोज्यं निःक्षिपन्ती क्षुधमुपनयति, ततस्तेषां शान्तिर्भवति, परमत्र तु भगवत्स्वरूपमाधुर्य्यमन्तरा न कथञ्चिच्छान्तिः संभवति । वत्सतरा अपि स्वसुखमभिलषन्तोऽपि मातुः कामपि सेवामनभिलषन्तोऽपि तुष्यन्ति, परमत्र तु न तावन्मात्रेण तोषः, प्रीतिमन्तं प्रवासिनं पतिं प्रेमवती प्रिया विषण्णा विरहजर्जरिता यथा दिदृक्षते, स्वीयसर्वेन्द्रियव्यापारैः सेवमाना प्रियं सुखयितुम्, प्रियस्य सौन्दर्यसौस्वर्य्यादिभिर्गुणगणवैदग्ध्यादिभिश्च स्वसर्वेन्द्रियाणि सुखयितुमिच्छति, तथैवाहमपि त्वां सेवे । तत एवाह—

मनः स्मरेतासुपतेर्गुणानां गृणीत वाक् कर्म करोतु कायः ॥
ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं .... ।

तत्र प्रथमेन "अहं हरे तव पादैकमूलदासानुदासो भवितास्मि भूयः" इत्यनेन भक्तानां धर्मरूपः पुरुषार्थो बोध्यते । यद्यपि सर्वस्य दुःखात्यन्ताभावोऽपेक्षितः स च मोक्षं विना न सिध्यति, तथापि त्रिविधदुःखहर्त्तुर्हरेः समाश्रयेण दासानां तदनायाससिद्धः, मोक्षस्तु ज्ञानाधीनः, ज्ञानरूपधर्मापेक्षया धर्मिसमाश्रयणस्योत्तमत्वात् । तत्रापि प्रभुदास्ये स्वस्य सर्वोत्तमत्वाभिमाने भक्तान्तरतिरस्कारसंभवात् प्रभुदास्याविभ्रंशः संभाव्यते । चित्रकेतुदशायां शिवतिरस्कारेण भ्रंशानुभवात् तत एव दासानुदासत्वं प्रार्थितम् । तत्र स्मरेतेति स्मरणास्यात्मसुखैकसाधनत्वादात्मनेपदप्रयोगः कीर्त्तनस्यापि स्वार्थ एव मुख्यः परार्थस्त्वानुषङ्गिक इत्यात्मनेपदप्रयोगः । 'कर्म करोतु कायः' इति सेवा तु प्रभोः सुखं यथाभवति तथा क्रियते, न चाणुमात्रमपि स्वार्थपरत्वम्, अतः परस्मैपदप्रयोगः ।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

न नाकपृष्ठमित्यादिना भगवानेवार्थो बोध्यते। मनोवाक्कायभेदे त्रिविधं धर्मं सम्प्रार्थ्यार्थं प्रार्थयते। तत्र प्रवृत्तिमार्गसाध्यत्वात् त्रिविधोऽर्थो लौकिकः, निवृत्तिमार्गसाध्यत्वात् त्रिविधोऽर्थो वैदिकः।

तस्य षड्विधस्यापि यत्फलं तस्य षड्गुणपूर्णे भगवति विद्यमानत्वाद् भगवानेवानन्यभक्तानामर्थः। तत एव लौकिकवैदिकार्थनिराकरणपूर्वकं भगवन्तमेवाङ्गीकरोति। न नाकपृष्ठम्, नाकः=स्वर्गः पृष्ठम्=राज्यासनमिन्द्रासनम् तच्च कालान्तरेण नश्यति, त्वयि चाखण्डैश्वर्य्यस्य विद्यमानत्वात् तन्न काङ्क्षे। परमेष्ठी ब्रह्मा, रजोऽवतारत्वात् तत्स्थानमपि राजसम्, तत्र 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे मुच्यन्ते" इति वाक्यात् पारतन्त्र्येण फलसिध्या स्ववीर्य्यहानिरेव। त्वयि चाखण्डवीर्य्यस्य विद्यमानत्वात् तदपि न काङ्क्षे। सार्वभौमं सर्वभूमेरीश्वरत्वे सर्वत्र यशो भवति, तच्च दानादिसापेक्षत्वात् सावधिकमौपाधिकं च राज्यान्ते नरकं ध्रुवं वाक्यादवसानं च दुष्टमेव, त्वयि चानवद्ययशसः सत्त्वात् त्वा विरहय्य तदपि नेच्छामि। रसाधिपत्यम्, भूमेरधः सर्वलोकाधिपत्यम् तत्र भूम्यपेक्षया सुखभोगोऽधिकः, स च श्रिया भवति। सा च त्वया बलेरपहृता। त्वयि चान्यपायिन्याः श्रियः सत्त्वाद् योगसिद्धीः, अपक्वयोगिनः सिद्धिबलेनापेक्षितविषयान् संसृज्य भोगं कुर्वन्ति, तेन योगादपि भ्रष्टा भवन्ति, येषां ज्ञानं भ्रान्तम्। त्वयि नित्याखण्डज्ञानस्य सत्त्वात् ता अपि न काङ्क्षे। अपुनर्भवं मोक्षम्, सात्त्विकज्ञानसाध्यत्वात् तत्परपुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यमिति तस्यापि हेयत्वात् पूर्णानन्देऽखण्डितवैराग्यस्य त्वयि सत्वात् तमपि नेच्छामि। हे समञ्जस! पूर्णानन्दत्वेन परमपुरुषार्थरूप।

अजातपक्षा इति भक्तिमार्गीयं कामं दर्शयति। दिदृक्षाहेतुत्वे स्वरूपसौन्दर्य्यं नेत्रयोरम्बुजत्वेन तद्दिदृक्षया मनसो मधुपत्वं बोधितम्।

अरविन्दे विकसिते मधुपस्य कामः सिध्यति, नान्यथा, तथैव त्वत्कृपयैव मम संतोषः नान्यथा। अजातपक्षाः पक्षिणः कदा किमप्यानीय मह्यं दास्यतीति मातरं दिदृक्षन्ते। अत्र क्षुधार्त्तानां नियतभक्ष्याभावादनियतविषयत्वम्, जातपक्षाणां च दिदृक्षाभावादनियतकालत्वं क्षुदुपाधिकत्वं चेति दूषणात्रयं संभाव्यान्यं दृष्टान्तमाह—स्तन्यम्, यथा वत्सतराः क्षुधापीडिताः कदा दुग्धं प्राप्स्याम इति तदिच्छन्ति, तेषां स्तन्यमात्रकामत्वाद् मातुरभावे तद्बुद्ध्या परस्या अपि स्तन्यपानप्रवृत्तिदर्शनाद् माताऽत्र नोक्ता। अत्र नियतविषयत्वेऽपि वत्सतरपदेनानियतकालत्वम्, क्षुदुपाधिकत्वमिति दूषणद्वयं वीक्ष्य तृतीयदृष्टान्तमाह - प्रियं प्रियेवोभयत्र प्रियपदप्रयोगाद् निरुपाधिकः स्नेहः सूचितः। व्युषितं प्रियं पतिं प्रीतिमन्तं यथा विषण्णा तद्विरहकातरा प्रिया प्रेमवती द्रष्टुमिच्छति। विषण्णेति नियतविषयत्वम्, न च विदेशा-

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

दागमनानन्तरं दिदृक्षाया आदर्शनादनियतकालत्वमिति वाच्यम्; दर्शनदशायां दिदृक्षाभावस्यादूषणत्वात्। प्रीत्यतिशये तु दर्शनेऽपि दिदृक्षा वर्धते, न ह्रसति,

यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतस्तथापि तस्याङ्घ्रियुगं नवं नवम्।
पदे पदे का विरमेत तत्पदात् चलापि यच्छ्रीर्न जहाति तत्पदम्॥

इति दर्शनात्।

'ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यम्' इति भक्तिमार्गीयं मोक्षं प्रार्थयते। भक्तिमार्गे भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था इति वचनाद् भगवदीयत्वेन भगवल्लीलानुभवो मोक्षः। स च भगवदीयसङ्गाद् भगवद्विमुखविषयासक्तसङ्गाभावपूर्वकाद् भवति।

हे नाथ! स्वकर्मभिः संसारचक्रे भ्रमतोऽपि ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं भूयात्। मोहेनात्मात्मजदारगेहादिषु सख्यं भूयात्। भगवद्भक्तसङ्गेन भगवद्यशोगानेनैव सर्वकर्ममूलाविद्यानिवृत्त्या संसारनिवृत्तिरनायासेनैव भवति।

संसारचक्रे भ्रमत इति संभावनामात्रम्, सायुज्यस्य मनस्विनां पदरजः प्रपत्स्य इति प्रोक्तत्वात्।

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji

CC.0 Digitized by Arya Samaj Foundation, Chennai and eGangotri

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
श्रुतम् मे गोपाय

Vidya Niwas Mishra Collection, Varanasi. Courtesy. Dayanidhi Mishra ji